

307.204

35
1989

helikon

VILÁGIRODALMI FIGYELŐ

A tartalomból:

Az empirikus irodalomtudomány elmélete

*

Tanulmányok

*

Könyvek

*

Krónika

1989 | 1

HELIKON

VILÁGIRODALMI FIGYELŐ

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK
FOLYÓIRATA

Szerkesztőbizottság

BODNÁR GYÖRGY
BONYHAI GÁBOR
T. ERDÉLYI ILONA
GRÁNICZ ISTVÁN
HOPP LAJOS
KARAFIÁTH JUDIT, könyvirovat
KÖPECZI BÉLA
H. LUKÁCS BORBÁLA
SZILI JÓZSEF
VAJDA GYÖRGY MIHÁLY
VARGA LÁSZLÓ, társszerkesztő

Főszerkesztő

KÖPECZI BÉLA

Felelős szerkesztő

HOPP LAJOS

Szerkesztő

T. ERDÉLYI ILONA

Szerkesztőség

1118 Budapest XI., Ménesi út 11–13.
Tel.: 664-819/12

Szerkesztőségi órák: szerdán 10–12
óra között

Titkár: Sz. ZEHÉRY ÉVA

1989/1. XXXV. évfolyam
Megjelenik évente négy füzetben

Comité de Rédaction

GYÖRGY BODNÁR
GÁBOR BONYHAI
ILONA T. ERDÉLYI
ISTVÁN GRÁNICZ
LAJOS HOPP
JUDIT KARAFIÁTH, livres
BÉLA KÖPECZI
BORBÁLA H. LUKÁCS
JÓZSEF SZILI
GYÖRGY MIHÁLY VAJDA
LÁSZLÓ VARGA, rédacteur associé

Directeur de la Revue

BÉLA KÖPECZI

Rédacteur en chef

LAJOS HOPP

Rédacteur

ILONA T. ERDÉLYI

Secrétaire

ÉVA SZ. ZEHÉRY

Secrétariat de la Rédaction

1118 Budapest XI., Ménesi út 11–13.

HELIKON

REVUE DE LITTÉRATURE COMPARÉE
DE L'INSTITUT D'ÉTUDES
LITTÉRAIRES
DE L'ACADÉMIE HONGROISE
DES SCIENCES

1989/1. XXXV. année
Revue trimestrielle

ÖSSZESÍTETT TARTALOMJEGYZÉK

1989

AZ EMPIRIKUS IRODALOMTUDOMÁNY ELMÉLETE.....	1
A FELVILÁGOSODÁS ÉS A NEMZETI FEJLŐDÉS	197
A SZÖVEGKIADÁS ÚJ ELMÉLETE ÉS GYAKORLATA: A SZÖVEGEK KELETKEZÉS- KRITIKÁJA	317

TANULMÁNYOK

<i>Bernard Cerquiglini</i> : Szerzői variánsok és másolói variancia (Fordította: <i>Farkas Ildikó</i>)	363
<i>Otto Dan</i> : A nemzet: egy régi fogalom különböző jelentései (Fordította: <i>Király Edit</i>)	230
<i>Dávidházi Péter</i> : A hatalom szétesztása: (poszt)modernizáció a szövegkritikában	328
<i>Roger Dragonetti</i> : Az eredet és a forma (Fordította: <i>Farkas Ildikó</i>)	462
<i>Jean Ehrard</i> : A szöveg története, a szöveg a történelemben és a történelem a szöveg- ben: a felvilágosodás kori modell (Fordította: <i>Farkas Ildikó</i>)	378
<i>Peter Finke</i> : A konstruktív funkcionalizmus vázlata (Fordította: <i>Kertész András</i>)	61
<i>Hans Walter Gabler</i> : A kiadói szöveg születése, számítógép baba-szerepben (Fordította: <i>Farkas Ildikó</i>)	421
<i>Claudine Gothot-Mersch</i> : A genetikus szövegkiadás: a francia terület (Fordította: <i>Farkas Ildikó</i>)	388
<i>Luis Hay</i> : A kézirat kritikái (Fordította: <i>Farkas Ildikó</i>)	344
<i>Hans Robert Jauss</i> : Befogadás és teremtés: a torzsalkodó testvérek mítosza (Fordí- totta: <i>Farkas Ildikó</i>)	452
<i>Kertész András</i> : Konstrukció és funkció az irodalomtudomány elméletében	42
<i>Köpeczi Béla</i> : A felvilágosodás és a nemzeti fejlődés. Összefoglaló a 6. szekció mun- kájáról	238
<i>Jurij Lotman</i> : A szó és a nyelv a felvilágosodás századának kultúrájában (Fordította: <i>Szomor Kornélné</i>)	212
<i>Jerome J. McGann</i> : Az Ulysses mint posztmodern szöveg: a Gabler-féle kiadás (Fordí- totta: <i>Friedrich Judit</i>)	429
<i>Henri Mitterrand</i> : Genetikus kritika és művelődéstörténet (Fordította: <i>Farkas Ildikó</i>)	402
<i>Odorics Ferenc</i> : Új paradigma-e az empirikus irodalomtudomány?	4
<i>Andrew Oliver</i> : Mikroinformatika és textológia (Fordította: <i>Farkas Ildikó</i>)	412
<i>Paul Ricoeur</i> : Pillantás az írásaktusra (Fordította: <i>Farkas Ildikó</i>)	472
<i>Richard H. Rouse és Mary A. Rouse</i> : A kéziratos irodalom hét évszázada (Fordította: <i>Farkas Ildikó</i>)	351
<i>Gebhardt Rusch-Siegfried Schmidt</i> : Georg Trakl — de melyik? (Fordította: <i>Odorics Ferenc</i>)	113
<i>Siegfried J. Schmidt</i> : Az empirikus irodalomtudomány EIT: új paradigma (Fordította: <i>Odorics Ferenc</i>)	23
<i>Siegfried J. Schmidt</i> : Értelmezés — szent tehén vagy szükségszerűség? (Fordította: <i>Kál- mán C. György</i>)	91
<i>Jean Starobinski</i> : A szövegek keletkezésének megközelítései. Bevezetés egy vitához (Fordította: <i>Farkas Ildikó</i>)	323

<i>Gabrijela Vidan: A nemzeti irodalom Európában és a felvilágosodás (Fordította: Szomor Kornélné)</i>	221
<i>Ernst Wangermann: A nemzettudat feltételei a felvilágosodás korában (Fordította: Király Edit)</i>	200

MŰHELY

<i>L. L. Albina: Az író és könyvtára (Fordította: Rónai Gábor)</i>	243
<i>Armando Gnisci: Az olasz összehasonlító irodalomtörténet újjáéledéséről (Fordította: Major Judit)</i>	487
<i>Jurij Lotman: „A XVIII. századi felvilágosodás szimbólumainak szótára” című nemzetközi tudományos kutatási program tervezete (Fordította: Gránicz István)</i>	254

KRÓNIKA

<i>Études sur les Lumières. Colloque de Mátrafüred (H. L.)</i>	265
<i>Felvilágosodás-konferenciák Lengyelországban (Jerzy Snopek)</i>	269
<i>A felvilágosodás kutatóinak VII. nemzetközi kongresszusa (Vörös Imre)</i>	260
<i>Internationales Editions colloquium. Berlin, 1989. jan. 24–27. (Kiss József)</i>	482
<i>Iskoladráma és folklór a XVIII. században. Tudományos konferencia, Eger–Noszvaj, 1988. október 13–15. (Pintér Márta Zsuzsanna)</i>	267
<i>Manuscrits Modernes. Diderot, Autographes, Copies, Éditions (Hopp Lajos)</i>	478
<i>Rivista di Studi Ungheresi, Roma 1986 (Hopp Lajos)</i>	186
<i>A SIEDS VII. kongresszusának kerekasztal-megbeszélése a mátrafüredi felvilágosodás-konferenciákról (Kovács Ilona)</i>	263
<i>A szöveg születése, nemzetközi textológiai kollokvium. Párizs, 1987. szeptember 23–25. (Kovács Ilona)</i>	481
<i>Tanácskozás az olasz reneszánsz komédiáról. Budapest, 1989. február 13. (Nyerges László)</i>	

KÖNYVEK

<i>L'absolutisme éclairé. Publié par Béla Köpeczi, Albert Soboul, Éva H. Balázs, Domokos Kosáry (Hopp Lajos)</i>	170
<i>Graham Anderson: Philostratos. Biography and Belles Lettres in the Third Century (Szepessy Tibor)</i>	165
<i>Balázs János: A szöveg (Vértes O. András)</i>	506
<i>Achim Barsch: Die logische Struktur linguistischer Poetiken. Vergleichende Untersuchungen auf dem Grenzgebiet zwischen Linguistik und Literaturwissenschaft (Kertész András)</i>	157
<i>Aufklärungen, Frankreich und Deutschland im 18. Jahrhundert. Bd. I. Hrsg.: Gerhard Sauder und Jochen Schlobach (Fried István)</i>	275
<i>Bessenyei György: Próza munkái (1802–1804). Sajtó alá rendezte Kókay György (Penke Olga)</i>	536
<i>Canto degli aedi. Poesia italiana. Válogatták, az életrajzokat és a jegyzeteket készítették: T. Újhegyi Mária, Ogonovskyné Ribánszky Edit. A bevezető tanulmányt írta Sárközy Péter (T. I.)</i>	547

<i>Céline: Scandale pour une autre fois (Karafiáth Judit)</i>	542
<i>Dániel Anna: Diderot világa (Penke Olga)</i>	283
<i>Raymonde Debray-Genette et Jacques Neefs, szerk.: Romans d'Archives (Z. J.)</i>	501
<i>Deme Zoltán: Verseghy könyvtára (Hopp Lajos)</i>	285
Début et fin des Lumières en Hongrie, en Europe centrale et en Europe orientale.	
Actes du Sixième Colloque de Mátrafüred 20–25 Octobre 1984. Sous la présidence	
de Béla Köpeczi. Publié par <i>Ilona Kovács (Hopp Lajos)</i>	
Der Diskurs des Radikalen Konstruktivismus (Hrsg. <i>Siegfried J. Schmidt (Neumer</i>	
<i>Katalin)</i>	141
Essais de critique génétique. Série publiée par <i>Louis Hay (Monostory Klára)</i>	498
<i>Karl Fehr: Conrad Ferdinand Meyer (T. Erdélyi Ilona)</i>	537
<i>Karl Fehr: Jeremias Gotthelf (T. Erdélyi Ilona)</i>	297
<i>Peter Finke: Konstruktiver Funktionalismus. Die wissenschaftstheoretische Basis</i>	
<i>einer empirischen Theorie der Literatur (Kertész András)</i>	144
<i>Gustave Flaubert: Carnets de travail. Édition critique et génétique établie par</i>	
<i>Pierre-Marc de Biasi (Kovács Ilona)</i>	520
<i>Theodor Fontane: Wanderungen durch die Mark Brandenburg. I. Die Grafschaft</i>	
<i>Ruppin und Havelland II. Das Oberland, Spreeland. Hrsg. von Gotthard Erler</i>	
<i>(T. E. I.)</i>	286
<i>Philippe Forget, Hrsg.: Text und Interpretation (Tőkei Éva)</i>	306
<i>Manfred Frank: Das Individuelle Allgemeine (Bacsó Béla)</i>	300
<i>Roland Mushat Frye: The Renaissance Hamlet (Szőnyi György Endre)</i>	533
<i>Furler: Augen-Schein. Deutschsprachige Reisereportagen über Rußland 1917–1919</i>	
<i>(Illés László)</i>	303
<i>Reinhold Grimm: Von der Armut vom Regen. Rilkes Antwort auf die soziale Frage</i>	
<i>(Barnás Ferenc)</i>	540
<i>Rosemary M. Harriott: Aristophanes. Poet and Dramatist (Szepessy Tibor)</i>	163
<i>Helmut Hauptmeier-Siegfried J. Schmidt: Einführung in die Empirische Literaturwis-</i>	
<i>senschaft (Odorics Ferenc)</i>	155
<i>Anne Henry: Proust (Une vie, une oeuvre, une époque) (Ádám Anikó)</i>	175
<i>Friedrich Hölderlin: Sämtliche Werke. Historisch-kritische Ausgabe, hrsg. von D. E.</i>	
<i>Sattler (Monostory Klára)</i>	515
<i>Hugo de l'Écrit au Livre. Études réunies et présentées par Béatrice Didier et Jacques</i>	
<i>Neefs (Korompay H. János)</i>	518
<i>Stanisław Jaworski: Odnajdywanie świata (Małgorzata Tomikowska-Iwanów)</i> 179	
<i>Teresa Kostkiewiczowa: Horyzonty wyobraźni (Jerzy Snopek)</i>	276
<i>Udo Köster: Literatur und Gesellschaft in Deutschland 1830–1848 (Tőkei Éva)</i>	302
<i>Leçons d'écriture. Ce que disent les manuscrits. Textes réunis par Almuth Grésil-</i>	
<i>lon et Michael Werner (Monostory Klára)</i>	503
<i>Lettre à M. de Voltaire ou Plainte d'un Hongrois (1764), texte publié par Imre Vörös</i>	
<i>(Kovács Ilona)</i>	293
<i>Lexikon der Französischen Literatur (szerk. Manfred Naumann) (Karafiáth Judit)</i>	183
<i>Jan Józef Lipski: Szkice o poezji (Pálfalvi Lajos)</i>	178
<i>Les Lumières en Pologne et en Hongrie, volume publié par F. Bíró, L. Hopp, Z. Sinkó</i>	
<i>(Jerzy Snopek)</i>	272
<i>Le Manuscrit inachevé (Lőrinszky Ildikó)</i>	494
<i>Mohács — Tanulmányok. Szerk.: Ruzsás Lajos és Szakály Ferenc (Hopp Lajos)</i>	549

La naissance du texte (<i>Kovács Ilona</i>).....	511
<i>Pál József</i> : A neoklasszicizmus poétikája (<i>Bíró Ferenc</i>).....	278
<i>Marcel Proust</i> : Az eltűnt idő nyomában (Ádám Anikó).....	523
<i>Pyrker János</i> Emlékkönyv. Szerk.: <i>Hölvényi György</i> (<i>T. Erdélyi Ilona</i>).....	287
<i>Recherches croisées</i> . Aragon/Elsa Triolet I. (<i>Karafiáth Judit</i>).....	527
<i>Regards sur Kosztolányi</i> , publ. par <i>Bertrand Boiron</i> (<i>Nagy Géza</i>).....	544
<i>Annemarie und Wolfgang van Rinsum</i> : Lexikon literarischer Gestalten. Deutschsprachige Literatur (<i>T. Erdélyi Ilona</i>).....	529
<i>Brigitte Sändig</i> : Albert Camus (<i>Nagy Géza</i>).....	180
<i>Siegfried J. Schmidt</i> : Grundriß der Empirischen Literaturwissenschaft Bd. I/1: Der gesellschaftliche Handlungsbereich Literatur. 1980. Braunschweig–Wiesbaden: Vieweg. 347. (<i>Odorics Ferenc</i>).....	160
<i>Siegfried J. Schmidt</i> : Literaturwissenschaft als argumentierende Wissenschaft. Zur Grundlegung einer rationalen Literaturwissenschaft (<i>Neumer Katalin</i>).....	149
<i>Michel Schneider</i> : Voleurs de mots. Essai sur le plagiat, la psychanalyse et la pensée (<i>Martonyi Éva</i>).....	508
<i>Scrittura di scrittura</i> . Testi, generi, modelli nel Rinascimento a cura di <i>Giancarlo Mazzacurati e Michel Plaisance</i> (<i>Vígh Éva</i>).....	530
<i>Andrea Seidler–Wolfram Seidler</i> : Das Zeitschriftenwesen im Donauraum zwischen 1740 und 1809. Kommentierte Bibliographie der deutsch- und ungarischsprachigen Zeitschriften in Wien, Preßburg und Pest-Buda (<i>T. Erdélyi Ilona</i>).....	289
<i>Jerzy Snopek</i> : Objawienie i oswiecenie, z dziejów libertynizmu w Polsce (<i>Hopp Lajos</i>)..	172
<i>Frederick A. Spear</i> : Bibliographie de Diderot. Répertoire analytique international. I. et II. (<i>Penke Olga</i>).....	513
<i>William Mills Todd</i> : Fiction and Society in the Age of Pushkin (<i>Dukkon Ágnes</i>).....	294
<i>Vörös Imre</i> : Fejezetek a XVIII. századi francia-magyar fordításirodalmunk történetéből (<i>Bíró Ferenc</i>).....	279
<i>Wéber Antal</i> : Toldy Ferenc (<i>Hopp Lajos</i>).....	548
<i>York-Gothart Miz</i> : Die deutschen Musenalmanache des 18. Jahrhunderts (<i>Fried István</i>).....	281
<i>Piotr Żbikowski</i> : Klasycyzm postanisławowski. Doktryna estetyczno-literacka (<i>Jerzy Snopek</i>).....	166

IN MEMORIAM

Sötér István (1913 – 1988) (<i>Rónay László</i>)	
<i>Jerzy Śliziński</i> (1920–1988) (<i>Csapláros István</i>).....	308

AZ EMPIRIKUS IRODALOMTUDOMÁNY ELMÉLETE

A Helikon szerkesztősége egy olyan irodalomtudományi elképzelés bemutatására vállalkozott, amelynek elméleti eredményei még kevéssé ismertek Magyarországon. Az empirikus irodalomtudomány újszerűen, néha kissé meghökkenően ötvözi a hermeneutika, de a hagyományosabb irodalomtudományi-irodalomtörténeti felfogások problémalátását is az analitikus tudományelmélet teoretikus előírásainak teljesítésével. Egyrészt az irodalomtudományt és az irodalmat közösségi tevékenységként, társadalmi cselekvésként jellemzi, másrészt tárgyelméletének szilárd ismeret- és tudományelméleti alapot ad.

Az itt olvasható írások többsége is tudományelméleti jellegű, elsősorban arra keresnek választ, hogy a nehézségekkel küszködő jelenlegi irodalomtudományt miként lehetne "jobbá" tenni, ill. hogy az empirikus irodalomtudománynak milyen esélyei vannak egy sikeres "terápia" végrehajtására. Az empirikus irodalomtudomány elméletének kialakítói közül Siegfried J. Schmidt, Peter Finke és Gebhardt Rusch tanulmányait közöljük. A szám magyar szerzői pedig a hermeneutika, a tudományelmélet és az irodalomtudomány eszközeivel elemzik az irányzat elveit és gyakorlatát.

A Helikon ezzel a számmal, amelyet Odorics Ferenc gondozott, hozzá kíván járulni nemcsak az empirikus irodalomtudomány bemutatásához, hanem az (irodalom-)tudományelméleti gondolkodás magyarországi megerősödéséhez is. Egyben jelezni is óhajtja egy ilyen szemléletnek a jelenlétét a magyar irodalomtudományban.

A Szerkesztőbizottság

LA SCIENCE EMPIRIQUE DE LA LITTÉRATURE

La Rédaction de HELIKON se propose dans ce numéro de présenter à ses lecteurs une conception de science littéraire dont les mérites théoriques sont peu connus en Hongrie. La science empirique de la littérature réunit d'une façon nouvelle et même surprenante les problématiques de l'herméneutique et de conceptions plus traditionnelles de la théorie et de l'histoire littéraires d'une part et les prescriptions théoriques de la théorie de la science analytique de l'autre. Tout en concevant la science littéraire et la littérature comme une activité collective, une action sociale, la science empirique de la littérature fournit à sa théorie de l'objet des bases solides prises dans l'épistémologie et la théorie de la science.

Aussi la plupart des écrits choisis (ceux de S. J. Schmidt, P. Finke et G. Rusch) sont-ils de caractère de théorie de la science, et cherchent une possibilité d'"améliorer" la science littéraire actuelle se heurtant à de nombreuses difficultés et se demandent comment et avec quelles chances cette "thérapie" pourrait être effectués par la science empirique de la littérature. Les auteurs hongrois de notre numéro se servent dans leurs études et comptesrendus des critères et de la science littéraire pour analyser cette nouvelle méthode.

Par la présentation de la théorie de la science empirique de la littérature, nous avons voulu contribuer au renforcement en Hongrie de la théorie de la science, et en même temps, signaler la présence de celle-ci dans les études littéraires hongroises. Ce numéro a été composé par Ferenc Odorics.

Le Comité de Rédaction

ТЕОРИЯ ЭМПИРИЧЕСКОГО ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЯ

На этот раз редколлегия журнала "Геликон" намерена ознакомить своих читателей со своеобразной литературоведческой концепцией, которая, даже принимая во внимание бурное развитие науки о литературе в XX веке, имеет значительные теоретические достоинства. Эмпирическое литературоведение новаторски, а порою даже необычно соединяет герменевтику с традиционными историко-литературными представлениями при строгом соблюдении теоретических предпосылок аналитического пауоведения. С одной стороны, эта школа рассматривает литературу и ее изучение как деятельность, имеющую яркь выраженный социальный, общественный характер, с другой стороны, анализ исследуемого ею предмета базируется на строгой гносеологической и теоретико-научной основе.

В большинстве публикуемых материалов отчетливо прослеживается науковедческое начало, в первую очередь они нацелены на то, как "улучшить" современное литературоведение, переживающее определенные трудности, а также — каковы шансы эмпирического литературоведения на успешное "оздоровление" данной науки. Авторы венгерских статей и обзоров, дающих оценку этой школе, пытались соответствовать высокому теоретическому и практическому уровню, заданному рассматриваемым направлением; таким образом эмпирическое литературоведение освещается как с точки зрения философской герменевтики и науковедения, восходящего к Томасу Куну, так и с позиций нынешней литературоведческой практики.

Настоящий номер журнала, подготовленный Ференцем Одоричем, призван способствовать не только дальнейшему развитию теоретико-литературной ориентации вообще, но и укреплению в определенных рамках литературо-теоретического мышления в Венгрии, и в то же время свидетельствует о наличии подобных научных взглядов в отечественном литературоведении.

Редколлегия

ODORICS FERENC

ÚJ PARADIGMA-E AZ EMPIRIKUS IRODALOMTUDOMÁNY?¹

Siegfried J. Schmidt 1983-ban a Poetics c. nemzetközi irodalomelméleti folyóiratban jelentette be új paradigmaként az általa, ill. az ő irányítása alatt kidolgozott empirikus irodalomtudomány elképzelését.² Ez az aktus legalább két okból érdemlí felhívja figyelmünket: egyrészt, hogy számolnunk kell egy olyan irodalomtudományi elgondolással, mely "jobb" igyekszik mutatkozni a jelenleg létező többinél; másrészt, hogy valaki az általa képviselt diszciplínát jelenti be paradigmaként. Ezért kérdéseink a tudományelméletnek egy speciálisabb és egy általánosabb területét érintik, nevezetesen:

1. "Jobb-e" az empirikus irodalomtudomány elképzelése, mint a jelenleg létező többi irodalomtudományi koncepció?

2. Mik a feltételei valamely tudomány paradigmává emelkedésének?

Noha irodalomtudományos érdeklődésünk sokkal inkább az első kérdés lehetséges válaszait óhajtja, mégis — hogy el ne tévedjünk az irodalomtudomány mindmáig fel nem térképezett útvesztőiben — inkább az általános tudományelmélet magaslatairól tekintjük át azokat a járatokat, melyek a tudományok művelőit a paradigma terrénumához vezethetik.

0. MIT ÉRTSÜNK PARADIGMÁN?

Thomas S. Kuhn A tudományos forradalmak szerkezete című, 1962-ben megjelent könyvében vezette be a 'paradigma' fogalmát, mely — értelmezésünk sze-

1

Az irodalomtudomány empirikus megalapozására több kísérlet született az elmúlt másfél évtizedben is, így különbséget tehetünk egy "erős" változat (S. J. Schmidt, 1980), egy "középerős" változat (N. Groeben, 1977) és egy "gyenge" változat (H. Heuermann, P. Hühn, B. Röttger, 1982) között. A továbbiakban megállapításaink az empirikus irodalomtudomány ún. "erős" változatára vonatkoznak.

²Lásd Schmidt (1983a)-t.

rint -- négy összetevővel (az elmélet magja, az alkalmazások területe, a tudományos közösség és a legitimáló közösség)³ rendelkezik. Ennek az explikációnak számunkra leglényegesebb tényezője a legitimáló közösség, mely szigorú értelemben "szakemberek és laikusok csoportját" jelenti, azonban egy tudomány valóságos működését tekintve a "társadalom többségét" foglalja magában. Ugyanis Kuhn felfogásában valamely tudomány akkor emelkedhet a paradigma rangjára, ha létezik egy oly széles társadalmi konszenzus, mely a kérdéses tudományos iskolát, irányzatot, felfogást stb. ismeri el az adott tudományág uralkodó irányzataként. A legitimáló közösség pedig akkor avat egy elméletet paradigmává, ha ez az elmélet képes a versengő egyéb elméletekkel szemben a legtöbb sikeres problémamegoldást nyújtani az adott tudomány területén, s ezzel együtt képes a legtöbb anomáliát (az előző paradigma keretein belül meg nem oldható problémát) kiküszöbölni. A legitimáló közösség nemcsak a paradigmára törő irányzat képviselőiből áll, sőt sokkal inkább azok a személyek alkotják, akik valamire használni kívánják ezt az elméletet (pl. az alkalmazott tudományok képviselői, tanárok, diákok stb., ill. bárki). Ebből meglehetősen egyértelműséggel következik, hogy egy elmélet (bármennyire nagyszerű legyen is) csupán attól, hogy magának az elméletnek a létrehozója paradigmának titulálja, korántsem válik uralkodó elméletté. Ahhoz, hogy egy elméletet bizton paradigmának nevezünk, tudományozsziológiai igazolásra van szükségünk.

Mindezen megjegyzések fényében Siegfried J. Schmidt POETICS-beli "paradigmatikus aktusa" kvázi-aktus, hisz oly szerep kereteiben hajtotta végre cselekvését, mely szerep feltételeit nem elégíthette ki, ui. nem a legitimáló közösség, hanem az empirikus irodalomtudomány tudományos közösségének képviselőjeként lépett fel. Ezt azzal a ténnyel erősíthetjük meg, hogy a Német Szövetségi Köztársaságban egyáltalán nem elfogadott irányzat az empirikus irodalomtudomány, sőt a német irodalomtudomány művelőinek döntő többsége elutasítja és ellenzi ezt a felfogást.

Azonban megemlítenéd, hogy a fenti paradigmaértelmezésünk az ún. "radikális" Kuhn-felfogás explikációja, mely A tudományos forradalmak szerkezete 1962-es kiadásában jut kifejezésre. 1969-ben Kuhn utószót írt könyvéhez,

³A paradigma (P): (M, A, TK, LK), ahol

M: az elmélet magja (azon állítások rendszere, melyet A-ra érvényesnek tart a IK); A: az alkalmazások területe (azon jelenségosztály, melyre IK M-et létrehozta); IK: tudományos közösség (szakembereknek az a csoportja, mely az M-et létrehozta); LK: legitimáló közösség (szakembereknek és laikusoknak az a csoportja, mely az A-ra érvényes M-et paradigmaként fogadja el).

melyben az ún. "szelídített" Kuhn-felfogás fogalmazódik meg, s a 'paradigma' fogalmán az ún. szakmai mátrixot (disciplinary matrix)⁴ érti. Ez a gyengített 'paradigma-fogalom' csak az adott tudomány, ill. tudományos közösség szervezete leírását foglalja magában, megsemmisíti mindazon korábbi tudomány-szociológiai erőnyeit, melyek döntő fordulatot hoztak a tudományok fejlődéséről való gondolkodásban. Nos, amikor Schmidt tanulmánya címében a 'paradigma' terminust használja, akkor 'szakmai mátrix' jelentésében értelmezhetjük, s nem a fent említett, valamely tudomány fejlődésében döntő fordulatot jelentő 'paradigma' jelentésében. Így megállapítható, hogy csupán Schmidt professzor kijelentése alapján az empirikus irodalomtudomány jelenlegi állapotában még nem új paradigma.⁵ Azonban az empirikus irodalomtudomány programadó írásainak ismeretében azt kell mondanunk, hogy ez az irányzat valóban "jobb" óhajt lenni a többinél, valóban a jelenlegi irodalomtudomány anomáliái kiküszöbölésére törekszik, valóban a legsikeresebb problémamegoldó akar lenni stb., azaz egy olyan elgondolást és programot fogalmaz meg, amely segítségével a preparadigmatikus (tudomány előtti) állapotában lévő irodalomtudományt paradigmává kívánja fejleszteni. A továbbiakban elsősorban arra irányítjuk figyelmünket, hogy az empirikus irodalomtudomány "hol" mutatja "jobbnak"⁶ magát a jelenlegi irodalomtudományos elképzeléseknél, pontosabban arra, hogy az empirikus irodalomtudomány elméleti keretei segítségével milyen jelenleg létező irodalomtudományos anomáliák szüntethetők meg, s így állást foglalhatunk abban, hogy eséllyel pályázhat-e ez az elképzelés parigmatikus babérokra, azaz: kell-e nekünk az empirikus irodalomtudomány?

1. A NEM-KONZERVATÍV IRODALOMTUDOMÁNY KÖRVONALAI

Ha az eredeti, a társadalmi legitimitációt feltételező értelemben paradigmaváltásnak még nem nevezhetjük is azt a változást, mely Schmidt professzor gondolkodásában lezajlott, de Kuhn nyomán mégis azt mondhatjuk, hogy azál-

⁴A 'szakmai mátrix' kifejtését lásd Kuhn 1962-ben és Schmidt 1983a-ban. Összefoglaló: szimbolikus általánosítások, értékek, modellek, minták.

⁵A 'paradigma' itt és a továbbiakban is az "eredeti" értelemben, az 1962-es Kuhn-kiadás szerint szerepel.

⁶Azért kerül ismételtlen idézőjelbe a 'jobb', mivel -- Kuhn nyomán -- nincsenek az igazi tudományhoz vagy az abszolút igazsághoz mérten jobb elméletek, csupán olyanok, melyek segítségével más elméleteknél sikeresebben oldhatjuk meg szakmai vagy tudományos problémáinkat. Így csak "számunkra jobb" elméletek vannak, ami azt implikálja, hogy ami számunkra jobb, az mások számára nem feltétlenül az.

tal, hogy Schmidt a nyelvészeti poétikát felcserélte az empirikus irodalomtudománnyal, egy "másik világba", a tudományról való gondolkodásnak, az irodalomtudományos előfeltételezéseknek egy merőben más rendszerébe került. Milyen történt ez?

Siegfried J. Schmidt a hatvanas évek végén dolgozta ki az "irodalmi kommunikációs elmélet" (Theorie literarischer Kommunikation) kutatási programját Karl Popper kritikai racionalista tudományelmélete alapján (vö. Schmidt, 1970/71, 1974). Ez a program vált az empirikus irodalomtudomány kiindulópontjává, s mely az empirikus irodalomtudomány ún. bielefeldi időszakának (1973–78) kezdetén kissé módosulva az "irodalmi kommunikáció elmélete" (Theorie der literarischen Kommunikation) címkét kapta. A bielefeldi időszak három egységre tagolható:

1973–74: Schmidt létrehozza az interdiszciplinaritás elve alapján működő kutatócsoportját, melyet később a NIKOL névvel illetnek. Tagjai: Peter Finke (a tudományelmélet szakértője), Walter Kindt (a logika és a matematika szakértője), Jan Wirrer (a nyelvészet és a nyelvészeti poétika szakértője) és Reinhard Zobel (az empirikus pszichológia szakértője).

1975–76: Megindul a NIKOL irodalomtudományos elképzelését megalapozó tudományelmélet szisztematikus kidolgozása. J. D. Sneed és W. Stegmüller a hetvenes évek elején végezték el Kuhn tudományelméletének racionális, rekonstruktív és empirikus explikációját, mely a már létező tudományos elméletek halmazelméleti eszközökkel történő rekonstrukcióját tűzte ki célul. H. Göttner javaslatai alapján a NIKOL-ban ekkor fogalmazódott meg annak igénye, hogy a sneed–stegmülleri ún. strukturalista elméletfelfogást ("non-statement view") konstruktív keretekben fejlesszék tovább.

1977–79: Ebben az időszakban dolgozza ki a NIKOL-ban folyó heves viták során P. Finke az empirikus irodalomtudomány metaelméletét, a konstruktív funkcionáliszt,⁷ S. J. Schmidt pedig a tárgyelméletét (Schmidt, 1980a).

1980-ban kezdődik a NIKOL siegeni időszaka, amikor a Siegeni Egyetem biztosítja számukra a kutatás intézményes kereteit. Ezt az időszakot két egységre bonthatjuk:

1980–83: A NIKOL új tagokkal kezd dolgozni: Achim Barsch (logika, tudományelmélet), Helmut Hauptmeier (az ún. alkalmazott irodalomtudomány elképzelését dolgozza ki), Dietrich Meutsch (az irodalmi megértés), Gebhardt Rusch (ismeretelmélet, irodalomtörténet), Reinhold Viehoff (irodalompszicho-

⁷Lásd a Helikon e számában Finke (1981)-et és Kertész (1988)-at, valamint Finke: Konstruktiver Funktionalismus c. könyvének ismertetését.

lógia). Az új tagok érdeklődési területei is jelzik, hogy a létrejött meta- és tárgyméleti alapmunkák után egyrészt a tárgymélet alkalmazása, másrészt az IRODALOM-rendszer (lásd később) egyes részrendszerei kidolgozása irányában specifikálódik a NIKOL tevékenysége.

1984-től: A NIKOL tagjai keresik azokat a lehetőségeket, melyekkel az empirikus irodalomtudomány gyakorlati tudománnyá tehető, így körvonalazódik az ún. alkalmazott irodalomtudomány elképzelése (erről bővebben a tanulmány befejező részében).

A fenti történet hátterét képező szemléleti változás, mely a nyelvészeti poétika vs. empirikus irodalomtudomány között zajlott le, az irodalomtudomány konzervatív és nem-konzervatív koncepciói segítségével mutatható meg.

Az irodalomtudomány konzervatív koncepciói (KOL: Konservative Literaturwissenschaft) közé sorolhatók mindazok az irodalomtudományos elképzelések, melyek kielégítik az alábbi feltételeket:

1. A tudományos tevékenységet irányító feltételek K konstituáló rendszerre leírható egy konzervatív formájú rendszer segítségével.⁸

2. A K által meghatározott irodalomfogalom definíciója a textualitást lényeges jellemzőként tartalmazza. (Ez annyit tesz, hogy az irodalmat szövegosztályként határozza meg.)

3. A KOL-ban dolgozó irodalomtudósok problémalátása az irodalmi szövegek interpretációját foglalja magában. Tehát a konzervatív irodalomtudományi koncepcióban dolgozó irodalomtudósok alapvető, lényeges és tipikus tevékenysége az irodalmi szövegek értelmezésében áll. "Klasszikus" esetben az irodalomtudós a szöveg igazi, adekvát, megfellebbezhetetlen jelentésének megtalálója, s ezáltal birtokosa, "liberalizált" esetben pedig szövegjátékos, aki a szöveg lehetséges jelentését, esetleg jelentéseit hozza létre.

Az irodalomtudomány nem-konzervatív koncepciói (NIKOL: NichtKonservative Literaturwissenschaft) az alábbi feltételekkel rendelkeznek:

⁸Egy R rendszer akkor konzervatív, ha létezik egy R_i rendszer, melynek az R_i rendszer konzervatív változata. Akkor beszélünk konzervatív változatról, ha (i) a két rendszer (R₁, R_i) axiomatikus bázisa megegyezik, ill. (ii) a két rendszer (R₁, R_i) állításai levezethetők mindkét rendszerben, azaz R₁ összes állítása levezethető R_i-ben és R_i összes állítása levezethető R₁-ben. Intuitíve azt mondhatjuk, hogy az R₁ és az R_i rendszer egyrészt nem mond ellent egymásnak, másrészt az R₁ nem tartalmaz "semmi újat" R_i-hez képest (vö. Finke, 1982, 26–27.)

1. A tudományos tevékenységet irányító feltételek K konstituáló rendszerre leírható egy nem-konzervatív formájú rendszer segítségével.⁹

2. A K által meghatározott irodalomfogalom definíciója a textualitást nem tartalmazza lényeges jellemzőként. (Az irodalmat nem szövegosztályként határozza meg.)

3. A NIKOL-ban dolgozó irodalomtudósok problémalátása nem az irodalmi szövegek interpretációját foglalja magában. Így például a lingvisztikai irodalomtudománynak az a kijelentése, hogy "Az irodalmi szöveg »legjobb« jelentése megfelelő szövegértelmező módszerekkel-eszközökkel előállítható" levezethető az analitikus irodalomtudományban is. Ugyanis az analitikus irodalomtudomány az analitikus tudományelméletre épül, melynek ismeretelméleti látásmódja a megismerendőt mint objektíve adottat tételezi, így a szöveg jelentését is a szöveg által adottként fogja fel, mely mintegy "kibontható a szöveg burkából". A lingvisztikai irodalomtudomány pedig nem ismerve el a különböző értelmezői közösségek interpretációs egyenrangúságát, hierarchikus rendbe helyezi az ugyanazon irodalmi szöveg eltérő jelentéseit. Tehát a lingvisztikai irodalomtudomány az analitikus irodalomtudományhoz képest formailag, rendszerelméletileg konzervatív koncepciót képvisel, de irodalomfogalmát és problémalátását tekintve is konzervatívnak tekintendő.

A NIKOL¹⁰ feltételrendszeréből látható, hogy egyelőre csupán negatív definícióval rendelkezünk, csak azt tudjuk, mi nem lehet definitív jegye a NIKOL-nak. Mindez az empirikus irodalomtudomány képviselőinek perspektivikus gondolkodását jelzi, hisz elgondolásuk a következő mentális lépcsőket járta meg: (i) az irodalomtudomány jelenlegi állapotában "nem jó" (számos anomáliával küszködik, tudományelméletileg vagy megalapozatlan, vagy az egyébként is válságban lévő analitikus tudományelméletre épül, nem rendelkezik szisztematikus problémamegoldó stratégiákkal, különböző irányzatai nem koherensek

⁹Egy R_1 rendszer akkor nem-konzervatív, ha létezik egy R_i rendszer, melynek az R_1 nem-konzervatív változata. Akkor beszélünk nem-konzervatív változatról, ha (i) a két rendszer (R_1, R_i) axiomatikus bázisa nem egyezik meg, ill. (ii) az R_1 rendszernek van legalább egy olyan állítása, mely az R_i rendszerben nem vezethető le. Intuitíve itt az mondható el, hogy az R_1 nem egyeztethető össze R_i -vel, ill. R_i -nek van valamiféle "újdonsága" R_1 -hez képest (vö. Finke, 1982, 30.)

¹⁰A NIKOL-terminus a továbbiakban a nem-konzervatív irodalomtudományi koncepciót jelenti, az empirikus irodalomtudomány kutatócsoportja számára pedig a NIKOL-csoportterminust tartjuk fenn.

stb.), (ii) az irodalomtudomány még sincs válságban, hisz csak a módszerek pluralizmusa létezik (ugyanazon a problémalátáson belül különböző módszerek érvényesülésének engedélyezése), (iii) létre kell hozni a koncepciók pluralizmusát: tért engedni különböző problémalátásoknak, (iv) így előidézhető az irodalomtudomány válsága, mely a különböző koncepciókon belüli még különbözőbb irányzatok közötti versengés során esetleg "jobbá" teheti az irodalomtudományt (vö. P. Finke: A konstruktív funkcionalizmus vázlata c. tanulmányának 5. fejezetével, megtalálható a Helikon e számában). Tehát ha a NIKOL érvényre jutásával létrejön a koncepciók pluralizmusa, akkor az empirikus irodalomtudomány a nem-konzervatív koncepció kereteiben irodalomtudományos válságot idézhet elő, melynek következtében az alábbiakkal számolhatunk: (i) az irodalomtudomány jelenlegi anomáliáinak mennyisége csökken ("jobb" lesz az irodalomtudomány, noha preparadigmatikus állapotban marad), vagy (ii) valamely irányzat, iskola stb. uralkodóvá válik (az irodalomtudomány paradigmaticus állapotba kerül, de nem az empirikus irodalomtudomány lesz az uralkodó elmélet), vagy (iii) az empirikus irodalomtudomány (nagyobb valószínűséggel: az empirikus irodalomtudomány valamely továbbfejlesztett változata) lesz paradigmává.

Miként specifikálja az empirikus irodalomtudomány a nem-konzervatív koncepciót? Irodalomfogalma természetesen nem tartalmazza a textualitást, az empirikus irodalomtudósok tekintetüket az irodalmi szövegről annak kontextusára emelték, így az empirikus irodalomtudomány tárgya azon jelenségek osztálya, melyek irodalmi szövegekkel kapcsolatosak, azaz az IRODALOM-rendszer. Az IRODALOM-rendszer a TÁRSADALOM-rendszer részrendszereként határozódik meg, melyben a cselekvők bizonyos szerepek szerint irodalmi cselekvéseket hajtanak végre; irodalmi cselekvésnek minősülnek mindazon cselekvések, melyek az ún. irodalmi szövegekre irányulnak, azaz az irodalmi szövegek produkciójának, közvetítésének, befogadásának és feldolgozásának cselekvései.¹¹

¹¹Az irodalmi produkció cselekvése az a cselekvés, amely során az irodalmi alkotó egy olyan szöveget (nyelvi kommunikát-bázist) hoz létre, melyet irodalminak tekint. (A kommunikát és a kommunikát-bázis terminusai kifejtését lásd később.)

Az irodalmi közvetítés cselekvése az a cselekvés, amely során egy irodalmi közvetítő (gépíró, szerkesztő, kiadó, nyomda stb.) egy irodalminak tekintett szöveget (nyelvi kommunikát-bázist) egy eltérő szövegre (kommunikát-bázisra) visz át és ezt valamely más kommunikáció-résztevőnek rendelkezésére bocsátja.

Az irodalmi befogadás cselekvése az a cselekvés, amely során az irodalmi befogadó egy szöveghez (nyelvi kommunikát-bázishoz) egy olyan "jelentést" (nyelvi kommunikátot) rendel, melyet irodalminak tekint.

E tárgyszemlélet alapján Siegfried Schmidtnak az empirikus irodalomtudomány tárgyelmélete kidolgozása során cselekvéseméleti kiindulópontra volt szüksége, melyet a kommunikatív cselekvés elméletére specifikált, hogy ezután az irodalmi kommunikatív cselekvés elméletét fejthesse ki. Ez a cselekvéseméleti keret lehetővé tette számára, de mintegy kényszerítette is arra, hogy olyan "hagyományosnak" minősülő kategóriákat és problémákat építsen be rendszerébe, mint "az irodalmi alkotó cselekvésszituációja", vagy "az irodalmi befogadó előfeltételezés-rendszere", ill. "az irodalomtörténet mint az IRODALOM-rendszer diakroniájának kifürkészése", vagy "az irodalomtanítás metodikája", sőt Trakl-tanulmányukban (lásd a Helikon e számában) egyenesen azt a kérdést teszik fel, hogy "milyen összefüggések állapíthatók meg az irodalmi alkotó produkciója (műve) és az adott társadalmi-történelmi kontextus között". És Schmidt mindezt úgy végezte el, hogy az analitikus tudományelméletnek a szigorúságokról és egzaktságokról híres képviselői is megirigyelhetnék. Ugyanis a Siegeni Empirikus a Grundriss der Empirischen Literaturwissenschaft c. művében most mindenféle paradigmatis öndics nélkül egy olyan szintézisre tett kísérletet, mely egyrészt megőrzi az analitikus tudományelmélet metatudományos erőnyeit, másrészt utat nyit olyan hagyományos irodalomtudományos-irodalomtörténeti problémák (anomáliák) megoldásának, melyek a mű és a társadalmi-történelmi környezet viszonyára vonatkoznak. Az empirikus irodalomtudomány az absztrakt tárgyelmélet szintjén "jobb"-nak tekintendő a jelenlegi irodalomtudománynál, mert: (i) világosan és egyértelműen elkülönül a tárgy- és a metaelmélet szintje, (ii) tárgyelmélete a cselekvéseméleti alapoktól az irodalmi cselekvéstípusok specifikációiig eleget tesz az analitikus tudományelmélet metatudományos normáinak (interszubjektivitás, kifejtettség, ellenőrizhetőség, ismételhetőség), (iii) tárgyelmélete önmagában és a metaelmélet kívánalmaihoz mérten koherens és konzisztens, (iv) a "hagyományos" irodalomtudomány és a hermeneutika problémaköreit elismeri, s ezeknek a problémáknak kísérel meg nem intuitív és nem spekulatív megoldási lehetőségeket adni.

Hagyományos irodalomtudományi problémának minősül az "irodalmisság" megkülönböztető jegyeinek megállapítása is. Mivel az irodalmi cselekvést -- éppúgy, mint bármely más cselekvést -- az empirikus irodalomtudomány szabály-

---

Az irodalmi feldolgozás cselekvése az a cselekvés, amely során az irodalmi feldolgozó (kritikus, irodalomtörténész, tanár stb.) egy szöveghez (nyelvi kommunikát-bázishoz) rendelt irodalmi "jelentéshez" (irodalmi kommunikához) egy olyan "értelmezést", "interpretációt" (nyelvi kommunikátot) rendel, mely az irodalmi kommunikáttal ún. feldolgozó viszonyban áll. És az irodalmi feldolgozó ehhez az interpretációhoz egy szöveget (nyelvi kommunikát-bázist) kapcsol.

és normavezérelt tevékenységnek tekinti, így nem kelt meglepetést, hogy az empirikus irodalomtudósok az irodalmat konvenciók alapján meghatározottnak tekintik ("Irodalom az, amit annak tartanak." Irodalmi szöveg az a szöveg, melyet egy bizonyos S közösség K irodalmi konvenciói alapján egy bizonyos t időpontban irodalmi szövegnek tekint.) Ezzel azonban nem éri be a NIKOL-csoport, hisz az IRODALOM-rendszert elkülönítik a TÁRSADALOM-rendszer egyéb részrendszereitől. A TÁRSADALOM-rendszer mindazon cselekvése az IRODALOM-rendszerben működik, melyre érvényes a polivalencia- és az esztétikai konvenció.¹² Azzal, hogy az irodalmat "tartalmasan" definiálják, azaz elkötelezik magukat bizonyos konvenciók mellett, végül is feladják az irodalmi jelenségek (nem az irodalmi szövegek!) meghatározásának konvencionálisát, ami nem lenne baj, azonban a polivalencia- és az esztétikai konvenciót univerzális meghatározónak vélik, melyet tértől és időtől függetlenül érvényesnek tartanak. Annál is inkább szemléleti hibának mondható, mivel ezeket a konvenciókat empirikus kutatás segítségével állapították meg, s a vizsgálat során 1057 NSZK-beli kísérleti személy irodalomfogalmát explicálták, és ennek a kutatásnak az eredményeit-módszereit ismertető könyvükben (Hintzenberg és mások, 1980, Zum Literaturbegriff in der Bundesrepublik Deutschland) hangsúlyozzák is, hogy a Német Szövetségi Köztársaságban jelenleg létező irodalomfogalmakat próbálták kideríteni. Azonban Schmidt tárgyelméleti művében (Grundriss...) ezek a konvenciók már általános érvényű megkülönböztető jegyekként jelennek meg. Itt ismét úgy érezhetjük, hogy az elmélet többet akar nyújtani lehetőségeinél, ami a két konvenció pontos és érzékeny meghatározásának értékét éppúgy gyöngíti, mint ahogy megbontja az empirikus irodalomtudomány szemléleti egységét.

Az irodalmi jelenségek cselekvéssztyályként történő meghatározása maga után vonja az interpretációs problémalátás elutasítását. Az empirikus irodalomtudomány központi problémája az irodalmi folyamatok rendszerének empirikus vizsgálata. A NIKOL-csoport képviselőit nem az érdekli elsősorban, hogy egy bizonyos irodalmi szöveg mit "jelent", hanem hogy ez a bizonyos "jelentés" mi módon jön létre. Az empirikus irodalomtudós nem interpretál, nem értelmez, nem ír kritikát stb., azaz nem hajt végre cselekvéseket az IRODALOM-rendszerben, hanem megkísérli elemezni az ún. irodalmi cselekvéseket. Így az irodalomtudományi tevékenységeket alapvetően két halmazba sorolja: 1. részvétel az IRODALOM-rendszerben (irodalmi cselekvések végrehajtása), 2. az

¹²A polivalencia- és az esztétikai konvenció kifejtését lásd Schmidt 1983a-ban.

IRODALOM-rendszer elemzése (irodalmi cselekvések magyarázata). Az empirikus tudós "kívülről" szemléli az irodalmat, nem működik az "irodalmi ágens" valamely szerepében, így nem eleme annak az intencionális viszonynak, mely az irodalminak tekintett szöveg és annak értelmezője között jön létre. Ugyanis az IRODALOM-rendszerben való részvételünk során irodalomtudósként az irodalmi feldolgozás cselekvését¹³ hajtjuk végre, azaz ahhoz a "jelentéshez", amit az irodalmi szöveg alapján hoztunk létre, valamiféle értelmezést, interpretációt kapcsolunk, mely eme általunk létrehozott "jelentés" feldolgozásának tekintendő. Az irodalmi feldolgozás során nem az irodalmi szöveget dolgozzuk fel (illetve csak "kvázi"), hanem valamilyen (irodalmi szöveg alapján létrejött) tudati tartalmunkat. Ezért az irodalomtudós az IRODALOM-rendszerben való részvétele során (tulajdonképpen ha KOL-ban dolgozik) önmegfigyelést vagy -- mondhatjuk -- önfeldolgozást végez: a vizsgálandó tárgy és a vizsgáló személy nem választható el egymástól. NIKOL-ban ezzel szemben a megfigyelő és a megfigyelt diszkrét, mivel az empirikus irodalomtudós az IRODALOM-rendszer vizsgálata során nem résztvevője az IRODALOM-rendszernek. Az empirikus irodalomtudomány képes kiküszöbölni az ún. "intencionalitás-anomáliát" (az irodalomtudósnak vizsgálandó tárgyába való beágyazottságát) az irodalmi folyamatok rendszere empirikus vizsgálatának mint központi problémának a bevezetésével. Ebben a vonatkozásban az empirikus irodalomtudomány ismét "jobb-nak" mutatkozik a jelenlegi irodalomtudományos elgondolásoknál.

2. MITŐL EMPIRIKUS AZ EMPIRIKUS IRODALOMTUDOMÁNY?

Mint már szó esett róla, az empirikus irodalomtudomány metaelméleti alapját a sneed–stegmülleri rekonstruktív empirikus tudományelmélet képezi. Ebben a felfogásban az "empirikus" nem egyeztethető össze az analitikus tudományfilozófia ismeretelméletében kidolgozott és elfogadott "empirikus" terminussal, amely a megismerő szubjektumától függetlenül — így mindenki számára ugyanúgy — "adott" valóságot jelentette, mikor is a tudósnak csak meg kellett találnia azokat a logikai-tudományos eszközöket, melyeket a megfigyelési kijelentéseken (protokolltételeken, konstatálásokon stb.) működtetve eljuthatott az objektív tudáshoz, a teoretikus kijelentések rendszeréhez. A Sneed-féle elképzelés feladja az empirikus és a teoretikus nyelv a priori különállásának tételét, ill. azt a tételt, hogy az empirikus állítá-

¹³Az irodalmi feldolgozás cselekvésének kifejtését lásd a 11-es jegyzetben.

sok közvetlenül az "adott valóságot" fejezik ki. A "teoretikus kijelentések" helyett a "I-teoretikus kijelentések" terminusát vezeti be, ami annyit tesz, hogy egy bizonyos kijelentés a I_1 elméletben teoretikus fogalom lehet, míg a I_2 elméletben nem feltétlenül kell annak lennie. Például a "horizont" terminus a hermeneutikában teoretikus fogalom, a strukturalista poétikában semmiképp. Ugyanúgy elmélet-relatív fogalom az "empirikus kijelentés" is. Akkor miképp alapozható meg az empirikus tudás, mire vonatkozik egy empirikus kijelentés? "Egy empirikus tudományos elmélet mindig magában foglal egy olyan törvényt, melyet úgy tekintünk, hogy az a valóság egy meghatározott részletére illeszkedik"¹⁴ (kiem.: O. F.). Az "empirikus" itt nem az eleve adott valóságra, hanem a valamilyennek tekintett valóságra vonatkozik. (Ennek a nézetnek természettudományos igazolása található az empirikus irodalomtudomány ismeretelméleti alapját képező radikális konstruktivizmusban.)

A sneed-stegmülleri — többek között — rekonstruktív koncepciót továbbfejlesztve P. Finke kidolgozta az ún. konstruktív funkcionalizmus elméletét, mely nem a már létező tudományos elméletek rekonstrukciójára irányul, hanem a preparadigmatikus elméletek paradigmává alakítására. Miként csinálhatunk paradigmákat, azaz szakmai mátrixokat? — kérdezzük P. Finkétől. (i) Meghatározzuk az elmélet empirikus tartalmát, tulajdonképpen azt a jelenségsz-tályt, melyre érvényesnek kívánjuk tartani létrehozandó elméletünket. (Ez az empirikus irodalomtudomány esetén az IRODALOM-rendszer.) (ii) Meghatározzuk azokat a metatudományos és egyéb értékeket, melyek szerint végezni óhajtjuk tudományos tevékenységünket. (Az empirikus irodalomtudomány metatudományos értékei: empirikusság, teoretikusság, alkalmazhatóság. "Egyéb" értékeit lásd Schmidt, 1983a-ban.) (iii) Kidolgozzuk azokat a problémamegoldó stratégiákat, melyek megfelelnek a kutatásirányító értékeknek és a vizsgálandó tárgy-területnek. (Az empirikus irodalomtudomány még nem rendelkezik a problémamegoldó stratégiák explicit és konkrét rendszerével.) (iv) Ezekkel a problémamegoldó stratégiákkal létrehozunk egy olyan elméleti keretet, mely kielégíti a Kuhn-féle szakmai mátrix követelményeit.

Mit jelent az "empirikus" az empirikus irodalomtudományban?¹⁵ Miután az empirikus állítások a társadalmilag létrehozott, közvetített és kiválasztott valóságmodellekre vonatkoznak, így az empirikus irodalomtudományban is létre kell hozni a kijelentések és a valóságmodellek közti referenciális biztosítékokat. Ez egyrészt az empirikus tapasztalatszerzés kategóriáinak (kifej-

¹⁴Hauptmeier & Schmidt, 1985, 39.

¹⁵Lásd Rusch & Schmidt, 1985, 2. fejezetét.

tettség, interszubjektivitás, rendszeresség) érvényesítésével, másrészt a vizsgálandó tárgyterület teoretikus terminusok nélküli meghatározásával, az az egy ún. deiktikus gesztussal ("Ez a vizsgálandó tárgy.") végezhető el. Azonban az irodalom tudósa miféle entitásokra mutathat rá, miközben azt mondja: "Ez az irodalom."?

Eme kérdés mögött egy újabb irodalomtudományos anomália, a "szöveg-jelentés anomália" húzódik meg. Az irodalomtudomány konzervatív koncepcióiban az irodalom tudósa (a KOL i-tudós) megejtő egyszerűséggel mutat a dolgozószobáját övező könyvesállványokra azt mondván: "Uraim, amit itt a polcaimon látnak, az mind irodalom." Két eset lehetséges: a KOL i-tudós (i) pusztán könyvei anyagosságára (papír + nyomdafesték) gondol; irodalomfogalma ekkor a jelentés nélküli szövegek osztályát foglalja magában, vagy (ii) könyveit mindazon jelentésekkel együtt érti, melyekkel a könyvek rendelkeznek; irodalomfogalma ekkor a jelentéssel rendelkező szövegek osztályát foglalja magában. Könnyen belátható, hogy az (i) esettel nem érdemes hosszán foglalkoznunk, hisz a "papír + nyomdafesték" nem tekinthető irodalmi entitásnak, ugyanis egy reális tárgy (Ingarden) sosem lehet "irodalmi", illetve "irodalmissága" csakis egy olyan (intencionális) folyamatban jöhet létre, mely jelentéssel látja el a kérdéses reális tárgyat. Ebben az esetben pedig már egy intencionális tárggyal állunk szemben, mely nem az (i) esetet, hanem a (ii) esetet reprezentálja, azaz a jelentéssel rendelkező szövegek osztályát.

A (ii) eset azért is érdemi figyelmünket, mivel egy meglehetősen széles konszenzus erősíti meg azt a nézetet, miszerint "a jelentés a szöveg tartozéka". Ontológiailag persze ezt elég nehéz megalapozni — noha még most is vannak, akik úgy vélik, hogy "a jelentés »benne« van a szövegben" —, ezért többek között van egy metafizikai és egy konszenzuális változata. A metafizikai elgondolás az irodalmi művet megfosztja konkrét társadalmi-történelmi létmódjától, illetve — mint Ingarden — "megkettőzi", azaz egy érzékileg elérhetetlen ideális létezőre (a metafizikai jelentésekre) és az intencionális aktusokban létrejövő egyedi megvalósulásokra bontja. Így a mű valamely értelmezője mintegy "kölcsonvesz" egy "darabot" a mű ideális jelentéséből, míg a műnek egy másik értelmezője egy másik "darabot". A konszenzuális elgondolás egy olyan széles konszenzus által fenntartottnak tekinti a mű "igazi" jelentését, hogy a többi jelentés ehhez képest deviánsnak, szakszerűtlennek minősül. A metafizikai nézetet természetesen a metafizikai entitások bevezetése miatt nem tartjuk elfogadhatónak, a konszenzuális koncepció pedig azért nem tartható fenn, mivel — nyelveleméleti tanulmányaink szerint (Wittgenstein például) — nem igazolható általában a nyelvben sem, de irodalmi

szövegek esetén egyáltalán az általános egyetértés tétele, így a konszenzuális koncepció mögött ismét valamiféle külső (metafizikai) instanciára való sandítást érzünk. Úgy gondoljuk, hogy a "jelentés a szöveg tartozéka" kijelentés empirikus alapokon ontológiailag nem igazolható. A "szöveg-jelentés anomáliát" a fejüket minduntalan (láthatatlanul) felütő metafizikai létezők okozzák, illetve az, hogy a konzervatív koncepciók képviselői nem hajlandók a jelentést radikálisan leválasztani a szövegről, ami teljességgel érthető, hisz ez koncepciójuk feladására kényszeríthetné őket ("Jobb ma egy anomália, mint holnap a NIKOL.").

Az empirikus irodalomtudomány ezt a radikális szemléleti változást a radikális konstruktivizmus ismeretelméleti alapján létrejött konstruktivista nyelvelmélet segítségével hajtotta végre. A radikális konstruktivizmus nem azt vonja kétségbe, hogy létezik a valóság, hanem azt, hogy pont úgy létezik, amilyenek megismerjük. Ez azonban nem baj, legalábbis mindaddig, amíg sikeres cselekvéseket tudunk végrehajtani valóságmodellünk alapján, sőt ha valóságmodellünket nem tartjuk működőképesnek, akkor újabb, már sikeresen működő valóságmodelleket alkothatunk; ezt az ismeretelméleti szemléletet történelmi ismereteink igazolják. (Egyébként a "baj" általában attól van, ha valaki nem képes valóságmodelljét rugalmasan, kontextusérzékenyen változtatni.) Ismeretszerzésünk során így nem a "dologban eleve benne lévő" kutatjuk, fedezzük fel, explikáljuk stb., hanem a dolog perceptuálása segítségével megalkotjuk a dolgot, pontosabban a dolog modelljét. Ez a modellkészítő eljárás korántsem önkényes, hisz épp és csakis biológiai és társadalmi beágyazottságunk révén hajtható végre. A nyelvhasználat során sem a szövegben eleve (akár konszenzuálisan, akár metafizikusan) benne lévő jelentést kutatjuk, hanem megalkotjuk a jelentést.

A konstruktivista nyelvelmélet alapterminusai a nyelvi kommunikát-bázis és a nyelvi kommunikát. A nyelvi kommunikát-bázis (szöveg) az a materiális (észlelhető) kommunikációs eszköz, melyet a kommunikáció résztvevői arra használnak, hogy segítségükkel nyelvi kommunikátokat építsenek fel. A nyelvi kommunikát-bázisnak (a szövegnek) egy természetes nyelv készletéből kiválasztott elemek véges halmazaként kell felismerhetőnek lenni; hangok vagy betűk halmazából kell állnia (a fonematikusság/grafematikusság feltétele); a hangoknak vagy betűknek olyan sorokat kell képezniük, melyek egy természetes nyelv szavaiként azonosíthatók (a lexikalitás feltétele); ezek a szavak egy nyelv szabályai szerint egymással összekapcsolhatók legyenek (a szintaktikusság feltétele). Ezek a feltételek a nyelvi szocializáció során jönnek

létre azért, hogy biztosítsák a nyelvi kommunikátok hozzákapcsolását nyelvi kommunikát-bázisokhoz.

A nyelvi kommunikát az a mentális struktúra, melyet egy nyelvi kommunikát-bázissal (szöveggel) kapcsolatban¹⁶ hoz létre a kommunikáció résztvevője azért, hogy kommunikációs cselekvést hajtson végre. "Mi tartozik egy nyelvi kommunikáthoz? Először is előfeltételként egy szöveg és egy cselekvő. A cselekvő hozzárendel a szöveghez egy nyelvi jelentést, azaz egy emocionális töltetű kognitív reprezentációt, amikor is -- hogy még egyszer hangsúlyozzuk -- a szövegek jelentése mindig csak a kommunikátban, nem pedig magában a szövegben található." Ha a konstruktivista nyelvelméletet az irodalmi kommunikációra alkalmazzuk, akkor az irodalmi kommunikát-bázis (irodalmi szöveg) a nyelvi kommunikát-bázishoz képest csupán annyiban specifikálódik, hogy irodalmi kommunikátok felépítésére használjuk a szövegeket. Az irodalmi kommunikátot pedig a már említett esztétikai- és polivalencia-konvenció különíti el a nyelvi kommunikáttól.

Mindezek miféle konzekvenciákat szállítanak az empirikus irodalomtudomány tárgyelmélete számára? Miféle entitásokra mutat rá a NIKOL-ban dolgozó irodalomtudós (NIKOL i-tudós) irodalmi jelenség gyanánt? Mivel a jelentést a konstruktivista nyelvészek ontológiailag végleg lemetszették a szövegről, ezzel együtt az irodalmi cselekvő mentális struktúrájába helyezték át, így az irodalmi jelenség nem határozható meg a szöveget "életre keltő", jelentéssel és értékkel ellátó irodalmi cselekvő nélkül. Amire a NIKOL i-tudós rámutathat, az az irodalmi cselekvő irodalmi cselekvése, cselekvésrendszere, az IRODALOM-rendszer. Feltehető a kérdés, hogy ebben a rendkívül bonyolult, szerteágazó rendszerben melyek azok az összetevők, melyek az irodalomtudósok érdeklődésére leginkább számot tarthatnak. Hisz vizsgálhatók a könyvkiadás adatai, a befogadók szociális háttere, az írók kedvenc ételei (pl. sajt), az egyes kéziratváltozatok stb., mindezen problémák relevanciáját elismerve úgy gondoljuk, hogy az IRODALOM-rendszer "legirodalmibb" problémakötegét azok a konvenció-, szabály- és normarendszerek (az ún. "irodalmi tudás") képezik, melyek az irodalmi cselekvők cselekvéseit irányítják. A radikális konstruktivizmus szemlélete szerint ezek a rendszerek kognitív struktúrák, melyek a fejünkben vannak. Miként vizsgálhatók empirikusan ezek a kognitív struktúrák, mentális tartalmak? Rá tud mutatni a NIKOL i-tudós egy olyan entitásra, mely pl. Tandori Dezső "sakk-verseinek" interpretációs szabálya? Nyilvánvalóan nem. Ezzel végképp fel kell adnia az empirikus irodalomtudo-

¹⁶Hauptmeier & Schmidt, 1985, 74--75.

mánynak a deiktikus gesztus mint definíció követelményét, empirikusságában a következőkre szorítkozhat: (i) vizsgálódásai tárgyterületéről kizárja a metafizikai létezőket, (ii) a közvetlenül nem érzékelhető (nem deiktálható) jelenségeket nem űzi ki a fizikai világból, hanem az érzékelhető jelenségek-ből levezethetőnek tekinti, (iii) az empirikusságot a tapasztalatszerzés kategóriáival (kifejtettség, interszubsztívitás, rendszeresség) biztosítja. Az empirikus irodalomtudomány "empíria"-fogalmában egyelőre definíciós bizonytalanságot tapasztalunk, nem egyértelmű, hogy a megfigyelhetőség feltétele-e az empirikusságnak vagy sem. Mert ha nem feltétele, akkor az empirikus irodalomtudomány miért "empirikus", s miért nem (metatudományos kategóriáinak megfelelően) "kifejtett", "interszubsztív" vagy "rendszeres", ill. ezek együtt? Mindezek ellenére azonban megállapíthatjuk, hogy az empirikus irodalomtudomány az irodalmi mű jelentésének meghatározásában "jobbnak" bizonyul a jelenlegi irodalomtudományi elgondolásoknál, hisz képes kiküszöböl-ni a "szöveg-jelentés anomáliát".

3. AZ EMPIRIKUS IRODALOMTUDOMÁNY PROGRAMJA

Az empirikus irodalomtudomány fejlődésének 1984-ben kezdődött szakaszában egyre jelentősebb helyet foglal el az alábbi kérdés: "Mi történjék az irodalomtudományos tudással?". És ehhez kapcsolódóan: egyáltalán miféle legyen az a tudás, mellyel majd történni fog valami? Miféle ismeretekkel rendelkeznek az irodalom tudósa? P. Finke 1982-es könyvében úgy véli, hogy a korábbi és a jelenlegi irodalomtudományos kutatások egy része az ún. enciklopédia-elvet követik, azaz az irodalomtudósnak az volt és ma is az a célja, hogy az idők során az irodalomról létrejött összes ismeretet felkutassa és rendelkezésre bocsássa. Emögött egy olyan tudományelméleti álláspont húzódik, miszerint az irodalomtudományi tudásnak nincs végérvényes formája, így az irodalomtudomány csakis azzal a történelmi feladattal rendelkezhet, hogy ezt a tudást a történetileg változó megismerési feltételeinkhez mindig hozzáigazítsa és újrafogalmazza. Így az irodalomtudósnak szinte határtalan szabadsága volt és van témái kiválasztásában, privát érdeklődésének kielégítését a tudomány állítólagos szabadságára való hivatkozással biztosítja és így az esetleges kritikával szemben immunissá teszi.¹⁷

Azonban létezik olyan irodalomtudományos gyakorlat is — állítja Finke —, mely az ún. hasznossági elvet követi. Ekkor az irodalom tudósa nem önké-

¹⁷Vö. Finke, 1982, 83—84.

nyesen, ill. nem privát érdeklődésének kielégítése céljából választja meg tudományos tevékenységének problématerületét, hanem egy oly szelekciós mechanizmus működését engedi meg, melyet a gyakorlati társadalmi hasznosság határoz meg.¹⁸ Ez úgy gondolható el, hogy az irodalomtudomány oly problémák megoldására törekedjék, melyek valóságosan létező társadalmi szükségletekben jelentkeznek, melyek úgymond "izgatják az olvasókat". Másrészt ne csupán azon problémák felé forduljon az irodalom tudósainak tekintete, melyek egy bizonyos típusú olvasókat "izgatnak" és egy bizonyos típusú irodalomra (az ún. "magas irodalomra") vonatkoznak, hanem a hasznossági elvet követő irodalomtudósoknak: (i) fel kell deríteniük (irodalom-) szociológiai, pszichológiai stb. eszközökkel a társadalmilag releváns és legitim irodalmi problémákat; (ii) ki kell fürkészniük, hogy miféle problémamegoldások elfogadottak és elfogadhatók abban a közösségben (társadalomban), melyben az irodalomtudomány sikeres kíván lenni. Csak a létező szükségletekre alapozott releváns problémák és problémamegoldások kiválasztása után kezhetnek hozzá problémamegoldó stratégiáik kidolgozásához.

A hasznossági elv mellett az is hozzájárult az alkalmazhatóság metaelméleti értékének tételezéséhez, hogy az irodalomtudomány gyakorlata (interpretáció-készítés, "irodalomtörténet-csinálás" stb.) és elmélete között nincs vagy alig van kapcsolat. "Elméleti óriások és gyakorlati törpék" – így jellemzi Finke a jelenlegi helyzetet. Nagyszerű elméleti modellek, elgondolások, koncepciók léteznek úgy, hogy a közvetlen tudományos gyakorlatban használhatatlanok, alkalmazhatatlanok. Ugyanakkor a gyakorlatot az elméletekkel szembeni (gyakran indokolt) idegenkedés s ezzel együtt az elméleti tájékozatlanság, az automatikusan, a "néma-hagyomány" alapján művelt kutatói tevékenység jellemzi. Így az empirikus irodalomtudomány oly problémamegoldó stratégiákat kíván kidolgozni, melyek az irodalomtudományos tudást alkalmazhatóvá tudják tenni, tanítható és tanulható módszereket, eszközöket nyújtanak. És itt kell megállnunk. Két okból is. Egyrészt a Helikonnak ez a száma az empirikus irodalomtudomány elméletének bemutatására vállalkozik, másrészt az empirikus irodalomtudomány még nem rendelkezik azokkal a konkrét problémamegoldó stratégiákkal, melyeket programszerűen meghirdetett. Elvei, elgondolásai, normatívái figyelmet érdemlő konzekvenciákat tartogatnak pl. az interpretációra vonatkozóan, így ennek elméleti ismertetését elvégezhetjük.

Miután a konstruktivista nyelvelmélet ontológiailag végleg függetlenítette a jelentést a szövegtől, így a "szövegnek adekvát", az "igazi" jelen-

¹⁸Vö. Finke, 1982, 84--85.

tés elismerése tovább már nem védhető tételezés. Ezzel együtt leomlanak az irodalomtudomány interpretációs kizárólagosságát és primátusát övező tudományos falak, a szöveg, az "irodalmi mű" az olvasó rendelkezésére áll. Nem az irodalomtudós által létrehozott jelentés az egyedül üdvözítő, de legitimek a különböző olvasói közösségek különböző olvasatai. Mit tehet ebben az esetben a KÖL i-tudós? Tegye le a tollat? Korántsem. Az irodalomtudomány értelemben gazdag, szövegérzékeny, áttekinthető interpretációira továbbra is szükség van, azonban funkciója átértelmezésre szorul, hiszen az eddig elmondottak következményeként: (i) meg kell változzék az irodalomtudományos kommunikáció: azáltal, hogy különböző értelmezések legitimálódhatnak, az irodalomtudósai nem vitázhatnak azon, hogy melyikük értelmezése az "igazi", esetleg az "igazibb", tehát nem az interpretáció kizárólagos birtoklása a cél, hanem valódi diskurzus, beszélgetés folytatása irodalmi szövegekről, s az "igazi" mint érték helyére a "szövegérzékenység", "kreativitás", "értelemgazdagság", "áttekinthetőség" mint interpretációs értékek kerülhetnek; (ii) így az irodalomtudomány interpretációi mintaadó tevékenységek, példázatok (Kuhn 'példázat' értelmében) kell legyenek, melyeket az olvasók közölni képesek; (iii) ezzel az irodalomtudománynak létre kell hoznia egy olyan irodalomtudományos nyelvet, mely lehetővé teszi az olvasók és a tudósok közti kommunikációt. S itt az interpretáció problémája már megkívánja a NIKOL elméleti kereteinek felépítését. Hisz ahhoz, hogy az interpretáció különböző közösségek tagjai számára követhető tevékenységgé váljék, fel kell tárnai az interpretációs konvenció- és szabályrendszereket, az irodalomtudósának "meg kell mutatnia magát", saját tevékenységére kell reflektálnia, ez pedig már metaelméleti vizsgálódásokat igényel.

Azonban ha ily szélesre tárjuk az irodalom kapuit, bárki, bármiféle értelmezéssel áthatolhat rajta? Mindenféle interpretáció legitim? Az irodalom bármire felhasználható? Eddig a jelentés "szöveg-adekvátságáról" volt szokásos beszélni, mivel a jelentés a szöveg tartozékaként volt elismert. Azonban a szöveg jelentésdetermináló szerepe mellé a kontextus jelentésdetermináló szerepét is felvette rendszerébe az empirikus irodalomtudomány, így a jelentés "szöveg-kontextus adekvátságáról" beszélhetünk. A "Megfelelően értelmezte-e Bakos Kornél az x szöveget?" kérdés helyére a "Megfelelően követte-e Bakos Kornél az y értelmezői stratégiát (konvenció- és szabályrendszert) az x szöveg értelmezése során?" kérdés kerül. Mivel az interpretációt egyrészt az értelmezés során működésbe lépő irodalmi szabályrendszerek (pl. egy predikatív metafora megértésében miként kapcsolható össze a metafora két eleme?), másrészt ún. általános világtudásunk (pl. szemantikai szabályrendszerek: pl.

a metafora két összekapcsolandó elemének jelölőjéhez milyen jelölteket rendelünk hozzá) határozzák meg, így az irodalomtudomány csakis az irodalmi szabályrendszerek vonatkozásában illetékes. Ugyanis az elsősorban nem irodalomtudományi kérdés, hogy Esterházy Kis Magyar Pornográfiájában a "pornográfia" mit jelent, sokkal inkább társadalmi, történelmi, politikai ismereteink, beállítódásunk függvénye.

Ebben a felfogásban az irodalomtudomány a különböző interpretációk megítélésében az alábbiakra vállalkozhat: (i) elkülöníti az egyes interpretációk "irodalmi" és "nem-irodalmi" összetevőit, azaz felderíti azokat az irodalmi értelmezői stratégiákat, melyek szerint létrejött a kérdéses interpretáció; (ii) megvizsgálja, hogy a létrejött interpretáció tartalmaz-e "irodalmi szabálysértéseket", azaz "adekvát" szabálykövetés történt-e; (iii) végül állást foglal az interpretáció "szöveg--kontextus adekvátságát" illetően. Mindebből látható, hogy az interpretáció "egésze" irodalomtudományos eszközökkel sosem ítéltető meg, csak társadalmi, politikai stb. értékek, állásfoglalás alapján. (Ez is azt az intuíciót igazolja, miszerint az irodalomtudósok interpretációs vitái mögött elsősorban társadalmi, kulturális, politikai stb. érdekellentétek húzódnak.) Így az empirikus irodalomtudomány a "szöveg-adekvát interpretáció anomáliát" úgy küszöböli ki, hogy egyrészt részben az irodalomtudomány illetékességi körén kívülre helyezi, másrészt a "szöveg-kontextus adekvát" interpretáció fogalmát vezeti be.

Az empirikus irodalomtudomány programjának további részleteibe betekintést engednek a Helikon e számában megjelent tanulmányok, különösen S. J. Schmidt programadó írása. Az empirikus irodalomtudomány gyakorlata az ún. alkalmazott irodalomtudomány egyelőre még halványan körvonalazott keretei alapján fog létrejönni. Amennyiben az empirikus irodalomtudomány képes lesz elméletét gyakorlattá tenni, akkor valóban sikerrel pályázhat paradigmatis babérokra. Mint láthattuk, az empirikus irodalomtudomány elmélete alkalmas alapvető irodalomtudományos anomáliák ("intencionalitás-anomália", "szöveg-jelentés-anomália", "szöveg-adekvát interpretáció anomália") kiküszöbölésére, tárgyelmelete az absztrakt kidolgozottság szintjén "jobb"-nak mutatkozik a jelenlegi irodalomtudomány tárgyelmeleteinél, a kuhni szakmai mátrix előírásait teljesíti, a felállított metaelméleti értékek-normák feltételeit ki-elégíti. Az empirikus irodalomtudomány szerkezete "jobb" a jelenleg létező irodalomtudományos elméletek szerkezeteinél, azonban kérdéses, hogy paradigmává avattatik-e, hisz az nyilvánvalóan kevés, ha e sorok írója mellette voksol.

IRODALOM

- Finke, P. 1981: A sketch of Constructive Functionalism. In: Poetics 10 (1981) 337--355.
- Finke, P. 1982: Konstruktiver Funktionalismus. Vieweg.
- Hauptmeier, H. & Schmidt, S. J. 1985: Einführung in die Empirische Literaturwissenschaft. Vieweg.
- Heuermann, H., Hühn, P. & Röttger, B. 1982: Werkstruktur und Rezeptionsverhalten. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Hintzenberg, D., Schmidt, S. J. & Zobel, R. 1980: Zum Literaturbegriff in der Bundesrepublik Deutschland. Vieweg.
- Groeben, N. 1977: Rezeptionsforschung als empirische Literaturwissenschaft. Kronberg/Ts. Athenäum.
- Kertész, A. 1988: Konstrució és funkció az irodalomtudomány elméletében. In: Helikon 1988/3.
- Kuhn, Th. S. 1962: The Structure of Scientific Revolutions. The University of Chicago.
- NIKOL (Arbeitsgruppe) 1986: Angewandte Literaturwissenschaft. Vieweg.
- Rusch, G. & Schmidt, S. J. 1983: Das Voraussetzungssystem Georg Trakls. Vieweg.
- Schmidt, S. J. 1970/71: Literaturwissenschaft als Forschungsprogramm. I: LuD 4, 1970, 269--282., II: LuD 5, 1971, 43--59.
- Schmidt, S. J. 1974: Elemente einer Textpoetik. München: Bayerischer Schulbuch Verlag.
- Schmidt, S. J. 1980: Grundriss der Empirischen Literaturwissenschaft. I: Der gesellschaftliche Handlungsbereich Literatur. Vieweg.
- Schmidt, S. J. 1982: Grundriss... II: Zur Rekonstruktion literaturwissenschaftlicher Fragestellungen in einer Empirischen Theorie der Literatur. Vieweg.
- Schmidt, S. J. 1983a: The empirical science of literature ESL: a new paradigm. In: Poetics 12 (1983) 19--34.
- Schmidt, S. J. 1983b: Empirische Untersuchungen zu Persönlichkeitsvariablen von Literaturproduzenten. Vieweg.

SIEGFRIED J. SCHMIDT

AZ EMPIRIKUS IRODALOMTUDOMÁNY EIT: ÚJ PARADIGMA

BEVEZETÉS

Ebben az írásban megpróbálkozom egy empirikus irányultságú irodalomtudományi elgondolás bemutatásával. 1973-ban a Bielefeldi Egyetemen¹ kezdődött az a munka, amely során a NIKOL-kutatócsoporttal (P. Finke, W. Kindt, J. Wirrer, R. Zobel) együttműködve kidolgoztam az empirikus irodalomtudományt (EIT), s amelyet a NIKOL új tagjaival (A. Barsch, H. Hauptmeier, D. Meutsch, G. Rusch és R. Viehoff) a Siegeni Egyetemen folytattam.

Az EIT különbözik az irodalom tanulmányozásának empirizált elképzeléseitől, mivelhogy itt nem csupán arról van szó, hogy szociológiai és pszichológiai procedúrákkal szaporítjuk az irodalom tanulmányozásának módszertani fegyvertárát; ellenkezőleg, az EIT megkísérli az irodalomtudományt empirikus elméletelemek egyneműen megalapozott és orientált hálójaként megalkotni.² Az EIT ismeretelméleti alapjai a radikális konstruktivista elméletekre vezethetők vissza, amelyek -- véleményem szerint³ -- összeegyeztethetők a konstruktív funkcionalizmus pozíciójával, melyet P. Finke dolgozott ki J. D. Sneednek az elméletek kijelentésfelfogása (structuralist view of theories) alapján. Az empirizáció koncepcióival szemben az EIT -- úgy vélem -- megpróbál autonóm paradigmát nyújtani az irodalomtudománynak, annak ellenére, hogy jelenleg még nincs eléggé kidolgozva. A paradigmaticusságra való törekvést a továbbiakban megmagyarázom és indoklom.

¹Schmidt 1980a angol nyelvű változatát lásd (Schmidt 1982b)-ben.

²Az empirizáció német nyelvterületen használt fogalmait elsősorban Groeben mutatta meg. Az irodalom empirizált tanulmányozásának részletes kritikáját lásd Hauptmeier 1981-ben.

³Azóta vetem közbe, hogy "véleményem szerint", amióta ez a feltevés gyakran felmerül a NIKOL-csoport vitáiban.

1. ÚJ PARADIGMA?

Amióta Th. S. Kuhn bevezette a paradigma fogalmát a tudománytörténetbe, különböző tudományok, így az irodalomtudomány is, ezt a fogalmat meglehetősen lazán fogták fel. Számptalan új, bizonytalan koncepció adta ki magát új paradigmának. Ezért úgy tűnik, nem túlságosan bölcs dolog, ha valaki -- ugyanily módon -- saját új koncepcióját paradigmaként jellemzi; annál is kevésbé, mivel Kuhn maga nem határozta meg világosan paradigma-fogalmát, ahogyan erre kritikusan rámutatnak. Mégis jó okunk van arra, hogy a paradigma fogalmát az EIT-re alkalmazzuk: ha ezt a fogalmat kielégítően explicáljuk, akkor elősegítheti egy olyan "megkülönböztető" apparátus kialakítását, amely alkalmazható rivális elméletek összevetése és elméleti rendszerek történetének reprezentációja esetén. A továbbiakban a paradigma fogalmát tudományos cselekvések szisztematikus kereteinek leírására használjuk. A paradigmának ez a fogalma a következő négy kuhni koordinátát foglalja magában:

- (a) szimbolikus állítások (tudományos terminológia);
- (b) modellek (kedvelt analógiák és metaforák);
- (c) értékek (metaelméleti orientációk);
- (d) példázatok (mintaadó problémamegoldások).⁴

Ezek a koordináták magukban foglalják a valamely tudományos közösség cselekvései mögött húzódó döntéseknek minden lényeges orientációs komplexumát. Nézetem szerint az EIT valószínűleg különbözik az irodalomtudomány minden egyéb iskolájától és irányzatától, mivel a fenti négy koordináta koherens interpretációját nyújtja. Ezért egy új paradigma fennállása most leírható nem-metaforikus, explicit módon, mint ahogy bemutattam Schmidt (1980a, 1982a)-ban, valamint az EIT elmélet-elemeinek empirikus alkalmazásában (Hintzenberg et al., 1980; Schmidt és Zobel, 1983). Az EIT metaelméleti alapja Finke (1982) konstruktív funkcionalizmus koncepciójából származik.

A következő szakaszokban megpróbálkozom az EIT elméleti alapjának és szerkezetének körvonalazásával. Így annak bemutatására törekszem, hogy az elméleti alapok -- az ismeretelmélettől és metaelmélettől a tárgyelméletig -- általában homogén módon épüljenek fel, azaz az ismeretelméleti és metaelméleti hipotéziseknek ugyanazon típusára legyenek kijelölhetők.

⁴A 'normál tudomány' kuhni fogalmának eme felosztása -- úgy vélem -- olyan elképzelésekre vonatkozik, amelyek lehetővé tesznek vagy kifejlesztenek empirikus elméleteket, azaz olyan elképzeléseket, ahol a (b) és (d) koordinátákat empirikusan interpretáljuk.

2. AZ EIT ISMERETELMÉLETI ALAPJAI⁵

Az EIT ismeretelméleti megalapozása, melyre döntő befolyást gyakorolnak Maturana (1982) és von Glasersfeld (1983) biológiai és pszichológiai munkái, radikális konstruktivistának tekinthető. Ennek az elképzelésnek leglényesebb aspektusait kívánom most összegezni.

(a) Az emberi lények élő rendszerek. Az élő rendszerek auto-generatív (önépítő), azaz autopoietikus rendszerek, amelyek ön-referenciálisan és homeosztatikusan szervezettek, autonómak, strukturálisan meghatározottak és operacionálisan zártak. Az idegrendszerrel ellátott organizmusok, mint az emberi lények, képesek öntudatosság kialakítására és önmaguk, illetve környezetük megfigyelésére. Ismeretelméleti nézőpontból így különbséget kell tennünk rendszerek és megfigyelők, rendszer-kategóriák és megfigyelő-kategóriák között.⁶

(b) Egy autopoietikus rendszer kognitív területe mindazon leírások területe, amelyeket létrehozhat a rendszer. Ez azt foglalja magában, hogy a rendszer autopoiezisének specifikus módja meghatározza a rendszer megismerő tevékenységét. Tulajdonképpen a megismerés elvileg szubjektumtól függő jelenség. A megismerő individuum minden megismerő állapotát az individuum realizáló autopoiezisének módja határozza meg, s nem egy objektív (szubjektumtól független) környezet feltételei. Így a valóság vagy környezet nem ontológiai entitások, hanem az ember konstrukciója: "Szó szerint teremtyük a világot, melyben élünk, azáltal, hogy megéljük" (Maturana, 1982: 269).

Az olyan fogalmak, mint az abszolút tudás, abszolút igazság, objektív valóság, végső alapok vagy abszolút értékek, összeegyeztethetetlenek ezzel a megközelítéssel. Csakis szubjektumtól függő tudás létezik, amelyet sikeres autopoiezis hoz létre és erősít meg. Filogenetikus rutinokat követve az élő rendszerek induktíven és prediktíven működnek, azaz feltételezik, hogy ami megtörtént egyszer, meg fog történni még egyszer; és csak az ismétlődik meg, amely funkcionált a múltban. Ez az oka, hogy a megismerés szubjektivitása és a fizikai környezetben lezajlott sikeres művelet miatt nem ellentmondásos. Az élő rendszerek kifejlesztettek életképes és nem-életképes konstrukciókat egyaránt. Azonban azt nem ismerjük el, hogy egy konstrukció életképessége magával vonja annak ontológiai igazságát.

⁵Részletesen lásd Schmidt, 1982b,c,d-ben.

⁶A megfigyelő például leír olyan alakváltozatokat is, amelyeket egy rendszer "egy üzenet recepciója" alatt "az információ vételeként" megenged, jóllehet az 'információ' nem jelentésteljes kategória a rendszer számára.

A tudományos tudás szintén szigorúan szubjektumtól függő. Úgynevezett egzaktsága és objektivitása nem a valóságnak adekvát (hozzávetőleges) megfelelésen alapul, hanem a tudományos tudás azon megfigyelők kulturális homogenitásának produktuma, akik megállapodtak bizonyos kategóriákban, amelyek bizonyos konstrukciók tudományosan értékelt konstrukciókként való értékelésére vonatkoznak. Az ismeretelméletnek ez a fajtája a filozófiailag művelt olvasókat a szolipszizmus pozíciójára emlékeztetheti. A radikális konstruktivizmus és a szolipszizmus közti különbségek a következőkkel világíthatók meg:

-- a radikális konstruktivizmus a megismerés empirikusan megalapozott, biológiai elméletét fogalmazza meg,

-- a radikális konstruktivizmus a szubjektum és objektum, realitás és imagináció episztemikus kettősségét figyelmen kívül hagyva működik; a szubjektumot olyan kognitív területnek tekinti, amelyben valóságmodellek jönnek létre és tárgyak és más élő rendszerek konstituálódnak 'deskripciók' segítségével (azaz a reprezentáció folyamatai nem törölhetők ki a megismerés folyamatából); a megfigyelő -- ahogy Einsteintől Prigogineig a fizikusok hangsúlyozták -- mindig minden egyes megismerésben a végső forrás, azaz pl. megszokott dualizmusaink nem 'reális tények', hanem a megfigyelők konstrukciói.

(c) Azáltal, hogy Maturana hangsúlyozza az élő rendszerek zártságát, lehetővé válik, hogy felmérjük a társadalmi mechanizmusok (úgy mint a szocializáció, a konvenció és a konszenzus) hatásának dimenzióit. Az élő rendszerek interaktív rendszerek, melyek kölcsönösen létrehozhatnak struktúrákat összekapcsolásából kibontakozó konszenzuális területeket. Az interakció mindig megelőzi a kommunikációt; a kommunikáció csak azért funkcionálhat, mert az élő rendszerek mint megfigyelők interakcióba lépnek más rendszerekkel, azt tulajdonítva ezeknek a más rendszereknek, hogy ők maguk is megfigyelők -- ez a tulajdonító mechanizmus általános biológiai felépítettségünknek és hasonló szocializációknak köszönhetően teljesen indokolt. A szubjektum a cselekvéseit irányító 'értelmet', 'valóságot' és 'jelentést' létrehozó szabályokat és stratégiákat tanulja, ezek folyamatosan megerősödnek vagy korrigálódnak a nyelvi és nem-nyelvi szocializáció során -- s ezekbe beleértendő még a személyes identitás megteremtésének és egyensúlyban tartásának szabályai is. Ebben a vonatkozásban a nyelv természetesen meghatározó tényező. A természetes nyelv azonban zárt terület, mely nem transzcendálható nyelvi eszközzel. A kommunikáció nem az információ átvitelének tekintendő; inkább kísérlet arra, hogy a két vagy több élő rendszer kognitív területén belüli kognitív orientációs folyamatok párhuzamos vagy kompatibilis módon épüljenek föl. Így nem létezik más, mint a szubjektumon belül működő orientációs interak-

ciók párhuzamos sorozatai, melyeket a nyelvi szocializáció tesz lehetővé. Azonkívül nincs lehetőségünk eltérő gondolkodású személyek meggyőzésére kizárólag racionális érvelés segítségével, kivéve, ha el akar fogadni ilyen érveket közös érdeklődés, barátság, szerelem vagy egyéb szimpátiatényezők alapján.

3. AZ EIT METAELMÉLETI ALAPJAI

A megismerés eme empirikus elméletének néhány lényeges megállapítása, úgymint a (legalábbis bármilyen realista) ontológia elutasítása, az objektív tudásra, az abszolút igazságra vagy a végső alapra irányuló törekvések elutasítása empirikus tudományos alapjául szolgálhat a Sneed–Stegmülleri strukturalista elméletfelfogásból (non-statement view), a Kuhnianus tudománytörténet-írásból és Finke konstruktív funkcionalizmusából következő tudományfilozófiának. A radikális konstruktivizmus és a modern tudományfilozófia összekapcsolásának előnyei az alábbiakban összegezhetők:

(a) A tudás szubjektumtól függő; a szubjektumok olyan konstrukciója, amely megismerő tevékenységük biológiai és társadalmi feltételeinek megfelelően jön létre. A tudományos elméletek explicit konstrukciók, amelyeket egy tudományos közösség abból a célból dolgoz ki, hogy megszüntesse (a közösség kritériumainak megfelelően) a magyarázatnak azokat a hiányosságait, amelyek megszüntetésében a közösség megállapodott. Funkcionális nézőpontból az elméletek problémamegoldó stratégiák; strukturálisan és funkcionálisan a problémákra adekvátaknak kell lenniük (és viszont).

Az ilyen elméleteknek meghatározott struktúrákkal kell rendelkezniük, amelyekről — Finke szerint — dönteni lehet egy úgynevezett Sneed-mátrix keretén belül. Finke szerint egy Sneed-mátrixnak a következőket kell tartalmaznia:

- a problémamegoldó stratégia logikai struktúrájának kifejtettségét,
- egy azonosítható teoretikus predikátumot,
- a problémamegoldó stratégia empirikus interpretálhatóságát.

(b) Sneed szerint az elméletek a szándékolt alkalmazások osztályával összekapcsolt, teoretikusan leírható matematikai struktúrák halmaza — és nem állítások rendszerei. A tudományos elméletekben használt nyelvek teoretikus nyelvek, azaz a teoretikusság⁷ hierarchikusan különböző szintjein (lehetőleg) elrendezett elmélet-viszonylagos nyelvek. Ezen elképzelés fényében a

⁷Részletes bemutatását lásd Stegmüller (1973)-ban.

korábbi analitikus tudományfilozófia empirizmusának és pozitivizmusának filozófiailag lényegi problémái minden alapot nélkülöznek, például a (carnapi) megfigyelő-teoretikus dichotómia, vagy az elmélet és a tapasztalat közti ontológiai különbség; ugyanis Sneed hangsúlyozza, hogy a paradigmák keretein belüli elméletek teszik lehetővé számunkra, hogy a 'valóságra' vonatkozó modellek létrehozásával 'empirikus tudásra' tegyünk szert. Ezért az ilyen modellek nem próbálhatók ki a 'valóságon', csakis más modellekkel vethetők össze. Egy elmélet empirikus tartalma pontosan az, amit elmondhatunk az elmélet tárgyairól anélkül, hogy használnánk ennek az elméletnek a nyelvét⁸ (az úgynevezett I teoretikus terminusokat).

(c) Az elméletek és az elméletelemek halmazelméletileg mint egy magból (K) és a szándékolt alkalmazások halmazából (I) álló rendezett párok (K, I) ábrázolhatók. K a következő elemeket tartalmazó ötös:

$$\underline{K} = \langle \underline{M}_{pp}, \underline{M}_p, \underline{M}, \underline{C}, \underline{L} \rangle, \text{ ahol:}$$

M_{pp}: egy elmélet összes részleges lehetséges modelljének halmaza, azaz entitások azon tartományai, amelyekről az elméletnek mondania kell valamit (ezek az entitások leírhatók nem-I-teoretikus terminusokkal);

M_p: a lehetséges modellek halmaza; azaz a I-teoretikus funkciók segítségével kiterjesztett entitások tartományai;

M: a modellek halmaza; azaz a I bázis matematikai struktúráját kielégítő entitások osztálya;

C: speciális korlátozások halmaza; azaz az M erő-halmaz egy részhalmaza, amely kielégítendő I minden egyes alkalmazása esetén;

L: a speciális törvények Eibl (1976) értelmében szabályosság-előfeltételek halmaza; ezek a törvények szintén reprezentálhatók a mag-specializációk nyújtotta I-részcsekeelméletekben úgy, hogy a K struktúrája egy négyesként reprezentálható.

- Nagy vonalakban egy elmélet struktúrája tartalmazza
- az alkalmazás szándékolt területének azonosítását;
  - a kutatási területek karakterizációját, amely lehet I részleges lehetséges modelljei, I nem-teoretikus terminusai használatával;
  - a I-teoretikus terminusok bevezetését, amelyek segítségével M_{pp} elemei mint I lehetséges modelljei (M_p) jellemezhetők;

⁸Az elméletek empirikus céljait bemutató egyéb lehetőségeket lásd Stegmüller (1973)-ban.

-- annak bizonyítékát, hogy a kutatási terület egy bizonyos része adott I-teoretikus terminusok alapján azonosítható mint I egy modellje és információát arról, hogy mely törvények és korlátozások érvényesek M-ben.

Példaként idézni szeretném az irodalmi produkció elméletének logikai struktúráját, ahogy Schmidt (1980a: 5.1.4. fej.)-ben kidolgoztam:

Az irodalmi produkció elméletének logikai struktúrája (IPE)

Az IPE szándékolt alkalmazásainak területe (I) olyan lingvisztikai KOMMUNIKÁTOR-ot⁹ eredményező cselekvéseként (magukban foglalva kontextusaikat) reprezentálhatók, amelyeket szerzőik irodalmi KOMMUNIKÁTOR-ként vesznek és kezelnek.

Az IPE részleges lehetséges modelljei azok a cselekvések (magukban foglalva kontextusaikat), amelyek a mindennapi nyelvben vagy az irodalmi vizsgálódások a-terminologikus tradicionális terminusaiban leíródnak vagy leíródtak mint olyan szövegeket eredményező cselekvések, amelyeket szerzőik irodalmi KOMMUNIKÁTOR-nak tekintenek.

Annak érdekében, hogy az IPE M_{pp} -jét a lehetséges modellekbe (M_p) transzformáljuk, a következő IPE-teoretikus terminusokat vezetjük be: Irodalmi (röv. I) alkotó, az I-alkotók előfeltételezéseinek I-rendszere, I-produkció szituáció, I-produkció stratégia, I-produkció cselekvés, I-produkció eredmény.

Az IPE modelljei (M) olyan cselekvéseként (magukban foglalva kontextusaikat) reprezentálhatók, amelyek az IPE-teoretikus apparátus eszközeivel "irodalmi produkció cselekvéseként" azonosíthatók; például F. Kafka Das Urteil produkciója, R. Musil Der Mann ohne Eigenschaften produkciója vagy J. Joyce Dubliners produkciója.

Az IPE-teoretikus terminusok definíciójának konstrukciójára alkalmazott alapvető törvények megegyeznek az irodalmi kommunikatív interakció elméletének (IKIE) törvényeivel; ezek a törvények (azaz az esztétikai és a polivalencia konvenciók) összekapcsolják az IPE-t és az IKIE-t egymással.

A legfontosabb általános korlátozás (C_1) az, hogy kizárólag azokat a produkció-cselekvéseket határozzuk meg irodalmi produkció-cselekvéseként, ahol az ágens produkciója eredményét irodalmi KOMMUNIKÁTOR-ként mutatja be. Az IPE második általános korlátozása (C_2) az, hogy kizárólag azok a produkció-

⁹Vö. ezen írás 6. fejezetével.

cselekvések vizsgálándók irodalmi produkciócselekvésekként, ahol a cselekvés eredményeként az ágens ténylegesen egy szöveget hoz létre.

Az IPE központi halmazelméleti predikátuma a következőképp fogalmazható meg: A mint alkotó cselekszik az IRODALOM-rendszerben,¹⁰ vagy A mint alkotó vesz részt az irodalmi kommunikációban.

(d) Az elmélet-elemeket (ügymint IPE) együttesen az úgynevezett interteoretikus relációk kapcsolják egy elmélet-hálóba, például

- a teoretizáció ($\wp$) új teoretikus funkciókat vezet be ($\underline{M}_{pp}' \subseteq \underline{M}$);
- a specializáció (δ) bizonyos törvényeket jelöl ki I bizonyos részhalmozaira mint restriktciókra, azaz az elmélet-elemek empirikus céljai speciális területekre szűkítetnek:

$$\begin{aligned}\underline{M}_{pp}' &= \underline{M}_{pp} \\ \underline{M}_p' &= \underline{M}_p \\ \underline{M}' &\subseteq \underline{M} \\ \underline{C}' &\subseteq \underline{C} \\ \underline{I}' &\subseteq \underline{I}\end{aligned}$$

-- a komplementáció (κ) a kép különböző részeit különböző nagyítóúvegeken keresztül tekinti meg ($\underline{I}', \underline{I}'' \notin \underline{I}'$ és $\underline{I}' \neq \underline{I}''$);

-- a redukció-reláció (ρ) az elmélet magját K (I) egy másik elmélet magjára K' (I') redukálja, azaz I' és I empirikus céljainak azonosaknak kell lenniük, és I'-nek több empirikus célt kell megengednie, mint I-nek; így I' I-nél kielégítőbb elméletnek mutatkozhat egy elmélet-hálóban.

4. AZ EIT TÁRGYELMÉLETI VÁZLATA

Az irodalom tanulmányozásának bármely koncepciója kialakítása során éppúgy, mint egy létező koncepció melletti döntés során, mindig expliciten kell tudakozódnunk előzetesen adott ismeretelméleti és metatudományos premisszák (itt: a megismerés konstruktivitása és szükségletekre irányultsága) alapján az irodalmi vizsgálódások megalapozásának és alkalmazásának lehetőségei felől. Az irodalmi vizsgálódások területén lezajló cselekvés csakúgy, mint a cselekvés általában, egyéneknek szabályok és konvenciók szerint végrehajtott társadalmi cselekvése; szükségletekből és érdekekből adódó, a szubjektumok motivációit és szándékait feltételező, eredményekkel és következményekkel rendelkező cselekvés.

¹⁰ E fogalmak tárgyalását lásd ezen írás 4. fejezetében.

Bárki is művelje az irodalom tanulmányozását (legalábbis a német tradícióban), részt vesz a TUDOMÁNY¹¹ társadalmi cselekvés-rendszer műveleteiben. Az ilyen műveletek végrehajtása megköveteli az alábbiakra vonatkozó döntéseket:

- a megvalósítandó tudomány koncepciója,
- a társadalom koncepciója,
- az irodalom koncepciója.

Elsőként ezek a döntések a fenti koncepciókra érvényesnek tartott szabályokkal, konvenciókkal, értékekkel és normákkal kapcsolódnak össze. Így ezek a döntések szabályozzák a tudósoknak az irodalom tanulmányozásának struktúrájáról és funkciójáról szóló előfeltevéseit. Az irodalom tanulmányozásának struktúrája és funkciója egyaránt meg kell engedjen explicit kifejezési módot, ha az irodalom tanulmányozása tanulható és tanítható tudományként kíván megmutatkozni.

Az a kérdés, hogy mely szabályokat és konvenciókat fogadunk el vagy valósítunk meg a cselekvés e típusa segítségével, nem különíthető el azoknak az értékeknek a kérdésétől, amelyeket (minden) más társadalmi cselekvés-rendszerben (úgy mint politika, gazdaság, művészet, oktatás stb.) fennállónak tartunk. Az EIT-ben érvényesített értékek és posztulátumok¹² a következő címszavak alatt foglalhatók össze, melyek csupán illusztrálják az EIT tendenciáit:

- "felvilágosodás": a kritikára és az önkritikára való képesség, az érettség, az önmagunk iránti felelősség, a racionalitás értelmében;
- "szolidaritás": az embernek ember feletti hatalmának csökkentése, az intolerancia, a tudás- és igazság-terrorizmus csökkentése értelmében;
- "együttműködés": az interakció és az általános problémamegoldás konfliktusai csökkentése értelmében.

Ezeknek az értékeknek a megvalósítása többek között magában foglalja:

- a társadalmi és lelki folyamatok empirikus tudását,
- a társadalmi folyamatok szabályozottságának áttetszőségét,
- a társadalmi cselekvés kooperációját.

Ily módon a tudományos cselekvésnek, mely elősegíteni kívánja ezeknek az értékeknek a társadalmon belüli megszilárdulását

- empirikus tudást kell szolgáltatnia;

¹¹A nagybetűk a teoretikus terminusokat jelölik, szemben a köznyelvi 'tudomány'-terminussal.

¹²Lásd Schmidt 1982a. 0. fejezetét.

- interszjektíven megoszthatónak kell lennie;
- társadalmi és egyéni szükségletek kielégítéséhez relevánsnak kell lennie.

Ebből adódóan két kritériumnak kell eleget tenni: a tudományos cselekvésnek a szigorúság és a relevancia kritériumát kell kielégítenie. A 'szigorúság' azt jelenti, hogy eleget kell tenni az empirikusság és a teoretikusság alapvető metateoretikus értékeinek éppúgy, mint a strukturalitás és funkcionalitás levezetett elméleti értékeinek. Más szavakkal: a tudományos problémamegoldói stratégiáknak olyan meghatározott logikai struktúrákkal kell rendelkezniük, melyek megengednek empirikus interpretációt. A 'relevancia' azt jelenti, hogy az irodalom tanulmányozása során szerzett tudás meg kell feleljen tudományos kíváncságnak és hasznosítható kell legyen az irodalmi kommunikációban¹³ és az azon kívül létező gyakorlati problémák megoldásában. Itt tekintetbe kell vennünk, hogy empirikus elméletek a problémáknak részleges megoldásait nyújthatják.

A következő metaelméleti értékekre, mint a konzisztencia, teljesség, bizonyíthatóság, eldönthetőség stb., vonatkozó döntés a fentebb tárgyalt gyakorlati értékek elfogadásának elméleti implikációja. Ez ugyanis azt implikálja, hogy empirikus tudást megalapozó, szükségletekre irányuló, explicit, tanítható és tanulható elméletek akkor elérhetők, ha előre látható, hogy az emberek racionális, tartósan összehangolt és kooperatív cselekvéseket kíváncságnak megvalósítani a TUDOMÁNY cselekvésrendszerén belül is.

Az empirikusság posztulátuma nem tévesztendő össze azokkal a pozitivisták igényekkel, melyek a tiszta megfigyelési állítás érvényességére irányulnak. Épp ellenkezőleg: az 'empirikusság' egy tudományos közösségnek egy bizonyos időpontban elfogadott valóság-modelljétől függ. Az ilyen valóság-modelleket a tudósok mindaddig érvényesnek tartják, míg az érintett közösség számára elfogadhatóan nyújtanak megfelelő problémamegoldói kapacitást, és míg a tudósok valamely más közössége nem dolgoz ki olyan rivális modelleket, melyek a TUDOMÁNY cselekvésrendszerében elfogadottá válnak. Hasonlóképp az elméletek ellenőrzésére szolgáló módszerek, amelyeknek éppúgy taníthatóknak és tanulhatóknak kell lenniük, mint maguknak az elméleteknek, csak egy tudományos közösség uralkodó valóság-modellje vonatkozásában érvényesek.

Az empirikusság posztulátuma a leírás és a magyarázat különös szükségletét hívja létre. Az ezen szükségletet kielégítő módszerek melletti döntések-

¹³ Az EIT-nek az oktatásra vonatkozó irodalmi útbaigazításának gyakorlati alkalmazásait lásd Schmidt 1982a: 5. fejezetében.

hez bizonyos feltételek szükségesek. Csakhogy ezek a feltételek kizárólag az elméletek keretein belül határozhatók meg. E két ok miatt az empirikusság melletti állásfoglalás szükségszerűen magával hozza a teoretikusság melletti állásfoglalást. A 'teoretikusság' azt jelenti, hogy a problémamegoldó stratégiáknak határozottan kijelölhetőnek kell lenniük egy bizonyos paradigmára és strukturálisan jól-definiáltaknak kell lenniük (lásd fent: 1. és 3a fejezet).

Az empirikus irodalomtudománynak két célja van: az irodalmi cselekvések mint történeti és társadalmi cselekvések teoretikus magyarázata; az IRODALOM rendszeren (lásd alább) belüli cselekvésekben gyakorlati változások létrehozása expliciten megfogalmazott értékek alapján, azaz oly értékek alapján, amelyek plauzibilissé tehetik a változások kívánatosságát és funkcióját, és amelyek -- empirikus tudás alapján -- mutathatják az IRODALOM-rendszerbeli változások megvalósíthatóságát. Az irodalom tanulmányozása számára a kutatási eredmények alkalmazása azt előfeltételezi, hogy az empirikus tudományos tudás elérhető a gyakorlati (társadalmi) alkalmazás számára, és hogy az empirikus kutatást létrehozó és megalapozó elméletek a teljesség (legalább szisztematikus alapjuk legyen teljes) és a fejlettség kielégítően magas fokát érik el.

A magyarázatok egyrészt az IRODALOM-rendszernek mint olyan rendszernek strukturális magyarázatai, melyeket törvények határoznak meg vagy szabályosság-előfeltételek jellemeznek, másrészt pedig olyan funkcionális magyarázatok, amelyek egy társadalom IRODALOM-rendszerén belül az irodalmi szükségletek kielégítéseként működő irodalmi folyamatokat specifikálják (vö. Finke, 1982). Ebben a felfogásban a társadalom mint társadalmi cselekvések rendszereinek, mint a politikának, gazdaságnak, vallásnak, oktatásnak stb. rendszerre jelenik meg. Mint rendszer a társadalom elhatárolódik egyéb jelenségektől (pl. természet), részrendszerei relációinak megfelelően strukturálódik, és végül tagjai számára egy nem-összegezhető funkcióként adott (pl. reprodukálás vagy gondolkodás). Ismeretelméleti nézőpontból a társadalmak allopoietikus rendszerek, melyek autopoietikus rendszerekből állnak, megszervezve ezeknek a konstitutív rendszereknek individuális viselkedését. A társadalmakban kifejlődött kultúrák úgy írhatók le, mint olyan fejlesztő, kombináló és értékelő módszerek specifikus módja, melyek valóság-modellek konstruálására szolgálnak; azaz különböző kultúrák nem csupán az "egyes-egyedüli" "objektív valóság" feldolgozásának különböző formái, hanem végtére is a valóság, a tapasztalat és az értékek konstruáló modelljeinek egymással összevethetetlen formái. Az irodalmat az irodalmi cselekvés modelljében (nem az irodalmi szö-

vegek modelljében!) reprezentáljuk. Egy egyén irodalmi cselekvést hajt végre, ha létrehoz egy olyan szöveget vagy interakcióban van egy olyan szöveggel, amelyet poétikai hite alapján irodalmi szövegnek tekint. Az irodalmi cselekvésre vonatkozó alapvető empirikus hipotézis általánosságban a következő: társadalmunkban létezik egy rendszer, amely leírható mint egy irodalmi cselekvérendszer. Ez a rendszer része a MŰVÉS ZET társadalmi rendszerének. A rendszer olyan szövegekre irányuló cselekvések halmaza, amelyeket cselekvő egyének irodalmi szövegeknek tekintenek és tartanak (IRODALOM-rendszer).¹⁴ Az IRODALOM-rendszer struktúrája leírható a cselekvés olyan típusai közti időbeli és oksági relációk terminusaiban, amely cselekvéseket a szövegeket irodalmi szövegeknek tekintő egyének hajtják végre: azaz az "irodalmi szövegek" produkciója, közvetítése, befogadása és feldolgozása:

$$\text{IRODALOM} = \text{def} \langle \text{IP} \rightleftharpoons \text{IK} \rightleftharpoons \text{IB} \rightleftharpoons \text{IF} \rangle$$

("→" és aztán; "←" előfeltételezi; IP = az "irodalmi szövegek" produkciója; IK = az "irodalmi szövegek" közvetítése stb.)¹⁵

Az IRODALOM-rendszert más rendszerektől elhatároló kritériumot két konvenció adja meg, amelyeket mint esztétikai konvenciót és polivalencia-konvenciót 1980-ban vezettem és mutattam be. Az esztétikai konvenciót¹⁶ a következőképp határozom meg:

Társadalmunk mindazon résztvevőitől, akiknek szándékukban áll lingvisztikai SZÖVEGEK-ből esztétikai KOMMUNIKÁTOROK-at realizálni, elvárható, hogy hajlandók és képesek legyenek arra, hogy a tény-konvenciót háttérbe szorítsák és kiterjesszék cselekvés-lehetőségeiket (vagy más résztvevők cselekvés-lehetőségeit) az igaz/hamis és a hasznos/haszon nélküli kritériumokon túl; ehelyett esztétikailag releváns kategóriák felé irányuljanak; hajlandóknak és képeseknek kell lenniük arra, hogy a produkció alatt megfelelő jelzésekkel irodalmiként szándékolt kommunikatív cselekvéseket jelöljenek ki, vagy a befogadás alatt ilyen jelzéseket kövessenek; és végül a szöveg referáló kifejezései számára a referencia-kerettként elsődlegesen ne (vagy ne kizárólag) a társadalmilag megalapozott valóság-modellt válasszák ki, hanem más referencia-kereteket is.

¹⁴A nagybetűk az EIT teoretikus terminusait jelölik.

¹⁵Ennek a struktúrának történetileg bizonyítható változatai közti különbségeket lásd 1980a: 4.4. fejezetében.

¹⁶E konvenció németországi érvényességének némely empirikus evidenciája megtalálható Hintzenberg és mások, 1980-ban.

A polivalencia-konvenciót a következőképp határozom meg:

Társadalmunk mindazon résztvevőinek, akik irodalmi kommunikatív interakciót folytatnak, közös tudása, hogy:

(a) a szöveg létrehozói nem köti a monovalencia konvenciója;

(b) a szöveg befogadói szabadok abban, hogy ugyanabból a SZÖVEGBől különböző időpontokban és szituációkban különböző KOMMUNIKÁTOROK-at hozzanak létre, és elvárhatják másoktól, hogy ilyképp tegyenek;

(c) a szöveg befogadói az esztétikai KOMMUNIKÁTIÓ megvalósítását optimálisnak minősítik, noha e minősítés alapjai különbözőek lehetnek a résztvevők és a szituációk szerint;

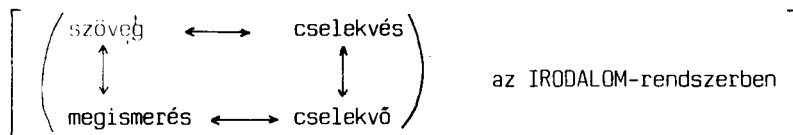
(d) a szöveg közvetítői és a feldolgozók ne cselekedjenek a polivalencia-konvenció (a)-tól (c)-ig feltételeivel ellentétesen.

Az IRODALOM-rendszer funkciója, amelyet más rendszer nem elégít ki, úgy explikálható, mint megfelelő SZÖVEGEK-re irodalmi KOMMUNIKÁTOROK kijelölésében működő szubjektum-orientált megismerő, emocionális és morális folyamatok és állapotok egyidejű tevékenysége és integrációja.

5. AZ EIT ELMÉLET-HÁLÓJÁNAK STRUKTÚRÁJA

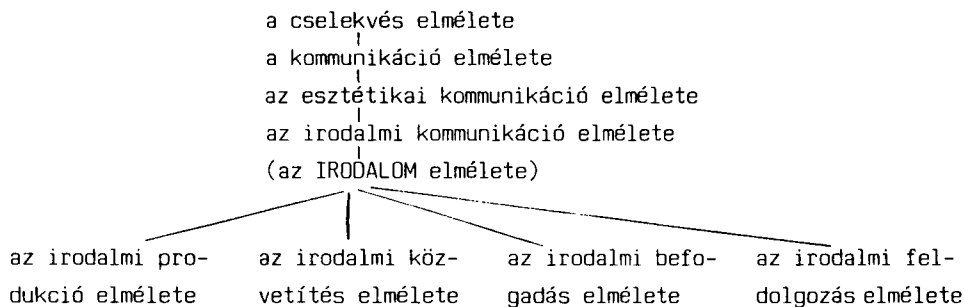
A 4. fejezetben felvázolt empirikus irodalomtudomány túlságosan komplex ahhoz, hogysen egyetlen elmélet-elemen belül reprezentálhatnánk. Az elmélet kidolgozottságának jelenlegi állapotát tekintve az EIT bemutatása és cselekvésre irányultságának dimenziói elmélet-hálót igényelnek. Eltekintve a technikai részletektől, az EIT elmélet-hálója az 1. ábrán látható módon ábrázolható. Ahogyan most látjuk, eme elmélet-háló elemei közti interteoretikus relációk a teoretizáció és a specializáció sneedi típusai alatt összegezhetők.

Eme elmélet-háló struktúrája azt is illusztrálni fogja, hogy az IRODALOM-rendszer olyan cselekvés-egység, amely elemeinek szerveződésén át meghatározza elemeinek relációit és jellemzőit. Szemben a szöveg-ontológiai koncepciókkal, ez magában foglalja az "irodalmi művek" alapvetően megváltozott elméleti modellálását is, mivel az "irodalmi művek" nem autonóm entitásoknak tekintendők, hanem az IRODALOM-rendszer és az ebben szerveződő cselekvések eredményeinek:

a TÁRSADALOM rendszerében

("↔" a szükségszerű implikáció)

1. ábra

6. MI ÚJSÁG, CICUSKÁM?

No, lássuk, mi új van az empirikus nap alatt?

(a) Az első fejezetben kifejtett paradigma-fogalmat illetően az EIT más rivális irányzatokkal és iskolákkal összevetve új paradigma, mivel -- az EIT-ben -- a tudományos cselekvés keretfeltételei különböznek az irodalom tanulmányozásának más megközelítéseinek keretfeltételeitől, és mert ezeket a feltételeket expliciten határozzuk meg, azaz

-- a tudományos terminológia elemeit különböző módszerek (explicit definíciók, példák stb.) segítségével tanítható és tanulható módon vezetjük be;

-- az elmélet alapmodelljét irodalmi cselekvésként (nem irodalmi objektumokként!) specifikáljuk;

-- értékeit expliciten adaptáljuk a radikális konstruktivizmusból (ismeretelmélet) és a konstruktív funkcionalizmusból (metaelmélet);

-- vannak elsődleges példázatok, pl. az IRODALOM-rendszerben működő társadalmi cselekvések részleteinek empirikus tanulmányozása.

(b) A metatudományos szinten az az újdonság, hogy ez a paradigma analitikus-funkcionális fogalmak felé orientálódik (hermeneutikai-történelmi fogalmak helyett) anélkül, hogy ezáltal elutasítaná a történelmi rendszerekben működő összes cselekvés történetiségét és társadalmiságát. Így a hagyományos

analitikus tudományfilozófia éppúgy, mint a történelem hagyományos fogalmai, jócskán módosulnak:

-- az analitikus tudományfilozófiák az EIT-nek a megismerés és a tudomány konstruktivista elméletén nyugvó megalapozása következtében módosulnak;

-- a történelem fogalmai a konstruktivista ismeretelméleti megközelítés következtében, azaz az élő rendszerek mint rendszerek mindig jelen időben működnek, történetüket és más történeteket kizárólag konstrukcionális cselekvések segítségével (a "narráció" segítségével) mint megfigyelők hozhatják létre. A történelem eme felfogásának következtében nem létezik a történelmi igazságok megközelítése, hanem csakis történelem-modellek léteznek a konstrukció bizonyos szabályainak megfelelő adatok alapján (lásd G. Rusch és S. J. Schmidt 1983-as, Traklra vonatkozó modell-tanulmányát). Ezek a modellek az adatok és a konstrukció alkalmazott szabályai szerint változnak.

(c) Az EIT magját az IRODALOM empirikus elmélete alkotja. Általánosságban az EIT olyan empirikus társadalomtudománynak tekintendő, amely megkísérli a kutatásokat az alkalmazás felé irányítani, és modelljei, ill. értékei szerint változásokat előidézni az IRODALOM-rendszerben. Az "alkalmazás felé irányulás" azt jelenti, hogy

-- az EIT az IRODALOM-rendszeren belüli vagy azon kívüli intézmények által megrendelt kutatómunkát végezhet;

-- az EIT tudományos tanácsokat nyújthat az irodalompolitika számára;

-- az EIT kísérleti kutatásokat irányíthat (szimuláció, tervkonstrukció) az IRODALOM-rendszerben.¹⁷

(d) Az EIT kutatási problémái és így kutatási területének meghatározása nem ontologizált szövegekre irányul -- mint ahogy mind ez ideig történt az irodalom tanulmányozásának elgondolásaiban --, hanem az IRODALOM társadalmi cselekvérendszer keretén belül létező SZÖVEG-cselekvés relációkra (szindrómákra). Ez az új orientáció az irodalom tudósainak munkáját érintő alapvető változások sorozatát foglalja magában. Mindenekelőtt ezek a változások a nyelv és a jelentés konstruktivista fogalmával kapcsolatosak. A jelentés szigorúan szubjektumtól függő, a szubjektumhoz kötött; a jelentés nem vihető át. A nyelvi szocializáció során az egyéneket kötelezően megtanítják nyelvi sztereotípiákra és konvenciókra annyira, amennyire szükségesnek látszik a társadalmi csoport érdekei számára és amennyire ez a szubjektumok szükségleteinek kielégítését szolgálja. A nyelvi szocializáció e fajtája következtében megvan különböző szubjektumokban az egy adott SZÖVEG-re vonatkozó pa-

¹⁷Lásd G. Rusch 1981/82-ben.

parallel jelentés-konstrukció lehetősége; a szubjektumok mint megfigyelők sikeres kommunikációként interpretálják ezt a jelenséget. Az EIT-ben ezeket a szemantikai folyamatokat a SZÖVEG és a KOMMUNIKÁT közti különbség világítja meg.¹⁸ A SZÖVEG-et olyan fizikai jelenségekként határozzuk meg, amelyeket a szubjektumok nyelvi objektumokként (SZÖVEGEK egy természetes nyelvben) azonosítanak. A KOMMUNIKÁT-ot olyan kognitív struktúrák összekapcsolódásaként határozzuk meg, amelyeket a befogadás folyamataiban a szubjektumok SZÖVEGEK-hez rendelnek. A struktúrák mindig emocionálisan 'terheltek' és gyakorlatilag relevánsak a szubjektumok számára. Így a SZÖVEGEK nem rendelkeznek jelentéssel, hanem a jelentést a szubjektumok kognitív cselekvéseik során rendelik hozzájuk; a jelentések szigorúan szubjektumtól függőek és interszjektíven csak oly mértékben hasonlíthatók össze, amennyit a konvenciók befogadnak a parallel kognitív műveletekből. Szóval a jelentések mindig emberi cselekvések eredményei és nem szöveg-tulajdonságok (I jelenti α -t egy A ágens számára egy S szituációban). E különbségtételhez hasonlóan az irodalmiság sem tekinthető szövegtulajdonságnak, inkább egy cselekvésrendszeren belül szubjektumok által végrehajtott elemző és értékelő cselekvések eredményének. Következésképp a SZÖVEGEK sosem lehetnek irodalmiak, csupán a KOMMUNIKÁTOROK, amelyeket irodalminak fogadnak el a szubjektumok a poétikusságnak egy bizonyos időben és bizonyos szituációkban érvényesnek tartott normái alapján. (A I-t irodalminak tekinti egy S szituációban az N norma alapján.) Az e különbségtételt megalapozó szemantika és nyelvelmélet döntő befolyást gyakorol az irodalom tanulmányozásának egyéb problémáira, különösen a fikcionalitással mint szövegsemantikai problémával az EIT-ben már nem foglalkozhatunk; a fikcionalitást ehelyett a lingvisztikai pragmatika szintjén olyan konvencionális feltételek problémájaként kezelhetjük, melyek az IRODALOM-rendszeren belüli cselekvő individuumok (ágensek) előfeltételeinek komplex rendszerében helyezkednek el: a diskurzus szintjén a 'fikcionalitás' denotál egy relációt kognitív, szemantikai egységek és olyan valóság-modellek állapotai között, amelyeket az ágens -- társadalmi csoportjában és a cselekvés időpontjában -- igaznak tart (részletesen lásd Schmidt, 1980a-ban). E reláció teljesen konvencionális mivolta teljesen evidenssé válik, ha egyrészt a poétikai normákat és értékeket történeti és társadalmi változóknak tekintjük, másrészt, ha a valóság-modelleket szubjektumok kognitív konstrukcióinak tartjuk (vö. a 2. fejezettel).

¹⁸Lásd Schmidt, 1982d-ben.

(e) Ezenkívül újdonságnak gondolom azt, ahogy az irodalmi interpretáció problémáját közelíti meg az EIT. Kétségtelen, hogy mindig megfogalmazódtak az EIT-tel szemben olyan kívánalmak, hogy mutakozzék 'jobb' interpretációkat megengedő elméletnek, és vélje úgy, hogy a szöveginterpretáció az irodalom tanulmányozásának még mindig központi feladata. Anélkül, hogy itt részletezném ezt a problémát, megemlítem az EIT-nek erre a területre vonatkozó néhány tendenciáját:

— követve a jelentéseknek szigorúan szubjektumtól függő konstruktivista felfogását (KOMMUNIKÁTOROK A SZÖVEGEK-RŐL), ésszerűtlen az interpretációt az "igaz jelentés" meghatározásaként definiálni;

— mivel nincs az interpretációnak olyan elmélete és módszertana, amely az EIT-ben bemutatott metateoretikus minőségeket kielégítené, kétséges, hogy az interpretáció lehet-e tudományos művelet;

— továbbá, az EIT felteszi a kérdést, vajon a tudományos interpretáció kívánatos lenne-e az IRODALOM-rendszer fejlődése számára, mivel az irodalmi KOMMUNIKÁTOROK-ról szóló diskurzusokat lezárna és végeredményben helyettesítené őket; az EIT számára sokkal ésszerűbbnek tűnik az interpretációt különböző diskurzusok nyitott s nem tudományosan szabályozott halmazaként ábrázolni, amelyben laikusok és szakemberek nyilvánosan vagy személyesen beszélnek és vitatkoznak szövegmegértésükről, hogy időleges konszenzust biztosítsanak és építsenek fel a számukra releváns témákról és problémákról, megújításról és hagyományról, hedonista-értékekről stb., melyek elválaszthatatlanok irodalmi KOMMUNIKÁTOR-jaiktól:

— az EIT továbbá irodalmi KOMMUNIKÁTOROK-kal kapcsolatos megértési műveleteket kísérő empirikus folyamatokkal foglalkozik.¹⁹

(f) Az előzőekben ismertetett elképzelések az IRODALOM-rendszerben történő részvétel és az IRODALOM-rendszer analízise közti EIT-re jellemző különbségtételen alapulnak. Egyrészt ez a megkülönböztetés magában foglalja az IRODALOM-rendszerrel összefüggő tudományos cselekvések egyértelmű elhatárolását a nem-tudományos cselekvésektől; másrészt megkívánja a tudósoktól, hogy minden egyes cselekvés során mérlegeljék, vajon a cselekvés tudományos-e vagy sem, és elmélkedésük elsősorban a cselekvés ésszerűségét illesse.

(g) Az EIT lényegi, bár nem problémamentes újdonsága az alkalmazás felé irányulása (vö. a c paragrafussal). Az irodalmi-tudományos tudás azon hasznosságának és a szükségletek azon kielégítésének figyelembevétele jelenti itt az újdonságot, amely az EIT metateoretikus értékei alapján felépített

¹⁹További részleteit lásd Schmidt 1982d-ben.

irodalmi és irodalmi tudományos cselekvések következtében jönnek létre. Jelenleg azonban még nehéz tisztázni, hogy milyen feltételek mellett történjék az irodalmi-tudományos tudás alkalmazása, mivel most képtelenek vagyunk pontosan felbecsülni az alkalmazások hatásait és mellékhatásait (ez mindig lehetetlen, de sosem zárja ki azt, hogy más cselekvésrendszerekben működő alkalmazások felé orientálódjunk), s azonkívül az még nyitott kérdés, hogy milyen normatív fogalmak tehetők elfogadhatóvá egy későbbi társadalmi konszenzus létrehozása számára.

7. ZÁRÓ MEGJEGYZÉSEK

Az ebben az írásban bemutatott EIT-vállalkozás durva vázlatát fogom az EIT tudományos tevékenységének listájával lezárni:

(a) A Grundriss der Empirischen Literaturwissenschaft második kötetében (Schmidt, 1982a) megpróbálkoztam bemutatni, hogy vajon lehetséges-e és mi-képp az irodalomtudomány részterületeinek hagyományos problémáit (azaz az irodalomtörténet, irodalomszociológia, irodalompszichológia, irodalomkritika és irodalomtanítás kérdéseit felvetni, átdolgozni és tudományosan tárgyalni az EIT keretein belül.

(b) Az EIT részterületein végzett publikált vagy most befejezett empirikus vizsgálatok:

- az irodalmi produkció területén lásd Schmidt és Zobel (1983),
- az irodalmi befogadás területén lásd Hintzenberg és mások (1980),
- az irodalomtörténet területén lásd Rusch és Schmidt (1983).

(c) Az irodalom empirikus tanulmányozása állásának dokumentációja időközben elérhetővé vált (lásd Schmidt, 1981). Viehoff előkészíti az irodalom empirikus tanulmányozásának az utóbbi 80 évben született munkáinak gyűjteményes kötetét. A NIKOL-csoport tervei között szerepel az "Irodalom alkalmazott tanulmányozása" c. kötet megjelentetése. Végül, egy új folyóiratot (SPIEL: Siegener Periodicum für Internationale Empirische Literaturwissenschaft, szerk. S. J. Schmidt és R. Viehoff) alapítottunk (1982: no. 1, 1983: no. 2), mely empirikus irodalmi tanulmányokat kíván publikálni.

(Fordította: **Odorics Ferenc**)

(Siegfried J. Schmidt: The empirical science of literature ESL: a new paradigm. In: Poetics 12 (1983) 19–34.)

- Eibl, Karl**, 1976: Kritisch-rationale Literaturwissenschaft. (UTB 583.) München: Fink.
- Finke, Peter**, 1982: Konstruktiver Funktionalismus. Die wissenschaftstheoretische Basis einer empirischen Theorie der Literatur. (Konzeption Empirische Literaturwissenschaft, vol. II.) Braunschweig/Wiesbaden: Vieweg.
- von Glasersfeld, Ernst**, 1983: Beiträge zum Konstruktivismus. Braunschweig/Wiesbaden: Vieweg.
- Hauptmeier, Helmut**, 1981: Paradigm lost -- paradigm regained: the persistence of hermeneutic conceptions in the empiricised study of literature. *Poetics* 10 (6): 561--582.
- Hintzenberg, Dagmar, Siegfried J. Schmidt és Reinhard, Zobel**, 1980: Literaturbegriff und Rezipientenverhalten in der Bundesrepublik Deutschland. (Konzeption Empirische Literaturwissenschaft, vols III/IV.) Braunschweig/Wiesbaden: Vieweg.
- Maturana, Humberto R.**, 1982: Erkennen: die Organisation und Verkörperung von Wirklichkeit. (Wissenschaftstheorie. Wissenschaft und Philosophie, vol. 19.) Braunschweig/Wiesbaden: Vieweg.
- Rusch, Gebhardt**, 1981/82: Überlegungen zur Angewandten Literaturwissenschaft. NIKOL-paper, nem publikált (kézirat).
- Rusch, Gebhardt**, 1983: Konstruktivistische Geschichtstheorie (megjelenés előtt).
- Rusch, Gebhardt és Siegfried J., Schmidt**, 1983: Das Voraussetzungssystem Georg Trakls. (Konzeption Empirische Literaturwissenschaft, vol. VI.) Braunschweig/Wiesbaden: Vieweg.
- Schmidt, Siegfried J.**, 1980a: Grundriss der empirischen Literaturwissenschaft. Első rész: Der gesellschaftliche Handlungsbereich LITERATUR. (Konzeption Empirische Literaturwissenschaft, vol. I. 1.) Braunschweig/Wiesbaden: Vieweg.
- Uő**, 1980b: Fictionality in literary and non-literary discourse. *Poetics* 9 (5/6): 525--546.
- Uő** (ed.), 1981: Empirical studies in literature. *Poetics* 10 (4/5).
- Uő**, 1982a: Grundriss... Második rész: Zur Rekonstruktion literaturwissenschaftlicher Fragestellungen in der empirischen Theorie der LITERATUR. (Konzeption Empirische Literaturwissenschaft, vol. I. 2.) Braunschweig/Wiesbaden: Vieweg.
- Uő**, 1982b: Foundations for the empirical study of literature. The components of basic theory. (Ford.: R. A. Beaugrande.) Hamburg: Buske.
- Uő**, 1982c: Unsere Welt -- und das ist alles. *Merkur* 36 (4): 356--366.
- Uő**, 1982d: 'Text, Subjekt und Gesellschaft. Aspekte einer konstruktivistischen Semantik'. In: Festschrift für Peter Hartmann. Tübingen: Narr 55--71. p.
- Uő és Reinhardt, Zobel**, 1983: Empirische Untersuchungen zu Persönlichkeitsvariablen von Literaturproduzenten. (Konzeption Empirische Literaturwissenschaft, vol. V.) Braunschweig/Wiesbaden: Vieweg.
- Stegmüller, Wolfgang**, 1973: Theorie und Erfahrung. II. rész: Theorienstruktur und Theoriedynamik. Berlin/Heidelberg/New York: Springer.

KERTÉSZ ANDRÁS

KONSTRUKCIÓ ÉS FUNKCIÓ AZ IRODALOMTUDOMÁNY ELMÉLETÉBEN

Megjegyzések a konstruktív funkcionalizmus tudományelméleti hátteréhez

1. BEVEZETÉS

A konstruktív funkcionalizmusról szóló írások polemikus hangvétele, provokatív megfogalmazásai, az elfogadott nézetekkel nyíltan és élesen szembe-
szegülő megállapításai nem csupán az irodalomtudomány jelenlegi eljárásait,
gondolkodásmódját állítják pellengérré, hanem a tudományelmélet uralkodó i-
rányzatát, az analitikus tudományelméletet is támadják. Természetszerűleg
merül fel a kérdés, hogy mennyiben jogos ez a nyíltan szélsőséges és olykor
túlzásoktól sem mentes kritika; milyen viszony áll fenn a konstruktív funk-
cionalizmus mint új és szándéka szerint a jelenlegi irányzatoknál jobb tuda-
mányelméleti rendszer és bírálatainak fő tárgya, az analitikus tudományelmé-
let között; valóban meghaladja-e Peter Finke elmélete az analitikus tudomány-
elméletben rejlő lehetőségeket, és ha igen, milyen módon, milyen mértékben?

Amikor választ keresünk ezekre és az ezekhez hasonló kérdésekre, a tuda-
mányelmélet jelenlegi helyzetéből kell kiindulnunk. Ezt a helyzetet minde-
nekelőtt a válság légköre jellemzi.¹ A konstruktív funkcionalizmus egy olyan
korszak terméke, amelyben nyilvánvalóvá vált, hogy sem az uralkodó irányzat,
az analitikus tudományelmélet, sem esetleges riválisai, mint pl. a hermeneu-
tika, nem alkalmasak a tudományelmélet területére tartozó problémák megoldá-
sára; ugyanakkor tisztázatlan, hogy az esetleges megoldások milyen új elvi
alapról kiindulva, milyen új eszközökkel találhatók meg. Számos új és eredeti
gondolat születik, melyek azonban nem képesek elrugaszkodni a régi szem-
léletmód talajáról, és mivel még nem alakult ki az új cselekvési módok, új
célok és szándékok megvalósításának megfelelő mechanizmusa, a régi keretbe

¹A tudományelmélet válságáról jó áttekintést nyújt Fehér (1984). A konst-
ruktív funkcionalizmust itt nem ismertetjük; rövid összefoglalása megtalál-
ható P. Finke: A konstruktív funkcionalizmus vázlata c. dolgozatában (jelen
kötet) és P. Finke: Konstruktiver Funktionalismus c. könyvének recenziójá-
ban (jelen kötet).

kényszerülnek, erényeivel együtt megőrizve annak számos fogyatékoságát is. Ez az ellentmondásos állapot jellemzi a hagyományosan "társadalomtudományoknak", "puha tudományoknak" vagy "preparadigmatikus tudományoknak" nevezett tudományágak sajátosságai köré összpontosuló feladatcsoportot is.

Az alábbiakban azt vizsgáljuk meg, hogy a konstruktív funkcionális és a tudományelmélet egyéb irányzatai viszonyában melyek azok a főbb elemek, amelyek az előbbi a hagyományos felfogástól elválasztják és egy új metaelméleti gondolkodásmód várományosává teszik, és melyek azok, amelyek ezt a kitérési kísérletet bizonyos mértékig mégis a régi szemléletmódhoz láncolják. Ezért a jelen tanulmány célja, hogy bemutassa:

(1) a konstruktív funkcionálisnak a tudományelmélet hagyományos irányzatai között elfoglalt helyét;

(2) a konstruktív funkcionális alaptételei és az uralkodó irányzat, az analitikus tudományelmélet közti viszonyt; és

(3) a konstruktív funkcionális és az analitikus tudományelmélet nézetrendszerének felbomlását jelző, domináns áramlatok közti viszonyt.²

2. A KONSTRUKTÍV FUNKCIONÁLIS HELYE A HAGYOMÁNYOS IRÁNYZATOK KÖZÖTT

Az analitikus tudományelmélet évtizedeken át uralta a metatudományos gondolkodást. Az elnevezés azokat a nézeteket fogja össze, amelyek az empirikus elméletek szerkezetének és fejlődésének, a tudományos megismerés sajátosságainak -- elsősorban logikai eszközöket alkalmazó -- elemzését tűzik ki célul az analitikus filozófiai hagyomány szellemében. Egyik vonulata az elméletek "kijelentésfelfogása" ("statement view"), melynek fő jellemzője, hogy az elmélet fogalmát egymással logikailag összefüggő kijelentések halmozaként explicálja. Így e formális kritérium alapján olyan, egyébként egymástól lényegesen eltérő irányzatok tartoznak ide, mint pl. a logikai empirizmus vagy a kritikai racionalizmus; olyan nevek fémjelzik, mint Carnap, Popper, Hempel, Nagel stb. Az analitikus tudományelméleten belül az 1970-es években jelentős -- és az első lelkesedés hevében gyakran, bár erős túlzással "forradalminak" is nevezett -- változások mentek végbe. J. D. Sneed kezdeményezése és mindenekelőtt W. Stegmüller tevékenysége nyomán (Sneed, 1971;

²Itt csupán azokról a tendenciákról lesz szó, amelyek közvetlenül kapcsolódnak a konstruktív funkcionális alapfogalmához, ill. tételeihez. Így pl. nem térünk ki olyan jelentős fejleményekre, mint a "szociológiai fordulat" (ehhez vö. Brown (szerk.), 1984) vagy olyan sajátos irányzatokra, mint az erlangeni iskola (vö. Lorenz (szerk.), 1979).

Stegmüller, 1973) kibontakozott a "strukturális elméletfelfogás" ("non-statement view"), mely a tudományos elméleteket nem kijelentések rendszereként, hanem halmazelméleti predikátumként kezeli, és ezzel összhangban a tudományos elméletek szerkezetének és fejlődésének elemzésére a "kijelentés-felfogásra" jellemző formális nyelvek helyett informális halmazelméleti eszközöket alkalmaz. Arra is kísérletet tesz, hogy e formalizmus segítségével explikálja Kuhn tudománytörténeti elméletének alapfogalmait és így megszabadítsa azt irracionalista és relativista vonásaitól. Jóllehet az analitikus tudományelmélet e két irányvonalának képviselői egyes kérdésekben nemritkán alapvetően eltérő álláspontot vallanak, a nézetkülönbségek nem érintik a tudományelmélet feladatairól és módszereiről kialakult képet. Így az analitikus tudományelmélet jól jellemezhető néhány olyan fő vonásának fényében, amelyek a konstruktív funkcionalizmus szempontjából is jelentős szerepet játszanak.

Az első a monizmus tétele, melynek egyik első, programatikus megfogalmazása Leibniztól származik, de csupán a Bécsi Kör, ill. a logikai empirizmus filozófiájában vált a tudomány szemlélet egyik tartópillérévé. "...Az objektumoknak csak egy területe és ezért csak egy tudomány van" -- írja Carnap A világ logikai felépítésében; e tétel szerint tehát a tudomány egységes, ezért minden tudományos elméletnek azonos szerkezettel és funkcióval kell rendelkeznie. A tudomány egységéről vallott felfogás húzódik meg annak hátterében, hogy a természettudományos paradigmáknál fejletlenebb, de egyre inkább mozgásba lendülő társadalomtudományokban is -- így pl. mindenekelőtt a nyelvészetben -- követendő célként merült fel az analitikus tudományelmélet kívánalmainak megfelelő elméletek kidolgozása.

A második tudomány autonóm fejlődésének tétele, mely azt mondja ki, hogy a tudományos elméletek fejlődése független a tudományelméleti vizsgálatok eredményétől, ezért a tudományelmélet feladata nem lehet a tárgy tudományos folyamatok befolyásolása.

A harmadik sajátosság a racióális rekonstrukció módszere. A tudományos elméletek, fogalmak és módszerek racionális rekonstrukciója egy normatív és deskriptív komponenssel rendelkezik. A rekonstrukció deskriptív, mivel nem a tárgy tudományos³ folyamatok megváltoztatására törekszik, hanem fő szerkezeti összetevőinek megragadására. Annyiban normatív, amennyiben logikai eszközök-

³Itt elegendő a tárgy- és a metatudomány fogalmának naiv megkülönböztetése. Metatudomány az a tudomány, amelynek tárgya a tudomány; ellenkező esetben tárgy tudományról beszélünk.

kel hozza felszínre a folyamatok végeredményeinek szerkezetét, mely a tárgy-tudományos ábrázolásokban gyakran csak kifejtetlenül vagy homályos formában található meg. Ekkor kétségkívül normatív szerep jut olyan értékeknek, mint pl. az ellentmondásmentesség, a teljesség, az egyszerűség stb. Ezek figyelembevételét az jelenti, hogy a rekonstrukció nem a vizsgált tárgytudományos jelenségek szolgálja másolata, hanem azt ábrázolja, ahogy a kutatók eljárának akkor, ha a logika szabályait követve racionálisan építenék fel elméleteiket, dolgoznák ki fogalmaikat és módszereiket.

A konstruktív funkcionalizmus szemszögéből az analitikus tudományelmélet hagyományos riválisai közül a hermeneutikát kell megemlíteni -- fő kidolgozóik többek között W. Dilthey, H.-G. Gadamer, J. Habermas, G. H. Wright, K.-O. Apel, E. Itkonen és mások. A hermeneutika, az analitikus tudományelmélettel szemben a nem-empirikus tudományok elmélete. Egyik fő vonása a dualizmus tétele, mely feloldhatatlan ellentétet lát a természettudományok és az emberi cselekvés formáit vizsgáló társadalomtudományok között. E dualista felfogás egyik megnyilvánulási formája az a meggyőződés, hogy a természettudományokkal ellentétben a társadalomtudományok nem a vizsgált jelenségek megfigyelésére és magyarázatára törekcsenek, hanem ezek megértésére, értelmezésére.

Az említett irányzatok fényében a konstruktív funkcionalizmus kidolgozását mindenekelőtt három tényező motiválta:

(1) Az a célkitűzés, hogy a metatudományos reflexió egy empirikus irodalomtudományos elméletre összpontosuljon. Ezért eleve ki kell zárni a hermeneutikai megközelítés lehetőségét.

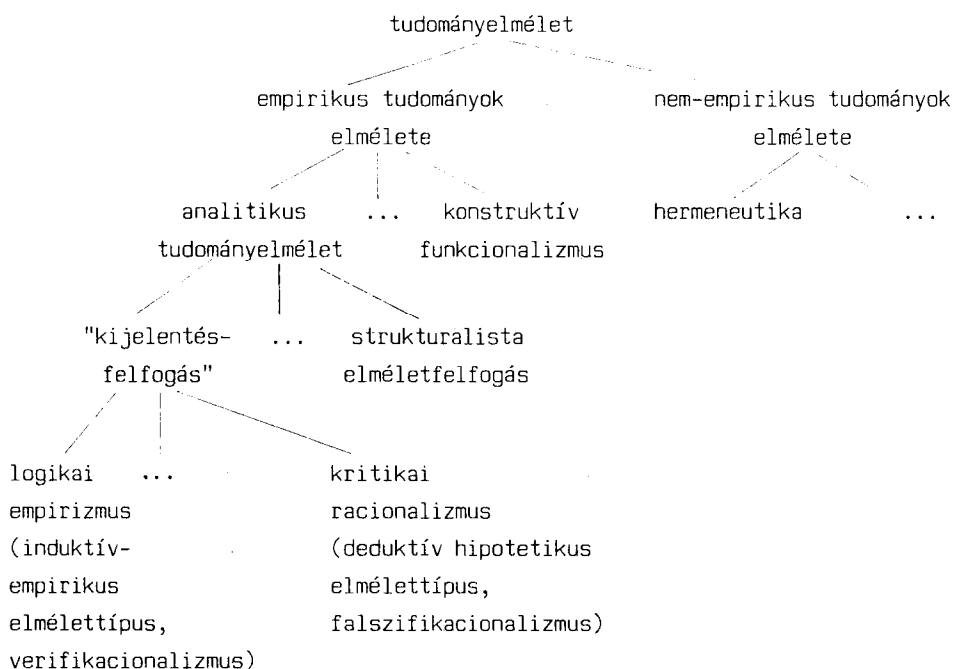
(2) Az a felismerés, hogy az irodalomtudomány kidolgozásra váró metaelméletének túl kell lépnie az analitikus tudományelmélet korlátain, de meg kell őriznie eredményeit.

(3) Az analitikus tudományelmélet strukturalista irányzatának pozitív megítélése -- ez egyúttal magában foglalja a Kuhn-féle tudományfejlődés-elmélet melletti állásfoglalást is.

A hermeneutika radikális elutasítása mellett Finke megkérdőjelezi az analitikus tudományelmélet autonómiatételének és a racionális rekonstrukció módszerének érvényességét, olyan korlátoknak minősítve ezeket, amelyek hátráltatják az irodalomtudomány megfelelő metaelméletének kidolgozását, ugyanakkor elfogadja azt a képet, amelyet a strukturalista elméletfelfogás a fejlett paradigmákról fest. Megítélése szerint az analitikus tudományelmélet azért nem nyújt használható keretet az irodalomtudomány metatudománya számára, mert (1) rekonstruktív, és így csupán olyan fejlett elméleteket elemez-

het, amelyekkel az irodalomtudomány jelenleg nem rendelkezik; (2) strukturalista, amennyiben csupán az elméletek szerkezetének feltárására szorítkozik, figyelmen kívül hagyva funkcióikat; és (3) az autonómiatételt vallja. Ezzel szemben az irodalomtudománynak olyan metaelméletre van szüksége, amely (1) konstruktív és így elősegíti egy olyan fejlett elmélet létrehozását, amely mind strukturális, mind funkcionális szempontból kielégíti a fejlett empirikus paradigmákkal szemben támasztott követelményeket; (2) funkcionalista, amennyiben az elméletek szerkezetén túl azok funkcióit is vizsgálja; és végül (3) feladja az autonómiatételt, lehetővé téve ezáltal, hogy a tárgytudományos elmélet létrehozásában a metatudomány konstruktív szerepet töltsön be. A fenti (1) pontból kitűnik, hogy az ily módon felépítendő konstruktív funkcionális megőrzi az analitikus tudományelmélet monista szemléletmódját.

A konstruktív funkcionális helyét a tudományelméleti irányzatok rendszerében az 1. ábra szemlélteti.

1. ábra

3. REKONSTRUKCIÓ ÉS KONSTRUKCIÓ

Kétségtelen, hogy szoros összefüggés áll fenn a racionális rekonstrukció módszere és az autonómiatétel között -- Finke érvelése is elválaszthatatlanul összekapcsolja az analitikus tudományelmélet e két sajátosságát. Ugyanakkor -- mivel mindkettő több értelmezési lehetőséggel rendelkezik -- korántsem világos a közöttük fennálló viszony tartalma. Ezért a Finke-féle konstruktivizmus megértéséhez a racionális rekonstrukció és az autonómiatétel viszonyának elemzéséből kell kiindulni.

Reichenbach korai írásaiban (Reichenbach, 1977) megkülönbözteti a "gondolkodás folyamatainak logikai elemzését" azok "racionális rekonstrukciójától". A logikai elemzés célja a vizsgált folyamatok logikailag hibátlan ábrázolása; ha egy tárgytudományos gondolatmenet hibát tartalmaz, az elemzés egyszerűen elveti. Ezzel szemben a reichenbachi értelemben vett racionális rekonstrukció csupán a lehetőségekhez mérten kísérli meg a tárgytudományos folyamatok logikai ábrázolását, ami annyit jelent, hogy a rekonstrukcióban megjelennek mindazok a hibák és hiányosságok, amelyek a rekonstruált folyamatokat jellemzik, ezeket azonban a rekonstrukció világosan megjelöli. Reichenbachnál a logikai elemzés célja mindenekelőtt a tudományos elméletek ellenőrzése, ill. igazolása; valójában a logikai elemzés fejezi be azt a munkát, amelyet a tárgytudomány kutatói elkezdtek, amennyiben a kutató intuícióját logikai lépések sorával helyettesíti, ily módon ellenőrizve az elmélet helyességét. Ennek megfelelően a logikai elemzésnél a rekonstrukció normatív komponense dominál. Ahogy azt Kamlah (1981) kimutatja, a logikai elemzés éppen normatív jellege folytán különösen fontos a tudományos módszerek, mindenekelőtt a következtetési módok rekonstrukciójánál, mivel a lehetséges eljárások elemzésének eredményét normatív szabályokká általánosítja. Ekkor a logikai elemzés ténylegesen beleszólhat a szaktudományos kutatásba, amennyiben a kutatóknak előírhatja e szabályok követését. Ezzel szemben a racionális rekonstrukció inkább deskriptív jellegű; azonban Reichenbachot elsősorban a logikai elemzés kérdései foglalkoztatják, nem tér ki részletesebben arra, hogy milyen módon jár el az a tudományfilozófus, aki egy adott tárgytudományos jelenség vizsgálata során logikai vagy módszertani hibára bukkan.

A világ logikai felépítésében Carnapot, csakúgy mint Reichenbachot, elsősorban a tudományos eljárások igazolása és ellenőrzése érdekli, és így a carnapi "racionális rekonstrukció" ("rationale Nachkonstruktion") fogalma lényegében azt takarja, amit Reichenbach a logikai elemzésen ért. Carnap azonban a későbbiekben a hangsúlyt elsősorban a tudományos fogalmak rekonst-

rukciójára helyezi, így számára a racionális rekonstrukció mindenekelőtt fogalomexplicációt jelent,⁴ vagyis egy homályos, naiv értelemben használt fogalom, az explicandum helyettesítését egy precíz tudományos fogalommal, az explicatummal. Ez azzal a következménnyel jár, hogy megváltozik a normatív és a deskriptív komponens viszonya. Ugyanis, amikor egy intuitíve adott fogalomhoz explicatumot keresünk, meg kell vizsgálni az itt szerepet játszó fogalmak használatát, ami deskriptív feladat. A fogalmak rekonstrukciója (explicációja) annyiban normatív, amennyiben az explicatum a későbbiekben nyilvánvalóan befolyásolja az explicandum használatát is. A reichenbachi "logikai elemzés" és a carnapi "racionális rekonstrukció" különbsége tehát ekkor már abban áll, hogy az utóbbi egy erősebb deskriptív magot tartalmaz, mint az előbbi.

A fogalomexplicáció célja nyilvánvalóan az elméletek, tételek, problémák jobb, pontosabb megfogalmazása. Függetlenül attól, hogy az explicandumok a tárgy- vagy a metatudomány nyelvéhez tartoznak-e (az előbbire példa lehet a fizikából az erő, a nyelvészetből a mondat, az irodalomtudományból az irodalmi szöveg, az utóbbira a tudományos magyarázat fogalma), az explicációnak mindenképpen tárgytudományos feladatokat is be kell töltenie. Ez a metatudományos fogalmak esetében is igaz: így pl. a "tudományos magyarázat" fogalmának egy megfelelő explicációja minden bizonnyal hozzájárulhat annak eldöntéséhez, hogy egy bizonyos jelenség egy adott törvény hatókörébe tartozik-e vagy sem, vagy hogy egy adott kijelentés az adott kontextusban törvénykijelentésnek tekinthető-e vagy sem (vö. még Kamlah, 1981).

A későbbiek során a racionális rekonstrukció (nem utolsósorban Kuhn nagy hatású művével összefüggésben (vö. Kuhn, 1984) szorosan összefonódik a történetiség kérdésével. Lakatos a tudományos elméletek fejlődésének racionalitását és történetiségét egyaránt hangsúlyozza. Heurisztikájában két lépést különböztet meg: "(1) Megadunk egy racionális rekonstrukciót; (2) megkíséreljük ezt a racionális rekonstrukciót összevetni a tényleges történelemmel, amennyiben bíráljuk mind a racionális rekonstrukciót a történetiség hiánya miatt, mind a tényleges történelmet a racionalitás hiánya miatt... A tudománytörténet tudományfilozófia nélkül vak." (Lakatos, 1971, 138.) A "racio-

⁴Carnap így fogalmaz A világ logikai felépítéséhez 1961-ben írott előszavában: "Racionális rekonstrukción itt régi fogalmak új definícióinak felkutatását értem... A fogalmak ilyen tisztázása, amit manapság gyakran 'explicáció'-nak neveznek, számomra továbbra is a filozófia egyik legfontosabb feladatának tűnik, különösen amennyiben az emberi gondolkodás főbb kategóriáira vonatkozik." (Carnap, 1969, V.)

nális rekonstrukció megadása" itt egy olyan logika meghatározását jelenti, amely alkalmas a tudományos fejlődés elemzésére.

Sneednél és Stegmüllernél a történetiség az "elméletdinamika" logikájában ölt testet, és egy újfajta formalizmussal összefonódva mindenekelőtt az elméletek közti viszonyok ("interteoretikus relációk") köré összpontosul. Az elméletek közti diakronikus viszonyok vizsgálata mellett a strukturalista elméletfelfogásban teljesedik ki az elméletek szinkronikus rekonstrukciójának programja is. Jóllehet Sneed és Stegmüller egyaránt a rekonstrukció deskriptív oldalának dominanciáját hangsúlyozza,⁵ Kamlah rávilágít, hogy az elméletet rekonstruáló kutatónak, a feladat természetéből adódóan, szükségképpen be kell avatkoznia a tárgytudományos folyamatokba — igaz, csupán egy szűk értelemben. Az explanandum rekonstrukciójánál ugyanis az explanandumban adott információt új információval egészíti ki, amit csakis az adott tárgytudományos folyamatok ismerete, ill. az "igazság" pontosabb megfogalmazásának szándéka indokolhat. A tudományfilozófus ezért arra kényszerül, hogy tárgytudományos kérdésekben állást foglaljon, így rekonstrukciója tárgytudományos érvek alapján bírálhatóvá válik.⁶ Másfelől, a rekonstrukció érdemben hozzájárul az alternatív megoldási javaslatok közti döntéshez, így határozottan állást foglal bizonyos, a tudományos fejlődés szempontjából gyümölcsözőnek vélt kutatások mellett és elveti a lehetőségek fennmaradó részét.⁷

E rövid áttekintés célja az volt, hogy rámutasson: a tudomány autonóm fejlődésének tétele és a racionális rekonstrukció módszere közti viszony sokkal összetettebb és problematikusabb, mint az Finke megfogalmazásaiból kitűnik. A viszony értelmezésének nehézségei több tényezővel függnek össze. Először, a racionális rekonstrukció fogalmának tartalma története során folyamatosan változott. Másodsor, a normatív és a deskriptív komponens viszonya attól függ, hogy fogalmakat, módszereket vagy elméleteket rekonstruálunk-e: a fogalomexplicációnál a deskriptív, a módszerek rekonstrukciójánál a normatív elem dominál, az elméletrekonstrukciónál pedig mindkettő lényeges szere-

⁵Sneed a "logikai rekonstrukció" kifejezést használja, mely lényegében a reichenbachi racionális rekonstrukciónak felel meg. Stegmüller így fogalmaz: "Mindannak ellenére, amit... a tudományelmélet normatív aspektusairól mondtunk, a tudományelméleti elemzésekben mégis messze a deskriptív szempontok esnek nagyobb súllyal a latba." (Stegmüller, 1974, 27.)

⁶"Ezzel (a tudományfilozófus) már nem deskriptív módon dolgozik, hanem maga is beavatkozik..." (Kamlah, 1981, 38.)

⁷A strukturalista tudományelmélet első társadalomtudományos alkalmazása Schnelle (1976). Schnelle ezen érv alapján foglal állást a nyelvészet sneedi rekonstrukciója mellett.

pet játszik. Végül, bár a racionális rekonstrukciókkal dolgozó tudományfilozófusok valóban arra törekedtek, hogy -- az autonómiatétel szellemében -- kívül tartsák magukat a tárgytudományos folyamatokon, "jó" rekonstrukcióról csupán akkor beszélhetünk, ha az valamilyen formában -- bármilyen korlátozott mértékben is -- elősegíti a tárgytudományos problémák megoldását.

A racionális rekonstrukció és az autonómiatétel viszonya szempontjából az utóbbi következtetés a leglényegesebb. Pontosításához röviden tisztázni kell a kérdés másik oldalát, az autonómiatétel értelmezési lehetőségeit is.

Egyfelől a tételnek van faktuális és normatív értelmezése. Másfelől, attól függően, hogy a meta- és a tárgytudományos szint keveredésére vagy kölcsönhatására utal-e, két további értelmezés lehetséges: (a) a meta- és a tárgytudományos szint keveredése az autonómiatétellel egy heteronómiatételt állít szembe, ami azt jelentené, hogy egy tisztán normatív tudományelmélet megadja a tudományágak számára a követendő kutatási elveket; (b) a meta- és a tárgytudományos szint kölcsönhatása a két szint relatív autonómiáját állítja, ezért itt két, egymástól független sík együttműködéséről van szó. A lehetőségek tehát a következők:

I. Faktuális értelmezés.

I.a. Mivel a tárgytudományok fejlődése autonóm, ezért nem lehetséges a meta- és a tárgytudományos szint keveredése.

I.b. Mivel a tárgytudományok fejlődése autonóm, ezért nem lehetséges a meta- és a tárgytudományos szint kölcsönhatása.

II. Normatív értelmezés.

II.a. Mivel a tárgytudományok fejlődése autonóm, ezért nem megengedett a meta- és a tárgytudományos szint keveredése.

II.b. Mivel a tárgytudományok fejlődése autonóm, ezért nem megengedett a meta- és a tárgytudományos szint kölcsönhatása.

Az analitikus tudományelmélet explicit megfogalmazásai mind a négy értelmezést elfogadják, a racionális rekonstrukció belső tulajdonságai azonban tagadják az I.b. értelmezést. A konstruktív funkcionalizmus tagadja az I.a.-t a preparadigmatikus tudományok esetében, és ezzel hozza összefüggésbe a koncepciók pluralizmusát; tagadja továbbá I.b.-t és II.b.-t, de elfogadja II.a.-t.

Ha most az eddigi összefüggéseket egybevetjük a konstruktív funkcionalizmus konstruktivitásával, a következő megfigyelések kínálkoznak:

(1) Azt, hogy a metatudományos reflexiónak valamilyen formában elő kellene segítenie a tárgytudományos fejlődést, nem csupán a tudományelméleti szempontból "naiv" kutatók intuíciója helyeselheti, hanem a racionális re-

konstrukció programját kizárólag a fejlett paradigmaticus tudományokra alkalmazó teoretikusok is felismerik. (N. Koertge pl. Lakatos programját elemezve jut arra a következtetésre, hogy "a tudományfilozófia kötelessége a tudományos gyakorlat fejlesztése, nem pedig leírása...". Koertge, 1976, 367.) Ugyanakkor azonban a rekonstruktív tudományelmélet nem dolgozta ki azokat a módszereket, eszközöket, amelyekkel a metatudomány hatékonyan beleszólhat a tárgytudományos fejlődésbe; ill. ott, ahol ezt megkísérelte, tisztán normatív eszközöket alkalmazott, ami nyilvánvalóan nemkívánatos eredményekhez vezetett. Így tehát egy, az irodalomtudományhoz hasonló bizonytalan alapokkal rendelkező tudományágnál valóban létkérdésnek tűnik ilyen módszerek felkutatása. Ebből a szempontból a konstruktív funkcionalizmus kiindulópontja és az analitikus tudományelméleten gyakorolt kritikája feltétlenül indokolt.

(2) Finke továbbá azért bírálja az analitikus tudományelméletet, mert a racionális rekonstrukció hatóköre csupán a fejlett paradigmákra terjed ki. Az elmondottak fényében ehhez két megjegyzést kell hozzáfűzni. Először, ez a megállapítás csupán a reichenbachi logikai elemzésre érvényes, ill. a racionális rekonstrukció fogalmának azon értelmezéseire, amelyek ennek megfelelnek — a logikai elemzés valóban elveti azokat a tárgytudományos jelenségeket, amelyek nem elégitenek ki bizonyos logikai követelményeket. Ugyanakkor a Reichenbachnál racionális rekonstrukciónak nevezett eljárás feltétlenül alkalmazható — legalábbis elvben — a kuhni értelemben vett preparadigmatikus tudományágakban fellelhető "koncepciók" vagy akár egyszerűen logikailag hibás, ellentmondásos tételrendszerek, elméleti próbálkozások elemzésére — sőt egy ilyen eljárás alkalmazása kifejezetten kívánatos lenne, hiszen a hibák feltárása hozzásegíthet "jobb" elméletek kidolgozásához. Ebben a tekintetben tehát indokolatlannak tűnik a racionális rekonstrukció radikális elutasítása a fejletlen tudományok esetében. Másodszer, könnyű belátni, hogy a konstruktív tudományelmélet már a kiindulópontban sem működhet rekonstruktív eszközök nélkül: hiszen nem a "semmiből" konstruál "valamit", hanem egy tudományág adott helyzetét kívánja megváltoztatni. Ahhoz, hogy ezt megtehesse, ismernie — rekonstruálnia — kell ezt a helyzetet, akkor is, ha a logikai elemzés nem alkalmas erre a célra. Kétségtelen, hogy erre Finke nem tér ki. Ugyanakkor hangsúlyozza, hogy a konstrukciós folyamat végeredményeképpen egy olyan paradigmát kell kapni, amely már racionálisan rekonstruálható (természetesen a reichenbachi logikai elemzés értelmében). Ebből az következik, hogy a konstruktív funkcionalizmus akkor őrzi meg a rekonstruktív tudományelmélet erényeit, ha a konstrukciós folyamat két végpontján a racionális rekonstrukció két típusa helyezkedik el: az empirikus irodalomtudomány para-

digmájának konstrukciója egy, a reichenbachi racionális rekonstrukciótól a logikai elemzéshez vezető folyamat.

(3) Amikor Finke az autonóm fejlődés tételének a fenti értelmezések szerinti elvetése és a rekonstruktív tudományelmélet helyett egy konstruktív eljárás kidolgozása mellett érvel, valójában azt emeli egy tudatosan felépített program szintjére, amit a racionális rekonstrukció módszere, belső sajátosságai folytán -- igaz, kifejtetlenül -- eleve lehetővé tesz. Éppen ezért ez a konstruktív tudományelméleti program tulajdonképpen nem más, mint a rekonstruktív tudományelméletben eleve adott lehetőségek radikális kiaknázása. Ezt a következtetést, a korábban elmondottakon túl mindenekelőtt két szempont támaszthatja alá. Először, mivel a racionális rekonstrukció és az autonómiatétel adott viszonya a rekonstrukció deskriptív és normatív komponensének mindenkori arányától függ, a fenti megállapítás egyértelműen következik Finke azon tételéből, mely szerint a konstruktív funkcionalizmus pontosan annyira normatív és pontosan annyira deskriptív, mint a "rekonstruktív strukturalizmus". Másodsor, jelenleg nem egy olyan tudományelméleti tendencia érvényesül, amelynek lényege a racionális rekonstrukció módszerének konstruktivista értelmezése. Mindenekelőtt a P. Lorenzen vezetésével működő erlangen-i iskolát kell megemlíteni, melynek konstruktivizmusa azonban mindössze abban áll, hogy a rekonstrukció formális eszközeit a matematikai konstruktivizmusból meríti; itt tehát a racionális rekonstrukció programja változatlan marad, mivel nem egy konstruktív tudományelmélet áll szemben egy rekonstruktív tudományelmélettel, hanem a rekonstruktív tudományelmélet egy lehetséges konstruktivista formalizmusa egy nem-konstruktivista matematikai alapokon nyugvó eszköztárral. Ezzel szemben napjaink tudományfilozófiájának ellentmondásos és bizonytalanságokkal terhes helyzetét jól jellemzi, ha a konstruktív funkcionalizmust összevetjük J. Mittelstrass "konstruktív hermeneutikai" felfogásával, mely a racionális rekonstrukció fogalmára támaszkodva egy, Finke előfeltevéseinek gyökeresen ellentmondó kiindulópontból jut el a konstruktív tudományelmélet gondolatához.

A metatudományos viták tanúsága szerint az analitikus tudományelmélet és a hermeneutika egymással élesen szemben álló irányzatok. A két irányzat alapfogalmainak alaposabb szemrevételezése során azonban felmerülhet, hogy ez a szembenállás valójában csupán látszólagos. A racionális rekonstrukció fogalmának értelmezési lehetőségeit áttekintve Mittelstrass a következő felismerésre jut: "A kérdés az, hogy a rekonstrukció fogalma milyen értelemben része az értelmezés (hermeneutika) általános elméletének..." (Mittelstrass, 1985, 73.). Majd így folytatja: "Már az explikáció carnapi fogalma is utal a

rekonstrukció és a hermeneutika közti összefüggésre... Az a benyomás keletkezik, hogy a (racionális) rekonstrukció olyan módszer, amely az egzakt tudományok módszertani eszméit követi. Ez a benyomás azonban helytelen. Ez rögtön világossá válik, mihelyt a racionális rekonstrukció filozófiai összefüggésekre való alkalmazásait tekintjük" (uo. 74.).

Mittelstrass szerint a tudomány és a filozófia nyelvére vonatkozó rekonstrukció közös vonása az, hogy mindkét esetben az "apofantikus" beszéd rekonstrukciójáról van szó, vagyis egy olyan beszédéről, amelyben a kijelentéseket problémamegoldásoknak tekintjük és amelyben olyan érvek és indoklások hangzanak el, amelyek ezeket a kijelentéseket igazolják. E nyelv tudományelméleti ábrázolását egy olyan konstruktív hermeneutikai módszer segítségével kívánja megoldani, "melynek végeredményei... racionális rekonstrukciók" (uo. 75.). Mit kell itt racionális rekonstrukción érteni? Mittelstrass világosan fogalmaz. "... itt a racionális rekonstrukció olyan fogalmáról van szó, amelynek célja nem csupán az elméletek, ill. az elméletfejlődés (történeti összefüggésbe ágyazott) formális leírása, hanem az elméletek materiális létrehozása... (uo. 78., kiemelés tőlem -- K. A.).

Mittelstrass elképzelése tehát szintén a racionális rekonstrukcióban rejlő konstruktív elemet emeli ki, ezt azonban egészen más irányba radikalizálja, mint a konstruktív funkcionalizmus. A rekonstrukció értelmezésének alapja a hermeneutika -- az az irányzat, amelyet, mint az empirikus irodalomtudomány számára alkalmatlan metaelméletet, Finke kategorikusan elutasít. Azonban, mint a fenti idézetek mutatják, erre az alapra támaszkodva olyan eredményekhez jut, amelyek erősen emlékeztetnek a konstruktív funkcionalizmus tételeire.

Az elmondottak fényében a konstruktív funkcionalizmus egyik fő jellemzője, hogy felismerte: a racionális rekonstrukció módszere szükségképpen összeegyeztethető egy konstruktív tudományelmélettel. A konstruktív funkcionalizmus szorosan kötődik az analitikus tudományelmélet szemléletéhez, mivel valójában nem tagadja a racionális rekonstrukció programját, hanem csupán radikális módon kiaknázza annak látens konstruktivitását. Másfelől azonban ténylegesen elrugaszkodik erről a talajról, amennyiben a racionális rekonstrukció programjának egy meghatározott értelmezése alapján -- melyet ez a program kétségkívül lehetővé tesz -- ezt a konstruktivitást, egy az analitikus tudományelméleténél valóban átfogóbb -- a preparadigmatikus tudományokat is felölelő -- rendszer magjává formálja át. Ezen túlmenően a konstruktív funkcionalizmus és egyéb (igaz, meglehetősen periferikus) irányzatok összevetése arra is fényt derít, hogy rekonstrukció és konstrukció viszonya sok-

kal több megoldatlan kérdést vet fel, és sokkal több lehetőséget rejt magában annál, semhogy egyértelműen a konstruktív funkcionális irányába mutathatna.

4. FUNKCIONÁLIZMUS

A konstruktivitás mellett a funkcionális Peter Finke elméletének másik kulcsfogalma, mely mindenekeelőtt a következőket takarja:

(1) Minden empirikus elmélet legfontosabb funkciója a vizsgált folyamatok magyarázata és előrejelzések megfogalmazása. Ennek megfelelően az empirikus irodalomtudományt magyarázó elméletként kell felépíteni (Finke, 1982, 102–108.).

(2) A magyarázatoknak két fő típusa lehetséges: a strukturális és a funkcionális magyarázatok. Mindkét típus egy "Miért X?" kérdésre adott válaszként fogható fel, azzal a különbséggel, hogy míg a strukturális magyarázatoknál a válasz a vizsgált jelenség szerkezetének meghatározására vonatkozik, és így "Azért X, mert Y" formájú, addig a funkcionális magyarázatok a jelenség működésére világítanak rá, és egy "Azért X, hogy Y legyen" alakú válaszként fogalmazhatók meg (Finke, 1982, 204.). Az analitikus tudományelmélet csupán a strukturális magyarázatok megragadására törekedett, a konstruktív formalizmusnak azonban a funkcionális magyarázatokról is számot kell adnia. Mivel -- Finke egyik alaptételének megfelelően -- a strukturalizmus redukálható a funkcionálisra, ez azt jelenti, hogy a funkcionális magyarázatok fogalmát a strukturális magyarázatok fogalmára kell építeni, ahol az utóbbi megfelel a Hempel--Oppenheim sémának.

(3) Mind a strukturális, mind a funkcionális magyarázatoknak van strukturájuk és funkciójuk. Az analitikus tudományelmélet eddig csupán a strukturális magyarázatok megragadására összpontosított, ezzel szemben a konstruktív funkcionálisra fel kell tárnia mindkét magyarázattípus funkcióját is (Finke, 1982, 203--206.).

Mint látható, a konstruktív funkcionális funkcionális mindenekeelőtt a tudományos magyarázatok különböző szintű és szempontú vizsgálatát jelenti. A tudományos magyarázat fogalmának explikációja az analitikus tudományelmélet egyik legfontosabb és ennek megfelelően az egyik legtöbb vitát kiváltó problémája. Az elmúlt néhány évben egyre erőteljesebben bontakozik ki egy határozott irányba mutató tendencia, mely élesen megkérdőjelezi az eddigi explikációs kísérletek módszertani előfeltevéseit. Az alábbiakban röviden felvázoljuk ezt a tendenciát, megvizsgálva, hogy a konstruktív funkci-

onalizmus funkcionalizmusa milyen módon illeszkedik ebbe a folyamatba, ill. mennyiben marad az analitikus tudományelmélet szemléletének rabja.

A tudományos magyarázat fogalmának klasszikus explicációja a Hempel–Oppenheim séma,⁸ melynek célja, az analitikus tudományelmélet gondolkodásmódjának megfelelően, nem a tényleges tudományos magyarázatok szerkezetének feltárása volt, hanem egy olyan, a kontextustól, a pragmatikai tényezőktől elvonatkoztatott, idealizált és absztrakt logikai séma megalkotása, amely megfelel a racionalitás követelményeinek. Hempel a magyarázatok két, egymással összeegyeztethetetlen típusát különböztette meg, a deduktív-nomologikus és az induktív-statisztikus magyarázatokat (Hempel, 1966). A tudományos magyarázat fogalmának későbbi explicációs kísérleteiben a fejlődés az alapmodell tisztán logikai – azaz szintaktikai és szemantikai – eszközeiből kiindulva az erőteljes pragmatizálás irányába haladt. Ennek elsődleges oka, hogy azok a problémák, amelyek megoldására az alapmodellnek vállalkoznia kellett, egyértelműen szükségessé tették bizonyos pragmatikai tényezők figyelembevételét. Ilyen probléma volt pl. a magyarázatok és az előrejelzések strukturális azonosságának kérdése, a magyarázatokban szerepet játszó "törvény" fogalmának meghatározása vagy a statisztikai magyarázatok többértelműségének kérdése stb. (Ezekről a kérdésekről jó áttekintést nyújt Stegmüller, 1983.) Ezért a pragmatikai tényezőktől való következetes elvonatkoztatás azzal a veszéllyel járt, hogy a tudományos magyarázatok számos lényeges tulajdonsága feltáratlan marad.

⁸A deduktív-nomologikus magyarázatoknál (vö. Hempel, 1966) a magyarázandó tény, az explanandum, következik a magyarázatot adó összefüggésekből, az explanansból. Sémája a következő:

	$A_1, \dots, A_n$	(a kezdeti feltételeket rögzítő kijelentések)
<u>Explanans</u>	$I_1, \dots, I_n$	(általános törvénykijelentések)
<u>Explanandum</u>	E	(a magyarázandó tényt rögzítő kijelentés)

Az eredeti megfogalmazás szerint egy deduktív-nomologikus magyarázatnak ki kell elégítenie a következő feltételeket:

(1) Az explanansból az explanandumhoz vezető következtetésnek helyesnek kell lennie.

(2) Az explanansnak legalább egy általános törvénykijelentést kell tartalmaznia.

(3) Az explanansnak empirikus tartalommal kell rendelkeznie.

(4) Az explanansnak igaznak kell lennie.

Az induktív-statisztikus magyarázatot Hempel a deduktív-nomologikus magyarázatok analógiájára egy olyan következtetesként képzelte el, ahol az általános törvénykijelentések helyett statisztikai törvénykijelentések szerepelnek. Ez a magyarázattípus azonban többértelműnek bizonyult és súlyos nehézségek forrása lett. E nehézségek megoldására meggyőző kísérletet tett pl. Gärdenfors pragmatikai modellje (Gärdenfors, 1981).

A pragmatizálás fő tendenciájának alárendelve két, látszólag egymással ellentétes folyamat figyelhető meg. Az egyik a klasszikus modell követelményeinek, előfeltevéseinek és következményeinek a gyengítése, mely egyfajta dezintegrációs folyamatként értelmezhető. Ennek során a magyarázat-fogalom explikációjának feladatáról leválik egy sor olyan kérdés, amely az alapmodell szerint szorosan kapcsolódik hozzá. Így többek között különvált a kauzalitás és a magyarázat problémája (Stegmüller, 1983); kiderült, hogy léteznek jól működő, de nem-nomologikus, azaz törvényeket nem tartalmazó magyarázatok (Von Wright, 1969); kiderült, hogy joggal beszélhetünk nem-deduktív magyarázatokról is (Salmon, 1971).

A másik tendencia egy integrációs folyamat. Míg az alapmodell, ill. annak következményei a különböző magyarázattípusok között antagonisztikus ellentétet láttattak, addig a pragmatikai tényezők fokozott figyelembevétele során kitűnt, hogy itt nem egymást kizáró magyarázatfajtákról van szó, hanem egymással szorosan összefüggő, egymást kölcsönösen feltételező jelenségekről. Így pl. kiderült, hogy a deduktív-nomologikus és az induktív-statisztikus magyarázatok nem összeegyeztethetetlenek (Gärdenfors, 1981); a strukturális és a funkcionális magyarázatok szorosan összefüggnek egymással (Salmon, 1971); a magyarázatok legkülönbözőbb típusai a tudományos megismerés egy adott folyamatában szorosan együttműködnek és egy "funkcionális összmegeértés irányába mutatnak (Stegmüller, 1983).

Ha most Finke funkcionalizmusát összehasonlítjuk e tendenciákkal, érdekes következtetésekre juthatunk. Egyértelmű ugyanis, hogy a konstruktív funkcionalizmus szorosan illeszkedik az utóbb említett integrációs folyamatba, amennyiben felismeri a strukturális és a funkcionális magyarázatok közti összefüggéseket. Sőt ebben a tekintetben jelentős eredményként könyvelhető el az az árnyalt elemzés, amelyet Finke a strukturalitás és a funkcionalitás viszonyáról ad, amikor kimutatja, hogy a funkcionalitás -- minden szinten és minden szempontból -- magába olvasztja a strukturalitást.

Másfelől azonban a konstruktív funkcionalizmus vitathatatlanul a klasszikus alapmodell elkötelezettje marad. Ugyanis, míg a fent vázolt integrációs folyamat egy olyan pragmatikai fordulat alá rendelve bontakozott ki, amely egyértelműen túllép az alapmodell szintaktikai és szemantikai eszközökkel elért eredményein, addig a konstruktív funkcionalizmus a funkcionalizmus és a strukturalizmus integrációját a pragmatika változatlan kirekesztésével, a Hempel--Oppenheim séma megőrzésével (ill. annak a funkcionális magyarázatok irányába történő kiegészítésével) kívánja megoldani. Az ebből a kettősségből adódó ellentmondások mindenekelett a konstruktív funkcionalizmus mo-

nista szemléletmódja és a tudományelmélet pragmatikai fordulatával összefüggő pluralisztikus tendencia közti viszonyban csapódnak le.

5. MONIZMUS ÉS MÉRSÉKELT PLURALIZMUS

A korábbi évtizedekben a társadalomtudományokról folyó tudományelméleti vitákat elsősorban az analitikus tudományelmélet monizmusa és a hermeneutika dualizmusa közti ellentét jellemezte. Azonban a tudományelméletben jelenleg végbemenő pragmatikai fordulat felveti egy mérsékelt pluralista tudomány-szemlélet lehetőségét is. A konstruktív funkcionalizmus monizmusa azonban nemcsak a hermeneutika dualista álláspontját tagadja, hanem szembefordul a pragmatikai fordulat követelményeivel is, mégpedig a következő módon.

Az említett dezintegrációs folyamattal kapcsolatban bebizonyosodott, hogy a tudományos magyarázat fogalma sokkal bonyolultabb annál, sem hogy egyetlen fogalomexplicációval megragadható lenne. Ugyanakkor ez a tény nem jelentheti a tudományos magyarázatok teljes széttagoltságát, hiszen ez egy anarchista, irracionalista és relativista felfogásba torkolló pluralizmushoz vezetne. Ezért, mint arra Stegmüller (1983) rámutat, a tudományos magyarázatok esetében sokkal inkább egy wittgensteini értelemben vett fogalomcsaládról van szó, melynek tagjai, noha nem azonos séma alapján épülnek fel, szoros kapcsolatban állnak egymással és bizonyos hasonlóságokat mutatnak ("családi hasonlóságok").⁹ Ez azt jelenti, hogy a pragmatikai fordulatból egy relatív (vagy mérsékelt) pluralizmus következik, mely nem állítja a különböző magyarázatok azonos szerkezetét és funkcióját, de egymástól való teljes függetlenségüket sem.

E relatív pluralizmus irányába mutat egy másik szempont is. Hempel hangsúlyozza, hogy a tudományos magyarázatok fogalmának logikai rekonstrukciója melletti állásfoglalás nem jelenti sem a pragmatikai tényezők tagadását, sem ezek jelentőségének alábecsülését, még kevésbé annak állítását, hogy kizárólag a klasszikus sémának megfelelő magyarázatok tekinthetők tudományos ma-

⁹A "családi hasonlóságok" fogalmának alkalmazása ebben az összefüggésben a következőt jelentheti. Extenzionálisan megadjuk magyarázatok egy halmazát (azaz felsoroljuk elemeit). E halmaz egyetlen elemét sem távolíthatjuk el. A halmaz elemei rendelkezhetnek azonos tulajdonságokkal, ezek azonban legfeljebb szükséges, de semmiképpen sem elégséges feltételei a halmazba tartozásnak. Itt egy alapvető és kiküszöbölhetetlen bizonytalansági tényező lép fel: ahhoz, hogy egy magyarázatot e halmaz elemének tekinthessünk, elegendő, ha "néhány" olyan "fontos" vagy "jellemző" tulajdonsággal rendelkezik, amellyel a halmaz "legtöbb" vagy "majdnem minden" eleme. Vö. Wittgenstein (1978).

gyarázatnak. A pragmatikai összevetőktől való elvonatkoztatás csupán az általános tudományelmélet szempontjából szükséges absztrakció és idealizálás terméke. Következésképpen, ha a pragmatikai fordulat lemond erről az absztrakcióról, úgy ez szükségképpen azzal az eredménnyel jár, hogy nem beszélhetünk a tudományos magyarázat fogalmának általános tudományelméleti explikációjáról, hanem csupán az egyes szaktudományok pragmatikai jellemzőit figyelembe vevő magyarázatok speciális tudományelméleti explikációjáról. Az egyes tudományágak magyarázatai tehát lényegesen különbözhetnek egymástól, közöttük a már említett hasonlósági relációk állhatnak fenn. Ennek a mérsékelt pluralizmusnak értelemszerűen az elméletek szerkezetére is vonatkozni kell.

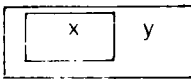
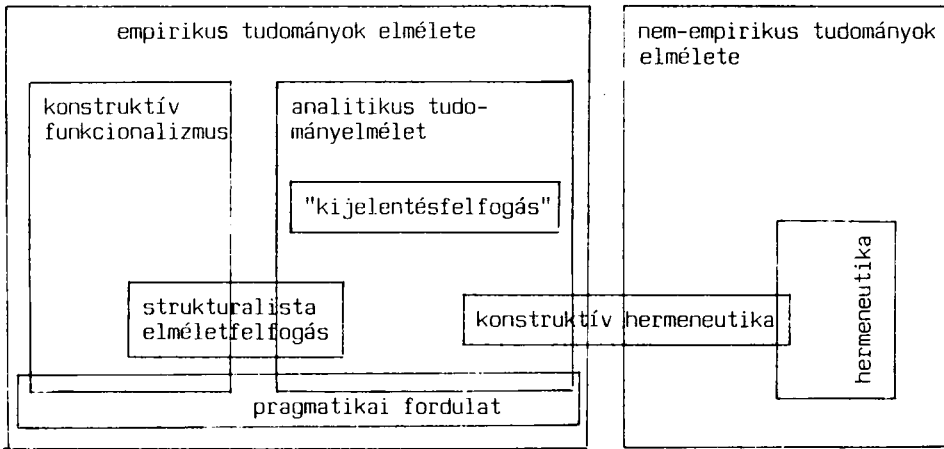
Összevetve ezeket a következtetéseket a konstruktív funkcionális monizmusával, az alábbi helyzetet figyelhetjük meg:

(1) A konstruktív funkcionális magyarázatfogalmában nem érvényesül a pragmatizálási tendencia. Így az empirikus irodalomtudomány magyarázatait és szerkezetét egy absztrakt és idealizált logikai séma alapján kívánja felépíteni, melyet az általános (vagyis a minden tudományra kiterjedő) tudományelmélet feladatai indokolnak.

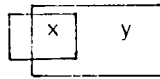
(2) A konstruktív funkcionális célja egy szaktudományos elmélet, az empirikus irodalomelmélet konstrukciója és ezzel együtt egy "intradiszciplináris tudományelmélet" felvázolása (vö. Finke, 1982, 68–70.). Egy intradiszciplináris tudományelmélet mint az irodalomtudomány speciális metaelmélete azonban — a pragmatikai fordulat tanúsága szerint — leginkább egy mérsékelt pluralista tudományszemlélet alapján képzelhető el.

Az ellentmondás tehát abban rejlik, hogy a konstruktív funkcionális monista alapokon kíván létrehozni egy csupán a mérsékelt pluralizmus talaján megálló speciális tudományelméletet. Így újfent a már korábban említett kettőséget tapasztaljuk. Az intradiszciplináris tudományelmélet kidolgozásának gondolata jelentősen túllép az analitikus tudományelmélet lehetőségein és célkitűzésein, és a szaktudományos kutató számára feltétlenül gyümölcsözőbbnek tűnik az általános tudományelméleti alapelvek pusztá alkalmazásánál. Másfelől a monista alapállás megőrzése arról tanúskodik, hogy a konstruktív funkcionális nem függetleníthette magát az analitikus tudományelmélet szemléletétől. (Az itt bemutatott tendenciák egymáshoz való viszonyát a 2. ábra szemlélteti.)

= x részrendszere y-nak

= x valamely részrendszere y-nak is részrendszere

2. ábra. Néhány tudományelméleti irányzat egymáshoz való viszonya

6. BEFEJEZŐ MEGJEGYZÉSEK

A konstruktív funkcionálisizmus kulcskategóriáinak kettős kötődése, mely ezt az irányzatot egyfelől az analitikus tudományelmélet hagyományos szemléletéhez láncolja, másfelől a tudományelmélet megújódási törekvéseibe ágyazza, szükségképpen a jelenlegi tudományelmélet ellentmondásokkal, bizonytalanságokkal terhes légköréből fakad. Jóllehet Peter Finke elméletének konstruktivista és funkcionalista elemei megkísérlik áttörni az analitikus tudományelmélet korlátait, monista szemlélete mindkét téren áthatja és a hagyományos tudományfilozófiához köti. Hasonló kettősségek jellemzik azonban a jelenleg érvényesülő tendenciák túlnyomó többségét, így többek között a példaként említett konstruktív hermeneutikai kísérletet vagy a pragmatikai fordulatot is. Ezért a mai helyzetben nehezen dönthető el, hogy a különböző áramlatok, ill. az egyes áramlatokon belül kibontakozó egyes megoldási javaslatok közül az irodalomtudomány szempontjából melyek minősíthetők haladóknak és melyek nem. Így a fenti helyzetkép is csupán néhány bizonytalan és első pillantásra is rendkívül problematikus következtetés megfogalmazását teszi lehetővé, melyek bemutatása és értékelése túllépné a jelen tanulmány

keretét. A konstruktív funkcionalizmus kettős kötődéséből kirajzolódó kép azonban — úgy tűnik -- mégis arra utal, hogy az irodalomtudománynak magának kell kitermelnie saját metaelméletét, mely előre gyártott megoldási sémák nélkül, de figyelemmel a más területeken elért tudományelméleti eredményekre, valamilyen formában érdemben hozzájárulhat az irodalom minél teljesebb megismeréséhez. Ugyanakkor kérdéses, hogy egy ilyen felismerés milyen eszközökkel, milyen irodalom- és tudomány szemléleti háttérre támaszkodva jelenthet valós célkitűzést.

IRODALOM

- Brown, J. R.** (szerk.), 1984: Scientific Rationality: The Sociological Turn, Dordrecht.
- Carnap, R.** 1969: The Logical Structure of the World and Pseudoproblems in Philosophy, Berkeley.
- Fehér M.** 1984: A posztpozitivistá tudományfilozófia válsága (A tudomány fejlődésének problémája a 70-es évek angolszász tudományfilozófiájában). Magyar Filozófiai Szemle, 1984/5—6. 559—593.
- Finke, P.** 1982: Konstruktiver Funktionalismus. Die wissenschaftstheoretische Basis einer empirischen Theorie der Literatur. Braunschweig/Wiesbaden.
- Finke, P.**, jelen kötet: A konstruktív funkcionalizmus vázlata.
- Gärdenfors, P.** 1980: A pragmatic approach to explanations. Philosophy of Science, 47, 404—423.
- Hempel, C. G.** 1965: Aspects of Scientific Explanation and Other Essays in the Philosophy of Science, New York.
- Kamlah, A.** 1981: Wie arbeitet die analytische Wissenschaftstheorie? Zeitschrift für allgemeine Wissenschaftstheorie, 1981, 23—44.
- Koertge, N.** 1976: Rational reconstructions, in: **R. S. Cohen** et al. (szerk.): Essays in Memory of Imre Lakatos. Dordrecht, 359—369.
- Kuhn, T. S.** 1984: A tudományos forradalmak szerkezete, Budapest.
- Lakatos I.** 1970: Falsification and the methodology of scientific research programmes, in: **Lakatos I.—A. Musgrave** (szerk.): Criticism and the Growth of Knowledge, Cambridge, 91—196.
- Lorenz, K.** (szerk.) 1979: Konstruktionen versus Positionen. Berlin—New York.
- Mittelsrass, J.** 1985: Über den Begriff der Rekonstruktion. Ratio 27/1, 71—82.
- Reichenbach, H.** 1977. Gesammelte Werke. Braunschweig—Wiesbaden.
- Salmon, W. C.** 1971: Statistical Explanation and Statistical Relevance, Pittsburg.
- Schnelle, H.** 1976: Basic aspects of the theory of grammatical form, in: **Kasher, A.** (szerk.) 1976: Language in Focus. Dordrecht, 377—404.

- Stegmüller, W.** 1973: Theorienstrukturen und Theoriendynamik. Berlin--Heidelberg--New York.
- Stegmüller, W.** 1974: Personelle und statistische Wahrscheinlichkeit 1--2, Berlin--Heidelberg--New York.
- Stegmüller, W.** 1983: Erklärung--Begründung--Kausalität, Berlin--Heidelberg--New York.
- Wittgenstein, L.** 1978: Philosophical Investigations, Oxford.
- Wright, G. H. von** 1969: Explanation and Understanding, London.

PETER FINKE

A KONSTRUKTÍV FUNKCIONALIZMUS VÁZLATA

A dolgozat egy olyan metaelmélettel foglalkozik, amelyet a Bielefeldi Egyetemen (NSZK) működő NIKOL-kutatócsoport dolgozott ki. Ezt a metaelméletet, a konstruktív funkcionálisizmust, első ízben Finke (1982) fejti ki. Tárgyát a preparadigmatikus tudományok kreatív folyamatai alkotják (melyekre Schmidt empirikus irodalomelmélete nyújt példát) és egy, az empirikus elméletek előállítását szolgáló empirikus konstruktív keretet mutat be. A konstruktív funkcionálisizmus alapvetően egy C-mátrixból áll, mely Kuhn szakmai mátrixához hasonlóan strukturált. Logikai szerkezetét alacsonyabb szintű mátrixok redukciósora ábrázolja, mely nem csupán a konstruálandó elmélet teoretikus oldalát tartalmazza, hanem a gyakorlati oldalt (azaz az alkalmazás oldalát) is. Az e keret segítségével konstruált empirikus irodalomtudomány hozzájárulhat a jelenlegi irodalomkutatás alapjaiban bekövetkező jótékony válság kibontakozásához.

John Odmarknak, megköszöve

0. A TUDOMÁNYNAK NINCS PÁPÁJA

A tudománynak nincs pápája. Igaz, néha úgy tűnik, hogy van, de még sincs. Nincs olyan személy, sem személyek csoportja, nincs olyan "szakértő", sem "szakértők" csoportja, aki vagy amely tudásánál vagy bölcsességénél fogva (és így tudományos tekintélye alapján) meghatározhatná a további kutatások irányát. Meglehet, a tudományt eléggé merev konvenciók irányítják; azonban ezek éppen konvencionális voltak folytán merevek, nem pedig a tévedhetetlenség dogmája alapján.¹

Azért kezdtem ilyen látszólag triviális megállapításokkal, mert a tudományos gyakorlatban sokan úgy cselekednek, mintha a fentiek ellenkezője lenne igaz. Legalábbis számos írás és előadás — talán öntudatlanul — ezt a benyomást kelti. Mindenesetre ez a magatartás, a fennálló nézetek támogatásával és az újak elfojtásával vagy gáncsolásával, korlátozza a lehetséges tudományos kreativitás hatókörét. Sietve hozzáteszem, hogy egy elfogadott nézet valóban termékenynek bizonyulhat egy későbbi időpontban, míg a látszólag "új" felfogásról kiderülhet, hogy még ahhoz is érdektelen és terméketlen, hogy elavuljon. De a lényeg az, hogy pápa hiányában ez a kérdés nehezen dönthető el. Megítélésem szerint a racionális döntésnek nincs más módja, mint hogy az új gondolatoknak megadjuk az esélyt a kibontakozásra, valamint arra, hogy a jövőben olyan új elmék fogadják be vagy utasítsák el őket, amelyek nem hódolnak be a hagyománynak és a fennálló intézményes rendnek. A tényleges tudományos tevékenység azonban kétségtelenül rendelkezik konzervatív vonásokkal, ezzel szemben a tudományos fejlődés fogalmához minden bizonnyal szükség van a nem-konzervatív cselekvés sajátosságára.² Tény, hogy a tudományban egyesek a pápa szerepét töltik be, ami, hatalommal párosulva, rendkívül veszélyes lehet. Ebben az összefüggésben arra a veszélyre gondolok, amely az állítólagos tudáshoz és az általánosan elfogadott dogmákhoz való ragaszkodás folytán a nem-konzervatív elméletalkotás kockázatának visszautasításából származik.

A tudósok tényleges konzervativizmusa szinte észrevétlenül kihat kreativitásukra és a megszokás hatalma az újítás útjában áll. Időről időre hasznosnak tűnik, hogy a pápai hatalommal és a megszokottal szemben bátorítsuk magunkat és másokat, és megkíséreljük a kreativitásra azt a szerepet osztani, amelyet a tudományos haladásban be kell töltenie.

Ebben a dolgozatban a tudományos kreativitás nem-konzervatív jellegét kísérlem meg illusztrálni két szinten, a tudományelmélet és az irodalomelmélet szintjén. Ez a két szint szorosan kapcsolódik egymáshoz, hiszen egy elmélet — az én értelmezésem szerint — a tudományos tevékenység tipikus ter-

---

¹A tudomány logikájához és szerkezetéhez képest ma még sokkal kevesebbet tudunk a tudomány pragmatikai sajátosságairól. A tudományfilozófusok még nem szűrték le azokat a nyelvészeti tanulságokat, amelyek Lewisnak a konvenció fogalmára vonatkozó vizsgálataiból származnak (Lewis, 1969). Jól ismert túlzásaitól eltekintve, Feyerabend írásaiban is számos továbbgondolásra készítő rész található a tudomány konvencionalitásáról.

²A konzervativizmus és ellentéte fogalmát abban az értelemben kell venni, ahogy az a formális rendszerek dinamikájának elméletében szerepel. Ami a definíciókat illeti, vö. Finke (1982).

méke. Ezért az "irodalomelméletről" mint a tudományos tevékenység termékéről fogok beszélni, és tisztában vagyok azzal, hogy ezt a fogalmat gyakran az én értelmezésemtől eltérő módon használják.³ Számomra azonban úgy tűnik, hogy a tudomány fogalma nem választható el az elmélet fogalmától, és fordítva; azaz, amikor irodalomelméletről beszélek, a tudomány kategóriájában, nem pedig a "művészetében", a "kritikájában" és hasonlóknban gondolkodom. Pontosabban fogalmazva: az empirikus tudomány keretén belül gondolkodom. Mind a tudomány-elméletet, mind az irodalomelméletet empirikus elméletnek tekintem, a tudományt pedig empirikus tudományoknak.

Még egy megjegyzést kell hozzáfűznöm az említett két szint közötti kapcsolathoz, mivel ez közvetlenül elvezet ahhoz, ami mellett ebben a dolgozatban érvelni fogok.

Egy empirikus elmélet fogalmakat alkalmaz, és e fogalmak közül néhánynak sajátos viszonyban kell állniuk vele, azaz éppen arra a bizonyos elméletre kell jellemzőnek lenniük, nem pedig egy másikra. Ha egy I elmélet nem használja fel olyan fogalmaknak egy C_I halmazát, amelyek definiálása kizárólag I megfogalmazását szolgálja, akkor ez az elmélet felesleges, hiszen szükségképpen megegyezik egy másik I' ($I' \neq I$) elmélettel. Joseph D. Sneed⁴ érdeme az a felismerés, hogy az "elméleti fogalmak" elnevezés nem azonosítja a C_I halmazt megfelelő módon, mivel az utóbbit a I elmülethez fűzi sajátos viszony (nem pedig, például, I' -hez). Egyértelmű, hogy C_I elemei I -elméleti fogalmak, vagyis a fogalmaknak éppen ez a halmaza teszi lehetővé, hogy I -t elméletként megfogalmazzuk; más szóval, ez a halmaz testesíti meg I elmélet voltát.⁵

Mivel az elméletek nem a természet vadon élő gyermekei, ezért az embernek kell megalkotnia őket; az elméletalkotásnak ez a folyamata áll a jelen dolgozat középpontjában. Sneed kifejezésével élve ez a folyamat a teoretizáció folyamatoként írható le: az elméleti fogalmaknak egy nem-elméleti alaphoz történő hozzáadásaként.⁵ Ezért az elméletalkotás gondolata a teoretizáció-reláció sneedi fogalmával értelmezhető, melyet később vezetek be.⁶

³Szinte hihetetlen, mennyire sokértelmű az "elmélet" fogalmának alkalmazása az irodalomtudomány vegyes és sokszínű pluralizmusában. Az empirikus elmélet fogalmának eddigi legjobb explikációját Sneed adja, vö. Balzer és Sneed (1977). Azonban ez az explikáció nincs figyelemmel funkcionális szempontokra.

⁴Ld. Sneed (1971); Balzer és Sneed (1977); Finke (1982).

⁵Amikor "nem-elméleti" komponensről beszélünk, úgy ezen a "I-nem-elméleti" vagy a "I-hez viszonyítva nem elméleti" fogalmak rövidítését értjük.

⁶Lásd 79.

Azonban már itt is alkalmazom ezt a szóhasználatot arra, hogy egy további megjegyzést fűzzek a dolgozatomban együtt szereplő két érvelési szint közötti kapcsolathoz. Az irodalom elméletét az irodalomtudomány központi részének kell tekinteni, és egy nem-elméleti alapról⁷ kiindulva konstruálni, mely meghatározza a tudományos tevékenység általános keretét, vagyis a tudományelméletet. Ez utóbbit nevezem "konstruktív funkcionalizmusnak" (röviden "KF"-nek). Természetesen a KF teoretizációjára számos lehetőség kínálkozik, melyek közül néhány minden bizonnyal híján van bizonyos tudományos értékeknek. A fennmaradó teoretizációk közül egy olyan elméletre fogok összpontosítani, melynek szerkezete az ember társadalmi életének egy szelete, azaz az irodalom⁸ alapján empirikusan értelmezhető. Ezt az elméletet "empirikus irodalomtudománynak" fogom nevezni (röviden "EI"-nek). Eszerint tehát az EI és a KF között az elméletalkotás viszonya áll fenn, mivel az EI a KF teoretizációja.

2. A REKONSTRUKTÍV STRUKTURALIZMUS ERŐSSÉGEI ÉS KORLÁTAI

A KF elméletét egy, S. J. Schmidt kezdeményezésére megszervezett interdiszciplináris keretben dolgoztuk ki a Bielefeldi Egyetemen (NSZK) 1973 és 1980 között. Így alakult meg a NIKOL-csoport azzal a céllal, hogy az irodalomtudomány számára megfelelőbb elméleti alapokat teremtsen. A KF és az EI a NIKOL-csoport alkotó jellegű együttműködésének eredménye, amennyiben az EI-t elsősorban Schmidt, a KF-et pedig a jelen dolgozat szerzője dolgozta ki.¹⁰ Mindkét elmélet sokat köszönhet annak a termékeny támogatásnak és segítségnek, amelyben a NIKOL-csoport többi tagja, különösen W. Kindt és J. Wirrer részesített bennünket. Mindazonáltal az elméletek sajátosságaiért az elméletek kidolgozói felelnek.

A NIKOL-csoporton belül folyó kellemes és termékeny együttműködés két olyan szempontot vet fel, amelyről érdemes szót ejteni. Az egyik az a viszonylagos szabadság, amelyet a csoport tagjai egyéni tudományos nézeteik

⁷Lásd az 5. megjegyzést.

⁸Az "irodalom" fogalmát ugyanabban az értelemben használom, mint Schmidt (1980), mely ott nagybetűkkel írva ("IRODALOM") szerepel. Finke (1982)-ben hosszan érvelek e fogalom alkalmazásának előfeltételeiről és következményeiről az irodalomtudományban.

⁹A. Barsch, H. Hauptmeier, W. Kindt, G. Rusch, S. J. Schmidt, R. Viehoff, J. Wirrer, R. Zobel és a szerző.

¹⁰Az EI (eredetileg EIF) első teljes bemutatása Schmidt (1980)-ban és Schmidt (1982)-ben található. A KF-ről elsőként Finke (1982) ad teljes áttekintést.

kidolgozásakor élveznek, a másik pedig az a tény, hogy viszonylag jelentős mértékben élnek is ezzel. A közös nézetek feladásának szabadsága a jobb érvék fényében semmiképpen sem felel meg az általános tudományos tapasztalatnak, nem is szólva az irodalomtudományról, melyet szinte teljes egészében esztétikai és ismeretelméleti doktrínák uralnak. Továbbá nehéz ezektől a doktrínáktól racionális eszközökkel megszabadulni; már eleve az is nehéz, hogy egyáltalán lehetőséget kapjunk rá. A "szakemberek" tudományos közösgének rejtett (vagy éppenséggel nyílt) konzervativizmusa bizonyos mértékig eltűrheti ugyan az új utak keresését és az újításokat, de alig van esély olyan kreatív munkára, amely valóban kritikus szellemű és alapvetően különbözik a közösség meggyőződéseitől. Ezenkívül nehéz élni a megadott szabadsággal ebben a közösségben, melynek a kutató maga is tagja.

Mindenesetre semmiképpen sem könnyű felismerni a racionális tudományos kreativitás lehetőségeit, valamint azokat a korlátokat, amelyek ezt a racionalitást kétségkívül körülfogják.¹¹ Ez a KF kidolgozásának egyik kiindulópontja, mely -- ha kritikusan szembefordítjuk a jelenlegi analitikus tudományfilozófiával¹² -- ahhoz a következtetéshez vezet, hogy nem rendelkezünk a tudományos haladás elősegítéséhez szükséges sajátos kreativitás elméletével. A jelenlegi tudományfilozófia -- melyet "rekonstruktív strukturalizmusnak" nevezek (RS) -- szinte teljes egészében egy már elért magaslatról szemléli a tudományt, éppúgy, ahogy az Úr tekintett le a világra a hetedik napon. Jellemző, hogy a tudományfilozófusok szinte kizárólag a természettudományokkal foglalkoznak, mindenekelőtt a fizikával.

A fizikában a fogalom szigorú értelmében vett fejlett paradigmákkal találkozunk, és ennek megfelelően a lényeges területeken a fizikusok alapvetően egyetértenek. Kétségkívül vannak a fizikának is preparadigmatikus ágai, de a teljesen fejlett elméletek kidolgozásához szükséges általános metodológiai értékeket és feltételeket illetően nincsenek alapvető nézetkülönbségek a

¹¹Ebben a kérdésben nem értek egyet Feyerabenddel, ugyanakkor elfogadom azt, hogy általánosságban a tudományos kreativitás mellett foglal állást. Azonban úgy vélem, bár ez a kreativitás rokonságban áll a művész kreativitásával vagy a Chomskynál megfogalmazott tisztán nyelvi kreativitással, mégis különbözik az utóbbiaktól. A nyelvi kreativitáshoz hasonlóan a művészi és a tudományos kreativitás valószínűleg rendkívül strukturált. Mindamellelt igen nagyra értékelem a szabad cselekvésnek a kreatív tudományban játszott szerepét. Attól tartok azonban, hogy Feyerabend, (1976)-os művében, mely a szabadság apoteózisa, túlértékeli ezt a szerepet.

¹²A részletekhez lásd Finke (1982). Azért szorítokozom az analitikus tudományelméletre, mert nincs más komoly jelölt az irodalomtudomány elméletére (ahol az "analitikus" fogalmat igen tágan értelmezem).

fizikusok között. A társadalomtudományokban, különösen az ún. "bölcészettudományokban", egészen más a helyzet. A preparadigmatikus bizonytalanság hatalmas területének megfelelően a vizsgálatok tárgyára és módszereire vonatkozó kutatói nézetek messzemenő következményekkel járó és mélyreható sokfélesége uralkodik. Nem vitás, hogy ez a kidolgozatlanság és ideiglenesség riasztotta el a legtöbb tudományfilozófust attól, hogy ezeket a területeket mint a tudományos tevékenység területeit komolyan vegyék, de ahhoz sem fér kétség, hogy álláspontjuk helytelen. Elvégre semmi sem indokolja, hogy a tudomány preparadigmatikus szakaszainak komoly tanulmányozásából ne tudhatnánk meg ugyanannyit a tudományos tevékenység lényegéről, mint a paradigmaticusakból, és ugyancsak nincs bizonyíték arra, hogy a nyelv vagy az irodalom tanulmányozásának alapvető kérdéseire való reflektálás kevésbé értékes meglátásokkal járna, mint a fizika esetében.

A mai tudományfilozófia bírálatának van azonban még egy rendkívül lényeges indítéka, melyre az analitikus metaelmélet retrospektív jellegével összefüggésben már utaltam. A logikai elemzés és a tárgytudományos gondolkodás racionális rekonstrukciója kétségkívül az analitikus filozófia egyik erőssége, így nincs okunk arra, hogy lemondjunk ennek eredményeiről. Ugyanakkor mindez a tudás és az eredeti megoldások bizonyos tekintetben elkéstek, mivel a leglényegesebb tudományos feladat elvégzése, a tárgyelmélet megalkotása, már lezárult. Nem vonom kétségbe a logikai rekonstrukciók fontosságát, azonban hangsúlyozni kívánom azt a tényt, hogy ezek egy igen fontos szempontból hatástalanok maradnak. Ugyanis a fizikusok — érthető módon — nem érdeklődnek elméleteik racionális rekonstrukciói iránt. A feladatot elvégezték, anélkül, hogy a tudományfilozófusok segítségére szükségük lett volna, tehát miért is törődnének az utóbbiak metatudományos észrevételeivel? Ha valahol, hát akkor éppen azoknál a tudományágaknál járhat valóban haszonnal a tudományfilozófia ismeretanyaga és racionalitása, amelyeknél ezt a munkát még nem végezték el, ahol a legalapvetőbb kérdésekről folynak mindennapos viták és ahol a főszereplők sokkal inkább különböző irányba botladoznak, semmint hogy a közös meggyőződés ösvényén haladnának. Az ilyen típusú helyzetekre jellemző az általánosan elfogadott kritériumok hiánya, és ha létezik egyáltalán olyan helyzet, amely a tudományfilozófusok segítségéért kiált, akkor ez az. Sajnos azonban az utóbbiak nem érzik illetékesnek magukat egy olyan szituációban, ahol sokkal nagyobb szükség lenne rájuk, mint bárhol másutt.¹³

¹³Ha a tudományfilozófusok gyakrabban látogatnák az irodalomtudósok összefüggéseit és figyelemmel kísérenék elméleti vitáikat, egy újabb lehetsé-

"Autonómiahibának" nevezhetnénk azt a szokásos érvet, mely ezt az önkorlátozást alátámasztja. Ezen azt a meggyőződést értem, hogy a tudományágak saját határaikon, valamint saját kérdéskörükön belül fejlődnek (vagy fejlesztendők). Kétségtelen, hogy ezek a problémakörök a tudomány részterületeinek megfelelően nagymértékben eltérnek egymástól, és így indokolatlan lenne egy normatív tudományfilozófiára törekedni. Azonban egyes különbségek, melyek fölött sajnálatos módon elsiklanak az ilyen jellegű viták, különösen jelentősnek bizonyulnak pl. az irodalomtudomány további fejlődése szempontjából.

Első helyen kell említeni azt a megfigyelést, hogy lényeges különbség van a paradigmaticus és a preparadigmatikus tudományok között. Az utóbbiak tanulmányozásával szemben megnyilvánuló széles körű érdektelenség fontos felismerésektől fosztotta meg a tudományfilozófusokat. Tény, hogy a metaelméleti reflexiónak a kétféle tudományos gyakorlatban érvényesülő szerepe és funkciója rendkívül különböző. A preparadigmatikus tudományokat túlnyomórészt a pluralizmus állapota jellemzi, melyet általában a "módszerek pluralizmusa" kifejezéssel szokás jelölni, pedig az a pluralizmus legalább annyira a kérdésfelvetések pluralizmusa. Röviden, helyesebbnek tartom, ha "a(z) adott tudományágra jellemző) koncepciók pluralizmusáról"¹⁴ beszélünk. Aki ilyen pluralista körülmények között dolgozik, nap mint nap tapasztalja, hogy a legáltalánosabb és legalapvetőbb tudományelméleti nézetekre támaszkodó érvek valóban befolyásolják a viták jellegét és tényleges kimenetelét. Ha valaki kétségbe vonja ezeknek az érveknek a szerepét, úgy nem csupán az derül ki, hogy nem ismeri kellőképpen az adott tudományágot, hanem az is, hogy ezáltal egyáltalán nem változik meg a dolgok menete: ha egy adott koncepció keretében érvelünk (egy másikkal szemben), szükségessé válik az e koncepcióban alkalmazott alapvető kritériumok pontosítása. A koncepciók pluralizmusában egy koncepció nem maradhat fenn a filozófiai háttérre való megalapozott hivatkozás nélkül, és ez érvényes egy új koncepció felállítására is.

A NIKOL-csoport, miután az irodalomtudományt különböző koncepciók keretében folyó kutatómunkaként értékelte, a lehetőségek gazdag választékában egy meglepő rést fedezett fel: az "empirikus rést".¹⁵ A rés kitöltésének ér-

---

ges cselekvési területet fedezhetnének fel a maguk számára, ahol nagy szükség lenne tanácsaikra és segítségükre. Természetesen a rekonstrukciónak nem lenne sok haszna.

¹⁴A részletes kifejtéshez lásd Finke (1982).

¹⁵Természetesen ezt a rést mások is felfedezték, pl. Groeben vagy Escrapit. Az egyéb felfogások és a NIKOL nézetei közötti különbségek csekély je-

dekes és hasznos feladata pedig éppúgy érinti a tudományos elméletalkotás filozófiáját, mint amennyire fontos a tudományág belső helyzete szempontjából a pluralisztikus vitában. Az ilyen tudományos helyzetekben valóban nincs éles különbség a gondolkodás tárgy- és metatudományos szintje között. Amennyiben valaki nem hajlandó elfogadni más koncepciók feltételeit vagy még azoknak a kérdéseknek a megfogalmazását sem, amelyeket az irodalomtudománynak vizsgálnia kellene, úgy egy konstruktív metaelméleti alapon álló konstruktív elméleti feladattal találja magát szemben. Az elméleti konstruktivitást nem szabad összetéveszteni a normativitással; a KF elmélete, éppúgy, mint minden rekonstruktív tudományelmélet, empirikus és elvben felülvizsgálható.

Az eddigiekben a gondolatmenetnek meg kellett mutatnia, hogy egy tudományág egymástól jelentősen különböző koncepciókban megnyilvánuló inhomogenitása lehetetlenné teszi képzelt autonómiáját; ennek ellenére az autonómiahiba továbbra is uralja az analitikus tudományfilozófiát. Végeredményben a tudományelmélet hatókörének a paradigmatis és nem-pluralista tudományokra (elsősorban a fizikára) való indokolatlan korlátozása arra a téves következtetésre vezette a kutatókat, hogy a tudományelméletnek szükségképpen rekonstruktívnak kell lennie. A "racionális rekonstrukció dogmája" csupán az ilyen jellegű tudományos tevékenység szűk keretében meggyőző, ahol a tárgyelmélet konstrukciója már sikeresen lezárult; és csupán az óvta meg a tudományfilozófusokat a konstruktív gondolkodás nélkülözhetetlenségének felismerésétől, hogy a konstrukciós folyamat lezárását követően nincsenek lényegbevágó viták az alkalmazandó kritériumokról.

Az analitikus tudományfilozófia -- azokon a korlátokon belül, amelyek közé a racionális rekonstrukció dogmája, az autonómiahiba, valamint hatókörének a fizikai paradigmákra való szűkítése szorította -- jelentős eredményeket ért el, melyek minden kétséget kizáróan beépültek a tudományra vonatkozó ismereteink egészébe. Ezek az ismeretek szinte kizárólag a tudomány szerkezetéhez kapcsolódnak, és ismételten e tudományfilozófia erőnyeit és korláta- it jelzik. Világosabban fogalmazva, az elméletek, magyarázatok, leírások,

---

lentségűek. Ezek lényege röviden az irodalomtudomány egy szűkebb és egy szélesebb empirizálásában rejlik. Míg néhány kutató egyszerűen arra törekszik, hogy a tudományágat empirikus vizsgálati módszerekkel egészítsék ki, megőrizve a megoldandó problémákra vonatkozó hagyományos nézeteket, addig a NIKOL álláspontja nem annyira az empirizálásra való törekvés, mint inkább egy empirikus irodalomtudomány kidolgozása, mely a szokásos kérdésfelvetések kritikus áttekintésével kezdődik és a problémamegoldás kreatív és új megközelítéséhez vezet. Amennyiben ezt a tudományág empirizálásának nevezzük, úgy itt egy átfogó vagy széles empirizálásról van szó.

fogalmak, sőt egyes elméleti folyamatok logikai szerkezetét vizsgálták (és vizsgálják a jövőben is) meglehetősen alaposan és intenzitással.¹⁶ Nemcsak hogy nincs okunk lemondani ezekről a strukturális ismeretekről, hanem józan érvek szólnak felhasználásuk és alkalmazásuk mellett a konstruktív tudományos munka területén is. Emellett azonban ezeket az ismereteket ki kell terjeszteni, mégpedig elsősorban a tudományos tevékenység funkcióinak irányába. A Sneed-féle elméletredukció¹⁷ fogalmára támaszkodva azt mondhatjuk, hogy a KF strukturális metatudományos ismereteinket átfogóbb, de nem kevésbé pontos funkcionális ismeretekre és így a rekonstruktív strukturalizmust a konstruktív funkcionalizmusra kívánja redukálni: RS ρ KF.¹⁸ Metaforikusan fogalmazva, a KF elméleti folyamatok előállítója, egy empirikus elméleteket gyártó absztrakt gépezet. A NIKOL (és elsősorban Schmidt) a KF-t az EI előállítására használja fel, melynek során az irodalomtudományt társadalomtudománynak tekintik, nem pedig művészetnek. Ugyanakkor a KF fő elvei nem korlátozódnak az irodalomtudományra; termékenynek bizonyulnak a nyelvészetben¹⁹ és egyéb olyan tudományágakban is, melyek hasonlóképpen lehetőséget nyújtanak a kreatív elméletalkotásra.

2. A KF VÁZLATOS ISMERTETÉSE (I)

Szándékunk szerint a KF az elméletalkotás egy lehetséges folyamatát leíró -- mindenképp kreatív -- empirikus tudományelmélet. Nem normatív elmélet, mivel nem állítja, hogy útmutatásait szükségképpen követni kell; csupán egy kitűzött végcél felé vezető preparadigmatikus lépések megtervezéséhez kínál egy lehetséges vezérfonalat. A lehetséges célok közül a jelen dolgozatban bennünket az EI érdekel, és ennek megfelelően kerül sor azokra a korlátozásokra, amelyek a KF általános mechanizmusát -- mellékfeltételek-

¹⁶Popper kivételével az elméleti folyamatok logikai szerkezetének elemzése az utóbbi évek eredménye, melyet elsősorban T. S. Kuhn nézetei tápláltak.

¹⁷Sneed a redukció két fogalmát, a gyenge és az erős redukciót definiálja. A jelen összefüggésben a gyenge redukcióra gondolok. A definíciókat lásd Sneed és Balzer (1977)-ben és Finke (1982)-ben.

¹⁸A strukturalista elméletek funkcionalistákra való redukciójának gondolata a nyelvész S. Kanngiessertől származik; ezt először nyelvészeti elméletekkel végeztük el. Példák és hivatkozások Finke (1979)-ben találhatóak.

¹⁹Finke (1980).

ként — az irodalomtudományra szűkítik.²⁰ Miután a KF konstruktív tudomány-elmélet, a segítségével előállított elméleteket joggal nevezhetjük szintén konstruktívnak, hangsúlyozva ezzel a szóhasználattal a tudatos döntések nélkülözhetetlenségét az olyan konstruktumok tervezésében, amelyek a világ egy szelete alapján empirikusan értelmezhetők. A természet vagy a kultúra jelenségeinek elméleti leírásaihoz bizonyos mértékig szükség van empirikusan adekvát konstruktumok előkészítésére és létrehozására, és a tudományos elméletek módszerének mint a problémamegoldás eszközének éppúgy szüksége van a szerkezeteket létrehozó eljárásra, mint arra, amely a szerkezeteket azonosítja. Az empirikus elméletek éppoly kevésbé "természetiek", mint bármely egyéb emberi alkotás, és a tudományos koncepciók alapjait érintő kérdések megoldását nem annyira felfedezések segítik elő (hiszen azt, amit felfedezünk, korábban mi magunk rejtettük el valamilyen módon), mint inkább haszonnal kecsegtető találmányok.²¹

A legáltalánosabb szinten az EI-t egy C-mátrix mintájára konstruáljuk. A C-mátrix egy olyan formális struktúra, amely nagyjából a Kuhn-féle szakmai mátrix fogalmának felel meg; célja, hogy a kuhni fogalmat a preparadigmatikus tudományágakban érvényesülő konstruktív feladatok számára explicálja. Maga a C-mátrix négy elemi mátrix rendszere, melyek mindegyike a preparadigmatikus elméletalkotás egy speciális oldalának fogalmi keretét jellemzi, mégpedig a struktúra, a funkció, az elmélet és a gyakorlat mátrixát (vagy röviden, az S-, F-, T- és P-mátrixot).¹¹ Ezek a mátrixok egy olyan sort alkotnak, melynek tagjai között a redukció relációja áll fenn, azaz S redukálható F-re ($= \rho$), $F \rho T$, $T \rho P$ és végül $P \rho C$. A C általános mátrix az EI koncepciójának mátrixa.²²

A C-mátrix meghatározása szükségessé tesz néhány nem triviális meghatározást, melyek lényegét a (D1)–(D8) definíciók, a (T1)–(T3) tételek felsorolásával, valamint az ezeket összekötő megjegyzésekben foglalom össze.

²⁰Finke (1982)-ben arra használtam fel ezt a korlátozást, hogy a szokásos "extradiszciplináris" metatudománnyal szemben bevezessem a metatudomány "intradiszciplináris" felfogását.

²¹Az Északi és Általános Nyelvészet 6. Skandináv Konferenciáján Oslóban érdekes vita bontakozott ki az elméletek és az adatok "természetéről", ahol egy hasonló tételt fejtettem ki. Segítő bírálataikért köszönettel tartozom a vita résztvevőinek, különösen R. Bartschnak, J. D. Ringennek, E. Itkonennek és az azóta elhunyt J. Odmarknak. Ezt a dolgozatot az utóbbi emlékének ajánlom.

²²Kétlem, hogy ez a redukciósor egyáltalán megérthető a jelen rövid dolgozathoz. Magyarázata Finke (1982) egyik főfeladata.

Először is meg kell határoznunk a C-mátrix-elem koordinátájának fogalmát:

(D1) $\underline{X}$ akkor és csak akkor koordinátája a C-mátrix-elemnek, ha van olyan $\underline{M} = \{M_1, \dots, M_n\}$ véges halmaz, ahol $\underline{X} \in \underline{M}$.

(D1) mindössze olyan entitások véges halmazának a létezését rögzíti, amelyek a C-mátrix-elem koordinátájául szolgálnak. A jelen célok szempontjából nincs jelentősége annak, hogy egy ilyen koordináta maga összetett entitásnak tekinthető-e; mindenesetre itt elemiként kezeljük. A koordináta fogalmának értelmezéseként egy adott tudományos koncepció szerkezete szempontjából fontos metaelméleti döntések minden szintje²³ megengedett, pl. módszertani értékek és normák, nyelvek, törvények, magyarázatok, analógiák és modellek, példák, problémák típusai és így tovább.

A következő lépésben bevezetem a φ függvényt, mely lehetővé teszi a mátrix-koordináták értékelését:

(D2) Ha $\underline{Y}$ és $\underline{V}$ mátrix-elemek koordinátái, úgy φ akkor és csak akkor $\underline{Y}$ értékelése, ha

- (1) $\underline{V}$ egy értéktartomány,
- (2) $\varphi: \underline{Y} \rightarrow \underline{V}$

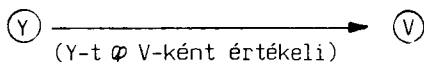
Az $\langle \underline{Y}, \varphi \rangle$ párt "értékelt koordinátának" nevezhetjük. A φ értékelő függvény koordinátákat rendel koordinátákhoz, pontosabban: egy koordinátát egy értéktartományra képez le. Így $\underline{V}$ olyan koordinátaként értelmezhető, amely a konstuálásra váró EI koncepciójának általános metaelméleti értékeit hordozza, ezzel szemben minden egyéb lehetséges koordinátát értékelt koordinátaként kell értelmezni (pl. elméleti problémák, termékeny analógiák, szerkezeti magyarázatok, hasznos alkalmazások stb.). (D2)-ből következik a C-mátrix-elem fogalma:

(I1) $\underline{X}$ akkor és csak akkor C-mátrix-elem, ha van olyan $\underline{X}$, $\underline{V}$ és φ , hogy

- (1) $\underline{Y}$ és $\underline{V}$ C-mátrix-koordináták,
- (2) $\varphi: \underline{Y} \rightarrow \underline{V}$

²³Ebben a tekintetben Kuhn szakmai mátrixfogalmából indulok ki. A kritika több ízben elhangzott, pl. Weingart (1976)-ban, és a Kuhn-nál a szakmai mátrix komponenseiként tárgyalt szintek halmazának rendezetlenségére, ill. rendszertelen jellegére vonatkozik. Az alábbiakban -- egy kissé nehézkes -- javaslatot teszek az eredeti kuhn-i elgondolás megfelelő strukturálására. Néhány kisebb változtatáshoz vö. Finke (1982).

Tehát a szerkezet típusa a következő:

Ezért egy C-mátrix-elem koordináták egy $\langle \underline{Y}, \underline{V} \rangle$ párjából áll, melynek tagjai közül V az értékelő, Y az értékelt koordináta.

Úgy is fogalmazhatunk, hogy a C-mátrix-elemek a C-mátrix konstrukciójához szükséges atomi egységek; olyan egyszerű értékelő folyamatok, amelyeknek fel kell lépniük a koncepció konstrukciója folyamán szükségessé váló metaelméleti döntésekben. Ezek a döntések "eldöntik" a fennálló lehetőségek közötti választás kérdését, éppen azokat választva ki, amelyek az EI kidolgozásának konstrukciós keretét kell hogy alkossák.

Elképzelhetők olyan C-mátrix-elemek, amelyek csupán egyetlen mátrix-elemből állnak, éppúgy, ahogy az egyszerű elméletek is mindössze egyetlen elmélet-elemet tartalmaznak.²⁴ Általánosságban minél összetettebb a szerkezetük, annál érdekesebbek és hatékonyabbak. Természetesen a C-mátrix-elemek és az elmélet-elemek analógiája nem véletlen: egy elmélet tudományos koncepciója maga is elmélet, ill. metaelmélet. Ezért nem meglepő, hogy a koncepciók szerkezete párhuzamba állítható az elméletek szerkezetével. Ez még nyilvánvalóbbá válik majd a következő lépésekből, melyek közül az első megadja a C-mátrix hálójának fogalmát:

(D3) A akkor és csak akkor C-mátrix-elemek hálója (vagy C-mátrix-háló), ha van olyan $\mathcal{E}$, hogy

(1) $\mathcal{E}$ C-mátrix-elemek $\underline{E}_1, \dots, \underline{E}_n$ véges halmaza,

(2) Minden $\langle \underline{E}, \underline{E}' \rangle$ párra:

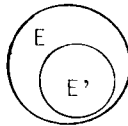
(a) $\underline{V}(\underline{E}') \subseteq \underline{V}(\underline{E})$

(b) $\underline{Y}(\underline{E}') \subseteq \underline{Y}(\underline{E})$

(c) $\underline{E}' \subseteq \underline{E}$

A megfelelő Venn-diagramhoz vö. az 1. ábrát. Ez azt jelenti, hogy $\underline{E}'$ értékelései $\underline{E}$ értékelései részhalmazának tekintendők. $\underline{E}$ egy általánosabb, logikailag uralkodó C-mátrix-elem, míg $\underline{E}'$ egy kevésbé általános, alárendelt elem.

²⁴Gondolatmenetem arra a feltételezésre épül, hogy az olvasó tisztában van az elmélet sneedi fogalmával. Az az olvasó, aki nem ismeri ezt az elméletet, az "elmélet-elem" fogalmán értse azt a "legkevésbé bonyolult struktúrát, amely betölti az elmélet funkcióját".

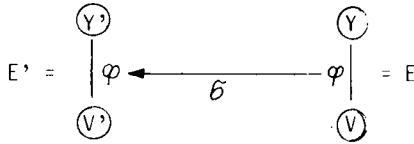

1. ábra

Amennyiben a C-mátrix-elemeket elmélet-elemekként értelmezzük, lehetővé válik a specializáció-reláció értelmezése:²⁵

(D4) $\underline{X}$ akkor és csak akkor $\tilde{\sigma}$ -C-mátrix-háló, ha $\underline{X}$ mátrix-háló és $\underline{E}' \tilde{\sigma} \underline{E}$.

Szemléltetésként a 2. ábrán bemutatok egy példát az $\underline{E}$, $\underline{E}'$ elemek párjára. Ha olyan $\tilde{\sigma}$ -hálókat veszünk figyelembe, amelyek egynél több értékelt koordinátával rendelkeznek, akkor ezen felül azt is ki kell kötnünk, hogy az értékelt

2. ábra

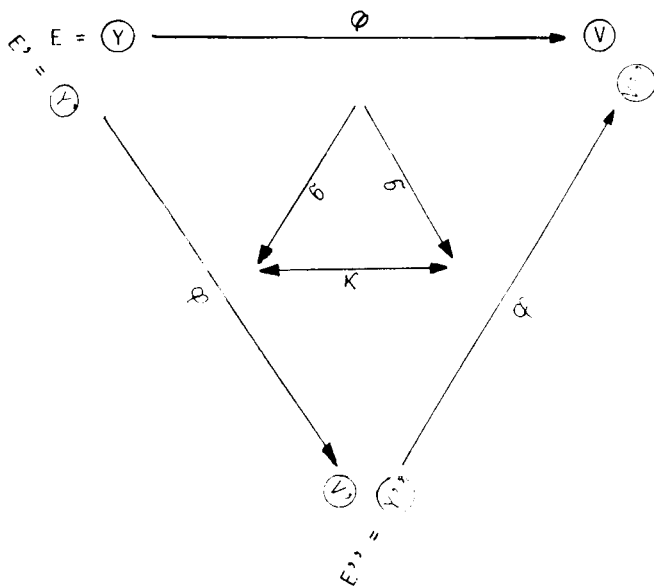
koordináták azonos logikai szintre tartozzanak (vagyis a specializált C-mátrix-elemek között a komplementumképzés κ relációjának kell fennállnia):²⁶

(D5) $\underline{X}$ akkor és csak akkor κ -C-mátrix-háló, ha $\underline{X}$ $\tilde{\sigma}$ -C-mátrix-háló, és van legalább egy olyan $\underline{E}''$ C-mátrix-elem, hogy $\underline{E}'' \kappa \underline{E}'$.

A két értékelt koordinátával rendelkező szerkezeteket a 3. ábrán látható példa szemlélteti. Ha most egy pillanatra visszatekintünk az eddigi lépések-

²⁵Folytatva az előző bekezdésben mondottakat: a specializáción egyfajta elméleti nagyítóüveget vagy mikroszkópot érthetünk, mely kiemeli a specializált elmélet-elem valamely részét, és részletesebb strukturális információkat tár fel (vagy nyújt) róla.

²⁶Ezt a relációt Finke (1982) vezeti be, olyan relációként, amely ugyanazon logikai szintre tartozó elmélet-elemek között áll fenn. Schmidt (1980)-ban központi fontosságú az EI ilyen kiegészítő specializációinak egy négyelemű halmaza (vagyis az EI első preparadigmatikus megközelítése). A κ -reláció elsődleges fontosságú a KF-ben, mivel nélkülözhetetlen az "elmélet teljessége" fogalom, mely megalkotásra vár.

3. ábra

re. emlékeztetnem kell az olvasót arra, hogy mindeddig nem határoztuk meg a C-mátrix fogalmát, azaz a konstruálásra váró koncepció (EI) egészét. A C-mátrix szisztematikus keretében még nem adtam meg a különböző elemi mátrixokat (az S-, F-, T-, P-mátrixot) összekapcsoló konstruktív eszközt. Ennek megadásához a definíciók sorát két további lépéssel kell bővíteni.

3. A KF VÁZLATOS ISMERTETÉSE (II)

Ahhoz, hogy az elemi mátrixokat egymáshoz és a C-mátrixhoz kapcsoljuk, szükséges egy további összetett dimenzió bevezetése, melyet "a C-mátrix-háló szintjének" nevezek: nyilvánvaló, hogy bennünket elsősorban a κ -C-mátrix-hálók érdekelnek.²⁷

Mindenekelőtt szükség lesz egy új ψ függvényre, mely a C-mátrix-hálókat a következőképpen kapcsolja szintekhez:

²⁷ Világos azonban, hogy a κ -reláció nem elemi, ellentétben a Balzer és Sneed által bevezetett δ , γ és ρ relációkkal. Logikailag a specializáció definíciójától függ.

(D6) Ha $\underline{X}$ C-mátrix-háló, úgy ψ akkor és csak akkor rendeli hozzá $\underline{X}$ -et egy szinthez, ha

(1) Van olyan $\underline{K}$, hogy $\underline{K} = \{P, T, F, S\}$

(2) $\underline{Y} \in \underline{K}$

(3) $\psi: \underline{X} \rightarrow \underline{Y}$

Az $\underline{X}$, $\underline{Y}$ párt a "mátrix-háló szint relativitásának" nevezhetnénk. A $\underline{K}$ halmaz minden lehetséges (vagy szükséges)²⁸ $\underline{Y}$ -mátrix-szintet tartalmaz. "P" egy tudományág "politicitását" vagy a "gyakorlati ész" szintjét jelöli, vagyis azoknak a gyakorlati problémáknak a területét, amelyek megoldása a koncepció eredményeiből levezetett cselekvési stratégiáktól várható. "T" a "teoreticitás" vagy az "elméleti ész" szintjét jelöli (mely a koncepció empirikus eredményeit is magában foglalja). "F" a koncepció funkcionalitását, "S" pedig strukturalitását jelöli. Így egy C-mátrix elemi módon összekapcsolható az $\underline{Y}$ szintek mindegyikével, és ezzel összhangban " $\underline{Y}$ -mátrix-hálónak" nevezhető ("P-mátrix-hálónak", "S-mátrix-hálónak" és így tovább). A ψ függvény a C-mátrix-háló jó definiált részeit választja ki, amennyiben jól definiált szintekhez kapcsolja őket.

Ezért (D6) lehetővé teszi az elemi C-mátrix-háló konstrukcióját, de EI egy megfelelő koncepciója nem csupán egyetlen vagy néhány egyedülálló hálóból áll; sokkal inkább ezen háló rendszerre az, ami EI kidolgozásának konstruktív keretként működhet. $\underline{K}$ még nem azonos ezzel a rendszerrel, mivel még strukturálatlan. Ezt a struktúrát (D7) adja meg:

(D7) Egy C-mátrix-háló P, T, F, S szintjeire:

(1) S ρ F

(2) F ρ T

(3) T ρ P

(D7) lehetővé teszi C-mátrix-háló egy ρ -hálójának konstrukcióját. Intuitíve ez egyenértékű a következő állítással: a strukturális magyarázatokat úgy kell kidolgozni, hogy maradéktalanul beágyazhatók legyenek a funkcionális magyarázatokba; vagy másképpen fogalmazva: a funkcionális magyarázatoknak meg kell őrizniük a strukturális magyarázatok segítségével nyert eredményeket, ugyanakkor ki kell terjeszteniük ezek magyarázókéességét; a funkció-

²⁸ $\underline{K}$ belső szerkezetét illetően különböző nézetek lehetségesek. Mindenesetre egészében véve minden alternatív javaslatnak a végeredményt tekintve funkcionálisan ekvivalensnek kell lennie az enyémmel.

nalizmusból logikailag következik a strukturalizmus.²⁹ Ugyanez érvényes a többi szint között fennálló viszonyra is: a funkcionális komponensnek visszavezethetőnek kell lennie a koncepció magyarázóképeségének egészére, vagyis elméleti erejére, ez utóbbinak pedig a gyakorlati célok elérésében szerepet játszó adottságokra. Vagyis: egy tudományos koncepció gyakorlati hasznosíthatósága sohasem függetleníthető elméleti állapotától; és bár a megbízható elméletek alapján elért empirikus ismeretek jelentős része még nem garantálja az ismeretek gyakorlati hasznosságát, ezen empirikus ismereteken kívül vagy ezek mellett nem kínálkozik más járható út arra, hogy a valóságot gyakorlati cselekvések révén befolyásoljuk. Amennyiben a tudományos gondolkodás csupán elméletek keretein belül tehet szert gyakorlati jelentőségre, úgy -- ha a gyakorlat számára valóban jelentőssé válik -- szükségképpen az adott elméleti alapra épül, melyet természetesen kiterjeszt a gyakorlat területére. A kreatív tudomány nem korlátozhatja érdeklődését a magyarázatokra, hanem ki kell terjesztenie a valóság befolyásolására is. Különösen egy empirikus irodalomtudománynak kell társadalmi jelentőségre törekednie,³⁰ mivel a jelenlegi koncepciók szinte kivétel nélkül ebben a tekintetben vallanak a leginkább kudarcot. Az S ρ F ρ I ρ P "redukció-lánc" e cél elérésének konstruktív eszköze.

Még egy utolsó lépést kell megtennünk ahhoz, hogy meghatározzuk a C-mátrix fogalmát. Mindenekelőtt ugyanazokat a feltételeket kell kielégíteni, mint minden elmélet esetében: szükségünk van egy $\underline{K}_0$ absztrakt fogalmi rendszerre, $\underline{K}_0$ paradigmaticus interpretációinak $\underline{I}_p$ halmazára, egy $\underline{N}_p$ paradigmaticus δ elmélet-hálóra és $\underline{N}_p$ megengedett kiterjesztéseinek $\mathcal{N}$ halmazára.³¹

- (D8) $\underline{X}$ akkor és csak akkor C-mátrix, ha van olyan $\underline{K}_0$, $\underline{I}_p$, $\underline{N}_p$ és $\mathcal{N}$, hogy
- (1) $\underline{X} = \langle \underline{K}_0, \underline{I}_p, \underline{N}_p, \mathcal{N} \rangle$
  - (2) $\langle \underline{K}_0, \underline{I}_p \rangle$ elmélet-elem, ahol
    - (a) $\underline{K}_0 = \{ (D1), \dots (D7) \}$
    - (b) $\underline{I}_p = \{ KF, EI, \dots \}$

²⁹Lásd a 18. megjegyzést; a redukció implikálja az implikációt.

³⁰Természetesen egy konstruktív metaelmélet nem működik posztulátumok vagy empirikus normák nélkül, és ezért tartalmaz egy normatív komponenset. Azonban egyértelmű különbség van a konstruktív és a normatív metaelmélet között: az előbbi normativitása empirikus, mivel empirikus korrekciót tesz lehetővé. Értéke csupán olyan struktúrát nyújtó pragmatikai érték, amelyet eredményei, nem pedig a priori indokok alapján kell értékelni. A jobb tapasztalat kényszerítő ereje módosíthatja.

³¹A részletes érveléshez lásd Balzer és Sneed (1977).

(3) $\underline{N}_p$ olyan σ -elmélet-háló, ahol

$$(\underline{N}_p) = \{ \langle \underline{K}_0, \underline{I}_p \rangle \}$$

(4) (a) $\underline{N}$ σ -elmélet-háló

(b) Van olyan $\underline{I}_0, \underline{I}_p \subseteq \underline{I}_0$, hogy $(N) = \{ \langle \underline{K}_0, \underline{I}_0 \rangle \}$

(c) $\underline{N}_p \subseteq \underline{N}$

(D8)-ből (T2) következik:

(T2) A C-mátrixok elméletek, vagyis speciális metaelméletek.

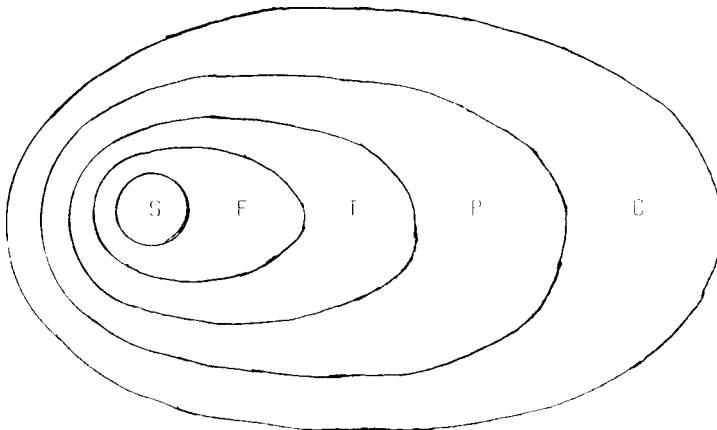
A C-mátrix fogalma nem más, mint a dolgozatomban használt koncepció fogalmának explicációja. Ezen a ponton azt kell hangsúlyozni, hogy a C-mátrix nyilvánvalóan tartalmazza a $S\rho F\rho I\rho P\rho C$ -láncot, amennyiben kiteljesíti annak tudományos eredményeit, ezért a lánc maga redukálható a C-mátrix szintjére. Ha ezt a szintet "C"-nek nevezzük, kimondhatjuk (T3)-at:

(T3) $S\rho F\rho I\rho P\rho C$

Ha mátrix-hálókról beszélünk, (T3') áll fenn:

(T3') Minden olyan C-mátrix-háló, amely kapcsolódik a $S\rho F\rho I\rho P$ lánc valamely szintjéhez, redukálható egy C-mátrixra.

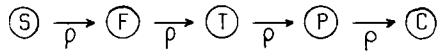
(T3)-at, ill. (T3')-t a 4. ábra szemlélteti:

4. ábra

4. A KF VÁZLATOS ISMERTETÉSE (III)

Mint láttuk, egy tudományos koncepció speciálisabb mátrix-hálók redukció-hálójának utolsó láncszemeként konstruálható:

Ez az ábrázolás megvilágíthatja azt a tényt, hogy tudásunknak mind a tudományelméletben, mind az irodalomelméletben vannak ismertebb és kevésbé ismert területei. Jelenleg a lánc két végpontjáról tudunk a legtöbbet: a legáltalánosabb és a legspeciálisabb láncszemről. Nyilvánvalóan ténylegesen fennáll annak a veszélye, hogy "megfeledkezünk" a közbeeső láncszemekről; ez pedig aláássza a jelenlegi elméletalkotás szándékolt értékeit.³² A továbbiakban rátérek a KF konstruktivitásának gondolatára. Visszatekintve a (D8) definícióra, a (2b) feltétel a (D1)–(D7) definíciókban megadott logikai szerkezet két empirikus értelmezését adja meg. Az általánosabb C-mátrix, a KF, a kreatív tudományos kutatómunka metaelméleti feltételeit határozza meg, amennyiben a redukció-láncot a tudományos tevékenység elméletének strukturálásaként értelmezi. A speciálisabb C-mátrix, az EI, további metaelméleti feltételeket ad meg, amennyiben figyelmünket alapvetően az irodalom vizsgálata során szükséges tudományos tevékenységre korlátozza.

Hogyan kell érteni az "x általánosabb, mint y" relációt? Hogyan értelmezzük a KF és az EI viszonyát? Egyszerű megfontolások alapján kiderül, hogy itt egy teoretizáció-relációról van szó:

Az EI metaelméletileg megalapozott kidolgozása annyit jelent, hogy az EI-t a KF-ből a KF keretének további alapvető szerkezetekkel való kitöltésével állítjuk elő. Azonban az EI sem specializációja, sem redukciója a KF-nek. Nem specializációja, mert az EI konstrukciójához nem csupán a KF valamely része szükséges, hanem rendszerének egésze. Ugyanakkor nem is redukciója, mivel az EI célkitűzései nem azonosak a KF kidolgozásának céljaival: az EI-vel nem egy "jobb" tudományelmélet létrehozására törekszünk, hanem arra, hogy megalkossunk egy irodalomtudományos elméletet. Hasonlóképpen hamis az ellenkező állítás is: az irodalomtudomány nem redukálható és nem redukálható a tudományelméletre. Ahhoz, hogy az EI konstrukciója során struktúrákat adhasunk meg, olyan új elméleti struktúrák tényleges konstrukciója szükséges, amelyek megfelelőek lehetséges empirikus alkalmazások egy másik tartománya

³²A nyelvészet és az irodalomtudomány jelentőségére vonatkozó részletesebb érvelést lásd Finke (1981).

számára. Ez nyilvánvalóan valódi elméletalkotást jelent. A KF C-mátrixát oly módon teoretizáljuk, hogy az EI előállítását szolgáló eszközként kezeljük, és így az EI-t úgy kapjuk meg a KF-ből, hogy annak C-mátrixához új elméleti összetevőket csatolunk. A teoretizációt a következőképpen definiáljuk:³³

Ha EI és KF elmélet-elem, úgy EI akkor és csak akkor KF teoretizációja (EI τ KF), ha

(1) Van olyan $\underline{k}$ és $\underline{m} \leq \underline{n}$ elméleti összetevő, hogy $\underline{M}'_{\underline{p}}$ és $\underline{M}_{\underline{p}}$ $\underline{k} + \underline{m}$, ill. $\underline{k} + \underline{n}$ elmélet-elem-mátrix,

(2) $\underline{M}'_{pp} \subseteq \underline{M}$.

Az empirikus irodalomtudomány így egy konstruktív tudományelmélet teoretizációjának tekinthető -- így látja a NIKOL-csoport a kérdést. Ezzel együtt megkapjuk a KF koncepciójában rejlő konstruktivitás explicációját is: a KF mint tudományelmélet abban az értelemben konstruktív, hogy lehetővé tesz olyan teoretizációkat, amelyek eredményeképpen tudományos elméleteket állíthatunk elő. Mivel a C-mátrix alternatív teoretizációinak egész rendszere lehetséges (elosztva a tudományos kutatás különböző területeire, melyeken felép a preparadigmatikus állapot paradigmaticussá változtatásának szükségessége), a KF tudományos koncepciók kidolgozását szolgáló generatív rendszerként vagy, másképpen fogalmazva, a tudományos alkotómunka kreatív eszközeként értelmezhető. Azonban hangsúlyozottan az empirikus tudomány létrehozásának eszköze, mivel strukturális termékeinek empirikusnak interpretálhatónak kell lenniük. Ezen túl a KF is kifejezetten empirikus elméletnek tekinthető, mivel konstruktivitása ellenére megengedi, hogy a tapasztalat korrigálja. Az empirikus jelleg nem csupán a rekonstruktív tudományelmélet értéke; ez utóbbi legalább olyan távol áll a deskriptivizmustól mint az itt ismerttetett elmélet a tiszta normativizmustól.³⁴

³³Két megjegyzés. Először, ebben a dolgozatban nem teszek különbséget belső és külső teoretizáció között; a jelen összefüggésben erre nincs szükség. Másodszor, az egyszerűség kedvéért előnyben részesíték egy olyan definiációt, amelyet Sneed maga elutasított. (A 2. feltételt valójában gyengébben, de sokkal bonyolultabban kellene megfogalmazni; ezt elhagyom.)

³⁴A konstruktív tudományelmélet lehetőségét érintő viták meglehetősen zavarosak. Az empirikus jelleget pl. nem szabad összetéveszteni a deskriptivitással vagy a normativitást a konstruktivitással. Egy konstruktív tudományelméletnek nem kell kevésbé empirikusnak lennie, mint egy rekonstruktív, és az utóbbi szintén rendelkezik egy normatív komponenssel. A NIKOL szerint van egy jó érv a konstruktív tudományelmélet mellett, mely elkerülte a paradigmaticus fizika analitikus metateoretikusainak figyelmét: általános krité-

5. A VÁLSÁG JÓ DOLGO

Az EI, abban a formában, ahogy a NIKOL a KF alapján kidolgozta, még nem érte el a teljes paradigmaticus érettséget. Ha az utóbbi állapotot S_0 -val jelöljük, a tárgyelmélet — úgy, ahogy Schmidt kidolgozta — az S_{-2} preparadigmaticus állapotnak felel meg. Schmidt terminológiájával, élve az eddig létrehozott irodalomelméletet EIE-nek nevezzük, ily módon utalva a kifejlett paradigmától való különbözőségére, melyet az EI kifejezéssel jelöltem.

Az EI kidolgozásának kreatív folyamatait olyan folyamatokként értelmezhetjük, amelyek a választandó idealizációkat illetően jellegzetes bizonytalanságra épülnek. Bár ezek a folyamatok különböző mértékben közelítik meg az S_0 állapotot és végeredményben S_0 megközelítésének egyetlen folyamatként kezelhetők, az EIE alapjának jelenlegi vizsgálata mégis szükségképpen kritikus ezzel az alappal szemben. Ennek oka, hogy az újítások és finomítások ellenére az EIE szerkezete továbbra is túlságosan durva ahhoz, hogy a későbbi kutatási folyamatokban szilárd báziselmélet-elemként működhessen. Ez a szilárdság azonban a paradigmaticus tudományok elmélet-dinamikájának szükséges feltétele.³⁵ A kutatás mindaddig preparadigmaticus marad, amíg nyilvánvaló, hogy báziselmélet-elem valamilyen szempontból szerkezeti változtatást igényel. Nem meglepő, hogy ez a helyzet jellemzi az EIE-t, hiszen szándékosan és tudatosan három idealizáció korlátai közé szorítva dolgoztuk ki: (a) kizártuk a szinkronikus-diakronikus megkülönböztetést, (b) kizártuk a funkcionális magyarázatokat, és (c) kizártuk az elmélet politicitásának oldalát. Jóllehet a preparadigmaticus elméletalkotás nem teszi feltétlenül szükségessé ilyen erős idealizációk alkalmazását a konstruktumokra, nehéz lenne lemondani erről a módszerről. Ha valaki nem kíván saját előítéleteinek és rövidlátásának csapdájába esni, az erős idealizációk felhasználása racionális módszer.³⁶ Azonban irracionális lenne, ha hamis képet festenénk magunknak a tényekről.

riumok állandó jelleggel szerephez jutnak a különböző koncepciók képviselői között a tudományág alapjairól folyó vitákban, és ezeket a gyakorlati munkában általában öntudatlanul használják fel. Ha ezeket a szokásosnál hamarabb tudatosítjuk, ez még nem fosztja meg a munkát empirikus jellegétől. Ellenkezőleg: az előfeltételek tudatos alkalmazása tisztázza a munka empirikus értékét.

³⁵Lásd ismét Balzer és Sneed (1977). Hasonlítsunk össze egy autót egy elmélettel: az autó számos régi alkatrésze újra cserélhető, számos új alkatrész építhető be, de az alváznak azonosnak kell maradnia, különben a közlekedésrendészet egy másik autónak tekinti.

³⁶Nagyon jó példa Chomsky munkássága. A teljesen homogén beszélőközösségre és az ideális beszélőre és hallgatóra vonatkozó erős idealizációk minde-

Az S_{-2} -ből az S_0 -ba való átmenet meglehetősen hosszú, mivel nem csupán a legmegfelelőbb idealizációk megválasztását öleli fel, hanem a báziselmélet-elemre épülő teljes elmélet-háló konstrukciójának első változatát is magában foglalja. Ennek egy jelentős részét már elvégezték az EIE-ben, de még vannak fehér foltok a térképen. Ezért a NIKOL kutatásai jelenleg az ideiglenes S_{-1} állapot irányába haladnak, melynek célja, hogy a KF keretében első ízben teljessé tegye a képet. Ennek egy részét Schmidt (1982) tartalmazza. Az utolsó preparadigmatikus lépés, mely S_{-1} -ből S_0 -ba vezet, a báziselmélet-elem szilárdságának vizsgálatából áll majd; itt az EIE-ből az EIE'-be való átmenetről van szó, ahol az utóbbi specializációk egy bizonytalan háló-jában a szilárd mag szerepét hivatott betölteni. Kétségtelen, hogy egy empirikus elmélet sohasem bizonyul egészen szilárdnak, de sohasem juthat a paradigmatiszta szakaszba akkor, ha még a báziselmélet-elemek is folyamatosan változnak. Természetesen ez utóbbiak változhatnak a paradigmatiszta szakaszban is, de ekkor a változások egy új paradigmába torkollanak. Igen valószínű, hogy az EI paradigmája — amennyiben kialakul — nem az utolsó szó lesz, amit a tudomány az irodalomról mondhat.

Ezért a NIKOL józan megfontolások alapján nem törekedhet arra, hogy a jelenlegi irodalomtudományban válságot robbantson ki. Jelenleg csupán annyit mondhatunk, hogy nem kizárt az empirikus kihívás következményeként az irodalomtudomány válságának kirobbanása egy jövőbeni időpontban.³⁷ A NIKOL tevékenysége része az irodalomtudomány jelenlegi koncepcióihoz intézett kihívásnak, mely abból a felismerésből indult ki, hogy a koncepciók pluralizmusa még nem teljes. Éppen ezért túlzás lenne azt állítani, hogy e tudományág jelenleg válságban van, bár ez a tétel meglehetősen elterjedt. Ez utóbbi nem meglepő, hiszen a metaelméleti gondolkodás tisztasága és kifinomultsága vé-

---

nekelőtt egy új nyelvészetet hoztak létre. Chomsky tudatában volt ezek idealizált jellegének, de felülvizsgálatuk csak akkor vált lehetővé, amikor a nyelvészek megbirkóztak az új nyelvészeti elmélet sajátos kérdéseivel. Az elmélet megalapítója kezdettől tudta, hogy az elmélet az idealizációk következtében túlságosan leegyszerűsített. Ahhoz, hogy lehetővé tegyék a fejlődést az egyik irányba, gyakran elkerülhetetlen az erős idealizációk alkalmazása egy másik irányban, bár ezek bizonyára nem tarthatók fenn örökké. Ezt a kérdést a konstruktivitás és az elméletalkotás dinamikájának összefüggésében kell tárgyalni. Chomsky (pl. 1965-ös munkájában) egyébként jó példa egy olyan nyelvészre, aki a metaelméleti megfontolások alkalmazására támaszkodva konstruktív nyelvészettel foglalkozik.

³⁷Attól tartok azonban, hiábavaló a válságban reménykedni. Kevés olyan konzervatív tudományág van, mint az itt tárgyalt. Az irodalomban, nagyon helyesen, dicsérik az újszerűséget és a nem-konzervatív kreativitást, de az irodalomtudósok körében az analóg tudományos értékek valójában rossz hírűek.

leményem szerint rávilágít az irodalomtudósok között uralkodó áldatlan állapotra. Ugyanis a jelenlegi pluralizmust (melyet következetesen és helytelenül a módszerek pluralizmusának neveznek) vagy egy sajátos típusú ismeretanyag sorscsapásaként fogják fel, melyhez filozófiai okokból szükségszerűen és örökre oda vannak láncolva, vagy pedig egy létező válság jelének tekintik, vagyis egy olyan időszaknak, amelyet a bizonytalanság és a támpontok hiánya jellemez. Véleményem (és a NIKOL véleménye) szerint mindkét megítélés egyformán helytelen. Nem létezik olyan sors (vagy pápa), amely (vagy aki) az empirikus elméletek elől eltorlaszolhatná az irodalom vizsgálatának útját, és a jelenleg tapasztalt pluralizmus sem kritikai pluralizmus.

Úgy tűnik tehát, hogy az irodalomtudomány sokat emlegetett válsága még nem következett be. A tudományág elméleti alapjai számára a lehetséges megközelítések csupán jelentéktelen mértékben tekinthetők kihívásnak³⁸ és az irodalomtudósok tömegének széles körű ellenállása az elméletiség és az empirikus jelleg szilárdabb fogalmainak a tudományágba történő bevezetésével szemben ellentmondásban áll a válságelmélettel. Ugyanakkor azonban arra enged következtetni, hogy a válság kirobbantása éppen e megközelítés alapján válhat lehetővé, mely nyilvánvalóan sokkal komolyabb kihívást jelent a tudományág alapjai számára.

Sok kutatót ijedelemmel tölt el ez a kilátás, mivel a tudományág válságát olyan nemkívánatos dolognak tartják, amit el kell kerülni. Bár ez a nézet személyes szempontok alapján érthető, objektív nézőpontból irracionális. A tudományág története azt igazolja, hogy ismereteink gyarapodása, legalábbis időről időre, az alapvető meggyőződésekben bekövetkezett törésektől függ. Egy tudományos válság sohasem vezetett a tudományág hanyatlásához, de gyakran (bár nem szükségképpen mindig) jelentősen lendített ismereteink megbízhatóságán és kiterjedésén. Egy komoly tudományos válság arra készíthet bennünket, hogy felülvizsgáljuk nézeteinket és megszabaduljunk előítéleteinktől és gondolkodásunk gátjaitól. Bár nincs biztosíték arra, hogy az EI és a KF eléggé érdekes és a lényegét érintő ahhoz, hogy kiváltsa a jelenlegi irodalomtudomány válságát, nem lehetetlen, hogy hozzájárulhat a válság kirobbanásához. Mivel a tudomány pápai esendők, egy ilyen szelekciós folyamatból nem zárhatók ki sem a hagyományos koncepciók, sem a NIKOL koncepciója. Min-

³⁸Lásd az előző megjegyzést, egy formális érv Finke (1982)-ben található. Természetesen a legtöbb irodalomtudós többé-kevésbé felháborodottan fogja visszautasítani állításomat; ennek ellenére összefognak és elfelejtik összes (kisebb) ellentéteiket, amikor szembekezdnek az empirikus kihívással. Ezt a gyakori tapasztalatot tételelem bizonyítékának tekintem.

denesetre, a jelenlegi pluralizmus nem haladható meg anélkül, hogy kiteljesedne, és éppen e cél érdekében fogalmazódott meg a KF és az EI gondolata. Bár a tudományban a gazdag pluralizmus átmeneti állapot, nagy előnye, hogy képessé tesz bennünket a tudományos racionalitás lehetőségeinek kipróbálására. Ebben a keretben a KF a tudományos elméletalkotás jobb megismerésére tett kísérlet, mely ugyanakkor ezt a megértést a gyakorlatban a nem-konzervatív kutatás elkerülhetetlen strukturálásának szolgálatába állítja. Egy ilyen konstruktív keret hiánya azonos a racionális döntésekről való lemondással a kreatív tudomány folyamataiban. Minél jobb a tudományos kreativitás elmélete, annál többet tudunk a tudomány kreatív erejéről.

(Fordította: **Kertész András**)

(Peter Finke: A Sketch of Constructive Functionalism. In: Poetics 10 (1981), 337--355.)

IRODALOM

- Balzer, W.** és **J. O. Sneed** 1977: Generalized net structures of empirical theories. *Studia Logica* XXXVI 3: 195--211.
- Chomsky, N.** 1965: Aspects of the theory of syntax. Cambridge, MA: M.I.T. Press.
- Feyerabend, P. K.** 1976: Erkenntnis für freie Menschen. Frankfurt: Suhrkamp.
- Finke, P.** 1979: Grundlagen einer linguistischen Theorie. Braunschweig/Wiesbaden: Vieweg.
- Finke, P.** 1980: Basic problems of constructive linguistics. Paper read at the 6th Scandinavian Conference of Nordic and General Linguistics, Oslo (mimeo).
- Finke, P.** 1981: Sprache, Literatur, Wissenschaft. Zwei Bielefelder Vorträge über Erkenntnis und Veränderung in Linguistik und Literaturwissenschaft. Bielefeld: The University Press.
- Finke, P.** 1982: Konstruktiver Funktionalismus. Die wissenschaftstheoretische Basis einer empirischen Theorie der Literatur. Braunschweig/Wiesbaden: Vieweg.
- Lewis, O.** 1969: Conventions. Cambridge, MA: M.I.T. Press.
- Schmidt, S. J.** 1980: Grundriss der empirischen Literaturwissenschaft. Bd. 1.: Der gesellschaftliche Handlungsbereich Literatur, Braunschweig/Wiesbaden: Vieweg.
- Schmidt, S. J.** 1982: Grundriss der empirischen Literaturwissenschaft. Bd. 2.: Zur Rekonstruktion literaturwissenschaftlicher Fragestellungen in

einer empirischen Literaturwissenschaft. Braunschweig/Wiesbaden: Vieweg.

Sneed, J. D. 1971: The logical structure of mathematical physics. Dordrecht: Reidel.

Weingart, P. 1976: Wissensproduktion und soziale Struktur. Frankfurt: Suhrkamp.

KIEGÉSZÍTŐ MEGJEGYZÉSEK PETER FINKE DOLGOZATÁHOZ

I

A strukturalista elméletfelfogás két szempontból játszik lényeges szerepet az empirikus irodalomtudomány koncepciójában. Először, a vállalkozás célja egy olyan empirikus irodalomtudományos elmélet konstrukciója, amely végeredményét tekintve megfelel annak a képnek, amelyet e tudományelméleti irányzat az elméletekről alkot. Másodsor, a konstruktív funkcionalizmus fogalomexplicációi (pl. "koncepció", "C-mátrix") a strukturalista elméletfelfogás kategóriáira épülnek. Ezért mindkét koncepció megértésének szükséges feltétele az alapfogalmak ismerete. Az alábbiakban csupán azon alapfogalmak és alapelvek intuitív hátterét ismertetjük -- mellőzve a bonyolult formális apparátust --, amelyeket az empirikus irodalomtudomány tárgy- és metaelmélete a jelen kötet tanulmányaiban közvetlenül felhasznál.

A strukturalista tudományelmélet első fontos újítása az, hogy míg a hagyományos megközelítés a tudományos elméleteket formális nyelvek segítségével rekonstruálja, addig Sneed erre a célra halmazelméleti eszközöket alkalmaz. A hagyományos felfogás a tudományos elméleteket kijelentések (axiomatizált) rendszerének tekinti. Az axiomatizálás azonban nem csupán a rendszer axiómáinak és levezetési szabályainak felsorolásával történhet, hanem egy halmazelmélet-predikátum segítségével is. Ekkor az axiomatizálás abból áll, hogy bevezetünk egy "x rendelkezik a K tulajdonsággal" kijelentést, ahol az "eredeti" axiómák a definíció részévé válnak. Pl. a klasszikus mechanikát úgy axiomatizálhatjuk egy halmazelméleti predikátum alapján, hogy definiáljuk a "rendelkezik a klasszikus mechanika tulajdonságával" predikátumot, s a klasszikus mechanika axiómái a definiens részét alkotják. Az említett K tulajdonság az elmélet matematikai struktúrája vagy magja. Egy empirikus elméletnek azonban e formális komponens mellett egy olyan nem-formális összetevővel is rendelkeznie kell, amely megadja az elmélet alkalmazásait, azaz

a valóságnak egy olyan szeletét, amelyre az elmélet törvényei vonatkoznak. Így — első megközelítésben — egy elmélet alapvetően két részből áll: egy magból és az elmélet lehetséges vagy szándékolt alkalmazásainak (más terminológia szerint lehetséges interpretációinak) halmazából. A szokásos jelölés szerint a magot K , a szándékolt alkalmazások halmazát I szimbolizálja.

A szándékolt alkalmazások halmaza nyílt, vagyis elemei nem egyszer s mindenkorra adottak, hanem változhatnak. Mindössze egy, néhány elemből álló részhalmaza marad változatlan, melyet az elmélet paradigmatikus alkalmazásainak vagy paradigmatikus példáinak nevezünk és I_P -vel jelölünk. E halmaz elemei olyan alkalmazások, amelyekről több-kevesebb bizonyossággal tudjuk vagy sejtjük, hogy megfelelnek az elmélet törvényeinek. Az elmélet fejlődése során a paradigmatikus példák halmaza, az újabb és újabb ismeretek birtokában, a szándékolt alkalmazások köréből fokozatosan bővíthető. Az iménti példánál maradva, a klasszikus mechanika szándékolt alkalmazásai közé tartozik pl. a szabadesés, az ingamozgás vagy a naprendszer bolygóinak mozgása; egyik paradigmatikus példája a szabadesés.

Az elmélet magja mindenekelett azon objektumokat tartalmazza, amelyek kielégítik — ebben az esetben az elmélet modelljeinek halmazáról beszélünk. Ezt a halmazt M -mel jelöljük. (A matematikában és a logikában a "modell" fogalma más értelemben használatos, mint pl. az irodalomtudományban vagy a köznapi nyelvben.) Ha eltekintünk a "tulajdonképpeni" axiómáktól, de megtartjuk az elmélet teljes elméleti apparátusát, mindenekelett elméleti fogalmait, megkapjuk az elmélet lehetséges modelljeinek halmazát (jelölése: M_P), mely természetesen sokkal több elemet számlál, mint M . Ha most M_P elemeiből kiemeljük az összes elméleti fogalmat, úgy a fennmaradó rész az elmélet tisztán empirikus, azaz egyetlen elméleti fogalmat sem tartalmazó komponense lesz, melyet a részleges lehetséges modellek halmazának nevezünk és M_{PP} -vel jelölünk. A szándékolt alkalmazások halmaza az elmélet részleges lehetséges modelljeinek részhalmazát alkotja.

Sneed második fontos újítása az elméleti fogalmakat érinti. A hagyományos felfogás különbséget tesz az elméleti nyelv és a megfigyelési nyelv és ennek megfelelően az elméleti fogalmak és a megfigyelési fogalmak között. Ugyanakkor nem sikerült olyan megbízható kritériumot találni, amely minden esetben eldönthetné, hogy egy adott fogalom az elméleti vagy a megfigyelési nyelvhez tartozik-e — maga Carnap is kiemelte a kétféle fogalom megkülönböztetésének konvencionális jellegét. Sneed egy olyan kritériumot javasolt, amely megszünteti a két nyelv közötti különbségtételt, ill. az "elméleti — megfigyelhető" dichotómiát az "elméleti--nem-elméleti" dichotómiával váltja

fel. Ez a kritérium a következőt mondja ki: ha az a kérdés, hogy egy, a I elméletben előforduló fogalom alkalmazható-e egy adott szituációban, megválaszolható annak feltételezése nélkül, hogy ennek az elméletnek vannak egyéb sikeres alkalmazásai is, úgy ez a fogalom a I elmélethez viszonyítva nem-elméleti. Ellenkező esetben egy I-hez viszonyítva elméleti, vagy röviden, I-elméleti fogalommal találkozunk. Ez azt jelenti, hogy -- ellentétben a hagyományos felfogással -- nem beszélhetünk általánosságban elméleti fogalmakról, hanem minden fogalomról csupán egy adott elmélethez viszonyítva dönthető el, hogy elméleti-e vagy sem.

Sneed kritériuma azonban felvet egy komoly problémát. Mivel itt empirikus elméletekről van szó, nagy jelentősége van annak a kérdésnek, hogy egy elmélet matematikai apparátusa felhasználható-e empirikus állítások megfogalmazására. Első pillantásra úgy tűnik, a válasz tagadó lesz. Tegyük fel ugyanis, hogy K az elmélet matematikai struktúráját (magját) jelöli, a pedig az elmélet egyik alkalmazását. Ekkor az elmélet empirikus állítása azt mondja ki, hogy

(1) "a rendelkezik a K tulajdonsággal",
(azaz, a kielégíti az elmélet törvényeit). Ha azonban az elmélet elméleti fogalmakat is tartalmaz, úgy e kijelentés igazságértékének meghatározásához eleve fel kell tételeznünk, hogy egy, a fentihez hasonló kijelentés, mely szintén tartalmazza a K predikátumot, igaz. Így az empirikus állítás megfogalmazásának kísérlete "ördögi körbe" torkollik.

Sneed azonban kimutatta, hogy a fenti kijelentés helytelenül fogalmazza meg az elmélet empirikus hipotézisét. A megfogalmazás akkor lesz helyes, ha a kijelentésben előforduló összes elméleti fogalmat változókkal helyettesítjük, és ezeket a változókat egzisztenciális kvantorral lekötjük (azaz a változókkal jelölt "dolgok" létezését állítjuk). Így megkapjuk az elmélet Ramsey-mondatát. Mivel a Ramsey-mondat nem tartalmaz elméleti fogalmakat, igazságának eldöntéséhez csupán nem-elméleti objektumokat kell megvizsgálnunk, tehát nem kell feltételezni egy másik, (1)-hez hasonló kijelentés igazságát. A Ramsey-mondatot az elmélet empirikus állításának nevezzük.

Az elméleti fogalmak egyik igen lényeges funkciója az, hogy kapcsolatot létesítsenek különböző, egymást átfedő alkalmazások között. Itt játszanak szerepet a korlátozások.

A törvények és a korlátozások megkülönböztetése a strukturalista tudományelmélet harmadik fontos újítása. Míg a törvények minden vagy néhány alkalmazásra érvényesek, addig a korlátozások kizárják bizonyos modellek vagy lehetséges modellek kombinációit, és ezáltal kapcsolatot hoznak létre külön-

böző alkalmazások között. Ez azért lehetséges, mert az elméletek egyes szándékolt alkalmazásai nem függetlenek egymástól, hanem átfedések vannak közöttük. (Pl. a föld mind a naprendszerben, mind a föld--hold rendszerben előfordul.) Így megkövetelhetjük, hogy az elméleti fogalmak különböző használati az egyes alkalmazásoknál meghatározott viszonyban álljanak egymással (pl. azonosak legyenek). Ezáltal "összekötjük" ezeket az alkalmazásokat.

Ha most a korlátozásokat C -vel jelöljük, megkapjuk az elmélet magjának negyedik összetevőjét is: egy elmélet magja a modellek, a lehetséges modellek, a részleges lehetséges modellek és a korlátozások halmazából áll (egy kicsit pontosabban fogalmazva, K az említett halmazokból álló rendezett négyes, amit így szokás jelölni: $K = \langle M, M_p, M_{pp}, C \rangle$).

A strukturalista tudományelmélet negyedik lényeges újítása, hogy különbséget tesz általános és speciális törvények között: az előbbieket az alkalmazások mindegyikére érvényesek, az utóbbiak csupán az alkalmazások egy részére. Így a törvények -- általánosságai fok szerint rendezett -- hierarchiáját kapjuk. Ahhoz, hogy ezt a hierarchikus rendet ábrázolhassuk, a következő fogalmi módosításokat kell bevezetni. Először, eddig az elmélet fogalmán egy magot és a hozzá tartozó szándékolt alkalmazások halmazát értettük -- ezentúl a $\langle K, I \rangle$ szerkezetet elmélet-elemnek nevezzük. Másodszer, egy törvényt ugyanolyan struktúrának tekintünk, mint egy elméletet, ami azt jelenti, hogy egy speciális törvényt egyfajta "mini elméletként" kezelünk. Mit kell azonban érteni, hogy egy elmélet-elem általánosabb egy másiknál? A kérdés háromféleképpen válaszolható meg, s ezek közül csupán az egyik utal majd az imént említett speciális törvényekre. Sneed az elmélet-elemek között három interteoritikus relációt definiál. A I' elmélet-elem teoretizációja a I elmélet-elemnek, ha I' -t a I elmélet-elem újabb elméleti fogalmakkal való kiegészítésé-ként kapjuk (a szokásos jelölés: $I' \gamma I$). Akkor mondjuk, hogy a I' elmélet-elem a I elmélet-elem specializációja, ha I' csupán I szándékolt alkalmazásainak egy részére érvényes ($I' \delta I$). Végül redukcióról beszélünk akkor, ha a I' redukált elmélet-elem minden alkalmazása megfelel a I redukáló elmélet-elem legalább egy alkalmazásának és mindazt, amit I' egy adott alkalmazásáról elmondhat, tartalmazza az, amit I a megfelelő alkalmazásáról állít (jelölés: $I' \rho I$). Ha a rendelkezésre álló elmélet-elemeket az egyes interteoretikus relációk alapján rendezzük, egy elmélet-hálót kapunk. Az adott interteoretikus relációnak megfelelően megkülönböztethetünk teoretizáció-, specializáció- és redukció-hálókat. Finke egy negyedik interteoretikus relációt és -- értelemszerűen -- egy negyedik típusú hálót is definiál. Az új reláció a komplementum-képzés: két elmélet-elem akkor komplementuma egymás-

nak, ha az alkalmazások különböző részhalmazairól azonos erősségű empirikus kijelentéseket tesznek. A komplementum-képzés szükséges feltétele, hogy mindkét elmélet-elem egy harmadik elmélet-elem specializációja legyen. Az eredeti elmélet-elemet, mely a négy művelet kiindulópontja, az elmélet-háló bázisának, magját pedig bázismagnak vanezzük ($\underline{K}_0$); a bázis tehát, intuitív értelemben, a "legáltalánosabb" elmélet-eleme az elmélet-hálónak.

A meghatározások alapján az elmélet-fogalom olyan explikációja bontakozik ki, amely az elméletek strukturális sajátosságai mellett dinamikájukat és ennek megfelelően diakronikus oldalukat is meg kívánja ragadni. Ahhoz, hogy elméletről beszélhessünk, mindenekelőtt szükség van egy bázis-magra, és a paradigmaticus példák halmazára. Lennie kell továbbá egy olyan elmélet-hálónak, amely pontosan meghatározza, hogy az elmélet matematikai szerkezete, vagyis a bázismag, milyen módon alkalmazható a paradigmaticus példákra, ill. bemutatja, hogy $\underline{K}_0$ -nak $\underline{I}_p$ -re való alkalmazásaiból kiindulva milyen módon építhető fel egy elmélet-háló. Ezt az elmélethálót paradigmatikus elmélet-hálónak nevezzük és $\underline{N}_p$ -vel jelöljük. Ezen túlmenően meg kell adni a paradigmaticus elmélet-háló megengedett kiterjesztéseinek ("továbbfejlesztéseinek") halmazát is ($\mathcal{N}$). $\mathcal{N}$ olyan specializáció-hálórendszer, amelyek $\underline{N}_p$ -re támaszkodva a szándékolt alkalmazások újabb és újabb területeiről adnak számot. Egy empirikus elmélet e négy összetevő rendszerével azonosítható (vagyis: $\Gamma = \langle \underline{K}_0, \underline{I}_p, \underline{N}_p, \mathcal{N} \rangle$).

Ez az elméletfogalom a következőképpen láttatja az elméletek dinamikáját. Az elmélet kialakulásának kiindulópontja $\underline{K}_0$ és $\underline{I}_p$. A $\langle \underline{K}_0, \underline{I}_p \rangle$ elmélet-elem kivételével, mely az elmélet paradigmatikus bázisa, az elméletbe tartozó minden egyéb elmélet-elem változhat. A paradigmaticus bázis változatlansága biztosítja azt, hogy az elmélet a változások folyamán azonos marad önmagával. A $\mathcal{N}$ halmaz minden eleme az elmélet fejlődésének egy bizonyos stádiumát mutatja be, egy adott időponthoz viszonyítva. Ezért egy elmélet történeti fejlődését elmélet-háló egymást időben követő soraként képzelhetjük el: $\underline{N}_p, \underline{N}^1, \underline{N}^2, \dots, \underline{N}^s$, ahol minden háló $\mathcal{N}$ egy eleme. Az így jellemzett elméletdinamika hozzájárul Kuhn felfogásának explikációjához. Kuhn szerint a tudományos fejlődés kétféleképpen mehet végbe: (1) a normáltudomány időszakában a tudományos közösség megőrzi az elmélet bázisát, (2) a tudományos forradalmak szakaszában azonban ezt a bázist egy másik bázis váltja fel, amely egy új elmélet fejlődésének kiindulópontja lesz. A fenti elméletfogalom ennek megfelelően a "normál tudomány" fogalmát pontosítja. Egy tudományos forradalom esetében a $\Gamma = \langle \underline{K}_0, \underline{I}_p, \underline{N}_p, \mathcal{N} \rangle$ elméletet felváltja a $\Gamma' = \langle \underline{K}'_0, \underline{I}'_p, \underline{N}'_p, \mathcal{N} \rangle$ elmélet, ahol kettejük viszonya a redukció-relációra épül.

II

Az S-, F-, T-, P-mátrix rövid jellemzését lásd a P. Finke: Konstruktiver Funktionalismus c. könyvéről írott recenzióban, a jelen kötetben.

A dolgozatban alkalmazott halmazelméleti szimbólumok értelmezése a következő:

$\underline{A} = \{ \underline{A}_1, \dots, \underline{A}_n \}$	" $\underline{A}$ az $\underline{A}_1, \dots, \underline{A}_n$ elemek halmaza"
$\underline{a} \in \underline{A}$	" $\underline{a}$ eleme az $\underline{A}$ halmaznak"
$\varphi: \underline{A} \rightarrow \underline{B}$	"a φ függvény (hozzárendelés) az $\underline{A}$ halmazt a $\underline{B}$ halmazra képezi le"
$\underline{A} = \langle \underline{A}_1, \underline{A}_2 \rangle$	" $\underline{A}$ az $\underline{A}_1, \underline{A}_2$ elemek rendezett halmaza". Rendezett halmazról akkor beszélünk, ha a halmaz elemei egy meghatározott sorrendben követik egymást (egy adott rendezési reláció alapján). Egy két elemből álló rendezett halmazt <u>párnak</u> , egy három elemből állót <u>rendezett hármasnak</u> , egy négy elemből állót <u>rendezett négyesnek</u> nevezünk és így tovább.
$\underline{A} \subset \underline{B}$	"Az $\underline{A}$ halmaz valódi részhalmaza a $\underline{B}$ halmaznak". Bármely halmaz része önmagának; a tőle különböző részhalmazokat nevezük valódi részhalmaznak.
$\underline{A} \subseteq \underline{B}$	"Az $\underline{A}$ halmaz részhalmaza a $\underline{B}$ halmaznak". Akkor mondjuk, hogy $\underline{A}$ részhalmaza $\underline{B}$ -nek, ha $\underline{A}$ minden eleme egyúttal $\underline{B}$ -nek is eleme. Mivel minden halmaz részhalmaza önmagának, $\underline{A}$ akkor is részhalmaza $\underline{B}$ -nek, ha $\underline{A}$ azonos $\underline{B}$ -vel.
$\underline{m} \leq \underline{n}$	" $\underline{m}$ kisebb, mint $\underline{n}$, vagy $\underline{m}$ azonos $\underline{n}$ -nel"
$\underline{A} = \underline{B}$	" $\underline{A}$ azonos $\underline{B}$ -vel"
$\underline{A} \neq \underline{B}$	" $\underline{A}$ nem azonos $\underline{B}$ -vel".

E jelölések alapján a dolgozatban szereplő formális meghatározások a következőképpen értelmezhetők:

(D1) mindössze annyit állít, hogy egy C-mátrix-elem koordinátái az $\underline{M}_1, \dots, \underline{M}_n$ elemekből álló $\underline{M}$ véges halmaz elemeit alkotják; vagyis (D1) azt állítja, hogy létezik a C-mátrix koordinátáinak halmaza.

(D2) azt mondja ki, hogy a φ hozzárendelés egy mátrix-elem minden koordinátáját valamilyen értékkel kapcsolja össze (ahol az "érték" is koordináta).

(T1) szerint egy C-mátrix-elem egy koordináta és egy érték(koordináta) összekapcsolásából áll.

(D3) első pontja azt mondja ki, hogy a C-mátrix-elemek hálója az $E_1, \dots, E_n$ C-mátrix-elemek halmazából áll. A második pont szerint, amennyiben adott egy E és egy E' C-mátrix-elem, úgy E két koordinátája tartalmazza E' mindkét koordinátáját, azaz E' értékelő koordinátája része E értékelő koordinátájának és E' értékelt koordinátája része E értékelt koordinátájának, és így E' értékelései E értékeléseinek részhalmazát alkotják.

(D4) szerint akkor beszélünk a specializáció C-mátrix-hálójáról, ha a hálót alkotó C-mátrix-elemek között a specializáció-reláció áll fenn.

(D5) a komplementum-képzés C-mátrix-hálóját definiálja. Egy ilyen hálónak egyfelől specializáció hálónak kell lennie, másfelől léteznie kell legalább egy olyan elmélet-elemnek, amely a specializált elmélet-elem komplementuma.

(D6) azt mondja ki, hogy a ψ hozzárendelés minden C-mátrix-hálót a "politicitás", a "teoreticitás", a "funkcionalitás" és a "strukturális" szintjeivel kapcsol össze.

(D7) szerint a strukturális szintje redukálható a funkcionális szintjére, a funkcionális a teoreticitáséra, az utóbbi pedig a politicitás szintjére.

(D8) első pontja azt mondja ki, hogy minden C-mátrix ugyanazokkal az összetevőkkel rendelkezik, mint az elméletek. A második pont szerint a C-mátrix paradigmikus bázisának matematikai szerkezetét (bázismagját) a (D1)–(D7) definíciókban foglaltak határozzák meg, e bázismag pedig legalább két paradigmikus példára alkalmazható: az empirikus irodalomelméletre és a konstruktív funkcionálisra. A harmadik pont szerint a C-mátrix paradigmikus hálójának egyetlen eleme a paradigmikus bázis. Végül a negyedik pont azt mondja ki, hogy a paradigmikus háló megengedett kiterjesztéseinek halmaza olyan hálókból áll, amelyek mindegyike specializáció-háló; amelyeknél a paradigmikus példák halmaza a szándékolt alkalmazások köréből további alkalmazásokkal egészül ki, és az adott háló a bázismagot erre a bővített halmazra alkalmazza (ami megadja a háló bázisát); és amelyek mindegyike a paradigmikus háló kiterjesztése.

Végül a 4. részben az EL és a KF viszonyát jellemző meghatározás a teoretizáció formális definíciójára épül. Egy $k + n$ elmélet-elem-mátrix egy adott elmélet-elem fogalmi apparátusát rögzíti, amennyiben megadja, hogy az elmélet-elem k nem-elméleti és n elméleti fogalmat tartalmaz. Az itt megadott meghatározás első része azt mondja ki, hogy M'_p , vagyis az empirikus irodalomelmélet lehetséges modelljeinek halmaza M_p -hez, a konstruktív funkcionális lehetséges modelljeinek halmazához viszonyítva újabb elméleti fo-

galmakkal egészül ki. Az újonnan hozzáadott elméleti fogalmakat n és m különbsége adja meg. A második rész arra utal, hogy az empirikus irodalomelmélet nem-elméleti összetevője, vagyis részleges lehetséges modelljeinek halmaza a konstruktív funkcionális modelljei halmazának részalmazát alkotja.

Kertész András

SIEGFRIED J. SCHMIDT

ÉRTELMEZÉS – SZENT TEHÉN VAGY SZÜKSÉGSZERŰSÉG?

1. MEGJEGYZÉSEK A STATUS QUÓRÓL

Minden ellenkező híresztelés ellenére az empirikus kutatások azt mutatják, hogy az "értelmezésnek" nevezett tevékenység még mindig az "irodalmi piac" középpontjában van. Az értelmező szövegek forgalmazásának számai azt bizonyítják, hogy az iskolákban és az egyetemeken nagy "értelmezés"-fogyasztás van; és megint csak empirikus bizonyítékok teszik kétségtelenné azt is, hogy az értelmezés-olvasás elkezdte felváltani magának az irodalomnak a befogadását (lásd Lutz, 1981 kutatását). Még az irodalomtudomány céhén belül is, amint ezt Fish vagy Steinmetz őszintén elismeri, töretlen az értelmezés uralma. Ezt világosan példázzák irodalomtudósok válasza az empirikus irodalomtudomány javaslataira; mert e válaszok mindig ebben a kérdésben fogalmazódnak meg: "És hogyan értelmez az ember az empirikus irodalomtudományban? A ti értelmezéseitek jobbak, mint a mieink?"

Végül, ha belenézünk az irodalomtudomány kézikönyveibe, szembetaláljuk magunkat az értelmező megközelítésekről szóló beszámolókkal, a libasorba-állításától egészen az "immanens szövegelemzésig" és a "befogadásesztétikáig" -- de sehol nem leljük az értelmezésnek mint az irodalomtudomány vagy irodalmi kritika lényegi feladatának elutasítását.¹ Sőt -- s ez a szóban forgó tudományos és módszertani problémák tökéletesen hamis megítélése -- az értelmező megközelítéseknek ezt a parádéját egyenesen a módszerek pluralizmu-

¹Az angol nyelvterületre vonatkozóan ezt az elemzést erősíti meg Culler (1976), Fish (1980), Németországban pedig Steinmetz (1983).

sának nevezik -- s az irodalom tanulmányozója magára marad azzal, hogy az egyik vagy a másik módszert választja-e, csak a véletlen és tanárának irányultsága szól bele. A legtöbb esetben azonban ezeket a módszereket elméleti alap nélkül választják ki és adják át. A bármely értelmezői eljárásnak ez az álszabadelvű megengedése sok irodalomtudós elméleti bizonytalanságát vagy naivitását dokumentálja (s nemcsak Németországban), ami az értelmezés fogalmát, módszereit, funkcióját és legitimitációját illeti.² Mindenki kialakítja -- ha egyáltalán kialakítja -- magánfilozófiáját, amely azután az értelmezés gyakorlata és az egyetemi oktatás útján befolyásolja az iskolai irodalomtanítást, ahol is az elméletileg és módszertanilag igencsak tanácstalan tanárok szükségből erényt faragva bizonyos jól ismert szakemberek értelmezéseire hagyatkoznak.

Mik az okai ennek a siralmas állapotnak, "az értelmezés bűnének" (Enzensberger, 1977)?

2. MEGJEGYZÉSEK AZ ÉRTELMEZÉS GYAKORLATÁNAK GENEZISÉHEZ³

Az értelmező szándékú irodalomkritika Németországban a 18. században alakult ki, hogy hidat alkosson a magas irodalom és az olvasóközönség között egyre szélesedő szakadék felett. A kritikának ez a szabadelvű modellje, amely az irodalmi közönséghez kötődött, ezután átadta helyét a Schlegel-fivérek elitista modelljének, azaz annak, amely szerint a szükségképpen tökéletlen műalkotást az irodalom kritikusanak kell kiegészítenie és befejeznie. Ennek a modellnek a mélyén a 18. század második fele magas kultúrájának és a népszerű ("triviális") irodalmának megkülönböztetése húzódik (vö. pl. a Schiller és Bürger közötti vitával), s kialakul a zseniesztétika, amelynek révén az irodalom létrehozóit ideológiailag kártalanították annak fejében, hogy az irodalom kialakuló kapitalista piacán gazdaságilag nélkülözni kényyszerültek. Mármint a létrehozó zseni egyenrangú partnere immár nem (legalábbis nem elsősorban) a széles olvasóközönség volt, hanem a (konzseniális) kritikus, aki elit közönségként közvetített az irodalom létrehozója és olvasóközönsége között.

Az irodalom létrehozóinak vagy műveiknek elszakadása a közönségtől a kritikusok felfogásában (legalábbis voltaképpeni viselkedésükből úgy ítélnék)

²Az elméletileg divergens megközelítésekre például hozom fel Pasternack (1979), Steinmetz (1977), Ihwe (1980), Fish (1980) vagy Conrady (1974) írásait.

³A részletekről lásd Hohendahl (1974) és Schmidt (1982a: 4. fejezet).

meg) szöveg-problémaként jelenik meg: az "irodalmi mű" a beavatatlan közönség számára érthetetlen, tehát le kell fordítani egy egyszerűbb nyelvre és szakértő (olvasó) magyarázatára szorul. Az értelmezés gyakorlatának elemzése nyomán két jellemző vonásra figyelhetünk fel:

— az értelmező kritika a bibliai írásmagyarázat modelljét követi, ahol is a szakértő megmagyarázza az igaz értelmet, és ebből a modellből nyeri szekularizált, vallásos habitusát (ex cathedra);

— az értelmező kritika a szöveg egy ontológiai modelljét előfeltételezi, ahol a jelentés kizárólag az autonóm szövegen belül van, és csakis a szövegen magán belül kell (és lehet!) fölfedezni. "Ez azt a benyomást kelti, hogy a szövegek, hogy úgy mondjam, csak arra várnak, hogy a nekik megfelelő értelmezés megszabadítsa őket. Igazában az ilyen meghatározások újra életre keltik azt a régi tételt, amely szerint az értelmezésnek a szövegek szócsövévé kell válniuk, mely szerint az írásmagyarázat határait a szövegek lehetséges jelentésének határai jelölik ki, s ezek a jelentések mintegy önmaguktól nyilvánvalóak is" (Steinmetz, 1983: 154.).

3. AZ "ÉRTELMEZÉS" FENOMENOLÓGIÁJÁRÓL

Ha wittgensteini módon próbáljuk meghatározni az "értelmezés" jelentését vagy jelentéseit (lássuk csak, mi történik ilyenkor!), úgy, hogy megnézzük: mit tesznek az emberek, amikor értelmeznek, vagy amikor értelmezésről beszélnek, akkor a következő képet kapjuk:

— a mindennapi beszélgetésben azért használjuk az "értelmezés" terminust, hogy egy megnyilatkozásnak vagy tényeknek a szubjektív magyarázatára mutassunk rá ("Ez a te értelmezésed", "Lehet, hogy ezt te így értelmezed"), vagy pedig azért, hogy olyan helyzetet vagy szöveget jelezzünk általa, amely problematikus ("Hogyan értelmezed A kijelentését?", "Hogyan értelmezed, hogy a Német Bank felemelte a kölcsönkamatokat?"). Mindkét esetben az értelmezés egyénhez kötött, és igazsága vagy hamissága nem vitatható (s ez nyilvánvalóan összhangban van azzal az elvvel, hogy de interpretationibus non est disputandum);

— a produkciók művészi előadásaként vett értelmezés, olyan művészi alkotások esetében, amelyek előadást kívánnak meg (zene, színház), az értelmezés a szubjektív magyarázatnak legalább néhány elemét tartalmazhatja vagy tartalmaznia kell ("Beethoven IX. szimfóniájának Karajan-féle értelmezése", "Hamlet szerepének Sir Laurence Olivier-féle értelmezése" stb.). Az értelmezés szubjektivitásának egy bizonyos időpontban elfogadott mértékét a bevett esz-

tétika normái szabályozzák (a "hűséges tolmácsolástól" az "eredetiségig" vagy az "újításig");

-- a terminológiai használatban, például a logikában és a nyelvészetben az "értelmezés" azt jelenti, hogy egy formális rendszer vagy kalkulus szimbólumaihoz egyedek egy körét rendeljük;

-- az irodalomtudományok nyelvében az "értelmezés" az "irodalmi szövegekre" irányuló egészen különböző attitűdöket tartalmaz, s három típusú megállapítást kever össze (vö. Schmidt, 1980: 5. fejezet):

(a) leíró megállapítások (nyelvészeti, szövegelemzési vagy enciklopédikus, kontextus-elemzési jellegűek),

(b) magyarázó megállapítások (ezek legtöbbször implicit magyarázatai a jelentéseknek, az IRODALOM-rendszer ágensei cselekvéseinek -- lásd alább -- vagy a cselekvésekről szóló szövegek hatásainak),

(c) értékelő megállapítások (az esztétikai, szövegszerű minőségekről, a kanonizálásról, értékelő összevetések más szövegekkel, életművekkel s hasonlókkal).

Az ilyen típusú megállapítás-halmazokat nyilvánvalóan azért hozzák létre, hogy megvilágítsák a szöveg állítólagos "átlátszatlanságait", vagy hogy ezt teljesen meg is szüntessék, s így feloldják az értelmezőnek azt az ingerültségét, amely látszólag a szöveg olvasásából fakadt: durván fogalmazva tehát, az "irodalmi szöveget" érthető és elsimított nyelvre fordítják le (vö. Gebauer, 1972); az értelmező mint szakértő olvasó megszünteti a homályosságot és az ingerültséget más (naivabb vagy tudatlanabb) olvasók számára. Igaz ugyan, hogy az irodalomelméletben most is, mint máskor is, elhangzik az az érv, hogy az "irodalmi szövegek" többértékűek, de a legtöbb értelmező (vö. Steinmetz, 1977) mégiscsak olyan modellt alkalmaz, amelyben egy szuperolvasó, aki konzsenziális intuícióval, legeslegeszakemberibb információval és a dedukció tudományos erejével van felvértezve, felszámolja a homályosságot és az ingerültséget keltő elemeket, s ily módon általánosságban meg is fosztja az olvasást bármilyen vonzerejétől: az írásmagyarázó 18. századi modellje a nyomozó modelljévé szekularizálódott.

4. AZ "ÉRTELMEZÉS" ISMERETELMÉLETÉRŐL

Az értelmezések elemzése (vö. Kindt és Schmidt, 1976) éppúgy, mint az elméleti és metateoretikus megfontolások könnyen arra az eredményre vezetnek, hogy az "értelmezés" bármilyen meghatározása és bármilyen módszertani meg-

állapítás az értelmezés gyakorlatáról szükségszerűen függ a tudósoknak vagy értelmezőknek az irodalomtudományt, az irodalom elméletét és a megértés és szemantika elméletét illető implicit vagy explicit előfeltevéseitől. Így az "értelmezés" témájának minden taglalását olyan keretben kell végezni, amely elegendően széles ahhoz, hogy az előfeltevéseknek legalább három mezejét magába foglalja; s ez vonatkozik ami, az empirikus irodalomtudomány keretein belül zajló tárgyalásunkra is, tehát előfeltevéseinket magunknak is explicitté kell tennünk.

4.1. Értelmezés és szemantika

Az ebben a cikkben javasolt empirikus irodalomtudomány a megismerés konstruktivista elméletén alapul, azaz Maturana megismerés-biológiáján (1982) és a pszichológiai konstruktivizmus fogalmán (von Glasersfeld 1983; Groeben, 1982). (Bemutatásukat lásd Schmidt, 1982b, c, 1983a.) A konstruktivista ismeretelmélet lényeges aspektusai -- amelyeket ebben az írásban csak röviden említhetünk -- a következők: az emberi lények elméletileg mint autopoietikus (azaz élő, önlétrehozó) rendszerek írhatók le. Az ilyen rendszerek valóság-, értelem- és azonosság-modelleket hoznak létre érzékelésük, megismerésük és tevékenységük biológiai (evolúciós) és szocializációs feltételeinek megfelelően.⁴ A szocializáció története folyamán egy valóságmodell (ortho-világmo-

⁴Ezen a ponton szeretném összefoglalni néhány idézet és a fogalmak kommentálása segítségével a megismerés konstruktivista elméletét:

"Az érzékelés... olyan kompenzációs változások folyamata, amely változásokon az idegrendszer megy át egy interakcióval kapcsolatosan. Ennek megfelelően az értékelési tér az organizmus kompenzációs folyamatainak egy osztálya. Az érzékelés és az érzékelési terek ezért nem tükrözik a környezetnek semmiféle jegyét sem, csak az idegrendszer anatómiai és funkcionális szerzetét interakciójában." (Maturana, 1982: 86.)

"A tárgy a megfigyelő számára csak akkor tárgy, ha le tudja írni. A tárgy leírása a tárgy voltaképpen vagy lehetséges interakcióinak és viszonyainak felsorolása. (...) De bármely leírás végső hivatkozási pontja a megfigyelő maga." (Maturana, 1982: 34.)

Maturana szerint az autopoietikus rendszer kognitív területe azon leírásoknak a területe, amelyeket a rendszer létrehozni képes; azaz a rendszer autopoietiziseinek különös módja határozza meg a rendszer kognitív területét és e terület megvalósítását. "Bármely élő rendszer önmagára-referáló, cirkuláris szervezetének egyedi esete meghatároz (...) az interakciónak egy olyan zárt területét, amely az élő rendszer kognitív területét képviseli. A rendszer nem léphet olyan interakciókba, amelyeket ez a szervezet nem határoz meg. Bármely élő rendszerre nézve ezért a megismerés folyamata viselkedésmező létrehozásában áll, mely interakció zárt területén belüli aktuális magatartás révén alakul ki, s nem pedig egy autonóm környezet felfogása vagy leírása révén."

dell) szilárdul meg, konvenciók révén; ez a modell tehát konszenzuálisan kötelezővé válik a társadalmi közösség minden tagjára nézve.

Minthogy az emberi idegrendszer zárt, minden (belső és külső) hatást deformációként él át, s ezeket a deformációkat a rendszer homeosztatikusan próbálja kompenzálni. Úgynevezett irányító interakciók révén a rendszer kognitív területén belül információkat magyaráz, s ehhez felhasználja minden lehetőségét, amely számára biológiai rendszerként s a szocializáció történetén keresztülment rendszerként adott.⁵ Az idegrendszerrel rendelkező élő rendszerek önmegfigyelés útján hozzák létre öntudatukat, s így mint saját maguk megfigyelői működnek. Ha két rendszer (melyek mint megfigyelők egymást viszonylag hasonló lényeknek tekintik) egymással "kommunikatív (például nyelvi) "eszközök" révén folytat interakciót, akkor nincs információátvitel az egyik rendszertől a másikig. Ilyenkor mindkét rendszer, konvencionizált viselkedés útján, a másikat azért stimulálja, hogy annak kognitív területén információalkotást váltson ki. Az információalkotás szigorú szubjektumfüggése (de nem szubjektivitása!) ellenére ezeknek a rendszereknek mégis lehetőségük van arra, hogy konszenzuális területet alapozzanak meg, feltéve, hogy mindkét rendszer a szocializáció hasonló történetén ment keresztül, azaz ha elsajátították ugyanazokat a nyelvhasználati konvenciókat, legalábbis a standard helyzetek nyelvi kezelésére vonatkozóan (vö. Putnam, 1975, a sztereotípiáról). Mint Jantsch (1978) rámutatott, a közlést nem kell gondolatok átvitelekként felfognunk; felfoghatjuk ehelyett két rendszer rezonanciájaként is.

Ez a fajta rezonancia, amely voltaképp energiaátvitel nélkül működik, a tudás önszervezéséhez az interakciót folytató rendszerek kölcsönös stimulálása útján vezet. (Lásd von Glasersfeld, 1983). Ezeknek a lélektani, ismeretelméleti feltevéseknek a fényében immár megvizsgálhatjuk következményeiket a lehetséges (empirikusan vizsgálható) közlésmodellekre. Az első és legfontosabb megfontolás azon "jelentés"-felfogásokat érinti, amelyeket a fentebb

⁵ Maturana hangsúlyozza: "a megismerés mint az egyén jelensége a megismerő rendszer autopoieízisének van alárendelve, és minden kognitív állapotot mint e rendszer kognitív állapotát e rendszer autopoieízis-megvalósításának módja határoz meg, s nem pedig a környezetnek, ahol ez végbemegy, a feltételei. Így a megismerés e"lviileg szubjektumfüggő jelenség" (1982: 303.).

Az élő rendszerek, azáltal, hogy szervezetüket változatlanak tartják fenn, különös azonosságot is megtartanak, amelyet az ilyen rendszerek megfigyelői egyéniségnek értelmeznek. Az élő rendszer szervezete implicit módon meghatároz egy zugot, amellyel a rendszer interakciót folytathat. A zug, melyet a rendszer ily módon előír, a rendszer teljes kognitív valóságát képviseli. Az ilyen zugot interakciók osztályainak területekként határozhatjuk meg.

vázolt ismeretelméleti keret ésszerűen diktál. Véleményem szerint Maturana hipotézisét a jelentésről mint kontextuális viszonyról, ki kell lágitani és közelebbről meg kell határozni: a jelentést úgy kell felfogni, mint öt-helyű fogalmat, amely függ a közlő résztvevőktől, a közlési konvencióktól, a kognitív területen belüli jelentésalkotási szabályoktól, a közlési helyzetektől és az időpontoktól. A második megfontolás az, hogy a "közlő eszközöknek" nincs "jelentésük", hanem a közlő résztvevők tulajdonítják a "jelentéseket" a "közlő eszközöknek", éspedig konvencionalizált kognitív műveletek révén. Ebből az következik, hogy a "közlő eszközöket" világosan meg kell különböztetni azoktól a kognitív konstrukcióktól, amelyeket a résztvevő (kognitív rendszerében) a felfogott "közlő eszközöknek" tulajdonít. Hogy ezt a megkülönböztetést explicit módon kifejthessem, a következőkben a közléselemélet terminológiáját mutatom be.

Maturana szerint a közlési cselekvések megkövetelik, hogy az egyik organizmus egy másik organizmust az interakció egy bizonyos része felé irányítsa, azáltal, hogy "irányító interakciók" bizonyos reprezentációit nyújtja annak, s elvárja, hogy a másik organizmus, kognitív területén belül, "leírásokat" tulajdonítsa ezeknek a reprezentációknak. Irányító interakciók ilyen reprezentációit úgy határozzuk meg, mint a kommunikát-felépítés alapjait (= Kommunikatbasen, Schmidt, 1980-ban).

Az ilyen alapok olyan "tárgyak" (Maturana terminológiájában), amelyeket A organizmus szocializáció-történet során megtanult szabályok és eljárások segítségével hoz létre, s amelyeket B organizmus, érzékelő apparátusa szerkezetének, valamint a szocializáció-történet során belsővé tett szabályok és konvenciók alkalmazásának megfelelően mint olyan tárgyakat ismer föl, amely tárgyakhoz ez az organizmus kognitív reprezentációkat rendelhet. A B által objektumként észlelt kommunikatív alap ennél fogva arra szolgál, hogy B-t kognitív területén irányítsa. Ha a kommunikatív alap betölti ezt az irányító szerepet, akkor a közlési helyzetben egy organizmus számára kommunikát-ként szolgál; azaz ekkor az organizmus a kommunikatív alapnak propozíciós szerkezetet tulajdonít, érzelmileg viszonyul hozzá, és megítéli gyakorlati relevanciáját.

A kommunikát-felépítést nyilvánvalóan olyan szabályok irányítják, amelyek -- csakúgy, mint a nyelvi közlés megalkotásának szabályai -- a nyelvi szocializáció során belsővé tett és konvencionalizált szabályok (azaz ezek a szabályok elvárások reciprok tulajdonításai révén érvényesek). Csakhogy ez a konvencionalizálódás csak normális helyzetekre, a nyelvhasználat gyakran visszatérő eseteire, szövegszintaktikai vagy -szemantikai sztereotípiákra

lehet alkalmas. Ezt a jelenséget támasztják alá a nyelvhasználat egyéni változatainak esetei (például az irodalmi művekben), a szokatlan helyzetek (vita, vizsga, per stb.), ahol is éppen azért fordulnak elő a "megértés vagy közlés problémái", mert a társadalmilag megalapozott konvenciók csődöt mondanak.

A nyelv konstruktivista modelljében a kommunikátok nyelvi felépítését a következőképpen írhatjuk le: ha úgy határozzuk meg a nyelvi közlést, mint nem információátvitelt, hanem irányító interakciók párhuzamos sorát, ahol is két vagy több résztvevő kognitív területén belül "szövegek" kimondása és érzékelése zajlik, akkor úgy kell leírunk a kommunikát-felépítést, mint a közlési helyzetben részt vevő rendszerek kognitív területein belüli szigorúan szubjektum-függő folyamatot; a résztvevők, felépítés-szabályaiknak megfelelően, kommunikátokat tulajdonítanak egy "szövegnek", amely szöveget felépítés-szabályaik alapján "éreztek". Ezek a rendszerek, amikor ezt teszik, viszonyokat hoznak létre az érzékelt "szöveg" elemei vagy szerkezetei között; viszonyokat állapítanak meg a kognitív irányítás és a keretek, referencia-mezők, más kommunikátok, a közlési helyzet és annak összetevői között (e folyamat nyelvészeti modelljére vö. pl. van Dijk, 1980 és de Beaugrande és Dressler, 1981 szövegelméleti munkáit); a létrejövő kognitív szerkezet érzelmileg terhelt lesz és mérlegre tétetik relevanciája a rendszerek gyakorlati érdekeihez képest. (Vö. Schmidt, 1980: 5.3. fejezet.)

Nyelvi szocializációjuk során az egyének megtanulják, hogy melyik felépítési szabály melyik közlési helyzetben melyik szöveg-összetevőre szokott alkalmazódni azért, hogy a másik közlési résztvevőt az egyén szándékainak megfelelő cselekedetre lehessen rábírní. Minthogy az élő rendszerek kognitív területei zártak, a sikert (a szándéknak-megfelelést és a konszenzus elérését) vagy a kudarcot a közlési folyamatban csak úgy tudjuk meghatározni, hogy a közlő rendszerek magaviseletét vesszük szemügyre, ezt pedig ők mint megfigyelők írják le. A konszenzusra vezető nyelvi közlés két rendszer (S_1 és S_2) között tehát csak akkor jön létre, ha

– S_1 kimond egy szöveget;

– S_2 ezt a szöveget az S_1 és S_2 által elfogadott konvencionizált felépítés-szabályoknak megfelelően érzékeli, és S_2 ennek a szövegnek konvencionizált lexikai, szintaktikai és szemantikai felépítés-sztereotípiákat követve tulajdonít kommunikátot;

– S_2 nyelvi (megnyilatkozási) vagy nem-nyelvi viselkedést tanúsít, amelyet S_1 , a megfigyelő szerepében, úgy értelmez, mint ami az S_2 kognitív területén belüli szándékolt irányító interakció.

A konszenzuális közlési folyamat S_1 és S_2 között előfeltételezi a következőket:

- S_1 és S_2 biológiai szervezetüket tekintve összevethetők;
- S_1 és S_2 interakciójának területei bizonyos mértékig összevethetők;
- S_1 hallgatólágon feltételezi, hogy S_2 ugyanazon kognitív területen belül tevékenykedik (noha valójában ez soha nincsen így);
- S_1 hallgatólágon feltételezi, hogy S_2 a szövegből kommunikátok felépítésére ugyanolyan vagy hasonló szabályokat tanult meg és most azokat alkalmazza.⁶

Ebben a közlésmo­del­lben nagy hangsúlyt kap a nyelvi szocializáció; a szövegből történő kommunikát-felépítés konvencionális elveit az egyén nyilvánvalóan és elkerülhetetlenül a nyelvi szocializáció során teszi belsővé. Ezek az elvek azok, amelyek a zárt, autopoietikus rendszerek kognitív területén belül az irányítás párhuzamos interakcióit lehetővé teszik; sőt ezeket a belsővé tett elveket a rendszerek úgy értelmezik, mint azon közös, konszenzuális területek felépítését, amelyek ezeknek a rendszereknek a megőrzését szolgálják. A konszenzuális területek, amelyeket az interakciót folytató rendszerek nyelvi eszközök útján tágíthatnak, a felépítésnek azoktól az elveitől függenek, amelyeket a társadalom a társadalmi nyelvben és azon keresztül kötelező érvénnyel továbbít az egyénnek. Ezeket az elveket a társadalmilag kiemelkedő érdekek (a társadalmilag uralkodó osztály érdekei?) éppúgy befolyásolják, mint azok a világmodellek, amelyeket bármely nyelv szerkezeti implicite továbbítanak (például az indoeurópai nyelvek aktív--passzív vagy szubjektum--objektum szerkezetei, amelyek a realista ontológiákat és a referenciális szemantikát intuitíve valószínű elképzeléseként tüntetik föl).

Ha ebből a szemszögből nézzük a szemantika elméletét, az értelmezés problémáját immár a következőképpen is megfogalmazhatjuk: nincs értelme úgy meghatározni az értelmezés célkitűzését, mint "a szöveg valódi jelentésének"⁷ kinyomozását vagy mint a szerző szándékának rekonstrukcióját, ha az

⁶A részletekről lásd Maturana (1982).

⁷Culler (1976: 251) joggal jegyzi meg erről a hermeneutikai tantételről: "Ha a mű autonóm entitás volna, amely tartalmazná önnön jelentését, akkor az irodalomelmélet az ilyen entitások tulajdonságairól tett ex post facto általánosításokból állana. Akkor nagyon is szolgál tevékenység volna, s nem lenne szükségképpen helye az irodalomtudományban." Steinmetz (1983: 154.) pedig utal az "...ördögi körre...", tudniillik, hogy az értelmezendő alkotja az értelmezői eredmények megfelelőségére szolgáló normát.

értelmezés meghatározását a konstruktivista szemantika alapján tárgyaljuk, amely a következő koncepció mellett voksol:

-- A nyelv nem elsősorban ontológiailag autonóm entitásokra utaló jelrendszerként működik; a nyelv elsődlegesen mint az élő rendszerek autopoioézisének célját szolgáló viselkedérendszer funkcionál; ezért a konstruktivista szemantika nem referenciális, hanem instrukciós szemantikaként alakítandó ki (vö. Schmidt, 1982c; és von Glasersfeld, 1983).

-- A "valóság" olyan társadalmilag közvetített, szubjektumfüggő szerkesztményt jelöl (orto-világmodell), amely az élő rendszerek fejlődéséből nyert ontogenetikus és filogenetikus tapasztalatok alapján működik.

-- Az olyan terminusokat, mint az "értelem" vagy "jelentés", nem lehet a "kommunikát" terminus bevezetése előtt meghatározni; az egyének kognitív területükön belül és a közlési helyzetben propozíciós szerkezeteket tulajdonítanak a szövegeknek; ezek a szerkezetek mindig érzelmileg meghatározottak és az egyén gyakorlati érdekeihez képesti relevanciájuk mindig megméretik. A kommunikátok tulajdonítása a szövegnek olyan konvenciók útján megy végbe, amelyek az interakciót folytató rendszerek közötti konszenzust lehetővé teszik és megszilárdítják. Az ilyen konvenciók a nyelvi szocializáció során válnak belsővé és ekkor sztereotipizálódnak a standard helyzetekre. Még a közlési résztvevők közötti konszenzus is az interakció folyamatainak kognitív feldolgozásától függ, így ez ismét csak az egyének kognitív területein belüli felépítő aktus függvénye.

Néhány fontos tekintetben a szemantika ezen fent vázolt koncepciója nyomán haladt és radikalizálódott a hagyományos hermeneutika is, de a hermeneutikai álláspontokkal szemben az értelmezés eljárásának végzetes következményei világosan kirajzolódnak.

4.2. Értelmezés és a megértés elmélete

A fenti megfontolásokból láthatjuk, hogy a közlés nyelvi eszközeinek megértése úgy írható le, mint az egyének kognitív területein belüli kommunikát-felépítés funkcionális folyamata. Ez a folyamat konstruktív folyamat, melyet a következő három tényező vezérel:

-- Megértési elvárások, amelyek a kezdet kezdetétől a megértés folyamatához kötődnek; az ilyen elvárások vonatkoznak a műfajra, a szubjektíve hozzáférhető nyelvi kompetenciára és a példákra, amelyekhez a megértés problémái esetében fordulni lehet vagy kell.

-- Megértési feltételek, amelyek a szövegek szerkezeti "jólformáltsággal", a koherencia-felépítés lehetőségeivel, a közlő egyének azon képességeivel kapcsolatosak, hogy a kétértelműségek felszámolásának folyamatában olvasatokat építsenek föl, az egyének enciklopédikus tudásával kapcsolatos megértési feltételek stb.

-- Megértési követelmények, melyek egészen különböző célokat jelölhetnek ki a megértésnek, például megérteni egy szöveget szóról szóra, megérteni a tematikus szerkezetet (mi a téma?), megérteni a szándékolt illokúciót (mi az irodalmi szöveg létrehozóinak szándéka?) és a perlokúciót (mit akar elérni az irodalmi szöveg létrehozója?), megítélni a kommunikát relevanciáját (mit kezdhetek én magam a kommunikáttal?), meghatározni a szöveg és az irodalmi szöveg létrehozójának életműve közötti kapcsolatot vagy a kapcsolatot a szöveg és a kortársi irodalom között (hogyan osztályozható a szöveg?).

Ezek a rövid megjegyzések azt vannak hivatva illusztrálni, hogy a megértés nem tekintendő a magyarázat és felbecsülés uniformizált, egynemű folyamatának. A megértés folyamatainak empirikus kutatása a lehető legpontosabban meg kell hogy határozza, hogy a megértésnek milyen szituáció-specifikus céljai és elvárásai, követelményei és feltételei azok, amelyeket az ilyen felépítő folyamatokban a cselekvő a középpontba állít, és ennél fogva melyikek azok, amelyeket saját vagy más cselekvők érdekei szempontjából relevánsnak állít vagy akar állítani.⁸

4.3. Értelmezés és az irodalom elmélete (poétika)

Míg az irodalomtudományok nem-empirikus felfogásai és az irodalom elmélete még mindig (gyakorlatban) azonosítja az irodalmat az irodalmi szövegekkel, az Empirikus Irodalomelmélet (Schmidt, 1980, 1982a) az "irodalmat" társadalmi rendszerként (= IRODALOM-Rendszerként) definiálja; azaz a szövegeket immár nem autonóm entitásoknak tekinti, hanem mindig viszonyukban tekinti őket azon cselekvésekhez, amelyeket a cselekvők az irodalom rendszerén belül szükségképpen hajtanak végre. A cselekvésre való ezen általános irányultság következményeképpen az irodalomnak mint társadalmi cselekvési rendszernek a

⁸Az ilyen különbségtételek figyelmen kívül hagyásának egyik következménye az irodalomtudósok körében folyó diskurzusokban például az, hogy az olyan szöveg-létrehozókat, mint Irakli, értelmezők tucatjai sokáig mint "sötét" és "érthetetlen" alkotót tartották számon, mert ezek az értelmezők nem voltak tudatában annak a ténynek, hogy Irakli szövegeit olyan elvárások szerint kezelték, amelyeket a német irodalmi klasszicizmus és romantika irányított.

modelljét nyerjük, s ezt szervezetileg négy elsődleges cselekvési szerep ok-sági és időbeli viszonya révén lehet meghatározni. A szerepek: azon cselekvések, tárgyak vagy események létrehozása, közvetítése, befogadása és földolgozása, amelyeket a cselekvők irodalminak tekintenek az általuk belsővé tett poétikai normák alapján.

Az irodalom rendszerét más cselekvési rendszerektől két konvenció határozza el (vö. Hintzenberg et al., 1980): az esztétikai konvenció lehetővé teszi, hogy "irodalmi" cselekvések jöjjenek létre az irodalom rendszerén belül ott, ahol poetológiai (irodalmi) esztétikai normák és értékek kerekednek felül a referenciális szemantika normáin (mint amilyen az "igaz--hamis") -- anélkül azonban, hogy ez utóbbi normák teljesen érvényüket veszítenék; a többértékűség konvenciója pedig az irodalom rendszerén belüli lehetséges "irodalmi" cselekvések körét tágítja úgy, hogy a cselekvők a cselekvésekhez fűződő szubjektív elvárásaikat optimalizálják, s ennél fogva (vagy ezért) szubjektív értékeket valósíthatnak meg (szélsőséges esetekben ezek között irracionális és társadalmilag törvényen kívülre rekesztett értékek is vannak).

Az irodalom rendszerében a cselekvések funkciója a cselekvés kognitív, érzelmi és normatív területein zajló, egyidejűleg megvalósítható műveletek specifikus kombinációjában van: mint kognitív művelet, az irodalmi kommunikátok fölépítése lehetővé teszi, hogy a cselekvők az orto-világmodell iránti elkötelezettségüket episztémikusan meglazítsák; mint érzelmi műveletek, az irodalom rendszerén belüli cselekvések hedonisztikus élvezetet hoznak létre azáltal, hogy a cselekvő átélés, tapasztalat stb. útján megismeri és felismeri a kommunikátok sikeres megvalósítását; mint normatív műveletek, az értékek szubjektív konfliktusa nyilvánosan témává válhatik és azonosítás révén átélhetővé válik. (Vö. de Beaugrande és Pfeiffer, 1984.) Az, hogy az ilyen lehetséges cselekvések lehetőségei milyen mértékben és hogyan valósulnak meg, s hogy mi váltja ki ezeket -- szövegek-e vagy az irodalmi rendszerek más elemei --, az irodalmi rendszerek történetétől függ, melynek folyamán az ilyen lehetőségek a poétika révén konvencionalizálódnak és a társadalmi-történelmi állapotoknak megfelelően egészen különbözőképpen határozódnak meg. Így azután az is konvenciók kérdése, hogy milyen megértési elvárások, feltételek és követelmények azok, amelyeket az irodalom rendszerén belül a cselekvő érvényesnek tekint. Az irodalom rendszereinek fejlődését tekintve nagyon ésszerűnek látszik azt feltételezni, hogy a szövegimmanens iskola és az Új Kritika premisszája, ti. hogy az "irodalom" esztétikai értéke a "forma" és "tartalom" tematikus egységében rejlik, s hogy ezt az értelmezés van

hivatva megvilágítani, az irodalom elméletének egy történelmileg megszilárdult álláspontját képviseli s nem többet ennél. Az Empirikus Irodalomelmélet a "Költőiség--irodalmisság" meghatározását szántszándékkal nem a szubsztancia, hanem a pragmatika oldaláról végzi el (azaz: irodalmi az, amit a cselekvők poétikai normáiknak megfelelően irodalminak tekintenek), éppen azért, hogy ne ítéljen előre az irodalom rendszere történelmi állapotainak felépítése vagy rekonstrukciója felől, és, mi több, hogy ne korlátozza az irodalom rendszerén belül most és a jövőben lehetséges cselekvéseket (pszeudo- vagy kriptó-)normatív meghatározások révén.

4.4. Értelmezés és irodalomtudomány

Az értelmezés nem a magyarázat, hanem a felépítés művészete. Az értelmezők nem dekódolják a költeményeket; csínálják azokat.

(Fish, 1980)

Az ebben a cikkben felvázolt általános keretben szeretnénk megvilágítani az értelmezés fogalmának és az irodalomtudomány felfogásának kapcsolatát; ehhez pedig két aspektust kell hangsúlyoznunk: (i) az empirikus irodalomtudomány mellett döntést, amely empirikus irodalomelméleten alapul; és (ii) az irodalom rendszerében való részvétel és az e rendszer elemzése közötti szigorú elhatárolást.

(ad i) felfogásunk szerint az irodalomtudomány empirikus elméletek hálójaként épül fel, amely empirikus elméletek az irodalom rendszerét az irodalomtudomány területeként azonosítják és jellemzik. Az empirikus irodalomtudomány (EIT) központi feladata röviden úgy adható meg, mint mindazon folyamatok leírása és magyarázata, amelyek az irodalom rendszerében, annak szinkron és diakron dimenzióiban előfordulnak. Az ilyen tudományos tevékenység célja az, hogy tudományos ismeretekhez jussunk, amelyek nemcsak analitikus, de praktikus haszonnal is járnak, amennyiben jól meghatározott aspektusokból megváltoztathatják az irodalom rendszerét. Azok a metateoretikus értékek, amelyeket az ilyen típusú irodalomtudományos tevékenység megvalósíthat, empirikusságként, elméletiségként és alkalmazhatósággként magyarázhatók.

Az "elméletiség" azt jelenti, hogy az irodalomtudományban levő elméleteknek explicit szerkezettel kell rendelkezniük (szerkezeti jólformáltság), és hogy az ilyen elméletek egyértelműen hozzárendelhetők legyenek egy explicit paradigmához (tudományos mátrix vagy Kuhn-mátrix). Az "empirikusság" azt jelenti, hogy az ilyen elméleteknek empirikus tartalommal kell bírniuk. Az

"alkalmazhatóság" pedig azt jelenti, hogy az empirikus elméletek útján elért tudományos ismereteknek alkalmazhatóaknak kell lenniök az irodalom rendszerén belüli gyakorlatra csakúgy, mint más területekre (vö. Finke, 1982; Schmidt, 1982a, 1983b).

A jelenleg uralkodó tudományos és filozófiai áramlatok közepette sajnos egyáltalán nem szószaporítás hangsúlyozni azt, hogy az ebben az írásban védelmezett "empirikusság"-fogalom nem pozitivista vagy empirista álláspontot takar, s hogy nem is lenne lehetséges ilyen álláspont mögötته az alapjául szolgáló konstruktivista ismeretelmélet miatt. (Ha már mindenképpen vinyet-tát kellene alkalmaznunk, a "pragmatista" sokkal jobban jellemezné a helyze-tet.) Továbbá alá kell húznunk, hogy az "elméletiség" fogalma itt nem a szcientizmusra, hanem a tudományos kutatásra irányul.⁹ A fentebb felsorolt metateoretikus értékek melletti döntés inkább társadalmi-politikai célok szintjén született. Mint máshol megkíséreltem bemutatni (1982a: 0. fejezet), az olyan társadalmi-politikai fogalmak, mint a felvilágosítás (a képesség a kritikusságra és önkritikára, érettség, felelősség, racionalitás), szolida-ritás (az embernek ember fölötti hatalmának mérséklése, a türelmetlenség, az igazság-terrorizmus és a tudás-terrorizmus mérséklése) és az együttműködés (konfliktusok redukálására és közös problémamegoldásra irányuló interakci-ók) tudományos cselekvésben csak akkor valósíthatók meg, ha az elméletiség és az empirikusság metateoretikus értékeinek megvalósítását tűzzük ki célul. Végül a felelősségteljes cselekvés azt tartalmazza, hogy a tudományosan el-sajátított ismeretek, kezdve az elméletek fogantatásánál, az alkalmazás cél-jaihoz vannak kialakítva (az empirikus ismereteknek gyakorlati problémákra való lehetséges és védhető alkalmazásai értelmében).

Mint máshol bemutattam (Schmidt, 1980: 5. fejezet), azok a cselekvések, amelyek fenomenológiai nézőpontból mint "értelmezések" határozhatók meg, be-sorolhatók az Empirikus Irodalomtudomány (EIT) keretén belül a szövegi utó-feldolgozási műveletek körébe: egy cselekvő egy eredményül kapott (ti. utó-feldolgozott) kommunikátot, melyet eredményül kapott szövegként tár elő, egy eredeti kommunikátot tulajdonít, melyet egy materiális szöveg útján épített föl. S mi több, azt is megkíséreltem bemutatni, hogy az EIT-ben az értelme-zés nem modellálható pontosan meghatározható és tudományosan megvalósítható műveletként, bár bizonyos részműveletek, amelyeket ugyancsak -- hagyományo-san -- az "értelmezés" terminus alá szoktak foglalni, mint például a szöve-

⁹A "tudományos" itt ezt jelenti: empirikus elméletek meta-teoretikus szabályainak megfelelően konszenzus elfogadása.

gek nyelvi elemzése, az EIT-ben tudományos elvek alapján lesznek végrehajthatók. Hogy a helyzetet világosabbá tegyük, érdemes végigkövetni az irodalmi rendszerben való részvétel és az irodalom rendszerének elemzése közötti elhatárolást, ahogyan azt az EIT előírja.

(ad ii) A részvétel és az elemzés elkülönítésére rátérve először is a következő eredményekhez jutunk: az elemzés szemszögéből értelmezések ezrei tekinthetők az EIT egy lehetséges tárgyterületének. Ekkor az empirikus kutatás ilyen problémákkal foglalkozhat:

- az értelmezések módszerei, az értelmező szövegek nyelve, az értelmezések előfeltevései stb. (értelmezéselemzések);
- az értékelés aktusainak előfeltevései és szerkezetei (a kommunikátok és a szövegek közötti viszonyok létrehozása);
- az értelmezések szükséglete, az ilyen igények keletkezése, feltételei, társadalmi megoszlása stb.;
- az értelmezés szerepe különböző (állapotú vagy típusú) irodalomrendszerekben, professzionalizálódásuk (pl. a német és az angolszász professzionális utófeldolgozások rendszerének összevetése);
- az értelmezés intézményesülésének társadalmi formái (pl. az irodalom-oktatásban);
- az értelmezés céljai (értelmezésiskolák) és nyilvános legitimációjuk;
- az értelmezések voltaképpeni hatásai és válaszaik az irodalom rendszerére (kánon- és esztétikai normakialakítás, az értelmezések hatásai az irodalmi szövegek létrehozóinak pályájára).

Az explicit szöveggrammatikák keretén belül vagy az empirikus befogadás-elméletek eljárásaival (például befogadás-jegyzőkönyvek összegyűjtése útján) az "irodalmi szövegek" persze elemezhetők (de nem értelmezhetők!) pontosan megadott célok szerint és tudományos standardok alapján. Mint Lévi-Strauss és Jakobson híres Les Chats-elemzése mutatja, az ilyen nyelvi elemzések, hogy úgy mondjam, épp hogy csak érintik a szemantika küszöbét; de elismerik, hogy a nyelvi és stiláris elemzés, a szövegek közötti diakron és szinkron összevetés, az egyéni stílusjegyek összeszedése a cél, amit el is érnek.

A részvétel területének szemszögéből az EIT lehetőséget ad arra, hogy az úgynevezett értelmezéseket elsősorban mint az irodalom rendszerében való részvétel aktív, szöveglétrehozó formáit írjuk le. Másodsor, ezeket az "értelmezéseket" explicit részműveletekre kell dekomponálni, azaz úgy kell őket leíró módon osztályozni, hogy szisztematikusan eldönthető legyen: tudományos standardok alapján megadható-e módszertanuk, sőt, hogy a műveletek céljaihoz viszonyítva kialakítható-e konszenzus arról, hogy ezek a módszerek

normatívan értelmesek-e vagy sem. Tehát pontos különbséget kell tennünk az utófeldolgozó szövegek tudományos és nem-tudományos cselekvései között. A témátárgyak ("irodalmi szövegek") kétségkívül azonosak, de az utófeldolgozás tudományos cselekvései határozottan a TUDOMÁNY társadalmi cselekvésrendszerébe tartoznak, míg a nem-tudományosakéi az IRODALOM cselekvésrendszerébe. Az EIT-ben az ilyen műveletek céljait tovább oszthatjuk az irodalom rendszerében való érvelő és elkötelezett részvétellé, úgy, hogy minden esetben tovább kell specifikálni a résztvevő műveltségi helyzetét vagy a részvétel más formáit és tényezőit.

Az irodalom rendszerében való érvelő részvétel annál hitelesebb, minél világosabban fogalmazódnak meg céljai (a legitimáció nyomása) és minél világosabban explikálódnak módszerei. Ez a fajta részvétel a konszenzust racionalitás útján kívánja elérni; a mögötte húzódó érték így hát nem az igazság, hanem a valóságosság. A közlő feleket illető céljai úgy fogalmazhatók meg, hogy a felek együttműködési interakcióiban szolidaritást hoznak létre; a megismerést illető célok meg úgy, hogy e célok minden valóság-, értelem-, jelentés- és azonosságmodell konstruktivitását mutatják. (Vö. de Beaugrande alternativitás-fogalmával; lásd de Beaugrande, 1984.)

Az elkötelezett részvétel bizonyos irodalom kommunikátorokhoz történő személyes elkötelezettség révén válik hitelessé, amely kommunikátorok más résztvevők számára (például a tua res agitur értelmében) lehetővé teszi egyfajta "megindultság" átélését ("Ergriffenheit", ahogyan Wiener 1982-ben csodálatosan újradefiniálja ezt a hagyományos fogalmat). Az elkötelezett részvétel arra ösztönzi a más résztvevőket, hogy az irodalom rendszerén belül produktív szubjektivitást alakítsanak ki, s ezt az irodalmi kommunikátorokról folyó közlés által gyakorolják és rögzítsék. (Vö. Pfeiffer, 1983 és Steinmetz, 1983 hasonló véleményével.) A következőkben szembeállítjuk azokat az aspektusokat, amelyek a részvétel ilyen lehetőségeinek megvalósításában tudományos kritériumokat kielégíthetnek és ésszerűen ki is kellene hogy elégítsenek azokkal, amelyek tudományos módon nem valósíthatók meg.

¹⁰ A szöveg utófeldolgozásának ezt a fogalmát nem szabad azonosítani a szövegfeldolgozás pszicholingvisztikai fogalmaival, amelyek rendszerint összekeverik a befogadást az utófeldolgozással. Ezzel szemben a befogadást itt úgy határozzuk meg, mint azokat a kognitív folyamatokat, amelyek materiális szöveg révén kommunikát-felépítést eredményeznek; az utófeldolgozást ekkor úgy határozhatjuk meg, mint azokat a folyamatokat, amelyek egy (befogadott) materiális szöveg révén egy eredményként létrejövő szöveg megalkotására vezetnek oly módon, hogy az eredményszöveg magyarázható utófeldolgozás-viszonyban áll az eredetivel.

Úgy vélem, hogy azok az eljárások kívánatosak és tudományosan megvalósíthatóak az irodalmi kommunikátok feldolgozó interakciójában, amelyeket racionális tárgyalás előfeltételeinek lehet tekinteni; e tárgyalás konszenzusra vezet a legtágabb értelemben vett "irodalmi tárgyakról"; ilyen eljárások a következők:

- nyelvi és enciklopédikus információ összegyűjtése az egyes szövegekkel kapcsolatosan az irodalom rendszerének állapotairól (adatok);
- a fent említett szövegszerkezeti elemzés az elméletek és a módszertanok keretei között (szerkezetek);
- az explicit módon megadott adatokból vagy szerkezetekből explicit szabályok alapján lehetséges következtetések közelebbi meghatározása (következtetések).

Az ilyen eljárások az irodalom rendszerében részt vevő mások számára megkönnyítik azt, hogy a szöveg útján koherens kommunikátokat építsenek föl, s ennél fogva olyan helyzetbe kerülhessenek, hogy olyan információkat használhassanak fel, amelyekhez korábban nem férhettek hozzá. A fenti eljárások így az irodalom rendszerében megkönnyítik a kommunikációt a kommunikátok felépítésének és értékelésének módjairól és változatairól, kapcsolódva a megértés műveleteihez és a kontextuális információkhoz. Ezek az eljárások olyan területhez sorolhatók, melyet "irodalmi retorikának" neveznek, s amelynek ilyen módon három kitűzött célja van:

-- küzdeni a szövegek érvelő, hajlékony megértésének kialakítására, szántszándékkal utalva a megértés változatainak feltételeire és lehetőségeire, ahelyett, hogy egyetlen (fiktív) igazi megértésre törnénk;¹¹

-- az irodalom rendszerén belüli, az irodalmi kommunikátokon belüli, és az azok körüli diskurzusokat társadalmi problémákhoz és más társadalmi cselekvésrendszerek problémamegoldó stratégiáihoz kapcsolni, s ezzel hozzájárulni az irodalom rendszerén belüli problémamegoldás rekonstrukciójához;

-- a történelmi és modern "irodalmi műveknek" jelenleg tulajdonított kognitívan lehetséges kommunikátokból hagyományt építeni föl.¹²

¹¹Ezen állítás kognitív, pszichológiai megerősítését lásd Groeben (1982: 85 skk.).

¹²Steinmetz (1983) erősen hangsúlyozza az értelmezésnek ezt a társadalmi aspektusát. Meggyőzően érvel amellett, hogy az értelmezés konstruktív és projektív cselekvés, mert a jelentésmegalkotás aktusa minden esetben egyéni, az értelmezőtől függ. Ami az értelmezések megítélésénél döntő, az ezért nem "az úgynevezett igazi szövegjelentés felfedése", csak "az alkalmazott referenciakeretek ellenőrzése. Ezeknek a kereteknek ésszerűeknek, igazolhatóknak és konklúzívoknak kell lenniük."

A szövegekre adott szubjektív válasz nem lehet tudományos művelet, de igen kívánatos, hogy a szubjektivitás az irodalom rendszerén belül a következő módokon valósuljon meg:

- a laikus irodalmi utófeldolgozók befogadását szavakba öntő jegyzőkönyvek szubjektivitása révén;
- a kommunikátok relevanciájának szubjektív megítélése révén;
- a megértésproblémák esetében az értelmezés igénye révén;
- a megértés követelményeinek tisztázása révén.

Ez a fajta válasz, hogy úgy mondjuk, az "irodalmi erotika" hatókörébe esik (ahogyan Sontag érvel), ahol is az egyének problémáikat az irodalmi kommunikátokhoz kötik vagy az irodalom rendszerének más elemeihez, s így teszik lehetővé a hagyományok szubjektív átélését.

A cselekvés irodalmi-erotikus módjai a jövőben egyre inkább előtérbe helyezendők és meg kell kapniuk különös jogukat az irodalmi-retorikus viselkedéssel szemben; mert az irodalom erotikája az, ami az irodalom rendszerének vitalitását megőrzi. Véleményem szerint az irodalomtudomány, az irodalomoktatás¹³ és az irodalomkritika régóta és túlságosan is a korlátozások és szabályozások felé, a szűk korlátok és a határok felé fordult érdeklődésével; fő ellensége az úgynevezett értelmezési önkényesség és magánérdek volt; ezeket a maguk számára jogosnak ismerte el, de megvonta a jogfosztott Jósoktól és Jancsiktól. Ezzel ellentétben produktív és anarchikus irodalmi erotika mellett szeretnék érvelni, amelytől az értelmezések burjánzanak, s senki nem metszi őket vissza; de olyan legyen ez az erotika, amely ezt a tenyészetet azon a helyen hagyja, ahol termékeny és vonzó, azaz az irodalom rendszerében való részvétel területén, és nem telepíti át oda, ahol halálra untat minket, vagyis az irodalmi elemzés területére.¹⁴

Az értelmezés társadalmi funkciója Steinmetz szerint a konszenzus lehetőségétől, nem az értelmezés objektív igazságától függ. A potenciálisan konszenzuális értelmezések az értelmezőtől elkötelezettséget és kitarulkozást követelnek: "Az értelmezésnek ismét meg kell kapnia a kaland szellemét, a kockázatvállalásra való hajlamot, és bizonyos értelemben a vallomásosságot, de minden esetben az álláspont világosságával és perspektivikusságával párosuljon ez, fejezze ki az értelmező helyzetét és elkötelezettségét. A programszerű tárgyszerűséggel szemben sokkal erősebben kell hangsúlyozni az értelmezés kihívó jellegét."

¹³Az irodalomoktatásnak az Empirikus Irodalomtudomány alapján történő megreformálásához vö. javaslataimat Schmidt (1982a)-ban. Ez egybevág Groeben javaslatával az irodalmi szövegek kritikus, kreatív iskolai olvasásáról (1982: 116 skk.).

¹⁴Vö. Foucault (1978: 229.): "Utasítsatok vissza minden hűségnyilatkozatot a negatív régi kategóriáihoz (törvény, határ, kasztráció, hiány, szaka-

5. GYAKORLATI KÖVETKEZMÉNYEK

Amikor Culler mérlegre tette, hogy mi történhet "túl az értelmezésen", a következő következtetésre jutott: "Igaz, hogy sok feladattal áll szemben a kritika, sok olyan dolog van, ami szükséges ahhoz, hogy irodalommegértésünket előmozdítsuk, de egyvalamire nincsen szükségünk: irodalmi művek több értelmezésére." (1976: 246.) Váljunk hát el az áltudományos, burzsoá értelmezés gyakorlatától, hagyjunk föl az ontologikus szöveg "unitárius" esztétikájával, amely ezt környezi, de tekintsünk szét az empirikus irodalomtudományra váró problémák gazdag és vonzó panorámáján: ami most empirikus kutatásra vár, az nem kevesebb, mint irodalmi rendszerünk múltja és jelene -- intézményeivel és lehetséges cselekvéslehetőségeivel, konvencióival és normarendszereivel, műfajaival és szövegtípusaival, lehetséges funkcióival; s mindezt úgy kell vizsgálnunk, hogy az irodalom rendszere bármely tényezőjét társadalmi és lélektani összetevőinek szövegösszefüggésébe helyezzük, s éppígy vizsgáljuk a fejlődés diakron és szinkron összefüggésein belül is. (Vö. Schmidt, 1982a.) Hagyjuk oda (a szemantika konstruktivista modellje alapján) az "irodalmi mű" lecövekelését, s így hozzuk viszonyba a szöveget mindazon cselekvésekkel, amelyek nélkül szövegek sohasem jönnének létre s nem is létezhetnének, a létrehozás, közvetítés, befogadás és utófeldolgozás cselekvéseivel, és így azokkal az emberekkel, akik tesznek valamit a szövegekkel. Műveljünk art pour l'homme-ot.

Az irodalom rendszerében semmi sem természetes önmagától, és a legkevésbé éppen a látszólag magától értetődő szövegérzékelés és a szövegen történő felépítő munka a természetes. Mint irodalomtudósoknak saját munkánkat a szövegen jelentősen differenciálnunk és funkcionalizálnunk kell ahhoz, hogy ezt a munkát nyilvánosan legitimizálhassuk (la science pour l'homme). Sőt világosan meg kell különböztetnünk az elemzést a részvételtől, hogy ne keverjük össze az irodalmi retorikát az irodalmi erotikával — ez ugyanis egyik számára sem ütne ki jól. Végül pedig tegyük intenzívebbé az irodalmi erotikát, adjunk hatalmat a fantáziának, és így fegyelmezzük meg az irodalmi retorikát, hogy a gyakorlati alkalmazásnak megfelelő elméleti és empirikus ismereteket nyújthassunk.

---

dék), melyeket a nyugati gondolkodásmód mint a tekintély formáit és a valósághoz vezető utat oly régen megszentelt! Részesítsétek előnyben mindazt, ami pozitív és sokszoros, a különbözőséget az egyformaság fölött, az áramlatokat az egységek fölött, a mozgó rendet a rendszerek fölött! Higgyétek, hogy a produktív nem röghözkötött, hanem nomád!"

6. AZ "ÉRTELMEZÉS" ÉRTELMEZÉSE: ÚJRA

Az előző fejezetekben felsorakoztatott érvek arra szolgáltak, hogy a következő feltevésekre adjanak bizonyítékokat:

(a) Semmilyen szövegnek nincs önmagában jelentése; a jelentéseket olyan felépítő folyamatok során tulajdonítják a beszélők és hallgatók a szövegeknek, amelyeket a cselekvők képességei és szándékai határoznak meg.

(b) Az irodalmiságot úgy kell meghatározni, mint "feldolgozói diszpozíció s nem szövegtulajdonság" (Beaugrande; vö. még Fish).

(c) A befogadás vagy megértés abban áll, hogy jelentést (az én terminológiámban kommunikátot) tulajdonítunk egy szövegnek a tulajdonítás konvencionális szabályai, valamint megértési elvárások, feltételek és követelmények alapján. Irodalmi szöveg megértése esetén ezek a szabályozó elemek együtműködnek abban, hogy a szövegnek mind jelentése, mind irodalmisága létrejöhessen. (Vö. Fisch, 1980 beszédes példáival.)

(d) Az értelmezés, mint a befogadástól különböző valami, valami mást kell hogy jelentsen, mint a szövegösszetevők konvencionális jelentéseinek felépítését. Jelentési viszonyok felépítését "...a szöveg előhívta konceptuális szerkezetek és azon konceptuális háló között, amely az egyén saját tapasztalati világát alkotja" (von Glasersfeld, 1983b), vagy a szöveg által előhívott konceptuális szerkezetek viszonyba hozását a "referenciakeretekkel" (ahogyan Steinmetz használja a szót).

(e) Az, hogy egy értelmező miféle viszonyokat hoz létre és miféle keretek között, tapasztalataitól függ, azaz attól az állapottól, amelyben kognitív területe az értelmezés idején van. Ez életrajzi, társadalmi és kulturális változásoknak van alávetve.

(f) Az értelmezéseket mint a szövegjelentések fölé helyezett koherens patterneket, vagy mint (a de beaugrande-i értelemben vett) "szöveg-világ-mo-dellek" és a referenciakeretek között alkotott viszonylatokat semmi esetre sem lehet olyan értékek szerint megítélni, mint az "objektív" vagy az "igaz". Ezek helyett a "valószerű", az "újító", a "megvilágító", a "társadalmilag konszenzuális" stb. a helyes értékek itt. Ez pedig elmozdulást implikál a szövegelemző aspektus felől a társadalmi és antropológiai aspektusok felé.

(g) Minthogy arra sincs mód, hogy az értelmezéseket a szerzői szándékhoz kössük, sem pedig tudósok egymásra következő gyakorlata nem képes hitelesíteni azokat (vö. von Glasersfeld, 1983b érveit), az értelmezést ki kell reszketni a tudományos műveletek voltaképpen területéről. Ez nem jelent semmiféle degradálást — mi az ördögért is mondhatják a tudományt valami kivéte-

les dolognak? -- vagy potenciáltól való megfosztást. Éppen ellenkezőleg: ez ráirányítja a figyelmünket az értelmezésnek tulajdonítható és annak révén elérhető sokkal kívánatosabb és hatékonyabb funkciókra, jelesen arra, hogy a társadalmi és egyéni azonosságtudat felépítéséhez, valamint mindazon olvasók erkölcsi, tapasztalati, kognitív és érzelmi irányultságához szubjektív eszközöket kínál, amely olvasók az értelmezőnek az irodalmi szövegről kialakított álláspontjával egyetértenek vagy nem értnek egyet, akik elkötelezettségében vagy kitárulkozásában osztoznak vagy éppen nem osztoznak.

(h) A szövegjelentésekből nem következik s nem is erősítik meg ezek azt az elméleti hipotézist, amely a szövegjelentések és a referenciakeretek értelmező viszonyba hozása mögött húzódik. Éppen hogy az értelmezői hipotézisekből vezetődnek le a szövegjelentések koherens patternjeinek felépítései. Ezért van az, hogy a szövegelemzés eredményeit nem lehet -- mint általában feltételezik -- "objektív értelmezéssé" szintetizálni (vö. Fish, 1980); és ezért még Goettnernek az értelmezésfogalma is, miszerint az értelmezés "egy szöveg módszertanilag előfeltételezett jelentéskoherenciájának módszeresen bizonyított hipotetikus bemutatása", értelmetlen (Goettner, 1979, 102.).

(i) Az "értelmezésnek" nevezett felépítő folyamat annyi racionális érvet kell hogy felhasználjon, amennyit csak tud, hogy hihetőségét növelhesse ("irodalmi retorikai folyamatok"). Mindazáltal semmilyen érv nem bizonyítja az átfogó értelmező hipotézis igazságát: ez a bukkenő!

(Fordította: Kálmán C. György)

(Siegfried J. Schmidt: Interpretation: Sacred Cow or Necessity? In: Poetics 12 (1983): 239--258.)

IRODALOM

- de Beaugrande, Robert A., Wolfgang U. Dressler 1981: Introduction to text linguistics. London: Longman.
- 1983: Surprised by syncretism. Cognition and literary criticism. Poetics 12. 83--137.
- Conrady, Karl-Otto 1974: Literatur und Germanistik als Herausforderung. Frankfurt a. M.: Suhrkamp.
- Culler, Jonathan 1976: Beyond interpretation: the prospect of contemporary criticism. Comparative Literature 28: 244--256.
- Dijk, Teun A. van 1980: Textwissenschaft. Eine interdisziplinäre Einführung. München: Deutscher Taschenbuch-Verlag.

- Enzensberger, Hans Magnus** 1977: Ein bescheidener Vorschlag zum Schutz der Jugend vor den Erzeugnissen der Poesie. *Tintenfisch* 11: 49--58.
- Finke, Peter** 1982: Konstruktiver Funktionalismus. Der wissenschaftstheoretische Basis einer empirischen Theorie der Literatur. Braunschweig/Wiesbaden: Vieweg.
- Fish, Stanley** 1980: *Is there a text in this class?* Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Foucault, Michel** 1978: *Dispositive der Macht. über Sexualität, Wissen und Wahrheit.* Berlin: Merve.
- Gebauer, Günter** 1972: "Kritik der Interpretation -- über die Grenzen der Literaturwissenschaft." In: **S. J. Schmidt**, ed.: *Zur Grundlegung der Literaturwissenschaft.* München: Bayerischer Schulbuchverlag, 114--123.
- Glaserfeld, Ernst von** 1983a: *Skizzen zum begrifflichen Aufbau der Erlebniswelt.* Braunschweig/Wiesbaden: Vieweg (megjelenés előtt).
- 1983b: On the concept of interpretation. *Poetics* 12: 207--218.
- Goettner, Heide** 1979: "Zur Kontroverse um eine Logik der Interpretation." In: **U. Nassen**, ed.: *Studien zur Entwicklung einer Materialen Hermeneutik.* München: Fink, 101--119.
- Groeben, Norbert** 1982: *Leserpsychologie: Textverständnis -- Textverständlichkeit.* Münster: Aschendorff.
- Hintzenberg, Dagmar, Siegfried J. Schmidt, Reinhard Zobel** 1980: *Zum Literaturbegriff in der Bundesrepublik Deutschland.* Braunschweig/Wiesbaden: Vieweg.
- Hohendahl, Peter U.** 1974: *Literaturkritik und Öffentlichkeit.* München: Piper.
- Ihwe, Jens F.** 1980: Conversations about literature, or: when you and I and the literary scholar talk about a literary text. *Poetics* 9: 457--507.
- Jantsch, Erich** 1978: "Erkenntnistheoretische Aspekte der Selbstorganisation natürlicher Systeme." In: **P. M. Heijl et al.**, eds: *Wahrnehmung und Kommunikation.* Frankfurt a. M.: Lang, 99--127.
- Kindt, Walter, Siegfried J. Schmidt**, eds 1976: *Interpretationsanalysen.* München: Fink.
- Lutz, Gisela** 1981: "Interpretation" im Literaturunterricht: Ansätze zur Analyse in einer Theorie Literarischer Verarbeitungshandlungen. University of Bielefeld. (Mimeo.)
- Maturana, Humberto R.** 1982: *Erkennen: die Organisation und Verkörperung von Wirklichkeit.* Braunschweig/Wiesbaden: Vieweg.
- Pasternack, Gerhard** 1979: *Interpretation.* München: Fink.
- Pfeiffer, K. Ludwig** 1983: *Interpretation: Anthropology and the ecology of mind.* *Poetics* 12: 165--183.
- Putnam, Hilary** 1975: "The meaning of 'meaning'." In: **K. Gunderson**, ed.: *Language, mind, and knowledge.* Minneapolis, MN: Minnesota, University Press.
- Rusch, Gebhard, Siegfried J. Schmidt** 1983: *Das Voraussetzungssystem Georg Trakls.* Braunschweig/Wiesbaden: Vieweg.
- Schmidt, Siegfried J.** 1976: *Texttheorie* (2. kiadás). München: Fink.

- 1980: Grundriss der Empirischen Literaturwissenschaft. Vol. I/1: Der gesellschaftliche Handlungsbereich Literatur. Braunschweig/Wiesbaden: Vieweg.
- 1982a: Grundriss der empirischen Literaturwissenschaft. Vol. I/2: Zur Rekonstruktion literaturwissenschaftlicher Probleme in einer empirischen Literaturwissenschaft. Braunschweig/Wiesbaden: Vieweg.
- 1982b: Unsere Welt -- und das ist alles. Merkur 36: 356--366.
- 1982c: "The fiction is that reality exists". In: **B. Hrushovski**, ed.: The structure of reality in fiction (megjelenés előtt).
- 1983a: "Text, Subjekt und Gesellschaft". In: **M. Faust** et al., eds: Allgemeine Sprachwissenschaft. Sprachtypologie und Textlinguistik. Tübingen: Narr.
- 1983b: The empirical science of literature ESL: a new paradigm. Poetics 12: 19--34.
- Steinmetz, Horst** 1977: Suspensive Interpretation. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht.
- 1983: On neglecting the social function of interpretation in the study of literature. Poetics 12: 151--164.
- Wiener, Oswald** 1982: "Wozu überhaupt Kunst?". In: **S. J. Schmidt**, ed.: Literatur und Kunst -- wozu? Heidelberg: Winter. 189--206.

GEBHARDT RUSCH--SIEGFRIED J. SCHMIDT

GEORG TRAKL -- DE MELYIK?

Az irodalomtörténetírás mint konstruktív aktus

1. ELŐZETES MEGJEGYZÉSEK

1.1. A Georg Traklról szóló első irodalomtudományi értekezés (Bayerthal, 1926) óta Trakl a legvitatottabb interpretációk tárgyává vált, életművét krisztologikus, egzisztencialista, pszichoanalitikus, mitologikus, motívumtörténeti, biografikus, műimmanens, grammatikai stb. módszerekkel-módokon egyaránt értelmezték.

Ha ehhez még hozzávesszük, mily sokféleképp írták le személyes megjelenését kortársai és barátai, személyiség és életmű csillan fel így: Trakl-képek. Vajon egy komplex személyiség fazettáinak tekintsük ezeket a képeket, melyek irodalomtörténeti szintézisben lassanként "igazi" Trakl-képpé illeszthetők össze, avagy a különböző irodalomtörténészek Trakl-képei össze-

egyeztetetetlenek egymással? Miként vethetjük egymással össze a Trakl-képeket, ill. miként alakítunk ki egyáltalán Trakl-képet?

A továbbiakban kísérletet teszünk arra, hogy a Trakl-képek kialakítására irányuló eddigi kezdeményezésekhez irodalomtudományi alternatívát körvonalazzunk.¹ Kísérletünket az alábbi okok miatt tartjuk alternatívnak:

-- olyan ismeret- és tudományelméleti alapon működik, melyet konstruktivistának nevezünk (H. R. Maturana, H. von Foerster, E. von Glasersfeld munkáira támaszkodik);

-- megkísérli elméleti alapjait explicitté tenni;

-- empirikus az empirikus irodalomtudományi kutatás nem-pszitivistá fogalmának értelmében.

1.2. Ha komolyan vesszük ezeket a támpontokat, akkor kirajzolódik az irodalomtörténetírás konstruktivista elképzelése, amely (expliciten) elméletvezérelten empirikus kutatást végez, miközben a különböző filológiák hasonló szempontjait tudatosan feldolgozza és továbbfejleszti.

A következő fejezetekben röviden arra a kérdésre keresünk választ, hogy miként világíthatjuk meg a saját értelmezésünk szerinti empiriafogalmat és mit értsünk konstruktivista irodalomtörténetírásról, ily módon lépésről lépésre tárva fel azt az elméleti keretet, amely nélkül nem létezik empirikus irodalomtörténetírás.

2. MIT JELENT AZ "EMPIRIKUS" AZ EMPIRIKUS IRODALOMTUDOMÁNYBAN?

2.1. Empirikus: tapasztalatszerzési típus.

Az utóbbi tíz évben sok ismeretelméleti munka ért egyet abban, hogy az észlelés és a megismerés folyamatai nem tekinthetők az objektív igaz valóság leképezésének, hanem az észlelés és a megismerés esetében társadalmilag közvetített konstitutív, sőt konstruktív folyamatokról beszélhetünk. Az észlelés és megismerés biológiai feltételei, valamint szocializációtörténeti közvetítésű tapasztalatok szállítják az ismeretek és észleletek egyszerre ismeretfeltáró és -korlátozó kategoriális és konceptuális keretét. Ezzel ahhoz a filozófiai hagyományhoz kapcsolódnak, amely a püronnistáktól Vicon, Kanton, Nietzsche, Vaihingeren, Meadon és Schützön át a modern konstruktivistákig húzódik; egy olyan hagyományhoz, amely mindig újra megindokolta, hogy tudá-

¹Részletes kifejtését a következő munkában találjuk meg: G. Rusch--S. J. Schmidt: "Das Voraussetzungssystem Georg Trakls". Braunschweig/Wiesbaden 1983 (Konzeption Empirische Literaturwissenschaft, Bd. VI.).

sunk hogyan és miért nem az objektív valóságot tükrözi vissza, hanem konstruál valamit, amit a megismerés során valóságnak tekintünk. Ezt a tradíciót keltik ma újra életre a konstruktivisták (többek között Maturana, von Foerster, von Glasersfeld)² empirikus munkáikkal, amelyek az autopoietikus rendszerek elméletének keretében minden tudásnak szigorú szubjektumfüggését, valamint konstruktivitását hangsúlyozzák. Ezért szó szerint teremtjük -- mondta Maturana -- a világot, melyben élünk, azáltal, hogy megéljük. Az empiriafogalom kérdésére vonatkoztatva ez az ismeretelméleti felfogás így összegezhető:

2.1.1. Minden ember olyan tapasztalatokat szerez hétköznapi cselekvései során, amelyek úgy igazolódnak, hogy nincs okunk kételkedni abban, hogy ez így és nem másképp van. Ismeretelméleti szempontból ezt a sikeres mindennapi tapasztalatot pedig -- ahogy minden más tapasztalatot is -- azok a képzetek, sémák, keretek stb. határozzák meg, amelyek segítségével egyáltalán észlelünk, tapasztalunk, kognitív struktúrákat és értelmezéseket állítunk elő. Ezek a kognitív "közvetítők" a mindennapi tapasztalatban általában implicitiek maradnak és a legtöbb embernél sohasem válnak tudatossá.

Ezzel szemben úgy jutunk tudományos empirikus tapasztalatokhoz, hogy az ennek során felhasznált kognitív közvetítők (képzetek, modellek, elméletek, módszerek stb.) kifejtése és empirikus alkalmazása a lehető legexplicitebben történik. A kifejtettséget és rendszerességet azért tartjuk fontosnak, mivel azok a tapasztalatok, melyek például a tudományos cselekvésekben működő új képzetek, sémák stb. segítségével válnak lehetővé, még nem működnek automatikusan, még nem konszenzuálisak egy nagyobb tudományos közösség számára, így a tapasztalatok megszerzésében, ill. a tapasztalat eredményeinek értelmezésében nyújtott teljesítményeket még vizsgálat alá kell vetni. Ha a tudományos cselekvésekben olyan tapasztalati tartományok is konstituálódnak, amelyek azt igénylik, hogy különbözzenek a mindennapi tapasztalat konstrukciós mechanizmusaitól, akkor meg kell indokolnunk, hogy erre vagy arra a tapasztalatra hogyan tettünk szert, azaz az alapul szolgáló kognitív képzeteket stb. kell explicitálnunk. Ezek a képzetek részben egybevághatnak azokkal a képzetekkel, sémákkal stb., amelyeket mindennapi tapasztalataink lehetővé tesznek; azonban explicitté kell tennünk és szisztematikusan alkalmaznunk őket, egyrészt azért, hogy kritika alá vethetők legyenek, másrészt, hogy megalapozot-

²A konstruktivisták alapvető munkáival 1982 óta jelennek meg gyűjteményes kötetek a "Wissenschaftstheorie" sorozatban a Vieweg kiadónál (Braunschweig/Wiesbaden), valamint a DELFIN c. folyóiratban, szerkesztik: J. Brenner, G. Rusch és S. J. Schmidt (Siegen/Stuttgart).

tak legyenek és hogy csupán részleges érvényességüket mindig felismerhessük. Ennélfogva a tudományos és mindennapi valóságképzés között nem teszünk ontológiai különbséget, azonban kategoriális különbséget igencsak, mivel tudományos cselekvésekben az ilyen sémák, képzetek stb. (történetileg változó) szabályok szerint szisztematikusan fejlődnek és kerülnek alkalmazásra. Ennélfogva az empirikus irodalomtudományban az empíriát biztosító kategóriák nem az "objektivitás" és az "igazság megközelítése", hanem a kifejtettség, interszubjektivitás és rendszeresség lesznek.

Tudományos közösségekben a konszenzuális törvényhipotézisek vagy az interszubjektíven verifikálva érvényessé váló kijelentések azt mutatják, hogy személyek meghatározott csoportja közösen elfogadott képzetekkel, fogalmakkal, elméletekkel és módszerekkel rendelkezik, tehát kognitíven összehasonlíthatóan dolgozik, ez azonban semmit sem állít egy olyan független abszolút valóság minőségéről, amelyet "helyesen" ismertek volna meg.

Az empirikus mindennapi tapasztalatban éppúgy, mint az empirikus tudományos tapasztalatban is valóságmodellekkel s nem pedig a "reális valósággal" foglalkozunk. A valóságmodellek azonban nem a valóság képei, hanem problémamegoldások eredményei, melyek kognitív és nem-kognitív vállalkozásainkhoz egyaránt "illeszkednek" és ezentúl is illeszkedni fognak: A világ határai -- hangsúlyozza E. Von Glasersfeld --, melyeken vizsgálódásaink zátonyra futnak, sosem kerülnek a szemünk elé. Amit megélünk és tapasztalunk, megismerünk és tudunk, szükségszerűen a saját építőköveinkből épül föl és csakis az alapján magyarázható, ahogy felépítjük.

Az itt röviden ismertetett konstruktivista ismeretelméleti megközelítésnek jelentős következményei vannak arra, amit a történetírás területén zajló tudományos kutatásnak tekinthetünk, ill. tekintenünk kell.

3. MIT JELENT AZ "EMPIRIKUS" AZ IRODALOMTÖRTÉNETÍRÁSBAN?³

3.0. Hogy ezt a kérdést megválaszolhassuk és jelentőségét helyesen ítélhessük meg, szükséges az olyan, nem-történeti tevékenységet folytató tudósok kutatási helyzetével összehasonlítva áttekinteni a történetírás kutatási helyzetét, akik pl. az (irodalom-)szociológia, pszichológia, biológia, fizika stb. tudományát művelik. Hogy a különbségek eléggé világosan megmutatkozz-

³A továbbiakban kifejtett összefüggések megalapozása és magyarázata megtalálható az alábbi könyvben: G. Rusch: "Von einem konstruktivistischen Standpunkt. Erkenntnistheorie, Literaturhistographie und Diachronie in der Empirischen Literaturwissenschaft". Braunschweig--Wiesbaden: Vieweg (megjelenés alatt)

zanak, a kutatások helyzetét négy aspektusból kell megvizsgálnunk: először a különböző diszciplínákban kidolgozott elméletek tárgyterületei jellegének aspektusából; másodszer a kutatók tapasztalati területeinek aspektusából, amelyekben elméleteiket konstruálják és (empirikusan) interpretálják; harmadszor azon állítások természetének aspektusából, melyeket a tárgyterületre vonatkoztatva elméletek keretében alkothatunk meg, és negyedszer a megbízhatóság aspektusából, amellyel az ilyen állítások érvényességét el tudjuk fogadni.

3.1. A történetírói és nem történetírói diszciplínák kutatási helyzetéről.

3.1.1. A nem-történetírói tudományokban a kutatók érdeklődése egy társadalmi csoport konszenzuális tapasztalati valóságának részeire irányul. Ennek során a tudósok egészen pontosan olyan jelenségterületekre vonatkoztatják elméleteiket, amelyek konstans tárgyak vagy permanens folyamatok formájában lényegében bármikor (vagy időről időre) hozzáférhetők vagy még reprodukálhatók is. Más szavakkal: olyan jelenségekről vagy jelenségterületekről van szó, melyeket elvben újra megélhetünk, melyek észleléseinkben, viselkedésünkben és cselekvéseinkben minduntalan szerepet játszhatnak, melyeket ismernünk kell, hogy mindennapi életünk nehézségeivel megbirkózhatunk, ill. a felmerülő orientációs problémáinkat megoldhatunk. Eme diszciplínák kérdésfelvetései is eszerint irányulnak például a tárgyak pontos állapotára, az események okaira és következményeire, a dinamikus rendszerek működésére stb.

Előfordult, hogy történészek azt a nézetet képviselték, miszerint kutatásaik tárgyterülete éppen nem az ilyen állandó és ismétlődő jelenségekből konstituálódik, hanem egyedi eseményeknek az ezeket mintegy kiegészítő területéből, egyedi és egyszeri folyamatokból genetikusan és kronologikusan rendjük alapján. Valójában ezek a kérdésfelvetések főként a krónikaírókat, dokumentumkészítőket és évkönyvszerzőket érdeklik, de nem a történészeket: az ő tárgyük sokkal inkább "a Történelem". Na de hát mi is az a Történelem? A laikusok éppúgy, mint a történészek, egyetértenek abban, hogy a történelemnek valamiképp a múlttal van dolga, s történelemnek gyakran az összes múltbeli esemény és folyamat summáját tekintik. Azonban ezek a múltbeli események és folyamatok figyelmet érdemlő hátránnyal rendelkeznek, miszerint közvetlenül többé már nem figyelheti meg őket senki. És ebben az értelemben a történetírói tudományok tárgyterülete végül is fogalmi természetű. Nincs az a történész, akinek esélye lenne arra, hogy annak az időnek saját maga legyen szemtanúja, amellyel foglalkozik. Nem ismétlődnek meg a történelmi események és folyamatok sem, eltűnnek -- visszahozhatatlanul. Azonban -- érvelhetünk -- ezzel mégsem felejtjük el őket: felidézhetjük őket, a krónikák megemlékeznek

róluk, jeleket hagynak maguk mögött stb. Ezzel eljutunk a második aspektushoz, a tudósok tapasztalati területeihez, amelyeken elméleteiket konstruálják és interpretálják.

3.1.2. A nem-történetírói empirikus tudományokban elméleteket a tapasztalati valóság egyes részleteire konstruálunk. A tudósok elméleteiket a tapasztalati valóság azon területein használhatják, melyeket illetően elméleteiknek valamit mondaniuk kell. Ha egy elméletet olyan rendszerként képzelünk el, amelyben leírások és magyarázatok generálhatók, akkor ezek a leírások és magyarázatok megfigyelhető jelenségekre vonatkoznak úgy, hogy a teorémák leíró és magyarázó jellege megállapítható lesz. Más szavakkal: viselkedések és cselekvések, észlelések és megfigyelések, ill. mérések és kísérletek segítségével kifürkészhetjük az olyan konceptuális rendszereket, mint az elméletek használhatóságát, effektivitását és hasznosságát.

A történetírói tudományok tudósai éppúgy, mint a többi tudományban dolgozó kollégáik, nem léphetnek túl tapasztalati valóságukon és tapasztalati valóságuk megélésének modalitásain. Ők is mindig csak a jelenben léteznek és élnek, s tapasztalatokat is csak azokkal a mindenkor jelenvaló tárgyakkal és azon konceptuális rendszerek kereteiben szerezhettek, melyekkel ők maguk rendelkeznek. És ezért a történésznek munkája egyetlenegy pontján sincs dolga a "történelem" tárggyal, múltbeli eseményekkel stb., hanem kizárólag olyan tárgyakkal, melyeket tapasztalati valóságában talál és amelyeket saját tapasztalatának körében valóban kezelni tud. Ez azt jelenti, hogy nem az a terület a történetírói tevékenység tárgyterülete, amelyre ez a tevékenység tulajdonképpen vonatkozik, hanem a tapasztalati valóság.

Az ember kognitív képességeihez hozzátartozik, hogy tulajdon külső viselkedését és mentális viselkedése nem jelentéktelen részét tudatosíthatja. Leírhatja önmagát, viselkedésében összefüggéseket hozhat létre, cselekedhet (az intencionális viselkedések értelmében) és képes emlékezni. Mindezen képességek összjátékában olyan fogalmakat konceptualizál vagy konstruál, mint múlt, jelen és jövő, ok és következmény, esemény és esemény-összefüggés, cselekvés és cselekvéseredmény stb. És ezért tapasztalati valóságunkat is egymással kauzálisan, teleologikusan, feltételesen stb. összefűzött események folyamatos hálójaként éljük meg, melyben a dolgok instrumentális szerepet játszanak, folyamatokban eredményként lépnek föl stb.

3.1.3. Most azon állítások természetével foglalkozunk, melyeket a nem-történetírói és a történetírói tudományokban a tudósok tárgyterületükre vonatkoztatva hoznak létre.

A nem-történetírói tudományokban ezek a kijelentések például a tapasztalati valóság mindenkorai tematikus részleteinek pontos állapotára vonatkoznak. A tudósok ehhez kitalálnak tárgyakat, tulajdonságokat, cselekvőket, ezeket logikailag ellentmondásmentes rendszerekben kölcsönös összefüggésbe hozzák egymással és elméleti konstruktumaikról azt állítják, hogy a tematikus jelenségeket fennállásukban, működésükben és más objektumokkal való kölcsönhatásaikban leírni és magyarázni képesek. Amennyiben mármost egy jelenség vagy jelenségterület állapotának vagy működési módjának elméleti elképzelése segítségével a leírás és magyarázat problémáinak megoldására és mindenekelőtt gyakorlati problémák megoldására új utakat találunk, akkor ezek az elméleti rendszerek az emberi gondolkodás és cselekvés számára igazolják hatékonyságukat. Egy ilyen igazolás sikerességét követően gyakran feltételezik azt is, hogy egy jelenségnek vagy jelenségcsoportnak a megnyilvánulási formája mögött rejtőző valódi vagy tulajdonképpeni természete megegyezik azzal, ahogy az elméleti rendszer ezt a természetet megjeleníti.

A történészek ezzel szemben kijelentéseikkel a múltat utalnak, azt kívánják bemutatni, ami a múltban esett meg.

De ténylegesen nem a múlt leírásával szolgálnak, hanem olyan eseményeket, eseményláncokat és eseményfolyamatokat képzelnek el, amelyek összeegyeztethető tapasztalati valóságuk oly tárgyival, amelyeket a múltbeli események maradványainak, nyomainak vagy forrásainak neveznek. De az, hogy mi minősül maradványnak, nyomnak vagy forrásnak, nem a múltban dől el, hanem attól a képességtől függ, hogy a jelen tárgyiban folyamatok és cselekvések eredményeit, cselekvésszisztemekben használt eszközöket ismerjünk fel. A tárgyak (adatok) ezen fajtájából kiindulva és általános és speciális világtudásuk (mindennapi tudás, elméleti tudás) alapján a történészek olyan eseményeket, folyamatokat és történéseket találnak ki, melyekbe beilleszkednek az adatok. Kitalálnak történeteket és azt posztulálják, hogy a történetekben elképzelt folyamatok pontosan megegyeznek a múlt eseményeivel.

3.1.4. Effajta megfontolásaink zárásaképp szóljunk a tudományos kijelentések bizonyosságának aspektusáról. Természetünkben mint élő kognitív rendszerek természetéből adódik, hogy az általunk létrehozott konceptuális rendszerek hatékonyságának és bizonyosságának ellenőrzésére csupán egyetlen lehetőség adott: a világ általunk való megélésének folyamatában ezekkel a rendszerekkel és olyan kritériumok szerint kell tapasztalatokat szereznünk, amelyeket pl. leíró és magyarázó jelleghez megkövetelünk.

Ennek következtében az ilyen leírások helytállóságáról jelenvaló vagy jövőbeli tények vagy tényállások segítségével győződhetünk meg. Azonban abban

mindig bizonytalanok maradunk, hogy múltbeli eseményekről szóló leírásaink helytállóak-e vagy sem; hiszen az az idő, amelyben a történetírás kijelentéseinek deskriptivitását mi is megállapíthattuk volna, nem azonos azzal az idővel, amelyben alkalmunk lenne e mondatok deskriptivitását megállapítanunk.

3.1.5. Ezekből a megfontolásokból miféle konzekvenciák adódnak az irodalomtörténetírás számára?

(1) A múlttól alkotott elképzeléseink bizonytalanok. A történelmet illetően nem szerezhethetünk semmiféle olyan bizonyosságot, mely ahhoz a bizonyossághoz lenne fogható, amellyel a permanens tárgyak és folyamatok vagy az ismétlődő események minőségét és működési módját illetően rendelkezhetünk.

(2) Azon tárgyak alapján, amelyeket múltbeli események maradványainak, nyomainak vagy forrásainak tekintünk, általános világtudásunk, tapasztalatunk segítségével és a mindenkor megfelelőnek tartott elméletek kereteiben, előállíthatjuk múltra vonatkozó elképzeléseinket, melyek plauzibilitása függ: (a) attól a mértéktől, amelyben a lehető legtöbb maradványt, nyomot és forrást sikerül egy koherens történet-összefüggésbe integrálni, (b) a koherens történet-összefüggés létrehozásához felhasznált tudás-, tapasztalat- és elméletkészletek ismertségétől, bizonyosságától és plauzibilitásától.

(3) Minél kisebb a történet-összefüggések konstrukciójához rendelkezésre álló maradvány, nyom és forrás mennyisége, annál nagyobb lesz azoknak a történet-összefüggéseknek a száma, melyekben ezek az adatok koherensen integrálhatók.

(4) Az adatok ugyanazon mennyisége esetén különböző tudás- és tapasztalatkészletek alkalmazásától és különböző elméletektől függően különböző történet-összefüggéseket állíthatunk elő.

(5) A történetírás empirikus munkálatai a következő területekre korlátozódnak: (a) azon tárgyak felkutatására és azonosítására, amelyeket múltbeli események maradványainak, nyomainak vagy forrásainak tekinthetünk, (b) a maradványként, nyomként és forrásként tekintett tárgyak halmazáról szóló történetírási hipotézisek kezelésére.

(6) Ez a történetírás számára a következők szükségességét jelenti: (a) a történetírási hipotéziseket explicálni kell, (b) a magyarázatokhoz felhasznált elméleteket be kell mutatni és ki kell fejteni, (c) azt az adathalmazt, mellyel dolgozunk, expliciten meg kell adni, (d) úgy kell a kifejtést és az érvelést megformálni, hogy interszubjektíve megismételhető legyen.

(7) Ha belátjuk, hogy a történetírói munka során nincs közeledés a múlthoz, ha belátjuk, hogy a történelem az a mód, amelyben a múlt az emberi tudat számára jelenvaló; és ha felismerjük, hogy múltra vonatkozó elképzeléseink

különböző történelmek sokaságára hullanak szét, akkor világossá válik, hogy a történetírás nem a múltat mutatja be rekonstruktíven, hanem a múlt modelljeit vagy elképzeléseit hozza létre.

(8) Trakl-kutatásunkban ezek a belátások arra a szándékra indítottak bennünket, hogy a Georg Trakl irodalomtörténeti tárgynak elképzelését vagy képét állítsuk elő oly módon, hogy új irodalomtudományi, társadalomtudományi és pszichológiai elméletek felhasználásával a rendelkezésünkre álló adathalmazt konzisztensen integráljuk. E kísérlet központi fogalma az irodalom empirikus elméletében⁴ kifejlesztett teoretikus fogalom, az "előfeltétel-rendszer".

4. EGY TRAKL-KÉP IRODALOMTUDOMÁNYI EMPIRIKUS KONSTRUKCIÓJÁHOZ

4.1. Miért van szükség tudományos Trakl-képekre?

Az irodalomtörténeti biográfiák (szerző-képek) tudományos konstrukciónak gyakran ellene vetik, hogy túlságosan munkaigényes, komplikált eljárásokat igényelnek, és végül kifejtésükben nem oly elegánsak, mint a mesélő-esszéisztikus műfaj könnyed életrajzai.

Az ilyen ellenvetések nem veszik figyelembe (jó szellemtörténeti hagyomány szerint, mely az irodalomtudományi munkáktól mindig több irodalmiságot, mint tudományosságot várt el), hogy a tudományos cselekvésnek -- függetlenül attól, hogy mely problématerületre vonatkozik -- meghatározott konvenciókat, szabályokat és normákat kell követnie ahhoz, hogy a cselekvés folyamatában és az elért eredményeket illetően interszubjektíve megbeszélhető és vitára érdemes legyen.

Hogy a megbeszélhetőség és vitára érdemesség formális feltételei teljesíthetők legyenek, az irodalomtudomány szakértői tevékenységének meghatározott követelményeket kell kielégítenie: olyan nyelvet kell használnia, mely interszubjektíve érthető; oly eredményekre kell jutnia, melyek rendelkeznek empirikus tartalommal, tehát megismételhető tapasztalatokról kell állítania valamit, meg kell magyaráznia előfeltételeit és kiindulópontjait annyira, hogy a kérdésfelvetés, érvelés, illetve a megoldási út és eredmény közti összefüggés megítélhető és kritizálható legyen; és foglalkoznia kell minden olyan kérdéssel, melyen valamely legitimálható érdek világosan szemléltethető. Amikor a szakértői tevékenység felsőoktatási tanítás és kutatás kereteiben

⁴Vö. S. J. Schmidt: "Grundriss der empirischen Literaturwissenschaft". Bd. 1: 1980, Bd. 2: 1982. Braunschweig/Wiesbaden (Konzeption Empirische Literaturwissenschaft, Bd. I).

zajlik, akkor -- a felsőoktatási intézményekkel szembeni elvárásoknak megfelelően -- feltehető, hogy az "irodalommal" való "felső szintű" foglalatosság annyiban múlja felül a hétköznapi foglalatosságokat, amennyiben világosan és megismételhetően fogalmazzák meg kérdéseiket, világosan nevezik meg és szisztematikusan helyezik el problémamegoldó eljárásaikat (módszereiket), valamint kritikára alkalmas módon fejtik ki eredményeiket.

Aki ettől a bevett tudományos tradíciótól eltér, annak olyan érveket kell megadnia, melyek meggyőzőbbek azoknál, melyeket a hagyomány sokszorosan igazol. Hogy ez az intellektuális státus elérhető legyen, a felsőoktatás irodalom-szakértőinek:

-- egyértelműen meg kell adniuk problématerületüket, mely meghatározza tudományágukat;

-- meg kell magyarázniuk és meg kell indokolniuk célkitűzéseiket;

-- félreérthetetlenül kell megvilágítaniuk tudományfölfogásukat;

-- interszjektíven kell kifejteniük irodalomfogalmukat;

-- világossá kell tenniük problémamegoldó eljárásaikat.

Ez a "kell" nem önkényes követelmény, hanem a felsőoktatásban működő irodalomtudomány állapotából következik, melyre nem jellemző a fenti öt pontról kialakult széles konszenzus. Az irodalomtudományban eddig nem alakult ki normál tudományos kutatási tradíció (Th. S. Kuhn "normal science" fogalma). Ennyiben ez a "kell" tudománykommunikatív szükségesség: Ha ez az öt pont félreérthetetlenül világossá válna, akkor elvárhatnánk, hogy az irodalom szakértői megértessék magukat egymással és a kívülállókkal. Ez a "kell" azonban morális komponenssel is rendelkezik, mivel eme pontok tisztázása során az is kiderül, milyen társadalompolitikai értékeket kíván realizálni egy irodalom-szakértő, azaz miként értékeli felsőoktatásbeli kutatási és pedagógiai tevékenységének elkerülhetetlen normatív implikációit.⁵

4.2. A kutatási probléma fejlődéséről

Kevés kivételtől eltekintve (mint pl. Spoerri)⁶ a mai napig rendelkezésünkre álló Trakl-képeket nem tudományos empirikus módon állították elő a fenti értelemben, hanem inkább narratív-intuitív módon.

Tehát miként realizálhatjuk egy Trakl-kép konstrukciója során empirikus irodalomtudományi elképzelésünket?

⁵Részletes argumentációt találunk a következő munkában: H. Hauptmeier--S. J. Schmidt: "Einführung in die empirische Literaturwissenschaft". Braunschweig/Wiesbaden, 1985.

⁶Th. Spoerri: "Georg Trakl. Strukturen in Persönlichkeit und Werk. Eine psychiatrisch-anthropographische Untersuchung". Bern, 1954.

Egy ilyen elgondolás előfeltétele -- mint fent kifejtettük -- először is abban áll, hogy tudatosan tudományelméleti és irodalomelméleti elméleteket, ill. elméletvázlatokat alkalmazunk azért, hogy expliciten megfogalmazott problémafelvetésekkel dolgozzunk.

Ennek során az elméleteket nem kijelentéshalmazokként, hanem problémamegoldó stratégiákként értelmezzük. Tudományelméleti szempontból az elméletek -- felfogásunk szerint -- az explicitiség különböző mértékével és különböző hierarchikus fokozattal rendelkező fogalomhálók, melyek tudományos cselekvésekben a megfigyelő folyamatot irányítják: az adatok kizárólag az elméletek fényében létező adatok.

Trakl életművének tendenciái és biográfiai fejlődése közti összefüggés empirikus kutatásában jelentkezik az a probléma, melynek megoldására teoretikus eszközöket kívánunk alkalmazni. Ebben a kutatásban figyelembe kell vennünk mind Trakl szövegeit, mind azokat a kontextusokat is, melyekbe Trakl besorolható. Az a szövegeknél és esetlegesen releváns kontextusoknál figyelembe veendő, ill. vett kérdés, mi szerint, mi módon válogatunk szövegekből és kontextusokból, miként lokalizálunk problémákat és alkotunk hipotéziseket, csakis a hozzájuk tartozó elméletek kereteiben dönthető el.

Az ehhez szükséges elméletek egyike irodalomelméleti kerettel rendelkezik. A munkánkhoz szükséges releváns irodalomelmélet az irodalom empirikus elmélete (vö. a 4. és 5. lábjegyzettel). Ezen a helyen csak néhány fontos és idevágó szempontot ismertetünk röviden.

4.3. Irodalomelméleti előfeltételek

Az újabb irodalomelméletben rögzíthető egy olyan konszenzus, miszerint az irodalmi szövegeket az "irodalmi étellel", az "irodalmi kommunikációval", az "irodalmi működéssel" stb. összefüggésben kell vizsgálat alá vetni. Ez a konszenzus az irodalom empirikus elméletében az "irodalomrendszer" koncepciójaként jelenik meg. Az irodalomrendszert egy részrendszerekből álló társadalom keretében működő társadalmi részrendszerként határozzuk meg. Ezeknek a rendszereknek a struktúráját meghatározhatjuk elemi tevékenységi szerepekkel, melyekben az irodalomrendszer cselekvései megszerveződnek: az irodalmi szövegek produkciója, közvetítése, befogadása és feldolgozása. Az irodalomrendszert minden más társadalmi rendszertől két konvenció érvényesülése határolja el: az esztétikai konvenció és a polivalenciakonvenció. Az esztétikai konvenció azt jelenti, hogy a referenciális igényű beszédcselekvéseket az irodalmi szövegekben elsősorban nem aszerint kell megítélnünk, hogy a társadalmi valóságmodellben igazak-e vagy hamisak; sokkal inkább olyan jelentésszabályoknak és érték kategóriáknak kell alávetnünk őket, amelyek az irodalmi

szövegek mindenkor szociális csoportjában poétikailag relevánsnak számítanak. A polivalenciakonvenció azt jelenti, hogy az irodalomrendszerben cselekvő személyek szabadok abban, hogy az irodalmiként értékelt szövegeket szükségleteiknek, képességeiknek és motivációiknak leginkább megfelelően kezeljék. Elvárják, hogy különböző feltételek mellett ugyanannak a szövegnek tudjanak számukra releváns olvasatokat és értékeléseket adni, és ezt az irodalomrendszerben cselekvő más személyeknek is megengedik. A polivalenciakonvenció szintén lehetőségeket, mozgásteret nyit a jelentéskonstituáló cselekvések számára: nem a társadalmilag ismert valóságmodellre vonatkozó feltételek egyértelműsége, hanem irodalmi szövegekkel történő minden egyes cselekvés számára produktív, poétikailag releváns jelentés- és értéklehetőségek megnyitása az irodalmi cselekvéseink célja, amelyet e konvenció segítségével kell elérnünk.

Azt a funkciót, amelyet az irodalomrendszer cselekvései betölthetnek, a következő sajátossággal jellemezhetjük: míg minden más társadalmi részrendszer bizonyos értékeket, ill. aspektusokat megenged, másokat pedig kizár, az irodalomrendszer cselekvései potenciálisan komplexebbek, mint más rendszerekéi, amennyiben -- a cselekvők szükségletei és képességei szerint -- egyszerre és egyenrangúan jelenthetnek intellektuális kihívást, ill. válhatnak ki morális állásfoglalást és emocionális örömeket. Ezek az integrációs és optimalizáló tevékenységek az irodalomrendszer egyes cselekvői és a közösség számára egyaránt jelentkeznek: az irodalomrendszer az a "hely", ahol egy közösség uralkodó valóságmodelljeit vitára bocsáthatja, sőt el is vetheti, ill. alternatív valóságmodelleket játszhat végig; ahol szubjektív normakonfliktusokat nyilvánosan megfogalmazhat (és nem oly szigorúan privát módon, mint a katolikus gyónásban vagy a pszichoanalitikus beszédben), ahol szabad a cselekvéseknek nyíltan vágyorientáltaknak lenniük.

Problématerületünk négy alapvető cselekvésszerepe szerint az irodalom empirikus elmélete négy részelméletre különül el: az irodalmi produkció cselekvésének elmélete, az irodalmi közvetítés cselekvésének elmélete, az irodalmi befogadás cselekvésének elmélete és az irodalmi feldolgozás cselekvésének elmélete. Az a részelmélet, amely kérdésfelvetésünk számára különösen fontos, az irodalmi produkció cselekvésének elmélete. Az irodalmi produkció cselekvésének egyebütt kidolgozott leírását itt röviden kell összefoglalnunk:

Az irodalmi produkció egy meghatározott történelmi időpontban létező közösség többi részrendszerének kontextusában működő társadalmi cselekvések specifikus formájaként fogalmazódik meg. Eme cselekvések formája az irodalmi alkotók szükségleteitől, képességeitől, motivációitól és szándékaitól függ.

Az irodalmi alkotó egy meghatározott időpontban, előfeltétel-rendszereinek (lásd a továbbiakban) keretében létező produkciósituációban cselekszik, amelyben szándékainak és szituációfeltételeinek koordinációjához szükséges produkcióstratégiát dolgoz ki. Produkciócselekvéseinek eredményei olyan tárgyak, melyeket más cselekvők irodalmi jelenségekként prezentálnak az irodalomrendszerben.

Az irodalmi alkotók cselekvésszerepe -- legalábbis a modern irodalomrendszerekben -- intézményessé vált. "Tartalmi kialakításuk" az alkotó--intézmény viszonya szerint igazodik a másik három cselekvésszerep (közvetítés, befogadás, feldolgozás) kidolgozásának és intézményesülésének mértékéhez, ill. specifikumához. Azért kell az irodalmi produkcióról szóló állításoknak tekintetbe venniük az irodalomrendszer -- beleértve a produkció időpontjára alkalmazott közvetítő -- strukturális állapotát, hogy az individuális irodalmi alkotó cselekvéslehetőségei és cselekvésspecifikumai megfelelően meghatározhatók legyenek. Az irodalmi alkotó kulturális, szociológiai, gazdasági, politikai és életrajzi cselekvésfeltételei a produkció időpontjában az "előfeltétel-rendszer" teoretikus kategóriájában foglalhatók össze. Ezek a cselekvésfeltételek meghatározzák azt a szociális mezőt, melyben egy irodalmi alkotó működik. Az irodalmi alkotó kognitív területén létrejövő individuális interpretáció során ezek hatással vannak produkciócselekvésére, melyben eme cselekvésfeltételek társadalmi elvárásokat reprezentálnak, melyeket az irodalmi alkotó individuálisan reprezentál. A társadalmi elvárások és a személyes intenciók közti egyezés vagy eltérés mértékét tekinthetjük az irodalmi alkotó társadalmi integrációja mértékéül.

Az a két kategória, mely különösen releváns lehet egy produkcióelmélet számára, a következő címek alá sorolható:

(1) Az a mód, ahogy egy irodalmi alkotó biográfiailag saját cselekvésfeltételeihez viszonyul, személyiség-, ill. identitáskeresésként konceptualizálható; ezért a következő interakcionálisan orientált identitáselméletek (Krappmann, McCall és Simmons)⁷ felé fordulunk, melyek szerint az identitás nem egy dermedt állapot, hanem folyamatos kiegyenlítő aktus a társadalmi elvárások és a személyes vágyak és szükségletek között: Az identitás sikeres kialakítása az egyén társadalmi részvételét a jelenlegi cselekvéssituáció perspektívájából egy olyan életrajzhoz rendeli, amely összefüggést, de nem

⁷L. Krappmann: "Soziologische Dimensionen der Identität". 4. Aufl., Stuttgart 1975. G. McCall & J. L. Simmons: "Identität und Interaktion". Düsseldorf 1974 (angolul: 1966). Magyarul: "Az identitás szociológiai dimenziói. Szociológiai Füzetek, 21. p. 16. (Kézirat gyanánt.)

szükségszerűen egy konzisztens sorrendet állít elő az illető életének eseményei között (Krappmann, 1974: 9).

Az egyén társadalmi biográfiájában az identitás megszerzése és bemutatása kreatív konstruktív aktus. Az identitás csak akkor szilárdulhat meg, ha mások önként elismerik s legitimálják ezáltal. Az identitást a sikeres szerepcselekvések feltételének tekinthetjük.

Ha az identitásfolyamatban konfliktusok és ambiguitások halmozódnak föl, akkor negatív identitás kiépülésére vagy patológikus fejlődésre kerül sor (pszichózis, neurózis). Míg negatív identitás felépítése révén az egyén a túlságosan magas saját vagy idegen szerepelvárásoktól való menekülése közben egy már fenyegető identitásdiffúziót el tud kerülni, addig ez patológikus fejlődés esetén már nem lehetséges, sőt ekkor ez a folyamat öngyilkossághoz vezethet.

(2) Az irodalmi produkció cselekvésének eredményét aszerint kell megvizsgálunk, hogy milyen mértékben illeszkedik a társadalmi elvárásokhoz (adaptáció), ill. mennyiben haladja meg őket (innováció), ezáltal meghatározható egy irodalmi szöveg kommunikativitásának foka; eme összefüggéseknek elméleti kidolgozásához felhasználjuk von Martindale (1975, 1978) és McCullens (1976) kreativitás- és innovációelméleteit.⁸ McCullens a kreatív személyiséget paradox személyiségként határozza meg, a szemben álló személyiségjegyek megmaradnak és integrálódnak: A szembeállítás, mely abban áll, hogy normális esetben az egyik pólus erősítése mellett a másik gyengül, érvénytelenné válik egy bizonyos szinkronikus mozgásban, ekkor mindkét ellentétes személyiségvonás erősödni fog (erősödhet). (Groeben, 1981: 109.)

Az innováció, Martindale szerint, a művészet-létrehozó rendszereknek, így az irodalomrendszernek is, belső szükséglete. Innováció úgy hozható létre, hogy az irodalomrendszer cselekvéseinek megszokott mintáit megbontjuk, mégpedig vagy az elaboráció állandósítása mellett pozitív regressziók (inspirációk, fantázia) elmélyítésével, vagy a változatlanul maradó regresszió mellett az elaboráció csökkentésével. Az innovációnak az irodalomrendszerben elfogadható mértéke és a változás sebessége a megelőző innováció megszokottá válásától (habitualizációjától) és az innovatív irodalmi produkcióeredmények kommunikativitásának társadalmi megítélésétől függ.

⁸N. Groeben: "Zielideen einer utopisch-moralischen Psychologie". In: Zeitschrift für Sozialpsychologie, 12, 1981: S. 104--133. C. Matindale: "Romantic Progression: The Psychology of Literary History". Washington 1975. C. Martindale (szerk.): "Poetics and Psychology". POETICS, vol. 7, no. 2. W. E. McCullens: "Creative Individuals: Paradoxical Personages". In: Journal of Creative Behavior, 1976, vol. no. 4, S. 265--276.

Ha egy individuum főszereplőként az irodalmi alkotó szerepét választja, akkor ez a szerep — mint ahogy J. Slawinski hangsúlyozta — üvegnyakká válik, s ezen kell az összes életrajzi tapasztalatnak átjutnia. Ez a szerep válik azon tényezővé, amely az irodalmi alkotónak a társadalommal való összefonódása és irodalmi kommunikációjának karakterisztikája között közvetít.

Az alapvető hipotézis, amelyet az irodalmi produkcióra felállítunk, úgy szól, hogy a produkciócselekvések műprodukcióhoz és identitásprodukcióhoz vezetnek. A módszertani hipotézis, melyet eszerint megfogalmazhatunk, azt mondja, hogy:

-- az alkotófolyamatot leírhatjuk az innováció, az adaptáció és a kommunikativitás nézőpontjából;

-- az identitásfolyamatot meghatározhatjuk az egyén előfeltétel-rendszerének keretében működő társadalmi cselekvésfeltételek interpretációinak sorrendjeként;

-- az alkotás és az identitás közti összefüggéseket elsődlegesen az az alkotófolyamat és az identitásfolyamat tendenciái segítségével, és csak kivételesen az alkotófolyamat pontszerű jellemzői, ill. az egyes életrajzi adatok segítségével határozhatjuk meg.

4.4. Kutatási terv (projekt-design)

Tudományelméleti előírásainknak megfelelően, melyek nyomán teoretikus explicit empirikus vizsgálódások segítségével végrehajtandó problémamegoldásokat tűzünk ki célul, Georg Trakl előfeltétel-rendszerének empirikus tanulmányozásához a következő kutatási tervet adjuk elő: az egyének előfeltétel-rendszerében működő fent nevezett (kulturális, szociológiai, gazdasági, politikai, életrajzi) cselekvésfeltétele értelmében végrehajtjuk e terület rövid elemzését, hogy létrehozzuk Trakl előfeltétel-rendszerének modelljét. Emellett a felhasznált adatokat expliciten megadjuk, és megvilágítjuk azokat a konstrukcióperspektívákat, amelyek segítségével az adatok közti összefüggéseket előállítjuk. Emellett részleteiben szó esik

-- Ausztria-Magyarország 1861 és 1914 közti gazdaság- és társadalomtörténetének adatairól;

-- Ausztria-Magyarország politikatörténetének (1866--1914) adatairól;

-- a századforduló és 1914 közti társadalmi-kulturális kontextus adatairól;

-- Trakl nyelvhasználatának adatairól (műkarakterisztika, stílusjegyek, tematikai és lexikai készlet stb.).

Az életrajz kivételével anélkül végezzük el ezt a modellelemzést, hogy specifikusan Traklra vonatkoztatnánk. Ezzel azt a célt követjük, hogy az "iden-

titásfolyamat" és az "alkotófolyamat" koncepciójának vezérfonalán (különös tekintettel a befogadás- és kommunikációproblematikára) a Trakl előfeltétel-rendszere és irodalmi produkciója közti kapcsolatokat oly módon hozzuk létre, hogy az általunk feltételezett metateoretikus normák (teoretikusság, empirikusság) szerint konszenzusképesek legyenek.

Más szavakkal: a fent vázolt produkció- és indentitáselméleti modellel-képzéseket kell egy individuális irodalmi alkotó, Georg Trakl esetében konkretizálnunk.

4.5. A kutatási probléma kifejtése

A Trakl-kutatás keretében, melyről beszámolunk itt, két általános és egy inkább speciális problémával kell foglalkoznunk:

1. Az irodalom empirikus elmélete milyen formában válhat gyümölcsözővé a történetírási munka számára?

2. Miként lehetséges az irodalomtörténetírás mint empirikus diszciplína?

3. A történetírás szempontjából milyen formában válhat gyümölcsözővé az "előfeltétel-rendszer" elképzelése?

Tárgyelméleti szempontból a kutatási tervnek útbaigazítást kell adnia, hogy az irodalmi produkciócselekvések empirikus elméletének részei miként interpretálhatók empirikusan. Világosabbá kell válnia annak, hogy milyen összefüggések állnak fenn az irodalmi produkció és az irodalmi produkciócselekvések feltételei, ill. előfeltétel-rendszerei között. Koncepcionális szempontból az ismertetett kérdésekre adott válaszoktól elvárhatjuk, hogy további információkat, támpontokat és betekintést kapjunk, hogy meddig terjedhetnek az irodalomtörténetírás tartományának empirikus munkálatai az elmélet-hálókat empirikus irodalomtudományi elképzelésének kifejlesztése számára. Ebben a vonatkozásban figyelmet fordítottunk az empirikus irodalomtudományi elképzelésének keretében levő diakronikus komponens kifejlesztésének problematikájára is.

4.5.1. A kutatási problémák problémája

(1) Az irodalom empirikus elmélete teoretikus elképzelésének empirikus interpretálhatósága kutatásának kezdetén abban reménykedtünk -- mint később bebizonyosodott -- távol a realitásoktól, hogy az irodalomtudomány területén az empirikus kutatás heurisztikus, paradigma előtti szakaszában egy jól dokumentált és a kutatás számára intenzíven átdolgozott történetírási esetre való visszatekintés segítségével esetleg megtakarítható az empirikus munkaterület, a vizsgálódások, kérdésfelvetések, kísérletek stb. egy bizonyos mennyisége. Azonban nagyon gyorsan kiderült, jócskán csalódtunk.

A terjedelmes másodlagos irodalomban rendelkezésünkre álló anyag (az egyes versek interpretációi, az élet és mű bemutatásai, életrajzi vázlatok és életrajzok) nemcsak különösen heterogén és részben még ellentmondásos is volt, hanem az "előfeltétel-rendszer" koncepciójánka keretében egységesen nem is tudtuk volna integrálni. Az a tudás, amit Georg Trakl személyéről, irodalmi produkciójának feltételeiről és előfeltételeiről birtokolni lehetett, a kortársak emlékezetdarabjain, a különböző irodalomtudósok és pszichológusok szemléletén, véleményén és meggyőződésén szertehullott. Ahogy Georg Trakl mindenkor megjelenik (vajon "becsülendő"-e vagy "vétkes"), meszszenően életrajza és művei tudományos szemléelőinek teoretikus elképzeléseitől és a kortársi megfigyelők személyiségjegyeitől és elvárásaitól függ.

(2) Az "előfeltétel-rendszer" elképzelése az irodalmi produkciócselekvések elméletének keretében azzal a funkcióval rendelkezik, melynek a személyes-individuális szükségleteket, motivációkat, intenciókat, tudást és képességet éppúgy, mint egy irodalmi Kommunikát alkotójának szociális, gazdasági, politikai és kulturális feltételeit és előfeltételeit a mindenkori produkció-időpontokhoz kell integrálnia.

Noha Georg Trakl életéről és alkotótevékenységéről az életrajzi részletek jókora mennyisége érhető el, ez messze nem elegendő ahhoz, hogy Georg Trakl feltételezésrendszerének állapotait meghatározott produkciói számára pontosan meg tudjuk adni. Ez részben azért van így, mivel egyes versek produkció-időpontjai még nem ismeretesek. Elég gyorsan világossá vált, hogy részleteiben itt nagyon keveset tudnánk mondani.

(3) Konzekvenciák:

(a) Mivel értelmes, képviselhető és megalapozott megállapításokat akarunk tenni, ez csak globális síkon, például életszakaszokra, meghatározott témakomplexumok beállítására, fejlődéstendenciákra stb. volt lehetséges.

(b) Egyáltalán, hogy valamilyen szisztematikus feltevést az "előfeltétel-rendszer" elképzelésének interpretációja számára Georg Trakl példáján megkockáztathassunk, olyan adatbázist kellett megteremtünk, melyet már megfelelő anyagnak tekinthettünk.

(c) Hogy biztosítsuk, hogy Georg Trakl előfeltétel-rendszere egyes dimenzióinak mindenkori kifejeződéséről csak olyan adatokat kapcsolhassunk össze, melyek a mindenkori időpontokhoz is valóban az előfeltétel-rendszer elemeiként voltak konstruálhatók, az adatanyagnak szigorú kronologikus rendbe kellett állnia.

5. KUTATÁSI EREDMÉNYEK TRAKL IDENTITÁSFOLYAMATÁRÓL

5.0. A rendelkezésünkre álló adatanyagból és az alkalmazott identitáselméleti elképzelések alapján Georg Trakl személyiségfejlődését három lényeges jellemzővel láthatjuk el:

- negatív identitás felépítése a pubertásban és később,
- az öngyilkossághoz vezető identitásdiffúzió,
- az egyén feletti társadalmi problémahelyzetek radikális szubjektívizálása.

5.1. Az 1905--1908-as évek folyamatai és eseménye és a negatív identitás kiépülésének folyamata között koherens összefüggést állapíthatunk meg.

1905 szeptemberében Georg Traklnak el kellett hagynia -- közepes érettséggel -- a gimnáziumot. Ezután kezdett el gyógyszerészinaskodni. A gyógyszerész foglalkozása volt az egyetlen olyan akadémikus -- és a Trakl család társadalmi helyzetének megfelelő -- foglalkozás, melyet iskolai végzettségével elsajátíthatott. Ahogy az ebből az időből származó tudósítások dokumentálják, Georg Trakl iskolai pályafutásának megszakadását és inasnak való felvételét nyilvánvalóan társadalmi deklasszáldódként és személyes megszegyenítésként élte meg.

Ezt követte gyógyszerértérbeli lelkiismeretes, ám ambíció nélküli működése, de az elismerést és indentitását nem hivatali teljesítményeiben kereste, hanem azt a polgári kört vette figyelembe, amely őt -- úgy látta -- eltaszította magától.

Hozzálatott, hogy a polgári kultúra stílusjegyeivel és nyelvében zajló irodalmi próbálkozásait intenzívvé tegye és professzionalizálja, drámai jeleneteket és hangulatképeket (melyek Ibsenre és Maeterlinckre emlékeztettek) írt, kapcsolatot keresett a salzburgi kulturális élet exponált személyiségeivel, rendszeresen időzött kávéházakban és éttermekben, szembetűnően gondozta külsejét, nagy mennyiségben fogyasztott alkoholt, kábítószerrel, bordélyházakat látogatott. Életvitele így minden lényeges vonatkozásban megegyezett a bohémével, az örült költőével, a kívülállóival, ahogy ezt Trakl Rimbaud, Baudelaire és mások szövegeinek olvasása és életrajzuk ismerete révén elsajátította.

A "Halottak napja" című drámai hangulatkép mérsékelt erkölcsi sikere és az akkoriban Salzburgban élő drámaíró és elbeszélő Gustav Streicherrel való barátsága nyilvánvalóan Traklnak művészként, drámaíróként és polgárpukkasztóként való új önértelmezésének megerősítését szolgálta. Ez elegendő volt ahhoz, hogy egy olyan identitás felépítését indítsa meg, mely minden polgári-

val erős distanciába helyezte és mégis épp azoknak a polgári köröknek a segítségével jött létre szerepidentitásának megerősítése, amelyekbe gyökeret eresztett, amelyekhez tartozott és amelyek rétegspecifikus elismerésétől ezáltal függött. Még ugyanabban az esztendőben Trakl megpróbálta kezdeti sikerét második darabja, a "Déliab" című egyfelvonásos színrevitelével megerősíteni. Azonban a darab a közönségnél és a kritikánál egyaránt megbukott.

Jellemző módon így 1907-ben a hivatalos kulturális helyektől való visszahúzódságának időszaka következett. 1907-ben nem publikált; Trakl elhallgatott, hogy drámákat írjon.

Először 1908-ban jelent meg ismét a sajtóban, egy Gustav Streicherről szóló cikkel és első verspublikációjával. Identitáselméleti szempontból ez a drámáitól a lírai költészethez való műfajváltása egy erősen kommunikációorientált, közvetlen közönségkapcsolatot igénylő műfajtól egy inkább közvetlen kommunikáló műfajhoz való váltást mutat; mely műfajváltás egyben olyan devianciát jelentett, amely a költő önképével még teljesen összeegyeztethető volt.

5.2. Az életrajzi bizonyítékokban, melyekből az identitásfolyamat karakteristikája feltárható, folyton kifejezésre jut Georg Trakl egy oly saját-sága, amelyet a rokonok, barátok és ismerősök hirtelen temperamentumingadozások, gyors hangulatváltások formájában és Trakl személyiségének kiszámíthatatlanságaként éltek meg. Trakl az idő előrehaladtával nyilván egyre inkább egy ilyen szimultán ellentétesség áldozataként látta önmagát, melyet passzívan élt meg, azaz elszenvedett. Annak a módnak teljes ellentmondásossága, bizonytalansága, határozatlansága és ingadozó volta, ahogy Trakl önmagát megélte, megfelelően megmutatkozik magatartásának és életvitelének ellentmondásosságában. Amennyiben alapul vesszük a fent említett identitáselméleti kategóriákat, így nézetünk szerint minden lényeges identitásterületen olyan fejlődéstendenciák mutatkoznak, melyek -- a magyarázat minden elővigyázatos-sága mellett -- szignifikánsan az identitásdiffúzió irányába mutatnak:

-- A társadalmi érintkezés területén például nem sikerül az emberi kapcsolatok megbízható formáit kialakítania. Úgy tűnik, hogy a kapcsolatok hiánya, az emberi érintkezéstől való félelme, agresszivitása és a kommunikációt akadályozó beszédzokása uralta emberek közti viszonyait, s hogy mindez magát Traklt is kellemetlenül érintette. Úgy tűnik, hogy jósága és figyelmes-sége -- a társadalmilag hátrányos helyzetűekkel szemben -- mégis az elkülönülés eszközeként funkcionált.

-- Traklnak a nőkhöz való partneri viszonyát ezeken a nehézségeken túl az is terheli, ráadásul még szenved is miatta, hogy nem sikerül "felnőtt kap-

csolatot" kialakítania anyjával, akivel a "gyűlölvé szeretlek" viszony köti össze. Szolgálóleányokhoz, pincérnőkhöz, szobalányokhoz fordul, anélkül, hogy szabályos partneri viszonyt építene fel. "Szerelmi viszony" egyedül nővéréhez, Grétéhez fűzi, amely kétségtelenül vérfertőző viszonyt jelentett, amely sem társadalmi, sem vallási tekintetben nem volt elfogadott. Az összes szemtanú és életrajzíró véleménye szerint Grétével való viszonya Traklnál a bűn--bűnhődés--büntetés--kárhozat komplexusát váltotta ki, melytől Trakl ifjúkora óta erősen szenvedett. Az ösztönproblematika, az általa "állatiasnak" tartott érzékiség, különös módon tükrözi Traklnak egyre növekvő tehetetlenségét arra, hogy a társadalmi elvárások és a saját szükségletei között valamilyen rugalmas kiegyenlítő mechanizmust találjon: ez a konfliktus válik Trakl számára identitásdiffundálóvá.

-- Traklnak a valláshoz való viszonyát alapvetőnek, radikálisnak vagy fanatikusnak nevezhetjük. Hasonlóképpen erősen meg kellett szenvednie a nővéréhez fűződő kapcsolatából eredő bünt, a bűnhődés, büntetés és kárhozat utáni vágyakozását egyidejűleg az ezektől való félelmével. Grétével való kapcsolata egyszerre rendítette meg a mindenféle hitben való bizonyosságát és különösen az intézményes vallásba vetett bizalmát.

-- Georg Trakl azon próbálkozásai, hogy rendezett hivatali tevékenységgel legalább megélhetését biztosítsa, mind meghiúsultak. Polgári foglalkozási viszonyban mindig csak néhány héttig, napig vagy óráig áll; úgy tűnik, egyedül a katonai szolgálatban talál biztos támaszra.

-- De hiányoznak még olyan határozott próbálkozások, melyek irodalmi karrierjét előrelendítenék. Újból és újból vannak oly barátai és pártfogói, akik kiállnak érte, publikációi útját egyengetik és biztos nyilvánosságról gondoskodnak. Trakl az évek során egyre kevésbé törődött a dolgaival. Aminek ismét éppúgy ellentmond a kiadók és folyóiratok által elfogadott kéziratok intenzív átdolgozása és javítása, mint ahogy makacs törekvése egy összetéveszthetetlen saját stílusra, saját "modorra".

-- Hivatali balsikerei és az irodalmi tevékenységének épp hogy csak csörgedező jövedelemforrásai következtében Georg Trakl egész életében családja pénzügyi támogatására, barátai pénzadományaira és vendégszeretetére, ill. ismerősei kölcsöneire szorult, amire a -- mértéktelen alkohol- és kábítószerfogyasztása miatt -- költséges életvezetésének fenntartásához volt szüksége. De itt az is meglepetést okoz, hogy egy pénzügyileg nehéz helyzetben éppen könyvtárától válik meg, és az összes életrajzilag fontos művet Münchennek eladja.

-- Végül a kábítószer-fogyasztás is, mely kezdetben talán csak kedvtelés, majd szenvedély és a bohém önértelmezéséhez szükséges jellemzője volt, li-dércnyomássá, kórrá vált. A mámor jelentette számára a menekülést, menekülés volt a reakciója a legkisebb problémákra is.

-- Erősen ambivalensen fejlődött Georg Traklnak a nyelvhez, ahhoz a médiumhoz való viszonya is, melyben a költő "él", melyre rá van utalva. Trakl azt a lehetőséget, hogy a nyelv segítségével magát megértővé, ill. érthetővé tudja tenni, élete utolsó éveiben szemelláthatóan egyre szkeptikusabban ítélt meg. Végül arra a nézetre jutott, miszerint teljességgel lehetetlen megértetnie magát.

5.2.1. Tekintettel az identitásfolyamatra, ezennel a következő -- nézetünk szerint empirikusan bizonyítható -- tényállásokkal számolhatunk:

Az iskolai sikertelenségek és a serdülőkori terhek következtében kialakult első identitásválságra Trakl az interakció és kommunikáció, a partnerkapcsolat és szexualitás, a (vallásos) norma- és értékorientáció, a hivatalbeli teljesítmény és eredmény, ill. irodalmi szerepének legitimációja társadalmi területén negatív identitásorientáció fokozatos felépítésével választott. Az évek előrehaladtával egyre kevésbé sikerült a személyiségstruktúrában, valamint a szerepelvárások és orientációk konfliktusaiban egyidejűleg uralkodó ellentétességet megszüntetnie. Az én-diffúziók szaporodnak, az ellentéteket egyre passzívan szenved el, a vereség, a bukás és az összeomlás képzetei sokasodnak; az életnek a fiatal korban még megtartó esztétikai igazolása és magyarázata (Nietzsche művészetmetaforájának értelmében) elenyészik. Növekedik Trakl készülsége a halálra. Egyre extrémebb kábítószeres élményeiben a halál határaihoz közelít, és végül Krakóban kokainmámorban átlépi. Nézetünk szerint nem játszik döntő szerepet az identitásfolyamat magyarázatában, hogy az identitásdiffúzió ebben az időpontban egyértelműen patológikus formákat vett-e fel és a halál tervszerűen történt-e.

5.2.2. A trakli identitásfolyamat jellemzői korabeli kontextusban

A Rusch & Schmidt (1983, 4. és 5. fejj.)-ben részletesen kifejtettük, hogy a korabeli kontextus jellemzéséhez mely adatokat célszerű bevonnunk. Eme adatok bemutatására és az összekapcsolásukhoz szükséges némely hipotézisre kell itt röviden felhívunk a figyelmet, hogy a trakli identitásfolyamat specifikumára megalkothassunk majd egy hipotézist.

A századvégen Európában válságszindróma jött létre, amely a soknemzetiségű Monarchiát és az azt fenntartó polgárságot politikailag, gazdaságilag és társadalmilag egyaránt lehetőségeik határáig sodorja. Ez a fejlődés poli-

tikailag a német uralom alatt lévő soknemzetiségű állam felbomlásához, társadalmilag a tőke és a munka közti nyílt konfliktushoz, gazdaságilag pedig a feudálkapitalista gazdaság válságához vezetett. Szociokulturális területen ez a válságszindróma olyan alapvető ambivalenciák kiépülésében nyilvánult meg, melyek megjelentek minden lényeges szociokulturális területhez való viszonyban. Ezeket az ambivalenciákat a következő területeken röviden így mutathatjuk be:

– mint valóságkrízis (Einstein, Freud), melyet vagy a realitás felbomlásaként, észlelésszociációként és világcsömörként, vagy mindenható fantáziaként észlelnek, s amely szerint a realitás szabadon rendelkezésre álló produkcióterületté válik;

– mint normaválság (Nietzsche), amelyet vagy mindennemű érték átértékeléseként és felbomlásaként, vagy egy határtalan cselekvéslehetőségekkel rendelkező normamentes tér keletkezéseként szemlélünk;

– mint szexualitásválság, amely vagy végzetként (Weininger) és nemi ínségként, vagy pánszexualizmusként és az életerő kitöréseként mutatkozik meg;

-- a kommunikációszűkösség és a nyelv határtalan változékonysága közötti, illetve az innovatív kísérletek és a grammatika felbomlása közötti nyelvi válságként;

-- mint racionalitásválság, mely egyfelől az irracionalizmus, a mitológia és a mámor, másfelől a neopozitivistá szcientifikáció közötti ambivalenciával jelentkezett;

– mint ember-pátosz, mely vagy az 0-emberfeltámasztás pátoszaként, vagy a kívülállók, az elmebetegek, a gyermekek és szajhák iránti rajongó favorizációként mutatkozik meg;

-- mint a város-pátosz és ország-imádat, az utazás-egzotikum és mesterséges paradicsom dicsérete közti civilizációkritika;

– mint az én-elvesztés és önpusztítás, az én-változékonyság és önfelszabadítás közti identitásválság;

– mint történelemválság, melyet vagy a múlt és a történelmi folytonosság elvesztéseként, vagy a megidézéssig fokozott történelmi feletti rendelkezhetőségként éltek meg;

– mint a politika, a gazdaság és az ipar ambig értékelése, mely vagy gépimádat, dicsőített imperializmussal és kapitalizmussal járt együtt, vagy a regresszióra és reprimítívizációra való legvégső oknak tekinthető (Kaspar--Hauser motívum).

Az irodalomnak erre a válságszindrómára adott válaszai az alábbi közös jellemzőkkel rendelkeznek:

- erőltetett klasszikaellenesség,
- a művészi eszközök önállósítása,
- a kísérletezésre való készség,
- a grammatika rendjének felbontása,
- a nyelv konkretizálása,
- az írás öntematizálása,
- a műfaji határok áthágása,
- a mellérendelés mint a rend és a rendszerezőképesség elvesztésének esztétikai és ontológiai szimptomája,

-- az ok--okozati összefüggés és pszichológia megszüntetése az emberi cselekvések és a valóság jelenségeinek magyarázatánál.

Ezen szociokulturális tendencia keretében, amely egy válságszindróma ambig konstitúciójához kapcsolódik, Trakl mű- és identitásprodukciója ekkor mindenféleképp egy erősen történelmi válasz variánsaként jelenik meg, mely talán a következő — jobbára spekulatív -- hipotézisben fejeződhet ki: a korabeli kontextusban ennek az identitástörténetnek az identitásdiffundáló folyamatához Trakl személyes hajlama végül is nem járulhatott hozzá, az egyén feletti közösségi problémaköteget szubjektív csödként, válságként, sőt kárhazatként kellett megélnie anélkül, hogy megkísérelte volna helyzetét elemezni vagy a válság kiváltó okait megváltoztatni. Így például kárhazatra jutató szubjektív ösztönösségként éli meg és gondolja el a századvég szexuálproblematikáját (mely egyrésztől O. Weininger purizmusa, másrésztől K. Kraus szexuális forradalma között helyezkedik el). Így a polgárság válságának megélése véletlenül sem vezet társadalmi analízishez vagy politikai elkötelezettséghez, hanem csak szubjektív, esztétikai csinosítású anarchizmushoz, mely az átkozott nemiséget mutatja fel büntetésül. Trakl végül is helyesli a háborút, melynek megsemmisítő hatását irodalmi eszközökkel fejezi ki, s olyan lehetőségnek tekinti, mely a számára megoldhatatlanná vált szubjektív problémáit képes megoldani.

Trakl reakciójában egy különösen drasztikus tendencia fejeződik ki, mely hasonló formában a századvég óta figyelhető meg sok elidegenedett irodalmi entellektüelnél: ekkor nincsenek abban a helyzetben, hogy elidegenedettséjük társadalmi feltételeit elemezzék és erre együttesen reagáljanak, a polgári világ összeomlását a szenvedők, hajótöröttek, reményvesztettek, lázadók, kétségbeesettek egyéni válságaként élik meg.

6. KUTATÁSI EREDMÉNYEK TRAKL ALKOTÁSI FOLYAMATÁRÓL

6.1. A homály toposza

Annak érdekében, hogy a trakli oeuvre alkotási folyamatáról megbízható adatokkal rendelkezünk, tudatosan nem használtuk fel saját szubjektív interpretációinkat, ellenben megkíséreltük, hogy Trakl recepciótörténete és lingvisztikai elemzés segítségével megbízható karakterizációkhoz jussunk.

Máig áttekintve Trakl recepciótörténetét, figyelemreméltó konvergencia mutatkozik abban a megállapításban, hogy Trakl szövegei -- mindenekelőtt az 1909 és 1914 közt írottak -- homályosak, közvetlen befogadást nem engednek meg, csakis bonyolult hermeneutikai módszerekkel közelíthetők meg. Az erre a "homályra" vonatkozó értelmezési ajánlatok a bármintemű interpretációtól való óvakodástól egészen addig az ígéretig terjednek, miszerint minden homály egy "bizonyos pontból orvosolható". Kevés kivételtől eltekintve komoly próbálkozás nem született arra, hogy szemantikai elemzés segítségével megmutassa, valójában miben is áll a hírhedt trakli homály, amit aztán interpretatív eszközökkel átvilágított volna.

6.2. Lingvisztikai szövegelemzés

Hogy némiképp operacionalizáljuk a homály toposzát, lingvisztikai szövegelemzések sorát végeztük el, ezzel egyben a fenti kérdésre is választ kívántunk kapni. Az 1909--1914 között íródott költemények elemzésének eredményei⁹ a következő statisztikailag szignifikáns jellemzőket mutatják:

- növekvő mellérendelés, a főnevek, névmások és kötőszók csökkenő használata,
- az utalási formák (a személyes és mutató névmások, határozószók, birtokos névmások, névelők stb.) nem-grammatikus használatának megnövekedése (a kortársi nyelvhasználat és a Duden-szabályok tekintetében),
- a szintaktikai ambiguitások növekedése,
- az olyan színeket jelölő melléknevek alkalmazásának megnövekedése, amely színeket konvencionálisan sem ismerjük a minősített tárgy színeként (pl. arany szem),
- a melléknevek és főnevek összekapcsolásának szokatlan kombinációi megnövekedtek (szemantikai ismertetőjegyek szerinti elemzés segítségével derítettük ki),
- a szintaktikai teljesség csökkenése,

⁹Az eredmények pontos dokumentációját vö. Rusch--Schmidt, mint az 1. lábjegyzetben, 6. fejezet.

-- a szokatlan jelelhelyezési gyakorlat megnövekedése,
-- a sorhosszak csökkentésével a mondatrészek elkülönülésének megnövekedése,

-- a melléknévi állítmányok megnövekedése az igei állítmányok rovására (propozícióelemzés segítségével állapítottuk meg).

Ha a megértésnek olyan modelljéből indulunk ki, amelyben a megértést hierarchikusan rendezett konstruktív folyamatnak gondoljuk el, mely során a nyelvi konzisztencián túl koherens makro- és szuperstruktúrák épülnek föl,¹⁰ akkor az ilyen konstrukciófolyamatok szabályainak megszegései szövegalkotási eljárásokként interpretálódhatnak, amelyek szokatlanul magas befogadói ráfordítást igényelnek, és amelyek emiatt a szöveg érthetlenségeként magyarázhatók. Az említett szövegelemzési eredményeket a következőképpen interpretálhatjuk: a nyilvánosságra hozott Trakl-versek 1909 és 1914 között statisztikailag szignifikáns tendenciát mutatnak, melyet a befogadás szintaktikai, grafematikai, prozódiai és szemantikai segédeszközeivel kell értelmeznünk. Az a minőség és azok az eljárások, ahogy Trakl a szemantikai, referenciális és metaforikus stratégiákat alkalmazza, feltételes recepcióakadályok, melyeket a szövegfeldolgozás segítségével aztán metaforikusan "homályként" magyaráz(hat)unk.

Összevetve a kortárs szerzők értéktendenciáival, Trakl értékfejlődése (1909 és 1914 között) a kommunikatív képesség elvesztésének innovatív tendenciájaként határozható meg, a "kommunikatív képesség elvesztése" alatt pedig a recepcióakadályok felépítésének a fentiekben ismertetett tendenciáját értjük.

Ez a tendencia -- összevetve a kortárs szerzőkkel, úgymint E. Lasker-Schülerrel, E. Stadlerrel, G. Heymmel vagy J. van Hoddisszal -- nem tekinthető tipikusnak; noha ezeknél a szerzőknél is hasonló sortípusokat vagy szókapcsolatokat találunk, azonban a szövegnek szövegnyelvészeti és kognitív pszichológiailag meghatározható konzisztenciafeltételeit tekintve Trakl lényeges eltérésekkel rendelkezik.

Mint ahogyan Traklnak a gyakran idézett véleménye (...), amit nem tudunk közölni, azt a költészettel sem tudjuk kifejezni. Közölni semmiképpen sem tudunk.

¹⁰Pontosabb kifejtése megtalálható az alábbi könyvben: Hauptmeier--Schmidt, mint az 5. lábjegyzetben, valamint a következő tanulmányban: Schmidt: "Text, Subjekt und Gesellschaft. Aspekte einer konstruktivistischen Semantik", in: M. Faust et al. (Hg.): "Allgemeine Sprachwissenschaft, Sprachtypologie und Textlinguistik". Tübingen 1983, S. 55--72.

Rück (27. 6. 1912) bizonyítani látszik, hogy Trakl egyre kevésbé bízott a nyelv kommunikációs lehetőségeiben, éppúgy abban sem, hogy a valóság nyel-
vileg pontosan leképezhető. E bizalmatlanság egy irodalmi alkotó számára nyilvánvalóan rendkívüli problémákat kell maga után vonjon. Trakl erre a szituációra nem az írás öntematizálásával válaszolt, hanem megpróbálkozott az irodalmi alkotófolyamat egy olyan formájának kidolgozásával, mely elsődlegesen nem a "megértésre" irányul, és elsődlegesen nem a megértést és a kommunikációt biztosító konzisztencia és koherencia szabályai szerint rendeződik el. A kommunikativitás helyére a "valóság" mint "személytelen univerzalitás" lép, mely nem kötődik az emberek közötti kommunikációhoz és konszenzushoz (vö. Buschbeckhez írott levelével, 1911).

Ha a nyelvhasználatnak egyre kevésbé az interaktív kommunikatív folyamatot s egyre kizárólagosabban az élmények, álmok, látomások, szorongások, szenvedések, sirámok stb. lehető legszubjektívebben pontos (valódi) kifejezését kell elősegítenie, akkor a nyelv az individuális élmények kifejezésére szolgáló privátnyelv irányába módosul. A Trakl késői lírájában gyakran észlelt szó- és mondatizoláció, mozaik- és verssorstílus, montázs, a nyelvi minták variációjának stilisztikai technikái, valamint az azonos szöveghelyen különböző szavaknak a kéziratváltozatokkal igazolt kicserélhetősége nézetünk szerint mind a privátnyelvi nyelvhasználat tendenciáját mutatja, amely a trakli versbeszéd hiányzó konzisztenciájához és koherenciájához kapcsolódó, lingvisztikailag meghatározható tendencia ellenpéldájának tekinthető.

Ezen a vonalon helyezkedik el az inkább narratíváról a döntően leíró szövegkészítési gyakorlatra történő átmenet (1909--1914) is, mely együtt jár a tagoló és összekapcsoló szövegelemek csökkenésével. Trakl szemelláthatóan távol tartja magát bármely realitásterületnek egy kötelező társadalmi valóságmodellre vonatkozó, strukturáló magyarázatától. Inkább a nyelvi elemeket rendezi úgy, hogy azok nyíltan tudati és élményállapotait reprezentálják, s melyek a nyelvi referencia konvencionális szabályai szerint úgy már nem működőképesek, ahogy a normál nyelvi kommunikáció kívánja meg.

Ha nyomon kísérjük a trakli identitás fejlődését és kapcsolatba hozzuk nyelvhasználatának fejlődésével, mindenképp lényeges párhuzamot állapíthatunk meg az én-diffúzió és a kommunikációs képesség elvesztésének tendenciája között, melyet megfelelő adatanyaggal empirikusan interpretálhatunk.

Végezetül röviden foglalkozni kívánunk az innovációs tartalom kérdésével, ill. a trakli alkotómódszer és a "regresszió", ill. az "elaboráció"-kategóriák viszonyával.

A racionalitásnak és a külvilág megismerésének Trakl szociokulturális kontextusában rendelkezésre álló és Trakl számára nyilvánvalóan releváns kérdésfelvetései regresszív tendenciát váltottak ki, mely alkohol és kábítószer fogyasztása révén mintegy tetszés szerint mélyülhetett. A Trakl számára igazolt kötetlenség, mely ambivalens természetromantikához, szélsőséges civilizációkritikához és apolitikussághoz való vonzalmában fejeződik ki, valamint a negatív identitás fokozatos felépítése nyilvánvalóan elősegítette irodalmi innovációs készségének (a nehezen megszerzett saját modornak) kialakulását, amit ezért és éppen ezért már kortársi befogadói is nem-kommunikatívnak, de emocionálisan rendkívül hatásosnak és evokatívnak érezték. E mélyreható "regressziószindrómának" Traklnál egy hasonlóan szembeszőkő "elaborációszindróma" felel meg: Trakl bizonyíthatóan hosszú ideig és intenzíven csiszolgatta szövegeit, még a korrektúrákba is belejavított. Úgy dolgozott költői nyelvén a Trakl-filológiában gyakran bemutatott korlátozott tárával, mint mozgó díszletekkel, a regresszíven elkészített anyagot is az általa elképzelt "valóság" és "személytelen univerzalitás" szerint dolgozta föl és rendezte el.

6.3. Kutatási eredményeink helyi értékéhez

6.3.1. A Trakl-kutatásunkra eddig adott reakciókból tudjuk, gyakran felmerül a kérdés, vajon a mi Trakl-képünk "jobb-e", mint másoké, s érdemes-e annyi teóriával fényeskednünk, ha eredményeink alig különböznek a Traklról szóló egyéb munkák eredményeitől. Befejezésként ezekkel a kérdésekkel kívánunk röviden foglalkozni.

(a) Semmiképp sem gondoljuk úgy, hogy valami egészen újat találtunk ki G. Traklról. Irodalomtudományi kíváncsalmink kizárólag arra a módra irányulnak -- s nem is irányulhatnak másra --, ahogy Traklra vonatkozó tudásunkhoz hozzájutottunk és ahogy organizáltuk ezt. Ez azonban nem szolgálhat arra, hogy ismert adatokat manipuláljunk, hanem csakis arra, hogy explicit elméletek segítségével ismert és empirikusan biztosított adatok között olyan összefüggéseket konstruáljunk, melyek kielégítik a tudományos munka követelményeit abból a célból, hogy ezen módon mindennapi tapasztalatokat és intuitív adatfüzereket rendszerezünk, interszubjektíve megismerhetővé és empirikusan ellenőrizhetővé tegyünk.

(b) A két fontos, egyéb Trakl-munkákhoz mért különbség egyike eredményeink helyi értékének megállapításában rejlik. Ahogy ebben a tanulmányban többször hangsúlyoztuk, irodalomtörténetírási munkáktól nem azt várjuk el, hogy a történelmi igazságot lépésről lépésre megközelítsék. Sokkal inkább azt, hogy -- bemutatott ismeretelméleti és történelemtéoretikus alapokon -- kizárólag egy Trakl-kép elméletvezérelt empirikus konstrukcióját mint egy Ha-ak-

kor-argumentáció eredményét állítsuk elő. (Ha a $D_1, \dots, D_n$ adatokból indulunk ki és ezeket a $T_1, \dots, T_n$ elméletek keretében összekapcsoljuk egymással, akkor a következő Trakl-kép áll össze.)

Kissé élesebb megfogalmazásban: munkánk eredményénél döntőbb a tudás megszerzésének és organizációjának módszere, amely erre az eredményre vezet; mert csak ezen az alapon hasonlíthatók Trakl-képek egyáltalán össze. Ezért elvben egyáltalán nem tartjuk kizártnak, hogy valaki intuitív vagy egyéb módszerekkel és elméletekkel a mienkhez hasonló eredményekre jusson. Irodalomtudományi szempontból csak az a kérdés lehet döntő, hogy ezen eredményre vezető utak közül melyik explicit, szisztematikus, ismételhető és ellenőrizhető.

(Fordította: Odorics Ferenc)

(Gebhard Rush--Siegfried J. Schmidt: Georg Trakl -- welcher? In: TEXT + KRITIK, 1985 Mai, 79--100.)

KÖNYVEK

Der Diskurs des Radikalen Konstruktivismus. (Hrsg. Siegfried J. Schmidt)

Frankfurt, 1987. Suhrkamp, 475.

"A Radikális Konstruktivizmus az újkori tudományos pozitivizmusnak empirikusan megalapozott alternatíváját teszi lehetővé, anélkül, hogy közben az irracionalista tudománykritika divatos irányzataitól vereséget szenvedne. Termékenyen mutat túl a relativista és szkeptikus pozíciókon azáltal, hogy megmutatja: éppen valóságkonstrukcióinknak szubjektumtól való függősége az, ami megmagyarázhatja eredményes cselekvésünket egy társadalmilag elfogadott és látszólag objektív fizikai világban. Érveket nyújt az európai gondolkodási tradíciók meghaladására, és rámutat teljes felelősségünkre azzal a természeti és társadalmi környezettel szemben, amelyben élünk" -- hangzik el a "Radikális Konstruktivizmus" legfrissebb tanulmánygyűjteményének fűlszövegében. A kötet -- címének megfelelően -- a Radikális Konstruktivizmus" dis-course-ját, beszédét kívánja bemutatni, az irányzatokhoz sorolható, különböző tudományterületekhez tartozó cikkeket közöl. A kötet nyitó tanulmánya, S. J. Schmidt írása, a Radikális Konstruktivizmus általános ismertetését célozza, majd a tovcábbiakban Maturanától és Varelától, mint az elmélet természet-tudományos (elsősorban biológiai) megalapozóitól olvashatunk egy-egy, nézeteiket összefoglaló írást. Ezután több szerzőnek -- így Heinz von Foersternek, Erich Jantschnak, John Richardsnak, Ernst von Glasersfeldnek és Gerhard Roth-nak -- ismeretelméleti tárgyú írásai következnek. Az írások közös vonása, hogy kiinduló természettudományos-empirikus bázisuk a kortárs biológiai kutatások, főként az imént említett Maturana és Varela kutatásai; továbbá, hogy ezeket a kutatásokat mint empirikus bázist kívánják az elmélet részévé tenni. A további tanulmányok egy-egy szaktudomány radikális konstruktivista megközelítésére tesznek kísérletet: Maturana a társadalmiság (Sozialität) biológiájáról ír, Peter M. Hejl egy konstruktivista társadalomelmélet alap-

Folyóiratunk cikkeiről az American Bibliographical Centre Historical Abstracts c. kiadványában bibliográfiai nyilvántartást készít.

vetését kívánja körvonalazni, Wolfram K. Köck cikke szemantikai-kommunikáció-elméleti okfejtést tartalmaz, Gebhard Rusch radikális konstruktivista irodalomelméletet vázol. A kötetet a NIKOL-csoportnak Ernst von Glasersfelddel folytatott, az irányzat főbb kérdéseit érintő beszélgetése és a radikális konstruktivizmus történetének mint egy új paradigmához vezető útnak az ismeretése zárja.

Láthatjuk, hogy a kötet átfogó igénnyel készült. Ez az átfogó igény egy-szersmind a teória inherens része: az autopoietikus, önszervező rendszerek maturanai elmélete az irányzat képviselői szerint alkalmas kiindulópont egy általános, a természet- és társadalomtudományokat egyaránt megalapozó ismeretfilozófiai álláspont kifejtésére, s ezen túlmenően pedig egy interdiszciplináris discourse létrehozására, mely utóbbi mind az általános, mind pedig a részelméletek továbbfejlesztésének előfeltétele. Az elmélet részletesebb kritikájára ezúttal nem térnénk ki, mivel az -- elsősorban természettudományos megalapozottsága miatt -- túllépi kompetenciánkat. Az átfogó, koherens, minden tudomány alapjául szolgáló univerzális szisztémák lehetőségét illetően ugyan vannak némi fönntartásaink, ám e helyütt gyümölcsözőbbnek tűnik annak a kérdésnek a vizsgálata, hogy mi mondanivalója van a radikális konstruktivizmusnak mint általános elméletnek az irodalomtudomány, tehát egy részdiszciplína számára, hogy milyen különös irodalomelméleti-irodalomtudományos állítások fogalmazhatók meg radikális konstruktivista álláspontról.

Az irányzat ismeretelméleti kiindulópontja Schmidt szerint, hogy nem a világban élünk, hanem a világgal, melyhez hozzátartozik testünk és énünk. A világ nem észlelt objektumként áll velünk szemben, melyet a továbbiakban interpretálunk, hanem "az észlelet aktusa az interpretáció aktusa" (18.). "A világot úgy ismerjük meg, ahogy számunkra megjelenik" (18.), tehát észleleteinkben és cselekvéseinkben, úgy és azáltal, ahogy a világgal cselekszünk -- csatlakozik Schmidt a kanti transzcendentálfilozófiához (ám legalább ilyen joggal mondhatná, hogy bizonyos heideggeri belátásokhoz, ha ebben nem akadályozná meg az empirikus irodalomtudomány hermeneutikaellenes beállítottsága). Az "empíria", "objektivitás", "igaz--hamis" kategóriák elveszítik hagyományos jelentésüket: egy közösségnek az egymással és a világgal való interakcióiban formálódik az a tudás, ill. viselkedésmód, amely igaznak, objektívnek, empirikusan megalapozottnak bizonyul. Az igazság ebben a tág értelemben kontextusfüggő: "Egy kultúra meghatározza tagjai lehetséges interakciótörténeleinek körét. Mivel az értékek kizárólag kultúraspecifikusak és történetiek, nincs mérce arra, hogy az egyik kultúrát a másiknál adekvátabbként tün-tessük ki. Egy kultúra csak az általa definiált predikciók területén belül

lehet sikeres. Ezért egy kultúrát nem lehet egy másik kultúra perspektívájából mint sikertelent sem megbélyegezni. Ha az emberek kulturális egységére törekszünk, úgy ezt úgy kell megüremtenünk, mely egy közös szubjektumfüggő valóságot határoz meg." (47. -- Kiemelések tőlem: N. K.)

Az idézett ismeretelméleti tézisekből az irodalomtudományra nézve többek közt az következik, hogy a tudomány tárgya többé nem az izolált szöveg, hanem helyette egy társadalomnak az irodalmi szövegekkel való cselekvései, az irodalmi cselekvéseknek a társadalom más cselekvésrendszereivel való összefüggései. Az irodalomtudomány célja a továbbiakban nem a művek interpretációja, mely szükségképpen szubjektív, egyedi marad, hanem a rendszerek külső nézőpontból való általánosítható leírása. A külső nézőpontból való leírás követelménye és a világgal való cselekvésünk kiinduló ismeretelméleti előfeltétele között ugyan némi feszültséget észlelhetünk, ugyanakkor ez a tétel az empirikus irodalomtudomány egy másik jellegzetességét is fölillantja: maga az irodalomtudomány is egyfajta társadalmi cselekvésként értelmeződik, melynek során bizonyos szabályokat követve célokat, stratégiákat és megoldásokat vázol, sikerességének mely célja, előfeltétele a tudósok konszenzusa -- s így a konszenzusteremtés maga is cél lesz. A "célok", "stratégiák", "sikeresség" kifejezések arra utalnak, hogy a radikális konstruktivista irodalomtudomány önmagát bizonyos célok és az ehhez vezető sikeres, ill. sikertelen utak relációjában kívánja értelmezni. A kérdés most már az, hogy hogyan definiálhatók ezek a célok, hiszen ezek meghatározása nélkül értelmetlen (= empirikusan verifikálhatatlan) rákérdezni arra, sikeres megoldásokat találunk-e. E tekintetben azonban meglehetősen üres meghatározásokat kapunk. Így pl. olyan ontológiai elképzeléseket és cselekvésmódokat kell kidolgozni, "amely mindenkinek, aki elsajátítja, előnyöket kínál individuális önteremtése (Autopoesie) folyamatában és a szociális partnereivel való együttélésben", olyan fogalmakat-elképzeléseket kell kialakítanunk, melyek "lehetőség szerint sok részjelenség azonosítását és az irodalmi élet effektív magyarázatait teszi lehetővé", "a fennálló problémák és aktuális célok megoldására sikeres stratégiákat" kínálnak. Egy ilyen irodalomtudomány "olyan gondolkodásmódokat és cselekvésmódokat" talál föl, "melyek életünket megkönnyítik, gazdagítják és értékesebbé teszik" (Rusch, 398.), hozzájárulnak "egy békésebb világ kifejlődéséhez" (Schmidt, 76.).

Ezek a célok minden bizonnyal igen szép és szimpátiánkat kiérdemlő célok. Specifikátlanságuk, meglehet, az irodalomtudomány természetéből (vagy pillanatnyi helyzetéből?) következik. Bizonyára védhető (lenne) egy olyan álláspont is, miszerint az általános tudományelmélet viszonylag keveset mond-

hat egy-egy tudomány tényleges gyakorlata számára. Az sem elképzelhetetlen, hogy az irodalomtudományról való gondolkodásunk szükségképpen sokkal tágabb, filozófiai -- sőt: metafizikai -- kérdésekhez kell hogy vezessen bennünket. Ám bármelyik lehetőség elfogadása legalább részben feszültségben áll(na) az empirikus irodalomtudomány, ill. a radikális konstruktivizmus kiinduló előföltevéseivel és célkitűzéseivel: metafizikai állításoknak nincs (nem lenne) helye a teóriában, a tudományelméletnek egyszersmind gyakorlatinak, empirikusan megvalósíthatónak kell lennie, s az elmélet ezáltal változtatható gyakorlattá, hogy specifikus, empirikusan verifikálható és megtanulható. Így ugyan -- mint ahogy föltehetőleg explicit összehasonlítás nélkül is érzékelhető volt -- Schmidt munkacsoportja a Literaturwissenschaft als argumentierenden Wissenschaft megjelenése óta több tekintetben árnyalta koncepcióját, továbbra is nyitva áll a kérdés: miben nyilvánul(hat) meg a radikális konstruktivista paradigmaváltás a tényleges irodalomtudományi gyakorlatban.

Neumer Katalin

Peter Finke: Konstruktiver Funktionalismus. Die wissenschaftstheoretische Basis einer empirischen Theorie der Literatur. Braunschweig--Wiesbaden, 1982. Vieweg, 252.

A bielefeldi egyetem sokoldalú professzora számos irodalomelméleti, nyelvészeti és tudományfilozófiai írást követően ezúttal -- a NIKOL-kutatócsoport tagjaként -- egy olyan monográfiát bocsátott közre, amely gondolatainak újszerűségével és nem utolsósorban szokatlanul éles hangú bírálatával merész kihívást intéz mind az irodalomtudósokhoz, mind a jelenlegi tudományelmélet képviselőihez, de az irodalom- és tudományelméleti vitákon kívül álló olvasót is határozott állásfoglalásra készíti.

A könyv kérdésfelvetése arra az alapgondolatra épül, hogy a tudományelmélet racionalitására sehol sincsen olyan nagy szükség, mint azokban a tudományágakban, amelyek fejlődésük korai, preparadigmatikus szakaszában vannak; ugyanakkor a jelenlegi tudományelmélet uralkodó irányzata, az analitikus tudományelmélet sehol sem mond oly mértékben csődöt, mint éppen ezeknél a tudományágaknál. Ezért a szerző célja egy olyan új tudományelméleti rendszer kidolgozása, amelynek feladata, hogy a preparadigmatikus tudományágakat -- köz-

tük az irodalomtudományt -- szisztematikus módon a tudományfejlődés pragmatikus szintjére emelje.

Thomas Kuhn tudományfejlődés-elméletére támaszkodva a szerző azokat a tudományágakat nevezi paradigmaticusnak, amelyekben a kutatás céljait, módszereit, normáit, értékeit illetően a tudományág képviselői között alapvető nézetazonosság uralkodik. Ezzel szemben a preparadigmatikus tudományágakat, így az irodalomtudományt is, a paradigmák, a kutatást meghatározó egységes feltételrendszer hiánya -- a szerző terminológiájában a "koncepciók" pluralizmusa -- jellemzi. Ez annyit jelent, hogy az egyes kutatók vagy kutatók csoportjai egymástól lényegesen eltérő módon határozzák meg tudományuk tárgyát, feladatait, módszereit. Így pl. az irodalomtudományban megoszlanak a vélemények arról az alapvető kérdéstről, hogy a kutatások tárgyát szövegek vagy társadalmi folyamatok alkotják-e; hogy céljuk a művek megértése vagy az irodalmi folyamat magyarázata-e stb. A szerző szerint ez a pluralizmus akkor szüntethető meg, ha a rekonstruktív és strukturalista alapokon nyugvó analitikus tudományelmélettel szemben egy funkcionalista és konstruktív, azaz a fejlett irodalomtudományos paradigma létrehozásában a tudományok autonóm fejlődésének tagadásával közreműködő metaelméletet dolgoz ki, mely azonban megőrzi az analitikus tudományelmélet főbb eredményeit, így mindenekelőtt J. D. Sneed modelljének értékeit. Ezekből a megfontolásokból kiindulva a szerző közvetlen célja a "koncepció" fogalmának explikációja és ennek segítségével két koncepció, az empirikus irodalomtudomány és metaelmélete, a konstruktív funkcionálizmus alapelveinek felvázolása.

Egy tudományos koncepció szintek hierarchiájából áll. A hierarchia legalsó lépcsőfokát a strukturalitás szintje foglalja el, az ún. S-mátrix. Az irodalomtudomány feladata ezen a szinten az irodalmi folyamatok, a konstruktív funkcionálizmusé pedig az irodalomtudományos elméletek szerkezetének feltárása. A szerző az előbbire kevés szót veszteget, az utóbbit azonban részletesen tárgyalja. A tudományos elméletek szerkezetének modellálása az analitikus tudományelmélet azon irányzatát használja fel, amely az 1970-es években bontakozott ki mindenekelőtt J. D. Sneed és W. Stegmüller munkássága nyomán és melynek fő jellemzője, hogy a tudományos elméleteket -- a korábbi felfogástól eltérően -- nem kijelentések rendszereként, hanem halmazelméleti predikátumként kezeli. A szerző meggyőzően érvel amellett, hogy ez a rendszer nyújtja a legjobb eszközöket az elméletek szerkezetének és fejlődésének modellálására, mivel precíz módon explikál pl. olyan fogalmakat, mint "elmélet", "elméletfejlődés" stb. és tesz kezelhetővé olyan problémákat, mint a megfigyelések függése az elmélettől vagy az elméleti fogalmak kérdése. A

szerző határozottan állást foglal a monista tudomány szemlélet mellett, mely szerint minden tudományos elmélet szerkezete alapvetően azonos: a közöttük fennálló, az egyes tudományágakra jellemző különbségek ennek az általános szerkezetnek az alternatív megvalósulási lehetőségeire vezethetők vissza. Ezért az empirikus irodalomelméletet is úgy kell megalkotni, hogy tükrözze az empirikus elméletek általános sajátosságait. Az S-mátrixszal foglalkozó fejezet a könyv legkevesebb önálló gondolatot tartalmazó, ugyanakkor legbiztosabb elméleti alapokon álló része.

Finke logikusan és meggyőzően fejtegeti, hogy a strukturalitást érintő kérdésfelvetéseknek logikailag és időben egyaránt meg kell előznie a funkcionalitásra vonatkozó kérdéseket: egy rendszer működési módját csupán akkor vizsgálhatjuk, ha előzőleg már feltártuk annak összetevőit és az összetevők között fennálló viszonyokat. Az empirikus irodalomelmélet a funkcionalitás szintjén sem különbözhet más elméletektől, így elsőrendű feladata az irodalmi folyamat magyarázata. Az irodalmi folyamat strukturális magyarázatán a szerző "az empirikus elméletnek azt a funkcióját" érti, "amely az irodalmi folyamatot az irodalmi rendszer törvényei által meghatározott tényezők komplex rendszereként értelmezi" (119.); az irodalmi folyamat funkcionális magyarázata pedig az empirikus elmélet azon funkciója, amely "az irodalmi folyamatot az irodalomra irányuló szükségletet kielégítő... szisztematikus stratégiaként értelmezi" (uo.). Erősen kérdéses azonban, hogy ezek és a hozzájuk hasonló megfogalmazások mennyire megalapozottak. Ugyanis pl. -- mivel a funkcionalitás a strukturalitásra épül -- eleve reménytelen funkcionális magyarázatokra törekedni addig, amíg nem rendelkezünk strukturális magyarázatokkal. Viszont az irodalmi folyamat strukturális magyarázatának fenti meghatározása csupán akkor lenne elfogadható, ha megoldaná vagy legalábbis felvetné és kezelhetővé tenné mindazokat a jól ismert kérdéseket, amelyek a tudományos magyarázat fogalmának explikációs kísérletei során felvetődtek. Ezzel szemben a szerző nem indokolja meg, hogy miért hagyja figyelmen kívül az elmúlt két-három évtized főbb eredményeit és tendenciáit, miért nem reflektál pl. a deduktív-nomologikus magyarázat fogalma, a tudományos magyarázatok pragmatikai relativizálása, a nem-nomologikus és nem-deduktív vagy a normatív, intencionális magyarázatok, ill. az irodalomtudományos törvények léte és milyensége körül kibontakozó és mindmáig zajló vitákra. Így állásfoglalása nehezen értékelhető.

Az F-mátrix (és vele együtt az S-mátrix) redukálható a teoreticitás szintjére (T-mátrix), mely az empirikus irodalomelmélet elméleti értékeinek rendszerét alkotja. A könyvnek ez a része világos, bár rövidre fogott fej-

tegetéseket tartalmaz az empirikus elméletek valósághoz való viszonyáról és a főbb elméleti értékekről, a Sneed-féle irányzat szellemében.

A teoreticitás szintje redukálható a politicitás szintjére (P-mátrix), mely a tudomány gyakorlati értékeit tartalmazza. Ezen a szinten egy régóta ismert megállapítást fogalmaz újra a szerző: az elmélet próbája a gyakorlat. Az irodalomtudomány gyakorlati feladata, melynek eddig kevés figyelmet szenteltek, az irodalmi folyamat megváltoztatása. A teoreticitás értékeinek (mint pl. ellentmondás-mentesség, teljesség stb.) csupán annyiban lehet jelentőségük, amennyiben alkalmazhatók és hozzájárulhatnak gyakorlati feladatok megoldásához. Ezért kibontakozik egy alkalmazott irodalomtudomány programja, és felmerül egy kísérleti irodalomtudomány lehetősége is. Bár e két program megvalósítását maga a szerző is utópisztikusnak ítéli, nyomatékosan leszögezi, hogy az irodalomtudománynak, a fejlett természettudományok példáját követve, a haszonelvűségre kell épülnie, mivel létjogosultsága csak akkor indokolható meg, ha kézzelfogható társadalmi hasznot hajt.

Az itt megfogalmazottak egy szélsőséges pragmatista szemléletet tükröznek, melynek filozófiai háttere, ill. forrása tisztázatlan, noha világos, hogy mögötte a monista tudományszemlélet húzódik meg. A gondolatmenet háttérében minden bizonnyal az a meggyőződés áll, hogy egy elmélet csupán akkor értékes a társadalom számára, ha valamilyen formában "működik" a gyakorlatban. Ebből azonban nem következik a haszonelvűség: egy elmélet nagyon sokféleképpen működhet a gyakorlatban, azon kívül, hogy kézzelfogható hasznot hajt. A monista szemlélet csapdájába esve a szerző elméletileg ingatag, a gyakorlat szemszögéből nézve pedig irreálisnak tűnő követelményeket fogalmaz meg.

Végül, a P-mátrix redukálható a K-mátrixra, mely megfelel a koncepciófogalom keresett explikációjának. Első megközelítésben a szerző egy tudományos koncepción a kuhni paradigma fogalmának egyik jelentését érti, melyet Kuhn könyve második kiadásában a "szakmai mátrix" kifejezés segítségével pontosított. Egy tudományág szakmai mátrixa egy olyan rendezett halmaz, amelynek elemeit ("koordinátáit") a kutatást iránvító feltételek, vagyis a kutatásban szerepet játszó értékek, szimbolikus általánosítások, a felhasznált modellek és a sikeres alkalmazások halmazai alkotják. Finke a szakmai mátrix fogalmát úgy módosítja, hogy bevezeti a koordináták közti relációkat, hierarchizálja a koordinátákat, és hangsúlyozza, hogy a koordináták halmaza nyílt. Az így módosított szakmai mátrixot (melyet K-mátrixnak nevez) a szerző formálisan elméletként határozza meg és ennek segítségével explikálja a koncepció fogalmát. Mivel tehát a koncepciók elméletek (pontosabban, metaelméletek), ezért a koncepciók között ugyanazok a relációk állhatnak fenn, mint az

elméletek között. Így választ kapunk arra a kérdésre, hogy miben rejlik a konstruktív funkcionális konstruktivitása. Kitűnik, hogy az empirikus irodalomtudomány koncepciója csupán abban különbözik metaelméletétől, a konstruktív funkcionális koncepciójától, hogy olyan speciális, az irodalomtudományra jellemző elméleti fogalmakat is tartalmaz, amelyek a konstruktív funkcionálisból természetesen hiányoznak. Következésképpen az empirikus irodalomtudomány koncepciója úgy hozható létre, hogy a konstruktív funkcionális fogalmi apparátusát kiegészítjük az empirikus irodalomtudomány sajátos elméleti fogalmaival.

Összegzésképpen megállapítható, hogy Peter Finke munkája alapvetően helyes kiindulóponton épül, mely az irodalomtudomány és a tudományelmélet helyzetének pontos megfigyelésére és érzékeny, kritikus szellemű elemzésére támaszkodik. Feltétlenül helyes az a következtetés is, hogy az irodalomtudománynak olyan metaelméletre van szüksége, amely elősegíti a tárgytudomány fejlődését. Az a fogalmi rendszer azonban, amellyel a szerző a felvetett problémákat meg kívánja oldani, számos részletében, de egészében véve is vitatható. A mű legfőbb hibája talán az, hogy a szerző olykor maga is az általa bírált magatartás hibájába esik: dogmák ellen hadakozik, de maga is dogmatikussá válik; ostorozza a racionális rekonstrukció és az autonóm fejlődés dogmáját, de merev monista szemléletével az analitikus tudományelmélet egy harmadik dogmájának elkötelezettje marad; "elméleti óriások és gyakorlati törpék" -- ezekkel a szavakkal jellemzi az irodalomtudósokat, ugyanakkor teljes mértékben tisztázatlan, hogy a konstruktív funkcionális elméletileg kidolgozott alapelvei milyen módon ültethetők át a gyakorlatba.

A könyv kétségkívül érdekes és gondolatébresztő munka. Újszerű szemléletmódja fontos felismerésekhez vezet, azonban éppen szemléletének újszerűsége és rendszerének ebből adódó viszonylagos kidolgozatlansága miatt vitára ingerel, akár az irodalomtudomány, akár a tudományelmélet szemszögéből olvasuk. Ezért a recenzens kritikái megjegyzései nem kisebbítik a szerző érdemeit, hanem csupán olyan olvasói kételyeket fogalmaznak meg, amelyek minden szokatlan és új gondolatnak kijárnak és amelyek talán hozzájárulhatnak ezek pontosabb megértéséhez. A könyvet nem csupán a gondolatok eredetisége teszi olvasásra érdemessé, hanem érvelémódjának tanulságai is, melynek során gondolatmenete, értékes felismerésekből kiindulva, néhány ponton megcsúszik és vitatható végkövetkeztetésekhez vezet.

Kertész András

Siegfried J. Schmidt: Literaturwissenschaft als argumentierende Wissenschaft. Zur Grundlegung einer rationalen Literaturwissenschaft. München, 1975. Wilhelm Fink Verlag, 274.

A könyv egyike az elsőeknek, melyben a szerző egy újfajta irodalomtudomány kutatási programját kísérel meg körvonalazni. Schmidt kiindulópontja az irodalomtudomány jelenlegi állapota, melyet -- a szó kuhni értelmében -- preparadigmatikusnak nevez. Úgy látja, az irodalomtudomány művelői között nincs konszenzus az irodalomtudomány tudományosságának kritériumait illetően, az irodalomtudomány tárgyáról, módszereiről, megismerésérdekeiről a legkülönbözőbb nézetek vannak forgalomban. A szerző célkitűzése ennek a preparadigmatikus állapotnak a leküzdése, egy, a normál tudomány rangjára emelhető irodalomtudomány megteremtése. "Tehát annak eldöntéséről van szó, hogy mint irodalomtudósok megelégszünk-e a módszerek megfigyelhető pluralizmusával, amely ma az ún. irodalomtudománynak a területét meghatározza, és mely gyakorta hermeneutikai vagy "dialektikus" érvekből nyeri igazolását, s így minden szubjektívizmusnak utat enged; azaz elfogadjuk-e vagy még inkább stabilizáljuk-e az irodalomtudományok teória előtti státusát, vagy belekezdünk-e a fáradságos munkába, hogy kifejlesszük az irodalmi kommunikációnak egy olyan elméletét, amely azok felé a tudományok felé orientálódik, amelyek már föl tudnak mutatni tapasztalatokat az egzaktabb teóriák képzése terén, anélkül, hogy emiatt az eddigi irodalomtudósok kérdéseinek és válaszainak egész tradícióját elhamarkodottan a tengerbe dobnánk" -- írja (39.).

Schmidt programját döntően a hermeneutikai irányultságú irodalomtudományos paradigmákkal oppozícióban, azokat bírálva fejti ki. Úgy véli, a természettudományok és a szellemtudományok megismerésmódjainak, a magyarázatnak és a megértésnek immár bevetté vált oppozíciója elhibázott: "A magyarázatokat is meg kell érteni." (24. o.) A természettudósnak sem a természeti tárgyakkal magukkal, hanem az ember által konstituált jelentésekkel mint kutatási tárgyakkal van dolga. A hermeneutikusok egyik kiindulópontja a szubjektum és az objektum egybeesése a megértésben. Schmidt szerint azonban épp a szubjektumot és az objektumot kell következetesen elválasztanunk annak érdekében, hogy tudományos ismeretre tegyünk szert: el kell különítenünk egymástól az adatokat és interpretációjukat, az irodalomtörténész olvasói és kutatói magatartását. Az olvasói magatartás ugyan megfeleltethető a megértésnek, a kutatónak viszont magyaráznia kell -- a feladat a megértés megmagyarázása. Az analízis tárgya nem a szöveg kell legyen, az irodalomtudós feladata nem az objektív szövegnek megfeleltethető interpretáció megalkotása. Az analízis

tárgya a szövegekről való kommunikáció, az irodalmi kommunikáció rendszere: az irodalmi kommunikációban megvalósuló küldő-befogadó viszonyt -- ill. tagoltabb megfogalmazásban: a rögzített irodalmi szövegek produkciójának, közvetítésének, receptív földolgozásának és hatásának komplexumát -- kell kívülről szemlélni és empirikus (szociológiai, pszichológiai stb.) kutatások tárgyává tenni. Az irodalomtudós műelemzése így legfeljebb az egyedi értelmezési hipotézis funkcióját töltheti be, amennyiben képes leírni az empirikus adatbázist, ill. megengedi integrálását. Az empirikus kutatások az irodalmi kommunikáció folyamatát áttekinthetőbbé, érthetőbbé (verstehbarer) teszik, s ezáltal megkönnyíthető az irodalmi kommunikáció megtanulása, az abban való részvétel is.

Schmidt kérdéssé teszi azt a hermeneutikai tételt is, mely szerint a megértés alapja meghaladhatatlan (inhintergebar) előzetes tudásunk, mely egyúttal a hermeneutikai kör mellett szóló egyik fő argumentum is. A szerző szerint az előzetes tudásunknak, ill. mindennapi, természetes nyelvünknek mint világlátási struktúrának a transzcendálhatatlanságát állító tézis a fennálló kritikai megközelítése elől zárja el az utat, ill. bármilyen -- tudománytalan, megalapozatlan -- érvelés igazolására szolgálhat. Ténylegesen mindennapi nyelvünk nem transzcendálhatatlan: bár mindenkinek van előzetes nyelvi kompetenciája, ez a nyelvi kompetencia azonban képes a változásra. Az előzetes tudásról és a hermeneutikai körről szóló tételek valójában trivialisításokat fogalmaznak meg: minden tudományban vannak előföltételek, s ténylegesen sosem tudunk előföltételekmentesen kommunikálni és érvelni. A hermeneutikai kör tétele valójában a minden tudományra jellemző "ha-akkor" fölépítésű érvelésnek feleltethető meg.

Schmidt fejtegetéseinek konklúziója, hogy a humán tudományok alapjában nem különböznek a természettudományoktól, s így nem inadekvát esetükben sem a tudányosság kritériumairól beszélni. Az irodalomtudomány pillanatnyi állapota nem érv emellett, hogy mint tudomány lehetetlen, csupán annyit jelent, hogy még nem jutott el a normál tudányos fokra.

Ezt az eljövendő irodalomtudományt a szerző szerint a következő -- egymást kölcsönösen meghatározó -- jelzőkkel lehet jellemezni: teoretikusan megalapozott, objektív, empirikusan dolgozó, racionális. Ez a tudomány -- bár a látszat esetleg emellett szólhat -- a szerző szerint nem pozitivista irányultságú: a logikailag racionális érvelés, az érvek empirikus alátámasztása még nem föltétlenül jelenti a történelemellenes, a társadalmi előföltételekkel szembeni vak "természettudányos" beállítottságot. Schmidt úgy véli, ő a tudományt úgy tekinti, mint amely történelmi-társadalmi föltételek közé

ágyazott, s mint ilyent is kívánja gyakorolni, célja az analitikus és dialektikus módszerek közvetítése. Maga a tudományosság, a tudományos objektivitás és racionalitás is társadalmi, az interszubjektivitással hozható kapcsolatba. Tudományos az a fejtegetés, melynek célja a magyarázat és predikció, mégpedig racionális s ennél fogva interszubjektív módon, az "objektivitás" szó pedig annyit jelent: a fölfedezésnek bármely egyedi személy intuitív ítéletétől független interszubjektivitása -- s e tekintetben nincs különbség a természettudományok és a szellemtudományok tudományossága, objektivitása között. Egy ismeret akkor objektív, ha interszubjektíve ellenőrizhető. Az interszubjektív ellenőrizhetőségnek előfeltétele az interszubjektíve érthető, megtanulható tudományos nyelv, érvelés, szabályhasználat. Ezért az irodalomtudománynak világos, tiszta és teljes definíciókkal kell dolgoznia, explicitté tett szabályokat kell megadnia, mindenki által elsajátítható operációkkal kell szolgálnia; egyértelműen el kell tudnia egymástól különíteni a meta- és a tárgynyelvet, a leírást és az értékelést, az analízist és az interpretációt; el kell ismernie a formális logikát mint az érvelés fő organonját; érveinek logikai struktúrájára tudományosan kell reflektálnia, azt explicitté kell tennie; világosan meg kell tudnia mondani, mi számít ténynek a számára; el kell tudnia különíteni egymástól a megfigyelhető tényeket, a teoretikus konstrukciókat és a hipotéziseket. Érvelésünk előfeltételeinek szisztematikus vizsgálata és az interszubjektív ellenőrzés számára hozzáférhetővé tétele hozzájárul a hermeneutikai kör "megrendszabályozásához", korlátok közé szorításához ("disziplinieren").

Schmidt imént ismertetett érvelése nem nélkülözi a következetességet. Így pl. azáltal, hogy a műértelmezést, az irodalomtudós egyedi jelentésadó tevékenységét kizárja a tudomány területéről s az irodalomtörténezt szociológussá, pszichológussá teszi, az irodalom, ill. az irodalmi kommunikáció valóban tárggyá válik, melyre kívülről tekint a kutató, s ennyiben a szubjektumnak az objektumtól való elválasztásaként értelmezhető. Ám még ha sikerülne is elfojtanunk az e programmal szembeni ellenérzéseinket, még ha sikerülne is belenyugodnunk az irodalomtörténész feladatainak ilyen megcsonkításába-elszürkítésébe (végtére is miért épp az irodalomtörténésznek lenne kitüntetett szerepe a tudósok, ill. a társadalomtudósok sorában), kérdés marad, sikerült-e ezzel a korlátozással a problémákat maradéktalanul megoldani. Minden bizonnyal üdvözlendő -- bár nem új -- az a kutatási terv, mely az olvasói magatartások föltérképezésére irányul. Azonban Schmidt maga is elismeri, hogy mind ez idáig nem megoldott, hogyan juthat el a kutató a vizsgálandó tárggyhoz, mivel a befogadók jelentésadása nem föltétlenül verbalizált,

azaz szociológiai vagy pszichológiai vizsgálat tárgyává tehető. Ám föltételezve -- de meg nem engedve --, hogy mindez nem okozna különösebb problémát, úgy tűnik, a szerzőnek az a tétele, miszerint a természettudósok is -- a társadalomkutatóhoz hasonlatosan -- jelentésekkel s nem magukkal a természeti objektumokkal van dolga, nem ugyanazt a problémát fogalmazza meg, mint amit a humán tudományok megismerésproblémáival foglalkozók. Így pl. másról beszél Lévi-Strauss, mikor azt kérdezi, milyen következményekkel jár az, hogy a társadalomkutatónak-etnológusnak részt kell vennie a spontán reprezentációban ahhoz, hogy le tudja írni, s hasonlóképpen Peter Winch is, mikor úgy véli, egy társadalmi intézmény leírása bizonyos jelentések megértését előfeltételezi. Ezt a megértést, a megértendő nyelvjátékban való részvételt ui. Winch ahhoz hasonlítja, ahogy a természettudós a tudományos közösség nyelvjátékában részt vesz, azaz a társadalomtudós esetében -- mivel ő is egy tudományos közösség tagja -- a jelentésekben való részvétel jelentése kettős: a tudományos közösség nyelvjátékában való részvétel és a leírandó nyelvjátékban (vagy Lévi-Strauss nyelvén fogalmazva: a spontán reprezentációban) való részvétel -- s a természettudós esetében ez utóbbiról nyilván értelmetlen beszélnünk.

Egyáltalán: Schmidtnek az egyéb teoretikusokról adott értelmezései, bírálati árnyalatlanoknak tűnnek, s vajmi kevéssé győzhet meg minket az a kijelentése, miszerint az általa elhanyagolt mozzanatoknak nem tudott -- mert nem is lehet -- értelmes (= empirikus adatokra visszavezetett) jelentést tulajdonítani. Sokkal inkább úgy látszik, mintha a szerzőt túlságosan is befolyásolná preconcepciója, s e preconcepció az, mely meghatározza, mi számít ténynek a számára.

Így ugyan Schmidtnek a hermeneutikáról adott bírálata nem nélkülözi a megfontolandó belátásokat. Pl. minden bizonnyal igaza van abban, hogy a hermeneutika idealizálja a természettudományok objektivitását. Továbbgondolásra érdemes az az állítása, hogy életvilágunk és a tudományok poláris szembeállítására nem tartható, mivel életvilágunkat átszövi a tudomány. S figyelemre méltó az a horizontösszeolvadás kapcsán tett megjegyzése, hogy a kulturális korszakok semmiképpen sem lezárt egységek, mert így hozzáférhetetlenek lennének számunkra. Érvelése azonban meggyőzőbb lehetne, ha bírálata nemcsak olyan transzcendentálhermeneutikusok, mint Habermas és Apel ellen irányulna, hanem pl. Gadamernek is figyelmet szentelne -- annál is inkább, mivel az irodalomtudományra az utóbbi gyakorolta a döntő hatást. Még inkább gyümölcsöző lenne, ha nem tulajdonítana a hermeneutikusoknak olyan állításokat, melyeket azok nem tettek, terminusaikat az általuk használt jelentésben használná, ab-

ban a fogalmi hálóban értelmezné, amelyben helyük és jelentésük van, s ha ellenérvei nem olyanok lennének, melyeket a hermeneutikusok saját rendszerükön belül könnyedén félre tudnak söpörni. Így pl. Schmidt úgy véli, a megértés a jelentésfölfogásnak a legintimebb és legközvetlenebb módja -- ám Schleiermachertól Gadamerig azt olvashatjuk, hogy a hermeneutikai megértés reflexív viszony a tárgyhoz, mivel a tárgy közvetlenül nem mutatja meg magát a számunkra. Nem meggyőző Dilthey-re hivatkozni, mondván, hogy már ő is a szellem-tudományok alapjainak logikai-metodológiai tisztázását sürgette, hiszen a filozófus szerint a szellem-tudományok logikája más, mint a természettudományoké. Sajátságos Apelt bírálni amiatt, mert szerinte a mindennapi nyelv az utolsó, leggazdagabb és transzcendentális metanyelv, mikor Apel maga Wittgenstein leírásfogalmával épp a transzcendentális -- a fennálló nyelvjátékok kritikai szemléletére képes -- nyelvjáték koncepcióját szegezi szembe. Hogy nyelvi kompetenciánk változik, szintűgy nem érv a hermeneutikusokkal szemben, hiszen ezt maguk is vallják -- pl. Habermas szerint úgy tanuljuk meg nyelvünket, nyelvi kompetenciánkhoz tartozik, hogy képesek vagyunk az idegen, az új megtanulására, megértésére. A hermeneutikai kör problémája a legkevésbé sem azonosítható a tudományos érvelés "ha -- akkor" szerkezetével -- előzetes tudásunk logikailag és verbálisan nem tagolt történés; Schmidt a hermeneutikusok szemére hányja, hogy nem nyújtanak operacionalizálható módszereket, nem adnak meg igazságkritériumokat és verifikációs eljárásokat -- ám erre a hermeneutikusok azt válaszolhatnak, hogy ilyeneket nem is kívántak megadni, s verifikációs igényük is más, mint a tudományoké: Gadamer megfogalmazásával élve a minden módszeres eljárás mögött zajló történésre kérdeznek rá, s e kérdés -- s a rá adható igaz válasz is -- filozófiai. Schmidt kifogásai számukra csak annyit jelentenének, hogy az irodalomtudós az elidegenedett-tárgyasító módszeres tudat foglya maradt.

Föltehetőleg már az eddigiek alapján is fölmerülhet a gyanú: sikerült-e Schmidtnek elszakadnia a pozitivisták megismerésmodelljétől. A szerző ugyan azt írja, hogy az, hogy mi a leírás, hipotézis stb. csak egy társadalmi csoporthoz, történelmi korhoz való viszonyban határozható meg, mégis teljes definíciókat, explicitté tételt követel, s úgy véli, hogy egyértelműen elválaszthatók egymástól a teoretikus konstrukciók és a tények, elfelejtkezvén arról, amit pedig maga is állít: előfeltéveiseink szabják meg, hogy mi számít ténynek a számunkra, a tényeket többek közt teóriáink konstituálják. Jellegzetesek Stegmüllernek azok a szavai, melyeket Schmidt egyetértőleg idéz: "Hogy vajon a megértésnek ezzel a módszerével nyert hipotézisek igazak-e, csak független empirikus tesztek útján állapítható meg." (26. o. -- Kiemelés tőlem: N. K.)

Mint láttuk, Schmidt a tudományos magyarázatot az explanáció-predikció kettősségével véli meghatározni. Hogy ez a meghatározás kielégítheti-e a természettudományok metodológiai kérdéseivel foglalkozót, túllépi kompetenciánkat. A társadalomtudományok gyakorlatában azonban számos más magyarázati modellt alkalmaznak (holisztikus, funkcionális, narratív stb. modelleket), s ezekkel az érvelésmódokkal is érdemes lett volna megütköznie a szerzőnek ahhoz, hogy érvelése plauzibilisnek tűnhessék. Az sem lett volna fölösleges, ha Schmidt legalább azt a predikciókra vonatkozó minimális szakirodalmat figyelembe vette volna, mely az általa követendőnek nyilvánított analitikusoktól származik, így pl. Anscombe Intentionját vagy Searle Speech Actjének a "Hogyan vezethető le a 'kell' a 'van'-ból?" című fejezetét, melyek a humán viselkedés leírására szolgáló következtetési módokról szólnak.

Schmidt támaszkodni kíván Kuhn tudományfilozófiai koncepciójára, de Kuhn-értelmezése némiképp egyoldalú, szimptomatikus hiányok jellemzők rá. Kuhn szerint a tudósjelölt a paradigmát szabályokon és példákon (példák analógiás során) keresztül gyakorolja be, sajátítja el. Maga a paradigma az így elsajátított tudományos gyakorlat, melyet nemcsak szabályok határoznak meg, s amelynek nem kell -- s nem is lehet -- minden részét explicálni: a paradigma megelőzi a kutatást. Sokszor a tudósok ugyan azonos paradigmában dolgoznak, de azt különbözőképpen interpretálják, racionalizálják -- ez azonban nem akadályozza annak, hogy a paradigma irányítsa munkájukat. Bár Schmidt megállapítja, hogy a tudományosság kritériumait illetően a természettudósok között sincsen egyetértés, ez azonban nem vezeti a tudományos gyakorlat "szótlan tudásának" (Polányi) meglátásához. Kuhn maga a normál tudományt distanciával kezeli, a normál tudomány többféle, egymással egyenértékű megvalósulását engedeli meg. Ez a pluralizmus Schmidttól, úgy tűnik, idegen. A normál tudomány tényleges működésének kuhni leírása (szabályok és példák együttese) eltér attól a módtól, ahogy ezt a tudósok maguknak konceptualizálják. Ez utóbbi a kuhni jellemzésben egyfajta pozitivistá önreflexió, nevezhetjük talán "normál tudományos tudat"-nak. A példák szerepének leírása jellemző módon hiányzik Schmidtnél, ami pedig már csak azért is lényeges volna célkitűzésének szempontjából, mivel hozzá kíván járulni az irodalmi kommunikáció sikeresebb megtanításához, s a nyelvtanulás, a beszédcselekvések tanulása többek közt példák segítségével történik. Schmidt okfejtése azonban éppenséggel a nyelvelméleti megalapozottság tekintetében kissé egyoldalú. Maga Kuhn pl. többek közt Whoolfra, Sapirre és Wittgensteinre hivatkozik fejtegetéseinek megvilágításakor, az általuk -- s még pl. Humboldt, Austin, Searle által -- képviselt nyelvelméleti vonulatról Schmidt (nem véletlenül) lényegében nem vesz tudó-

mást. Schmidt egész teóriáját ingathatná meg, ha pl. megfontolás tárgyává tenné Austin könyvének konklúzióját, miszerint referáló, az igaz és a hamis oppozícióján alapuló beszédaktusaink nem különböznek lényegileg egyéb beszédaktusainktól. Összefoglalóan azt lehetne állítani, hogy Schmidtnek "normál tudományos tudata" van. Annak tudása, hogy a tudomány történelmileg-társadalmilag előfeltételezett, külsődleges marad nála, mivel nem válik világossá, hogy ez a tudás miként változtatja meg magát a tudományos gyakorlatot. A szerző saját követelményeit szegezve szembe könyvével: Schmidt ehhez a tudáshoz nem rendel hozzá interszjektíve elsajátítható operációkat, nem adja meg az e tudáshoz rendelhető megváltozott tudományos gyakorlat empirikus kritériumait. Így e változást a legjobb szándékkal is legföljebb a bírált hermeneutika követelte beállítódásváltásként jellemezhetjük.

Neumer Katalin

Helmut Hauptmeier—Siegfried J. Schmidt: Einführung in die Empirische Literaturwissenschaft. Braunschweig/Wiesbaden, 1985. Vieweg, 215.

Alighogy megjelentek az empirikus irodalomtudomány alapkönyvei (S. J. Schmidt: Grundriss der Empirischen Literaturwissenschaft I. köt., 1980; II. köt., 1982; P. Finke: Konstruktiver Funktionalismus, 1982), illetve a problémamegoldó stratégiák kiépítése felé mutató munkái (Hintzenberg, D.—S. J. Schmidt—R. Zobel: Zum Literaturbegriff in der Bundesrepublik Deutschland, 1980; Schmidt, S. J.—R. Zobel: Empirische Untersuchungen von Literaturproduzenten, 1983; Rusch, G.—S. J. Schmidt: Das Voraussetzungssystem Georg Trakls, 1983), hamarosan napvilágot látott a NIKOL-csoport empirikus elgondolásait összegző és népszerűsítő igénnyel megírt "ismeretterjesztő könyve", a Bevezetés az empirikus irodalomtudományba. Ez a tudományos gesztus is erősíti az empirikus irodalomtudomány paradigmatis törekvéseit, hiszen a paradigmává válás egyik mutatójának tekinthető az adott tudományos szemlélet keretein belül létrehozott kézikönyv, melynek alapvető funkciója, hogy kapcsolatot teremtsen az elméletet megalkotó tudományos közösség és az elméletet paradigmaként elfogadó legitimáló közösség között. Így a következő kérdésre kívánatos válaszolni ebben az ismertetésben: Mennyiben tesz eleget ez a könyv eme kapcsolatteremtés feltételeinek?

Tudományszemléletét tekintve feltétlenül hajlékonyabb a strukturalizmusnál (specifikusabban: a lingvisztikai, ill. az analitikus irodalomtudomány-

nál), hiszen a tudományrendszert nem különíti el eleve a hétköznapi élet rendszerétől, így elvileg belépést biztosít a szakmában járatlanok számára az irodalomtudomány területére. Ezzel együtt tudományfölfogása eltér a hétköznapi tudományfogalomtól, ugyanis a tudomány állításait sokkal inkább feltételezéseknek, csupán kontextuálisan érvényeseknek tekinti, mintsem a végérvényes, megdönthetetlen igazság építőköveinek. Éppígy "mentális átrendezés-re" készíteti olvasóit irodalomfogalmát illetően (az irodalom nem szöveg, hanem cselekvés) és több alapvető irodalomtudományos probléma esetében; itt elég a Helikon e számának bevezető tanulmányára utalnunk. Így a kérdés mintegy "önmagát teszi fel": a kifejtés módja, logikája és nyelve lehetővé teszi-e olvasói számára, hogy ezt a kívánatos "mentális átrendezést", "aspektusváltást" képesek legyenek végrehajtani?

Kik ezek az olvasók? Úgy véljük, hogy befogadéskész olvasói mindenképp irodalomtudományos iskolázottságúak kell legyenek, ismerjék a megelőző irodalomtudományos iskolákat (mivel e könyv nem kíván "általános" bevezetés lenni, s nem is kíván enciklopédikus tudást nyújtani), ismerjék az irodalomtudomány jelenlegi állapotát, központi problémafölfvetéseit, anomáliáit (mivel ezeket sem vezeti be e kötet). Ha adott ez az olvasói előfeltétel-rendszer, akkor olvasója számára nyitott az empirikus irodalomtudomány ajtaja. Ugyanis az empirikus irodalomtudomány ismeret-, nyelv- és tudományelméleti alapjai röviden, világosan és könnyen áttekinthetően jelennek meg, és meggyőzően vezetnek olvasóikat az empirikus problémák közé, s ekkor már van esély az "empirikus aspektusváltásra".

Megítélésünk szerint H. Hauptmeier és S. J. Schmidt könyve felétlenül lehetőségét kínálja annak a kapcsolatnak, mely az empirikus irodalomtudomány elmélete és azon érdeklődő olvasók között jöhet létre, kik birtokolják az utóbbi két-három évtized irodalomtudományát, s kik érzékelik az irodalomtudományának jelenlegi, nem épp kilátásokkal teljes helyzetét. Azonban az ún. legitimáló közösség laikus tagjai e könyv alapján éppúgy értetlenül állhatnak az empirikus irodalomtudomány mondatai előtt, mint az irodalomtudomány egyéb felfogásaié előtt. Ez a kötet is azt bizonyítja, hogy az irodalomtudomány eseményei a szakma kerítésein belül zajlanak, azonban a Bevezetés az empirikus irodalomtudományba talán esélyt adhat egy oly munka megírására, mely a szövegek és olvasók közvetlen viszonyát állítaná helyre, amit egyébként a NIKOL tagjai is óhajtanak, de mely könyvet még nem lehetséges megírni.

Odorics Ferenc

Achim Barsch: Die logische Struktur linguistischer Poetiken. Vergleichende Untersuchungen auf dem Grenzgebiet zwischen Linguistik und Literaturwissenschaft. Berlin, 1981. Einhorn-Verlag, 271.

Achim Barsch könyve annak a lelkes optimizmusnak a jegyében fogant, amellyel a társadalomtudományok képviselői a J. D. Sneed-féle strukturalista tudományelméleti felfogást üdvözölték az 1970-es években. E nézetrendszer újfajta formalizmusa ugyanis azt a benyomást keltette, hogy megoldhatók mindazok a tudományelméleti problémák, amelyek a korábbi években a társadalomtudományok logikai rekonstrukciójának útjában álltak, így feltárhatóvá válnak a metaszintű reflexió hatókörén eddig szükségképpen kívülrekedt tudományterületek is.

A szerző -- aki egyébként a NIKOL-csoport tagja -- arra tesz kísérletet, hogy a strukturalista tudományelmélet eszközeivel rekonstruálja a nyelvészeti poétikák logikai szerkezetét. Kétségtelen, hogy Achim Barsch ezzel mind tartalmilag, mind módszertanilag jelentős feladatra vállalkozott, melynek sikeres megoldása a tudományelmélet és a vizsgált tárgytudomány számára egyaránt fontos, új felismerésekkel szolgálhat. Kimutathatná például, hogy az analitikus tudományelmélet eszközei éppúgy alkalmasak a nyelvészeti és az irodalomtudományos elméletek rekonstrukciójára, mint a fizikai elméletekére, így megerősítheti a tudomány egységébe vetett hitet. Másfelől a rekonstrukció a nyelvészet és az irodalomtudomány számára is hasznos lehet, amennyiben szembesítheti a kutatókat módszereikkel és eredményeikkel, megmutatva, milyen irányba kell haladniuk. E tekintetben a vállalkozás sikere egyértelműen egy empirikus irodalomtudomány kidolgozásának szükségességére utalna.

A nyelvészeti poétikák fogalmán Barsch olyan nyelvészeti alapokon nyugvó irodalomtudományos elméleteket ért, amelyek az irodalmi szövegek szerkezetének elemzésén túl -- mindeneleképp a nyelvhasználat sajátosságainak fényében -- az irodalmi kommunikáció funkcióit is vizsgálják. Az így meghatározott nyelvészeti poétikák természetéből adódóan Barsch gondolatmenetének kiindulópontjába szükségképpen az a kérdés kerül, hogy a különböző nyelvészeti poétikákban milyen viszony áll fenn a nyelvelmélet és az irodalomelmélet között. Ez, a strukturalista tudományelmélet terminológiájában, a nyelv- és az irodalomelmélet közötti interteoretikus relációk vizsgálatát jelenti.

A könyv első fejezete áttekintést nyújt a tudományelmélet hagyományos módszereiről, majd ismerteti a strukturalista irányzat főbb jellegzetességeit. A szerző három érv alapján dönt az utóbbi mellett. Először, a nyelvészeti poétikák autonómiájának kérdésére nem adhatunk választ az elméleti és a

nem-elméleti fogalmak pontos megkülönböztetése nélkül; a strukturalista tudományelmélet egy jól alkalmazható kritérium alapján világosan meghatározza a fogalmak e két típusát. Másodsor, Sneed modellje lehetővé teszi az interteoretikus relációk árnyaltabb elemzését. Végül, e két érv alapján, lehetőség nyílik nyelvelmélet és irodalomelmélet viszonyának vizsgálatára a nyelvészeti poétikákban.

A második fejezetben, mely a könyv terjedelmének közel négyötödét teszi ki, a szerző a bevezetett tudományelméleti fogalmak segítségével öt nyelvészeti poétika szerkezetét rekonstruálja. A rekonstruált elméletek az 1970-es évek első felének különböző poétikai irányzatait képviselik. Így J. Ihwe (Linguistik in der Literaturwissenschaft, München, 1972) és T. A. Van Dijk (Some Aspects of Text Grammars, Den Haag, 1972) a generatív grammatikához kapcsolódó szövegközpontú álláspont elkötelezettjei. G. Wienold (Semiotik der Literatur, Frankfurt/M., 1972) szemiotikai alapról kiindulva az irodalmi kommunikációt vizsgálja. S. J. Schmidt (Texttheorie, München, 1973) az irodalmi kommunikációt a társadalmi kommunikáció részeként egy általános kommunikációelméletbe ágyazza. Végül Petőfi S. János (Petőfi, S. J.--H. Rieser (szerk.): Probleme der modelltheoretischen Interpretation von Texten, Hamburg, 1974) különböző típusú szövegek modellelméleti leírását dolgozza ki.

A rekonstrukció rávilágít az öt poétika között fennálló legfontosabb szerkezeti azonosságokra és különbségekre. A rekonstrukció legfontosabb eredménye, és ez egyúttal a vizsgált elméletek leglényegesebb közös vonása is, hogy az irodalomelmélet minden esetben a nyelvelmélet -- sneedi értelemben vett -- specializációja. Sneed akkor beszél specializációról, ha egy adott elmélet lehetséges alkalmazásainak egy részhalmazára olyan sajátos törvények érvényesek, amelyek az alkalmazások teljes halmazánál nem állnak fenn. Eszerint az irodalomelmélet és a nyelvelmélet viszonyát az határozza meg, hogy az irodalomelmélet egyfelől a nyelvelmélet minden tételét magában foglalja, ugyanakkor ezeket olyan speciális tételekkel egészíti ki, amelyek csupán a nyelvelmélet lehetséges alkalmazásainak egy részére, nevezetesen az irodalmi kommunikációra, ill. az irodalmi szövegekre vonatkoznak. Természetesen ez a viszony az öt poétika esetében -- eltérő fogalmazásrendszerük, eszközeik és szemléleti előfeltevéseik következtében -- más-más formában nyilvánul meg, jelezve a köztük fennálló különbségeket. Így pl. a specializáció-reláció Van Dijk elméletében egy nyelvészeti szöveggrammatika és egy irodalmi szöveggrammatika között áll fenn; Wienoldnál egy szemiotikai nyelvelmélet és egy szemiotikai irodalomelmélet között, ahol az előbbi egy általános szemiotikai elmélet specializációja; Schmidtnél az irodalmi kommuniká-

ció az esztétikai kommunikáció, ez utóbbi pedig a kommunikatív cselekvés elméletének specializációja; Petőfinél a sajátos kon-textuális elméletként fel-fogott irodalomelmélet a nyelvészeti szövegstruktúra-világstruktúra (TeSWesT) elmélet specializációja.

A könyv -- rendkívül rövidre fogott -- zárófejezetében a szerző kísérletet tesz arra, hogy a nyelvészeti poétikák logikai szerkezetéről mondottakat La-bov szociolingvisztikai elméletének egyes elemeivel kiegészítve körvonalazza a nyelvészeti poétikák általános logikai szerkezetét.

Achim Barsch csupán részlegesen oldotta meg azokat a feladatokat, amelyekre kérdésfelvetése alapján szükségképpen vállalkoznia kellett. Ennek oka mindenekelőtt a következőkben rejlik.

Először, a strukturalista tudományelmélet kritikátlan alkalmazása elfed olyan nehézségeket, amelyek megoldatlansága alapjaiban ingatja meg a szerző eredményeinek hitelét. Példaként elegendő arra utalni, hogy Sneed elméletében kulcsfontosságú a "törvény" fogalma, melyet Barsch változatlan formában átvesz, anélkül, hogy bizonyítaná irodalmi törvények létezését, ill. azt, hogy ezek szerkezete, amennyiben léteznek egyáltalán, megegyezik a természet-törvényekével. Vagy, egy ennél is súlyosabb nehézség, hogy Barsch minden to-vábbi nélkül alkalmazza Sneed rendszerét a nyelvészeti poétikák empirikus tartalmának meghatározására, jóllehet ennek szükséges előfeltétele lenne a szóban forgó elméletek axiomatizálhatósága, amiről természetesen szó sem le-het. Ez utóbbi probléma önmagában is elegendő lenne ahhoz, hogy kétségbe vonja a rekonstrukció helyességét.

Másodsor, a strukturalista elméletfelfogás alkalmazásának egyetlen tényleges eredménye annak kimutatása, hogy a nyelvészeti poétikákban az iro-dalomelmélet és a nyelvelmélet között a specializáció-reláció áll fenn. Mi-vel a nyelvészeti poétikák kidolgozásának hátterében eleve az a nyíltan meg-fogalmazott előfeltevés húzódott meg, hogy az irodalomelmélet levezethető a nyelvelméletből, amennyiben elfogadja annak általános tételeit, de ezeket a nyelvelmélet alkalmazásainak egy sajátos részterületére szűkíti és speciális tételekkel egészíti ki, ez a végeredmény igen soványnak tűnik és nem indo-kolja a bonyolult formális apparátus alkalmazását.

Végül a mindössze tízoldalas utolsó fejezet csupán csikorogva illeszke-dik a könyv egészébe. Az itt megfogalmazott megállapítások nem a könyv gon-dolatmenetének szerves következményeiként kerültek a műbe és elnagyoltságuk, átgondolatlanságuk folytán aligha alkalmasak arra, hogy a vizsgálatok végső tanulságaként értelmezzük őket.

Összegezve: Achim Barsch könyve elméleti szempontból csupán annyiban felel meg a várakozásnak, amennyiben felveti a nyelvészeti poétikák logikai rekonstrukciójának lehetőségét, melynek kiaknázásához azonban még számos súlyos elméleti kérdést kell tisztázni. Ezért legfőbb erénye az, hogy jól áttekinthető és megfelelően rendszerezett formában, egy elméleti kérdésfelvetés köré csoportosítva mutatja be az 1970-es évek első felének poétikai és szövegnyelvészeti kutatásait. E tekintetben bátran ajánlható a témában tájékozódni kívánóknak.

Kertész András

Siegfried J. Schmidt: Grundriss der Empirischen Literaturwissenschaft. Bd. I/1: Der gesellschaftliche Handlungsbereich Literatur. Braunschweig/Wiesbaden, 1980. Vieweg, 347.

Schmidt professzornak nem ez az első olyan könyve, mely az irodalomtudósok különös érdeklődését hívta létre, s valószínűleg nem is az utolsó, hiszen 26 évesen írta a Bedeutung und Begriff c. könyvét (ezzel habilitált), s gondolkodása "könyvről könyvére" módosult, így a Schmidt-könyveket egy olyan dinamikus elmélet szövegeiként foghatjuk föl, mely a megelőző könyv anomáliáiból indít megszüntetésük szándékával. Azonban a Schmidt-könyvek szerzőjük gondolati pályájának rajzán túl a szemiotikai-nyelvelméleti érdeklődésű irodalomtudomány utóbbi két évtizedének kontúrjait is mintegy olvasójuk mentális vásznára vetíti. Schmidt teoretikus receptora "mindig" jelzi a (fenti értelemben vett) irodalomtudomány problématerületének és problémalátásának mozgulásait, ő nem azon gondolkodók táborában található, kik az "egyszer-megalkotott-elmélet" biztonságos problémamegoldó stratégiáit működtetik, hanem inkább ott, ahol a tudomány nem biztonságot, de a tévedés kockázatát, azonban ezzel az innováció állandó izgalmát nyújtja.

A Grundriss der Empirischen Literaturwissenschaft I. kötete (a továbbiakban Grundriss I.) nem kevesebbre vállalkozott, mint kapcsolatot létesítsen s átjárást biztosítson a nyelvvelméleti-szemiotikai alapú formális irodalomtudományi konstrukciók és a hagyományosnak nevezett, döntően intuitíven művelt irodalomtörténetírási uradalmak között. Végül is ha szemiotikai keretben fogalmazzuk meg a könyv alapproblémáját, azt kérdezhetjük, miként lehetséges a formális pragmatikák (logikai értelemben vett) változóit történeti-társadalmi kategóriákkal interpretálni. Az általában kínálkozó két inter-

pretációs lehetőség (induktív, ill. deduktív) közül Schmidt -- irodalomtudományi iskolázottságából adódóan -- a deduktív megoldást választotta, azaz nem az irodalomrendszer működésének és szerkezetének jellemzőivel "töltötte fel" a szemiotika "üres" kategóriáit, hanem már létező, más tudományokban kidolgozott modelleket alkalmazott, nevezetesen P. Finke konstruktív funkcionáliselméleti építményeket (elsősorban H. Maturana és J. Rehbeins elgondolásait), többek között H. Peukert kommunikatív cselekvésfogalmát, J. Searle kommunikációs szabályait, H. P. Grice konverzációs maximáit és így tovább. Noha Th. S. Kuhn paradigmatis modelleje expliciten nem jelenik meg a Grundriss I. szövegében, azonban P. Finke konstruktív funkcionáliselmélete Kuhn szakmai mátrixa (s nem az eredeti paradigmafogalom -- mint ezt igazolni próbálja a Helikon e számának bevezető tanulmánya) kifejtésének tekintendő. Így a könyvet mérjük önmagához: a Grundriss I. mennyiben elégíti ki a konstruktív funkcionáliselmélet kívánalmait (melyek a paradigmák, ill. a szakmai mátrixok előállítására irányulnak)?

Mint a P. Finke könyvről írott ismertetésben (lásd a Helikon e számát) is olvasható, a szakmai mátrix (K-mátrix) előírja, hogy a létrehozandó elméletnek strukturálisan jól formáltnak (a Sneed--stegmülleri értelemben) kell lennie (S-mátrix), rendelkeznie kell azokkal a funkcionális magyarázatokkal, melyek az elmélet szerkezetének működésére vonatkoznak (F-mátrix), meg kell adnia azokat a tudományos értékeket és normákat, melyek az elmélet létrehozását és működését irányítják (T-mátrix), végül meg kell határoznia azokat az összefüggéseket és relációkat, melyek az elméletet "bekapcsolják" a társadalomrendszer működésébe (P-mátrix).

A könyv és ezzel együtt az elmélet szerkezete az előfeltételek és az előfeltételekként működő modellek ellentmondásmentes szintézisének tekinthető, a (legáltalánosabb) cselekvéselméleti keretbe sorra illeszkednek a kommunikatív és az esztétikai kommunikatív cselekvés rendszerei, hogy aztán a szerző ezekből alkossa meg az irodalmi cselekvés elméletét. (Erről már olvasható a Helikon e számának bevezető tanulmányában és S. J. Schmidt Az empirikus irodalomtudomány EIT: új paradigma c. tanulmányában.) Egyetlen ellenvetést fogalmazhatunk csupán meg: az a megállapítás, miszerint az esztétikai kommunikatív cselekvés részhalmozásának tekinthető az irodalmi kommunikatív cselekvés, része az elméletnek, azonban éppúgy nem explicit, mint a nyelvi kommunikatív cselekvés e rendszerben mért teljes elmélete. A nyelvi kommunikatív cselekvés elméletét csak részben vezeti le a szerző a kommunikatív cselekvés elméletéből, mintegy csak illeszti ahhoz, s korántsem olyan teljes, mint a többi cselekvéstípus elmélete. (Nem jelenik meg a nyelvi produkciócselek-

vés, a nyelvi közvetítő cselekvés, a nyelvi cselekvés stratégiái stb., tehát azok a terminusok, melyek a többi típusnál igen.) Ez a hiány csupán a "teljes" elmélet szerkezetének hiánya, s nem az irodalmi kommunikatív cselekvés elméletéé, így ez a konstrukció mindenképp olyan keretnek tekinthető, mely segítségével útnak indulhat a szintézist óhajtó irodalomtudós.

Végül is az ellentmondás-mentesség, a teljesség és a kifejtettség értékeinek (melyek biztosítják egy elmélet jól formáltságát) érvényesülése valamely modellben már megszokott a formális irányzatok képviselőinek részéről. A Grundriss I.-ről írott kritikák is alig érintik ezt a problémát, sokkal inkább a rendszer funkcionalitásával, működtethetőségével törődnek. Hiányolják azt a metodológiai-módszerbeli apparátust, mellyel létrehozható az empirikus irodalomtudomány problémamegoldó stratégiáinak készlete (H. Hauptmeier és R. Viehoff), hasonlóképp, de kissé általánosabban (pl. H. Fricke) az elmélet alkalmazhatóságát kérdőjelezi meg, ill. esettanulmányokat kérnek számon tőle. Sőt Schmidt ugyanazt a vádat kapja meg másoktól, amellyel P. Finke illette az empirikus irodalomtudományt előző irányzatokat, azaz "elméleti óriások" és "gyakorlati törpék". Itt vethető fel a kérdés, hogy a Grundriss I. esetében a nagy irodalomtudományi modellgyár egy újabb termékével állunk-e szemben, vagy egy olyan fordulat kezdetét jelzi-e ez a könyv, mely végül "hasznos" elméleteket produkálna. Kétségtelen, hogy Schmidt professzornak ez a könyve meghaladja a korábbi modellek társadalmi-történelmi érzéketlenségét, olyan kapcsolódási helyeket létesített, melyekhez megfelelő módszertani apparátust kapcsolva megmutatható egy bizonyos, konkrét irodalmi mű létezésének módja. Azonban ez a könyv -- erős értelemben -- ugyanúgy keret, mint más elméletek, s egyelőre csakis megérzéseinkre és jóslatainkra hagyatkozhatunk: hiszen a Grundriss I. funkcionális erejét azok a majdan létrejövő művek mutathatják meg, melyek Schmidt könyve alapján íródnak meg. Illetve egy gyengébb értelemben azt mondhatjuk, hogy olyan, az irodalmi szövegek kontextusára vonatkozó kategóriák alkotják az empirikus irodalomtudomány definíciós bázisát, melyekhez külön elméletalkotó készség nélkül megadhatók a metodológiai mozgatók, azaz az elmélet magában hordja saját problémamegoldó stratégiáinak rendszerét. Mindezekkel együtt annyi jelenthető ki, hogy a konstruktív funkcionalizmus funkcionalitáskivánalmait részben elégíti ki (egy gyenge értelemben igen, erős értelemben nem) a Grundriss der Empirischen Literaturwissenschaft első kötete.

A T-mátrix P. Finke rendszerében egyrészt nem képez önálló szintet, hiszen az S- és az F-mátrixban működő strukturalitás és funkcionalitás értékeit foglalja magában, másrészt az elmélet empirikusságát írja elő, ez utóbbi

értékről pedig a Helikon e számának bevezető tanulmányában már ejtettünk szavakat. Míg az elmélet funkcionalitása az irodalomrendszer és a társadalomrendszer viszonyára vonatkozott, azaz arra irányult, hogy az irodalmi jelenségek miként illeszkednek a társadalom gépezetébe, a P-mátrix azokat az összefüggéseket hivatott átvilágítani, melyek az empirikus irodalomtudomány elmélete és a társadalomrendszer között lehettek föl, amit P. Finke úgy fogalmazott meg, hogy az irodalomtudomány miként "hasznosulhat". Mivel ez döntően metaelméleti probléma, a Grundriss I. pedig az empirikus irodalomtudomány tárgyelméletének megalkotását vállalta magára, így nyilvánvalóan a P-mátrix nem jelenik meg szövegében.

Úgy véljük, ez a könyv mindenképp eljutott a modellképes határaiig, az empirikus irodalomtudomány elmélete csakis a gyakorlat, az alkalmazás irányában és területén fejleszthető tovább, úgy, ha megszűnik csak modell lenni. A Grundriss I. azt az elméletet foglalja magában, mely alapján megtehető ez. Ha új paradigma nem is, de egy jelentős (angewandte) fordulat elérhető az irodalomtudományban, s mindezekkel együtt úgy érezzük, hogy Schmidt professzor könyve azon munkák mellé kerül az irodalommal szakszerűen foglalkozók polcán, melyek a XX. századi irodalomtudomány figyelmünkön kívül hagyhatatlan állapotait rögzítik.

Odorics Ferenc

* * *

Rosemary M. Harriott: *Aristophanes. Poet and Dramatist.* London--Sidney, 1986. Croom Helm, 194.

A szerzőnő, a bristoli, majd londoni, utóbb readingi egyetem tanára, néhány évtizede hallatja már hangját az ókortudományban. Könyvei és tanulmányai arról tanúskodnak, hogy érdeklődése elsősorban és leginkább az i. e. 5. és 4. század, vagyis az ógörög irodalom "klasszikus" korszaka felé irányul; ugyancsak tudni lehet róla, hogy Aristophanésszel nagyon korán, egyetemista évei alatt kezdett, de később sem szűnt meg foglalkozni -- ezeknek a stúdiomainak végső eredménye, a különböző szakfolyóiratokban közzétett rövidebb-hosszabb Aristophanés-tanulmányok betetőzéseként, a tüstént ismerttetendő elegáns kötet.

Harriott mindjárt az előszóban leszögezi, hogy "a Múzsák neveletlen kedvencé"-ban ezúttal egyedül a költő-mesterembert, az anyag megmunkálóját, a

"maker"-t vizsgálja, más szóval, hogy egész könyvet szentel azoknak a kérdéseknek, melyeket más, összefoglaló Aristophanés-monográfiák jobbadán egy-egy fejezethe rekkenve intéznek el. Teljességre, valamiféle kimerítő Aristophanés-poétika megírására azonban látnivalóan ő sem vállalkozik, részint mert -- és ennek az önkorlátozásnak schol sem adja okát a szerzőnő -- a fennmaradt tizenegy komédia közül igazában csak hatra összpontosítja figyelmét (Acharnaibeliak, Lovagok, Darázsok, Felhők, Béke, Békák), a többit legfeljebb utalásszerűen említi, részint mert éppen a pálya második szakaszába tartozó, az aristophanési poétika belső változásairól tanúskodó kései darabokat (Nőuralom, Plutos) alig-alig hozza szóba, ilyenformán pedig Aristophanés "mesteremberi" fejlődésíve sem rajzolható fel.

Az első fejezetek mikroelemzések hosszú során vezetik át az olvasót: hogyan komponálja meg a komédia athéni mestere a prológust, a leíró passzusokat, a parabasisok önéletrajzi ihletésű részeit (1. fejezet, *The Poet as Story-teller*, 2--26.); hogyan és mire használja az ékesszólás fegyvertárát (2. fejezet, *Aristophanes the Orator: Attack and Defence*, 27--45. és 3. fejezet, *Aristophanes the Orator: Praise and Blame*, 46--67.); miképpen építi fel és szerkeszti párbeszédeit (4. fejezet, *The Dialogue*, 68--90.); honnan és milyen mitológiai alapképleteket kölcsönöz, s hogyan építi rájuk nem egy darabja cselekményét (5. fejezet, *Aristophanes the Myth-maker*, 91--118.); s hogy miért, mi célból illeszti a színpadi történebe a korabeli Athén olyan közéleti megnyilvánulásait, mint a bírósági tárgyalás és kivált a népgyűlés (7. fejezet, *Dramatising Institutions*, 139--164.). S mert Harriott céltudatosan a kicsitől halad a nagy, a részletek felől az egész felé, könyve befejező részében megajándékozza az olvasót, igaz, a 7. fejezettel némileg illogikusan elválasztva egymástól, két komédia, nevezetesen a Béke (6. fejezet, *From Myth to Play: Dona nobis pacem*, 119--138.), aztán a Felhők (8. fejezet, *Clouds*, 165--187.) összefoglaló interpretációjával; ezt végül, a kötet használoinak könnyebbségére, túl a rövidre fogott bibliográfián (188--189.) és a névmutatón (190--192.), a közelebbről megvizsgált szövegrészletek jegyzéke (193--194.) követi.

Harriott valóban közelebb visz ahhoz, hogy az aristophanési művészet jellegzetességeit tisztábban lássuk, számos finom észrevétele, szempontja és elemzése igencsak megszívlelendő vagy bizvást továbbgondolandó. Mindent összevéve könyve hasznos olvasmány, hasznos az önként vállalt korlátozásokkal együtt, s annak ellenére is, hogy a szerzőnő talán túlságosan is ragaszkodik a maga deklaráltan deskriptív módszeréhez, következőképp a kelleténél biztosan óvatosabb a szükséges általánosító következtetések levonásában.

Graham Anderson: *Philostratos. Biography and Belles Lettres in the Third Century A. D.* London--Sidney--Dover--New Hampshire, 1985. Croom Helm, 322.

Az antik források szűkszavú és gyakran egymásnak is ellentmondó adatai a mai napig nem engedték megnyugtató módon tisztázni, vajon a Philostratos-corpus két vaskos Teubner kötetébe foglalt, különböző terjedelmű és műfajú írások két, három, netán négy Philostratos szellemi hagyatékát tartalmazzák-e, s azt sem, hogy az egyes művek melyik Philostratos műhelyében születtek meg. Ilyen körülmények között nem csoda, ha Philostratosról (vagyis inkább a Philostratosokról) eleddig csupán két összefoglaló igényű tanulmány látott napvilágot, azok is egy lexikon -- a *Realenzyklopedie der klassischen Altertumswissenschaft* -- hasábjain, tehát a kötelező teljességigény mondhatni némileg kényszerítő hatására. G. Anderson, a kenti (Canterbury, Anglia) egyetem grecistája, látnivaló, ugyancsak nagy fába vágta a fejszét.

Igaz, nem felkészületlenül, lévén szűkebb kutatási területe éppen a római kora-császárságkor görög nyelvű irodalma, közelebről az a 2--3. század, amikor a Philostratosok is éltek; számos idevágó tanulmányán kívül Lukianosról írott két monográfiájával és az antik regénynek szentelt könyvével bebizonyította, hogy manapság a korszak irodalmi életének legkiválóbb értői és ismerői közé tartozik.

Mit tehetett, ha a legfontosabb irdalomtörténeti kiindulópontok vitatottak, sőt újabb tények és adatok felbukkanásáig kétségkívül vitathatók is maradnak? Kevésbé lelkiismeretes tudós talán hipotézisekkel kísérletezett volna -- nem úgy Anderson. Ő csupán regisztrálja és röviden körvonalazza a jelenleg megoldhatatlannak ítélt problémákat, olyikról a könyve végére függesztett appendixekben (291--301.) saját véleményét is megfogalmazza, de a maga részéről a megfellebbezhetetlenül biztosból indul ki, s mert belső utalásokból világos, hogy a Bioi sophistón-t (Szofista-életrajzok) és a Īa eis ton Iyanea Apollónion-t (A Tyana-i Apollónios életrajza) egyazon szerző, valószínűleg az ún. II. Philostratos írta, akinek egyébként a tudományos konszenzus a Philostratos-corpus anyagának java részét tulajdonítja, ezt a két művet helyezi vizsgálódásainak középpontjába: az 1--6. fejezetben (1--120.) a Szofista-életrajzokat, a 7--12. fejezetben (121--240.) az Apollónios-életrajzot elemzi, a Héróikos (A hőroszokról), illetve a többi Philostratos-mű áttekintésére viszont csupán egy-egy fejezetet (241--258. és 259--282.) juttat, az utolsó, 15. fejezetben (283--290.) pedig már a végső tanulságokat vonja le.

Ilyenformán Anderson nem oldja, nem is oldhatja meg a Philostratosokkal összefüggő valamennyi kérdést, nem határolhatja el egymástól a név -- szerinte csak két -- literátor-viselőjét, s szükségképpen belső írói fejlődésük megrajzolására sem vállalkozhat. A középpontba állított két Philostratos-mű szövetének ritka filológiai akribiával végzett vizsgálata mégis egész sor fontos és merőben új felismeréshez vezetett, nem utolsósorban azért, mert Anderson a két írás céljának és szemléletének, sokszor kárhozzatott egyoldalúságainak és felületességeinek megvilágítására a kor teljes görög és latin nyelvű irodalmát mozgósítani tudta, kivételes anyagismeretét alkalomadtán arab és perzsa szövegek segítségül hívásával tanúsítva. Fejtegetéseinek eredményeképpen éles kontúrokat nyertek, ha nem is annyira a Philostratosok, de azok a (korábban csak imitt-amott pedzett) kulturális, társadalmi és stílári értéktartományok, melyek mind az ünnepelt vándorszónok-sztárokat bemutató Szofista-életrajzok, mind a későbbi keresztények körében Jézus pogány ellenpárjának tekintett, bölcs és csodatévő Apollónioszt felmagasztosító életrajz, vagyis egy sajátos irodalomtörténeti vázlat és egy nemkülönben sajátos "nevelési regény" közös eszmei veretét alkotják. Anderson egyik-másik következtetése persze sokak számára meghökkenítő lesz, kivált az -- nota bene, konklúziója az Apollónios-életrajz megítélésének egyik kulcskérdését illeti! --, hogy az életrajz sűrűn emlegetett és forrásként citált Damisában, akit a közelmúlt és a ma tudományos közvéleménye magabiztosan az írói fikció kelléktárába utasított, tanácsos és indokolt hús-vér történelmi személyt, komolyan veendő forrást látnunk. Bárhogy legyen is, azt viszont senki sem fogja vitatni, hogy az első önálló Philostratos-tanulmány alapmű: megkerülhetetlenül fontos állomás a teljesebb Philostratos-kép felé vezető, annyi buktatóval és ismeretlennel nehezített úton.

Szepessy Tibor

Piotr Żbikowski, *Klasycyzm postanisławowski. Doktryna estetyczno-literacka.* Warszawa, 1984. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 373.

A lengyel felvilágosodás irodalmának képét hosszú ideig a romantikusok véleménye határozta meg. A vélemények, természetesen, negatívak voltak. Többségük a romantikusok tevékenységének első időszakából való, s talán a leggyakrabban Maurycy Mochnacki megállapításait idézték. Az elődök által elért eredmények megítélése tehát a klasszikusok és romantikusok harcának tüzeiben

történt. Az erősebb megfogalmazások, globális értékelések, az elítélés dörge-
delmes szavai így hát részben magyarázatot nyernek a polemikus küzdelmek tak-
tikája révén. Érdekes viszont, hogy ezek a vélemények -- egy kicsit enyhébb
formában ugyan, de -- megmaradtak, és tovább funkcionáltak, most már az ere-
deti kontextuson kívül. Sokáig ismételték -- minden kritika nélkül --
Mochnacki leegyszerűsített véleményét a felvilágosodás irodalmának szélsősé-
gesen utánzó és állítólag nemzetietlen jellegéről, sokáig osztották Dembowski
előítéletektől hemzsegő nézeteit. Még a romantika legkiválóbbjai sem tudták
levetkőzni heves ellenszenvüket. Mickiewicz pl. nem tudta rászanni magát,
hogy egyetlenegy jó szót is írjon Ignacy Krasickiról, s Trembecki mellett
egyedül Franciszek Karpiński, a szentimentalizmus egyik legfőbb képviselő-
jét ismerte el.

A legnagyobb csapás azonban a felvilágosodás utolsó alkotónemzedékét ér-
te, azokat, akiktől a romantikusok közvetlenül átvették a lengyel Parnasszus
legelőkelőbb helyeit. A klasszikusok szellemi vezetőjét, Kajetan Koźmiant, a
romantikus írók véleménye alapján tehetség nélküli firkásznak titulálták, az
általa képviselt költői irányzatot pedig gúnyosan "pseudo-klasszicizmus" cím-
szóval illették. Tulajdonképpen csupán az utóbbi időkben próbálják áttörni
ezeket a messzemenően igazságtalan sztereotípiákat.

Ezen próbálkozások közül a legnagyobb visszhangra Ryszard Przybylskinek
"A klasszicizmus, avagy a Lengyel Királyság valódi vége" c., nemrég megje-
lent könyve talált. Nagy tehetséggel megírt, terjedelmes mű, amely igen szug-
gesztívan tárja elénk a klasszikusok utolsó nemzedékének érdemeit. Szerzője,
élve az esszéíró által élvezett előjogokkal, a Lengyelország felosztása utá-
ni klasszicizmus problematikáját nyílt szubjektívizmussal kezeli. A Przybyls-
ki által hozott lendületes ítéletek azonban az olvasók többségét dezorien-
tálták, a korszakkal foglalkozó kutatókban pedig nyugtalanságot keltettek.
Tudnunk kell viszont, hogy a szerző tudatosan formálta úgy művét, hogy az ki-
hívás legyen a témával hivatásszerűen foglalkozó kultúrtörténészek ellen.
Przybylski könyvében támadja többek között Piotr Żbikowskit, az 1795--1830-as
időszak irodalmának kutatóját, a Kajetan Koźmianról szóló könyv szerzőjét
(zárójelben jegyzem meg, hogy maga Przybylski is sokat köszönhet Żbikowski
kutatásainak és fel is használja eredményeit -- ezt minden kompetens olvasó
könnyen észreveszi).

Żbikowski legújabb munkájában, amelyben a fent jelzett időszak lengyel
klasszicizmusával foglalkozik, különösen az irodalomesztétika elméleti kér-
déseit érinti. Ő az első kutató, aki alaposan és az egész problematikát át-
fogva vizsgálja ezt a témát. A szerző által feltett kérdés így hangzik: ho-

gyan alakult ki és végül milyen alakot öltött a késő lengyel felvilágosult klasszicizmus korában az irodalomesztétikai tudat. A válaszadást nehezítette a Stanisław utáni (1795—1830) korra vonatkozó tudásanyag még mindig hiányos volta, hisz ezt az időszakot mind a felvilágosodás, mind pedig a romantika kutatói mind ez ideig elhanyagolták. A klasszicizmus e korszaka irodalomesztétikai elméletek rekonstrukcióját még külön nehezítik az akkori lengyel irodalomban párhuzamosan meglevő egyéb irodalmi áramlatok, amelyek hasonló filozófiai és esztétikai meggyőződésen alapultak, nagyjából azonos műfaj- és kifejezőeszköztárral rendelkeztek, s költészetelméletük is hasonló volt. Ezen az ingoványos talajon a szerző óvatosan, de biztosan mozog. Sok figyelmet szentel a preromantika kérdésének, elkülöníti a preromantika és a Stanisław utáni klasszicizmus képviselői közötti szövetségek különböző típusait, elemzi a kettős hovatartozású szerzők nyilatkozatait. Az egyes csoportosulások körében keletkezett írások elemzése alapján Żbikowski a következő megállapításra jut: "A lengyel felvilágosodás befejező fázisának irodalmi térképén a felosztások és demarkációs vonalak nemcsak az egyes írói csoportosulások, ill. az egyes írók között futnak, hanem egyazon író alkotásain belül is, sőt egy művön belül is húzódnak." A szerző felhívja a figyelmet a klasszicista doktrína programszerű eklekticizmusára, amely lehetővé teszi a nemegyszer heterogén gondolatmenetek átvételét.

A könyv fejezetcímei: "A klasszicizmus legfontosabb filozófiai-ideológiai elvei", "Az áramlat esztétikai és poétikai kérdései" és "A Stanisław utáni klasszicizmus műfajelmélete". Az elsőben a szerző rekonstruálja az akkori klasszikusok különböző elméleti megnyilatkozásainak általános filozófiai hátterét. Az elemzésből az derül ki, hogy a klasszikusok sokféle, nemegyszer egymással ellentétes filozófiai iskolákból származó komponensekre hivatkoztak. Żbikowski hangsúlyozza a felvilágosodás kori filozófia elemeinek selektív befogadását. Ez lenne a késői felvilágosodás klasszicizmusának egyik megkülönböztető jegye, jóllehet a szerző nem mutatja ki, hogy a Lengyelország felosztása előtti klasszicisták az egész felvilágosodás kori filozófiát elfogadták volna. Pedig ez nem magától értetődő.

A vizsgált problematika szempontjából nagyon lényeges az áramlat esztétikai és poétikai kérdéseit tárgyaló, két részre osztott fejezet. Az elsőben a lengyel klasszicisták irodalomesztétikai tudatának legfontosabb dokumentumait jellemzi, a második részben pedig alapvető irodalomesztétikai elveiket magyarázza. Żbikowski fejtegetései ebben a részben azért nem olyan érdekesek számunkra, mert az itt leírt jelenség nem tér el a klasszicizmus Európa-szerkezete ismert jegyeitől. A könyv írója megragadja a Lengyelország felosztása

előtti klasszicizmustól való eltérés mibenlétét. A különbséget három pontban foglalja össze: a XIX. századi klasszikusok autonóm, nemzeti jelleget szeretnének biztosítani irodalmuknak, máshogy értelmezik a mimézis elvét és a XVIII. századtól eltérő módon interpretálják a génusz kategóriáját.

"A Stanisław utáni klasszicizmus műfajelmélete" c. részben szintén a különbségekre mutat rá. Bizonyítja, hogy a XVIII. századi műfaji gyakorlattal ellentétben az 1795--1830-ig terjedő időszak műfaji rendszere sokkal részletesebb és precízebb, ugyanakkor kevésbé rigorózus. Ez abban nyilvánult meg, hogy pl. a költészetben a műfajok kereszteződését ellenkezés nélkül elfogadták. Jóváhagyták az elégia és a költői levél, az ecloga és az óda, a pásztorköltemény és a leíró költemény, a költői levél és a satíra, a ballada és a "dumka" (szomorú ukrán dal) közötti rokonságot. Ellenkezést csak az esztétikailag ellentétes minőségek összekapcsolása váltott ki (pl. a bánat és az öröm összekapcsolása az elégiában vagy a fennkölt tónus a dalban).

Az 1795--1830-ig terjedő időszak lengyel klasszicizmusa a műfajokat tekintve három fejlődési szakaszon ment keresztül: az egyszintű, de több részből álló, a poétikai műfajkategórián alapuló felosztástól eléggé tág jelentéskörű és különféleképpen értelmezett, műfajok felett álló fogalmak létrehozásán keresztül eljutottak egy kifejezetten stabil műnem-műfaj felosztáshoz. Ebből ered néhány műfaji elnevezés többértelműsége.

A következő újdonság az a tény volt, hogy a XVIII. századi klasszicizmushoz képest a műben a hangsúly az ideológiai-morális mondanivalóról kifejezetten a mű művészi értékei felé tolódott, a belső struktúra felé, amely maga alá rendeli a bemutatott világ hármasságának elvét.

A szerző által felsorolt többi különbség már inkább az irodalmi gyakorlatot, mintsem az elveket érinti. A könyv alcímében említett határokat a következő fejezetben is átlépi Żbikowski, ahol is az 1795--1830-ig terjedő időszak klasszicizmusának fő központjait és legfontosabb képviselőit jellemzi.

A könyv egy rövid fejezettel zárul, amelyben a szerző felvázolja a kronológiai határokat és a korszakon belüli periodizációt.

Jerzy Snopek

L'absolutisme éclairé. Publié par Béla Köpeczi, Albert Soboul, Éva H. Balázs, Domokos Kosáry. Budapest, 1985. Akadémiai Kiadó--Éditions CNRS, Paris, 360.

A mátrafüredi felvilágosodás-konferenciák kiadványsorozata, az Actes du Colloque de Mátrafüred köteteivel párhuzamosan megjelent Colloques de Mátrafüred -- Études sur les Lumières új széria indulását jelzi. A konferenciák vitaanyagát tartalmazó kötetek mellett első ízben került sor egy előző vitatémát folytató, nemzetközi együttműködéssel készített külön kötet kiadására.

Ennek előzményei a harmadik mátrafüredi találkozó (1975) "Système de l'absolutisme éclairé" témájával kapcsolatban kibontakozott vitára, illetve a negyedik konferencián (1978) elfogadott tematikára nyúlnak vissza. A terminológiára, a jelenség pontosabb meghatározására, általános jellemzőire és differenciált jellegére, eltérő sajátosságaira vonatkozó eszmecserékben szembesítésre kerültek a különféle fogalmi és tartalmi leírásokat kifejező, a francia historiográfia által használatos "despotisme éclairé" (A. Soboul), illetve a Habsburg monarchiára alkalmazott "aufgeklärter Absolutismus" (G. Klingenstein) és "absolutisme éclairé -- tendance nobiliaire éclairée" (D. Kosáry) álláspontok. Az európai zónákat angol, francia, német, lengyel, osztrák, magyar, román nézőpontból áttekintő viták első fázisában olyan vélemény kristályosodott ki, hogy a sokoldalúan jellemzett jelenség (système politique) megnevezésére megfelelőbb a felvilágosult abszolutizmus, mint a franciáknál megszokott felvilágosult despotizmus. A tisztázódást elősegítették pontos terminológiai, a korabeli politikai szókincre vonatkozó elemző vizsgálatok, mint R. Shackleton (Les mots »despote« et »despotisme«) előadása, illetve A.-M. Chouillet et J. Chouillet (Vocabulaire politique de Diderot et de quelques encyclopédistes című) tanulmánya.

De fölmerült a felvilágosult abszolutizmus európai régiók, illetve országok szerinti bemutatásának igénye is, ami konkretizálhatja az absolutisme éclairé lényegéről és különbözőségéről a viták folyamán kifejtett nézeteket. Erre a nem könnyű feladatra vállalkozott a Colloques de Mátrafüred -- Etudes sur les Lumières kötete, bevonva a vizsgálódás körébe -- az előbb említett nyugati és kelet-közép-európai nemzeti államokkal és birodalmi szférákkal együtt -- a mediterrán (olasz, spanyol, portugál), a skandináv (dán, svéd) és további kelet-európai (orosz) államokat is. Az előszóban foglaltak (Köpeczi B.) és a szerkesztői szándék alátámasztásaképpen a kötet bevezető részében (7--31) a szerzők két kérdésre irányítják a figyelmet: a felvilágosodás egysege és különbözősége visszatérő témakörére (Kosáry D.), valamint az absolutisme éclairé történeti funkciójára és fogalomtörténetére (A. Soboul). Ennek

indokoltsága joggal merült föl, mivel előzőleg a vitakérdések előterében álltak.

A nemzetközi szerzőgárda munkája kiterjedt olyan alapvetőnek ítélt problémákra, mint a felvilágosult abszolutizmus gazdasági (A. Soboul), társadalmi bázisa, a nemesség (J. Meyer), a polgárság (H. Balázs É.—Niederhauser E.), az értelmiség (Kosáry D.), a parasztság (Wellmann I.) helyzete, az absolutisme éclairé ideológiáját (Köpeczi B.), az Egyház és a felvilágosodás viszonyát (G. Ricuperati) tárgyaló, felvilágosult uralkodók csoportját, államigazgatók, udvari tisztségviselők egyéniségét (W. Markov) megrajzoló, s az európai erőviszonyokra kitekintő tanulmányok. A társadalmi és ideológiai kérdések megközelítésében általában a nemzetközi nézőpont érvényesült, s összességükben akkor is rendkívül tanulságosak, ha bizonyos esetekben, pl. az értelmiségi vagy egyházi problematikában inkább nemzeti vonatkozásokra helyeződött a hangsúly. A gyűjteményes kötet jelentékeny részét alkotó tanulmányanyag (33--157) ösztönzője lesz a további kutatásoknak.

Ami a felvilágosult abszolutizmus megjelenésének, megvalósulásának különböző, eltérő formáit illeti, a szerkesztők mintegy a kötet felét kitevő (159--337.) részben gyűjtötték össze az ún. regionális problémákra vonatkozó tanulmányokat. Ezek egy részét a korábbi vitapartnerek, másik részét az erre fölkerült szerzők írták. Az absolutisme éclairé különleges francia példáját A. Soboul jellemezte. Közép- és kelet-európai változatai, porosz (I. Mittenzwei), német államok (E. Weiss), Habsburg monarchiabeli, ausztriai (G. Klingenstein), magyarországi (H. Balázs É.) és oroszországi (I. Fedossov) típusai külön csoportba kerültek. Ezután két újabb, egymástól távol eső régió következik; a mediterráni övezetből az olasz (F. Diaz), spanyol (M. Kossok), a portugál (H. Bach) és a balti zónából a dán (K. Tønnesson), svéd (K. Tønnesson) skandináv példák. Végül a felvilágosult abszolutizmus sajátos esetei csoportjába került Lengyelország (Z. Libiszowska) és a két román fejedelem-ség (A. Duțu) példája, mint egymástól is elkülönülő közép-, ill. délkelet-európai típusok. Ez a körkép mintegy tipológiai példatárul is szolgálhat az absolutisme éclairé európai formáiról és történelmi lehetőségeiről, megvalósítási kísérleteiről és kudarcairól. Új kutatási módszereket mutat be és tesz lehetővé a felvilágosult abszolutizmus és a felvilágosodás összefüggésében. A nemzetközi áttekintést és tájékoztatást segíti elő a témakörrel kapcsolatos válogatott bibliográfiai irodalom (339--361., Tamási E.) is.

A Colloques de Mátrafüred -- Etudes sur les Lumières új sorozat első kötete arról tanúskodik, hogy a korszakban és a kimunkált tematikában csak nemzetközi együttműködéssel lehet megalapozott eredményeket elérni. A munká-

ból nagy feladatot vállaltak a kötet szerkesztői, akik egyébként szerzői tevékenységükkel is részt vettek a nemzetközi vállalkozás megvalósításában.

Hopp Lajos

Jerzy Snopek: Objawienie i oświecenie, z dziejów libertynizmu w Polsce.
Wrocław--Warszawa, 1986. Ossolineum, 288.

A libertinizmus európai (francia, angol, olasz) kulturális, eszmetörténeti, illetve irodalmi szempontú tanulmányozását és fogalmi tisztázására való törekvést számos alapvető munka jelzi. Mindez nem mondható el arra a régióra, amelyet mostanában kelet-közép-európainak szoktunk nevezni. Igaz, sem régebbi összefoglalások (F. T. Perrens, A. Adam, R. Pintard, E. Henriot), sem az újabbak (a lengyelre is lefordított J. S. Spink, illetve G. Schneider, G. Ricuperati) a hetvenes évekből, de a legújabbak (pl. Il libertinismo in Europa, a cura di S. Bertelli. Milano--Napoli, 1980) sem terjednek ki a libertinizmus európai elágazásainak teljes összképére. J. Snopek könyve ezért két szempontból is kezdeményező vállalkozás; kísérlet a libertinus áramlat lengyelországi bemutatására, másrészt törekvés a libertinizmus össz-európai tablójának kiegészítésére.

Jóllehet az elmúlt évtizedekben számosan érintették a libertinizmus lengyelországi válfajának kérdését, például J. Ziomek (Libertynizm w literaturze stanisławowskiej, 1949), B. Leśnodorski (Z. Libertynizm wieku Oświecenia, 1960), J. Tazbir (Prekursorzy polskiego libertynizmu, 1961; Z dziejów pojęcia "libertyn", 1968 és Libertyni na gruncie polskim, 1971) tanulmányaikban vagy könyvekben és összefoglalásokban (J. W. Gomulicki, Z. Libera, M. Klimowicz, T. Kostkiewiczowa), az egész problémakör a részlettanulmányok fázisában maradt. Jerzy Łojek ezért jelezte a Słownik literatury polskiego oświecenia "libertynizm" általa írt címszavának összegezésében: "A lengyelországi libertinizmusról nincs összefoglalás." (1977, 323.) A vonatkozó újabb kutatások, beleértve a szerzőnek a nyolcvanas évek elején megjelent írásait, arra utalnak, hogy Lengyelország kultúrájában a még további föltárására váró XVII. századi sporadikus előzmények vagy "előfutárok" (pl. K. Leszczyński, J. Gawiński s más epikureista anonim szerzők), elsősorban a legnagyobb barokk költők közé tartozó J. A. Morsztyn (1613--1963, francia

álnevén comte de Chateauvillain) mellett a libertinizmus XVII. századi, szorosabban felvilágosodás kori jelenség.

A korábbi kezdemények figyelembevétele mellett sem igen lehet XVII. századi lengyel (vagy magyar) libertinus hagyományról beszélni, inkább e századbeli francia (La Mothe le Vayer phyrronista szkepticizmusa, Gassendi modern epikureizmusa, Naudé racionalizmusa, Cyrano de Bergerac) szálak kapcsán észlelt, s a "libertinage érudit" áramlattal összefüggő nyomokról. S nagyobb mértékben a felvilágosodás kori deista, materialista, racionalista filozófusok befolyásáról, mint Voltaire, Holbach, Diderot stb. műveinek a libertinizmus fogalomkörébe sorolt eszméinek lengyelországi hatásáról.

A szerző egyes megállapításainak érvényét kiterjeszti a libertinizmus -- vázlatos európai áttekintése keretében -- oroszországi jelenlétére és magyarországi jellemzésére is. Közép-kelet-európai viszonylatban újszerű s megerősítést kívánó, részleteiben termékeny vitára ösztönző fejtegetéseinek konklúziója, hogy a libertinizmus korabeli változata Magyarországon figyelhető meg, "ahol a libertinus tendencia csak a felvilágosodás korában jelenik meg, alkalmasint legnagyobb intenzitással egész Közép-Európában (Lengyelországon kívül)". A polémia már a libertinus szférába bevont (Nagyváthy, Csokonai, Bessenyei, Versegly, Martinovics, Kazinczy) vagy bevonandó (gr. Fekete János etc.) szerzők s azok egyes műveinek a libertinizmus különféle jegyei (antiklerikális, szabadgondolkodó, toleráns, természetfilozófiai, szerelmi, erotikus, hedonista, moralista, ateista stb.) vonásai szemszögéből történt jellemzése kapcsán fölmerülhet.

A "libertinus atmoszféra" érzékeltetésére és világnézeti alkotóelemeire nézve fölidézhető az a folyamat, hogy a XVII. századi katolikus restaurációs törekvések ellenére Franciaországban is tovább éltek a reneszánsz filozófiai eszméinek bizonyos elemei. A titokban érlelődő libertinizmus a görög filozófia hatását és a szkeptikus Montaigne és Charron olvasását tükrözi. A libertinus generációk között voltak szabadgondolkodók, szkeptikusok és ateisták; tréfát űztek a bibliából, támadták a dogmákat és a feudális vallási erkölcsfilozófiát, érdeklődtek természettudományos kérdések iránt, nem hittek az isteni gondviselésben és vitatkoztak a lélek halhatatlanságáról. Századvégi alakjaival (Saint-Evremond, Bayle, Fontenelle) megújult és erősödött a libertinizmus szűkebb körű hagyománya; Isten fogalmát mindinkább a Természet fogalmával helyettesítették, a világmindenségben ismeretlen vak erők működését vélték, s így hiábavalónak látták a végzet elleni küzdelmet. Individualista felfogásuk szerint az okos életvitel abban áll, hogy mindenki kövesse saját természetét, hagyja a teológiát, és éljen szabadon tapasztalata és er-

kölcsi belátása szerint. A vallási közömbösséget cinizmust hirdetők (les mondains indifférents) és anonim írásaik, botránynak ítélt életmódjuk ellen az egyházi és világi hatalmi cenzúra egyaránt föllépett.

Lengyelországi viszonylatban nehezítette a libertinizmus tanulmányozását, hogy nem ismeretes tipikus XVIII. századi libertinus irodalmi alkotás lengyel fordítása; és nincs publikált libertinus mű sem a lengyel felvilágosodás irodalmában. Csupán kéziratkötegekben maradt fenn ilyen természetű forrásanyag. S amíg Franciaországban főleg a libertinus regény, elbeszélés, dialógus és esszé virágzott, a prózai műfajokkal szemben lengyel vonatkozásban csaknem kizárólag költői alkotásokban fedezhetők fel libertinus vagy libertinizmussal rokonítható vonások. Például és elsősorban A. Naruszewicz (libertynizm duchowego), S. Trembecki (lib. szambelana), I. K. Węgiński (lib. outsiedera), J. Jasiński (lib. radykala), s fiatal arisztokraták, mint W. Mier, S. K. Potocki, S. Wodzicki, W. Turski verseiben; sajátos jelenségként a franciául író J. Potocki elbeszélésében (libertynizm podróznika), krakkói akadémikusok írásaiban, S. K. Radwański vidékies (lib.prowincjusza) és S. Starzyński epigon libertinus verseiben. A lengyel felvilágosodás irodalmi forrásaiban kimutatható kilenc modell bemutatása egyúttal jelzi a könyv harmadik fejezetében mozaikszerűen megjelenített libertinizmus társadalmi hátterét, illetve utal a lengyelországi libertinus magatartásként jellemzett összetett erkölcsfilozófiai jelenség meghatározó társadalmi rétegeire. Ehhez kapcsolódik a következő fejezet irodalmi emlékének tanúságtétele, különös tekintettel a "libertinus atmoszféra" kiterjesztésére, a korábbinál szélesebbnek ítélt társadalmi hatókörére és differenciáltságára. Az elemző munka módszertani érdekessége az utolsó fejezet libertinus mozaikképe, amely a korabeli lengyelországi "refutációs" vitairadalom, hitvédő s támadó, cáfoló, prózai értekező, verses, részben fordított források kiaknázásából rakható össze. A szerző a feldolgozott több mint félszáz felvilágosodás kori szövegben (1752—1826) mintegy természetes környezetében ragadja meg s elemzi a túlnyomórészt XVIII. század végéig húzódó kortársi tollharcok hevében született "antilibertinus" megnyilatkozásokat.

Az ilyen rekonstrukciós eljárás szükségszerűen alkalmazkodik a szétszórt forrásanyag természetéhez, illetve a vizsgált jelenség sajátos lengyelországi feltűnéséhez. Egyet lehet érteni a szerzővel, hogy a teljesebb kép körvonalazása és a "libertinus légkör" elemeinek vizsgálata további kutatásokat igénylő feladat. Erre J. Snopek nemzetközi érdeklődésre számot tartó munkája, amely a "Studia z okresu oświecenia" (IBL) sorozat XXI. köteteként jelent

meg, alapot és ösztönzést is nyújt, s nemcsak lengyel, hanem magyar, illetve kelet-közép-európai viszonylatban is.

Hopp Lajos

Anne Henry: Proust (Une vie, une oeuvre, une époque). Paris, 1986. Editions Balland, 351.

Anne Henry Proustról szóló monográfiájával tovább folytatja azt az utat, melyet előző két, szintén Marcel Proustról szóló könyvével megkezdett (Proust, *théorie pour une esthétique*, Klincksiek, 1981; Proust romancier, *le tombeau égyptien*, Flammarion, 1983), nevezetesen a Proust életéről és művéről szóló legendák lerombolását. E legendák megszületése elsősorban magának Proustnak, másodsorban kortársainak köszönhető, de továbbélésükben és módosulásaikban az utókor is nagy szerepet játszott.

Az elmúlt ötven év alatt a kitűnő és lényegre törő, újabb és újabb adatokat közlő, módszereket felmutató Proust-kritikák mellett nagy számban születtek az életművet és az írói szándékot félremagyarázó, tévedéseket tartalmazó munkák. Ez utóbbi művek szerzőinek szól Anne Henry könyve, s szól mindazon kutatóknak és laikusoknak, akik átfogó, az élet és életmű egészére, s annak minden szintjére kiterjedő kézikönyvet szeretnének a kezükben tartani.

Anne Henry valósággal tabula rasát csinál; olyannyira, hogy szövegének olvasásakor nem ütközünk mindannyiszor idézetekbe, lábjegyzetekbe, nem tartja feladatának a klasszikus és kortárs szakirodalom ismertetését, csupán Proust műveire, korabeli írókra, filozófusokra vagy a romantika egy-egy szerzőjére utal. Olyan olvasót feltételez, aki ugyan jártas Proust korának minden, a szellemi életet érintő kérdésében, aki ismeri Proust műveit, ám elfogulatlan és sokban újszerű képet szeretne kialakítani az íróról.

A monográfia alapvetően két részre oszlik; az elsőnek a "Proust és kora", a másodiknak a "Mű" címet adta a szerző. A "Proust és kora" című fejezet hivatott arra, hogy a beteg, homoszexuális, az élettől különös módon félrevo-
nult íróról kialakult hiedelmeket szétoszlassa. Anne Henry rámutat, hogy a középosztálybeli, polgári családban nevelkedett Marcel Proust objektíve, környezetéből és korának filozófiai, művészi gondolkodásától készletbe járt be egy bizonyos fajta életutat, s ha végigtekintünk a századforduló és százade-
lő művészettörténetén láthatjuk, hogy ez az út nem is volt annyira egyedi és különleges.

Anne Henry igen erélyesen rámutat annak az eljárásnak a veszélyére, hogy Proust művészetét egyenes és direkt kapcsolatba hozzuk életének egyes eseményeivel vagy szereplőivel. A kapcsolat meglétét nem tagadja, azonban egy irodalomtörténeti, főleg a regényfejlődés alakulását követő elemzés során rávilágít a prousti mű azon újdonságára és modernségére, ahogyan saját korának művészeti és filozófiai szintézisét adja, ahogyan korának gondolkodását és világát fikcionálja.

Ezzel együtt azonban Anne Henryt nem annyira az Eltűnt idő modernsége érdekli, hiszen szerinte sem a narrációs technika, sem az idő kezelése, sem a belső monológ stb. nem huszadik századi találmány, s nem is egyedül Proust sajátja. Őt sokkal inkább annak a művészetfilozófiának a genezise érdekli, amelyet azonban Proust már egyedülállóan és a regényt valóban megújító módon épített művébe. A szerző szerint e genezisnek és hatásmechanizmusnak Bergson filozófiája és Freud pszichoanalízise éppúgy a végállomása, mint Proust regénye. Ezért a filozófiai gyökerekig egészen a német, angol és francia romantikához nyúl vissza.

A XIX. századi filozófiai és művészetelméleti gondolkodás két alapvető paradigmáját állapítja meg Anne Henry, nevezetesen a platonista, hierarchikusan felépülő transzcendentális rendszert és a kanti fenomenológiát, melynek pozitivistá ága Proustot legfeljebb csak tagadólag érintette, ám mindaz, amit Kanttól a művészetfilozófusok átvettek, már erősen hatottak az íróra. Az előző paradigma filozófiai és ismeretelméleti kiteljesítője Hegel, művészetelméleti és művészeti betetőzője pedig a mallarmé-i szimbolizmus, melynek "obszkurusságával", elvontságával és idealizmusával Proust harcosan szemben állt.

Anne Henry részletesen és bizonyító erővel mutatja ki, hogy a schellingi identitásfilozófia és szintetikus rendszerszemlélet hogyan termékenyítette meg Baudelaire-nek immáron a mallarmé-ival ellentétes előjelű művészetfilozófiáját; a korrespondenciák elméletét, s mindezt hogyan szintetizálta, természetesen bonyolult áttételeken keresztül Schopenhauer "akaratfilozófiája" és zsenielmélete, s végül a romantika ideológiája hogyan teljesült ki a huszadik század első felének vitalista, anarchista művészetében. Proust a fenti elméletekhez részint Schopenhauer és a klasszikus német filozófusok olvasásán, részint pedig az ezen elméleteket propagáló és feldolgozó filozófus-tanárainak előadásain keresztül jutott el.

A kanti filozófiát továbbgondoló romantikus, alapvetően fenomenologista, agnosztikus művészetelmélet fontos része a kritikai szemlélet, mely magának Proustnak a természetéből is adódott. E kritikai hozzáállás hívta életre az

Anne Henry könyvében a második, a "Mű" című részben tárgyalt kritikai írásokat és paródiákat, és végül azt a művészi-írói módszert, ahogyan az Eltűnt időben az élet és annak különböző szintjei megjelennek. Ez a szemléletmód eredményezte azt is, hogy Proust talán az egyetlen Baudelaire-t kivéve kritikátlanul senkiért sem rajongott: Ruskinnak "bálványimádását", az elvont, az élettől eltávolodó szépség iránti rajongását, Balzacnak "durvaságát" vetette a szemére stb.

A fiatalkori regény és Proust kritikai írásainak tárgyalása után tér rá Anne Henry magának az Eltűnt időnek az elemzésére, annak minden lehetséges elemét érintve: a fiktív biográfiai jelleget diakrón és szinkrón aspektusba ágyazza, kifejti a zseniről, az írói megvilágosodásról és a művészetről vallott gondolatok kérdéseit, elemzi a regény dialektikus, ismeretelméleti, műfajt meghatározó (roman d' apprentissage) sajátosságát, kimutatja a századforduló tudományos eredményeinek megjelenését a regényben, főleg a tarde-i szociológiáét és az összehasonlító mítoszkatatásokét, kiemelve a "névvarázs" és a korabeli nyelvszemlélet a regény genezisére gyakorolt hatását, részletesen analizálja a "szerelem-betegség" visszatérő, homológ struktúrájú megjelenéseit és végül a prousti emberábrázolást, mely elsősorban a lélek rezdüléseit írja le.

Az Eltűnt idővel foglalkozó fejezet második részében a szerző a narratológiai és poétikai eljárásokat dolgozza fel, s ezenközben újra és újra felveti azokat az ideológiai és művészeti hatásokat, melyek tehát nemcsak a regény művészetfilozófiáját határozták meg, hanem közreműködtek annak gyakorlati, technikai létrejöttében is.

Anne Henry könyvének érdemi részét kiegészíti egy harmadik, "A mű és az idő" című nagy fejezet: az Eltűnt idő egyes fejezeteinek tartalmi elemzése, majd részletek a regényből az írói technikát illusztrálandó, azután pedig egy kritikai körkép, mely a regényről szóló esztétikai elemzésekből tartalmaz részleteket.

Végül a további tájékozódás megkönnyítése végett a Proust-művek és a Proustról szóló szakirodalom legfontosabb darabjait és adatait megadó, tájékoztató jellegű bibliográfiát közöl a szerző.

Ádám Anikó

Jan Józef Lipski: *Szkice o poezji*. Paryż, 1987. Instytut Literacki, 198.
(Biblioteka Kultury, 426.)

A recenzió a leggyorsabban elavuló, nemegyszer igencsak esetleges megközelítése a műnek. A szerzők csak úgy menthetik meg a feledéstől az effajta írásaikat, hogy esszévé duzzasztják vagy tanulmányt írnak belőle. Lipski nem ezt az utat választja. Igazolja, hogy a recenzió keretein belül is lehet maradandót alkotni (a lengyel irodalom hagyományait tekintve ez nem is annyira meglepő, gondoljunk Gombrowicz *Varia* c. kötetében olvasható korai kritikai írásaira, vagy Bruno Schulz Gombrowicz első regényéről, a *Ferdydurk*-éről írt, több nyelvre lefordított // és többször kiadott recenziójára).

Lipski írásainak hitelét, többek között, a módszertani fegyelem adja. Időbeli rálátás nélkül ír a legújabb lengyel verseskötetéről, a műveket önmagukban értelmezi, a ciklus vagy kötet belső logikáját próbálja feltárni. Legfontosabb külső szempontja az irodalmi irányzat. Ellentétben a megszokottal, nem az értékelést, hanem a megismerést és az értelmezést tekinti legfőbb feladatának. A szerkezet mélyén a világkép manifesztációját látja. Ezt nem tekinti a filozófia értekező prózai nyelvére lefordítható ismeretnek. Teljes és gazdag világkép nem fogalmazható meg kizárólag ezen a nyelven, vannak területek, amelyek csak a nyelvi művészetek, így a költészet számára hozzáférhetőek. Ennek megfelelően a költői nyelv kifejező eszközeiben is a megismerés funkcióját keresi.

Jerzy Kwiatkowski szerint a következőképpen épül fel Lipski parafilozófiai értelmezési modellje: 1) a bemutatott világ analízise; 2) a lírai én és a bemutatott világ közti viszony episztemológiai analízise, 3) az így rekonstruált költői rendszer és a filozófiai rendszerek közti hasonlóság keresése.

A kötetben olvasható írások nagy része húsz-harminc éve jelent meg a *Iwórczość* hasábjain, de a hetvenes évek végén a *Zapis*-ban közölt recenziók közül is szerepel néhány. A tematika az évtizedek alatt mit sem változik, Lipski a lengyel költészet újdonságairól ír Słonimski késői verseitől kezdve Baranczak 1978-as *Iudom, hogy helytelen* c. kötetéig. Kényszerűségből kimaradtak ugyan olyan jelentős költők, mint Miłosz vagy Wierzyński, a recenziók mégis képet adnak a lengyel költészet két évtizedéről. Viszonylag sokat olvashatunk Wirpszáról, Słonimskiről, Watról, Jastrunról, Międzyrzeczeckiről és Herbert *A tárgy tanulmányozása* c. kötete is szerepel.

Bármilyen meglepő, ez a válogatás az 1926-os születésű szerző kritikai munkásságát bemutató első kötet. Ennek persze több oka van, az anyag (majd-

nem ugyanez) a hetvenes években már megjelenés előtt állt Varsóban, de a KOR-ral kapcsolatos események miatt a kiadó felbontotta a szerződést. Nehéz évek következtek, Lipski elvesztette állását, publikációs tilalommal büntették, még le is tartóztatták.

A folyóiratokban már alig hozzáférhető, alapvető fontosságú, aktualitásukból semmit sem veszített írások közreadásával a (párizsi) kiadó régi adósságot törleszt.

Pálfalvi Lajos

Stanisław Jaworski: Odnajdywanie świata. Kraków, 1984. Wydawnictwo Literackie, 158.

A krakkói szépirodalmi könyvkiadó néhány éve "A világ felfedezése" címmel érdekes könyvvel lepte meg az olvasót. Szerzője az irodalomtörténész és kritikus S. Jaworski, akinek neve a lengyel avantgárd köréhez tartozó írók műveinek kiadójaként is ismert. Ezen kívül magáénak tudhat számos jelentős publikációt, amelyeket a lengyel irodalom századunk első évtizedeiben kibontakozó újító irányzatainak szentelt. Jaworski legújabb könyve a filozófia, az irodalomelmélet és a kultúrszociológia határterületeit öleli fel. A kötetben szereplő tanulmányok a krakkói Zwrotnica (Váltó, 1922–27) c. folyóirat köré csoportosult, az irodalomtörténet által az első avantgárd nemzedékeként emlegetett költők munkásságát érintik. Megkísérlik a több évtizeddel korábbi modern valóság, Jan Brzękowski, Jalu Kurek, Tadeusz Pieper, Julian Przyboś és Adam Ważyk költői világának, illetve műalkotás-konceptiójának rekonstruálását. Megvilágítják az említett alkotók költészetének azon elemeit, amelyek a hasonló elméleti alapok ellenére igen különböző művészi megformálást nyertek.

A modern civilizáció, a technika legújabb vívmányai iránt sokszor programszerűen deklarált lelkesedéssel, az optimizmuson kívül a szerző számos jelét látja annak, hogy ez a költészet hű tükre a világ korántsem tökéletes voltának. Nyugtalan-ságot és kétséget fejez ki amiatt, hogy lehetséges-e az élet és a művészet pozitív irányú átalakulása. Jaworski véleménye szerint a vívódásokkal magyarázható Przyboś munkásságában a világ morális rendjének keresése, Ważyk költészetében a XX. sz.-i művészeti forradalom által a szellemi életben keltett változások érzékeltetése vagy Brzękowski költői műveinek szürrealista, groteszk és parodisztikus elemei, amelyek az emberi természet

és a civilizáció hamis valósága közti ellentétet mutatják be. Az írások között érdemes különös figyelmet szentelni a lengyel avantgárd költészet emberkonceptióját elemző tanulmányoknak. Az avantgárd mind programnyilatkozataiban, mind művészi gyakorlatában azon meggyőződés mellett szállt síkra, hogy az ember egyedül a tárgyak világához való viszonyán keresztül ismerhető meg. A személyiség problémaköre -- különösen Peiper és Brzękowski munkásságában -- az emberi cselekvés szintjére korlátozódott. A metafizikus kérdések megkerülése a lexikális eszközök kiválasztásában is érvényre jutott: túlsúlyba kerültek a testtel és annak fiziológiai funkcióival összefüggő szavak.

A tanulmánykötetben az avantgárd kevésbé ismert költőit bemutató írások szintén helyet kaptak. Marian Czuchnowski, Mila Elinówna és Lech Piwowar portréja teszi gazdagabbá Jaworski munkáját. Jaworski négy francia szerző (Michel Butor, Jean Gion, Julian Green és André Malraux) munkásságáról szóló rövid tanulmányai értékes adalékként egészítik ki a népszerű formában írott művet.

Małgorzata Tomikowska-Iwanów

Brigitte Sändig: Albert Camus. Leipzig, 1983. Reclam Verlag, 254.

Újabb Camus-életrajz, ezúttal német szerzőtől, német közönség számára. Jól informált, megbízható, alapos, világos felépítésű, színvonalas. A maga rendszerén belül, önmaga szabta feltételei közt felesleges fáradozás volna kifogásolni, kiegészíteni valót keresgélni benne. Az olvasó, a receptor és a bíráló elsőrangú kötelessége viszont a műfaj és a szerzői koncepció, valamint a megírás problémáinak továbbgondolása -- ennyivel tartozik is a könyv írójának. Észrevételei, s ezt a szerző dicséretére mondhatjuk, többé-kevésbé explicitáltan mind benne vannak a szövegben, de talán mégsem lesz haszontalan felsorolni őket a magyar olvasó, egy további befogadó közeg számára.

Lássuk röviden a könyv felépítését, mely négy részre oszlik, a fő élet-szakaszoknak megfelelően: "Egy kettészakadt világban" (gyermekkor, iskolaévek, algériai háttér, első irodalmi teljesítmények); "Franciaországban, száműzetésben" (háborús évek, ellenállás, irodalmi sikerek); "Szintézis-keresés" (a csúcson); "Élni tanulni" (hazatérés Algériába, színház, háború, Nobel-díj, abszurd halál). A szerző fő törekvése szemlátomást -- és helyesen -- az élet fonalára felfűzhető események, művek, problémák minél tárgyilagosabb, minél alaposabb ismertetése, méghozzá a keletkezésük, megtörténésük

szerint. A megbízható ismeretközlés mellett a szerző érdeme, hogy a fő műveknek (Közöny, Szisziüphosz mítosza, Pestis, A lázadó ember, színdarabok, Bukás...) valóságos tanulmányokat szentel, nemcsak genezisüket mondja el.

Itt találjuk szembe magunkat azzal az elméleti kérdéssel, mely mind a műfajt, mind a konkrét művet egyformán érinti. Egy szintézisként felfogott írói életmű adekvát, egyenrangú bemutatása hasonlóképpen szintetikus szemléletet igényel, vagyis akkor lehet szó általános érvényű teljesítményről, ha rendszerek, szintézisek konfrontálódnak egymással. Más szóval ez úgy is fogalmazható, hogy bár egy életrajznak fontos sajátossága a tények ismerete, alázatos, hűséges bemutatása és interpretálása, ám semmiképp sem válhat egy ilyen vállalkozás kárára az, ha a szerző világosan kimondja prekoncepcióját és értékítéleteket alkot. Ez mindenesetre a recepcióesztétika és -filozófia hatáskörébe tartozó kérdés: jelen esetben elgondolkozhatunk azon, hogy egy francia írói és gondolkodói szintézis mennyiben és miért érdekli a német befogadó közeget, s erről mi legyen egy magyar olvasó véleménye. Az irodalomtörténész ilyenkor könnyen a tudathasadás állapotába kerülhet, hisz nem tudja igazából, hogy a tényekhez-adatokhoz való hűség csábításának engedjen-e, avagy fantáziájának, prekoncepciójának, beleérzésének és lényeglátás-igényének? Ismét másképp fogalmazva: hogyan értelmezhető Camus moralizmusa, melyet Sartre e tragikusan lezárult élet legnagyobb értékének tart? Fel lehet-e egyáltalán tárni ezt a szintézist induktíve, vagyis a tényekből kiindulva, mindenféle előzetes elképzelés nélkül?

Ha e problémát vagy- vagy alapon, statikusan és analitikusan akarjuk megoldani, aligha érhetünk célt, illetőleg az elért cél csak részleges lehet, mellyel bizvást szembeszegezhető egy más szempont alapján elért más eredmény. E tekintetben, akár tetszik, akár nem, csakis a prekoncepció, vagyis a koherens receptorszintézis vezethet eredményre. Ha az embernek az értékítéletek szintjén nincs rendszerszerű elgondolása például Camus moralizmusának lényegi meghatározottságairól, akkor könnyen elveszhet az egymás mellé rendelhető részletekben. Egy ilyen koncepció természetesen csak a téma, a kor, az illető irodalom, a filozófia stb., stb. együttes és alapos ismeretéből bontakozhat ki, illetőleg: csak akkor lehet érvényes, ha a tények alátámasztják.

A bíráló, hézagos anyagismerete miatt, bizonyító anyaggal természetesen nem rendelkezik, ám a lényeges kérdésekre talán rá tud mutatni.

Tulajdonképpen azon kell elgondoldokodnia, hogy Camus -- egyéni meghatározottságai, hajlamai és művészi képességei mellett -- miért lett moralista író, és hogy e moralizmusnak miféle lényegi okai és előzményei vannak, amiket a legáltalánosabb érvénnyel tudott megfogalmazni műveiben. Egy lehet-

séges értelmezés a következő: a XX. század a gazdasági, politikai, tudományos, háborús, forradalmi-társadalmi változások korszakát éli, midőn a hagyományos polgári értékek válságba kerültek, illetőleg, rendszerszerűen más értékek és realitások is megjelentek mellettük a világban. Vagyis a polgárság világformáló privilégiuma megszűnt. Ám az új képződmények, rétegek, értékek még nem alakultak ki egyetemes érvénnyel: ez a kibontakozási folyamat valójában a második világháború után gyorsult fel. Camus moralizmusa lényegében ennek a válságnak a kifejezője 1930 és 1960 között: nem polgári származása, gyarmati életkörülményei, proletár tudata, polgári iskolázottsága, filozófus érdeklődése, a történelmi válságidőszak, az esztétizmus és elkötelezettség hatására tulajdonképp egy polgári, aufklárista-romantikus-egzisztencialista értékvilág jegyében próbálta a polgári értékeket alkalmazhatóvá tenni a forradalmak jóvoltából rendszerszerűen kialakult, nem-polgári társadalmi közegre, illetve megújítani a polgári értékeket a kollektív értékek hatására. Ezzel tulajdonképpen egy új világ értékkereső vajúdását próbálta összekapcsolni az individualista hagyománnyal, valamint az európai mítoszokkal. Vagyis Camus művészetének lényege egyrészt a polgári, másrészt a nem-polgári irodalom és művészet, illetve társadalmi fejlődés nagy kérdéseinek megfogalmazása és interiorizálása. (Sartre ugyanezeket a kérdéseket polgári bázison próbálta megfogalmazni, s polgári perspektívák közt kereste rájuk a megoldást.)

E prekonceptió igazolása az anyagfeldolgozás és -értelmezés különböző, egymásra rétegződő szintjein történhetik, az életrajzműfaj adottságai között, vagyis a történetiség jegyében. Más szóval egy hipotézisnek kell elrendeznie, szerveznie az életrajzi-történelmi-társadalmi-irodalomtörténelmi adatokat és tényeket, s a munka végeztével derül ki, hogy a valóság igazolja-e az eredeti elképzelést. Annyi mindenesetre bizonyosnak látszik, hogy a tények ezen szempontok szerinti elrendezése és kezelése alkalmas módon végrehajtható.

Mutatóba, korántsem a teljesség igényével, soroljunk föl néhányat az alapfeltevésekből következő problémák közül, melyekkel még egy akartan tényszerű életrajzban is szembe kell nézni: 1. A gyarmati helyzet Észak-Afrikában, a proletársors a harmincas években, a polgári eszmevilág hatása Camus tanulmányaira. 2. Az egyetemi irodalmi és filozófiai stúdiumok és a művészet helyzete szélesebb európai távlatban. 3. Gazdasági-társadalmi-politikai háttér a harmincas években; a nemzetközi forradalmi mozgalom; Camus politikai elkötelezettségének alakulása. 4. A második világháború és az ellenállás szerepe a kapitalizmus--szocializmus viszony alakulása szempontjából, e rend-

szerek ideológiai összecsapásának elodázása; mindezen kérdések megjelenése Camus egyéni életében. 5. Mindvégig szembe kell nézni az elemzés során a múlt, a hagyományok, a mítosz jelentőségével, vagyis mindazzal, amit az ideológiai és szubjektív szférában a kereszténység, a hit, a tragikum, az egzisztenciális életérzés képvisel a mai világban. 6. Ezek az elvek megvizsgálhatóak az egyes műfajokban is, a drámában, a regényben, az esszében. 7. Azután figyelembe veendő a történetiség szempontja is, hiszen például az ellenállás időszaka és az ötvenes évek viszonylag egyértelmű, legalábbis könnyebben megválaszolható kérdéseket tettek fel mind az egyénnek, mind a közösségeknek, míg az utóbbi évtized(ek) alaposan összezavarták a hajdani kép fekértére vagy fehérre festett részeit. (Sartre az ellenállás, a fegyveres harc "félrevezető", szimplifikáló tapasztalatáról ír.)

Ehhez a vázlatos listához járul még egy fontos probléma, nevezetesen a befogadó közeg feltétel- és igényrendszere, melynek érvényesítésekor megfordul a reflexió és az elemzés iránya. Camus megismeréséhez az ő életét, az ő művét, az ő szituáltságát kell kimerítően, belülről ismerni, hogy alapos és hű képet alkothassunk róla. De ha a német vagy magyar befogadó közegről van szó, akkor a receptor értékrendszere és igényei a mérvadóak; a befogadó a saját szempontjából emeli ki a vizsgált anyagból a számára szükséges elemeket, a maga gazdagodása érdekében.

Camus ezért nagy művésze a modern világnak: rádöbent a embereket saját értékeikre, saját bonyolultságukra, saját világuk szétszakítottságára, s arra, hogy immár gyökeresen más módszerekkel és eszközökkel kell óvni a civilizációt és a kulturális értékeket, mint a régi korokban. Brigitte Sändig Camus-életrajza ezekre a felismerésekre ébreszti rá az olvasót.

Nagy Géza

Lexikon der Französischen Literatur. Herausgegeben von Manfred Naumann.
Leipzig, 1987. VEB Bibliographisches Institut, Leipzig, 512.

Elegáns kiállítású és igen hasznos lexikkal ajándékozták meg a francia irodalom híveit a berlini Központi Irodalomtörténeti Intézet és a Humboldt Egyetem romanistái Manfred Naumann vezetésével: az 1987 őszén megjelent lexikon címszavai tárgyilagos és pontos tájékoztatást adnak a francia irodalomról az első francia nyelvemléktől (Serments de Strasbourg, 842) egészen a nyolcvanas évek közepéig. Rögtön a könyv elején két igen hasznos összeál-

lítás könnyíti meg az áttekintést, illetve a lexikon használatát. A francia irodalomtörténetírásban hagyományos évszázadokkénti bontásban a lexikon időrendi sorrendben jelzi a tárgyalt szerzőket, illetve ismeretlen szerzőjű műveket; a legfiatalabb szerző az 1947-ben született Patrick Modiano. A másik összeállítás a tárgyszavakat előlegezi, rendszerbe foglalva. A főbb csoportok a következők: korszakok/áramlatok/irányzatok/csoportosulások, folyóiratok/újságok, irodalmi élet/intézmények/társaságok, az egyes századok (vagyis az egyes századokban jelentkező fontosabb áramlatok, csoportosulások stb.), az egyes műfajok, a metrikai szócikkek, történelmi szócikkek és végül az oktatásügy. Mint a felsorolásból látható, ez a modern felfogású lexikon igen tág keretek között tekinti át a francia irodalmat, beveszi a produkció és a recepció szférái között közvetítő intézményeket, s egy tucatnyi történelmi szócikket is tartalmaz. Ezek sem fölöslegesek. Ki vitatná például, hogy az oly nagy port fölverő Dreyfus-per bekerüljön egy irodalmi lexikonba, hiszen nemcsak a tiltakozási hullámot kezdeményező Zolát, hanem az akkori írók színe-javát foglalkoztatta, és sokuk műveiben megörökítődött (Proust, Roger Martin du Gard, Anatole France stb.).

Irodalmi lexikonok esetében a megjegyzések igen gyakran két kérdésre szorítkoznak: ki (vagy mi) maradt ki, és ki kapott több vagy kevesebb sort egy másik írónál. A kimaradásokat ilyen gazdag anyagnál igen nehéz meg-, illetve elítélni. Csak félve merjük megjegyezni, hogy ha már Larousse és Littré szerepel (igaz, mint a XIX. században oly nagy szerepet játszó könyvkiadó, illetve nyelvész és szótáríró, de mint a nevüket viselő szótár is), lehetett volna néhány sort szentelni a "Le Grand Robert"-nek, mely manapság a legfőbb mércéül szolgáló értelmező szótár. Vagyis említést érdemelhetek volna tisztán irodalomtörténeti vagy -elméleti folyóiratok is, mint a mindmáig jelentős Revue d'Histoire Littéraire de la France vagy az újabbak közül a Littérature vagy a Poétique -- ezeknek is van talán annyi közük az irodalomhoz, mint a L'Humanité-nak és a Le Monde-nak.

A Lexikon tudatosan vállalja, hogy más hasonló művekkel ellentétben "viszonylag sok helyet szentelt olyan íróknak és áramlatoknak, melyek a francia munkásmozgalmon belül vagy azzal kapcsolatban tevékenykedtek". E döntés folytán egyrészt jelentéktelen írók is bekerülnek, másrészt némi értékzavar keletkezik. Az irodalmi/irodalomtörténeti érték megállapítása nem feladata egy lexikonnak: az egyes szerzők jelentőségét az olvasó jobbra csak a nekik szentelt terjedelemből következteti ki. Így aztán elgondolkodtató, hogy az egyébként jeles író, Barbusse, alig fél hasábbal kap csak kevesebbet, mint Proust, akiről pedig a cikkíró megállapítja, hogy 1927 óta "a legjelentősebb

és legnagyobb hatású XX. századi francia írónak számít". Kár, hogy a szűkre szabott keretek közt nem esik egy-két szó Proust-nak a francia és világirodalomban elfoglalt helyéről, sem pedig arról, hogy konkrétan kikre hatott (pl. az új regényírókra).

Örömmel találkoztunk viszont egy magyar névvel a La Châtelaine de Vergi című verses elbeszélés bibliográfiájában: szakirodalomként a korán elhunyt Lakits Pál 1966-ban Debrecenben publikált francia nyelvű tanulmánya szerepel.

A lexikon német olvasóknak készült, ezért csak helyeselni lehet, ha (de sajnos nem mindig) a német recepció is említést kap: például Lautréamont hatása a mai drámaíró, Heiner Müller műveiben. Alighanem a német kultúrával való szoros kapcsolata indokolja azt, hogy Romain Rolland kétszer annyi terjedelmet kap, mint a nála nem rosszabb író, Roger Martin du Gard, de ez teljesen elfogadható, éppúgy, mint az a tény, hogy egy-két író elsősorban az NDK-irodalom fordításának köszönhetően szerepel.

Irigylésre méltó, milyen sok XX. századi műnél (szürrealista próza, Proust, új regények stb.) jelzi a lexikon, hogy német fordításuk is van — még akkor is, ha ez, mint az előszó írja, a német nyelvterületen való kiadásra utal, mely nemegyszer csak elvi lehetőséget jelent az anyanyelven való olvasásra.

Sajnálatos, hogy ilyen hasznos és korszerű francia irodalmi lexikkal mi még nem rendelkezünk.

Karafiáth Judit

KRÓNIKA

RIVISTA DI STUDI UNGHERESI

Roma 1986

Az Olasz Hungarológiai Szemle az Olaszországi Hungarológiai Központ -- Centro Interuniversitario per gli Studi Ungheresi in Italia folyóirata. Első száma 1986-ban jelent meg Rómában, szerkesztői Gianpiero Cavaglia, Amadeo di Francesco és Sárközy Péter; létrehozásában különösen az utóbbi, a jelenlegi római egyetemi magyar vendégprofesszor játszott tevékeny szerepet. Az olasz nyelvű hungarológiai folyóirat alapításának hátterét vizsgálva, a közvetlen előzményeken túl figyelemmel kell lennünk a korábbi olasz--magyar kulturális érintkezésekre, a hazai italianisztika és összehasonlító kutatás, a régebbi magyartanítás és magyarságtudomány XIX. és XX. századi olaszországi hagyományaira is. Napjainkban egy hosszú távú munka eredményei mutatkoznak meg a Rivista di Studi Ungheresi megjelenésével.

Az előzményekre utalnak a Római "La Sapienza" Tudományegyetem rektora, Antonio Ruberti beköszöntő sorai. 1985 tavaszán a Római Egyetem javaslatára a Centro Interuniversitario per gli Studi Ungheresi in Italia azzal a célkitűzéssel alakult meg, hogy elősegítse a magyar nyelv, irodalom és kultúra tanulmányozását. A Hungarológiai Központhoz olyan egyetemek (Bologna, Firenze, Nápoly, Padova, Pavia, Roma, Torino, Udine, Venezia) csatlakoztak, amelyek magyar nyelvi, irodalmi, filológiai tanszék működik; illetve a milánói és triezsti egyetem is. A. Ruberti ennek kapcsán emlékeztet arra, hogy az első olaszországi magyar nyelvi és irodalmi katedra szintén a Római Egyetemen alakult, 1927-ben. A magyarországi lektorok a vendégtanárok, illetve olasz mesterek (Emilio Teza, Paolo Emilio Pavolini, Carlo Tagliavini és mások), a hallgatók és tanítványok generációiban felnőtt olasz nyelvű magyar nyelv- és irodalomtanárok munkája eredményeképpen az elmúlt fél évszázadban megsokszorozódott a magyar filológiai tanszékek száma. E műhelyek fokozatos kifejlődését az tette lehetővé, hogy az olaszországi hungarológiai iskolából -- mint G. B. Pellegrini egy helyütt írja -- "főleg a magyar vagy olasz--magyar mesterek érdemeként több olyan diák került ki, akiknek magyar nyelvvis-

186

merete lehetővé tette, hogy magyar intézetekben lektori kinevezést kapjanak". Az egyetemi oktatómunkán túlmenően tudományos kutatómunkát is végeznek. A Centro Interuniversitario... intézményes működését az 1986/87-es egyetemi évben kezdte meg római székhellyel; közben elkészült az európai viszonylatban jelentős Hungarológiai Központ első, kezdeményező kiadványának 1. száma. A jeles vállalkozás a közelmúltbeli hagyományok folytatójának, felújítójának is tekinthető az "Annuari dell'Accademia d'Ungheria di Roma" és a "Corvina" (Società Mattia Corvino) ismert publikációi szemszögéből is. A folyóirat megindítása már egy önálló olasz hungarológiai iskola meglétét tanúsítja. Erre egyébként a Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság I. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszusán elhangzott olasz (Carla Corradi, Giovan Battista Pellegrini, Danilo Gheno) előadások is következtetni engedtek. (In: Hungarológiai oktatás régen és ma, Bp. 1981, 117–130.)

Az Olasz Hungarológiai Szemle első száma túlnyomórészt olasz szerzők írásait közli, 165 lapnyi terjedelemben. A tanulmányok rovatát — amint a rektori bevezető hangsúlyozza — az NMFT főtítkára, a "La Sapienza" Egyetem volt vendégtanára, Klaniczay Tibor: Irodalom és nemzetiség (A magyar irodalom szerepe a Duna-völgyi népek irodalmában) című dolgozata nyitja meg. További három tanulmány témakörét a Buda felszabadítása kapcsán időszerű törökellenes harcok olasz irodalma és állami levéltári források (Bologna, Firenze, Lucca, Mantova, Modena, Nápoly, Roma, Siena, Torino, Venezia) számvetéle alkotja (Silvano Cavazza, Raoul Gueze, Fábián Zsuzsanna). A kisebb közlemények rovata egy Kodályra vonatkozó írással (Massimo Mila) kezdődik, majd Ungaretti és Magyarország (Mario Petrucciani), Balázs Béla kínai meséi (Anna Bujatti), Aurelio Millos balett-dramaturgiája (Mario Verdone) és a budapesti kulturális fórumról készült beszámoló (Gianni Vattimo) témáival folytatódik. A dokumentum rovatba került Kosztolányi Dezső és Veress Miklós párhuzamosan közölt verseinek fordítására vonatkozó kritikai észrevétel (Tomaso Kemény). A gazdag szemle-, könyvrovat- és krónikaanyagból kiemeljük az MTA és a velencei Cini-Alapítvány magyar--olasz művelődéstörténeti kiadványsorozat köteteiről készült (Jászay Magda, T. Erdélyi Ilona) ismertetéseket.

Sárközy Péternek Az olaszországi hungarológia múltja és jelene c. szemleszerű összefoglalása történeti áttekintést nyújt mindarról, ami sokévi egyéni és hivatalos erőfeszítések révén, áldozatkész magyar és olasz szakemberek tevékenységén keresztül a megbecsülendő előzményekhez tartozik. Részletes beszámoló olvasható benne az Olaszországi Hungarológiai Központ megalakulásának körülményeiről, programjáról és első sikeres kezdeményezésének,

az Olasz Hungarológiai Szemle kiadásának megvalósulásáról. A Helikon Világirodalmi Figyelő 1985. évi 2--4. olasz különszámára emlékeztetve, további eredményes munkát kívánunk az új folyóirat szerkesztőségének.

Hopp Lajos

BEÉRKEZETT KÖNYVEK 1987.

- Marco Ariani: *Imago fabulosa*. Roma, 1984. Bulzoni Editore, 244.
- M. M. Bahtyin: *A beszéd és a valóság*. Budapest, 1986. Gondolat, 556.
- Bethlen Miklós *Levelei*.
- Fabrizio Cruciani: *Teatro nel Rinascimento. Roma 1450--1550*. Roma, 1983. Bulzoni Editore, 708.
- Emery George: *The Poetry of Miklós Radnóti. A Comparative Study*. New York, 1986. Karz-Cohl, 830.
- Formen innerliterarischer Rezeption*. Hrsg. von W. Floeck, D. Steland und H. Turk. *Wolfenbütteler Forschungen*, Band 34. Wiesbaden, 1987. O. Harrasowitz, 521.
- Manfred Frank: *Das individuelle Allgemeine*. Frankfurt am Main, 1985. Suhrkamp, 382.
- Galavics Géza: *Kössünk kardot a pogány ellen. Török háborúk és képzőművészet*. Budapest, 1986. Képzőművészeti Kiadó, 181.
- European language Writing in Sub-Saharan Africa. I--II*. Edited by Albert S. Gérard. Budapest, 1986. Akadémiai Kiadó, 1288.
- Epochenschwellen und Epochenstrukturen im Diskurs der Literatur und Sprachgeschichte*. Hrsg. von H. U. Gumbrecht und U. Link-Heer. Frankfurt am Main, 1985. Suhrkamp, 534.
- Stil. Geschichten und Funktionen eines kulturwissenschaftlichen Diskurseelements*. Hrsg. von H. U. Gumbrecht und K. L. Pfeiffer. Frankfurt am Main, 1986. Suhrkamp, 803.
- Rosemary M. Harriott: *Aristophanes. Poet and Dramatist*. London--Sydney, 1986. Croom Helm, 194.
- Le manuscrit inachevé. Écriture, création, communication. Textes et manuscrits*. Coll. publiée par Louis Hay. Paris, 1986. Editions du CNRS, 165.
- Paul Hoffmann: *Symbolismus*. München, 1987. W. Fink, 241.
- Klaus Holzkamp: *Sinnliche Erkenntnis*. Frankfurt am Main, 1986. Athenäum, 436.
- Katalin É. Kiss: *Configurationality in Hungarian* -- Budapest, 1987. Akadémiai Kiadó, 268.
- Klaniczay Tibor: *Renesans, Manieryzm, Barok*. Warszawa, 1986. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 381.

- Erdély története. Főszerk. Köpeczi Béla. I—II—III. Budapest, 1986. Akadémiai Kiadó, 1945.
- Kurt Krolop: Sprachsatire als Zeitsatire bei Karl Kraus. Berlin, 1987. Akademie-Verlag, 369.
- Lexikon der Französischen Literatur. Herausgegeben von Manfred Naumann. Leipzig, 1987. VEB Bibliographisches Institut, Leipzig, 512.
- John Loftis: Renaissance Drama in England and Spain. Princeton, 1987. Princeton University Press, 281.
- Jean-François Lyotard: Der Widerstreit. München, 1987. Wilhelm Fink Verlag, 333.
- Magyarországi magánkönyvtárak I. 1533--1657. S.a.r. Varga András, Budapest--Szeged, 1986. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának kiadása, 259.
- Mihályi Gábor: A klasszikus görög dráma múlt és jelen ütközésében. Budapest, 1987. Akadémiai Kiadó, 187.
- Cornelia Niekus Moore: The Maiden's Mirror. Wolfenbütteler Forschungen, Band 36. Wiesbaden, 1987. O. Harrasowitz, 269.
- Pál Pándi: "Gespenster" gehen in Ungarn um. Die utopisch-sozialistischen und frühkommunistischen Ideen in Ungarn bis 1848--49. Budapest, 1987. Akadémiai Kiadó, 650.
- Graham Anderson: Philostratus. Biography and Belles Lettres in the Third Century A.D. London--Sydney--Dover, New Hampshire, 1986. Croom Helm, 322.
- Régi magyar költők tára XVII. század. 11. Az első kuruc mozgalmak korának költészete (1672--1686). Sajtó alá rendezte Varga Imre. Budapest, 1986. Akadémiai Kiadó, 1986.
- Christoph Riedweg: Mysterienterminologie bei Platon, Philon und Klemens von Alexandrien. Berlin--New York, 1982. Walter de Gruyter Co., 192.
- Mohács. Tanulmányok. Szerk. Rúzsás Lajos és Szakály Ferenc. Budapest, 1986. Akadémiai Kiadó, 367.
- Manfred Schmeling: Der labyrinthische Diskurs. Vom Mythos zum Erzählmodell. Frankfurt am Main, 1987. Athenäum, 358.
- Scrittura di scrittura. Testi, generi, modelli nel Rinascimento. A cura di G. Mazzacurati e M. Plaisance. Roma, 1987. Bulzoni Editore, 752.
- Englische Literatur im Überblick. Herausgegeben von Georg Seehase. Leipzig, 1986. Verlag Philipp Reclam jun., 597.
- Jazbir, Janusz: La République nobiliaire et le monde. Études sur l'histoire de la culture polonaise à l'époque du baroque. Wrocław, 1986. Ossolineum, 214.

Nyota Thun: Adressatenwechsel, Literarische Kommunikation in Sowjetrussland
1917--30. Berlin, 1987. Akademie-Verlag, 206.

Karol Tomiš: Časavosť literatúry. Bratislava, 1986. Veda. Vydavateľ'stvo
Slovenskej Akadémie Vied, 196.

Lettre à M de Voltaire ou Plainte d'un Hongrois. Texte publié par Imre Vörös.
Budapest, 1987. Akadémiai Kiadó, 57.

Wéber Antal: Toldy Ferenc. Budapest, 1986. Akadémiai Kiadó, 188.

G. Zenker: Realism in Alexandrian Poetry: A Literature and its Audience.
London--Sydney--Wolfeboro, New Hampshire, 1987. Croom Helm, 250.

TARTALOM

AZ EMPIRIKUS IRODALOMTUDOMÁNY ELMÉLETE	1
<u>Odorics Ferenc</u> : Új paradigma-e az empirikus irodalomtudomány?	4
<u>Siegfried J. Schmidt</u> : Az empirikus irodalomtudomány EIT: új paradigma (Fordította: Odorics Ferenc)	23
<u>Kertész András</u> : Konstruktív és funkció az irodalomtudomány elméletében	42
<u>Peter Finke</u> : A konstruktív funkcionalizmus vázlata (Fordította: Ker- tész András)	61
<u>Siegfried J. Schmidt</u> : Értelmezés -- szent tehén vagy szükségszerűség? (Fordította: Kálmán C. György)	91
<u>Gebhardt Rusch--Siegfried Schmidt</u> : Georg Trakl -- de melyik? (Fordítot- ta: Odorics Ferenc)	113
KÜNYVEK	
Der Diskurs des Radikalen Konstruktivismus (Hrsg. Siegfried J. Schmidt) (Neumer Katalin)	141
<u>Peter Finke</u> : Konstruktiver Funktionalismus. Die wissenschaftstheoreti- sche Basis einer empirischen Theorie der Literatur (Kertész András)	144
<u>Siegfried J. Schmidt</u> : Literaturwissenschaft als argumentierende Wissen- schaft. Zur Grundlegung einer rationalen Literaturwissenschaft (Neumer Katalin)	149
<u>Helmut Hauptmeier--Siegfried J. Schmidt</u> : Einführung in die Empirische Literaturwissenschaft (Odorics Ferenc)	155
<u>Achim Barsch</u> : Die logische Struktur linguistischer Poetiken. Verglei- chende Untersuchungen auf dem Grenzgebiet zwischen Linguistik und Literaturwissenschaft (Kertész András)	157
<u>Siegfried J. Schmidt</u> : Grundriss der Empirischen Literaturwissenschaft Bd. I/1: Der gesellschaftliche Handlungsbereich Literatur. 1980. Braunschweig--Wiesbaden: Vieweg. 347. (Odorics Ferenc)	160

* * *

<u>Rosemary M. Harriott</u> : Aristophanes. Poet and Dramatist (Szepessy Tibor)	163
<u>Graham Anderson</u> : Philostratos. Biography and Belles Lettres in the Third Century (Szepessy Tibor)	165
<u>Piotr Żbikowski</u> : Klasycyzm postanisławowski. Doktryna estetycznoliteracka (Jerzy Snopek)	166
L'absolutism éclairé. Publié par Béla Köpeczi, Albert Soboul, Éva H. Balázs, Domokos Kosáry (Hopp Lajos)	170
<u>Jerzy Snopek</u> : Objawienie i oświecenie, z dziejów libertynizmu w Polsce (Hopp Lajos)	172
<u>Anne Henry</u> : Proust (Une vie, une oeuvre, une époque (Ádám Anikó)	175
<u>Jan Józef Lipski</u> : Szkice o poezji (Pálfalvi Lajos)	178
<u>Stanisław Jaworski</u> : Odnajdywanie świata (Małgorzata Tomikowska-Iwanów)	179
<u>Brigitte Sändig</u> : Albert Camus (Nagy Géza)	180
Lexikon der Französischen Literatur (szerk. Manfred Naumann) (Karafiáth Judit)	183

KRÓNIKA

Rivista di Studi Ungheresi, Roma 1986 (Hopp Lajos)	186
BEÉRKEZETT KÖNYVEK 1987.	189

SOMMAIRE

LA THÉORIE DE LA SCIENCE EMPIRIQUE DE LA LITTÉRATURE	2
<u>Ferenc Odorics</u> : La science empirique de la littérature est-elle un nouveau paradigme?	4
<u>Siegfried J. Schmidt</u> : La science empirique de la littérature: un nouveau paradigme (traduit par Ferenc Odorics)	23
<u>András Kertész</u> : Construction et fonction dans la théorie des sciences littéraires	42
<u>Peter Finke</u> : Un esquisse du fonctionnalisme constructif (traduit par András Kertész)	61
<u>Siegfried J. Schmidt</u> : L'interprétation: vache sacrée ou nécessité? (traduit par György C. Kálmán)	91
<u>Gebhardt Rusch--Siegfried J. Schmidt</u> : Georg Trakl -- mais lequel? (traduit par Ferenc Odorics)	113
LIVRES	141
CHRONIQUE	
Rivista di Studi Ungheresi, Roma, 1986 (Lajos Hopp)	186
LIVRES REÇUS 1987.	189

СОДЕРЖАНИЕ

ТЕОРИЯ ЭМПИРИЧЕСКОГО ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЯ	3
<u>Ференц Одорич</u> : Можно ли считать эмпирическое литературоведение новой парадигмой?	4
<u>Зигфрид Й. Шмидт</u> : Эмпирическое литературоведение — новая парадигма (Перевод: Ференц Одорич)	23
<u>Андраш Кертес</u> : Конструкция и функция в теории науки о литературе	42
<u>Петер Финке</u> : Проект конструктивного функционализма (Перевод: Андраш Кертес)	61
<u>Зигфрид Й. Шмидт</u> : Интерпретация: священное животное или необходимость (Перевод: Дьёрдь Ц. Калман)	91
<u>Георхарт Руш—Зигфрид Й. Шмидт</u> : Георг Тракль — но какой? (Перевод: Ференц Одорич)	113
КНИГИ	141
ХРОНИКА	186
СПИСОК ИЗДАНИЙ, ПОСТУПИВШИХ НА РЕЦЕНЗИРОВАНИЕ В 1987 ГОДЕ	189

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat főigazgatója
A nyomdai munkálatokat az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat végezte

Felelős vezető: Hazai György

Budapest, 1989. Nyomdai táskaszám: 18174

Felelős szerkesztő: Hopp Lajos

Műszaki szerkesztő: Sándor István

Megjelent: 17,15 (A/5) iv terjedelemben

HU ISSN: 0017-999X

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/a közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Példányonként megvásárolható az *Akadémiai Kiadónál* (1363 Budapest, Alkotmány utca 21., tel.: 111-010) és az *Akadémiai Kiadó Stúdió* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 185-881) és *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 382-440) könyvesboltjaiban.

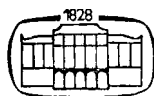
Előfizetési díj egy évre: 180,— Ft

Egy szám ára: 45,— Ft

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat, H-1389 Budapest, Pf. 149.

Ára: 45 Ft

Előfizetés egy évre: 180 Ft

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

307.204

helikon

VILÁGIRODALMI FIGYELŐ

A tartalomból:

A felvilágosodás és a nemzeti fejlődés

*

Tanulmányok

*

Műhely

*

Krónika

*

Könyvek

1989 | 2

HELIKON

VILÁGIRODALMI FIGYELŐ

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK
FOLYÓIRATA

Szerkesztőbizottság

BODNÁR GYÖRGY
BONYHAI GÁBOR
T. ERDÉLYI ILONA
GRÁNICZ ISTVÁN
HOPP LAJOS
KARAFIÁTH JUDIT, könyvrovat
KÖPECZI BÉLA
H. LUKÁCS BORBÁLA
SZILI JÓZSEF
VAJDA GYÖRGY MIHÁLY
VARGA LÁSZLÓ, társszerkesztő

Főszerkesztő

KÖPECZI BÉLA

Felölős szerkesztő

HOPP LAJOS

Szerkesztő

T. ERDÉLYI ILONA

Szerkesztőség

1118 Budapest XI., Ménesi út 11–13.

Tel.: 664-819/12

Szerkesztőségi órák: szerdán 10–12
óra között

Titkár: SZ. ZEHERY ÉVA

Comité de Rédaction

GYÖRGY BODNÁR
GÁBOR BONYHAI
ILONA T. ERDÉLYI
ISTVÁN GRÁNICZ
LAJOS HOPP
JUDIT KARAFIÁTH, livres
BÉLA KÖPECZI
BORBÁLA H. LUKÁCS
JÓZSEF SZILI
GYÖRGY MIHÁLY VAJDA
LÁSZLÓ VARGA, rédacteur associé

Directeur de la Revue
BÉLA KÖPECZI

Rédacteur en chef
LAJOS HOPP

Rédacteur
ILONA T. ERDÉLYI

Secrétaire
ÉVA SZ. ZEHERY

Secrétariat de la
Rédaction

1118 Budapest XI., Ménesi út 11–13.

HELIKON

REVUE DE LITTÉRATURE COMPARÉE
DE L'INSTITUT D'ÉTUDES
LITTÉRAIRES
DE L'ACADÉMIE HONGROISE
DES SCIENCES

1989/2. XXXV. évfolyam
Megjelenik évente négy füzetben

1989/2. XXXV. année
Revue trimestrielle

A FELVILÁGOSODÁS ÉS A NEMZETI FEJLŐDÉS

Folyóiratunk korábbi évfolyamaiban már teret adtunk az újabb nemzetközi XVIII. századi, felvilágosodás kori kutatási eredményeknek. Ezúttal a Société Internationale d'Etude du Dix-Huitième Siècle Magyarországon rendezett VII. kongresszusa tette időszerűvé a felvilágosodás témakörét. A szerkesztőség a nemzetközi kongresszus hatodik szekciójának -- Les Lumières et l'évolution nationale -- Enlightenment and national evolution -- vitaindító előadásait választotta ki közlésre. Ezek négy témát ölelnek föl: a nemzettudat és föltételei; a nemzeti nyelv: egyesítő és központosító tényező; a nemzeti irodalmak társadalmi funkciója; a "nemzet": egy régi fogalom különböző jelentései. Ezt követi a szekció munkájának értékelő összefoglalása. Közlünk egy bejelentett, de el nem hangzott előadást a leningrádi Voltaire-könyvtárról. Felhívjuk a figyelmet az előző mátrafüredi felvilágosodás-kollokviumon fölmerült javaslatra, a "felvilágosodás szimbólumai" szótár első tervezetére. Az újabb szakmunkákat bemutató könyvszemlét a tájékoztatót szolgáló krónikarovat követi.

A Szerkesztőbizottság

LES LUMIÈRES ET L'ÉVOLUTION NATIONALE

Au cours de ces dernières années, nous avons plus d'une fois présenté à nos lecteurs les nouvelles recherches étrangères portant sur le XVIIIe siècle, l'âge des Lumières. Cette fois-ci, c'est le VIIe congrès de la Société Internationale d'Étude du Dix-Huitième Siècle, organisé en Hongrie, qui donne l'actualité de ce domaine de recherche. Dans ce numéro, nous publions les exposés de la sixième section du congrès intitulée Les Lumières et l'évolution nationale / Enlightenment and national evolution. Les quatre thèmes majeurs en sont la conscience nationale et ses conditions, la langue nationale en tant que facteur unificateur et centralisateur, la fonction sociale des littératures nationales et "nation": les différents sens d'une vieille notion. Les exposés sont suivis d'un résumé du travail de la section. Nous publions une communication annoncée sur la bibliothèque Voltaire de Lénin-grad qui n'a pas pu être présentée au congrès. Nous attirons l'attention sur un projet proposé au dernier colloque de Mátrafüred, la première esquisse d'un dictionnaire des symboles des Lumières. A la fin de ce numéro vous trouverez notre chronique habituelle et des comptes-rendus d'ouvrages récents portant sur la recherche des Lumières.

Le Comité de Redaction

ПРОСВЕЩЕНИЕ И НАЦИОНАЛЬНОЕ РАЗВИТИЕ

В отдельных номерах нашего журнала ранее уже публиковались результаты новейших международных исследований по проблемам Просвещения в XVIII веке. На сей раз обращение к этой тематике обусловлено проходившим в Венгрии VII конгрессом Международного Общества исследователей XVIII века. Редколлегия предлагает вниманию читателей доклады, открывавшие работу 6-й секции международного конгресса — "Просвещение и национальное развитие". Эти выступления охватывают четыре темы: 1. Национальная идентичность и ее предпосылки; 2. Национальный язык как объединяющий и централизующий фактор; 3. Общественная функция национальных литератур; 4. "Нация" — различные значения старого понятия. Затем следует обзор, подводящий итоги работы секции. Мы публикуем также текст включенного в программу, но не прозвучавшего выступления о книжном собрании Вольтера, хранящемся в Ленинграде. В данном номере помещена также первая редакция словаря "символов Просвещения", предложение о создании которого было внесено на последнем коллоквиуме по проблемам Просвещения в Матрафюреде. За рубрикой "Книги", представляющей новинки специальной литературы, следует информационный раздел "Хроника".

Редколлегия

ERNST WANGERMANN

A NEMZETTUDAT FELTÉTELEI A FELVILÁGOSODÁS KORÁBAN

A nacionalizmus és a nemzettudat körüli mai viták mind a fogalom meghatározás nehézségeibe ütköznek. Általánosan elfogadott és jól alkalmazható meghatározás azonban csak aprólékos kutatómunka eredménye lehet, amely figyelembe veszi a fogalom jelentés- és használatbeli különbségeit különböző országokban és korokban. Amikor jelen cikkemben a felvilágosodás kori nemzettudat néhány példájával foglalkozom, a közös vonatkozásokat szeretném azonosítani. Ezek segítségével következtetéseket vonhatunk majd le a nemzettudat feltételeiről az adott korban.

I.

A szülőföld és az ismerős gyermekkori tájak iránti ragaszkodás, a nosztalgia, minden országban és minden korban megtalálható jelenség. Ezt az egyetemes érzést fejezik ki a 18. századi angol költő, William Cowper sorai:

England, with all thy faults, I love thee still --
My country! and, while yet a nook is left
Where English minds and manners may be found,
Shall be constrain'd to love thee...¹

Ez az érzés nem azonos azzal a jelenséggel, amit nemzettudatnak neveznek, noha időnként együtt járnak. A szülőföld iránti nosztalgikus szeretetünkre jellemző, hogy nem észérvek irányítják, hanem "száz hibája" ellenére, más országok kiválóbb tulajdonságainak dacára szeretjük hazánkat. Az imént idé-

¹The Task, II. 206--209. sor, in: W. Cowper, Poems, szerk.: H. I. A. Fausset (London, 1931), 330. A vers magyar fordítása: "Hibád ha száz, szerfelek, Anglia -- / hazám! Amíg egy puszta zug marad, / hol angol szellem és szokás honol, / szeretni foglak. (Ford.: Molnár Imre.)

zett versben Cowper kifejezetten megemlíti a külföld néhány külön tulajdon-ságát, de csak azért, hogy annál jobban kidomborítsa azt az észérveknek fity-tyet hányó érzést, ami Anglia iránti szeretetének a magja:

Though thy clime
Be fickle, and thy year most part deform'd
With dripping rains, or wither'd by a frost,
I would not yet exchange thy sullen skies,
And fields without a flow'r, for warmer France
With all her vines; nor for Ausonia's groves
Of golden fruitage, and her myrtle bow'rs.^{1/a}

A szülőföld iránti nosztalgikus szeretet egyetemes jelensége és a felvilágo-sodás kori sajátos angol (illetve brit) nemzettudat különbségének bemutatásá-ra egy Joseph Addison-idézet kínálkozik, amelyben a szerző a maga józan esze szerint kísérelt meg különbséget tenni e kétféle magatartás között:

Különleges szerencsémnek tartom, hogy ha megválaszthatnám, mely Val-lás szerint és milyen Kormányzat alatt éljek, egészen biztosan arra a Vallásra és arra a Kormányra esne a választásom, amely hazámban fennáll. Úgy gondolom, e tekintetben Ész és Meggyőződés vezérel, de ha valaki azt vetné a szememre, hogy előítélet rabja vagyok, akkor is bizonyos volnék benne, hogy helyes előítélet az, amelynek forrása az Országom iránti Sze-retet, és amely éppen ezért a magamfajta embert mindig el fogja tölteni.²

Addison azt állítja e helyütt, hogy nem azért ragaszkodik Anglia kormányfor-májához és vallásához, mert nosztalgikus és szentimentális szeretet köti mindenhez, ami angol, mit sem törődve külön külföldi párjaikkal, hanem mert Ész és meggyőződés vezérli. A következőkben ezért bebizonyítja, hogy az an-gol alkotmány a legésszerűbb. Azzal érvel, hogy ez "áll leginkább összhang-ban az Emberi Természetben megfigyelhető Egyenlőséggel" és a szabadsággal, ami a közös emberi természet alapján mindenkit megillet (19. o.). Majd a sza-

^{1/a}A vers fordítása: "Bár éghajlatod / szeszélyes, bár az év legtöbb sza-kát / köd és eső fonnyasztja, jég ver, / el nem cserélném szirma-nincs me-ződ, / fakó eged — Frankhon tüzes borát, / Ausonia aranygyümölcsseit / kínál-ja bár s virágzó mirtuszát." (Ford.: Molnár Imre.) In: Klasszikus angol köl-tők. Budapest, 1986. Európa Könyvkiadó, I–II.

²Spectator, no. 287, 29 Jan. 1712, in: D. F. Bond (szerk.), The Specta-tor, vol. iii (Oxford, 1965), 18.

badság kívánatossága mellett érvel Addison, mondván, a gazdagság és bőség ennek édes gyermekei, azok együtt pedig, a szabadság mellett a tanulás és a szabad művészetek gyakorlásának szükséges előfeltételei (21. o.):

Ahhoz pedig, hogy az ember elméjében ne szolgálai elképzelések és félelmek tanyázzanak, amelyek a csapongó képzelet ösvényeire és spekulációkra csábítják, vizsgálódásait pedig az Igazság leghomályosabb zugaiba vetik, az élet minden kényelmével rendelkeznie kell.

Amint a szabadságot tekinti az emberi fölemelkedés és jólét egyedüli forrásának, úgy megfordítva a szegénység és emberi lealacsonyodás okát az önkényuralomban és a zsarnokságban látja. Az összefüggést történelmi párhuzamokkal (késő római birodalom) és korabeli európai példákkal (görögök a török elnyomás alatt) szemlélteti (22. o.).

Az angol alkotmány kiválóságát fejtegetve Addison megadja a témát, amit a felvilágosodás kori angol nemzettudat más megnyilatkozásai többnyire csupán variálnak. James Thomson Nyár című versének leírásában, a Britanniáról szóló panegyrikusban ugyan a Temze völgyének "lágyan duzzadó halmai" adtak okot a lelkesedésre, de korántsem a "Hibád ha száz, szeretlek, Anglia" érzelem beszél belőle. Addison tételének költői megfogalmazását adja, miszerint Britanniában szabadság honol, és ennek a körülménynek természetes gyümölcse az anyagi jólét, a művészetek virágzása:

Happy Britannia! Where the Queen of Arts,
Inspiring vigours, Liberty, abroad,
Walks unconfined even to the farthest cots,
And scatters plenty with unsparing hands.³

A rákövetkező sorokban Thomson továbbmegy, a "bőség" hagyományos és merőben retorikus emlegetése helyett élénk képekben festi le Nagy-Britannia modern "kereskedelmi forradalmá"-t, amely a korabeli jómód alapja:⁴

Full are thy cities with the sons of art;
And trade and joy, in every busy street

³Summer, in: J. Thomson: Poetical works, ed. J. Logie Robertson (London, 1967).

⁴Vö. R. Davis: A commercial revolution: English overseas trade in the seventeenth and eighteenth centuries, Historical Association, Pamphlet 64 (London, 1967).

Mingling are heard: even Drudgery himself,
As at the car he sweats, or, dusty, hews
The palace stone, looks gay. The crowded parts
Where rising masts an endless prospect yield
With labour burn, and echo to the shouts
Of hurried sailor...⁵

A jókedvűen dolgozó angol munkás Thomsontól származó képét alátámasztja Daniel Defoe prózája. Az angol munkás jókedélyét Defoe büszkén a másokhoz mért jómóddal magyarázza, mondván, ez készletti munkára "annyi kedvvel és lendülettel, amit más országokban hiába keresnénk".⁶

A brit nemzetudat lényeges eleme az összehasonlítás más országokkal. Mindent egybevetve az, amit az angol hazafi európai útján láthatott ebben az időszakban, csak megerősítette abban a nézetében, hogy a jómód és a mesterségek virágzása Nagy-Britanniában a brit szabadság gyümölcse. Thomson így írt egyik pártfogójának Itáliáról:

Itália rossz urai, különösen a papok, nemcsak hogy szinte teljesen tönkretették a művészeteket és mesterségeket, de elcsúfították még magát a Természetet is. Bár /az olaszok/ mindazzal rendelkeznek, ami az élet kényelmét, élvezetét és fényét emelheti, mégis mindezen dolgoknak híján vannak.⁷

Thomsonnak még a francia kultúra is üresnek tűnt fel, mert nem rendelkezett a britekéhez hasonló politikai és kereskedelmi alapokkal:

Mindezen külső, hivalkodó pompa közepette, amely a franciáknál foga-
gad, hiányolom a valódi bőséget, a kereskedelemre alapozott szolid gaz-
dagságot, ami /.../ csak olyan királyságban található, ahol ipar és sza-
badtság egymást támogatják és erősítik. /.../ Hazatérve sem leszek hitvá-
nyabb hazafi, mint miként idejöttem.⁸

⁵Summer, 1457–64. sor (106).

⁶A plan of the English commerce (1728; reprint Oxford, 1928), 30.

⁷Thomson a hertfordi grófnőhöz, 1732. okt. 10., idézi A. D. McKillop, The Background to Thomson's "Liberty", Rice Institute, Pamphlets 38 (Houston, 1951), 24.

⁸Thomson Dodingtonhoz, 1730. dec. 27., idézi McKillop, 17.

Ha figyelembe vesszük, hogy a francia kultúra élen járt e korban, akkor a mai olvasó könnyen arra a következtetésre juthat, hogy a brit nemzettudat, amint az Thomson írásaiban kifejeződik, mindössze érzelmős és elfogult hazaszeretet, amit a tetszetős érvelés máza alig leplez el. De következtetése nem volna indokolt. Mert mikor a brit utazó olyan országra akadt Európában, amelyet a sajátjához hasonlóan "a szabadság Istennője" lakott, nem fukarkodott a lelkes dicsérettel. Addison ezt írta, mikor a hegyes Svájcot beutazta:

Ámulattal töltött el, mikor paradicsomra leltem a havas, puszta földek sivataga közepette; de végül megértettem, hogy ezt a boldog vidéket a Szabadság Istennője lakja, akinek jelenléte enyhíti a zord éghajlatot, javítja a terméketlen talajt és bőségesen kárpótol a Nap hiányáért.⁹

Figyelemre méltó tény, hogy abban a két országban, amely a 17. században nem a fejedelmi és egyházi abszolútizmus útját járta, vagyis Nagy-Britanniában és Svájcban a nemzettudat hasonló formája alakult ki a 18. században. A svájci nemzettudat James Thomsona Albrecht von Haller volt, aki a hazai táj lelkésült leírását összekapcsolta a svájci szabadság és a természet szerint való egyenlőség dicséretével. Tekintve az ország természeti adottságait, természetesen, hogy az alpesi hegyilakó szerény jólétét állította eszményként a nemzet elé a Thomson-féle kereskedelmi jólét helyébe:

Hier herrschet die Vernunft, von der Natur geleitet,
Die, was ihr nötig ist, sucht und mehrers hält vor Last.
Was Epictet getan und Seneca geschrieben,
Sieht man hier ungelehrt und ungezwungen üben.
Hier herrscht kein Unterschied, den Hochmut hat erfunden,
Der Tugend untertan und Laster edel macht.
Die Freiheit teilt dem Volk aus unparteiischen Händen
Mit immer gleichem Mass Vergnügung, Ruh und Müh.¹⁰

Haller költészetében mutatkozott be a világnak "az Alpok Svájca, de egyben a köztársaságok Svájca is".¹¹ Akárcsak Addison és Thomson, Haller is azzal hűz-

⁹Tatler, no. 161, 1710. ápr. 20., idézi McKillop, 17.

¹⁰Die Alpen, in: A. v. Haller: Versuch schweizerischer Gedichte (1732), 10. kiadás (Göttingen, 1768), 24.

¹¹U. Im Hof: Aufklärung in der Schweiz, Monographien zur schweizer Geschichte 5 (Bern, 1970), 34.

ta alá mondandóját, hogy összehasonlította hazáját a fejedelmi önkényuralom alatt sínylő országokkal (Hier... Dort...):

Dort spielte ein wilder Fürst mit seiner Diener Rümpfen,
Sein Purpur färbet sich mit lauem Bürgerblut.¹²

Tekintve a hasonlóságot brit és svájci fejlődés, valamint e fejlődést viszsza-
szatükröző brit és svájci nemzettudat között, természetesnek látszik, hogy a
svájciak az elsők között voltak, akik a britekben fölfedezték Európa legész-
szerűbb nemzetét ("la nation la plus raisonnable de l'Europe"), és ugyancsak
ők az elsők, akik a brit irodalomért lelkesednek a francia mintáknak hódoló
Európával ellentétben. Voltaire Levelek az angol nemzetről (1733) című művé-
nek megjelenése előtt 8 évvel a berni Beat von Muralt Lettres sur les Ang-
lais et les Français címmel adta ki munkáját, amelyben az angol szabadságot
és vívmányokat az angoloknak azon képességére vezeti vissza, hogy a józan
ész és értelem szabályait követik. "Hajlamaikkal összhangban élnek, és elő-
szeretettel használják értelmüket."¹³ Muralt odáig megy, hogy még a Stuart
királyok elleni lázongást is az ésszerű magatartások példájának tartja (26.
o.):

Ha szeszélyesnek tűnnek királyaikkal szemben, ez csupán annak kö-
szönhető, hogy olyan királyaik voltak, akik miután egy ideig törvényes
keretek között uralkodtak, idővel megváltoztatták viselkedésüket, és ez-
zel arra kényszerítették alattvalóikat, hogy hasonlóképpen azok is meg-
változtassák a magukét. Ily módon lehet a szeszélyesség némelykor a jó-
zan ész parancsa.

II.

Boldog Nagy-Britannia! Elégedett Svájc! Az ilyen megszólítások, valamint
a gyakori utalások az abszolutista uralkodók és papok által kormányzott nem-
zetek lealacsonyodására azt a benyomást kelthetik, mintha a brit és svájci
nemzettudat ebben a korban a korlátolt önelégültséget, az uralkodó osztály
tetteinek kritikátlan elfogadását jelentette volna. Ez azonban távolról sem
igaz. Épp ellenkezőleg, a nemzeti öntudat hamarosan a politikai ellenzéki-

¹²Die Alpen, in: Haller: 44.

¹³B. L. Muralt: Briefe über die Engelländer und Franzosen (1725), német
kiadás (Weimar, 1761), 13.

ség igen kritikus szellemű, de mértékletesen hatékony ideológiájává fejlődött mind Nagy-Britanniában, mind Svájcban.

Míg Addison 1712-ben írt dicsérete a brit alkotmányról még a fennálló rendszert igazolja, és a kormánnyal szemben csupán a múltbeli ellenzéki séget ismeri el, addig Thomson hazafias verse (és drámája) a II. György és hosszan kormányzó minisztere, Robert Walpole elleni opposíció ügyét szolgálta, és Walpole legfőbb ellenlábásának, Lord Bolingbroke-nak és körének politikai eszményeit tükrözte. Mi hozta a fordulatot? A Hannover-ház uralmának következményeképpen Nagy-Britanniában széles körben elterjedt az a nézet, hogy a szabadság, ha mégoly dicsőségesen vívták is ki, mindig kockán forog. Ezt a tapasztalatot Bolingbroke általánosította elméletében, amely szerint a szabadságot mindig veszélyezteti a hatalmon lévők korrumpálódása, valamint azon képessége, hogy másokat korrumpáljanak, különösen a modern kereskedő társadalmakban. Csak egy éber, egyszerre népi és patrióta érzelmű ellenzék mentheti meg ettől a veszélytől a szabadságot. Minthogy Walpole túlságosan is könnyen korrumpálhatta a nép képviselőit az alsóházban, magát a népet kellett politikai erőként mozgósítani, hogy ellenőrizze képviselőit. Összhangban Shaftesbury új elképzeléseivel a tökéletesedő emberi természetről, Bolingbroke egy olyan népi szellem kibontakozásáról álmodott, amely a hazafiság erkölcsi parancsát követi.¹⁴ Politikai hadjáratában, amelynek ereje addig példa nélkül állt, a nemzet korábbi szabadságharcainak történelmi emlékezete, valamint legnagyobb fiainak teljesítményei szolgáltak erkölcsi példaként.¹⁵ A költészet, a karikatúra és a dráma mind fontos szerepet játszottak a kampányban, amely egyúttal a népszerű politikai sajtó kialakulásának egy fontos állomását is jelzi Nagy-Britanniában. A kampány az 1739-es prádói konvenció során érte el csúcspontját, amikor a korrupt kormány már Nagy-Britannia nemzetközi tekintélyét látszott aláásni, Walpole ugyanis engedelményeket tett a régi kereskedelmi vetélytársnak, Spanyolországna. Ez kézenfekvő párhuzamokra adott alkalmat a Római Birodalom hanyatlásával és bukásával, amit ugyancsak a zsarnokság és korrupció okozott.¹⁶

Sir Lewis Namier ígézetében, aki a 18. század közepének brit politikatörténetét frakciók hivatalért és támogatásért vívott harcára szűkítette le,

¹⁴Bolingbroke politikai elméletéről, korrupcióról és újjászületésről kitűnő elemzést ad K. Kluxen: *Das Problem der politischen Opposition* (Freiburg, 1956), 143–55., 180–85.

¹⁵Vö. az angol kiválóságok egyre növekvő listáját James Thomsonnál, in: *Summer*, 1479. sortól (107–111. o.).

¹⁶D. Marshall: *Eighteenth-century England* (London, 1962), 175–78.

számos brit történész ma is hajlamos lekicsinyelni a Walpole ellenzékének írásaiban és beszédeiben fölvetett nemzeti és hazafias téma jelentőségét.¹⁷ Ez a beszűkítő szigetországi nézőpont (Namiere engedelmével, aki maga nem volt brit származású) módosítható, ha figyelembe vesszük a korabeli brit és svájci nemzettudat közötti kölcsönhatást. Svájcban is, akárcsak Nagy-Britanniában a nemzettudat, illetve a hazafias hagyományok élesztése lett a formálódó ellenzék legfőbb fegyvere a Svájci Államszövetséget alkotó 13 kanton uralkodó csoportjai ellen. Svájcban is, akárcsak Nagy-Britanniában, egy nemzetközi válság hozta meg a fordulatot; a gyöngeség és rohamos hanyatlás érzete ekkor mélypontjára érkezett el, és ez hívta életre azt a hazafias ellenzéki mozgalmat, amely a bajok orvoslását követelte. Az 1755-ös "diplomáciai forradalom" alkalmával Franciaország -- Svájc régi szövetségese -- és Anglia -- régi ellensége -- léptek szövetségre egymással, és ez váratlan veszéllyel fenyegette az ország függetlenségét, amellyel úgy látszott nem tud majd megbirkózni. Azt a korábbi egységet, amely kivívta Svájc függetlenségét, azóta aláásták a gyakori elkeseredett vallási ellentétek. Az állampolgári közszellemet, amely korábban éberén őrizte a függetlenséget, idővel meggyöngítette az uralkodó csoportok egyre kizárólagosabbá váló hatalma városon és falun egyaránt, mivel leszűkítette a nép részvételét a közügyekben.¹⁸

Ezeket a visszás állapotokat kívánták orvosolni a svájci hazafiak. Céljuk az volt, hogy a társadalmi és vallási választóvonalak mentén újra helyreállítsák a nemzet egységét, és megerősítsék az egyszerű polgár jogát a közügyekben való részvételre, enélkül nem fejthette ki erkölcsi erőit, amire pedig a jelen helyzetben országának nagy szüksége volt. Mindkét cél megkövetelte, hogy kialakítsák a maguk svájci (illetőleg helvét) nemzettudatát, és ezt a hazafiak szerint a nemzeti történelem fölidézése segíthette leginkább elő. Ezért a múltat lelkesítő példaként tartották a kortársak elé. Az antik köztársaságok és a Svájci Államszövetség korai történetéből merítették a példákat azon erkölcsi nagyságra, amely megvédte a szabadságot és megőrizte a köztársaság függetlenségét. Bodmer és Breitinger, akiket a német irodalom tanulmányozója csak mint Gottsched költészetének svájci bírálóját ismeri, ha-

¹⁷ W. A. Speck: *Stability and strife: England 1714--1760* (London, 1977), 229. még ezt a hagyományt követi, míg N. N. Rogers: "The urban opposition to Whig oligarchy", in: M. Jacob and J. Jacob (szerk.): *The Origins of Anglo-American radicalism* (London, 1984), 132--48. jelzi a szerencsés eltávolodást tőle.

¹⁸ I. Im Hof: *Die Helvetische Gesellschaft*, vol. i (Bern, 1983), 24--29.

zájukban a svájci nemzeti történetírás úttörőként tettek szert hírnévre, ők szerkesztették a Helvetische Bibliothek-ot, a svájci történelmi dokumentumok első nyomtatásban megjelent gyűjteményét.¹⁹ Mindezen erőfeszítések 1761-ben, a Helvét Társaság megalakításával érték el tetőpontjukat. Tagsága ugyan nem volt nagy, de keretében minden évben összegyűltek protestáns és katolikus, német- és franciaajkú honpolgárok, hogy megvitassák a nemzet közös ügyeit. Minden ülésről jegyzőkönyvet adtak ki, és ez nagyban hozzájárult a kormányzat zárt, megcsontosodott szerkezetének lazításához.²⁰ A felvilágosodás kori Európában Nagy-Britannia után így lett a Helvét Társaság Svájca a szabad ország másik modellje.

III.

A hétéves háború viszontagságai és pusztításai hatására sok német ismer-te föl, milyen megdöbbentő és visszás helyzetbe sodorta országukat az Ausztriát és Poroszországot megosztó kibékíthetetlen ellentét, ami azután támadt föl, hogy az utóbbi bekebelezte Sziléziát. Nagy-Britanniához és Svájc-hoz hasonlóan itt is a vészes gyengeség tudata indította a költőket a hazafias szellem idézésére. A nemzethez írt szövegeikben a német írók a brit és svájci nemzetre utalhattak követendő példaként. Friedrich Carl von Moser a kö-vetkező párhuzammal vezeti be Von dem Deutschen Nationalgeist címmel 1765-ben kiadott munkáját:

Míg az angol szénégető, a holland házaló, a svéd földműves és a svájci pásztor megértőn és lelkesedéssel beszélnek nemzeti ügyeiről, addig Németországban legföljebb egy szabad birodalmi város valamely külön polgára fogja a legcsekélyebb érdeklődést elárulni, amikor szomszédjának fölteszi a kérdést: Mi történik ma Németországban?²¹

Moser rendszeres levelezésben állt a baseli Isaak Iselinnel, akinek köre a Helvét Társaság egyik kezdeményezője volt. Remélte, hogy a német hazafiak is hasonló vállalkozásba fognak majd. Milyen boldog is lehetne Németország — írja —, ha a németek a svájciak példáját követnék, és a berlini megtanulná

¹⁹P. H. Reill: The German Enlightenment and the rise of historicism (Berkeley, 1975), 199--203.; Im Hof, Aufklärung, 34--40.

²⁰Im Hof: Helvetische Gesellschaft, 111--29.

²¹F. C. v. Moser: Von dem deutschen Nationalgeist, második kiadás (n. p.), 1766, 9.

hazájaként becsülni Bécset, a bécsi polgár Hannovert, a hesseni lakos pedig Mainzot (56. o.)!

Vajon Moser nem ismerte azokat a feltételeket, amelyek a nemzettudat ki-fejeződését lehetővé tették? Nem tudta volna, hogy az angol szénégető, a holland házaló és a svájci pásztor azért érezte magát egy nemzet tagjának, és azért tanúsított nagyobb érdeklődést a közügyek iránt, mert többnyire nagyobb politikai szabadságot mondhatott magáénak, mint a legtöbb német felső-eges fejedelme alattvalójaként? Ő is osztotta volna azt a nagy illúziót, amely a korszak politikai irodalmában itt is, ott is fölbukkan: mivel a császár hatalma fejedelmei fölött korlátozott, ezért — gondolták sokan — "Németország" "szabad"? Justus Moser Moser Nemzeti szellem-ét ismertetve bámulatra méltó éleslátással fogalmazta meg, hogy 1765-ben Németországban hiányoztak a nemzeti tudat kialakulásának elengedhetetlen előfeltételei: "Hol találjuk a /német/ nemzetet? Az udvarokban? Senki sem állítaná ezt. A városokban mindössze hamis és romlott másolataira bukkanunk, a hadseregben olajozottan működő gépekre, falun elnyomott parasztokra."²² Az a nemzeti öntudat, amely a fejedelmi Németországban a 7 éves háború után kialakult, nem a viszonylagos politikai szabadság talajából sarjadt, ezért szükségképpen különbözött mind a brittől, mind a svájcitől. Iránya természetesen politikai természetű volt.²³ De nem válhatott egy politikai ellenzéki mozgalom ideológiájává, mivel ilyen mozgalmak a német keretek között nem alakulhattak ki. Ezért kulturális síkra szorult vissza, minek következtében politikai elképzelései elmosódtak és elvontak maradtak. A szabadságot vagy a mitikus teuton és német múltba, vagy a remélt távoli jövőbe utalták. Klopstock például egyrészt újra fölfedezi a német olvasók számára Hermann figuráját, aki a teutoburgi erdőben a német szabadságot védelmezte a római légiókkal szemben, másrészt "megjövendőli" Németország felszabadulását — valamikor a jövőben — Weissagung című ódájában:

Frey o Deutschland,
Wirst du dereinst!

²²Sämtliche Werke, szerk.: B. R. Abeken (Berlin, 1842), ix. 241.

²³Az az állítás, hogy a 18. századi német nacionalizmus nem politikai, hanem merőben kulturális nacionalizmus volt, félrevezető, már csak azért is, mert nem veszi figyelembe a cenzúra szerepét a legtöbb német államban, amely megtiltotta a nyílt politikai kommentárt és bírálatot.

Az ilyen jövendölés óriási lelkesedésre számíthatott és heves tettvágyat ébresztett Klopstock költőtársai körében. Friedrich Leopold Stolberg ezért írja Klopstocknak, hogy "jóslata" leghőbb reményeivel találkozik:

Nemzetünk forrong. A parázsban nagy tűz izzik, és Isten talán már áldását adta a kiszemelt férfiúnak /azaz Klopstocknak/, aki e lángokat hivatott szítani. Írni és cselekedni! Boldog az, akinek dala ükunokáját is harcra fogja buzdítani. De áldott, háromszorosan áldott az, aki magaránt kardot! Aki maga pillantja meg a szabadság vérfolyamát!²⁴

Feltehetőleg a politikai tehetetlenség okozta ingerültség fejeződik ki azokban a feltűnően véres és vad költői képekben, amelyeket Klopstock és a Göttinger Hainbund költőtársaságbeli hívei halmoztak, valahányszor a szabadságergérvívott harcról írtak. Mi több, már ekkor fölfedezhető volt az a 19. századi német nemzettudatra oly jellemző vonás, hogy e harc kudarcáért kifejezett idegengyűlölettel kárpótolja magát, és mindazt megveti, ami nem német. Stolberg 1775-ben Elzászban járva hangoztatja, hogy a német "fölötte áll" minden más nemzetnek (wir über alles!), és forró óhaját fejezi ki, bár csak Németország "végre" háborút vívna Franciaországgal.²⁵

Az 1760-as és 70-es években azonban a német nemzettudat előfutárai még nem választották el egymástól teljesen a nemzettudat és a valódi politikai szabadság programját. A "francia" művészet és kultúra elutasításával azt a rendkívül kifinomult kultúrát vetik el, amelyet jobbára francia és olasz minták ihlettek és amely hosszú időn keresztül kizárólagos népszerűségnek örvendett a német abszolutista fejedelmek udvaraiban. Amikor arra buzdították a német írókat, hogy "német" témájú "német" művészetet teremtsenek, akkor egy kevésbé kifinomult, természetközelibb, népiabb művészetet szorgalmaztak, amely képes áthidalni művészet és nemzet között a szakadékot.²⁶ Ez a törekvés nem nevezhető -- a "politikai nacionalizmus"-tól megkülönböztetendő -- "kulturális nacionalizmus"-nak, hiszen az udvari kultúra és az udvari értékek befolyásának megtörését tűzte ki céljául, ez pedig a politikai egyenjogúság történelmi előfeltétele volt. A 18. századi Európában nem véletlenül

²⁴F. L. Stolberg Klopstockhoz, 1774. márc. 15., in: J. Behrens (szerk.): Briefwechsel zwischen Klopstock und den Grafen Christian und Friedrich Leopold zu Stolberg (Neumünster, 1964), 164.

²⁵F. L. Stolberg Klopstockhoz, 1775. máj. 24. (178--79.).

²⁶A generáció kulturális törekvéseinek mindmáig legkitűnőbb tárovalása R. Pascal: The German Sturm und Drang (Manchester, 1953), 262--69.

testesíti meg Nagy-Britannia a valódi nemzeti kultúra példáját. Hogy mennyire összekapcsolódik a két törekvés, a Sturm und Drang nemzedék harca a német művészetért és a politikai emancipáció küzdelme, az kitűnik Jakob Michael Reinhold Lenz írásából Goethe Götz von Berlichingen-jéről, amelyet a német kultúra apostolai "ízig-vérig" német drámaként üdvözöltek:

Megszületünk, szüleinktől ételt és ruhát kapunk, tanáraink szavakat, beszédet és tudást préselnek agyunkba, valamely csinos lány azt a vágyat préseli szívünkbe, hogy birtokoljuk őt; /.../ egy rés vagy hézag keletkezik az államgépezetben, amelybe beleillünk, barátaink, rokonaink és jóakaróink belelöknek, egy ideig itt forgunk, akár a többi fogaskerek /.../, amíg elkopunk és helyet adunk egy másik keréknek. Ennyi /.../ az életrajzunk /.../ De vajon éltünk-e, átéreztük-e /.../ függetlenségünket, az isteni szikrát, ami bennünk szunnyad? /.../ A világ színpadán /.../ néma szereplők vagyunk még mindig, amíg a színházigazgatók nem méltóztatnak igazi szerepet adni nekünk. De bármi is legyen az a szerep, fel kell készülnünk rá, mert mennél jobban játsszuk, annál többel járulunk hozzá külső és belső boldogságunkhoz. Az élet jövődjé nagy drámájához mi lehet alkalmasabb előkészület, mint előadni a Götz von Berlichingen-t valamelyik szobánkban?²⁷

Más szóval, ha a szabadság híján a németek eddig nem cselekedhettek erkölcsösen és politikusan a nemzetek valódi színpadán, "német" művészetük legalább lehetővé tette számukra, hogy elpróbálják azokat a szerepeket, amelyek politikai egyenjogúságuk kiküzdése után várnak rájuk.

A felvilágosodás kori gondolkodás számára a politikai szabadság és nemzettudat elválaszthatatlanok egymástól. Nagy-Britanniában és Svájcban a politikai szabadság a nemzettudat feltétele és része. Németországban a nemzettudat csak kulturális eszményekben lelt kifejezésre, de még ebben a formájában is a szabadság utáni türelmetlen vágyat fejezte ki és ennek útját egyengette.

(Fordította: **Király Edit**)

(In: Seventh International Congress on the Enlightenment: introductory papers. Oxford, Voltaire Foundation, 1987. 243–255.)

²⁷A szöveg, amelyből ezek a részletek valók, megtalálható in: Deutsche Literaturkritik: von Lessing bis Hegel (1730–1830). Szerk.: H. Mayer (Frankfurt, 1978), 317–21.

A SZÓ ÉS A NYELV A FELVILÁGOSODÁS SZÁZADÁNAK KULTÚRÁJÁBAN

A Felvilágosodás Századán egy meghatározott kulturális korszak teljes modelljét értve,¹ a priori állíthatjuk, hogy ebben a rendszerben feltétlenül fontos szerepet játszott a nyelv problémája. De — tekintettel a felvilágosodás százada ideológiájának jellegére — a szó és a nyelv fogalma nem csupán azt jelzi, hogy ennek a rendszernek a tartozéka, hanem azt is, hogy a szó és a nyelv elsőrendű helyet töltöttek be. Ezért ebben a cikkben nem az a célunk, hogy a 18. századi Európa egyik vagy másik nyelvének történetét tanulmányozzuk, sőt még az ezekhez kapcsolódó, tisztán nyelvészeti kérdésekkel sem fogunk foglalkozni, hanem azt vizsgáljuk, hogy milyen szerepe volt a beszédnek ebben a kultúrában, és hogy milyen összefüggések jöttek létre a nyelv eszméje és a felvilágosodás századának alapkonceptiója között.

Az olyan fogalmak, mint a Szó, a Szöveg, a Jel és a Nyelv többféle kulturális modellnek is alapjai és szemmel láthatóan a kultúra "univerzáliai" ("Universals of culture"). Továbbá, sokkal fontosabb arra figyelni, hogyan alakulnak át a kapcsolatok egyfelől ezek a fogalmak, másfelől az egyik modellből a másikba átmenő rendszer többi eleme között. A felvilágosodás százada sokkal jelentősebb e tekintetben, mint a racionalizmushoz legközelebb álló előfutára, a 17. század.

A racionalistákat a nyelv problémája két szempontból érdekelte. Először is, érdeklődésük középpontjában a nyelv kérdése állt, mint az eszmék közlésének az eszköze, mint ami lehetővé teszi a szavak értelmének logikai elemzését és a nyelv "megtisztítására" irányuló törekvést, megszabadítva a kétértelműségektől és szemantikai pontatlanságoktól. Ez vezetett el azután egészen a mesterséges nyelv gondolatáig, amely — közismerten — érdekelte Leibnizt. Leibniz úgy vélekedett, hogy a kínai nyelv egy "mesterséges" nyelv,

¹Kénytelenek vagyunk a felvilágosodás századát egy ideológiai konstrukcióra szűkíteni, valamilyen képzeletbeli normára, amelyet a 18. századi filozófusok kreáltak és a kutatók egy olyan egységes modellben állították össze, amelyben "elvesznek" az egyéni különbségek Diderot és Rousseau, Voltaire és Mably pozíciói között, de elvész a korszak valódi ideológiai élete is, amely e felé a norma felé, vagy pedig a normával szembeálló polémia felé irányult, és ez az élet mindig is bonyolultabb és ellentmondásosabb, mint saját tükörképe. A felvilágosodás százada alatt tehát egy olyan meta-kulturális konstrukciót, egy olyan absztrakciót fogunk érteni, amely erőteljesen befolyásolta a valóságos szövegek (irodalom?) alkotását.

vagyis hogy teljes egészében egy ember találta ki, valamit megfigyelve (Újabb vizsgálódások az emberi értelemről, "A szavakról és a nyelvről általában" című fejezetből). Ebben a megközelítésben az érdeklődés nem a nyelvi kifejezés mechanizmusaira irányult, aminek csak az a célja, hogy megvilágítsa a tartalmat és közölje a gondolatokat. Ez viszont már meghatározza azt az állítást, hogy a nyelv, amely kizárólag az ember sajátja — mint a gondolatok közlésének eszköze —, nem kapcsolódhat főként az állatokhoz. Leibniz, Új esszéiben azt bizonygatja, hogy "az állatok abszolúte nem képesek a beszédre. Csupán az ember használja fel /.../ a hangokat, a belső gondolatok jeleiként arra a célra, hogy (a gondolatokat) mások rendelkezésére bocsássa."

Ez az aspektus egy másikhoz kapcsolódott: a nyelvi jel kettőssége hozta létre az intellektuális és fizikai elvek egysége problémájának sajátos esetét. És ez vezetett végül is az alapeszmék dualizmusához. Leibniz — S. Clarke-kal folytatott polémiájában — kijelentette: "Teljesen elfogadhatatlannak tartom azt az elgondolást, hogy a lélek (szellem?) jelenléte és befolyása a testre reciprok dolgok, mert — amint tudják — teljesen tagadom ilyen befolyás létezését."²

Descartes gondolatai ugyanilyen irányban mozogtak, bár megpróbálta megmagyarázni a test és a lélek közötti kapcsolatokat. Descartes nem szentelt részletes kutatásokat a nyelvnek, de fő eszméit eléggé határozottan, tisztán fogalmazta meg: a mechanikus és elsődlegesen elhatárolt intellektuális kezdetekből kiindulva, Descartes az állatban egy ragyogóan szervezett automatát látott. Amíg az embernek csak a testéről beszélünk, természetes szükségleteivel és funkcióival, és amíg nem érintjük a lélek és intellektuális szubsztanciájának kérdését, addig az ember is egy hasonló automatának tekinthető. De éppen a nyelv és a beszéd képessége az, az intellektus létezésével együtt, ami az embert elválasztja és megkülönbözteti az állattól vagy egy automatától. Henry More-nak 1649-ben írt levelében a következőket mondja:

— Véleményem szerint, az összes érv közül, amelyek amellet szólnak, hogy az állatoknak nincsenek gondolataik, bár ugyanazon a fajon belül egyik tökéletesebb, mint a másik, éppúgy, mint az embereknél, a lovaknál és kutyáknál is azt láthatjuk, hogy az egyik sokkal könnyebben tanulja meg azt, amire tanítjuk, mint a másik; és bár mindannyian nagyon könnyen tudják közölni velünk természetes impulzióikat, mint amilyen a harag, a félelem, az éhség vagy más hasonló állapotok, akár hangjukkal, akár testük másfajta mozgásá-

²Idézet: Polemika G. Lejbnica i Sz. Klarka po voproszám filozofii i esztesztvoznanija (1715—1716 gg.) /= oroszul/, Leningrád, 1960. 58.

val, azt mind a mai napig még soha senki sem tudta megfigyelni, hogy bármelyik állat is a tökéletességnek olyan fokára jutott volna, hogy valóságos nyelvezetet használt volna, vagyis hogy akár hangjával, akár gesztusaival olyasmit fejezett volna ki, amit csakis a gondolathoz, nem pedig a természetes impulzióhoz lehetne kapcsolni. Tulajdonképpen a nyelv a testben rejlő gondolatnak az egyetlen biztos jele; minden ember él vele, még azok is, akik buták, vagy meg vannak fosztva az értelemtől, azok is, akiknek hiányzik a nyelvük és hangképző szerveik, viszont egyetlen állat sem tudja használni, és éppen ezért lehet a nyelvezetet az emberek és az állatok közötti valódi különbség (jelének) tekinteni.³

Descartes Értekezés a módszerről c. művének ötödik részében hasonló elgondolásokat fejt ki.

Descartes főként azt utasítja vissza, hogy az állatok kiáltásaiban és az emberi nyelvben valami közös lenne. Az állatok felkiáltásai és mozgásai automatikusan és meghatározottan a hangokat, mozgásokat kiváltó (személyekhez, dolgokhoz) kapcsolódnak, míg az emberi nyelv szabad és független. Az állat kiáltását, sőt gesztusát szigorúan a kiváltó ok határozza meg és egyáltalán nem intellektuális aktus. Az emberi nyelv viszont spontán módon születik, szüntelenül változik és számtalan, különféle eszméből áll össze. Descartes innen vette a nyelv alkotó és intellektuális jellegéről alkotott eszméjét, azt az eszmét, amelynek az a lényege, hogy a nyelv a végtelenségig képes új kifejezéseket alkotni, azáltal, hogy a legváltozatosabb, új eszméket tud közvetíteni. Ez az eredete annak az elgondolásnak, hogy azok a spontán felkiáltások, amelyek szenzuális ösztönzések (baj, boldogság, szomorúság) hatására csúsznak be az emberi nyelvbe, szintén kívül esnek a nyelven, s a nem-intellektuális szférához tartoznak.

Noam Chomsky éleslátására vall az a megjegyzés, hogy a descartes-i lingvisztikai eszmék befolyásolták a nyelvről alkotott romantikus koncepciókat és különösen Herderre voltak hatással (Chomsky, i. m. 32–33.).

"Herder — Descartes-hoz hasonlóan — azt állítja, hogy az emberi nyelv generikusan különbözik a szenvedélyt kifejező felkiáltásoktól; nem lehetne a felső hangképző szerveknek tulajdonítani; nyilvánvaló, hogy a nyelv nem eredhet a természet utánzásából és nem épülhetett fel valamilyen közös megegyezés alapján. A nyelv inkább az emberi szellem természetes tulajdonsága."

³Idézet: Noam Chomsky: La Linguistique cartésienne suivie de La Nature formelle du langage. Paris, 1966. 24.

Éppen az a tény, hogy az emberi ösztönök sokkal kevésbé fejlődtek ki, mint az állatokéi és sokkal kevésbé kötik meg őket a természetes impulziók, teremtette meg az emberi szellem alapjait, amely mentes a test "gépezetének" mechanikus kényszerítő feltételeitől.

A "Természet—Szellem" és a "Természet—Nyelv" ellentétpárok így kerültek be a nyelvészet racionális fogalomrendszerébe, annak alapját és lényegét alkotva.

A felvilágosodás századának emberei — egészen ellentétben a racionalista eszmékkel — a nyelvről beszélve, figyelmüket a jel és a jel természetének kérdésére összpontosították. Érdeklődésük középpontjában a reciprok megértés mechanizmusa és ugyanakkor a szó mint jel természetében rejlő veszélyek álltak. A nyelv — a felvilágosodás fogalmai szerint — az embernek abból a természetes szükségletéből ered, hogy segítséget kérjen másoktól. A nyelv mind az emberekre, mind az állatokra jellemző gesztusokban és spontán felkiáltásokban fejlődik ki. A nyelv szenvedélyekből születik, és az első szavak indulatszók. Condillac így írja le a nyelv születését esszéjében, az emberi ismeretek eredetéről (Essai sur l'origine des connaissances humaines). A következőket mondja, "robinzonád"-nak nevezett módszerét alkalmazva, vagyis az egy vagy két emberi egyénnel folytatott mentális kísérletét:

"Amikor együtt éltek, több alkalmuk volt ezeket az első műveleteket gyakorolni, mert kölcsönös kapcsolatuk arra készítette őket, hogy minden egyes szenvedély kiáltásaihoz azokat a percepciókat kapcsolják, amelyek ezek természetes jelei voltak. Ezeket rendszerint valamilyen mozgással, valamilyen gesztussal vagy valamilyen cselekedettel kísérték, amelynek kifejezése még érzékelhetőbb volt. Például az, aki szenvedett, mert meg volt fosztva valamilyen tárgytól, amelyet szükségletei nélkülözhetetlené tettek számára, nemcsak kiáltásokra szorítkozott, hanem a fejét, karját és teste összes részét is mozgatta. A másik, megrendülve ettől a látványtól, szemét ugyanarra a tárgyra szögezte; és érezvén, hogy lelkében érzelmek támadnak, amelyekről még nem volt képes magának számot adni, szenvedett, mert szenvedni látta ezt a nyomorultat. Ettől a perctől kezdve úgy érezte, hogy érdeke, hogy megkönnyebbüljön, s amennyire képes volt rá, engedelmeskedett ennek a benyomásnak. Így tehát ezek az emberek, pusztán ösztönből, kértek és adtak egymásnak segítséget. Azt mondom »pusztán ösztönből«, mert hiszen akkor még nem lehetett (a folyamat) része a reflexió. Nem azt mondta az egyik: »ily módon kell mozgatnom magam, hogy a másik tudomására hozzam, hogy mire van szükségem és rávegyem

őt arra, hogy segítsen nekem, de a másik sem mondhatta, hogy »látom ezekben a mozdulatokból, hogy ő valamit akar és meg akarom szerezni neki az örömet«, hanem mindketten az őket erősebben szorító szükséglet következményeként cselekedtek. (...) Ezeknek a jeleknek a használata lassanként kiterjesztette a lélek műveleteinek gyakorlását, és azután azok, akiknek több volt a gyakorlatuk, tökéletesítették a jeleket és megszokottabbá tették használatukat."⁴

A nyelvészet problémái körében a súlypont a logikáról a szociológiára, a szemantikáról a pragmatizmusra tevődött át. A nyelv története úgy rajzolódott ki, mint annak a fejlődésnek leírása, melynek során a magából a természetből jött őszinte kiáltások átalakulnak a társadalmi hazugság nyelvévé, mely magába sűríti a társadalmi bajokat.

Az enunciaciók közül a legnagyobb jelentőségük az indulatszóknak van, mert ezek képezik a Természet nyelvét. Ez a szenvedélyek nyelve. Helvétius⁵ szerint "a nyelv egyáltalán nem a filozófusoknak, hanem a szükségletnek köszönhető". Éppen az a különbség, amely a szó hangképe és a jelentéstartalom (a jelentők és a jelentettek) között létezik, teszi a szavakat a hazugság és a despotizmus eszközeivé. A jelentés mechanizmusát úgy alkalmazzák, hogy elrejtse az igazságot, mert hiszen a valódi dolgot egy kitalált jellel helyettesíti. "Azokban az országokban, ahol a tudományokat művelik, ahol még megőrizték az írás vágyát, de ahol ugyanakkor önkényuralomnak vannak alávetve, vagy — annak következtében — a valóság csak valamilyen embléma mögé rejtőzve mutathat, bizonyos, hogy az írók észrevétlenül kénytelenek azt a szokást elsajátítani, hogy csak allegóriában gondolkozzanak" (598.).

A 18. század hagyományainak keretei közt született meg Rousseau koncepciója a nyelvről. A nyelvek eredetéről írt esszéjének (Értekezés a nyelvek eredetéről) első fejezetében írja: "Mivel a beszéd volt az első társadalmi intézmény, ezért alakjait csak természetes okoknak köszönheti."⁶ Rousseau ezzel a meghatározással megmutatja, hogy a szó milyen kapcsolatban van a természettel és a kultúrával (társadalmi struktúra). Míg ezek a Rousseau szerinti fogalmak abszolúte ellentmondóak, magában a nyelv természetében is akadnak ellentmondások. Sőt, a természet és a kultúra Rousseau számára mint

⁴Condillac: Oeuvres philosophiques. Paris, 1795. 10—13.

⁵De l'esprit. Liège, 1774. 55.

⁶Vö.: Essai sur l'origine des langues où il est parlé de la mélodie et de l'imitation musicale. In: J.-J. Rousseau: Oeuvres complètes. Paris, 1825. 471—472.

az emberek közötti kommunikáció eszközeinek ellentétes fejlődési végpontja (a természettől való legnagyobb eltávolodás) jelenik meg. Az Emilben a következőket mondja:

"Minden nyelvünk mesterséges alkotás. Már régóta kutatják, létezik-e egy természetes, s minden embernél közösen (meglévő) nyelv; kétségtelen, hogy létezik egy ilyen nyelv, és pedig az, amelyet a gyermekek beszélnek, még mielőtt beszélni tudnának. Ez a nyelv nem artikulált, viszont hangsúlyozott, szonorikus és érthető. Saját nyelvünk használata ezt elfeledtette velünk, olyannyira, hogy teljesen elfelejtettük. Tanulmányozzuk a gyermekeket, és hamarosan újra eltanulhatjuk tőlük. A dajkák a mestereink ebben a nyelvben: ők mindent megértenek, amit a csecsemők mondanak nekik, válaszolnak is nekik, sőt, nagyon jól követhető párbeszédet is folytatnak velük, és akárhogy ejtik is a szavakat, ezek a szavak tökéletesen feleslegesek; ők egyáltalán nem a szó értelmét hallják ki, hanem a kísérő hangsúlyt. A hang nyelvezetéhez így a — nem kevésbé energikus — gesztus nyelve adódik. Ez a gesztus csakis a gyermekek gyenge kezében és arcukra írva létezik."

Meglepő, hogy ezeket a megfelelően deduktív feltételezéseket a mai kísérletek is alátámasztják.⁷ Bár mind az intonációk nyelve, mind a gesztusok nyelve természetes nyelv, de a kezdet a másodikhoz fűződik, amennyiben "kevésbé függ a konvencióktól". Rousseau-t éppen a jel konvenciója az, ami elijeszti, pedig éppen ennek köszönhető, hogy a kultúra felhalmozójává válik. Rousseau megelőzi F. de Saussure-t azzal az állításával, hogy a lingvisztikai nyelv egyezményes jellegű, de egyúttal a kultúráról és a haladásról alkotott elképzeléseikhez is következtetést von le: "A konvenció nyelve csakis az ember sajátja. Ez az oka, hogy az állatok nem rendelkeznek ezzel."⁸ A jel konvencionális jellegéhez adódik a társadalmi intézmények konvencionális jellege, "és most már kettős konvencióink vannak" (488.).

Fejlődése során a nyelv elveszti egyéni minőségét. Rousseau, aki zseniális nyelvészeti intuícióval rendelkezett, megjegyzi, hogy a szemantika tökéletesedésével párhuzamosan fog haladni a pragmatika gyengülése. Úgy látszik, hogy a nyelv bezárkózik egy egyrészt olyan immanens és független szférába,

⁷Vö.: John Newson: Dialogue and development. In: Action, gesture and symbol: emergence of language. Ed.: A. Lock, London—New York—San Francisco, 1978. 31—41.

⁸J.-J. Rousseau: Oeuvres complètes. (Összes művei.) 479.

amelynek semmiféle kapcsolata sincs az emberekkel, másrészt elveszíti kapcsolatait a valósággal. Ez a folyamat különösen akkor megy végbe, amikor az ember eljut az írás feltalálásához (494—495.).

"Az írás, amely látszólag rögzíti a nyelvet, pontosan az, ami megváltoztatja a nyelvet; nem a szavakat, hanem a szellemét változtatja meg; a kifejezést egzaktsággal helyettesíti. Az ember az érzelmeit adja ki, amikor beszél és a gondolatait, amikor ír. Az ember kénytelen írás közben minden szót az általánosan elfogadott jelentésben használni (...) Ha az ember úgy beszélne, ahogyan írna, akkor nem tenne mást, mint fennszóval olvasna."

A beszéd és valóság között a gesztus teremt kapcsolatot mutató névmási szerepével és érzelmi intonációjával, a beszélgetés pillanatában a hallgatónál nemcsak az előadóval hozva létre a közvetlen jelenlét érzetét, hanem a beszéd tárgyával is. Rousseau a lingvisztikai referencia problémáival foglalkozik, ami a nyelvészetben csak a huszadik század utolsó harmadában bukkan fel, itt rendkívüli módon meghaladta saját évszázadát.

Rousseau elsősorban a szalonok bőbeszédűsége ellen irányítja támadását, az ellen, hogy a beszéd játékká válik. Madame de Staël szerint "a beszéd egyfajta szabad művészet, amelynek nincs se célja, se eredménye (...). A franciák számára a társalgás nem a gondolatok, érzelmek, dolgok közlésének eszköze, hanem egy olyan instrumentum, amivel szeretnek játszózni."⁹ A nyelvtani purizmus, a szemantikai finomkodás, a játék a gondolatokkal és improvizált kifejezésekkel, ez mind együtt alkotja a szalonok ragyogó nyelvezetét. Számúzték belőle az energikus beszélgetések "illetlenségét", az erős akcentusokat és a népies kifejezéseket. Barthélémy abbé kigúnyolta Mme de Deffand-t, amikor az "energia" szót használta. De Choiseul hercegnő is közönségesnek találta. Egyébként nem csupán maga a szó volt közönséges, hanem az energia gondolata is. Rousseau úgy látja, hogy két nyelv létezik: az utca nyelve és a szalonok nyelve. Az előbbi energiát, kihangsúlyozott gesztusokat és erős intonációt igényel, a másik pedig eleganciát és szellemességet (526.).

"Vannak nyelvek, amelyek a szabadságnak kedveznek; ezek hangzatos, időmértékes, harmonikus nyelvek, amelyeket könnyű felismerni a messziségből is. A mi nyelveink a díványokon való suttogáshoz illenek (...) Az

⁹M. Glotz—M. Maire: Salons du XVIIIe siècle. Paris, 1945. 57.

ókorban, amikor a rábeszélésnek a közönségre ható ereje volt, szükség volt ékesszólásra. De mi célt szolgálna manapság? (...) Az embernek nincs szüksége sem művészetre, sem ábrázolásra ahhoz, hogy elmondja, »örvendek◀."

Az ékesszólás a nyelvészet demokráciája, de egyáltalán nem a barokk kor prédikátorainak retorikája, hanem olyan beszéd, amely spontán akció, az a beszéd, amely tény is (itt ösztönösen túllépve a referencia problémáival foglalkozó, mai kutatásokat). Rivarol később megjegyezte, hogy léteznek olyan szavak, amelyeknek az intonációk és gesztusok a sajátjai; frázisok, amelyek mindig a szónoki emelvényen vannak. Rousseau-nak is ugyanez járt az eszében a nyelvek eredetével foglalkozó esszéjében: "Azt mondom, hogy minden olyan nyelv, amelyen nem tudjuk megértetni magunkat az egybegyűlt néppel, az szerzilis nyelv; lehetetlen, hogy egy olyan nép, amely ezt a nyelvet beszéli, szabad maradjon."

Nem véletlen, hogy az "egybegyűlt nép" kifejezést használja. A forradalom azzal kezdődött, hogy az "egybegyűlt nép" megkapta a maga nyelvét. Erre a helyzetre jellemző a Nagy Forradalom kora mindennapi nyelvezetének szónokias irányzata és az is, hogy a forradalmi ifjúság* körében megtagadtak minden szónokias kiejtést és gesztust. A rektórium divathősei környezetében a "bájos csicsérgés"-nek nevezett zsargon uralkodik.¹⁰

Sokkal bonyolultabb volt azonban a felvilágosodás százada nyelvészeti programjának egy másik aspektusa, nevezetesen a nemzeti (irodalmi) nyelv és a tájszólások közötti kapcsolat, amely a kultúrák közötti kapcsolatokban az európai kultúrájú nyelv (az általános nyelv: a francia és a latin) és a nemzeti nyelvek közötti viszonyként tükröződött. Már a reneszánsz korában megszületett egy közös nemzeti nyelvnek a gondolata, amely a kultúra írott nyelve és a mindennapi nyelv közötti megoszlás ellensúlyozásaként jönne létre, szóbeli használatra, de ezt a gondolatot csak a felvilágosodás százada fogadta el. Rousseau "A hadifoglyok" (1743) című vígjátékában svájci tájszólást használt, Voss pedig alnémet dialektusban írta idilljeit. A 18. század

*Robespierre ellenzéke.

¹⁰Fordító megjegyzése: szójátékszerű, betűkihagyásos idézet az alábbi műből: Louis Lacor: Grand Monde et salons politiques de Paris après la terreur. Paris, 1861. 38–39. Tartalma kb. a következő: "Tudjátok, mondja a rektórium divathőse, egy különleges történetet játszanak a Molière Színházban, egy bábajos valóságot... Tehát, Figarót játszották, a második felvonás közepén voltunk, a látvány ragyogó, rendkívüli volt, én a színészek játékát figyeltem..."

második felében a tájszólás egyre mélyebben behatolt az orosz vígjátékokba, ezzel jellemezve a nép őszinte és "természetes" véleményét. De a Konvenció visszautasította a nyelvnek ezt a felaprózását és veszélyesnek tartotta az "egy és feloszthatatlan" köztársaságra nézve.

De mindezek ellenére és minden várakozás ellenére egész Európában tükröződött a nemzeti eszme, s vele együtt a népi és a demokratikus eszme is (a 18. század végén Franciaországban pontosan ez volt a jelentése a "nemzet" szónak); Európa ekkor a franciát az arisztokrácia nyelvének tartotta, amely rendkívül nagy mértékben befolyásolta a nemzeti nyelvek fejlődését.

Miközben a szó tetteként kezdett fejlődésnek indulni a napóleoni korszakban, a katonai szólásmódban és a Nemzetgyűlés tribünjeiről egészen az austerlitzi és borodinói hadszínterekig áramlott, addig a szó a természeti ember veleszületett tisztaságának kifejezéseként (terjedt), aki eltúrte Papageno kiejtésbeli hibáit Mozart Varázsfuvolájában, egészen Áchiméig, Lev Tolsztoj A sötétség hatalma c. írása egyik szereplőjéig. A "nem megtisztogatott" nyelv nem csupán egyenlőként lépett az európai kultúra arénájába, hanem azért is, mert "természetesebb" tulajdonságait többre becsülték, mint a francia kultúra rafinált nyelvét. A bábeli torony építéséhez hasonlóan, a romantika korának előestéjén az "első nyelv" státusa érvényét veszítette az európai kultúrában. Így vált az európai kultúra többnyelvűvé.

(Fordította: Szomor Kornélné)

(In: Seventh International Congress on the Enlightenment: introductory papers. Oxford, 1987. Voltaire Foundation. 255—263.

A NEMZETI IRODALOM EURÓPÁBAN ÉS A FELVILÁGOSODÁS

"A nemzeti irodalmak és társadalmi funkciójuk" témát bevezető szavaimat fontolgatva, azon gondolkodom, hogyan is kezdjem mondandómat: körképet nyújtva a kutatások mai álláspontjáról, vagy figyelmesen áttekintve a főbb témákat, vagy a rokon területekről az előző kongresszusokon elhangzottakról mérleget vonva?

A világon a legnehezebb dolog olyan szakemberek indokolt elvárásainak megfelelni, akik nálunk sokkal jobb helyzetben vannak, országuk kutatógárdájának szívében, sőt azok élén állva, és az irodalomkutatásnak ezen a kiváltságos területén tévedhetetlenül észreveszik az esetleges hiányokat. Bármennyire marginális és a központtól távol eső is a mi megfigyelési pontunk, mégis megpróbáljuk — amennyire csak lehet — elhatárolni az irodalom és a társadalom közötti kölcsönhatás, sőt a kötelező kommunikáció bizonyos problémáit.

Ez a budapesti kongresszus, amely a hetedik a felvilágosodás nemzetközi kongresszusai sorában, a történet- és társadalomtudományok jegyében ült össze. Az összes műzsa közül éppen Clio diktálja és parancsolja ránk az idők szavát. A 18. század kutatói közül az irodalomszeretők számára egyedül a V./1. szekció előadásai (Az író státusa: irodalom és esztétika), továbbá a VI./3. szekció (Nemzeti irodalmak és társadalmi funkciójuk) témái látszanak első pillantásra vonzónak. És ez nem valami igazságos, amint azt a kongresszus menete több oldalról tanúsítani fogja. De bárhogyan van is, nem annyira az író és művészetének státusában, mint inkább az olvasó, ill. az egymást követő olvasók státusában kell keresni az esetleges válaszokat arra, hogy mi is a nemzeti irodalom, ill. irodalmak funkciója.

Több kérdést kell itt megvilágítanunk: először is, mit értünk nemzeti irodalom megnevezésen. Sokan úgy vélik, ez egy olyan etnikai és/vagy nyelvcsoporthoz tartozó irodalom, amely független politikai közösségben él, sőt már elérte "irodalmában a nemzeti klasszicizmus tetőpontját";¹ mások viszont úgy tartják — és mi is közéjük tartozunk —, hogy a nemzeti irodalom ugyanúgy lehet egy olyan etnikai és lingvisztikai csoport tudatába beírt és szá-

¹Hans-Robert Jauss: Pour une esthétique de la réception. Francia fordításban: Paris, 1978. 27.

mukra írt irodalom is, amelynek tagjai politikailag nem egységesek. Egyébként jellemző, hogy az utolsó, brüsszeli kongresszuson a 13. szekció címe franciául így hangzott: "Littératures nationales: relations et échanges" ("Nemzeti irodalmak: kapcsolatok és cserekapcsolatok"), míg angolul a következőképpen: "Literatures in different countries: relations and exchanges" ("Irodalom a különböző országokban: kapcsolatok és cserekapcsolatok"). És a társadalmi funkció? Ez a megjelölés zárna ki mindenféle elmélkedést az irodalmi mű esztétikai funkciójáról? És vajon semleges szakkifejezésről vagy egy ideológiailag determinált szakkifejezésről van-e szó, amely az elmélkedést óhatatlanul a marxista kritika útjára tereli? És végül, vajon szociológiai szakkifejezésről van-e szó, amely az irodalmat ugyanolyan címen kapcsolja össze más társadalmi funkciókkal, mint a vallást, a rokonságot, a gazdasági rendszert stb.?

Minden a nemzetközi felvilágosodás kongresszusok résztvevőitől és elvárásuk látóhatárától függ. Yale, Pisa és Brüsszel előzték meg Budapestet; ha jobban megnézzük, ugyanaz a tendencia vehető ki; a 18. század kutatói elég észrevehetően eltávolodtak a kifejezetten irodalmi kutatásoktól, vagy legalábbis az elbeszélő művészetek elméleteitől és tendenciáitól, és az általános történetírás, annak módszerei és céljai felé orientálódtak. És ha a történelmi reflexió funkciója több ízben közrejátszott is az ellenállás kialakulásában a kutatás új módozataival szemben, ez semmi esetre sincs így a nagy episztemiológiai szakadások korában, amilyeneket valaha az Annales Iskola és a Konstanzi Iskola idézett elő, és amelyek még ma is aktuálisak.

Azóta az interdiszciplinaritás került napirendre, bármilyen nehéz is felvázolni "módszertani profilját", amint Jean-Paul Resweber is határozottan állítja. Van-e szükség interdiszciplináris módszerre, amellyel — és megint csak Reswebert idézzük — "egy közös, több diszciplínára jellemző modell kialakításával felforgatja mindegyik érintett diszciplína körét, mert az így bevezetett modell annyit fejez ki, amennyit a diszciplína tárgyalása elrejt abból, amit mond?"²

Az biztos, hogy mindenféle "felforgatás" üdvös lehet, amit a következőkben megpróbálunk be is bizonyítani.

Rivarol gróf, aki maróan gúnyos szellem volt, így vélekedett korának nemességéről: "Mindig lépéshátrányban vannak: hol egy hadsereggel, hol egy évvel, hogy egy eszmével vannak lemaradva." I. Napóleon — ha hihetünk a hagyománynak — ezt a gondolatot később Ausztriára alkalmazta. Az ő villámgyors

²Jean-Paul Resweber: La Méthode interdisciplinaire. Paris, 1981. 172.

átvonulása a katalizátor szerepét töltötte be Európa bizonyos részeiben. És miért is ne mondanánk ki? A Napóleon alatti közigazgatás (1809--1815) az illir tartományokban úgy maradt meg ezeknek a népeknek a kollektív emlékezetében, mint egy határozottan igazságosabb, ténylegesen felvilágosult kormányzat.

A továbbiakban megpróbálunk néhány olyan problémát felvetni, amelyek különösen azokat foglalkoztatják, a felvilágosodás korának időszakaival és pluralizmusával kapcsolatban, akik, a dolgok hatalmánál fogva, kénytelenek bizonyos, ideiglenesen normalizált, korábban elért eredményeket megkérdőjelezni. Pontosan a befogadás esztétikájának köszönhető, hogy nagyon pontosan kirajzolódott, milyen volt a különféle marginális, marginalizált vagy egyszerűen csak érintőleges közönség többé-kevésbé aktív, többé-kevésbé hullámzó részvétele a felvilágosodás korának irodalmi és társadalmi mozgalmaiban. Hans-Robert Jauss, a Konstanzi Iskola vezéralakja, "Az irodalomtörténet: kihívás az irodalomelmélettel szemben"³ című, korszakalkotó művében fontos eszközöket ad a kutató kezébe, amelyek arra használhatók, hogy az irodalmi mű működését és a különböző közönséghez, különböző korszakokban szóló üzenetét elemezhessek. Ebből következik, hogy most már nem feltétlenül áll a kutató figyelme középpontjában az, hogy milyen az összhang és egyidejűség a mű tárgya és a társadalmi csoport elvárása, vagy pedig az irodalmi jelenség és a társadalom adott állapota közt; a kutató figyelmét a művek késleltetett vagy tartós hatásaira összpontosíthatja és ily módon új megvilágításba helyezhet elfelejtett vagy elhanyagolt irodalmi műveket. A mű tulajdonképpen csak ebben a perspektívában fejtheti ki, időbeli egymásutánban, társadalmi funkcióit, és bizonyulhat képesnek arra, hogy egy adott társadalmat akár megörökítsen, akár átalakítson. Ettől kezdve már nem kötelezőek az olyan operatív fogalmak, mint a kultúra gyűjtőpontjainak utolérése, az újrabehelyezkedés és a szellemi mutációk, amelyek ugyanezeknek a gyűjtőpontoknak vonzókörzetében távoli célpontokként szolgáltak.

Akár akarjuk, akár nem, ezek a periférikus gyűjtőpontok, már az utolérés és újrabehelyezkedés fogalmainál fogva is, automatikusan a ténylegesnél alacsonyabb szintre vannak sorolva, mind intellektuális, mind kulturális tekintetben. Ez az ítélet többnyire helytálló, másrészt azonban nem készlet arra, hogy a különbözőséget, a specifikumot keressük. De arra sem indít, hogy a sokféleségben, a többféle stílus, többféle ízlés és hagyomány együttélésében

³H.-R. Jauss: 21--80., különösen a 32--34. és 72., 80. oldalak.

olyan jeleket keressünk, amelyek tagadhatatlanul bizonyítanak, hogy egy másfajta társadalmi kontextusban egy másfajta értékrend érvényes.

Néhány példa is elegendő a különbség illusztrálására és a felvilágosodás korában a sokféleséghez való jog bizonyítására. Példáinkat két, egymástól földrajzilag távol eső sorozatból vesszük: az egyik példa Észak-Amerika provinciáinak, majd később önálló államainak irodalmi és társadalmi helyzete; a másik, egy hasonló helyzet, a különböző délszláv országokban.

Mindkét esetben könnyen látható, hogy az irodalom — és itt Werner Krauss nyomán közös nevezőként használjuk ezt a meghatározást az adott korszak minden szellemi erőfeszítésére — meglehetősen nagy mértékben különbözik attól, ami ugyanabban az időben a nyugat-európai felvilágosodás nagy központjaiban termelődik ki. Mindig időszerű az "utolérés" fogalma, ami itt azt jelenti, hogy a perifériák igyekeznek behozni lemaradásukat a központokhoz képest, persze csak olyan értelemben, hogy a hangsúlyt nem a konvergenciára, hanem éppen ellenkezőleg, a divergenciákra helyezzük; így nézve, mit látunk tehát az irodalom berkeiben, először az Atlanti-óceán túlsó oldalán, azután az Adria partjain? Ne lepődjünk meg azon, ha egy kis rokonságot fedezünk fel a két távoli partvidék között, bármilyen nagy távolságban is vannak egymástól.

A 18. századi New England és más brit gyarmatok ifjú népessége jól képzett és harcedzett, és ezt a kort annak szenteli, hogy független történelmet kovácsoljon és intézményesítsen a maga számára. Az irodalom síkján említésre méltók a vallási ihletésű írások (J. Edwards) és a naplók, amelyek hol intímek és inspiráltak, hol prózaiak; némelyiküknek (nevezetesen Kemple és Byrd lovagoknak) hosszú ideig kell várniok, míg kiadják őket; az önéletrajzot (Franklin, 1771) és a naplót (Woolman, 1774) legalább annyira jellemzi az individualizmus, mint a lobogó hit és alázat. A komoly és hasznos dolgok szeretete arra készíti a szerzőket, számtalan programművükben — lévén mind nagy hazafiak —, hogy az európai felvilágosodás nagy eszméinek (Rousseau politikai gondolkodása, az agrárreformok, a francia liberalizmus) kritikai elsajátítására törekedjenek. Ami a humor és a satíráírás készségét illeti — amit valaha a Tatlerből tanultak —, még mindig ragyogóan élnek vele a 19. század elején, pl. Washington Irving is, meséiben. Nagyjából ezek lennének ennek a fiatal, puritán nemzetnek irodalmi és filozófiai tendenciái, amikor polgárai éppen egy modern állam felépítésén fáradoznak.

Ekkor még egyáltalán nem látható, hogy később milyen hierarchiába fogják sorolni a felvilágosodás mozgalmának műfajait vagy gyűjtőpontjait (például a hitetlenséget). Ebben a társadalmi miliőben még nem működőképes sem a regény, sem a komédia vagy a dráma; ezzel szemben a zsurnalisztika, amely közvetle-

nül az aktualitásban gyökerezik, állandó közvetítő szerepet játszik. Kell-e egyáltalán szólnunk arról, hogy a 18. század utolsó három évtizede irodalmában hogyan sikerült utolérni a nemzeti klasszicizmust, sőt annak a csúcspontjára jutni? De közben még nem is beszéltünk a szájhagyományok összetevőiből eredő különbségekről, pedig a szájhagyomány angolszász és autochton elemekből áll! De akárhogyan is állt a helyzet az irodalmi alkotás síkján, az első erőfeszítések meglehetősen szerényeknek tűnnek a sokkal összetettebb, magasabb szintű, tengerentúli példákhoz képest; másrészt viszont olyan szerzők, mint Philip Freneau és Joel Barlow csodálatosan ismerik a klasszikusokat és könnyen hajlanak meg az olyan nagy költők, mint Horatius és Vergilius szigorú követelményei előtt, míg végül meg tudnak állni a maguk lábán is a "nagy Európa" neoklasszikus íróival szemben.

És a "másik Európa"? A még mindig áhított, de fel nem lelt nemzeti azonosságtudattal szemben — anélkül, hogy megismerték volna az önálló fejlődést — a Dél különböző szláv etnikumai, a 18. század elején szinte vihar utáni csendet élveznek, s legalább a viszonylagos haladás időszakát élik, miután a törökök tömegeinek első hullámai kihúzódtak európai területeikről. Az irodalom terén (még mindig abban az értelemben használva, amelyet Werner Krauss fogalmazott meg), meg kell említenünk egyrészt a történelmi művek megjelenését, amelyek a több úr (törökök, velenceiek, osztrákok, magyarok) között vitatott területek tragikus sorsáról számolnak be, másrészt azt a sok szótárat — hogy csak az illír (szlovén vagy horvát) nyelvről beszéljünk —, amelyek ezeket a nyelveket a latinnal, olasszal, némettel, magyarral vetették egybe, megkísérelve e nyelvek eredetét is meghatározni.

A vallási ihletésű művek jelentős alkotásai után először életrajzi memoárok következtek. A. B. Krčelić, aki magas rangú egyházi személy volt, húsz esztendőn keresztül (1748—1767) jegyezte fel latinul, csípős tollal, a horvátországi élet apróbb és fontosabb eseményeit. Az *Annae* 1901-ben adták ki latinul, 1952-ben pedig horvát fordításban. Ezzel szemben az első önéletrajz, amelyet ezekben a régiókban kiadtak, 1783-ban jelent meg, ezúttal honi nyelven, szerbül. Szerzője Dositej Obradović, a délszláv felvilágosodás vezető alakja, igazi enciklopédikus szellem. Szerbiában, hála az ortodox és oroszbarát orientációnak, a szláv dialektusok sokkal hamarabb lépnek be az elemi oktatásba, tehát az írásgyakorlatba, és ott gyökeret vernek, szemben a latinnal, amelyet a jezsuita iskolák oktatnak.

Megint csak a latin nyelv az, amelyen egy neoklasszikus raguzai költő, Junije Resti (Rastić) gondosan versbe szedett, maró gúnyú, rendkívül konzervatív és antifilozofikus szatíráit írja, aki Horatius és Juvenalis modorában

ostorozza Rousseau és az enciklopédisták politikai eszméit. A kritikus és bonyolult szellem sokszor a latin nyelvben keres menedéket; az időszaki és tájékoztató sajtó (Horvátországban 1771-ben született meg) először latinul jelenik meg.

A latin és más idegen nyelvek (a német, olasz, orosz, magyar) jelenléte, amelyeken csak egy kisszámú elit beszél és ír, ezt az elitet távol tartja a népi rétegektől, amelyeket gazdag irodalmi színhagyomány táplál. Ez a tradíció nagyrészt ezeknek a területeknek a "hőseiről, hódítóiról és első uralkodóiról"⁴ szóló mesés történetekre" épül.

Amikor de Paulmy márki — nagy könyvbarát főúr és felvilágosult diploma-ta — a Bibliothèque universelle des romans című művében megjegyzi, hogy ezeken a "mesés történeteken" kívül nem léteznek sem könyvek, sem irodalom "szláv (sclavonne) nyelven", téved (mégpedig több fejezeten keresztül!), mert ebben a korszakban a hősi és harcias idők kedvelése fokozatosan átadja a helyét a hasznos, az ésszerű felé hajló érdeklődésnek. A felvilágosodás gyakorlatias és kritikus szelleme már itt van. Ez tükröződik az első hazai nyelven, horvátul megjelent bestsellerben, A Szatír vagy vadember (Le Satyre ou l'homme sauvage) című, hosszú tankölteményben, amelynek 1762. évi első kiadásából csak egyetlenegy példány maradt fenn, ami azt mutatja, hogy milyen nagy volt a tudásszomj és a hiány könyvekben. Ez a derék paraszt, a jövőendő becsületes városlakó (sőt még Ausztria császáranak tisztelettudó alattvalója is) kézikönyve, amely Vergilius Georgikonjának hagyományában íródott, a nemzeti költemények robusztus tízszótagú verssorát a mezőgazdaságot és a munka örömet dicsőítő himnuszok⁵ pasztorális egyszerűségével egyesítette. Ennek a műnek a szerzője M. A. Relković, Mária Terézia tisztje, és talán ezeknek a régióknak első laikus és nem nemesi származású írója volt, aki a szatirikus és kritikus elemet is felszínre hozta: a szatír (satyre, y-nal írva!) mond ebben a műben szigorú és "filozofikus" ítéletet a primitív szlovén parasztról.

Itt nem irodalmi anakronizmusról van szó, de ízléstelenségről sem; sőt, az sem kérdéses, hogy ne lenne meg a folyamatosság az antik írók és a humanista irodalmárok között, akik egészen természetesen térnek vissza azokhoz a

⁴Antoine-René de Voyer Paulmy d'Argenson: Bibliothèque universelle des romans. Paris, 1777. Az 1777. május—júniusi kiadás 6—34. oldalai.

⁵Barbara W. Maggs: Relković, Satyrs and the Enlightenment in eighteenth-century Croatia. Slavic and East European Journal, 1976. Vol. 20. 437—450. és Relković's Satyr and the Georgic tradition: didactic poetry in 18th-century Croatia. Zagadnienia rodzajów literackih. 1978. Vol. 21. 57—71.

forrásokhoz, amelyek — még földrajzilag is — oly közel voltak hozzájuk. Ebben a műben elsősorban a hagyományok és — első pillantásra nagyon heterogénnek tűnő — esztétikai és társadalmi folyamatok és funkciók konvergenciáját kell látnunk.

Ha most tekintetünket a marginális felvilágosodás e két példájára, az észak-amerikai provinciákra és államokra és Jugoszlávia jelenlegi területének régióira vetjük, két tény tűnik szembe. Először is, mindkettő irodalma fejlődésének erővonalai eltérnek egymástól, de különben mindkét esetben tökéletesen sikerült az irodalmi termésnek betöltenie társadalmi funkcióját, de formáiban és választásaiban is tükröznie azt. Gyorsan számba véve mindazokat a hiányokat és hiányosságokat, amelyek itt is, ott is a társadalom állapotát és az irodalom jelenségeit jellemzik, észrevehetjük, hogy a kétféle közösség politikai státusában a függőség és az alárendeltség uralkodik. Mindkét irodalom nyitott marad az új szemék és új formák előtt, ugyanakkor azonban kulturális és művészi örökségében gyökerezik. Akár autochton, akár természeti, akár klasszikus örökségről van szó, amely az antik kultúrához fűződő, hosszú és valódi kapcsolat gyümölcse, mindkét irodalom az író szándékait modellezi, amelybe beivódtak a mentalitások, de ugyanúgy a társadalmi tények is.

Így például a puritán hagyomány, amely egyfelől restriktív és szigorúan haszonelvű, másrészt, mivel létezik igazi olvasóközönség, minthogy nincs normalizált nemzeti irodalmi nyelv, e két tényező azt hozta magával, hogy ezekben az irodalmakban gyakorlatilag nem léteznek úgynevezett gyönyörködtető vagy szórakoztató művek, vagyis nincs regény: itt tehát hiányzik a felvilágosodás századának legnagyobb hajtóerejű műfaja! Másképp szólva, a fikció a mesés vagy mitológiai történetekbe vagy elbeszélésekbe, részben népies, részben bölcselkedő költői formákba sáncolja el magát, ahol nevelő és épületes szerepet játszik újra, és egyáltalán nincs létjogosultsága a regényes képzetnek — néhány külföldi mű kivételével (akár fordított, akár nem) — a realista stílusban. És mit gondoljunk a délszlávok egy, a heroikus mentalitásra jellemző, sajátos tulajdonságáról? Dositej Obradović, legkedveltebb szövegünk szerint, a szentimentális és pszichológiai elemző regény az, amit elsősorban az olvasó ajánl; vajon ez a műfaj ezáltal deklasszálódott? Vagy ez még mindig annak a jele, hogy a felvilágosodás a kulturális szférába menekült? Másrészt viszont éppen a kultúra nagy központjai felvilágosult, művelt olvasóinak köszönhetjük az irodalomban a szentimentalizmus kedvelését.

A tizenharmadik század kutatásait ezentúl elsősorban arra kell összpontosítanunk, hogy megállapítsuk, hol vannak még hiányok, kimaradások, sőt,

szándékos elhallgatások, mert csak így juthatunk új impulzusokhoz. Kutatásaink során tartózkodnunk kellene attól, hogy rögtön a könyvek és eszmék terjedéséről beszéljünk, ami egyébként majdnem mindig csak az egyik irányban, a központoktól a perifériák felé tart, kivéve a "brain-drain" esetét, amely sokszor mindkét irányban hordozza az eszméket. De mit is jelent az, hogy terjedés, hordozás? Ez az a kérdés, amelynél sokkal megbízhatóbb a befogadás aspektusa. Vajon nem tanultuk-e — hála Robert Darnton⁶ kutatásainak —, hogy Diderot és d'Alembert Enciklopédiájának olvasói azt sokszor csupán kézikönyvként kezelték, sőt, földrajzi hibákat keresgéltek benne! — még Észak-Olaszország felvilágosult központjaiban is — és egyáltalán nem filozófiai gondolatok, tehát felforgató eszmék forrásának tartották. Elfogadjuk-e tehát egészen, amit R. Darnton írt: "Azt sohasem tudhatjuk, mi játszódik le az olvasók lelkében?"

A fenti példák segítségével — a kudarcok ellenére is — megpróbáltuk kimutatni, hogy a nagy központok peremén a "filozófiai szellem" szükségképpen gyengíti a felvilágosodás elért eredményeit, és hogy nem az a funkciója, hogy forrásait visszatükrözze.

Kutatásainknak számtalan problémával kell megbirkóznunk: összehangolva és frontálisan kell megindítanunk őket, mind a nagy tengelyek, mind a kevésbé látványos és ígéretes elágazások mentén. Mondjuk ki nyíltan: az ilyen munkálkodás többnyire csak minimális eredményekkel kecsegtet a ráfordított erőfeszítésekhez képest; hiszen most már nem arról van szó, hogy összehasonlításokat, egybevetéseket készítsünk, és megállapítsuk, hogy például egy perifériális övezetben kiadott ilyen vagy olyan könyv megérdemli-e, hogy európai szintű, eredeti irodalmi műként értékeljük...

Viszont ha a kutató becsületesen akarja elemzni a 18. században a peremterületeken végbement irodalmi tényeket, minden bizonnyal indokoltabb lenne inkább a reneszánsz szellemével, mint a felvilágosodás századának szellemével hozni azokat kapcsolatba. Ha a kutató így tesz, azzal még nem mond értéket, és nem kiáltja, hogy ez anakronizmus, hanem inkább azt próbálja megragadni, hogy melyek voltak a különbségek és milyen gazdag volt a heterogenitás és a kiegyenlítődés, és meghatározott társadalmi háttérrel vizsgálja minden egyes irodalom szerves fejlődését. A kiválasztott példákat nézve: az egyik esetben ki voltak téve, néha kényszerből, aminek a délszláv területek különböző népségei mind alá voltak veve, minden azimutbefolyásnak (szláv-

⁶Robert Darnton: *L'Aventure de l'Encyclopédie*. (Az Enciklopédia kalandja, francia fordításban.) Paris, 1979, különösen a 228–246. és a 243. lap.

visták, bizantológusok, hellénisták, oszmanisták, mind-mind nélkülözhetetlenek ezekben a kutatásokban!); a másik esetben pedig Észak-Amerika új népességei tudatos és megfontolt visszahúzódsáról volt szó; és mindkét esetben gyengítették a felvilágosodás image-át, ami talán meghiúsította néhány irodalomtörténész elképzeléseit.

A mi feladatunk az, hogy időről időre nagy — egyébként mindig nyitott kérdésű — szintéziseket dolgozzunk ki, s figyelembe vegyük a perifériális övezetek hozzájárulását is. Újdonságot vihetnénk be kutatásainkba, ha a helyzetre a felvilágosodás egy régi bölcsességét alkalmaznánk, nevezetesen ha mindenütt, ahol szükségesnek látszik, inkább az eredmények egyenlőségét nézünk, túllépve a természetükből adódó különbségeken és a kutatók elvárásain.

Nem arról van itt szó, hogy a prioritások új rangsorolását ajánlanánk, sem arról, hogy feleslegesen részletekre helyezzük a hangsúlyt. Hiszen a felvilágosodás műremekei továbbra is kétségtelenül megőriznék méltóságukat. De a még hátralévő, számtalan kutatásra is gondolva, és a "Nemzeti irodalmak és társadalmi funkciójuk" cím szellemében és keretében szükségesnek láttuk, hogy még néhány kérdést felvessünk, azokra helyezve a hangsúlyt, amelyek a legközelebb álltak hozzánk, tehát a legnehezebbek voltak. Úgy tűnt, az egyedül lehetséges megfigyelések itt azok, amelyek tartózkodnak a törvényalkotástól; nagyon valószínű, hogy a mi alszekciónkban elhangzó előadások adnak majd választ mindezekre a kérdésekre.

(Fordította: **Szomor Kornélné**)

(In: Seventh International Congress on the Enlightenment: introductory papers. Oxford, 1987. Voltaire Foundation. 263—271.)

A NEMZET: EGY RÉGI FOGALOM KÜLÖNBÖZŐ JELENTÉSEI

I.

Mindenekelőtt fontosnak tartom leszögezni, hogy a fogalmak, amelyeket a 18. században használtak, jelentős mértékben eltértek a mai politikai és tudományos szóhasználatától. Ma "nemzet"-ről politikai értelemben beszélünk, összefüggésben az állammal, míg a 18. században a fogalomnak még két különböző jelentése volt: egyrészt etnikai szempontból a "nemzet" az azonos származású emberek csoportját jelölte, másrészt politikai szempontból "nemzet"-nek a felségjog letéteményesét tekintették. A 18. század vége felé a két fogalom lassanként összekeveredett: ez a robbanás veszélyét is magában rejtő folyamat történelmi jelentőségű!¹

A modern történetírás ezért a "nacionalizmus" fogalmát nemcsak szélsőséges és sovíniszta irányzatokra alkalmazza, hanem minden olyan politikai mozgalomra, amelyik egy magát nemzetnek tekintő társadalmi csoport politikai önrendelkezésére törekszik letelepedési helyén, illetőleg e csoportnak politikai részvételi jogokat és autonómiát követel. Ugyanakkor "hazafias"-nak nevezzük azokat a mozgalmakat, amelyek a szülőföld fölvirágoztatását tűzik ki célul, de nem követelnek politikai részvételi jogokat. Ezt szem előtt tartva vizsgáljuk meg a 18. századot! Milyen szavakat és kifejezéseket használtak akkor a nacionalista, illetőleg hazafias magatartás jelölésére?

A "nacionalizmus" kifejezés alig fordul elő, a 18. századi szövegekben csak elvétve olvasható, így például Herder írásaiban, aki elismeri, hogy joggal illetik ezzel a szóval a fiatalok viselkedését. Másutt általában rosszálló értelemben használták a kifejezést. A túlzott nemzeti büszkeséget, a türelmetlen előítéletet jelentette, hasonlóan a mi sovínizmus szavunkhoz.²

¹Lásd például C. J. Hayes: The Historical evolution of modern nationalism (New York, 1968); Elie Kedourie: Nationalism (London, 1961); E. Lemberg: Nationalismus, i. (Reinbeck, 1964); Peter Alter: Nationalismus (Frankfurt, 1985) 60. Az 1789 előtti nemzeti fejlődés mindmáig legjobb áttekintése: Hans Kohn: The idea of nationalism: a study in its origin and background (New York, 1945).

²Jacques Godechot: "Nation, patrie, nationalisme (...) au 18e siècle", Actes du Colloque Patriotisme et nationalisme en Europe à l'époque de la Révolution française et de Napoléon, 13e Congrès international des sciences historiques, Moscou, 1970 (Paris, 1973), 7–27.

A 18. századi társadalmakban a "hazafiság" kifejezés jelölte a nemzeti érzést és az erre alapozott magatartást, a "nacionalizmus" szöges ellentétéképpen. A "szülőháza szeretete"-ként (amor patriae) határozták meg. "Hazafi" az volt, aki annyira szerette hazáját, hogy mindenben más országok elé helyezte, háborúban megvédte, békében jobblétéért fáradozott. Számos folyóirat viselte címében a "hazafias" jelzőt. A "hazafi" megtisztelő címke volt minden társadalomban, és gyakran használták dicsérő, valamint halotti beszédekben.

Ezért nem meglepő, hogy a század második felében egyes politikai csoportosulások "hazafias"-nak nevezték magukat, és a kifejezés politikai pártok megkülönböztető jegye lett. Ez is mutatja, mennyire nem volt egyértelmű a korban, mit jelent voltaképpen a hazafiság. Vajon a hazafi szülőhazája, az ősök földje-e a haza (patria), vagy az az ország, amelynek alkotmányát elfogadja, ahol leginkább otthon érzi magát? Következésképp egy embernek akár több hazája is lehetett, ami különösen a 18. századi Németország számára életbevágó kérdés.³ Továbbá nem volt világos az sem, mit jelent a "szülőföld iránti szeretet"; a hazafinak védenie vagy megújítania kell-e országa alkotmányát? Erre a kérdésre a továbbiakban visszatérünk.

Egészen a francia forradalomig a "nemzet" fogalma a "hazafi", "hazafias-ság" uralkodó használata mellett alárendelt szerepet játszott. A "nemzeti" jelző is csak ritkán bukkan föl. A natio latin szó csak meglehetősen későn terjedt el az európai köznyelvekben, és akkor sem mindenütt. A 15. századtól egyre gyakrabban használták a kifejezést politikai szövegkörnyezetben, és két különböző jelentése alakult ki.

Az ókortól, illetve a középkortól kezdve a "nemzet", a szó eredeti latin értelmének megfelelően, az azonos származású embereket jelölte. Az egyik feltétel a közös nyelv, a másik a közös történelem volt. Az utóbbi "nemzeti történelem"-ként tudományos vizsgálódás tárgya lett. Ebben az értelemben a nemzet e közös történelem végcélja. A nemzetek sajátos jellemvonásokkal rendelkeznek. Ez a nemzetfogalom nem válik el élesen a "nép" fogalmától.⁴

A "nemzet" másik jelentésének Diderot adta klasszikus meghatározását az Enciklopédiában: olyan "embercsoport, akik bizonyos határok által körülvett, meghatározott kiterjedésű országban laknak, és egyazon kormánynak engedel-

³Vö. például Main városának helyzetét az 1790-es években és Herder tájékozódásának kérdését: Kohn: The idea of nationalism, 573.; Otto Dann: Herder und die deutsche Bewegung, in: Gerhard Sauder: Herder (Hamburg, 1987).

⁴Vö. Benedykt Zientara és František Graus írását, in: Otto Dann (szerk.): Nationalismus in vorindustrieller Zeit (München, 1986).

meskednek".⁵ Itt a "nemzet"-fogalom politikai értelemben szerepel, és egy állam lakosságát írja le. A fő kritérium a közös politikai szervezetek és törvények. Az ancien régime világában, ahol a törvények sohasem vonatkoztak az állam valamennyi alattvalójára, hanem csak bizonyos társadalmi csoportokra, a "nemzet" nem foglalta magába az egész lakosságot, hanem csupán azt a részét, amelyik politikai jogokkal rendelkezett. A feudális társadalmakban mindenekelőtt a nemességet, a köztársaságokban a közügyekben tevékeny állampolgárokat.

A "nemzet" politikai értelemben azokra terjedt ki, akik a polgári társadalomhoz (societas civilis) tartoznak, azaz csak azokra, akiknek joguk volt részt venni a politikai életben és az uralomban. E "nemzet"-et ezért gyakran szembeállították a királlyal. A király és a nemzet együtt képezték a societas civilis-t, és ők alkották az államot. Más országokban a "nemzet" fogalmát a "nép"-ével helyezték szembe. "Nép"-nek nevezték azokat az osztályokat, amelyeknek nem voltak politikai jogaik, azaz nem tartoztak a nemzethez.

A politikai "nemzet"-fogalom korlátai kemény problémákat vetnek föl. Hogyan kell elosztani a politikai jogokat király és nemzet között? Melyiket illeti meg a felségjog? Vajon örökre kizárható-e a nép a "nemzet"-ből? Ezek a nyílttá vált konfliktusok és problémák uralták sok európai ország történelmét a 18. században. De csak akkor érthetjük meg őket, ha számba vesszük azokat a társadalmi és politikai folyamatokat, amelyek a kérdés hátterét adják.

II.

Lássuk, milyen fejlemények alakították az európai társadalmak nemzeti viszonyait a 18. századig! Milyen társadalmi fejlődési irányok és gondok határozták meg a nemzetek kialakulását a felvilágosodás századában?

Először a nemzetépítés folyamatát kell megvizsgálnunk, amely minden nemzeti fejlődés alapja. A Karoling birodalom hanyatlása óta a nemzetek az államépítés új erőiként léptek színre Európában.⁶ A vezető társadalmi csoportok, akik több közös sajátosságuk mellett azonos nyelvet is beszéltek, szo-

⁵Encyclopédie, xi. (1765), 36.

⁶Lásd Helmut Beumann: Zur Nationenbildung im Mittelalter", in: O. Dann (szerk.): Nationalismus in vorindustrieller Zeit, 21–33.; F. Graus: Die Nationsbildung der Westslaven im Mittelalter (Sigmaringen, 1980); H. Beumann és W. Schroeder (szerk.): Aspekte der Nationenbildung im Mittelalter (Sigmaringen, 1978); J. R. Strayer: "The historical experience of nation-building in Europe", in: Deutsch és Foltz (szerk.): Nation-building (New York, 1963), 23–49.

rosabbra szőtték kapcsolataikat egymással közös céljaik érdekében. Kialakult az azonosságtudat új formája, a nemzettudat, és erre épült a közös állam. Kezdetben a lakosságnak csupán két osztálya alkotta az új nemzetet: a nemeség a nemzeti király mögött sorakoztatta föl erőit, a papi rend pedig, amely akkor az értelmiséget jelentette, a nemzettudat szószólója lett. A középkortól kezdődően tanult laikusok léptek nyomukba, majd később más társadalmi csoportok is. Nem szabad elfelednünk azonban, hogy ez a "nemzet" sohasem foglalta magában az egész lakosságot (és nem is lépett föl ezzel az igénynyel), hanem csupán azokat az osztályokat, amelyek nemzeti azonosságtudatot alakítottak ki.

A nemzetépítés folyamatához szorosan kapcsolódva nemzeti ideológiák születtek. A késő középkor óta találhatók olyan írásos dokumentumok, amelyek az egyes népeket tekintik a történelem alanyainak; ezzel a "nemzet" új jelentése alakult ki. Ezek a "nemzetek" saját nemzeti történelmük hordozói. Különösen jelentékeny személyiségek nemzeti jelképekké váltak, ez volt a nemzeti ideológiák kezdete; később a nemzeti sztereotípiák és a nemzeti előítéletek is egyre nagyobb szerepet játszottak bennük.⁷ A nemzeti ideológiák gyakran kapcsolódtak össze a korai nemzeti mozgalmakkal, és ezt tekinthetjük az európai nacionalizmus forrásvidékének.

A nemzetépítés és a nemzeti ideológiák kialakulása szempontjából különösen fontos megvizsgálni a modern államépítés folyamatát. Ahhoz ugyanis, hogy az alattvalók egységesen állampolgárokká váljanak, átfogó közigazgatásra és a kormányzat új legitimitációjára volt szükség. A nemzeti eszmék az alattvalók közös politikai azonosságtudatának kialakításában játszottak fontos szerepet. Azok a társadalmi csoportok, amelyek a modern állam kialakításában élen jártak, egyre gyakrabban hoztak föl nemzeti érveket politikai magatartásuk igazolására. Így alakult át a modern területi állam nemzetállammá, amelyben a nemzet képezi az állam alapját. A kormány politikai érdekeinek és tetteinek legitimálásakor a nemzetre hivatkozott, ezért az állam feladatává vált a nemzeti azonosságtudat erősítése.⁸

⁷Lásd F. Graus: "Nationale Deutungsmuster der Vergangenheit in spätmittelalterlichen Chroniken", in: O. Dann (szerk.): Nationalismus in vorindustrieller Zeit, 35–53.; C. L. Lipton: Nationalism in the Middle Ages (New York, 1972); E. D. Marcu: Sixteenth-century nationalism (New York, 1976); K. F. Werner: "Les nations et le sentiment national dans l'Europe médiévale", Revue historique, 244 (1970) 285–304.

⁸Lásd Charles Tilly (szerk.): The Formation of national states in Western Europe (Princeton, 1975). Egyelőre nincs összehasonlító áttekintés a nemzetállamok kialakulásának folyamatáról a korai modern időszakban Európában.

Nem hagyhatjuk azonban figyelmen kívül, hogy a modern állam kialakulása nem mindenütt vezetett a nemzetállam megteremtéséhez. Létrejött ebben az időben a modern állam másik típusa is: a dinasztikus állam, amelyben az uralkodó a nemesség támogatásával több nép fölött uralkodott. Ez az állam több népet és nemzetet is magába foglalt, amelyek mind különböztek egymástól eredet tekintetében, és mindegyik a maga külön történelmi útját járta be. Ezért ez az állam csak jelentős nehézségek árán válhatott nemzetállammá. De a 18. század gondolatvilágában a kettő nem volt szükségképpen azonos.

A modern állam kialakításának a király volt a vezéralakja, más társadalmi erők, mint például a nemesség és a polgárság, alárendelt szerepet játszottak. E csoportok azonban óhatatlanul önálló követelésekkel kezdtek föllépni. Viták és harcok kerekedtek a politikai részvétel és az állam továbbfejlődése körül, és ezek a nézeteltérések jelentős mértékben meghatározták számos európai állam történetét a 17. század óta. E viták kezdettől fogva hazafias szellemben folytak, később a 18. században egyre erőteljesebben kitűnt nemzeti jellegük.

A harcok először a király és a parlamentbe tömörült kiváltságos osztályok között dúltak. Az utóbbiak a királlyal szemben nevezték magukat "nemzet"-nek — a szó politikai értelmében —, azaz a nemzet képviselőinek és szószólóinak. Vagyis egyes osztályok rendi előjogaikat "nemzeti szabadságjogok"-nak kiáltották ki, ilyen "nemzeti jogok"-ért harcoltak a királlyal.⁹ Ha az uralkodó idegen nemzethez tartozott, a konfliktus — "nacionalista" érveléssel támogatva — még élesebbé vált, a feudális előjogokért folytatott küzdelem az idegen elnyomás alóli nemzeti fölszabadítás mezét öltötte.

A hazafiság fontos szerepet játszott ebben a konfliktusban: ez volt a fő érv, magyarázat és igazolás, azoknak a kezében, akik a "nemzeti szabadságjogok"-ért küzdöttek. A kiváltságos osztályok, mint már utaltunk rá, mindezt saját érdekükben tették: e hazafiak, amikor "nemzeti szabadságjogok"-ért szálltak síkra, valójában régi előjogaik megőrzéséért harcoltak. Mint J. H. Eliott megállapítja, a "nemzeti alkotmányosság" célja a nemesi alkotmány megőrzése volt.¹⁰

⁹Vö. R. Bickart: *Les Parlement et la notion de souveraineté nationale* (Paris, 1932), az angol parlament helyzetéről a Tudor korszakban, G. R. Elton: *English national selfconsciousness and the parliament in the sixteenth century*, in: D. Dann (szerk.): *Nationalismus in vorindustrieller Zeit*, 73–82.

¹⁰J. H. Eliott: *Revolution and continuity in early modern Europe, Past and present* 42 (1969), 47.

A 18. században a hazafiság formája számos európai országban megváltozott. Új fogalmát azok alkották meg, akik hagyományosan nem tartoztak a kiváltságos osztályokhoz, azaz a tanult középosztály.¹¹ A felvilágosodás természetjogi tanainak hatására új társadalmi modellt fogalmaztak meg, amely a nem kiváltságos osztályokat is a nemzet részének tekintette. Számukra a hazafiság új formája egy erkölcsileg megalapozott magatartás volt, amely az osztályérdekeket valamelyest háttérbe szorítva valamennyi polgár boldogulását tekintette céljának. Ez a hazafiasság már nem volt konzervatív. A hazafias cselekedet ettől kezdve a haza alkotmányának haladó és újító megváltoztatását, modernizálását jelentette. A hazafiság a reformerek magatartása lett, és a felvilágosult reformerek "hazafi"-nak nevezték magukat. Amennyiben az uralkodó maga is reformer volt, őt tekintették az első számú hazafinak, ha nem, akkor a reformerek hazafias ellenzéket alkottak vele szemben. A cél a megreformált haza volt, egy új társadalom, amely a nemzeten alapul. Tiszteletben tartották azonban a fennálló alkotmányt, nem voltak forradalmárok.

III.

De a 18. századi Európa néhány társadalmában bizonyos társadalmi osztályok egy lépéssel tovább mentek a részvételért folytatott harcban. Nem csupán politikai jogokat követeltek a hazafiaknak, hanem az uralom kérdését is fölvetették. Teljes politikai önrendelkezési jogot és a nemzet autonómiáját követelték. A hazafiság így alakult át nacionalizmussá, amely az adott viszonyok között forradalmi programot képviselt.

Az átalakulásnak azonban előfeltétele volt az a közmegegyezés, amely a társadalmat demokratikus nemzetnek tekintette. Ez a folyamat Franciaországban a 18. században kezdődött meg a természetjogi tanok forradalmi átértelmezésével. Rousseau volt az első, aki egy olyan társadalom elméletét fogalmazta meg, amelyben az egyenlő jogokkal rendelkező állampolgárok nemzete uralkodik, a nemzet demokratikusan kormányozza önmagát, és a társadalmi élet minden területét egy demokratikus egyezmény szabályozza. E nemzet az egész népeiséget magába foglalja, nem zár ki senkit; "nép" és "nemzet" egy és ugyanaz.¹²

¹¹Vö. a svájci helyzetet: Ulrich im Hof: Die Entstehung einer politischen Öffentlichkeit in der Schweiz. Struktur und Tätigkeit der helvetischen Gesellschaft (Stuttgart, 1983); a német patriotizmusra: C. Prignitz: Vaterlandsliebe und Freiheit: deutscher Patriotismus vom 1750—1850 (Wiesbaden, 1981).

¹²Lásd A. M. Cohler: Rousseau and nationalism (New York, 1970); Iring Fetscher: Rousseaus politische Philosophie (Neuwied, 1960); Otto Vossler: Der Nationalgedanke von Rousseau bis Ranke (Berlin, 1937).

A "nemzet" fogalma tehát radikálisan átértelmeződött. A demokratikus nemzet előbb említett modellje két alapelven nyugodott, ezek mind a mai napig érvényesek a demokratikus társadalmakban: a népfelség és a minden embert megillető elidegeníthetetlen emberi jogok elvén. A "nemzet" fogalma általában határozta meg az új társadalom azonosságtudatát, míg részleteiben a politikai legitimitációt, a társadalom egységesedését, az állampolgári hűséget és a polgárok mozgósítását foglalta magába. Ezeket a feladatokat az új "nemzet"-fogalom segítségével magyarázták. Ez fejezte ki a leghívebben a modern demokratikus állam önmagáról alkotott képét.¹³

Az új "nemzet"-fogalom nem annyira királyellenes, mint inkább nemesség- és feudalizmusellenes volt, következésképpen szakított az ancien régime gondolatvilágával. A modern nemzet nem alakulhatott ki a feudális társadalmakban, szüksége volt egy politikai mozgalom, a modern nacionalizmus hajtóerejére. Itt válik világossá a modern nemzet létrejöttének másik feltétele. Az értelmiség, amely a demokratikus nemzet új elképzelését kialakította, képtelen volt mozgósítani azokat a társadalmi erőket, amelyek megdönthették volna a kiváltságosok hatalmát. A fennálló viszonyok megváltoztatásához szövetségesekre volt szüksége. E szövetségesek elvétele az elszegényedett nemességből, többnyire azonban a felemelkedő és gazdaságilag gyarapodó középosztály és a dolgozó osztályok köréből kerültek ki.

A demokratikus nemzet megteremtése a politikai egyenjogúsítás, az önfel szabadítás tette, ezért minden népnek magának kell véghezvinnie. A modern nemzetek különböző körülmények között különbözőféleképpen alakultak ki. Áttekintve az európai országokat és kialakulásuk különböző útjait, két fő irányt különböztethetünk meg. Ha a nemzetállam már az ancien régime idején kialakult, akkor a fő kérdés a szuverenitás problémája volt. Az új nemzetnek mindössze a már meglévő államot kellett birtokba vennie. Ebben az esetben a nemzeti ügy a demokratikus reformokat és intézményeket követelő mozgalommal azonos. A klasszikus példa Franciaország: a század második felében a "nemzet" királyellenes fogalomból átalakul nemesség- és feudalizmusellenessé, majd a Nagy Forradalom uralkodó, és egyesítő erejű jelszava lett.¹⁴ Nem sza-

¹³A modern nacionalizmus fogalmának fejlődéséhez vö. különösen: Elie Kedourie: Nationalism; Ernest Gellner: Nations and nationalism (Oxford, 1983); Hans Kohn: The Age of Nationalism (New York, 1962) a forradalmi háttér tágabb összefüggéséhez: E. J. Hobsbaum: The Age of Revolution (New York, 1962); R. R. Palmer: The Age of democratic revolution (Princeton, 1959, 1964).

¹⁴Lásd E. Fehrenbach: Nation, in: R. Reichardt és E. Schmitt (szerk.): Handbuch politisch-sozialer Grundbegriffe in Frankreich 1680—1820, Heft 7

bad azonban figyelmen kívül hagynunk, hogy nem a francia forradalom képviselte az egyetlen lehetséges utat a modern nemzetállam felé. A nemzetállamnak és alkotmányának fokozatos forradalmi átalakulása is egy lehetőség volt, és ne feledjük, ez az út sokkal inkább összhangban állt a felvilágosodott európai gondolkodásmóddal.

Egészen más volt azonban a helyzet ott, ahol nem voltak meg a nemzetállam alapjai. Ebben az esetben, és Európában ezek a népek voltak többségben, a modern nemzet megteremtése és a függetlenség kivívása jóval nehezebb és hosszadalmasabb folyamat volt. Első lépésként az idegen uralom alatt élő népeknek demokratikus elveket valló öntudatos nemzetté kellett válniuk. A nemzetépítésnek ez az útja különösen ott volt bonyolult, ahol több nép élt együtt. Ez alternatív nemzetfogalmak kidolgozásához vezetett. Mindenesetre a nemzeti érintkezés és a nemzetté szerveződés új útjait kellett megtalálni a fennálló rend ellenében. Végül meg kellett tenni a legfontosabb lépést, kivívni a nemzeti függetlenséget, és megteremteni a nemzetállamot. Ez gyakran csak egy nemzeti függetlenségi háború árán történhetett meg. Honnan jött az erő, honnan a tartalékok ehhez a hosszú úthoz? A nemzeti mozgalmak hazafias tettvágyából, a modern nacionalizmus erejéből származtak. E mozgalom történelmi vívmányai nyilvánvalóak. A 18. század második felében sok európai országban a nemzeti mozgalmak úttörői vállalták magukra e feladatot.

IV.

Összegezve az eddigieket, kitűnik, hogy az európai országok nemzeti törekvései jelentősen különböztek egymástól, így a fogalmak és fejlődési alternatívák sokféle változatát találtuk. Érvelésünk három fő állításra támaszkodik:

1. Az abszolutista kormányok a nemzetté válás támogatásával, mindenekezlőtt a nemzeti kultúra ápolásával igyekeztek államaikat nemzetállammá alakítani, alattvalóikat pedig állampolgárokká emelni.

2. A 18. században a hazafiság volt a legfontosabb olyan magatartásforma, amelyben a nemzeti érzület kifejeződött: míg kezdetben a régi alkotmány megőrzésére törekedett, a század második felében már a politikai részvétel megreformált elképzelése szerepelt követeléseik között.

(München, 1986) 75–107. B. F. Hyslop: French nationalism in 1789, according to the general cahiers (New York, 1934).

3. A demokratikus nemzet új modellje alakult ki, mely az emberi jogokat és minden állampolgár politikai részvételhez való jogát is magába foglalta. Ez a modell jellemző a "demokratikus forradalom korá"-ra. Kétféle módon valósult meg: a) a kialakult nemzetállamok demokratikus átalakulása, b) a nemzeti függetlenség kivívása, a nemzetállam megalakítása útján.

Az európai társadalmak nemzeti törekvéseinek történelme szövevényes képet mutat, hiszen amint a feudális alkotmányosságot demokratikus váltja föl, a "nemzet" új és régi formája és rendeltetése egyaránt fölbukkan. De a történet izgalmas is egyszerismind, hiszen a modern demokratikus nemzetek kialakulásának korszakos jelentőségű folyamatát követhetjük nyomon benne. A demokratikus nemzet modelljének ma sincs egyetlen meggyőző alternatívája sem, így ma is ez jelenti politikai gondolkodásunk alapját.

(Fordította: Király Edit)

(In: Seventh International Congress on the Enlightenment: introductory papers. Oxford, 1987. Voltaire Foundation. 271--278.)

KÖPECZI BÉLA

A FELVILÁGOSODÁS ÉS A NEMZETI FEJLŐDÉS. ÖSSZEFOGLALÓ A 6. SZEKCIÓ MUNKÁJÁRÓL

Énreám hárult az a nehéz feladat, hogy összefoglaljam a felvilágosodás és a nemzeti fejlődés összefüggéseinek vizsgálatával foglalkozó 6. szekció munkáját. A fő témát a következő kérdésekre bontva, csoportokban tárgyalták: a nemzet fogalma és különféle értelmezései, a nemzeti tudat és feltételei, a nemzeti nyelv mint egyesítő és centrifugális tényező, és végül, a nemzeti irodalmak, s különösen társadalmi funkciójuk.

Az egyes altémákhoz készült bevezetések még a kongresszus előtt jelentek meg. Ernst Wangermann is ekkor tette közzé tanulmányát, "The conditions of national consciousness in the epoch of Enlightenment" (A nemzettudat feltételei a felvilágosodás korában) címmel. Juriy Lotman tanulmánya "Le mot et la

langue dans la culture du siècle des Lumières (A szó és a nyelv a felvilágosodás századának kultúrájában) címmel jelent meg.

Gabrijela Vidan "La littérature nationale en Europe et les Lumières" (A nemzeti irodalom Európában és a felvilágosodás) kérdésével foglalkozott tanulmányában. Otto Dann a nemzet fogalmának történetét foglalta össze "The nation: different meanings of an old term" (A nemzet: egy régi fogalom különböző jelentései) címmel. Ezek a tanulmányok nem csupán a kutatások mai állását jellemezték, hanem különböző kérdéseket is felvetettek, amelyek részben vissza-visszatértek a közleményekben.

Kb. ötven előadást jelentettek be, de sajnos, némelyikük nem kerülhetett elénk, mert szerzőjük nem jöhetett el.

Eloolvastam a tanulmányokat és összefoglalásukat, s részt vettem néhány ülésen. Nem tudnám összefoglalni mindazt, ami ebben a szekcióban elhangzott, ezért csupán néhány problémát vetek fel, főként abból a szempontból nézve, hogy mennyire fontosak, és milyen lehetőség van jövőendő kutatásukra.

1. Az első probléma, amellyel foglalkoztunk, az a nemzet fogalmának értelmezése. Az Enciklopédiában található ennek a fogalomnak egyik tipikus definíciója, ahogyan ezt a felvilágosodás határozta meg. Eszerint a nemzet "az embereknek egy bizonyos ország területén élő, bizonyos határok közé zárt néptömege, amely egyazon kormányzatnak engedelmeskedik". Ez a definíció a politikai nemzet eszméjét emeli ki, feltételezve a nyelvi és kulturális homogenitást és egy független állam létezését.

Nyugat-Európában, de különösen Franciaországban a politikai nemzet eszméje a nép eszméjéhez kapcsolódott, amelynek érdekeit eleinte a monarchia, később a polgári demokrácia, a jakobinus diktatúra alatt pedig a forradalmi nép érdekeivel azonosították. Ez azt jelenti, hogy a hazafiság eszméjének volt egyszer egy feudális értelmezése, azután volt egy burzsoá és volt egy harmadik, plebejusi jellegű értelmezése is.

Azoknál a népeknél, amelyek nem nemzeti állam keretei közt éltek, a nemzet fogalma elsősorban nyelvi és kulturális közösséget jelentett, mégpedig a kultúrát nagyon tágan értelmezve, tehát az értékrendet, szokásjogot, szokásokat is beleértve.

Közép- és Kelet-Európában részben azért talált kedvező visszhangra Herder koncepciója -- aki a nemzetet demokratikus értelemben azonosította a néppel --, mert itt nem léteztek nemzeti államok. Egyébként Herdert tényleg indokoltan kapcsolták össze a felvilágosodással, cáfolva azokat a téziseket, melyek szerint ő a gondolkodás minden területén szemben állt volna a "filozófusok" ideológiájával.

Néhány előadás azt boncolgatta, hogy hogyan jelenik meg a nemzet értelmezése a "filozófusok" (elsősorban Rousseau) és az írók munkásságában, akik hozzájárulhattak a közvélemény formálásához. Itt nem szabad figyelmen kívül hagynunk egy bizonyos hiányt: túl keveset foglalkoztak a felszólalók a sajátóval, de azzal a kérdéssel is, hogy az újságírók hogyan értelmezték a nemzet fogalmát.

Ha ezeket a fogalmakat, elgondolásokat újra tanulmányozni akarjuk, feltétlenül foglalkoznunk kell a nagy példányszámú kiadványokkal is. A mentáltörténet már jó példát szolgáltatott az ilyen típusú kutatásokhoz, s ezt a módszert kellene a nemzet fogalmának tanulmányozásában is követni. Egyébként meglepődve tapasztaltuk, hogy nem akadt senki Kelet-Európából, aki vállalkozott volna ennek a kérdésnek a megvitatására. Annál is nagyobb volt a meglepődésünk, mert Európának ebben a részében ugyancsak sokat foglalkozunk a nemzeti fejlődés történetével és ennek szellemi hatásaival.

2. A második probléma, amelyet megvitatunk: a nemzetek és a nemzeti tudatok kialakulásának jellemzői. Ami Nyugat-Európát illeti, több közlemény is foglalkozott a nemzet problémájával a 18. század elején, Franciaországban, Spanyolországban és Írországban. Azt hiszem, ez a megközelítés éppen a nemzeti tudat kialakulásának időszakai szempontjából érdemel figyelmet. Megjegyzem, hogy ebből a szempontból nincs nagyon éles határ Nyugat- és Középkelet-Európa között, mert hiszen itt szintén megerősödött — még ha viszonylag rövid időre is — a nemzeti tudat, az idegen elnyomás ellen folytatott függetlenségi háborúk következményeként. Elég, ha a magyar függetlenségi háborúra utalunk, amelyet 1703-tól 1711-ig vívtunk a Habsburgok ellen, s melynek során megerősödött a nemzeti érzelem.

Kár, hogy az előadások nem foglalkoztak eléggé a hazafiasság és a nemzeti tudat fejlődésének a 18. század végén, a forradalom alatt és a napóleoni háborúk idején. Néhány kollégánk, akiknek Közép- és Kelet-Európáról kellett volna beszélniük, nem jelent meg, s ennek tulajdonítható, hogy az összehasonlításokhoz nem találhattunk szilárd alapokat.

3. Ami pedig a nyelvet illeti, ezzel a problémával elsősorban szemiotikai kontextusban foglalkoztak. Jurij Lotman a szóhasználat problémáit boncolgatta, egy adott korszak különböző társadalmi-kulturális szintjeit mutatva be. Beszámolt egy tervről, amelyet a résztvevők nagy érdeklődéssel fogadtak. E terv keretében a felvilágosodás szimbólumainak szótárát akarják összeállítani.

Alkalmunk volt megvitatni ezt a tervezetet a mátrafüredi kollokviumon, egy kerekasztal-beszélgetés keretében. Megegyeztünk abban, hogy a következő

kollokviumon már kidolgozottabb formában fogják bemutatni a tervet, és hogy munkacsoportokat szervezünk a megvalósítására.

Egy másik vitatéma az irodalmi nyelvek és az ezekhez kapcsolódó norma-rendszer létrehozása volt. Több különböző előadás is kiemelte az egyesítők szerepét. Azokban az országokban, ahol a 18. század végén és a 19. század elején már kibontakozóban volt a nemzet, lényeges kérdéssé vált a nyelv. Némely népnél arról volt szó, hogy egy irodalmi nyelvet kell létrehozni, másoknál arról, hogy nyelvújításra van szükség ahhoz, hogy a nyelvet képessé tehessek az újdonságok kifejezésére. A közlemények tanúsága szerint nagy változatosság tapasztalható a nemzeti nyelv — mint a nemzeti azonosságtudat és a nemzetek ébredésének fő hordozója — fejlődése terén.

4. A nemzeti irodalmak problémáit elsősorban társadalmi szempontból tárgyaltuk, a "társadalmi" fogalmát többnyire szociológiai értelemben véve. Ilyen megközelítésben foglalkoztunk a társadalom különféle típusaival, ahogyan ezek a 18. századi írók regényeiben megjelennek. Az előadók ebben az aspektusban főként Swift, Marivaux és J. J. Rousseau oeuvre-jét vizsgálták.

Még két témát szeretnék kiemelni, amelyeket csak érintettek az előadók: a történelem és a regény kapcsolata, és a nemzet kérdése a regényben. Ebben az utóbbi megvilágításban elsősorban a Prévost abbénak szentelt közlemény érdekelt engem, akinek munkásságával nemcsak ebben a szekcióban foglalkoztak. Vajon arról van-e szó, hogy újra felfedezzük a Manon Lescaut szerzőjét?

A szekció munkásságának áttekintése után még néhány kritikai megjegyzést szeretnék tenni. Sajnálom, hogy hiányoztak az általánosabb jellegű viták a nemzeti tudat és a nacionalizmus kialakulása kérdéséről. Már elmondottam, hogy azért nem sikerült összehasonlítanunk Európa különböző régióinak tendenciáit, mert nagyon sokan távol maradtak a kongresszusról. Ugyancsak meg kell bírálnom azt, hogy hiányzott a vitákból a kozmopolitizmus témája, amelyet sokszor a nacionalizmussal szoktak szembeállítani, s amelyet bizonyos kutatók a felvilágosodás egyik jellemzőjének tartanak. Úgy vélem, az előadások jól bizonyították, hogy a felvilágosodás igenis hozzájárult a nemzeti tudat megerősödéséhez vagy kialakulásához, de bizony példákkal kellett volna bemutatniuk ennek a folyamatnak az ellentmondásait.

Egészen véve megállapíthatom, hogy az előadások és az eszmecserék hozzásegítettek, hogy jobban tájékozódhassunk az ezen a területen folyó kutatások legújabb fejlődéséről. Azt is megállapíthatjuk, hogy bizonyos közlemények új ösztönzést adtak, különösen a Juriy Lotman által előterjesztett tervet üdvözlöm örömmel. Végül még azt szeretném mondani, hogy ebben a korban, amikor oly sok szó esik a nemzetek és a nemzetiségek fejlődéséről és

jelenlegi helyzetükről, mi mindig a történelmi tárgyilagosság és a tudományos együttműködés szellemében foglalkozunk ezekkel a problémákkal, és hiszek abban, hogy a felvilágosodás igazi öröksége a tolerancia, amelynek minden területen érvényesülnie kell, de különösen a nemzetek és nemzetiségek együttélésében és együttműködésében.

MŰHELY

L. L. ALBINA

AZ ÍRÓ ÉS KÖNYVTÁRA

"Valami olyat építettem, amit
Itáliában palazzónak hívnának,
de az egész házban egyedül csak
a könyves szobámat szeretem:
öregkorom tápláléka a könyv."

(Voltaire d'Olivet-hez,
1761. március 19.)

Voltaire könyvgyűjteményének értékéről így írt A. A. Szidorov, az ismert szovjet bibliológus: "Minden író könyvtára érdekes számunkra... De Voltaire könyvtára, annak »kalandos« sorsa, többszöri költözése, különleges könyvritkaságai, a történeti és irodalomtörténeti szempontból óriási jelentőségű és nagyszámú szerzői dedikáció, a lapszéli jegyzetek — mindez valóságos kincs a kutató számára."¹ A 7000 kötetet számláló könyvtár, amely az író halála után II. Katalin birtokába került, olyan épségben és teljességében maradt fenn napjainkig, ami ritkaságszámba megy a 18. századi könyvgyűjtemények esetében. A könyvtár összetétele annak a Voltaire-nek a széles körű olvasói érdeklődéséről tanúskodik, aki — J. Vercruysse szavaival élve — "a legszébb humanista hagyományokat követő nagy olvasó" volt. A könyvtár nagy gondal összeválogatott történeti, filozófiai, teológiai, jogi, gazdasági, földrajzi, egzakt és természettudományos munkákat tartalmaz; nagy számban kaptak benne helyet drámai művek, kézikönyvek, szótárak, lexikonok, orvosi szakirodalom, mezőgazdasággal, háztartással, különböző iparokkal foglalkozó könyvek. A könyvek többsége (87%) francia nyelvű, de előfordulnak angol (4,5%), olasz (3,5%), latin (3,5%), spanyol, német, görög és lengyel nyelven írott művek is. A gyűjtemény döntő többségét a 18. században kiadott könyvek alkotják (88%), a 17. századi művek aránya 10,3%, a 16. századiaké 1,4%. A könyvtár ósnyomtatványokat nem tartalmaz. Voltaire nem volt igazi bibliofil, bár sze-

¹Сидорова, А. В. С.: Люблинский как книговед. In: Люблинский, В. С.: Книга в истории человеческого общества. М., 1972. Вступление, 13.

Jelen cikkünkben nem foglalkozunk azokkal a javításokkal, feliratokkal, megjegyzésekkel, amelyeket Voltaire saját műveibe írt, mert ez az anyag nem került be Voltaire olvasói megjegyzéseinek gyűjteményébe.

rette és értékelt a könyveket. Kétségkívül szenvedélyes könyvgyűjtő volt. Könyvtára azonban — mint általában az írók könyvgyűjteményei — elsősorban munkáját segítette. A könyvek megbízható munkaeszközök voltak számára, s egyben fantáziájának ösztönzésére szolgáltak. Voltaire alkotó elme volt, és könyvtára lényegében írói munkája sajátos naplójának tekinthető.

A könyvtár állománya szemléletesen tükrözi Voltaire hosszú és rendkívül intenzív alkotói tevékenységének jellegzetes vonásait (1706-tól 1778-ig, tehát összesen 72 éven keresztül írt). Ez alatt az idő alatt 21 221 levelet és több mint 20 000 egyéb művet írt — a kétsoros epigrammától a 2400 oldalas Filozófiai szótárig. Életének különböző szakaszaiban Voltaire dolgozott a párizsi Királyi Könyvtárban, Brüsszelben, Genfben, használta a senoni kolostor hatalmas könyvtárát a Vogézekben, d'Argenson és mások magángyűjteményének anyagait. Ennek ellenére, René Pomeau szavai szerint, Voltaire magánkönyvtára "határtalan ismereteinek alapvető forrása és tárháza" maradt egész életében.²

Voltaire szüntelenül, megfontoltan és céltudatosan munkálkodott gyűjteménye alakításán, bővítésén, elrendezésén; nagy gondot fordított a könyvek tárolására, újra és újra átrendezte könyvtárát. A könyveket gyakran megrendelésre kapta, előfizetett időszakosan megjelenő és egyéb kiadványokra, s a szerzők, kiadók, könyvkereskedők maguk is küldtek neki könyveket. A 18. században ismert kiadók, a Kramer testvérek, Brossettel, Déborde, Briasson, Lacombe, Laroche, Marc-Michel Rey általában megküldték Voltaire-nek kiadványaik prospektusait és katalógusait. Gyakran tettek a Voltaire-nek küldött könyvekbe katalógusokat, ill. olyan reklám jellegű felhívásokat, amelyek arról adtak hírt, hogy milyen rendeléseket vesznek fel a kiadók.³ A genfi Gabriel Kramer kiadónak Voltaire azt írta, hogy szívesen veszi a már birtokában lévő könyvek duplapéldányait is: "Birtokomban van a lausanne-i kiadású Shakespeare, Pope, Warburton, Bolingbroke; ha ezek a könyvek megvannak Önnek, átvenném őket Les Délices-i szerény könyvtáram részére."⁴ Azokra a kiadókra panaszkodva, akik a katalógusban a feltüntetettnél magasabb árakat kértek, Voltaire így írt Jean-Robert Trochinnek: "Nem minden könyvkereskedő rendes ember."⁵

²Pomeau René: Voltaire et ses livres. — Saggi e ricerche di letteratura francese. Milano, 1961, 138.

³Библиотека Вольтера. Каталог книг. М.-Л., 1961, No. 441., 482., 686., 994., 1216., 2519., 2757.

⁴Voltaire, Correspondence and related documents. — Definitive ed. by Th. Besterman.

⁵Best. D. 8627. 1759. december 2-i levél.
244

Voltaire valóban óriási ismeretekkel rendelkezett a könyvekről és azok szerzőiről, amint erről barátaival -- köztük számos irodalmi információval -- folytatott levelezésből megbizonyosodhatunk. Állandóan panaszkodott, hogy Ferney-ben nem tud hozzájutni a szükséges olvasnivalókhoz, és kérte, küldjenek neki újabb és újabb könyveket. Voltaire gyakran írt olyan leveleket, melyek tulajdonképpen megrendelések voltak, mint például a Thieriot-hoz írt levél is: "Ha tud olyan könyvekről, amelyekben kereskedelmi adatok találhatóak, kérem nevezze meg ezeket... közölje velem mindazon művek címét, amelyekben utalásokat találhatnék a múlt század történelmével és a szépművészetek eredményeivel kapcsolatban."⁶

Voltaire legintenzívebb olvasói és gyűjtői tevékenysége életének viszonylag legnyugalmasabb időszakára, ferney-i tartózkodására esik (1758--1778). Azokon a könyveken kívül, amelyeket Voltaire-nak barátai és informátorai (Damilaville, Thieriot, d'Argenson, d'Argental, Moussinot, Cideville, Tronchin) küldtek ajándékba, sok szerző megtiszteltetésnek tekintette, ha megküldhette neki műveit. Az ajánlások, dedikációk, melyeket néha a fedőlapra nyomtak, fennmaradtak Voltaire könyvein. Ezek a könyvek Voltaire irodalmi kapcsolatairól, azok jellegéről, kiterjedtségéről tanúskodnak, így nem ritkán életének egy-egy érdekes momentumára derítenek fényt. A dedikálók között olyan neveket találunk egyebek mellett, mint d'Alambert, Algarotti, d'Olivet, Porée, Morellet, Keate, Bacon, Blin de Sainmore, Williams. Abban a levélben, amelyet 1766. május 9-én Grenoble főügyvédjének, Cervant-nak küldött, Voltaire ezt írja: "Kérem Önt, részesítse szerény könyvtáramat abban a megtiszteltetésben, hogy megküld mindent, ami az Ön tollából megjelenik."⁷ E könyvtár bővítési mód meghatározó szerepet játszott abban, hogy Voltaire gyűjteményében a 18. századi művek voltak túlnyomó többségben. Voltaire, a szenvedélyes vitatkozó, akit korának minden tudományos, irodalmi és művészeti problémája lázba hozott, összegyűjtötte a kortárs irodalmi újdonságok többségét. A vele nyíltan szembeszálló művek különösen érdekelték: "Szeretnék összeállítani egy könyvtárat az ellenem kiadott brosrúrákból, de nagyon hitványra fog sikeredni" -- írta Voltaire barátjának, Cideville-nak.⁸

Érdekes színteljai Voltaire könyvtárának azok az általa összeállított gyűjtemények (mintegy 200 ilyen ismerünk), amelyek egy-egy, az írók érdeklő

⁶Best. D. 888. 1735. szeptember 24-i levél. Voltaire irodalmi hagyatékában és levelezésében olyan gyakran bukkan fel a könyvmotívum, hogy ezzel a kérdéssel külön kutatásnak kellene foglalkoznia.

⁷Best. D. 13291.

⁸Best. D. 630. 1753. július 14-i levél.

tematika szerinti könyv- és folyóiratkivágásokból álltak: "Hugenották", "Jezsuiták", "A genfi ediktumok", "Rousseau, Genf", "Tragédiák", "Költészet", "Parlamentek ellen kiadott rendeletek és ediktumok" és mások. "Egy ideje úgy döntöttem, hogy mindazt, ami jó az új könyvekben, beköttem, a többit pedig elégetem. Ha mindent el kellene olvasnom, Matuzsálem ideje sem lenne rá elég" — írta Voltaire Fyot de Marche-nak.⁹ Nem egy ilyen tematikus kötetbe olyan kézzel írott másolatokat is belekötöttek, amelyeket főleg a 18. században betiltott nyomtatott kiadványokról készítettek. Ugyanitt találhatjuk meg azoknak a műveknek a másolatait, amelyeket Voltaire-nek véleményezésre küldtek, néhány művének és levelének piszkozatát, valamint olyan kéziratos anyagokat, amelyeket ferney-i birtokszomszédja, Henri Rieux gyűjtött össze.

A nagyszámú elolvasott és alaposan áttanulmányozott mű lehetővé tette Voltaire számára, hogy rendkívüli intenzitású tudományos és irodalmi tevékenységet folytasson. Könyvtárának több mint 2000 könyvén maradtak fenn megjegyzések és a figyelmes olvasás egyéb jelei. Ezek a jegyzetek első ízben a Voltaire olvasói jegyzeteinek gyűjteménye c. többkötetes munkában jelennek meg, amelyet 1979 óta adnak ki Berlinben (NDK), az Akadémiai Kiadónál (Akademie Verlag). A Gyűjtemény már megjelent első három kötete Voltaire megjegyzéseinek és egyéb olvasói jelzéseinek leírását tartalmazza, a szerzők és könyvcímek alfabetikus sorrendjében A-tól F-ig.¹⁰ A negyedik kötet (G--K) várhatóan 1988-ban jelenik meg, az ötödik (L--M) már a kiadóban van. Jelenleg a gyűjtemény hatodik és hetedik (befejező) kötetén dolgoznak, a nyolcadik, pótkötet néhány függelék, összesített névmutatót, földrajzi nevek mutatóját és tárgymutatót fog tartalmazni.

A Gyűjtemény szerkesztése lehetővé tette, hogy feltárják az író változatos olvasási módszereit. Voltaire mindenre rendkívül élesen reagált, igen jó befogadónak bizonyult; ami intellektusának fejlettségéről, emocionalitásáról, az "egyik legnagyobb francia vitakozó" temperamentumáról tanúskodik.¹¹ Elmondható róla, hogy különös, csodálatra méltó olvasási készséggel bírt. Munkásságában egyesítette a tehetséges író és a kiváló megfigyelőképességgel rendelkező, fantasztikus emlékezőtehetségű, éles szemű olvasó vonásait. Voltaire a könyveket rögtön kézhezvételük után elolvasta, hagyta, hogy a mű ma-

⁹Best. D. 10 674. 1762. augusztus 25-i levél.

¹⁰Корпус читательских помет Вольтера. Т. 1--3. Берлин, 1979, 1983, 198. A továbbiakban: Gyűjtemény (Корпус).

¹¹Jeanne R. Monty: Étude sur le style polémique de Voltaire: Le Dictionnaire philosophique. -- Studies on Voltaire and the eighteenth century. Vol. 44. Genève, 1966, 9.

gával ragadja, és ez nemcsak a lapszéli jegyzetekben, hanem néha az ugyanazon a napon írt levelekben is tükröződött: "Halálos izgalommal olvastam Condorcet úr könyvecskéjét" -- írta Voltaire d'Alambert-nek --, "ez ugyanolyan jó a maga műfajában, mint Fontenelle dicsérő szavai."¹²

A könyvekről alkotott kritikai megjegyzéseiből gyakran kitűnik, milyen volt Voltaire hangulata az olvasás pillanatában. Nemritkán megosztotta benyomásait barátaival. "Egész éjjel olvastam a manicheizmus történetét" -- írta Voltaire barátjának, Farmey-nek --, "ezt nevezem én jó könyvnek; íme a filozófiai szintre vitt teológia. Bosobre úr jobban okoskodik, mint az atyák (az egyházatyák -- L. A.); világos, hogy dista, számomra legalábbis ez egyértelmű."¹³

Cesare Beccaria olasz jogász "Bűnről és büntetésről" szóló értekezését, melyet a 18. században széles körökben ismertek, Voltaire közvetlenül azután olvasta el, hogy 1766 júniusában megkapta a könyvet. Damilaville-nek írt levelében a következőket jegyezte meg: "Ez a bűnről és a büntetésről szóló nagyszerű könyv, melyet oly kiválóan fordított le Morellet abbé, még meg fogja hozni a gyümölcsseit."¹⁴ Az olvasottak hatása alatt Voltaire még ugyanannak az évnek szeptemberében befejezte a Beccaria könyvéhez írt Kommentárokat, felhasználva a megjelölt lapok adatait.¹⁵

Voltaire-t erősen érdekelte Diderot és d'Alambert Enciklopédiájának megjelenése. Rendkívül gyorsan reagált az első kötetre, bár nem volt az első előfizetők között. 1757-ben Voltaire megkapta az első hat kötetet, majd pedig kitartóan próbálta megszerezni a többit. Az utolsó kötetek kézhezvétele után beszámolt erről Damilaville-nek: "Megérkezett, végre megérkezett Briasson csomagja! Éjjel-nappal olvasom. Megöl a türelmetlenség!"¹⁶ Voltaire közreműködése az Enciklopédiában nem merült ki a több mint 45 cikk megírásában. Mindig cselekvő módon vett részt ebben a grandiózus vállalkozásban, s ez abban is megnyilvánult, mennyire intenzíven használta az Enciklopédia saját könyvtárából való példányát. Voltaire meglehetősen őszinteséggel és világos megfogalmazásban tesz lapszéli megjegyzéseket olyan szócikkek mellett, mint pél-

¹²Best. D. 18 231, 18 232.

¹³Best. D. 4756. 1752. január 2-i levél.

¹⁴Best. D. 13 371. 1757. június 23-i levél.

¹⁵Voltaire: Commentaire sur le livre des délits et des peines par un avocat de province. -- Ouvres complètes, t. XXV., 558. Paris, 1879.

¹⁶Альбина Л. Л.: Вольтер — читатель "Энциклопедии". In: Французский Ежегодник. 1978. М., 1980, 62--69.

dául "Lélek", "Ateisták", "Szabadság", "Spinoza", "Claude Yvon abbé manicheizmus". Abban a több mint 300 levélben viszont, amelyet az Enciklopédia megfelelő szócikkeire reagálva írt, az általa adott értékelések elveszítették élüket és polemikus hevületüket.

Könyvtárának köszönhetően Voltaire mindig a felvilágosodás ideológiai harcának fősodrában volt. Alaposan áttanulmányozta Diderot, Helvétius, Holbach, Montesquieu, Rousseau és sok más filozófiai elvbarátjának és ellenfelének műveit. Voltaire figyelmét általában nem kerülték el azok az aktuális problémák, amelyek kortársait foglalkoztatták. Így például a 18. században ismert La Bomelle műveire írt megjegyzései híven tükrözik a korra oly jellemző irodalmi csatározások egyik legelkeseredettebbjének epizódjait. Az 1753-ban La Bomelle jegyzeteivel kiadott XIV. Lajos kora c. mű előcímoldaljának belső oldalán a következő feljegyzést találjuk: "Ez valami La Bomelle nevű szerencsétlennek a kiadványa, akit kiűztek Genfből és Koppenhágából, és akit Párizsba való hazatérte után börtönbe zártak ezért a műért, amely tele van a legszörnyűbb és legnevetesegebb rágalmakkal."¹⁷ Rousseau-hoz írt levelében Voltaire plágiummal vádolta La Bomelle-t, aki a XIV. Lajos korát olyan jegyzetekkel adta ki, amelyekben a "legalantasabb tudatlanság a legundorítóbb rágalmakat okádja". La Bomelle meglehetősen ismert Gondolataim című könyvének gerincére Voltaire hozzáírta: "Pimasz gondolatok".¹⁸

Voltaire kíméletlen kritikának vetette alá Madame de Maintenon Visszaemlékezéseit, amelyeket La Bomelle adott ki. 1756 júniusában és augusztusában kitartóan kérte a Kramer testvéreket, hogy küldjék meg a Visszaemlékezéseket és hozzátette, hogy Párizsban az eredeti, cenzúrázatlan szöveg iránt nagy az érdeklődés. Munka közben Voltaire számos megjegyzéssel tarkította saját példányát, és az október 6-án Lutzelburg grófnőhöz írt levélben így adott hangot benyomásainak: "Joggal vetheti meg azt a szélhámost (La Bomelle-t -- L. A.), aki uralkodók és dámák udvaroncaként igyekszik beszélni és tréfálkozni, pedig legjobb esetben is csak az előszobájukig juthat. Még egy ok miatt meg kell vetnünk a könyvét, mégpedig azért, mert tele van ostobasággal és az utcán felszedett mendemondával." A mű végső értékelése még keményebb: "Lehetetlen felháborodás nélkül olvasni a Visszaemlékezéseket, amelyek Madame de Maintenon és a múlt század történelméről vallanak. Mindez nem más, mint öt kötetnyi ellentmondás és hazudozás."

¹⁷Библиотека Вольтера. Каталог книг, No. 3786.

¹⁸Uo. No. 1795.

A Voltaire által olvasott könyvek szerzőivel való polemizálás nemritkán úgy nyilvánul meg, hogy Voltaire széljegyzeteiben közvetlenül hozzájuk intézte — gyakran meglehetősen éles — szavait. Ilyen jellegűek Voltaire-nek azok a megjegyzései, melyeket a 18. században ismert genfi természettudós, filozófus és teológus Charles Bonnet A természet megfigyelése című könyvének lapjaira írt. "Ostoba", "üresfejű", "istenemre, kedves Bonnet-em, ostoba vagy", "ki ne tudná, hogy bolondokat beszélsz". Voltaire nagy előszeretettel követelte a szerzőtől tételei bizonyítását. Például Bonnet azon állításával kapcsolatban, miszerint "Isten úgy kívánja, hogy a világegyetem létezzék, és a világegyetem létezik", Voltaire megjegyzi: "Ó, te szerencsétlen fecsegő, bizonyítsd be, vagy hallgass el!" Más helyütt: "Ez Spinozától van átvéve, és be kellene bizonyítani." Bonnet könyvében Voltaire többször lapszéli vonallal jelölt meg oldalakat a következő megjegyzéssel: "Ha valaki szóról szóra Pope szavait ismétli, legalább az idézőjeleket kитеhetné." Majd ingerülten így kiált fel: "Ó, te hóhér, bizonyíts be már végre."¹⁹ Hasonlóképpen a hipotézisek kétséges voltával és bizonyíthatatlanságával vádolja Voltaire Buffon Általános és részleges természettörténet című művét. "Ebben kétkedem", "a rendszer mesteri, de hiányoznak a bizonyítékok", "tekintélyeket kellett volna idézni".²⁰

Azokra a lapszéli jegyzetekre, amelyeket Voltaire a kortárs drámaírók műveire írt, megdöbbentő őszinteség jellemző, és ez általában ellentmond leveleiben tett kijelentéseinek, amelyek sokszor tele vannak hízelgéssel és kifinomult bókokkal. Különösen érdekesek azok a szarkasztikus, kemény, kihegyezett megjegyzések, amelyeket az idősebb Crébillon, Belloy, La Harpe, J.-B. Rousseau, Colardeau, Baculard, d'Arnaud és mások műveinek lapszélein találunk. Voltaire általában a gondolatok önállóságát és eredetiségét, valamint a saját stílust kérte számon a drámaíróktól. Meglehetősen gyakoriak voltak azok a megjegyzések, amelyekben Voltaire epigonság, mások gondolatainak, kifejezéseinek, verseinek átvétele miatt tesz szemrehányásokat: "Ebben a műben túl sok az ellopott verssor", "micsoda undorító utánzása a Mahometnek", "a Méropé silány utánzata", "innen-onnan van összelopkodva". Ilyen megjegyzéseket találunk Belloy Zelmire című tragédiájának lapszélein.²¹ Colardeau Caliste című tragédiája második felvonása első jelenetének lapszéleire Voltaire ezt írta: "Lopás az Alziból".²² Ugyanezt követelte Voltaire nemegyszer a kor-

¹⁹Библиотека Вольтера. Каталог книг, No. 446., 572.

²⁰Корпус, т. 1., 394., 401., 592., 603.

²¹Корпус, т. 1., 278., 279., 282., 284.

²²Корпус, т. 2., 677.

társ írótól is: "Miért ismételed azt, amit a XII. Károlyban írtam" -- írta Voltaire La Bléterie abbé könyvének lapszéleire. "A XIV. Lajos koráról van másolva, még hozzá rosszul" -- a 18. században ismert ügyvéd, publicista, történész a Római birodalom forradalmainak története című művére írta ezt Voltaire. "Tőlem van átvéve" -- ezt a széljegyzetet írta Voltaire Linguet másik művére, a Polgári törvények elmélete című könyvére. "Montesquieu ostobaságai", "Leibniz ostobaságai" -- jegyezte meg Voltaire azokon a helyeken, ahol Linguet ezeket a szerzőket idézte.²³

Levelezésében és műveiben Voltaire nem mindig ismételte meg szó szerint széljegyzeteit. Ennek ellenére a megjegyzések általában hatottak rá, állandóan az emlékezetében voltak. Így például a Descartes-művekre írt marginálisok hasonlítottak azokra a kritikai megjegyzésekre, amelyeket Voltaire a karteziánusság ellen tett a Filozófiai levelekben, a Kérdések az Enciklopédiához-ban és egyéb műveiben. Descartes Metafizikus elméletek az első filozófiáról (1724) című művének egyik könyvjelzőjére ezt írta: "Elnézést kérek Descartes-tól, de az elméletei álmodozásnak, fizikája pedig agyrémnek tűnik nekem."²⁴ A Francia írók többségének katalógusa című munkájában a Descartes-ról szóló szócikkben az előbbi megjegyzéshez hasonló véleményt olvashatunk: "Descartes Elméletei és az Értekezés a módszerről még tiszteletet érdemelnek, de fizikája megdőlt, mert sem geometriára, sem tapasztalatra nem épül."²⁵ A Pegazus pár beszéde az öregemberrelhez írt megjegyzésében Voltaire ismét visszatér egyszer már kifejtett értékeléséhez: "Renée Descartes. Ismeretes, hogy kiváló mértantudós volt, de egész filozófiája chimérákra van alapozva."²⁶ A Kérdések az Enciklopédiához "Karteziánusság" című szócikkében Voltaire Descartes könyvének arra az oldalára hivatkozik, amelyet "Schreinert idézi Galilei helyett" megjegyzésű könyvjelzővel jelölt meg, és ezt írja: "Különösen furcsa, hogy Descartes sohasem idézte Galileit, hivatkozik viszont a jezsuita Schreinerre, aki Galilei utánzója és ellensége volt, s aki kiadta Galileit az inkvizíciónak. Ezzel szégyent hozott Itáliára, amelynek Galilei csak dicsőséget szerzett."²⁷

²³Библиотека Вольтера. Каталог книг, No. 1797, 2123, 2136.

²⁴Корпус, т. 3., 113.

²⁵Voltaire: Catalogue de la plupart d'écrivains du Siècle de Louis XIV. -- Oeuvres complètes, t. XIV. 62.

²⁶Voltaire: Dialogue de Pegase et du viellard. -- Oeuvres complètes, t. X., 206., note 1.

²⁷Корпус, т. 3., 677., примечание 103.

Nem kétséges, hogy ezek a megjegyzések indították Voltaire-t arra, hogy a XIV. Lajos korában a következő kijelentést tegye: "Az az ember, aki megvetette a kísérleteket és sohasem idézte Galileit, aki anyag nélkül akart építeni, csak képzelt építményt volt képes alkotni."²⁸ Ily módon a Voltaire olvasói megjegyzéseinek gyűjteménye megvilágítja Voltaire viszonyát Descartes álláspontjához csakúgy, mint az új kozmológiáért folytatott harc némely momentumát.

Voltaire gyűjteményének könyvei azt is lehetővé teszik, hogy teljes részletességgel és összefüggéseiben nyomon kövessük, hogyan használta a forrásokat, méghozzá a munka különböző szakaszaiban. Mindegyik művének megírásához rendszerint alaposan felkészült, ügyelt a precíz dokumentációra, magáévá tette és alkotó módon átdolgozta a témával kapcsolatos tényanyagot tartalmazó irodalmat. E tekintetben jellemző, hogyan dolgozott Voltaire az Orosz birodalom története Nagy Péter alatt című művén. Először a XII. Károly című munkájában idézte meg Nagy Péter alakját (1731), majd évek hosszú során át gyűjtötte és részletesen tanulmányozta az Oroszország történetére vonatkozó irodalmat. Ezeket a munkákat a Történetek Nagy Péterről (1748), A nemzetek erkölcséről és szelleméről 190. fejezetében, amelyet a 16–18. századi Oroszországnak szentelt, és a Filozófiai szótár egy külön "Nagy Péter és Rousseau" című szócikkében hasznosította. Az Orosz birodalom története című művéhez Voltaire azután látott hozzá, hogy alaposan feldolgozta Gustav Adlerfelt írását XII. Károly katonai pályafutásáról, Göran Andersson Nordbergnek, a svéd király életrajzírójának kétkötetes XII. Károly története című könyvét, Joh Perry, Adam Olearius, Fridrich-Christian Weber, Phillip-Johann Strahlenberg és mások munkáit.

Azzal a céllal, hogy hangsúlyozza forrásai megbízhatóságát és sajátos voltát, Voltaire művében "Moszkvából és Peterburgból kapott" kéziratos "memoárookra" hivatkozott, vagy olyan "titkos visszaemlékezésekre, amelyeket az orosz udvar bízott rá, és amelyek azt az állítást tartalmazzák, hogy a párt (ti. Szófia és Golitzin pártja — L. A.) Nagy Péter meggyilkoltatására készült". Ebben az esetben Voltaire szándékosan nem utalt pontosan az általa felhasznált nyomtatott forrásokra, csak könyvtárnyi anyagainak vizsgálata nyújt megdönthetetlen bizonyítékot arra nézve, hogy jó néhány különböző forrást használt. Erre a tényre eddig még senki sem mutatott rá azokban a szak-

²⁸Uo.

mákban, amelyeket Voltaire e rendkívüli fontosságú történeti művének szenteltek.²⁹

Voltaire könyvtárában fennmaradtak azok a források is, amelyeket A nemzetek erkölcséről és szelleméről című munkájához használt. Egyik alapvető forrásául szolgált Claude Fleury abbénak, Fénelon barátjának és a burgundiai herceg nevelőjének 36 kötetes Egyháztörténete. A szerző merész, gallikán szellemében tett kijelentései oda vezettek, hogy a művet a pápa indexre tette. Voltaire figyelmesen áttanulmányozta és nagymértékben felhasználta Fleurynek ezt a művét A nemzetek erkölcséről és szelleméről című munkájának írásakor, ill. annak többszöri átdolgozásakor, kibővítésekor és későbbi kiadásainál (34 éven keresztül dolgozott ezen a könyvön). Annak ellenére, hogy Fleury munkája óriási tényanyagot bocsátott rendelkezésére, Voltaire úgy kölcsönözött belőle — időnként egyes mondatokat szó szerint is —, hogy legtöbbször nem hivatkozott a forrásra. Csak néhány esetben fűzött az idézethez olyasféle szavakat: "Fleury úr Egyháztörténetében azt írja..."³⁰

Voltaire könyvtárában fennmaradt csaknem valamennyi olyan mű, amely valamelyes szerepet játszott A nemzetek erkölcséről és szelleméről című mű megírásában. Claude Fleury könyvén kívül Voltaire még számos más könyvet használt, egyebek között a jezsuita Gabriel Daniel, a történész Maimbourg, Velly abbé munkáit, Philippe de Commynes Visszaemlékezéseit, dom Calmet Kommentárok az Ó- és Újszövetséghez című könyvét, Ducange ismert Középkori latin szótárát, Jean Chardin Perzsi utazás című leírását, J.-F. Lafitau jezsuita misszionárius munkáját, Charles de Brosses, Blondel, Dutens, Echard, Aubrey, Dubois, Richard, François Xavier, Genest munkáit.

Azt a tényt, hogy Voltaire használt egy bizonyos könyvet, széljegyzetek vagy az olvasás egyéb jelei, egyebek között az ún. "néma" jelek (megjegyzés nélküli könyvjelzők, lapok behajtott sarkai vagy egész behajtott oldalak) igazolják. Voltaire a munkájához szükséges szövegrészleteket úgy emelte ki, hogy vertikális vonallal jelölt meg egyes sorokat és bekezdéseket, szavakat és mondatokat húzott alá, pontokkal jelölte a bekezdések elejét és végét. A megjelölt és kiemelt részleteket Voltaire gyakran nemcsak felhasználta leve-

²⁹Альбина Л. Л.: Источники "Истории Российской империи при Петре Великом" Вольтера в его библиотеке. In: Проблемы источниковедческого изучения рукописных и старопечатных фондов. Выпуск 2. Л., 1980, 153—171.; Альбина Л. Л.: Вольтер-историк в своей библиотеке. In: Новая и новейшая история. 1979, No. 2., 145—154.

³⁰Альбина Л. Л.: Вольтер в работе над "Опытом о нравах и духе народов". In: "Французский Ежегодник. 1980." М., 192—203.

leiben és műveiben, hanem szövegszerűen idézte is őket. Voltaire különféle olvasói jeleinek vizsgálata segítséget nyújt abban, hogy feltárjuk elgondolá-sainak eredetét, azt, hogy milyen impulzusok indították egyes műveinek meg-alkotására. A Voltaire olvasói megjegyzéseinek gyűjteménye című mű feldolgo-zása lehetővé teszi, hogy megállapíthassuk, hogyan gyűjtött anyagot, kitől vett át bizonyos tényadatokat, vagyis hogy megismerhessük munkamódszereit és fogásait, az alkotás néha rejtett jellegzetességeit. Éppen e tekintetben tarthat számot érdeklődésre a Gyűjtemény, ebben rejlik újszerűsége, ezért értékes a kutatók számára.

Voltaire enciklopédikus felvértezettsége, óriási munkaszeretete is tük-röződik az olvasás különböző jeleiben, amelyek azt is szemléletesen mutat-ják, milyen figyelemkoncentrációra volt képes és milyen nagy hozzáértéssel választotta ki a munkájához szükséges anyagokat. Voltaire könyvtárának da-rabjai gyakran olyan életrajzi adalékokkal is szolgálnak, amelyek fontosak azoknak a kutatóknak a számára, akik jelenleg Voltaire új, ötkötetes élet-rajzán dolgoznak. Annak rekonstruálása, hogyan írta műveit Voltaire, az ál-tala használt források feltárása elsősorban azoknak a kutatóknak fontos, a-kik a Leningrádi Szaltikov-Scsedrin Állami Könyvtár tudományos munkatársai-val együttműködve az író első teljes, kritikai összkiadását készítik elő.

Voltaire ragyogó, érzelemmenteli, lakonikusságuk ellenére világos és kife-jező olvasói jegyzetei a mai napig sem veszítették el polémiára ösztönző jel-legüket és társadalmi mondanivalójukat. Mivel ezek a jegyzetek Voltaire sok gondolatának és aforizmájának első leírt változatai, lehetővé teszik, hogy új módon értelmezzük az író számos kortársáról és elődjéről alkotott véle-ményét. A Gyűjtemény anyagai kivételes lehetőséget nyújtanak a kutatók szá-mára az "igazi" Voltaire-kép megalkotásához. Jerome Vercruysse abban a cik-kében, amelyben felveti Voltaire művei, levelezése, naplói és más "ego"-do-kumentumai komplex vizsgálatának szükségességét, nem tesz említést az író széljegyzeteiről.³¹ Miután megismerkedett a Gyűjtemény-nyel, Vercruysse más következtetésre jutott 1981-ben írott cikkében: "Mielőtt levelezésről írnék, Voltaire legőszintébb és legkevésbé ismert szövegeiről, a széljegyzetekről szeretnék beszélni. Látjuk Voltaire-t, amint tollal a kezében lapozgat hol egy új könyvet, hol a klasszikusokat, egy történelmi munkát vagy egy értekezést, és lefegyverző őszinteséggel írja rájuk sokszínű megjegyzéseit...". Ugyan-

³¹Vercruysse, J.: Accès au vrai Voltaire. -- Tijdschrift voor Geschiede-nis. 1970, vol. 83. 206--211.

itt: "A lapszéeli jegyzeteknek köszönhetően egy egészen új, személyes világ tárul elénk."³²

Voltaire könyvtára kétségkívül elsőrangú forrásként szolgál a tekintetben, hogy véleményt alkothassunk a francia felvilágosodás kiemelkedő írójának, történészének, drámaírójának és közéleti személyiségének dokumentációjáról és tudományos munkamódszeréről.

(Fordította: Rónai Gábor)

JU. M. LOTMAN

"A XVIII. SZÁZADI FELVILÁGOSODÁS SZIMBÓLUMAINAK SZÓTÁRA"
CÍMŰ NEMZETKÖZI TUDOMÁNYOS KUTATÁSI PROGRAM TERVEZETE

I. BEVEZETÉS

A kultúra egyes korszakaiból származó összetett szövegek megértése nemcsak a tudományos, politikai és egyéb terminológia helyes explikációjától vagy azoknak a mindennapi életre vonatkozó utalásoknak a megmagyarázásától függ, amelyek bennük találhatóak, hanem a szemantikai generátorok szerepét betöltő szimbólumok rendszerének adekvát megfejtésétől is. Hiszen minden korszak kidolgozza saját szimbólumrendszerét, vagy aktualizálja a megelőző történelmi korokból átörökített szimbolikát, specifikus tartalommal töltve meg azt. Ennek a jelképrendszernek az ismerete nélkül az egyes korok szövegeinek valódi jelentése homályban maradna számunkra. Különösen lényeges ez a körülmény abból a szempontból, hogy a szimbólumok nagyon hosszú életűek lehetnek. Egyik korszak által a másikra hagyományozódva azonban gyökeresen megváltozhat a jelentésük. A szimbólum hozzátétőleges, csupán a nyelvi intuíción alapuló értelmezése tévedések forrásává válhat.

A 18. századi felvilágosodás saját jelképrendszert hozott létre azért, hogy részben átértelmezte az előző kulturális koroktól örökölt szimbólumszótárt, részben pedig eredeti kulturális jelképeket teremtett. A felvi-

³²Veracruzse, J.: Presences du moi voltairien. — Studi filosofici. 11--1979. Firenze, 1981. 164–165.

lágosult elmék általában vett racionalista beállítottságát, amelyből a középkori és a barokk kultúra — "értelmetlennek" minősített — szimbolikus elemei iránt megnyilvánuló ellenszenv táplálkozott, gyakran még a felvilágosodás élharcosai is a jelképnek mint a kultúra összetevőjének elvi elutasításaként fogták fel. Annál érdekesebb mindez, mert a felvilágosodás, miközben szétrombolta a kulturális szimbólumok régi rendszerét, nagy erővel látott hozzá egy újnak a kidolgozásához. Különösen szembetűnik ez a kollektív magatartással összefüggő műfajok — a színház, a szertartás — esetében. E-lég, ha csak a szimbolikus rituálék szerepére utalunk a 18. századi francia forradalom idején, hogy megértsük magának a probléma felvetésének időszerezését. A szertartásellenes századot rituálék szövik át: a filozófiai szalonoktól a szabadkőműves páholyokig és a királyi balettkartól a jakobinusok által szervezett "Ész Diadala" ünnepéig mindenütt tanúi lehetünk a jelképiséggel átítatott rituális magatartás térhódításának. Még a szimbólumok elleni harc is szimbolikus formába öltözött jelenik meg: amikor 1783-ban George Washington meg akarta alapítani a Cincinnatus-rendjelet, az amerikai közvélemény felháborodásban tört ki, hiszen a kitüntetések hiányát az egyenlőség jelképének tekintették.

A felvilágosodás kori szimbolizmus azonban egyáltalán nem merül ki a tagadásban, hanem széles körű pozitív indíttatásból is fakad.

A feudális Európa bonyolult és heterogén szimbólumvilággal rendelkezett. Alkotóanyagául az ősi mediterrán és keleti civilizációk, a lovagi szimbolika, a heraldika, a szertartáskönyvek, a titkos mágikus "tudományok" stb. jelei és szimbólumai szolgálták, rendezőelvét viszont a bibliai exegetikából kölcsönözte, amely Origenesz óta azt az álláspontot képviselte, hogy a szakrális szöveg bármelyik eleme szimbolikus értelemben olvasandó (illetve fordítva — minden szimbolikus vonatkozás szakrális jelentőséggel bír).

A felvilágosodás elvetette ezt a világot — mint a rációval ellenkezőt. A felvilágosodás hívei őszintén hitték, hogy a szimbólumok ellen harcolnak, amelyek szemükben az előítéleteket testesítették meg. Valójában viszont a Scriptura Sacra szerepét a Bibliától Plutarkhosz, Tacitus és Titus Livius művei vették át. Rájuk alkalmazták a szimbolikus exegézis tanát, és az egész római történelmet úgy olvasták, mint a Zsarnokság és Szabadság küzdelmének, valamint a polgári erényeknek egyedülállóan grandiózus jelképes mítoszáét. Cato és Brutus, a Graccusok és Julius Caesar nevét nem történelmi valóságként fogták fel, hanem szimbólumoknak tekintették. Ebből a talajból nőtt ki a felvilágosodás korának összetett és heterogén szimbólumrendszere, amely — a maga módján — számos más kulturális hagyományból is táplálkozott.

Ily módon a felvilágosodás korának egész időtartamán végigvonul a különböző szimbolikus struktúrák harca, végbemegy a szimbólumrendszerek cseréje, mi több, a 18. század vége felé közeledve a kultúra szimbolikus elemeinek a szerepe (a szabadkőműves páholyoktól kezdve a nagy francia forradalom és a császárság szövegeivel bezárólag) erőteljesen megnövekszik. Jelképes jelentőséget kezdenek tulajdonítani az öltözködés és a hajviselet divatjának, a viselkedési stílusnak (lásd az ún. "köztársaságbeli udvariatlanság" elharpózását), a tulajdonneveknek — kezdve azon, hogy a francia forradalom egyes államférfiai előszeretettel választanak maguknak olyan nevet, mint Brutus és Graechos, egészen addig a szokásig, hogy amerikai városokat már létező városnevekre keresztelnek bizonyos kulturális hagyományokra való utalásképpen.

II. A SZIMBÓLUM MUNKAHIPOTÉZIS JELLEGŰ MEGHATÁROZÁSA

A szimbólum problémájával és definíciójával foglalkozó szakirodalom A-
risztotelészttől napjainkig bizony elég terjedelmes.¹ Jelen esetben bennünket nem annyira az elméleti megfogalmazás, mint inkább a gyakorlati, operacionális meghatározás érdekel, hogy segítségével el tudjuk különíteni a vizsgálati anyagot. Ehhez is elengedhetetlen azonban előzetesen néhány negáción alapuló megfontolás.

Ferdinand de Saussure a szimbólum kifejezési és tartalmi síkja között fennálló ikonikus kapcsolatot hangsúlyozta: "A szimbólumnak jellemző saját-sága az, hogy sohasem teljesen önkényes; nem tartalmatlan, megvan benne a jelölő és jelölt közötti természetes kapcsolat csökevénye. Az igazság szimbólumát, a mérleget nem lehetne bármivel, például egy kocsival helyettesíteni." (Bevezetés az általános nyelvészetbe, Bp., 1967, 94. o.)

Ha a svájci nyelvész megállapítása igaz lenne, akkor a tulajdonnevek nem válhatnának szimbólumokká. Márpedig, amikor a "Háború és béke" egyik főszereplője, Andrej herceg az austerlitz-i csata előestéjén "saját Toulonjára" gondol, akkor nem arról a jelről van szó, amelyik a Földközi-tenger partján fekvő hadikikötőt jelöli, sőt még csak nem is arról a meghatározott történelmi eseményről, amelyikkel kezdetét vette Napóleon karrierje, hanem a hét-

¹A legfontosabb áttekintéseket lásd: Lurker, M.: Bibliographie zur Symbolkunden, Bd. 1—3, Baden-Baden, 1964—68; Srensen, B. A.: Symbol u. Symbolismus in ästhetischen Theorien des 18. Jahrhundert. u. deutsch. Romantik, Kopenhagen, 1963; Cassirer, E.: Philosophie der symbolischen Formen, 2. Aufl., B. 1—3, Darmstadt, 1953—54; Todorov, I.: Théories du symbole, Paris, éd. Seuil, 1977; Todorov, I.: Symbolisme et interprétation, Paris, éd. Seuil, 1978.

köznapis ember történelmi személlyé válásának szimbolikus megnevezéséről, az első lépésekről a nagyráhatottság felé vezető úton, azoknak a specifikus eszméknek és érzelmeknek a komplexumáról, amelyek megszüdítették az 1810-es évek becsvágyó romantikus ifjait.

Mi több, éppenséggel a legpregnansabb szimbólumok — mint a szoláris jelek, a kereszt, a jobb—bal oppozíció, a szín- és hangszimbolika (például a harangzúgás vagy dobpergés) — nem mutatnak semmiféle érzékelhető "természetes" összefüggést a kifejezés és a tartalom vonatkozásában. Nem árt emlékeztetni V. W. Turner éles elméjű megfigyelésére, aki a szimbólumokat "egyszerűekre" és "bonyolultakra" osztotta fel, az előbbiekhöz sorolva a közönséges eszközökkel kifejezett, archaikus eredetű szimbólumokat, amelyek számtalan különféle kontextusba képesek beilleszkedni, míg az utóbbiak ilyen szempontból jóval korlátozottabb lehetőségekkel rendelkeznek: "A bonyolult szimbolikus formák — mint például a szobrok, szentélyek — egyszerű jelentést tartalmaznak, míg az egyszerű formák, mint a fehér vagy vörös agyaggal mázolt jelek rendkívül sok jelentésűek lehetnek² csaknem bármelyik rituális szituációban, amelyben alkalmazásra kerülnek. Az általában egy bizonyos fajta színből, rajzolatból, textúrából vagy kontrasztból álló egyszerű forma jelenségek egész sora között teremthet kapcsolatot szó szerinti vagy metafizikus értelemben."³ De abból, amit Turner "egyszerű szimbólumnak" nevez, már régóta hiányzik a kifejezés és a tartalom közötti "természetes" kapcsolat. Ha olykor mégis felelevenedik, akkor az csak a hamis etimológia mintájára végrehajtott másodlagos értelmezésnek tulajdonítható.⁴

Ezek a megfontolások készítenek arra bennünket, hogy szakítsunk a szimbólum számára kötelező érvénnyel előírt vizuális kifejezettség képzetével.

A szimbólum sajátosságait az alábbiakban foglalhatjuk össze:

1. A kulturális fejlődés folyamatában megnyilvánuló maradandóság és képesség a kultúra egyik korszakából a másikba való átörökítődésre, miközben megváltozik szemantikája, de megőrzi korábbi előfordulásainak kontextuális emlékét. Így például Joseph Barrának, a köztársaság ellenségei által 1793-ban meggyilkolt ifjú hazafinak a neve rögtön egyfajta szimbólummá vált. Elég rápillantani David azonos témájú rajzaira, vagy "A szabadsággal megkoroná-

²Turner közép-afrikai anyagok elemzése útján vonta le következtetéseit, amelyek azonban általánosabb érvényűek.

³(V. Turner—Symbols in African Ritual — Science, Wash., 1973. vol. 179. No. 4078.)

⁴A. J. Greimas—J. Coutrés: *Sémiotique. Dictionnaire raisonné de la théorie du langage*. Paris, 1979. Éd. Hachette, 373.

zott Barra" című metszetre, hogy nyilvánvalóvá legyen kultuszának szimbolikus jellege. Ugyanakkor mind Barrának, mind Agricola Vialának, a másik gyermekhősnek a kultuszában észrevehetően fölsejlik a halált önként vállaló mártírnak, az áldozati báránynak a szimbóluma. Figyelemre méltó, hogy ez egyike volt a néhány ritka kivételnek, amikor szándékosan tagadták az antikvitással való párhuzamot ("Óh, Barra! Az ókorban nem volt hozzád hasonló" -- kiáltott fel Robespierre a forradalmi időszámítás II. évében floréal 18-án a Konvent ülésén.)

2. Elvileg eltérő viszony a kontextushoz, mint a szavakhoz hasonló jelek alkalmazása esetén szokásos. A szóhasználat során a kontextus kiválaszt egyet az összes jelentés közül és azt aktualizálva "kioltja" a többi. Szimbólumot használva az egyéb kontextusokkal összefüggő jelentések nem "hunynak ki", hanem átszüremlenek az éppen aktuálison. Ezért a szimbólum szemantikája mindig bizonytalan, többértelmű, asszociatív. A szimbólum nem valamilyen meghatározott jelentéshez, hanem egy jelentésmezőhöz, egyfajta labilis szemantikai térhez kötődik. Ugyanakkor viszont az adott kultúra legfontosabb fogalmainak kondenzátoraként szerepel.

3. A kulturális emlékezet sajátos formáját képviselő szimbólumok egyáltalán nem tekinthetők valamelyik szöveg kizárólagos tulajdonának, hanem intertextuális jellegűek, mivel a kultúra diakrón rétegei és egyidejű kultúrán belül is annak különböző műfajai között teremtenek kapcsolatot. A költői szimbólumok tehát felidézhetik egy metszet vagy plakát emlékét, a közéleti viselkedés szertartásossága őrizheti egykori színielőadás nyomát stb.

III. A MUNKACSOPORT FELADATAI A FELVILÁGOSODÁS SZIMBÓLUMSZÓTÁRÁNAK ÖSSZEÁLLÍTÁSA SORÁN

A felvilágosodás mozgalmával kapcsolatos különféle szövegek beható tanulmányozása: a verbális (szépirodalmi és publicisztikai), grafikai, képzőművészeti, színházi szövegek, a szfragisztika, a numizmatika, a kitüntetések, a heraldika, a divat és a szertartások vizsgálata a szimbólum-szótár címszójegyzékének kijelölése céljából.

A címszó leírásának tartalmaznia kell:

1. A szimbólum megnevezését.
2. A fontosabb kontextusok és műfajok felsorolását, amelyekben előfordul. Elképzelhető az összes előfordulási hely feltüntetése.
3. Elterjedtségének kulturális-földrajzi körülhatárolását (az európai kontinensen).

4. Történeti tájékoztatást azzal kapcsolatban, hogy nevezett szimbólum létezett-e a felvilágosodás előtt, és ha igen, akkor főként milyen jelentéseket tulajdonítottak neki. Eligazítást arra vonatkozóan, hogy a felvilágosodás kori kultúra keretein belül hogyan fejlődött, milyen változásokon esett át.

IV. SZERVEZÉSI TEENDŐK

1. Mind a felvilágosodás kori kultúra kutatásában eddig elért eredményeknél fogva, mind a földrajzi elhelyezkedést és egyéb kedvező tényezőket figyelembe véve ésszerűnek látszik a szervezési központot Magyarországon felállítani.

2. Nemzeti kutatócsoportok létrehozása, amelyek magukra vállalnák saját felvilágosodás kori kultúrájuk anyagának vizsgálatát.

3. A munka beindulása után egy évvel koordinációs szimpózium megrendezése a kutatás közben felmerülő általános elméleti kérdésekről tartott és az egyes szimbólumok problémáinak szentelt referátumokkal.

4. Előzetes tanulmánykötet kiadása a felvilágosodás szimbólumrendszerének néhány kérdéséről.

5. Általános címszójegyzék kialakítása.

6. A felvilágosodás alapvető szimbólumait tartalmazó kéziszótár elkészítése.

7. Az írások francia nyelven jelennének meg.

Megjegyzés: Az egyes kutatócsoportok által elvégzendő munka mennyisége megszervezésükkel egyidejűleg fog konkretizálódni, végrehajtását pedig a Magyar Tudományos Akadémia koordinálja.

A Tartui Állami Egyetem történelmi és szemiotikai laboratóriuma (Szovjetunió, Észtország) az elméleti problémák kidolgozását és az orosz nyelvű anyag leírását tudná magára vállalni.

(Fordította: Gránicz István)

A FELVILÁGOSODÁS KUTATÓINAK VII. NEMZETKÖZI KONGRESSZUSA
(Budapest, 1987. július 26.—augusztus 2.)

A Société Internationale d'Étude du Dix-Huitième Siècle (SIEDS) eddigi kongresszusainak sorában minden bizonnyal a hetedik volt a szó legteljesebb értelmében nemzetközi: körülbelül ezer résztvevője az Egyesült Államoktól Ausztráliáig, Zimbabwétól Japánig mind az öt világrészt képviselte, s Budapestnek mint színhelynek a megválasztása első ízben tette lehetővé, hogy a szocialista országokból is jelentős számú kutató kapcsolódjék be a kongresszus tevékenységébe. Az egyetemesség igénye a témakörök kijelölésében is érvényesült: ezek a 18. század társadalmi, gazdasági és tudományos életének kérdéseit éppúgy felölelték, mint az irodalom, a zene, a képző- és az iparművészet történetét.

A megnyitó plenáris ülést követően — ahol az üdvözlő beszédek után a Társaság elnökének, Roland Mortier-nak Les digressions de l'Encyclopédiste, valamint Kosáry Domokosnak La Hongrie du XVIIIe siècle dans une perspective européenne című előadása hangzott el — a munka hat szekcióban, pontosabban huszonnégy alszekcióban folytatódott, amelyekkel párhuzamosan kilenc kerekasztal-beszélgetésre is sor került. S bár több alszekció csupán egy-két napig ülésezett, még így is naponta nyolc-tíz program között volt választási lehetőség. (Sokan teremről teremre jártak, mindenütt csak az őket különösen érdeklő előadásokat hallgatva meg.) Nyilvánvaló, hogy ilyen módon senki sem szerezhetett áttekintést a kongresszus egész anyagáról: ezt még a plenáris záróülésen az egyes szekciók munkáját összefoglaló referátumok is csak részben pótolhatták. Épp ezért rövid beszámolóknak csupán a legfontosabb témák érintésére szorítkozhat.

Az első szekció a 18. század gazdasági életének problémáival foglalkozott: a gazdasági elméletek és a valóság viszonyával, a földművelés és az ipar fejlődésével, a kereskedelemmel és a közlekedéssel. A bevezető szövegek közül kiemelkedett Joseph Goy-nak a mezőgazdaság fellendülését, valamint ennek a fellendülésnek a korlátait elemző vitaindítója. Mint Goy megállapított-

260

ta, a mezőgazdasági termelés növekedésének üteme csak a század közepétől fogva tudta megelőzni a népesség gyarapodását, s azt is csupán néhány országban, főleg Nyugaton. A földművelést nem valamiféle forradalmi átalakulás, hanem az önmagukban kisebb jelentőségű fejlődési tényezők összegeződése jellemezte. A témába vágó előadások tárgyköre a portugál mezőgazdaságtól az oroszországi kereskedelemig, Adam Smith elméleti munkásságától a gazdaságtan göttingai, illetve nápolyi oktatásáig terjedt.

A társadalom változásaival, az evolúció és a revolúció kapcsolatával foglalkozó szekció egyrészt a 18. századi társadalmak néhány kiemelkedően fontos jelenségét: a tolerancia eszméjének térhódítását, az egyházi befolyás korlátozását, a politikai elméletek harcát vizsgálta meg, másrészt — egy-egy további alszekcióban — az amerikai függetlenségi háború ideológiai gyökereivel, valamint az 1789-es francia forradalommal és annak visszhangjával foglalkozott. Különösen érdekes volt John G. A. Pocock elemzése az amerikai függetlenségi mozgalom ideológiai forrásainak sokféleségéről, amely a különféle kultúrák és vallási irányzatok találkozásának köszönhető. A francia forradalommal kapcsolatos vitának a közelgő kétszázadik évforduló adott még a szokásosnál is nagyobb jelentőséget.

A harmadik szekció a felvilágosodás filozófiai eszméit és az eszmék terjesztésének eszközeit: a könyvet, a sajtót és az oktatást állította középpontba. Csak jelzésszerűen utaljunk egy-két figyelemre méltó megállapításra! Mint Roger Chartier és Dominique Julia kifejtették, a protestáns országokban az írástudatlanság ottani visszaszorulásához nagymértékben hozzájárult a pietizmus, amely a vallásosság személyes voltát hangsúlyozva, a kegyességi művek elmélyedő, egyéni olvasását szorgalmazta. Ugyancsak Roger Chartier hívta fel a figyelmet a könyvek formátumának változásaira: egyre több kisalakú, könnyebben kezelhető kötet jelent meg, amelyekben a szöveg szellősebb elhelyezése, világosabb tagolása is kedvet ébresztett a mű figyelmesebb tanulmányozására. Többen számoltak be arról, hogy levéltári kutatások alapján (a saját kezű aláírások gyakoriságát vizsgálva) hogyan mutatható ki pontos, számszerű adatokkal az írástudás terjedése a társadalom különböző rétegeiben.

A felvilágosodás enciklopédikus szelleme tükröződött abban a tényben, hogy — a korabeli történetírás módszereinek vizsgálata mellett — a tudománytörténeti szekció különösen sokat foglalkozott a fizika, a matematika, az élő természetre vonatkozó ismeretek és az orvostudomány 18. századi fejlődésével. Ez a fejlődés (a newtoni világbép, a "létezők láncá"-nak elmélete

vagy például a "gépművészet" teóriája révén) a filozófia történetében is fontos szerepet játszott.

Valamennyi szekció közül a művészetekkel foglalkozó ötödik volt a legnépesebb, ezért itt nem csupán a zene, az építészet, valamint a képző- és iparművészet alkotott egy-egy alszekciót, hanem még az "Irodalom és esztétika" című témakört magát is három párhuzamos fórumon kellett megtárgyalni. A sok tanulságos — és nemegyszer számunkra meglehetősen ismeretlen irodalmakat vizsgáló — előadás elhangzása közben a hallgatónak többször támadhatott az az érzése, hogy empirikus tudásunk bővülésével nem mindig jár együtt az elméleti alapfogalmak pontosabb körülhatárolása, például a klasszicizmusé, amelynek eltérő értelmezéseire már Jacques Chouillet bevezetője is kitért. Interdiszciplináris szempontból különösen hasznosak voltak azok az előadások, amelyek az író társadalmi pozícióját vizsgálták, akár globálisan, mint Siegfried Jüttner bevezető referátuma, akár egy-egy íróval vagy írói alkotással (többek között Defoe-val, James Millerrel, Goethe Torquato Tasso című drámájával, illetve a magyar Fekete Jánossal, valamint Péczeli Józseffel) kapcsolatban.

A hatodik szekció témáját a nemzeti öntudat kibontakozása képezte, ezen belül magának a nemzeti eszmének, a nemzeti nyelvnek mint egységesítő vagy (a soknemzetiségű államokat) megosztó tényezőnek, a nemzeti irodalom társadalmi funkciójának, s végül a "nemzet" kifejezés különböző jelentéseinek megvitatása. Az olyan, általános érdekű megközelítések mellett, mint a patriotizmus és a természeteszemély viszonyának fölvezetése vagy a "nemzet" és a "nép" szavak 18. századi értelmének egybevetése, érdekes színfoltot jelentettek azok az előadások, amelyek a perifériáknak számító területekkel foglalkoztak, például a bennszülött népek szerepével az amerikai nemzeti identitás kialakulásában.

Az egyes szekciók gyakran feszes, minden perc idővesztéséget szigorúan kerülő programjától eltérően oldottabb hangulatúaknak bizonyultak a fél-fél napot igénybe vevő kerekasztal-beszélgetések, amelyeknek résztvevői a Felvilágosodás és reform, A család, Az amerikai alkotmány, a Gyarmatok a 18. században című témaköröket vitatták meg, William Beckford épp kétszáz éve írt Vathekjét elemezték különböző szempontok szerint, vagy a felvilágosodás kori szerzők folyamatban lévő kritikái kiadásairól hallhattak tájékoztatót és tehettek észrevételeket. Számunkra különösen fontos volt az a két további kerekasztal-beszélgetés, amelyeknek egyike a felvilágosodás korának az Eötvös Loránd Tudományegyetemen folyó kutatását ismertette a hallgatósággal, a másiknak (számos országból összegyűlt) résztvevői pedig az 1972 óta rendsze-

ressé vált mátrafüredi nemzetközi felvilágosodás-kollokviumok tevékenységét értékelték, méghozzá igen pozitívan, a közös munka folytatását javasolva.

A kongresszussal egy időben a 18. századi magyar művelődést és társadalmat bemutató kiállításokkal jelentkezett az Országos Széchényi Könyvtár, a Néprajzi Múzeum, a Ráday Könyvtár, s a maga szakterületén az Orvostörténeti Múzeum, illetve a Zenetörténeti Múzeum. A programot kirándulások és hangversenyek tették még változatosabbá. Ugyancsak az említett napokban zárult le a SIEDS vezetőségét megújító választás is (amelyre sokan már korábban, levélben elküldték szavazatukat); a Társaság új elnöke az amerikai Robert Darnton lett.

Mindent egybevéve: a budapesti kongresszus kiemelkedő nemzetközi eseménye volt a felvilágosodással foglalkozó tudományok történetének. Példásképpen gondos lebonyolításáért a Kosáry Domokos által irányított szervező bizottság minden elismerést megérdemel.

Vörös Imre

A SIEDS VII. KONGRESSZUSÁNAK KERESZTAL-MEGBESZÉLÉSE A MÁTRAFÜREDI FELVILÁGOSODÁS-KONFERENCIÁKRÓL

1987. július 31-én, pénteken délelőtt került sor az 1970-ben elindított, és 1972 óta rendszeresen háromévenként megrendezett mátrafüredi nemzetközi felvilágosodás-konferenciák (Les Lumières en Hongrie, en Europe Centrale et Orientale, Colloques de Mátrafüred) áttekintésére. Egyúttal azt a kérdést is el kellett dönteni, hogy a SIEDS-kongresszus után folytatódjanak-e a mátrafüredi tudományos tanácskozások.

Az ülés elnöke az előzetes tervek szerint Paul Cornea román történész lett volna, minthogy azonban Romániából senki sem tudott részt venni a kongresszuson, Cornea kényszerű távollétében Jacques Chouillet (Párizs) látta el az elnöki tiszteket. Ugyancsak az elnöki emelvényen foglalt helyet Zofia Libiszowska lengyel történésznő (Łódz), aki — akárcsak Cornea — az első kivételével minden mátrafüredi találkozó és tudományos vállalkozás munkájából aktív részt vállalt. A hallgatóság zömét olyan XVIII. század-kutatók alkották, akik már többször megjárták Mátrafüredet, több érdeklődő pedig jelezte, hogy örömmel működne közre újabb konferenciák vitáiban.

A felszólalók egyhangúlag úgy találták, hogy ezek a tudományos találkozók betöltötték hivatásukat: azzal, hogy a felvilágosodás problémáit a ke-

let-közép-európai régióban vizsgálták, hidat vertek a különböző országokban folyó kutatások között, és létező hiányt pótoltak. Külön kiemelték, hogy ezek a találkozók sikeresen elősegítették, a tájékoztatáson túlmenően, a különböző tudományos modellek, felfogások és módszerek cseréjét, és élénk vitaszellemet honosítottak meg. Külön előnye az ilyen kis létszámú konferenciáknak, hogy több lehetőség adódik az elmélyült beszélgetésekre, termékeny vitákra, mint a nagy tömegeket megmozgató, egyszerre több helyszínen zajló óriás-kongresszusokon. Ehhez járul még a mátrafüredi akadémiai üdülő vonzó környezete, amely a tudományos műhelymunkához eszményi természeti keretet biztosít. A tanácskozások bensőséges hangulatáról valamennyi résztvevő marandó emlékeket őriz, a viták eredményességét pedig a konferencia Aktái mellett egy 1985-ben megjelent tanulmánykötet (L'Absolutisme éclairé, a Colloques de Mátrafüred sorozatban, Budapest, Akadémiai Kiadó—Párizs, CNRS) dokumentálja. Hasonló tanulmánykötetek követik majd az elsőt, és a sorozat minden kötete szorosan kapcsolódik a konferenciák tematikájához, szerkesztői a viták során alakítják ki végleges álláspontjukat.

A kiadványok kapcsán olyanok is felszólaltak, akik eddig még egyetlen konferencián sem vettek részt, az Aktákból és az előbb idézett tanulmánykötetből azonban képet alkothattak maguknak az ott folyó munkáról. Többek között Roger Chartier (Párizs), Furio Diaz (Livorno) és Robert Darnton (Princeton) értékelte a kongresszusi kiadványok szerepét a kutatások és a nemzetközi együttműködés fejlesztésében. Jelezték, hogy a kiadványok egyelőre nem mindig kapják meg a megérdemelt nyilvánosságot a nemzetközi sajtóban, ezért ők maguk is szívesen írnak ismertetést szakfolyóiratokba, ill. világszerte olvasott lapokba, mint amilyen pl. a Le Monde.

A lelkes közhangulat előre jelezte, mi lesz a jelenlévők válasza arra a kérdésre, érdemes-e folytatni a mátrafüredi konferenciákat. Voltaképpen csak a témákat kellett meghatározni az 1989 októberére kitűzött VII. kollokvium számára. A francia forradalom közelgő 200. évfordulója önként kínálkozott első napirendi pontként, a másik témakört pedig Juriy Lotman (Tartu) javasolta. Lotman professzor már az 1984-ben megtartott kollokviumon vázolta egy olyan szimbólumszótár tervét, amely a felvilágosodás korának jelképeit dolgozná fel össz-európai méretekben, nemzetközi kutatógárda segítségével. A SIEDS-kongresszus résztvevői helyeselték a tervet, így hát 1989 októberében meg is kezdődhetnek a szótár munkálatai a mátrafüredi konferencián.

Kovács Ilona

ÉTUDES SUR LES LUMIÈRES

Colloques de Mátrafüred

A 18. századi nemzetközi kutatások erőteljes föllendülése kedvezően ösztönözte a hazai felvilágosodás korszakára vonatkozó tanulmányokat. A felvilágosodás-kutatás számos tudományágra terjed ki, s a vizsgálódási terület összetettségének megfelelően interdiszciplináris jellegű. A kulturális és irodalmi fejlődés ilyen összefüggései, illetve az irodalomtudomány és a társ-tudományok közös célkitűzései komplex kutatási területet alkotnak. Az irodalomtörténeti és irodalomelméleti problémák, s a felvilágosodás irodalmi kultúrájának tanulmányozása csak ilyen nemzetközi távlatú komplex módszerű kutatások keretében válhatnak igazán eredményessé. Az irodalomtudomány azáltal, hogy az irodalommal mint művészeti-esztétikai, történeti-társadalmi jelenséggel foglalkozó tudomány, lehetővé és szükségessé teszi a 18. század, illetve a magyar felvilágosodás irodalmi kultúrájának európai kontextusban való szemléletét. Az európai távlat az alapja a két vagy több oldalú érintkezések, kölcsönhatások, párhuzamok és analógiák, kelet-közép-európai jelenségek összehasonlító szempontú vizsgálatának. A hazai tanulmányok ilyen összefüggésben történő publikációja elősegíti a magyar felvilágosodás újabb kutatási eredményeinek bekapcsolódását a nemzetközi tudományosság vérkeringésébe.

Ilyen célokat is szolgálhat a magyar és a lengyel felvilágosodás kérdéseit összefoglaló Les Lumières en Pologne et en Hongrie című 1988-ban megjelenő gyűjteményes kötet. A francia nyelvű tanulmánykötet előkészítése nemzetközi együttműködés eredménye. Abba az új tanulmánysorozatba tartozik, amely az "Actes du Colloque de Mátrafüred", a Mátrafüredi Felvilágosodás Kollokviumok aktáit közreadó kiadványsorozat mellett nemrég indult meg az Abolitionisme éclairé (Bp., 1985) "Colloques de Mátrafüred — Études sur les Lumières" megjelenésével.

A lengyel és a magyar felvilágosodás irodalmi kultúrájának fő kérdéseire irányuló tanulmánygyűjtemény előzményei a Köpeczi Béla elnöklétével folytatott Mátrafüredi Kollokviumok vitáira nyúlnak vissza, megvalósulása pedig a két testvérintézet, az MTA és az LTA Irodalomtudományi Intézetei között kialakult közös munkának köszönhető. A mintegy 30 éves kötet szerkesztői, Bíró Ferenc, Hopp Lajos, Zofia Sinko, a két Intézet 18. századi s felvilágosodás kori osztályának munkatársai. A szerkesztés elvei szerint az európai és a közép- és kelet-európai felvilágosodás kutatási igényeinek szem előtt tar-

tásával olyan közös tematika alakult ki, amely egy majdani szintézis kidolgozásához is hozzájárulhat.

A tíz lengyel és tizenkét magyar intézeti és egyetemi szerző tanulmánya ideológiai, filozófiai s eszmetörténeti, műfaji, irodalom-, színház- és sajtótörténeti, nyelv- és stílustörténeti szempontból vizsgálja a két ország felvilágosodás kori kultúrájának jelenségeit, amelyek a sajátos vagy annak tartott, s eltérő nemzeti jegyeken kívül bizonyos közös, kelet-közép-európai régiókra jellemző vonásokat is mutatnak. Példaképpen utalhatunk a költői műfajok összehasonlító szempontú tanulmányozásának fokozatosan megteremthető lehetőségeire, vagy a nemzeti tudat egész problematikájára, a politikai irodalom s az irodalmi kritika korabeli fejlődésének komparatista módszerű megvilágítására. A korszakhatár megvonása nem mechanikus, mivel a történeti fejlődés különbözősége a század végén különféle mérlegelést igényelt. Ez elősegíti a magyar és a lengyel felvilágosodás differenciált feltárását a társadalomtörténet s a kor eszmei áramlataival és művelődéstörténeti (filozófiai, vallási, politikai, művészeti stb.) tudatformáival összefüggésben. Tekintettel a filológiai, irodalomelméleti, eszmetörténeti komparatív tanulmányok jelenlegi állására, és a társadalomtörténet művelődéstörténeti ágazatainak mérsékelt kölcsönös vizsgálatára, a kötet még nem épülhetett megalapozott szintetikus tematikára. A munka mégis ennek jegyében folyt, különös tekintettel bizonyos hiányok pótlására, a nemzeti irodalmak problémáinak általánosabb érdekű bemutatására és a fejlődéstörténet hasonló vagy eltérő vonásainak jellemzésére. Mind a lengyel, mind a magyar szerzők által írt, többnyire összefoglaló témákból álló tanulmányanyag a legutóbbi évtizedek legújabb kutatási eredményeire épült, s ezáltal is szervesen beletartozik a mátrafüredi nemzetközi felvilágosodás-viták által ösztönzött kutatások áramába.

A "Colloques de Mátrafüred -- Etudes sur les Lumières" tanulmányosorozat következő kötetének kimunkálás alatt álló tematikája a felvilágosodás irodalmának szimbólumrendszerével kapcsolatos; az újabb gyűjteményes kötet előkészítése többoldalú nemzetközi együttműködéssel folyik.

H. L.

Tudományos konferencia, Eger—Noszvaj, 1988. október 13—15.

Felismerve, hogy az iskolai színjátszás milyen fontos szerepet játszott a 17—18. század művelődéstörténetében, Nyugat-Európában több monográfia, adattár jelent meg ebből a témakörből. Közép-kelet-Európában csak az utóbbi időben fordult a kutatók érdeklődése erőteljesebben az iskolai színjátszás felé; annak ellenére, hogy a polgári fejlődés lassúbb volta miatt, a főúri és az iskolai színjátszás funkciója jóval tovább megmaradt, s nagyobb hatású is volt ebben a régióban, mint azokban az országokban, ahol a 16. század végétől hivatásos színtársulatok és állandó színházak elégítették ki a közönség színház iránti igényét. Lengyelországban a nyolcvanas években megjelent egy átfogó iskoladráma-adatgyűjtemény, nálunk is elkészült már több kötet annak a munkának a keretében, mely az MTA Irodalomtudományi Intézetében folyik, s célja az összes drámaadat összegyűjtése, illetve a magyar nyelvű drámaszövegek sorozatának megindítása.

Közép-kelet-Európában a 18. század végéig a főúri és az iskolai színjátszás pótolta a polgári színjátszást, s főleg az utóbbi volt képes szélesebb rétegek, nagyobb számú közönség számára színházi élményt nyújtani. Közönség és színház egymáshoz való közeledése többféle formában is megvalósult: az iskolai színjátékok témaválasztásban, dramatikus megformálásban és nyelvileg is alkalmazkodtak a közönségigényhez (bár a darabok pedagógiai célzata megmaradt), az iskolai előadások viszont nagymértékben hatottak a dramatikus népszokásokra, szövegük (főleg a misztériumjátékoké) gyakran folklorizálódott. Nagy súlyt helyeztek a darabok szcenikai megjelenítésére, az előadások fontos eleme volt a zene, a díszlet, a jelmez — az átélés lehetőségét minden területen igyekeztek biztosítani a rendezők. Különösen nagy a vizuális élmény szerepe az allegorikus játékokban: a szimbólumok mellett a mimika és a gesztusok is kiemelt jelentőségűek. Az előadások színvonala változó volt, de a nagyobb iskolákban jól felszerelt iskolai könyvtár segítette a darabválasztást, s drámaírás mellett a színpadra állítás, rendezés tudnivalóit is tartalmazó tanári kézikönyvek álltak a tanárok rendelkezésére. Ezeknek a színelőadásoknak drámatörténeti, néprajzi, zenei vonatkozásait együttesen kell vizsgálni a kutatóknak.

Ennek az elvnek a jegyében rendezte meg az MTA Irodalomtudományi Intézetének 18. századi osztálya, az egri Dobó István Vármúzeum, a Magyar Színházi Intézet és a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajz Tanszéke

az első ilyen témájú országos konferenciát "Iskoladráma és folklór" címmel. A tudományos ülészek létrejötte is azt bizonyítja, hogy az iskolai színjátszás történetének kutatása fontos feladatot jelent irodalomtörténeti és színháztörténeti szempontból egyaránt, s kapcsolódik egy fontos nemzetközi kutatási területhez is.

Az eddigi eredmények is megerősítik, hogy a magyarországi iskolai színjátszás az európai mintákhoz kötődik, a katolikus színjátszás a 18. század közepéig a jezsuita gyakorlatot követte nálunk is, a protestáns színjátszásra is az erős német hatás volt a jellemző. A színjátékok többsége a 18. század közepéig latinul hangzott el (kivéve a protestáns iskolákat, ahol a magyarnyelvűség, illetve Észak-Magyarországon a német, s részben a szlovák és a lengyel nyelv volt jellemző).

Az egyik előadás magyar tematikájú lengyel történelmi drámákra hívta fel a figyelmet, egy másik a magyar ferences színjátszás itáliai gyökereit mutatta ki. Sok hivatkozás hangzott el az ausztriai és a német területek iskolai színjátszására is. Egy római résztvevő a jezsuita darabok szellemiségéről tartott előadást. A vita során még inkább megerősödött az a vélemény, hogy a téma további összehasonlító elemzéseket igényel, az egyes műfajok megfelelőinek megkeresése, a témakutatás, a dramaturgiai hatások kimutatása nemzetközi együttműködéssel valósulhat csak meg.

A konferencián elhangzott előadások sokféle kapcsolódási pontot tártak fel az egyes tudományágak között is. Több előadás szólt az iskoladrámák műfaji kérdéseiről, a kutatás új forrásairól, a hivatásos és az iskolai színjátszás közti átfedésekről, ez utóbbinak a hivatásos magyar polgári színjátszás megindulására gyakorolt hatásáról. A konferencia második napján az iskolai előadások díszletterveiről, zenei kapcsolatairól hangzott el vetítéssel, illetve zenei illusztrációval kísért előadás, majd a 18. századi barokk zene és drámai műfajok után az iskoladráma és a néprajz összekapcsolódási pontjairól számoltak be a kutatók. A témák között szerepelt a történelmi betlehemesek értékelése, a Lázár-drámák elemzése stb.

Az előadások számos példával bizonyították, hogy az iskoladráma-kutatás komplex terület, s a téma teljes megismeréséhez szükség van a különböző kutatási területeken dolgozó kutatók együttműködésére is.

Ezt mutatta az a kiállítás is, amely az egri Vármúzeum rendezésében "Theatrum sacrum" címmel a barokk színszerúségről adott érdekes körképet, bemutatva az ún. soproni díszletkönyv néhány lapját is, kapcsolódva a konferencia anyagához.

Az elhangzott előadások hamarosan kötet formájában is megjelennek.

FELVILÁGOSODÁS-KONFERENCIÁK LENGYELORSZÁGBAN

1988 októberében két konferenciát is rendeztek Lengyelországban a felvilágosodás korszakáról. A történelmi jellegűt Varsóban tartották meg, a Nagyszeym (Sejm Wielki) üléseinek 200. évfordulója alkalmából.

A másik, amelyről részletesebben szeretnék szólni, október 20–22-én volt Wrocławban. A Wrocław-i Egyetem Lengyel Filológiai Intézete, a Lengyel Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetének Felvilágosodáskori Műhelye, valamint a Lengyel Tudományos Akadémia Wrocław-i Filológiai Tudományok Bizottsága szervezte a konferenciát, Tadeusz Mikulski, a felvilágosodás kitűnő kutatója halálának 30. évfordulója alkalmából. A felvilágosodás ellentmondásai — volt a konferencia összefoglaló címe.

A referátumokat négy csoportra osztották a rendezők. Az első részben a Mikulski professzor emlékének szentelt írások kaptak helyet. Juliusz Wiktor Gomulicki (akinek eddigi életútját nemrégén mutattuk be a Helikon hasábjain), Mikulski barátja és munkatársa, a jeles tudósra vonatkozó élményeit, emlékeit osztotta meg a hallgatósággal. Az utána következő három írás Tadeusz Mikulski tudományos munkásságát elemezte. Ewa Rządowska arról számolt be, hogy milyen volt Mikulski viszonya a francia és lengyel felvilágosodás kapcsolatához, Przemysława Matuszewska Mikulski tudományos írásainak stílusát jellemezte, Marcin Cieński pedig összefoglalta, hogy a Mikulski-tanulmányok alapján milyennek tűnik föl Mikulski általános koncepciója a felvilágosodás lengyel irodalmát illetően.

A konferencia résztvevői az ülés első része után kimentek a temetőbe, hogy virágot tegyenek a Professor sírjára.

Az első nap délutánját és a második nap délelőttjét a lengyel felvilágosodás kitűnő írójának: Ignacy Krasickinak szentelték. Zdzisław Libera Krasicki műveinek mai befogadásáról szólt, Teresa Kostkiewiczowa az írónak a könyvekről és az olvasásról szóló nyilatkozatait elemezte, Jan Neuberger pedig a tudós és népnevelő Krasicki portréját vázolta föl.

A második nap délutáni ülését Mięczysław Klimowicz: Az utópia általános és hazai modellje a 18. századi lengyel próza alapján c. írása nyitotta meg, melyben elsősorban Krasicki és Franciszek Salezy Jezierski műveivel foglalkozott. Zofia Sinko arról számolt be, hogy milyen kapcsolat fűzte a lengyel író Milton: Elveszett paradicsom c. eposzához, Jadwiga Rudnicka pedig a Krasicki-féle humor jellemzőit próbálta meghatározni a Monitorban közölt cikkek és a Mikołaja Doświadczńskiego przypadku c. regény alapján.

A következő négy írás a Hagymányok—kultúra—politika témakörben kapott helyet. Halina Stankowska a szarmatizmus kérdését taglalja a lengyel felvilágosodás irodalmában, Andrzej J. Zakrzewski azt vizsgálja, hogy a korszak társadalmi-politikai reformjai hogyan tükröződtek a korabeli lengyel hitszónoklatban. A sajtószabadság (és a vele kapcsolatos nehézségek) a Nagyszejm idején — volt a témája Józef Szczepaniec tanulmányának. Az emlékirat-irodalom bibliográfiájával kapcsolatos problémákat elemezte a 18. századi emlékiratokról szóló könyv szerzője: Andrzej Cieński.

A konferencia utolsó napján elhangzó referátumoknak a Világnézeti és esztétikai választások összefoglaló címet adták.

Az ülést Janusz Ryba: A hit és a libertinizmus között. Jan Potocki vallási ingadozásáról c. tanulmánya nyitotta meg. Alina Aleksandrowicz a kőmetafora alapján (lengyelül: milczy jak kamień = hallgat, mint a kő) elemezte a "szólás" és "hallgatás" kérdését: a lengyel felvilágosodás költészetében. Zofia Wołoszyńska arról számolt be, hogy milyen volt Wojciech Bogusławski viszonya a nyugat-európai dramaturgia modelljeihez. Bożena Mazurek a Franciszek Dionizy Kniaźnin műveinek kiadásával kapcsolatos kérdésekről beszélt.

A konferencia utolsó referátumában Piotr Żbikowski Hugo Kołłątaj börtönben írt (a Kościuszko-felkelés leverése után került börtönbe) verseit elemezte. Különösen azokra a jellegzetességekre hívta föl a figyelmet, amelyek már a romantika felé mutatnak.

Jerzy Snopek

Début en fin des Lumières en Hongrie, en Europe centrale et en Europe orientale. Actes du Sixième Colloque de Mátrafüred, 20—25 Octobre 1984. Sous la présidence de Béla Köpeczi. Publié par Ilona Kovács. Budapest, 1987. Akadémiai Kiadó, 316.

A mátrafüredi nemzetközi felvilágosodás kollokviumok aktáit mintegy másfél évtized óta két-három éves időközönként figyelemmel kísérhettük folyóiratunk könyvrovatában. Az előző sokszínű vitaulések témáit a hatodik kollokviumon egy az előzményekre is támaszkodó szintetikus igényű tematika követte. A felvilágosodás kezdete és vége — fejlődéstörténeti és periodizációs problémákat, az előkészítés és a továbbélés kérdéseit érintő átfogó vitatéma. Az európai felvilágosodás egységéről és különbözőségéről ismert felfogások, a társadalmi, ideológiai és kulturális témakörökben lezajlott viták tanulságai újabb eszmececerék alapjául szolgálhattak. Ezekre két vitaindító előadás ösztönözte a résztvevőket, Köpeczi Béla a felvilágosodás kezdetével, Kosáry Domokos a felvilágosodás végével kapcsolatos tárgyköréről igyekezett összegzést adni.

A magyarországi, közép- és kelet-európai összefüggések tanulmányozása még mindig bizonyos fogalmak tisztázásának igényét vetette föl, például az ún. Frühaufklärung fogalmának jelentéskörére vagy használhatóságára vonatkozólag. Szükségesnek bizonyult a differenciálás a felvilágosodás előkészítésének ("préparation") fázisa és a felvilágosodás kezdetei ("début") között. Az előkészítő vagy korai szakasz világosan elkülönítendő a felvilágosodás korszakától, anélkül, hogy elvárnánk az összekötő eszmetörténeti és fejlődéstörténeti szálakat. Az elemző vizsgálat folytatása mindkét irányban indokolt ebben az európai zónában, mivel országonként változó lehet a határvonalak rugalmas megvonása. Például a magyarhoz viszonyítva élesebb a cezúra a lengyel felvilágosodás végének 1795-ös határvonalával történő jelzésével, illetve a túlélés jelenségeinek vizsgálata tekintetében. A korai, az előkészítő szakasz kutatása terén is adottak párhuzamos és analóg jelenségek tanul-

Folyóiratunk cikkeiről az American Bibliographical Centre Historical Abstracts c. kiadványában bibliográfiai nyilvántartást készít.

mányozásának lehetőségei. Másrészt a felvilágosodás eszméi sokáig táplálták a különféle nemzeti megújulási mozgalmak ideológiai bázisát, alakították a politikai reformprogramok szellemi arculatát. A vitaülés megerősítette a részletkutatások folytatásának szükségességét az interdiszciplináris összefüggések jegyében, valamint az összehasonlító módszerű megközelítések nemzetközi távlatú fejlesztésének igényét. A kollokvium anyaga ennek szellemében tükrözi a polémiát, a több mint tíz külföldi országot képviselő résztvevők véleményének szembesítését.

A kötet tartalmazza a Diderot halála 200. évfordulója alkalmából elhangzott francia, magyar, lengyel (Ph. Roger, Penke Olga és M. Klimowicz) megemlékezések szövegét is.

A mátrafüredi kollokviumok aktáinak hatodik kötetéről is elmondható, hogy a nemzetközi együttműködésre inspiráló műhely újabb hozzájárulása a hazai felvilágosodás kutatásának európai szintű fejlesztéséhez.

Hopp Lajos

Les Lumières en Pologne et en Hongrie. Volume publié par F. Bíró, L. Hopp, Z. Sinko. Budapest, 1988. Akadémiai Kiadó, 392.

Lengyel és magyar kutatók közös műve az a tekintélyes tanulmánykötet, mely a két ország felvilágosodás kori kultúrájáról szól. Annak idején a mátrafüredi nemzetközi felvilágosodás-kollokviumokon született az az elgondolás, hogy összefoglaló munka készüljön a közép- és kelet-európai felvilágosodásról; ez a kötet jelentős hozzájárulás a majdan elkészülő szintézishez.

Nyilvánvaló, hogy szükség van egy ilyen átfogó műre, hiszen elég bepillanttanunk a nyugati szerzőknek az európai felvilágosodásról írt munkáiba, rögtön szemet szúr, hogy hiába keressük bennük a lengyel, magyar, cseh vagy orosz irodalmat. Ez vajon abból a meggyőződésből fakad, hogy a közép- és kelet-európai felvilágosodást a 18. századi nyugat-európai kultúra halvány utánezatának tartják? Lehet, hogy Nyugaton ez a meggyőződés alakult ki, de a baj forrása mégis az, hogy egyszerűen nem ismerik az irodalmunkat. Nemcsak a művek elérhetetlenek a nyelvi korlátok miatt, hanem a rájuk vonatkozó irodalom is. Arról, hogy Európának ezen a tájékán is születtek akkoriban jelentős írók, költők, tanúskodnak azok a jeles nyugat-európai irodalomtörténészek, akik — szerencsés véletlen folytán — tudnak lengyelül. Így Paul Cazin az európai felvilágosodás kitűnő képviselőjének tartja Ignacy Krasickit, Claude

Backvis pedig beismerte, hogy Stanisław Trembecki meséi művészi szempontból fölülmúlják a nálánál jóval híresebb La Fontaine meséit. Vajon Csokonai költészete vagy Radiszczew prózája nem tartozik-e a felvilágosodás világirodalmi kincsestárába?

Egy a közép- és kelet-európai felvilágosodásról írt jó szintézis nemcsak azt tenné lehetővé, hogy bemutassuk a legkiválóbb íróinkat, hanem arra is módot adna, hogy megragadjuk a közép- és kelet-európai felvilágosodás sajátos jegyeit, azokat, amelyek elválasztják a nyugat-európai irodalmaktól, és azokat is, amelyek eredeti színekkel gazdagítanak az európai felvilágosodás palettáját. Egy ilyen mű minden bizonnyal nagy népszerűségnek örvendene a nyugati kutatók körében is, de nekünk is nagy szükségünk lenne rá, hisz mi magunk sem ismerjük egymás irodalmát.

A lengyel–magyar területnél maradva elmondhatjuk, hogy a felvilágosodás magyar irodalma szinte teljesen ismeretlen volt a lengyel irodalomkutatók előtt (azt írtam, hogy volt, hiszen remélem, hogy a *Lumières en Pologne et en Hongrie* változtat majd a dolgok állásán). Magyarországon sem volt lényegesen jobb a helyzet, bár szerencsére néhány ismert irodalomtörténész, köztük olyanok is, akik a felvilágosodás korszakával foglalkoznak, tud lengyelül. Nem véletlen, hogy az itt elemzett kötetben is csak néhány magyar kutató vállalkozott összehasonlító munkára (Hopp Lajos: *L'interprétation hongroise de la littérature polonaise à l'époque des Lumières*, Király Nina: *Le répertoire des théâtres hongrois, polonais et russes à l'époque des Lumières*, Sziklay László: *Les genres poétiques en Europe centrale et orientale à l'époque du «réveil national»*). Ez utóbbi három összehasonlító tanulmány igen érdekes, de csak részben érintik a két ország felvilágosodás kori irodalmának központi kérdéseit. A kötetben található összes többi írás szerzője saját országa 18. századi irodalmi kultúrája különböző területeivel foglalkozik, anélkül azonban, hogy kísérletet tenne a többi országban végbemenő kulturális jelenségek egyidejű bemutatására.

A könyvben 10 lengyel és 12 magyar cikket találunk, így ha leszámítjuk a fentebb említett három összehasonlító tanulmányt, kiderül, hogy a lengyel és magyar felvilágosodásnak szentelt írások száma majdnem megegyezik. Tematikailag azonban csak egy részük fedi egymást. Így M. Klimowicz és Z. Wołoszyńska: *Le Théâtre en Pologne à l'Âge des Lumières* c. cikkének Kerényi F. *La naissance de l'art du théâtre en Hongrie* c. írása felel meg. Az elemzett korszak folyóiratairól ír E. Aleksandrowska, magyar részről pedig Kókay Gy. Tematikailag nagyjából megfelel egymásnak Z. Sinko (*Le roman polonais à l'âge des Lumières dans le contexte européen*) és Wéber A. (*La prose narrative hong-*

roise à l'époque des Lumières), valamint Z. Kopczyńska—L. Pszczołowska (Les idées linguistiques et stylistiques des Lumières polonaises et le développement des formes littéraire) és Szathmári I. (Les Lumières et la langue littéraire hongroise című) tanulmánya. A kötetben található többi írás által felölelt témakör jelentősen eltér egymástól. T. Kostkiewiczowa a lengyel felvilágosodás legjelentősebb költőinek munkásságát és a költészet fejlődésének főbb irányait mutatja be, R. Kaleta pedig Szaniszló Ágost korának alkalmi politikai költészetét jellemzi, míg magyar részről Mezei M. a felvilágosodás kori költészet-elméleteket vizsgálja, Sőtér I. pedig Csokonai alkotói pályáját vizsgálja föl.

A fennmaradó lengyel tanulmányok az irodalomkritika kialakulásáról (Z. Libera), a kertelmélet körüli lengyel és francia vitákról (E. Rządowska), a lengyel prózában megjelenő politikai és társadalmi eszmékről (Z. Goliński), valamint a felvilágosodás kori könyvnyomtatás és könyvkereskedelem kérdéséről számolnak be. A magyar szerzők pedig a magyar irodalmi klasszicizmus problémáit (Szauder J.), a felvilágosodás kori filozófia magyar változatát Bessenyei György alkotásaiban (Bíró F.), valamint a 18. század eleji szabadságharcról kialakult 18. és 19. sz. eleji közvéleményt (Köpeczi B.) tárják elének.

A fenti összeállításból kitűnik, hogy a lengyelországi és magyarországi felvilágosodás-kép nem szimmetrikus, sőt jelentős mértékben különbözik egymástól a tanulmánykötetben. A könyv szerzői elég szabadon választottak maguknak témát. A lengyel felvilágosodást általában más oldalról mutatják be, mint a magyart. Az írások magas színvonalának köszönhetően azonban az olvasó betekintést nyerhet a két ország felvilágosodás kori kultúrájának nem egy kérdésébe. Hiába keressük viszont az analógiákat, a konfrontációt, a hasonló művészi, ill. intellektuális problémák egyező vagy eltérő megoldásmódjának leírását, a két ország irodalmi műfajainak összevetését, az irodalmi irányzatok megfeleltetését, hierarchiáját, a nyugat-európai felvilágosodáshoz való viszonyukat, az irodalmi és filozófiai hagyományok vizsgálatát stb. Igaz, a bevezető utal rá, hogy a kötet az ilyen jellegű kutatások támogatása jegyében készült.

Úgy tűnik, hogy a bevezetőben távlati célként kitűzött eszme — a felvilágosodás közép- és kelet-európai irodalmának összefoglalása — megvalósításáig hosszú még az út, és nem valószínű, hogy nemzetközi szerzőcsoport közös erőfeszítésének gyümölcseként valaha is létrejön. Egy irodalomtörténész vagy legfeljebb egy két-három fős alkotócsoport műve kell legyen a monografikus munka. Ezek a megjegyzések azonban semmit sem vonnak le a könyvben szereplő

tanulmányok értékéből, mert — mint már említettem — nagyon érdekesek és alaposak, nagyszerűen megvilágítják a lengyelországi és magyarországi felvilágosodás kori kultúra vizsgált kérdéseit. A könyv szép külseje is vonzza az olvasót. Nagy hiányosság viszont, hogy a kötet végéről hiányzik a névmutató.

Jerzy Snopek

Aufklärungen, Frankreich und Deutschland im 18. Jahrhundert. Bd. I. Hrsg.: Gerhard Sauder und Jochen Schlobach. Heidelberg, 1986. Carl Winter Universitätsverlag, 256.

A Franciaország és Németország a 18. században című, "interdiszciplináris" kollokviumra 1981. április 9. és 11. között került sor, német romanisták és francia germanisták részvételével. Öt évvel később, 1986-ban jelent meg a kollokvium anyaga. A kötet egyes dolgozatai végigtekintenek azokon a kapcsolódási pontokon, megfeleléseken és (inkább) eltéréseken, a recepciós folyamatokon és a negatív recepció dokumentumain, amelyek szerint a német és a francia felvilágosodás együtt, egyszerre, egymáshoz viszonyítva tárgyalható. A kötet jelentőségét az adja, hogy az előadók nem elégedtek meg a már jól ismert tételek újszerű vagy újszerűnek ható átrendezésével, jobb esetben interpretálásával, hanem szélesebb körképet igyekeztek felvázolni. Mind az előadások, mind pedig a hozzájuk kapcsolódó vita-összefoglalások a művészetek és a tudományok (valamint a sajtó!), az érintkezések és a függetlenül alakuló szellemi áramlatok felvázolásával azt sugallják, hogy a felvilágosodott eszmeiség különféle formákban jelentkezett egyfelől az egyes nemzeti kultúrákban, másfelől az egyes diszciplínákban. Továbbá erősítik a már H. Dieckmann által kimondott tételt: a felvilágosodás kora egyben a felvilágosodásellenesség kora is, illetve olyan irányzatoké, amelyek semmiképpen sem tárgyalhatók a felvilágosodás címszava alatt. Különösképpen ez tetszik ki akkor, amikor a felvilágosodás (képzőművészeti, esztétikailag leírt, színházi, festészeti) stílusáról, illetve stílusairól esik szó, nevezetesen arról, hogy nincs feltétlenül közvetlen kapcsolat vagy megfelelés felvilágosodás és esztétikai korszerűség, eszmeáramlat és stílus között. A polgári nevelésben vagy a német Rousseau-recepcióban (amely jóval összetettebb és rétegzettebb, tehát korszakolhatóbb annál, ahogy eddig szemlélték!) egyértelműnek és vitathatatlanak tetszik a francia, illetve német "elem" meghatározott jelenléte,

pontosan körvonalazható a forrásvidék, a kisugárzás és önálló eszmei teremtés viszonya. Ellenben például a vígjáték német fejlődésének tematizálásakor szakítanunk kell mind az egyoldalú francia orientáció hangoztatásával, mind pedig a domináns franciaellenesség szintjén sokat hangoztatott tételével. Még az olyan nyilvánvalónak tetsző vizsgálódások, mint a nagy Enciklopédia terjedése Németországban is hozhat meglepő eredményeket, hiszen nem az Enciklopédiát általában olvasták-lapozták, rendelték meg, hanem az Enciklopédia bizonyos típusú kiadásait, és a belső szükséglet szerint alakult Enciklopédia-recepció nem feltétlenül azonos a radikálisabb természettudományi vagy bölcséleti tételek recepciójával. A magyar jakobinizmus jobb és megbízhatóbb értékelését is segíti ama fejtegetés, amely szerint a francia jakobinizmus kevésbé használható modellt jelentett a német fejlődésben, s ezt tekintetbe véve revideálnunk kell a kései felvilágosodásra (Spätaufklärung) vonatkozó, kissé mechanikus, a kronológiát hangsúlyozó nézeteinket, s olyan kérdések végiggondolásában kell differenciáltabb álláspontot kialakítanunk, mint a forradalom vagy reform, a politikai forradalom vagy az irodalom forradalma problematikája. Egyrészt periodizációs nehézségeket kell leküzdenünk, másrészt tekintetbe kell venni ama tényt, miszerint a kései felvilágosodásban megnyilvánuló felvilágosodott önreflexió az 1789-es év előtt elhunyt szerzőket is jellemezheti. A vitában kitetszett, hogy e szempontból inkább az 1780-as esztendőt lehet fordulópontnak tekinteni (a magyar felvilágosodásban minden bizonnyal a józsefi reformok adják a fordulópontot).

A részben német, részben francia nyelven publikált dolgozatok után fanyar záróakkordként egy metakritikai kételkedő nézeteit olvashatjuk, aki a módszertani zűrzavart, a viták egyoldalúságát, a sztereotípiák jelenlétét és ezáltal a termékeny párbeszéd hiányát teszi szóvá. A kötetet olvasva aligha oszthatjuk a hivatás kételkedő tamaskodását, hiszen éppen a nézetek sokszínűsége a kötet egyik érdekessége.

Fried István

Teresa Kostkiewiczowa: Horyzonty wyobraźni. Warszawa, 1984. Państwowe Wydawnictwo Naukowe,

Teresa Kostkiewiczowa könyve egyike a Lengyelországban utóbbi években kiadott legkiválóbb irodalomtörténeti műveknek. A képzelet távlatainak tudományos rangú jellemzői: a kutatási problémakör céltudatos és eredeti megfogal-

mazása, a példaként idézett anyag bősége, valamint a rendkívül pontos elemzés.

T. Kostkiewiczowa vizsgálatainak tárgya a felvilágosodás korának költészete, amelyet egyébként többször szembesít a régi lengyel költészettel, olykor pedig a későbbivel, a felvilágosodás utánival is. A szerző azt a célt tűzte maga elé, hogy a jelenségeknek a felvilágosodás költészete számára tipikus értelmezési és ábrázolási módjait, s ezzel együtt a költészetre nézve jellegzetes ábrázolási sémákat bemutassa, metaforaköreiket, hasonlatkészleteiket számba vegye.

Kostkiewiczowa úgy vázolja fel a felvilágosodás költői képzeletének paradigmáját, hogy azokat a formákat elemzi, amelyekkel ez a képzelet a különböző korszakok költészetében megjelenő motívumokat felruházta (ebből ered a fent említett felvilágosodás előtti és utáni kontextus). A T. Kostkiewiczowa könyvében felvázolt motívumok kiváló választási érzékről tanúskodnak, s ez lehetővé teszi a lengyel felvilágosodás költészete különböző probléma- és témaköreinek jellemzését (mint: a négy évszak, a szerelmi költészet motívumai, valamint a hazafias költészet közismert motívumai).

Bizonyos fokú kompozíciós ellenpontot alkot az Ignacy Krasiccki költői nyelvről szóló fejezet. A szerző ez esetben eltér "az ismétlődő, más költők verseire is jellemző jelenségek elemzésétől", hogy "a legkiválóbb alkotó műveinek prizmáján" keresztül nézzen a felvilágosodás költészetének nyelvére. Ez a fejezet az első és egyúttal a legalaposabb elemző tanulmány, amelyet ennek a kérdésnek szenteltek. A szerző meghatározza (többek között) azoknak a jegyeknek a konkrét jellemzőit, amelyeket ez idáig intuitíve tulajdonítottak Krasiccki költészetének. A tömörség és érthetőség mibenlétén túl rámutat azokra a módszerekre, amelyek a költőt ezekhez az eredményekhez vezették. Emellett műveinek költői nyelvezetével kapcsolatban számos felszínes, sztereotip vélemény cáfol.

A képzelet távlatai olyan további munkák számára is módszertani minta lehet, amelyek más korszakok költészetének paradigmájával foglalkoznak. Az ilyen típusú kutatások lehetővé tennék a konvenciók különböző rétegeinek pontosabb meghatározását az egyes irodalomtörténeti korszakokban.

Jerzy Snopek

Pál József: *A neoklasszicizmus poétikája*. Budapest, 1988. Akadémiai Kiadó, 220.

Pál József munkája az utóbbi évek legbecsvágyóbb irodalomtudományi vállalkozásai közé tartozik: célja a 18. századi európai irodalmak szinte mindegyikében feltűnő irányzat, az ún. neoklasszicizmus poétikájának, pontosabban: e poétika kialakulásának és hatástörténetének a feltárása. A tanulmány elsősorban olasz ihletésű s ez teljesen érthető. A neoklasszicizmus általánosan használt fogalom ugyan, elsősorban mégis az olasz művészetkritika terminusa. Onnan került át és honosodott meg a mi irodalomtudományunkban is, Szauder József munkássága révén. Pál József ehhez a tudománytörténeti tradícióhoz kapcsolódik, de — Szauderhoz hasonlóan — ő sem egyszerűen átemel egy másutt már bevezetett fogalmat, hanem e fogalomnak egyéni értelmezését adja. Ennek az eredeti értelmezésnek az alapja az, hogy a neoklasszicizmus poétikája voltaképpen két princípiumnak, az arisztotelészi mimézis-elvnek és a platonikus hagyományban gyökerező teremtés-eszmének egymáshoz való közelítésében, egymásrahatásában, egymásbakapcsolódásuk változataiban ragadható meg és írható le. Már ez a kiindulópont is jelzi, hogy Pál József nemcsak az olasz kutatóktól tér el, de nem halad a Szauder József által megkezdett útvonalon sem — Szauder kutatásai egy homogén módon felfogott klasszicizmus strukturálására irányultak, Pál Józsefnél magának a neoklasszicizmusnak az alapjai a strukturáltak. Szauder neoklasszicizmus fogalma szűkebb (része egy több változatból álló klasszicizmus-fogalomnak), Pál Józsefé tágabb, általános érvényű. Éppen ellenkező a helyzet a poétika terminusával. A modern irodalomtudománynak ez az egyre többet szereplő fogalma Pál Józsefnél a művészi alkotásokkal közvetlenebb kapcsolatban van, mint Szaudernél, aki igen általános (a költői alkotóerő "aktív öntudatá"-val azonosított) poétika-fogalommal dolgozott, amely öntudat tartalmaz mindent, ami közrejátszik a műalkotások létrejöttében. Nyilvánvaló, hogy mind a két elképzelés autentikus, nem kizárják, hanem kiegészítik egymást — Pál József a Szauder-féle felfogás mechanikus adaptációjával nem is oldhatta volna meg feladatát. Munkája éppen így lett méltó Szauder József tudományos örökségéhez, éppen így születetett meg egy jelentékeny tudományos teljesítmény, amely fontos szerepet játszhat a 18. századra vonatkozó hazai irányzattörténeti kutatásokban. Viták nyilván kialakulnak körülötte, sőt, kívánatosak is lennének ezek a viták.

A tanulmány alapvetően kronologikus rendet követ: a 17. század elméletíróitól indul és a 19. század elejének neoklasszicista költőinél ér véget.

Ez a szerkezet azonban egyúttal azt is jelzi, hogy a tanulmány fejezetei nemcsak az időrendet követik, de a témakör belső minőségének átalakulását is, hiszen olyan teoretikusoktól indul a gondolatmenet, akik számára az antikvitás elsősorban elméleteket (természetesen átértelmezett elméleteket) nyújtott és eljut azokhoz az alkotókhöz, akik számára viszont a 18. század végén a klasszikus hagyomány már elsősorban saját jelképeiknek kidolgozásához szolgált forrásként. Az olvasó ezt a több európai irodalom tanulságai alapján kialakított, igen összetett, de erőteljes belső logikával végigvitt elemzés-sort nagy érdeklődéssel és sokat okulva követheti végig — a szerző nemcsak gazdag, de gazdagon is tagolt (elméleti, irodalmi, képzőművészeti) terepen és lendületesen fejti ki nézeteit.

Bíró Ferenc

Vörös Imre: Fejezetek XVIII. századi francia—magyar fordításirodalmunk történetéből. Budapest, 1987. Akadémiai Kiadó (Modern Filológiai Füzetek, 41.), 196.

Vörös Imre kismonográfiája a francia—magyar fordításirodalom történetének az 1730-as évek közepétől az 1770-es évekig terjedő időszakát vizsgálja, s aki valamennyire is ismeri a XVIII. század hazai kutatásának helyzetét, tudja, milyen jelentős és ugyanakkor mennyire nehéz feladat megoldására vállalkozott a szerző. Nemcsak az előmunkálatok hézagaira kell itt gondolnunk, hanem arra is, hogy a látszólag egynemű téma voltaképpen nagyon is összetett s aki valamennyire is ismeri a 18. század hazai kutatásának helyzetét, tudja, milyen jelentős és ugyanakkor mennyire nehéz feladat megoldására vállalkozott a szerző. Nemcsak az előmunkálatok hézagaira kell itt gondolnunk, hanem arra is, hogy a látszólag egynemű téma voltaképpen nagyon is összetett Európában mindenütt) nálunk sem a mai értelemben vett szépirodalmat jelenti, hanem a "litterae"-t, amelyben igen sokfajta írásmű fér meg békésen együtt.

E nehéz feladatot Vörös Imre sikerrel oldotta meg, munkájának eredményeképpen a magyar 18. század kutatásának az utóbbi évek egyik igen jelentős teljesítménye jött létre. A tanulmány több vonatkozásban is számon tartandó eredményeket hozott: előttünk áll mindenekeelőtt a magyar műfordítás történetének egyik különleges fejezete, amelyben az akkori művelt világ szellemi nagyhatalmának és a korabeli Európa egyik elmaradott, újabb kori fejlődése elején álló nemzetének kultúrája (nyelve, gondolkodásmódja, ideológiái, vi-

láglatása, mentalitása) kerül szembe egymással. Felrajzolódnak ugyanakkor a magyar--francia kapcsolattörténet egyik fontos fejezetének alapvonalai, mivel pedig a fordítások a kor hazai kultúrájának egészében jóval jelentősebb szerepet játszottak, mint más korokban, a tanulmány a legközvetlenebb módon járul hozzá a magyar irodalomtörténet egyik legkevésbé felderített időkörének tisztázásához is. Így tehát Vörös Imre munkája többféle szempontból is tanulságos, mégis, tudománytörténeti aktualitása elsősorban abban van, hogy általa a barokk világból a felvilágosodás korába való s mindmáig meglehetősen rejtelmes átmenet tisztázásához világosodnak meg igen lényeges mozzanatok. Ismeretes, hogy a romantikus ihletésű (s leplezetten ugyan, de napjainkban is élő) irodalomtörténeti felfogás a 18. század középső évtizedeit is az ún. "pihenés korá"-nak tekintette, olyan korszaknak, amelynek az "erőgyűjtés", magyarul: az eseménytelenség a legfőbb jellemzője. Ma már azonban egyre világosabban látszik, hogy ez az eseménytelenség inkább csak látszat, hogy nem az események hiánya, hanem az események rejtett, illetve áttételes volta ad ezeknek az évtizedeknek a látványosabb korszakoktól eltérő arculatot. A kor feltárásához az utóbbi évtizedek kutatása hozott új szemléletet, elsősorban Tarnai Andor, Szauder József és (a történészek részéről) Kosáry Domokos munkássága révén — az ő eredményeiket viszi tovább méltó módon a fiatalabb irodalomtörténészek képviselőiben Vörös Imre. Módszere a kor természetének helyes felismerésén alapul. Lényegét úgy fogalmazhatjuk meg, hogy a rejtett változások felderítéséhez a látható változatok feltárásából kell kiindulni — az elmozdulások további körültekintő és érzékeny elemzőmunka eredményeképpen csak innen pillanthatók meg. Igaz, a franciából vett fordítások maguk is csak részét képezik a kor kulturális-irodalmi termésének, de — utaltunk rá — igen jelentős részét, jóval jelentősebbet, mint más időkben. Ezt a véleményt jól szemlélteti, hogy a monográfia anyaga igen nagy területet fog át: nyolc fejezetének mindegyike egy-egy lényeges szektora a kor irodalmának. A tanulmány egyes fejezetei együtt éppen ezért többek, mint külön-külön — összességük még inkább láthatóvá teszi ama rejtett elmozdulásokat, s ugyanakkor az egyenként talán esetlegesnek tetsző jelenségek a monográfia rendjében már valóban általános tendencia részeként mutatkoznak meg.

Például: az ortodoxiától a teológiai racionalizmus irányába változó francia eredetű kegyességi irodalom vizsgálata önállóan is jól érzékelteti a kor mozgását, de a lefordított történeti művek sajátosságát — a fordítók vonzalma olyan munkák felé irányul, amelyek a francia államvallás ellen fellépő erőket mutatják be — talán nem is lehetett volna meglátni, ha nem ebben a

kontextusban történik az elemzés. Az összképnek lényeges és ugyancsak az egész korszakra vonatkozó tanulságot hordozó eleme, hogy a francia fordításokon belül megerősödik a moralizáló jelleg, ami azt jelenti: a vallásos gondolkodásnak azok a vonatkozásai kerülnek előtérbe, amelyek közvetlenül összefüggésben vannak a gyakorlati életvitellel. Nyilván a hagyományos értékrend megrendülésével függ össze, hogy — a fordított költői művek tanulsága szerint — erősödik a vonzódás a meditatív, elmélkedő versek iránt, de fontosnak kell tartani azt a tanulmány által erőteljesen bemutatott folyamatot is, hogy a kulturális életben egyre erőteljesebben szól a nemesség saját szava: Vörös Imre meggyőzően mutatja ki Fénelon többféleképpen értelmezhető regényének hazai befogadása mögött a rendi érdekeket. De ugyancsak a nemesi mentalitás ismer magára, illetve ideáljaira a Cid-ben, ahol a magyar és a francia szöveg szembesítésével igen plasztikusan mutatkozik meg a fordítónak az eredetitől mégis elütő gondolkodásmódja.

Bíró Ferenc

York-Gothart Mix: Die deutschen Musenalmanache des 18. Jahrhunderts. München, 1987. Verlag H. C. Beck, 281.

A 18. századra vonatkozó kutatások igen fontos témát tárgyaló művel gyarapodtak. Már csak azért is, mert létezik olyan vélemény, mely szerint a Sturm und Drang és a korai romantika közötti periódus valójában a Musenalmanachok kora, illetve ahogyan a Magyarországon is egykor ismert és népszerű Daniel Chodowiecki jellemezte: "Manie d'almanacs". Zsebkönyvszerű, verseket tartalmazó, metszetekkel gazdagított kis kötettről van szó, amelynek szerkesztése és kiadása az irodalmi-művészi-ízlésnevelő szándékok mellett az üzleti hasznot is megcélozta (ezt tették a göttingiaiak, ezt maga, Friedrich Schiller is), mivel az ilyesfajta kiadványok számítottak a közönségre, jórészt kiszolgálták a közönséget, ám legkiemelkedőbb darabjaikban megkísérelték az érdeemesek nevelését is. Sokan sokfélét írtak a Musenalmanachokról, de hiányzott annak felmérése és tisztázása, mennyire műfaj, vagy pedig milyen közös vonásai vannak például a zsebkönyvekkel (Taschenbuchokkal), a költői antológiákkal stb. A kutatást feltétlenül riasztotta, hogy nemcsak a kor legjobb költői adtak anyagot ezekbe a kis kötetekbe, hanem főleg a helyi-vidéki almanachok jórészt dilettáns szerzők műveit vették föl, és sokkal inkább egy meghatározott kor produktuma, mint pontos célkitűzésekkel rendelke-

ző, irodalmi-esztétikai szándékokat körvonalazó szerkesztői vállalkozás. A másik akadály a kutatásnak, hogy a "műfaj" természetéből következően a vizsgálat tárgyává kell tennie a teljes német nyelvterület irodalmát, tehát az ausztriai, csehországi, magyarországi és egyéb területek Musenalmanach-termesét, márpedig a 18. századra vonatkoztatva jórészt hiányoznak a bibliográfiai felmérések. Ki foglalkozott az utóbbi időben például Johann Christoph Röslerrel, aki Pesten érdekes Musenalmanachot jelentetett meg?

Az 1951-ben született szerző tehát merész útnak indult, és munkáját a helyzet- és jelleg tisztázás szándéka vezette. Nem csodálhatjuk, hogy energiáinak jó részét az anyag hollétének felderítése kötötte le, kutatásokat végzett németországi, ausztriai, magyarországi könyvtárakban. Kutatómunkájának eredményességét dicséri, hogy elemző szövege kötetének mindössze felét teszi ki, a könyv 160. lapjától kezdődik az irodalomjegyzék, amelyben a tárgyalt, említett és felkutatott Musenalmanachok, egyéb almanachok, almanachszerű kalendáriumok és zsebkönyvek (Taschenbuch) jegyzéke a 162–178. lapokon található, könyvkereskedéstörténeti források címszó alatt pedig nyomtatott könyvjegyzékek, könyvtárjegyzékek stb. címléírása. Ez az alaposan felkutatott alapanyag biztosítja, hogy a szerző ítéletei kiegyensúlyozottak, és arra törekszik, hogy egy népszerű 18. századi olvasmánytípus változatait, tartalmát bemutassa. Ama társasági élet formáinak jobb ismeretéhez járul hozzá, amely a 18. században az olvasóvá nevelődést tette lehetővé, és a szociológiai, közönségtörténeti vonatkozásokon túl az elvontabb jellegű esztétikai szemlélődésre is visszaható közönségigényről van fontos mondanivalója. Ezt biztosítja olyan fejezetekben, mint: a Musenalmanach mint divatjelenség, a Musenalmanach mint a nemzeti és a regionális talajon kikristályosodó pontja az irodalmi életnek. A Musenalmanachok évenként megjelenő verseskötetek voltak, amelyek azt a célt tűzték ki maguk elé, hogy általában még publikálatlan versekből olyan, a széles publikumot orientáló válogatást adjanak, amelyek a következő esztendő olvasási anyagát (olvasási divatját?) is megszabják. A Musenalmanachok szerzői országosan ismert alkotók és csupán helyi nevezetességek lehetnek, ám minden esetben felismerhető az a kör, amely az egyes Musenalmanachok mögött áll. A szerkesztőnek és a kiadónak megnövekszik a szerepe, a névtelenségbe burkolózás igen gyakori jelenség. Az irodalmi kisformák lesznek a népszerűek, a verseknél nem egy ízben a megzenésíthetőség is feltétel. Általában dalok, mesék, alkalmi költemények, ódák, elégiák, balladák, episztolák, epigrammák, verses elbeszélések, idillek, ritkábban drámai jelenetek adják a Musenalmanachok anyagát. Űsszel, a Mihály napi vásárra jelennek meg, és kottákat is közölnek olykor. Nemcsak magyar

vonatkozásai miatt tanulságos a kötet, hanem a 18. századi kutatások számára is hasznos a szépen kiállított kötet olvasása.

Fried István

Dániel Anna: Diderot világa. Budapest, 1988. Európa Kiadó ("Írók világa" sorozat), 363.

A francia felvilágosodás irodalmát kedvelők számára nagy öröm, hogy Voltaire és Rousseau után a harmadik nagy filozófus-író, Diderot is helyet kapott ebben a tudományos népszerűsítő sorozatban. Diderot ismerőinek ez a kis könyv azonban ennél is többet jelent: remélhetik, hogy arra ösztönzi a magyar olvasókat, hogy Diderot műveit kezükbe vegyék, és hogy neve ne csupán az Enciklopédia asszociációját keltse bennük. Hadd reméljünk még ennél többet is: azt, hogy Dániel Anna könyve a Diderot műveinek szentelt tanulmányok, könyvek első darabja lesz, amelyek filozófiai munkáit, regényeit, színházelméleti és esztétikai műveit elemzik majd. Hiszen regényeit és elbeszéléseit Magyarországon igazán még fel sem fedezték, s az utolsó jelentős tanulmányok a századelőn születtek róluk hazánkban, noha az utóbbi évtizedek e művek reneszánszát hozták másutt és annak ellenére, hogy fordítóink is mindent megtettek népszerűsítésükre (hiszen a század második felében megjelent új kiadások mindig újrafordítást is jelentettek). Filozófiai munkásságának újraértékelése is várat magára, pedig itt is jelentős magyar elődökre lehetne építeni: Alexander Bernát, Szigeti József nyomain haladva a materialista gondolkodó, Ludassy Mária kiváló értekezéseit folytatva és Diderot életművére koncentrálna a moralista, a politikai gondolkodó képét kellene végre a magyar közönség elé tárni, ellensúlyozva azt az egyenlőtlenséget, ami külföldön, de hazánkban is, Diderot és Rousseau értékelésében Diderot kárára a 18. század óta jellemző. Esztétikai jellegű műveinek értékelése talán még inkább hiányzik, pedig ezen a téren irodalomkritikusaink már egy évszázada is írtak jelentős munkákat.

Dániel Anna könyve kiválóan veti fel azokat a kérdéseket, amelyeket egyrészt az életmű mai értékelése, másrészt a nemzetközi szakirodalom középontba állított. Diderot életét és műveit mutatja be, felvázolja Diderot egyéniségét, bőségesen idézve szó szerint vagy szabadon Diderot-t magát, rövid elemzést adva műveiről, több esetben bemutatva a művek kalandos kiadástörténetét is. A könyv nagy erénye, hogy igyekszik felhasználni a nemzetközi

szakirodalom eredményeit, a sok esetben eltérő véleményeket, közben saját állásfoglalását kialakítva. A mű indítása szerencsésen ragadja meg Diderot egyik fontos gondolatát: az írónak a közönségre figyelve kell írnia, de nem feltétlenül a kortárs-közönségre, sokkal inkább az utókorra. Diderot szavaival. "A korán jött ember együtt él, eszik, iszik az ostobákkal, de a jövővel társalog." Az egész Diderot-életmű sorsát többé-kevésbé meghatározta a filozófus-írónak ez az álláspontja, egyetérthetünk ebben Dániel Annával: az, hogy a Diderot-szövegek jelentős része csak az utóbbi évszázadban került elő, jórészt ennek a meggyőződésnek köszönhető.

Diderot életének fontos, de ugyanakkor érdekes epizódjait, amelyek a nagyközönség érdeklődésének felkeltésére és fenntartására is alkalmasak, Dániel Anna hitelesen, a kuriózumokat is jó ízléssel adagolva adja elő. 1971-ben Diderot-ról megjelent regényének elemeit itt öt fejezet köré csoportosította, bemutatva a fiatal, majd az aktív alkotó korszakában levő Diderot-t, a filozófus és a cárnő kapcsolatát, és a halál előtti éveket. Életművéből a korai filozófiai műveknek, az Enciklopédiának, a színműveknek és drámaelemletnek, a regényeknek, az esztétikai írásoknak szentelt fejezeteket. A Diderot regényeiről írt összefoglaló (Az alig-regénytől az anti-regényig) és a morális gondolatairól szóló több művet áttekintő és összekapcsoló szépen megírt fejezetek (Egyetlen erény van: az igazságosság, egyetlen kötelesség: a boldogság) után csak sajnálhatjuk, hogy Diderot materialista filozófiáját legérettebb, legkomplexebb formájában tartalmazó D'Alembert álma távol kerül előzményeitől, az elemzés különös módon (nyilván kronológiai sorrendet követve) a Szalonok és elbeszélései közé ékelődik be. A könyvet Diderot műveinek franciaországi és magyarországi utóéletéről írt részek és egy jól összeállított bibliográfia zárja. A nyomda ördöge sajnos épp a bibliográfiában tréfálta meg az írot, ez főleg a nemzetközi Diderot-bibliográfia összeállítójának neve esetében zavaró, a név helyesen: Spear, Frederick A.

Dániel Anna könyve hitelesen felvázolja Diderot pályaképét, gondolkodásának vezéreszméit és komplexitását, magánéletét, emberi kapcsolatait. A könyv külön értéke gazdag és jól összeállított illusztrációs anyaga, amelynek egy része magyar kiadványban eddig még soha meg nem jelent. Reméljük, hogy a régóta várt Diderot-ról írt kismonográfiát újabb Diderot-ról írt művek, szaktanulmányok követik majd, hiszen a francia felvilágosodás filozófusai közül valószínűleg ő a legaktuálisabb. Erről szeretné meggyőzni olvasóit Dániel Anna is, talán még az arányok felborításával is, amikor elsősorban formabontó regényeit, boldogságfilozófiáját, valamint az utókorra nagy hatást gyakorló esztétikai nézeteit hangsúlyozza.

Penke Olga

Deme Zoltán: *Verseghy könyvtára*. Budapest, 1985. Akadémiai Kiadó, 103.

A kötetben közölt, a Prímási Levéltárban megtalált "Catalogus Librorum denati Ex-Paulini Franc. Verseghy", a költő öregkori könyvtárának köteteit felsoroló jegyzéke, halála után két évvel (1824-ben) keletkezett. A 350 számozott egységet tartalmazó könyvjegyzéket fölfedezője egy forrásközlő, a kötetek azonosítására törekvő dolgozat keretében mutatja be, úgy, hogy a 351. sz. egységtől folytatólag kiválogatta az író korábbi, saját maga által készített ismert töredékes jegyzékéből ("Catalogus Librorum Francisci Verseghy", 1810) azokat a műveket, amelyek a későbbi könyvjegyzékben nem szerepelnek. Deme jellemzése szerint ez utóbbi (351—623. sz.) rész jobbára kis példányszámú színházi kiadvány, politikai röpirat, a kor "underground" irodalmához tartozó írás, nyomtatvány; Verseghy ezeket különféle (Historici, Biographiae, Drammatici, Theaterstücke, Postae, Aesthetici, Romanenses et Belletristae, Theologi, Ecclesiastici, Philologi) csoportokba osztotta; ez a felosztás jöllehet töredékesen, de tükrözi a könyvtár korábbi összetételét.

A félezret meghaladó könyvgyűjtemény nemcsak Verseghy egyéni írói műveltsége szempontjából, hanem korabeli művelődéstörténeti szemszögből is figyelemre méltó. A felvilágosodás kora sokoldalú alkotó egyéniségének európai szellemi érdeklődésére fényt vető forrásanyag újabb filológiai kutatásokra ad lehetőséget; ez elsősorban a *Marseillaise* (A mersziliai ének) első magyar fordítójának fogsága utáni két évtizedére, mint az azt megelőzőre vonatkozik, mivel 1794-ben történt elfogatásakor elkobzott könyvei elvesztek.

Verseghy szépírói munkásságára, tudományos és irodalmi tájékozódására és alkotásmódjára jellemző, hogy az új polgári és a régi nemesi tradíciók elemeit vegyítő munkái többnyire szabad fordítások vagy adaptációk. A Verseghy-könyvtár jegyzéke kiterjesztheti a forráskutatások körét; jelezheti a szerző esztétörténeti és művelődési törekvéseinek irányait; emellett az író esztétikai érdeklődésének, nyelvi nézetei kialakulásának, történetfilozófiai, vallási, teológiai és zenei műveltségének hátterét is jobban megvilágítja a teljesebb könyvjegyzék.

Hopp Lajos

Theodor Fontane: *Wanderungen durch die Mark Brandenburg. 1. Die Grafschaft Ruppin und Havelland. II. Das Oberland, Spreeland.* Hrsg. von Gotthard Erler. Berlin und Weimar, 1987. Aufbau Verlag, 301, 319.

A jelen két kötet a négyrészes első kiadásnak (1862–1882) mintegy a negyedét tartalmazza, de csonkaságában is kitűnő keresztmetszetet nyújt a brandenburgi táj szépségéről, a tartomány múltjáról, az ott élőkéről és az építészeti remekekről. A kiadás szépségében, a kiállítás gondosságában még azokból az egyébként is kitűnő útikönyv, útleírás sorozatokból is kiemelkedik, amelyek az Aufbau Verlag, a Rütten und Loening stb. munkáját dicsérik. A színes, ill. fekete-fehér korabeli képek kiválóan illusztrálják a hangulatos útirajzokat.

A német útirajz irodalom kiváló mestere, Fontane 1856 óta foglalkozott a gondolattal, hogy kötetet szentel a brandenburgi tartomány megörökítésének. Ezek a leírások különböznek a kor szokásos útirajzaitól, mert az írónak olyan sajátos formát sikerült találnia, amelyben egybefonódik a táj, a történelem, a legenda és az ember. Ábrázolása, még ha aprólékosan, részletezően mutatja is be a látottakat, soha nem válik lapossá vagy unalmassá, mert mesterien vegyíti az érdekeset, a valóságot, az anekdotát. Mindez úgy sikerülhetett, hogy Fontane kitűnően ismerte a vidéket, annak irodalmát, elsősorban azonban az ottani lakosokat. Meg tudta őket szólaltatni, és azután már csak jegyeznie kellett, amit a falusiak, a papok vagy a környék nemesurai meséltek.

Fontane úgy tudta szóra bírni embereit, akár nálunk Mikszáth a jó palócokat, és azzal a bensőségességgel ábrázolta a tájat, mint a magyar író a felföld népét. Fontane írásait legszívesebben "úti tárcáknak" nevezte és — mint egyik levelében írta — arra törekedett, hogy segítségükkel ne csak látasson, hanem olvasóit tanítsa meg jól látni.

Úti tárcáit kritika és közönség osztatlan lelkesedéssel fogadta és ez ösztönözte az íróat a további munkára. Ez a kivételesen meleg fogadtatás azonban később megbosszulta magát, amikor már elsősorban elbeszéléseinek és regényeinek sorsa foglalkoztatta az íróat, megütközve kellett látnia, hogy kritikussai nem értették meg azt a fejlődést, amelyen alkotói korszakának második felében keresztülment, és bizalmatlanul tekintettek újabb műveire, mert benne még mindig csak a Wanderungen szerzőjét látták, és azok folytatását várták. Fontane neve később azonban mégiscsak elsősorban az Effi Briest szerzőjeként vált fogalommá és lett világhírűvé.

Gotthard Erler mintaszerű jegyzetei és értő, hangulatos utószava kitűnően eligazítja az olvasót Fontane és a korabeli Brandenburg világában.

Pyrker János Emlékkönyv. Szerkesztette Hölvényi György. Eger, 1987. 350.

Pyrker János László neve a magyar irodalomban az ún. "Pyrker-pör"-rel kapcsolatban vált ismertté. Toldy Ferenc 1831-ben a Kritikai Lapokban megtámadta Kazinczyt, mert olyan író fordított magyarra — Pyrkert —, aki nem érdemel figyelmet, mert magyar nemes és magyar főpap létére németül ír. (A széphalmi mester 1830-ban jelentette meg Pyrker Perlen der heiligen Vorzeit (Ofen, 1821) című bibliai verseinek prózában való fordítását A szent hajdan gyöngyei címmel.) Kazinczyt joggal sértette az éles hangú és személyeskedő támadás, amely őt — mint arról levelezésében értesülünk — mélységesen elkeserítette és felháborította. Toldy, aki maga is német nyelvű környezetben, a budai postamester fiaként nőtt fel, nem vette figyelembe, hogy a jozefinista, majd az I. Ferenc-féle birodalmi-dinasztikus szellemiségben nevelkedett, nála több mint három évtizeddel idősebb főpap nem gondolkodott nemzeti irodalomban, amikor eposzt írt V. Károlyról (Tunisiás), Habsburg Rudolfról (Rudolphias) vagy épp A szent hajdan gyöngyei verseit költötte. Mint azt az önéletírásából tudjuk, Pyrker személyes kapcsolatban állt I. Ferencel, akinek halálát, "a legjóságosabb, legderekabb, legnemesebb császárárt" szíve mélyéből meggyászolta. A Toldy-féle kép élt tovább irodalmunkban az egri főpapról és szinte alig esett szó arról a jóval jelentősebb, maradandóbb tevékenységről, amelyet Egerben végzett érsekségének húsz esztendeje alatt.

Az Emlékkönyv elsősorban az egri évekket foglalkozik, és igazságot szolgáltat a kitűnő szervezőnek, a nagy építetőnek, a műértőnek, a művészetpártolónak, aki gazdag képgyűjteményét 1836-ban a Magyar Nemzeti Múzeumnak ajándékozta. Hat tanulmány ad átfogó képet az érsek munkásságáról.

Pyrker érsek életét a kötet első és legterjedelmesebb írása mutatja be, Pelle János válogatásában és fordításában, aki a főpap Mein Leben című, 1846 decemberében befejezett önéletírásából emelte ki az életút legfontosabb fordulóival, állomásaival foglalkozó vagy az önéletrajz szerzőjének egyéniségéről leginkább árulkodó részleteket. (Az Életem kézírata százhusz évig hanyórott és csak 1966-ban jelent meg Bécsben Aladár Paul Czigler kiadásában, aki már a háború előtt Magyarországon is foglalkozott az egri érsek írói munkásságával. A Mein Leben kiadásáról lásd folyóiratunk 1979/4. számát.)

A Zichy grófok főintézőjének 1772-ben, a Fehér megyei Felső-Lángon született gyermeke — apai ösztönzésre — katonának készült. Magyarországon végezte iskoláit, a budai Helytartótanácsnál volt hivatalnok, majd egy olasz arisztokrata titkáráként Szicíliába készült. Végigutazta — sok hányattatás

és veszedelem közepette — Itáliát, Svájcot, hogy azután váratlan és némileg érthetetlen módon szerzetesi ruhát vegyen magára. 1792-ben "öltöztették" László néven az alsó-ausztriai lilienfeldi cisztercita kolostor tagjává. Húsz évvel később az apátság feje lett. Ettől kezdve egyházi karrierje magasra ívelt: 1818-tól a Szepesség püspöke, 1827-től velencei pátriárka, ahol — saját bevallása szerint — életének legszebb éveit töltötte; 1827-től haláláig, 1847-ig az egri egyházmegye pátriárka érseke.

A kötet szerzői közül Sugár István az érseknek azt a mind ez ideig jó-részt feldolgozatlan munkásságát vizsgálja, amelyet városa érdekében, annak fejlődéséért, kultúrájáért tett és kezdeményezett. Neve a főszékesegyház és az érseki rezidencia déli szárnyának építtetőjeként volt elsősorban ismert. Azt már kevesebben tudták, hogy az ő nevéhez fűződik az első magyar nyelvű tanítóképző intézet felállítása, rajziskola alapítása, városszépítő bizottság létrehozása, vasárnapi iskolák, kaszinó társaság létesítése, az egri fürdők és a csillagda kiépítése, valamint a várkultusz megteremtése. A város mindig számíthatott kegyura és örökös főispánja támogatására, akár a zsidók letelepedésének engedélyezéséről, akár a város katonai terheinek könnyítéséről volt szó.

Hasonló, ugyancsak új forrásokat feltáró munkát végzett Hölvényi György, aki az egri pátriárka érsek főpásztori tevékenységét mutatja be a vizitációs jegyzőkönyvek tükrében: szervezői, templonépíttetői, iskolapolitikusi munkáját, és a hívek lelki szükségleteire figyelő, papjainak példát mutató főpapot.

Kajtár Mária azt a kérdést vizsgálja: mi a helye Pyrker Lászlónak kora magyar irodalmában, és milyen nyomot hagyott irodalmunkban. A szerző, végigtekintve a kor hazai irodalmát, jogosan állapítja meg, hogy Pyrker két ponton találkozik a magyar irodalommal. Először hozzájárult az akkor kialakulóban lévő nemzeti eposz szellemi hátterének tisztázásához, másodszer pedig a vele kapcsolatos vita során, amikor Toldy Ferenc és Bajza József — Kazinczy ellenében — élesen vetette fel, hogy egy magyar író miért nem magyarul ír. A polémia megnyugtató módon Kajtár Mária zárja le, amikor Kölcsey Ferencnek Pyrkeréről írt engesztelő szavaival szolgáltat igazságot az érseknek.

Bitskey István Pyrker és az európai irodalom kapcsolatát vizsgálja, elhelyezve őt a korabeli német, osztrák, olasz irodalomban, külön kiemelve Joseph von Hormayr körével való kapcsolatát, a német és olasz klasszikusok tanulmányozását, valamint az ő írásaira tett hatásukat. Bitskey kérdését: vajon Pyrker ismerte-e Kazinczy Fogságom naplója c. könyvét, érdemes lenne ki-

terjeszteni arra is, vajon mit ismert a németül író, de magyarul beszélő és olvasó főpap a magyar irodalomból.

Harasztiné Takács Marianna a 194 festményt tartalmazó Pyrker-képtár keletkezését vizsgálja és a főpap által adományozott gyűjteménynek a sorsát, helyét, jelentőségét a mai Szépművészeti Múzeumban. Részletesen foglalkozik a Pyrker-t ért művészeti hatásokkal, előtanulmányaival, amelyek segítették a kitűnően válogatott gyűjtemény kialakításában. (Függelékben közli az 1836-os átadási jegyzéket, a képek leírását.)

Rózsa György a Pyrker-ikonográfia képtípusaival foglalkozik, jellemezve és magyarázva az egyes csoportba sorolt képeket, ismertetve keletkezésüket.

Az Emlékkönyv, amelyet Hólvényi György szerkesztett, kiállításában, anyagának gazdagságában is méltó a műértő főpaphoz. Kiegészíti a kötetet a Roland Dobersberger összeállításában készült bibliográfiai vázlat, amely az érsek munkáiról, műveinek fordításáról és a legfontosabb Pyrker-irodalomról ad számot. (Nagy érdeklődéssel várjuk az osztrák szerző kiadás előtt álló Pyrker László monográfiáját, amely az érsek teljes munkásságáról ad majd képet.) Az Emlékkönyvet negyvenhat, technikailag is kifogástalan kép teszi gazdagabbá. Ezek válogatások a Pyrker-gyűjteményből, ill. az érseket ábrázoló korabeli képekből.

A szép kötet az egri székesegyház felszentelésének 150 éves évfordulóján jelent meg az egri egyházmegye kiadásában, hogy így emlékezzék meg legjelentősebb klasszicista műemlékünk építetőjéről, a sokáig méltatlanul agyonhallgatott főpapról.

T. Erdélyi Ilona

Andrea Seidler—Wolfram Seidler: Das Zeitschriftenwesen im Donauraum zwischen 1740 und 1809. Kommentierte Bibliographie der deutsch- und ungarischsprachigen Zeitschriften in Wien, Pressburg und Pest-Buda. Schriftenreihe der Österreichischen Gesellschaft zur Erforschung des 18. Jahrhunderts. Hrsg. von Moritz Csáky. Böhlau Verlag, Wien—Köln—Graz, 1987. 294.

Jelen bibliográfiát, amely a Duna-táj sajtóját dolgozza fel az 1740 és 1809 közötti időszakban, szerzői — mint arról az előszóban értesülünk — egy később elvégzendő munkájuk előtanulmányának szánták. Bécs, Pozsony és Pest-Buda német és magyar nyelvű periodikáinak összehasonlító elemzését kívánják a későbbiekben elvégezni. Tervezett munkájuk fontos és hiánypótló vállalko-

zás, mert e három város kulturális és irodalmi életéről, általában a Duna-táj szellemiségéről teljes képet csak folyóirataik, lapjaik összehasonlítása, komparatív vizsgálata után kaphatunk.

Az annotált bibliográfia közvetlen előzményei közül három munka kívánkozik említésre, amelyek közül kettőre a szerzők is hivatkoznak. Az egyik: Joachim Kirchner 1969-ben Stuttgartban megjelent háromkötetes munkája, Bibliographie der Zeitschriften des deutschen Sprachgebietes bis 1900, amely több, a Duna-tájon megjelent német nyelvű folyóiratot is magában foglal, ill. Helmut W. Lang: Die Zeitschriften in Österreich zwischen 1740 und 1815. (In: H. Zeman (Hrsg.): Die österreichische Literatur... I., Graz, 1979. 2–3. 228.) Kirchner munkája anyagában gazdag, használatát azonban megnehezíti elrendezése. 19 csoportra bontja a tárgyalt folyóiratokat, elsősorban tartalmi szempontok szerint osztályozva. Az egyes sajtóorgánumoknak a tartalom, a szerkesztői program vagy akár a célkitűzések szerinti elkülönítése nehéz feladat az adott korban, különösen a szórakoztató, az irodalmi és a kor legnépszerűbb, ún. "erkölcsnemesítő" folyóiratainál, amelyek közönségükhöz alkalmazkodva, előbb vagy utóbb vegyes lapokká váltak, ha fent akartak maradni. A másik előzmény: Helmut W. Lang bibliográfiája 1815-ig vizsgálja az osztrák sajtót. Beosztása és csoportosítása meggyőző, bizonyára terjedelmi okoknál fogva azonban hiányoznak belőle az egyes lapok előfordulási helyének feltüntetése, ill. a korabeli forrásokra való utalások, valamint az egyes tételek jellemzése.

Harmadik előzményként — legalábbis magyar vonatkozásban — A magyar sajtó történetének I. kötetét említhetjük, amely 1978-ban jelent meg, Kókay György szerkesztésében. (A Seidler-bibliográfia által vizsgált kor hazai folyóiratait Kókay György dolgozta fel.) A két kötet műfajában nem azonos, az időszakaszt és az anyagot tekintve mégis sok az érintkezés, így ez is sok ösztönzést adhatott, mint arra a kötet előszavában a szerzők utalnak is.

Ilyen előzmények után jelent meg Andrea és Wolfram Seidler kötete, amely mind a három említett munkánál teljesebb. Anyagát nem különíti el a német, ill. magyar nyelvű periodikákra, hanem mind a két nyelven megjelent lapokat magában foglalja. Azon periodikákat vizsgálja a kötet, amelyek nem korlátozódtak a politikai események, hírek közlésére, hanem művészeti, tudományos, morális, pedagógiai vagy vallási kérdésekkel is foglalkoztak.

A kötet bevezetője beszámol a kutatás jelenlegi állapotáról, megindokolja a választott időhatárt, ismerteti a célkitűzéseket, a módszert, eligazít a kötet használatát illetően. A szerzők röviden felvázolják a korabeli bécsi,

majd a pozsonyi és pest-budai sajtóviszonyokat, valamint azt a szellemi és politikai légkört, amelyben a lapok megjelentek.

A kötet bibliográfiai anyaga három részre oszlik: az első és legterjedelmesebb (A) azoknak a periodikáknak a leírását adja, amelyek napjainkban is feltalálhatók, ellenőrizhetők és leírhatók. Az egyes címek betűrendben követik egymást. A második, jóval rövidebb rész (B), ugyancsak betűrendben, azokat a címeket sorolja fel, amelyek ma már nem lelhetők fel, de a szakirodalom nyilvántartja őket, ill. korabeli források (hirdetések, előfizetési felhívások, kortársi lapokban megjelent ismertetések stb.) őrzik nyomaikat. A harmadik rész (C) mindössze néhány oldal. Városokra bontva, azokon belül pedig időrendben sorolja fel Bécs, Pozsony és Pest-Buda periodikáit, címek szerint, szögletes zárójelben hivatkozva az A, ill. B részben olvasható leírásukra. A C, azaz az időrendi és városok szerinti csoportosítás teljes áttekintést nyújt az itt tárgyalt korszak sajtójáról.

A bibliográfia beosztása szerencsés, mert e hármas tagolás lehetővé teszi az anyagban való gyors eligazodást, a jó tájékozódást és kizárja az ismétléseket, az átfedéseket. Az első rész (A) adja az egyes lapok leírását. Ezekből a néha csak féllapos, de gyakrabban oldalas, sőt több oldalnyi alapos, gondos és minden fontos részletre kiterjedő annotációkból az olvasó megtudja, hogy hol található az egyes folyóiratok példányait. (Teljességre nem törekednek a szerzők, tehát minden lelőhelyet nem sorolnak fel.) Az olvasó szinte mindent megtud az általa keresett sajtóorgánusról: ki vagy kik szerkesztették, ki vagy kik adták ki, hol, mikor, milyen időközökben és milyen terjedelemben jelent meg. A kötet nagy értékei az A részben található leírások, amelyek amellet, hogy gondosan, minden kötetet kézbe véve készültek és regisztrálnak minden fontos adatot, jellemzik a folyóiratokat: tartalmukat, irányukat, korabeli fogadtatásukat, kitérve minden menet közben bekövetkezett változásra. Minden fontos részletre kiterjed a szerkesztők figyelve, miáltal nagy segítséget nyújtanak a kor kutatójának éppúgy, mint a pusztá érdeklődőnek. Segítik a könyvtárosok munkáját is: a bibliográfia ismerete után az olvasó tudja, hogy mit kérjen, mit hol keressen, de tudja azt is: mit kell kézbe vennie, mit várhat a folyóirattól.

A kötet harmadik része (C), amely időrendi és városok szerinti áttekintést nyújt, alkalmas néhány következtetés levonására. Közülük kettőt szeretnénk megemlíteni. A szerzőpáros a bevezetőben megindokolta, hogy miként dolgozta fel az adott időszak sajtóját. Kimondta, hogy nem törekszik teljességre, tehát eltekint a latin és más nyelvű, azaz nem német és nem magyar nyelvű lapoknak a regisztrálásától. Szempontjukat el kell fogadnunk, hiszen min-

den szerzőnek fel kell állítania bizonyos határokat és korlátokat önmaga számára, ha kitűzött célját meg akarja valósítani. Feltételezhető, egyben remélhető, hogy lesznek majd, akik a munkát folytatják és sort kerítenek a Duna-táj szláv és román nyelvű lapjainak a feldolgozására is. Nagyobb problémát jelent számunkra az, hogy hangsúlyozva a Duna-táj, a Bécs—Pozsony—Pest-Buda vonal jelentőségét az adott korban, a szerzők mellőzték többek közt az erdélyi sajtó, valamint Kassa és Komárom lapjainak a feldolgozását. Erdély és Kassa valóban távol esik az említett vonaltól, Komárom azonban a Duna partján fekszik, és ez időben — elég csak Csokonaira, Péczeli József-re, Vályi Klárára stb. utalnunk — jelentős szerepet játszott irodalmi életünkben. Péczeli szerkesztésében jelent meg 1789-ben a Mindenyes Gyűjtemény, amely fő célját a nemzeti nyelv fejlesztésében és hasznos ismeretek terjesztésében látta. A lapot Görög Demeterék bécsi köre — miként Révai is — nagy elismeréssel fogadta, feltehetően ez a lap is beletartozott abba a szellemi vérkeringésbe, amely a bécsi, a pozsonyi és a pest-budai lapokat táplálta.

Ha Kassa nem is Duna-menti város, a 18. század második felében igen nagy szerepet játszott a magyar művelődésben és az irodalomban. Itt jelent meg 1788-ban az első önálló magyar nyelvű folyóirat, a Magyar Museum az ún. kassai magyar társaság, Batsányi, Kazinczy, Baróti Szabó kiadásában. De itt jelent meg Kazinczy Orpheusa is, amely összegyűjtötte a kor magyar irodalmának szinte valamennyi jeles képviselőjét. Bár az erdélyi sajtó nem mérhető a komáromi vagy a kassai lapokhoz, Kolozsvár és Nagyszeben német nyelvű lapjai — az előbb említettekkel együtt — hiányoznak a hazai felvilágosodás palettájáról. A kép, amit elsősorban a nem magyar olvasók kapnak a magyarországi sajtóról, nem eléggé árnyalt, mert éppen azok a folyóiratok, lapok hiányoznak róla, amelyek az időben a legfontosabb kezdemények, sőt kiteljesedések voltak. Kassa és Pest-Buda magyar szellemi életét összehasonlítva megállapíthatjuk, hogy a magyar irodalmat és művelődést akkor Batsányi és Kazinczy városa képviselte, míg Pest-Buda vagy Pozsony inkább csak a német és a bécsi hatások felvevője volt.

Mindent összevetve azonban a Seidler-féle bibliográfia a felvilágosodás-kutatás nagy eredménye, amely elsőként foglalja össze ilyen teljességgel a három város korabeli sajtóját és ad egy kitűnő, alapos, jól használható segédkönyvet a korszak kutatóinak és a kor iránt érdeklődőknek.

T. Erdélyi Ilona

Lettre à M. de Voltaire ou Plainte d'un Hongrois (1764). Texte publié par Imre Vörös (Új Történelmi Tár — Fontes Minores). Budapest, 1987. Akadémiai Kiadó, 57.

Az 1911-ben megszűnt Történelmi Tár folytatása kíván lenni az új sorozat (Fontes Minores), amely a magyar történelem legkülönbözőbb korszakaiból közül kis terjedelmű, forrásértékű szövegeket. A tervek között szerepel például Károlyi Sándor ismeretlen naplójának kiadása, Szekfű Gyula és Hóman Bálint levelezésének közzététele, mind ez ideig azonban, sajnos, csak az első kötet jelent meg. A sorozat elindításának külön aktualitást adott a SIEDS budapesti kongresszusa, hiszen a francia nyelvű kötet igen alkalmas volt arra, hogy nemzetközi közönség elé tárja Voltaire magyarországi hatásának egyik érdekes példáját.

A francia szöveg átírt változatát a kézirat néhány oldalának fakszimiléje előzi meg. A főszöveg a verses levélen kívül a szerző(k) elő- és utószavát, valamint lapalji jegyzeteit is tartalmazza. A sajtó alá rendező rövid tanulmányban foglalta össze a szöveg által felvetett kérdéseket, és válogatott bibliográfiában tekinti át a kötet végén a Voltaire-recepció magyarországi problémáit vizsgáló munkákat.

Vörös Imre a lényegre összpontosítva ismerteti a kézirat kalandos sorsát, nem is titkolva, hogy esztétikai értéke igen csekély. Irodalmi érdekességét inkább csak az a tény adja, hogy a francia szöveget báró Orczy Lőrinc magyar fogalmazványa alapján Galánthai Gróf Fekete János szerkesztette meg, versben és prózában.

Az ölelkező rímeket párosokkal váltogató episztola Voltaire dicséretét zengi, szárnyaló szavakkal, majd keserűségének ad hangot, hogy Voltaire egyetemes zsenije éppen a magyaroknak nem szentel figyelmet. Amikor a képzeletbeli Voltaire-t megszólaltatja, hogy párbeszédet folytasson vele, önmagát némi — egyáltalán nem megalapozatlan — öniróniával "lapos versfaragónak" nevezi, és sok-sok naiv élcet csíhol ki a franciául nehezen rímeltethető magyar nevekből. Voltaire után meglepő módon Mária Terézia dicsőítésére tér át, majd azt veti Voltaire szemére, hogy az általa megénekelte témák közül a "legnagyobb", a "hasonlíthatatlan, páratlan" királynő jótulajdonságait megörökítő történetek is hiányoznak. Mint a sajtó alá rendező is hangsúlyozza, a komolyabb, politikailag is értelmezhető mondanivalót az utószó közvetíti, az tartalmaz heves támadást a klérus és a cenzúra ellen. Fekete ott nem hallgatja el, milyen személyes sérelem motiválta éles cenzúra-ellenességét, vé-

gül azonban visszatér a levél kiindulópontjához: célja mindenekelőtt az volt, hogy a francia szerző dicséretét zengje.

Vörös Imre azzal a filológiaiilag bizonyára megközelíthető kérdéssel nem foglalkozik, vajon eljutott-e a levél a címzetthez, és hogyan reagált rá. A Voltaire--Fekete-levelezés első fennmaradt darabja 1767-ből való, tehát későbbi, nem volna azonban érdektelen felderíteni, mi lett a sorsa ennek az episztolának, mielőtt a Károlyi-levéltár anyagában hosszú időre elrejtőzött az utókor elől, névtelenségbe burkolózva. A sajtó alá rendező figyelmét elsősorban az ragadta meg, hogy -- legalábbis papíron -- egymás mellé került az infámis Egyházat támadó Voltaire és a központi államhatalmat az Egyház rovására is erősítő királynő. Ennek a kuriózumszámba menő -- és tisztavirágéletű -- történelmi helyzetnek az összetevőit igen szépen bontja ki az elemző, megmutatva, hogyan fért meg egymás mellett egy adott történelmi pillanatban a magyar nemesi hazafiság érzése, a Habsburg-hűség és a Voltaire-imádat. Az elemzés legfőbb tanulsága, hogy a francia felvilágosodás kulcsszavai óhatatlanul jelentésváltozáson mentek keresztül a két magyar nemes tollán, s csak így alkothattak groteszk egységet a magyar patriotizmus érzésével. Ez a befogadás-esztétika szempontjából sem elhanyagolható tanulság túlnő a szöveg ön-értékén, és így joggal elmondható a könyvről, hogy nemcsak a szövegközlés példamutatóan pontos, de a kommentárok is lényegre törőek, vagyis méltóképpen indult útjára egy új sorozat.

Kovács Ilona

* * *

William Mills Todd: Fiction and Society in the Age of Pushkin. Cambridge, Massachusetts and London, England, 1986. Harvard University Press, 265.

A klasszikus irodalmi művek keletkezéstörténetével, társadalmi háttérének és ún. irodalmi környezetének vizsgálata mindig érdekes feladatot jelent a filológusnak: az új eredményekre, érdekes és elgondolkodtató meglátásokra, eddig rejtett vagy nem kellően hangsúlyozott összefüggésekre bukkanhat rá a kutatás során. W. M. Todd könyve egy ilyen vállalkozás igazán sikeres megvalósítása: az irodalom és a társadalmi élet egymásra hatását elemzi három konkrét mű kapcsán úgy, hogy előzetesen részletes áttekintést ad az ideológia fogalmáról általában, majd egy Puskin-korabeli változatáról, az előkelő társaság (polite society) ideológiájáról, valamint a kibontakozóban lévő iro-

dalmi intézményekről (könyvkiadás, folyóiratok alapítása, az irodalomkritika kialakulása). Az Anyegint, a Korunk hőseit és a Holt lelkeket beleállítja ebbe a közegbe s innen közelíti meg mindhárom mű belső világát, műfaji jellegzetességeit és az írók viszonyát hőseikhez és az irodalmi fikcióhoz.

A könyv első fejezete (A Russian Ideology) igen sok lényeges problémát vet föl, a szó értelmezésének történeti vonatkozásaitól kezdve egyes ideológiák (jelen esetben a 19. sz. első felének orosz szalonélete) történeti formáinak, megvalósulásainak értékelésével bezáróan. A szerző kiindulópontja a következő: az ideológia nem arra való, hogy félreértésre vezessen, a társadalom valóságos belső mozgásainak elkendőzésére szolgáljon valamely magasztosnak hirdetett eszme nevében, hanem arra, hogy jelölje a realitással, az élettel való gyakorlati viszonyt. Tehát nem olyasvalami, amiben "hinni kell", amit szentnek, megmáshíthatatlannak kell tartani, hanem egy mozgó, eleven jelzőrendszer. Ezért az ideológia kutatójának két tengelyre kell állandóan tekintettel lennie: az egyik az, amelyik az ideológia helyét, másik pedig tudatosságának fokát jelöli. Todd az ideológia különféle definícióinak (egyebek közt Marx, Szolzsenyicin, Roland Barthes, az Usakov-szótár) szembeállításával sajátos megvilágításba helyezi az egész problémát, rámutat arra, hogy ezek a definíciók — akár az ideológia filozófiajellegét (Usakov-szótár, szovjet értelmezések), akár tudományos valóságglátás-mivoltát (Marx) hangsúlyozzák, mindenképpen szoros függőségben vannak az ideológiát alkotó és fenntartó közegek célkitűzéseitől, tehát a gyakorlatban egyaránt szociális taktikának bizonyul mindenfajta ideológia. Érdekes az az eszmeuttatása, hogy Szolzsenyicin miért egy 18. századi (Condorcet) ideológia-fölfogásra hajlik, mely az ideológiát tudatos csalásnak tekinti: ebben az esetben ugyanis megjelenik a felelősség tényezője, az ideológiai gonosztevők vétkének súlyossága.

Ez az elméleti bevezetés alapozza meg a három irodalmi mű sajátos szemléletű interpretálását: annak bizonyítását, hogy a háttér, a kulturális közeg (itt: polite society) valóban tudományos és nem vulgár-szociológiai vizsgálata milyen sok új szintet tárhat föl a műben, s milyen mértékben alkalmas az adott mű mélyebb rétegeinek, az író "ideológiájának" megvilágítására.

Puskin Anyeginjének elemzése (Eugen Onegin: "Life's Novel") érdekes összefüggések föltárásával örvendezteti meg az olvasót. Belinszkij híres — és ezért eléggé elkoptatott — meghatározásának, mely szerint az Anyegin az orosz élet enciklopédiája elmélyítésével s ugyanakkor tartalmának konkrét tételével hallatlanul friss és eleven olvasatot tud megteremteni. Belinszkij

mondata ugyanis sokáig azért zárta le, vágta el a mű nagyon is izgalmas "társadalmi rétegeinek" kibontását, mert idézői, felhasználói csupán sommás összegzésnek, egyfajta vulgár-szociológiai megközelítés ideológiájának szánták, s ezzel "bezárták", megmerevítették a művet. (Elsősorban tankönyvek, diákoknak szánt kiadások előszavai estek ebbe a hibába, hiába születtek olyan kiváló szovjet Anyegin-elemzések, mint Sz. Bocsarov és J. Lotman művei, melyek az amerikai szerző számára is alapvető tanulságot szolgáltatottak.) W. M. Todd ezúttal megfordítja az irányt: a Belinszkij-idézet segítségével megnyitja az Anyegin gazdag és változatos világának egy sajátos értelmezési síkját: azt követi nyomon, hogy az adott kulturális közeg miként hat a verses regény hőseire, s a hagyományokhoz, a konvenciókhoz való viszony mikor válik élő, alkotó, egyént gazdagító forrássá, s mikor meddő lázadássá vagy ugyancsak meddő rutinná.

A szerző nem kevésbé eredeti szempontból vizsgálja Lermontov Korunk hőse c. regényét (A Hero of Our Time: The Caucasus as "Amphitheater"): míg a puszkini mű elemzésében az élet teljessége, a részletek gazdagsága kap könyvében az eddigiekhez képest nagyobb hangsúlyt, hogy bemutassa a kultúra harmóniát, megbékélést teremtő erejét, addig Lermontov regényében éppen a kiéleződések, a diszharmónia, az előkelő társaság epésebb, az ún. természeti világ (a Kaukázus) illúziótlanabb ábrázolásának okai után kutat. Ezért a Korunk hőseit nem annyira ún. pszichológiai regény mivoltában vizsgálja, hanem a könyv első részében jelzett kultúrtörténeti aspektusból, s az "előkelő társaság"-hoz való viszony mellé még egy új szempontot vezet be: a színpadiasságot, mely majdnem minden szereplőben kisebb-nagyobb mértékben föllelhető. A színház Lermontov világában az előkelő társaság metaforája, a regény cselekményének színhelyét — a Kaukázust — a szerző nemegyszer amfiteátrumnak nevezi. Lermontov — Todd értelmezése szerint — a világot színházzá szűkíti le, hogy legfontosabb jelenségeit megragadhassa, ellentétben a puszkini tágassággal, gazdagsággal. S ugyancsak sok új meglátással gazdagítja a műelemzést a Lermontov életrajzában fölfedezhető színpadiasság bemutatása a költő levelezése, a kortársak naplói, visszaemlékezései alapján.

Az "előkelő társaság" Gogol Holt lelkek c. regényével is olyan lényegi összefüggésben van, mint az előző két esetben, bár ebből a szempontból ritkán szokták értelmezni a regényt. Ju. Mann kismonográfiáját (V poiskah zsivoj dusi, Moszkva, 1984) tarthatjuk olyan vállalkozásnak, mely a Holt lelkek ún. irodalmi és társadalmi környezetét is fölvonultatja a mű hátterében. Todd elemzésének is ez a kiindulópontja, bár itt nem elsősorban a leíró-filológ-

giai szempontok érvényesülnek, hanem Gogol és a korabeli ideológia szembesülése, író és kor egymást formáló összeütközése.

A kötet végén a szerző összefoglalja az orosz regény és az orosz társadalom egymásrahatásának legfontosabb mozzanatait, s megállapítja, hogy a társadalmi élet esztétizálódása, valamint a szociális és társadalmi konvenciók értelmezésének különböző lehetőségei a három elemzett regényben nyelvi kifejezést, művészi megvalósulást kaptak olyan szinten, hogy méltán nevezhető a 19. század első négy évtizede "az orosz irodalom aranykorának".

Dukkon Ágnes

Karl Fehr: Jeremias Gotthelf. Poet und Prophet-Erzähler und Erzieher. Zu Sprache, dichterischen Kunst und Gehalt seiner Schriften, Bern, 1986. Francke Verlag, 262.

A szerző a 19. század és a realizmus kérdéseinek avatott kutatója, aki több évtizeden keresztül foglalkozott a svájci német irodalom három nagy egyéniségével: Gottfried Kellerrel, Conrad Ferdinand Meyerrel és Jeremias Gotthelffel. Ezt a Pro Helvetia-Alapítvány támogatásával megjelent kötetet, amelyben Gotthelf-tanulmányait gyűjtötte egybe, úgy tekinthetjük, mint a Metzler-féle Realien zur Literatur sorozat Gotthelf-összegezésének (M. 60.) kiteljesítését, kiegészítését. Miután a sorozat műfaja és terjedelme akkor nem adott módot arra, hogy megállapításait igazolja, érveit kifejtse, a szerző most pótolta a mulasztottakat.

Keller és Meyer művei nálunk ismertebbek, mint Gotthelféi, azaz — polgári nevéen — Albert Bitziuséi. Az előbbiek regényei beépültek irodalmunkba és irodalmi köztudatunkba, mert világuk közelebb állt és áll olvasóinkhoz, mint Gotthelf hősei. A lützelflüh-i lelkész, az iskolaszervező és népnevelő író a későn induló alkotók közé tartozott. Negyvenéves korában, 1837-ben jelent meg Der Bauernspiegel (Paraszttükrök) című kötete, amelyben a herderi ösztönzésektől sem függetlenül megörökítette szűkebb hazája, az Emmental népének életét, költői tehetségét.

1854-ig, haláláig tizenkét regénye, hetven elbeszélése jelent meg, és számos népművelő, ismeretterjesztő műve. Íróként mindvégig a Gotthelf nevet használta, hogy elkerülje a szükségszerű összeütközést egyházi feljebbvalóival, akik nem nézték volna tétlenül az amúgy is liberális hírben álló lel-

kész félreismerhetetlen világnézetű, kíméletlen társadalomábrázoló, éles hangú regényeinek megjelenését.

A jelen kötet tizenöt tanulmányt fog egybe. Tematikai és módszertani szempontból meglehetősen színes képet mutatnak, két vonásuk mégis összekapcsolja őket: szerzőjüknek az írói nyelv és a lélekábrázolás iránti fokozott érdeklődése. Karl Fehr e számunkban ismertetett Meyer-kötetében élet és mű összefüggéseit vizsgálva a biográfiára tette a hangsúlyt, itt a mű áll az előtérben. Az életrajzi vonatkozások — egy tanulmány kivételével — csak az egyes alkotásokat motiváló elemekként jelennek meg. A második tanulmány a kivétel, amely az álnév választásának hátterét világítja meg. A társadalmi kérdések iránt fogékony lelkész, a szegények iskolájának szervezője jól tudta, hogy saját neve alatt nem jelentetheti meg szépírói műveit, mert nyíltan nem vállalhatja társadalmi mondanivalójukat. Az írói álnévként választott név keresztnevét Jeremiás próféta alakja sugallta. Kettejük helyzetében az író, aki ugyancsak papi családból származott, több azonosságot vélt felfedezni. Elszigeteltségében, az őt körülvevő értetlenségben ő is hiába dörögte el figyelmeztetéseit, mondta ki keserű igazságait, sem a nép, sem a világi, sem az egyházi hatalmasok nem hallgattak rá. Az ő szavai is pusztába kiáltott szók maradtak, mint egykor a harcos prófétái. Az álnév második része Bitzius Istenbe vetett erős hitét tükrözi: az Úr az ő gyülekezetét meg fogja segíteni, mint ahogy őt is megsegítette. A Paraszttűkör nagy sikere végleg eldöntötte Gotthelf-Bitziusnak a névválasztással kapcsolatos kételyeit. Mindvégig megtartotta ezt, s minden találgatást, azonosítási kísérletet ügyesen kivédett, mint arról Fehr érdekes beszámolóját olvashatjuk.

Néhány tanulmány Gotthelf sajátos írói nyelvének kialakulásával foglalkozik. A szerző meggyőzően bizonyítja, hogy a svájci írónál az irodalmi nyelv és a nyelvjárás szelleme és mesteri vegyítése soha nem volt öncélú, hanem tudatosan választott eszköz, amely a hegyi nép és a környezetrajz, az életmód realista, hangulatteremtő jellemzését és ábrázolását szolgálta. A nyelvi eszközök páratlan gazdagsága, mint azt Fehr megállapítja és dokumentálja, hosszú fejlődési folyamat, alapos felkészülés eredménye volt. Kimutatható, hogy miként fonódott össze Gotthelf író nyelvében a sok évtizedes papi hivatás, a lelkészi gyakorlat a filozófiai irodalmi stúdiummal, amely egész életét végigkísérte. Gotthelf jól tudta, hogy egyéni, irodalmi nyelvet és tájnyelvet vegyítő regényeivel szűkebb körben lehet csak népszerű, mégis ragaszkodott e sajátosságához. Hiába kérlelte őt, mégpedig épp a szélesebb körű népszerűség érdekében, az időben kiadója, a berlini Julius Springer, Gotthelf nem tágított.

Több tanulmány foglalkozik műhelykérdésekkel. Gazdagon illusztrálva mutatja be a szerző, hogy az író miként hasznosította elbeszéléseiben a falu egyes eseményeit, miként vette át egy-egy hősének jellemzését pl. a gyászbeszédeiből, amelyekkel gyülekezetének egy-egy tagját az utolsó útra kísérte.

Több tanulmány az életmű legfontosabb darabjainak szerkezeti kérdéseivel, az írói hasonlatok kialakulásával, a szövegváltozatok kérdésével foglalkozik. Néhány rövidebb írás Gotthelf népművelői, papi tevékenységének néhány vonatkozását taglalja: miként jelentkezik a lelkipásztor erkölcsi értékrendje és felfogása az egyes művekben, ill. miként látja Gotthelf az ideális nevelőt és miként formálódik, módosul nála ez a kép.

Karl Fehr, mint Meyerrel foglalkozó tanulmánykötetében is tanúságát adta, kivételes érzékenységgel fordul a bonyolult lelkű hősök felé. Gotthelf regényeiben eme érdeklődése gazdag anyagot talál. A zárt svájci völgyek és a magas hegyek világtól elzárt, belterjes életű lakóinak kedélyét meghatározta a környezet és életmód, mint arról Gotthelf hírt adott. Hőseinek, elsősorban asszonyalakjainak ábrázolásával a svájci író az igazi nagy lélekábrázolók közé sorolható — erről a tanulmányíró is meggyőzi az olvasót. Elemzése arra is felhívják figyelmünket, hogy Gotthelf vérbeli realista, aki hitelen adja vissza a berni fennsík népének életmódját, gondolkozását.

A szerző azt a tételt nagy erővel cáfolja, mely szerint a svájci író csak ösztönös tehetség, "népíró" volt. Fehr tanulmányai meggyőznek arról, hogy Gotthelf a kor egyik legnagyobb lélekábrázolója és nyelvművésze, aki az egyéni és a közösségi élet vonatkozásában fontos, alapvető erkölcsi nézeteket tudatosított műveiben és számos új vonással gazdagította ismereteinket a kor emberéről, közelebbről a berni vidék népéről. Gotthelf tudatosan és alaposan képezte magát, hogy felkészüljön az írói pályára, és mindvégig nagy művészi ambícióval dolgozott.

Karl Fehr egyes megállapításait, tételeit alaposan és meggyőzően igazolja, sőt úgy tűnik, hogy itt-ott már nyitott kapukat dönget. Azzal egyetértünk, hogy a tájnyelv használata hátráltatta igazi sikerét, sőt hozzátehetjük, hogy talán ez is csökkentette műveinek magyarországi terjedését, népszerűségét.

T. Erdélyi Ilona

Manfred Frank: Das individuelle Allgemeine. Textstrukturierung und Textinterpretation nach Schleiermacher. Frankfurt am Main, 1985². Suhrkamp, 383.

Frank könyvének jelentősége nem egyszerűen abban áll, hogy Schleiermacher teoretikus munkásságának olyan mélyreható, alapvető tanulmányozása, mely csakis Diltheynek a múlt század hetvenes éveiben folytatott kutatásaihoz (Leben Schleiermachers, 4 kötet) hasonlítható. Nem is egyszerűen abban, hogy benne Schleiermacher elméleti írásainak egy olyan miniciózus, ám egyben lényegre törő olvasatát kapjuk kézhez, melyből kitetszik az eddigi Schleiermacher-megközelítések egyoldalúsága és sok esetben tendenciózus félresiklása. Igazi jelentősége abban áll, hogy Schleiermachert egy olyan gondolati teljesítmény megteremtőjeként állítja elénk, aki egyidejűleg képes közvetíteni a nyelv strukturális dominanciáját képviselő (poszt)strukturalista elméletek, valamint az egzisztenciál-hermeneutika irányában. Mint írja, Schleiermacher nyelv- és szubjektumelméletének újraértelmezésével egy olyan integratorikus potenciál válik hozzáférhetővé, mely korunk divergáló értelmezésméleteinek közelítését, azok egyoldalúságának legyőzését lehetővé teszi. A legfőbb ilyenfajta félresiklás még Dilthey Schleiermacher képének igézetében történik, melyben egyértelműen a pszichológiai interpretáció került fölénybe, míg a grammatikai és a technikai háttérbe szorult, ill. teljesen beleolvadt a pszichológiaiba. A grammatikai interpretáció újrafelfedezése Schleiermacher hermeneutikájában H. Kimmerle, P. Szondi, ill. H.-G. Gadamer kisebb, Schleiermachert érintő tanulmányaiban következik be, tehát ennyiben Frank ilyen értelmű hangsúlyváltása nem előzmények nélküli. "A nyelvben megszüntetve-megőrzött az interpretációk összessége, mely egy meghatározott történeti kontextusban egy adott társadalom létez és a másikkal való gyakorlati viszonyulását képezi. S minthogy elvileg nincs interpretáció, mely kiiktathatná az interpretáló különösségét (mert -- más szóval -- a nyelvek sohasem neutrálisak, hanem elvileg individuais általánosak), minden beszéd részesedik a 'nyelvi kör' általános nem-általánosságában..." (183.) Schleiermacher alapvető és máig érvényes gondolata -- már egyik 1805-ös töredékében utal erre, miszerint mindaz, amit a hermeneutikában előfeltételünk kell, csakis a nyelv! --, hogy a nyelv közössége adja a gondolkodás lehetőségét, ám egyben minden nyelv akkor igazán valószínűsíti, ha individualizálódik (1805-ös Etika). A hermeneutikai művelet éppen ebben a köztes térben lép fel, éppen ama felismerésből következően, hogy "az individualis radikális 'átvihetlensége' megghiúsítja a szemiotikai eljárásmodok felé tör-

ténő tájékozódást és kikényszeríti az értelem-megértés lényegére irányuló alapvető reflexiót". (313.)

Frank helyesen ismeri fel, hogy a klasszikus német idealizmus reflexió-filozófiájához képest Schleiermacher hermeneutikája egy paradigmaváltás első stádiuma: "Az öntudatnak a nem adekvátan reprezentálható létől való függőségének felfedezésében... egy paradigmaváltást látunk, mely ugyan nem viszi végbe az ontoteológiai reprezentacionizmus lezárását, hanem csak előkészíti." (121.) Schleiermacher Dialektikájának (1822) olvasói azt láthatják, hogy itt egy olyan metafizika kritikát fejtett ki, főként a dialogikus-dialektikus platóni filozófiára visszanyúlva, mely igazi jelentőségét, majd csak századunk fundamentálonológiai próbálkozásaiban éri el.

A könyvnek azonban kárt okoz a mindenáron való aktualizálás, az időnkénti gyors kapcsolatteremtés pl. Sartre filozófiájával, s talán ez eredményezi, hogy olyan nyelv- és kommunikációelméleti kezdemények, mint az 1790-es években írott Über den Stil és a Versuch einer Theorie des geselligen Betragens nem kapják meg méltó elemzésüket.

Azonban Franknak ez a könyve, valamint kisebb tanulmányai (pl. a Das Sagbare und das Unsagbare kötetben), s persze Schleiermacher Hermeneutikájának általa gondozott kiadása hozzájárult ahhoz, hogy a hetvenes évekre Schleiermacher eleven és jelenünk filozófiai-esztétikai problematikáját illetően meghatározó gondolkodóvá vált. Egyik újabb tanulmányában éppen Schleiermacher hermeneutikájának eredményeire támaszkodva a szövegmegértést a tisztán re-konstruktív (nyelvi), ill. projektív (egzisztenciál-ontológiai) egyoldalúságokon segíti túl: "...egy szöveget megérteni annyit tesz, hogy univerzális jelentéseinek, intencióinak és referenciáinak megfejtésén túl egy, a mű kompozíciója által ugyan motivált, ám nem levezethető hipotézist kell kibontani a formáról és a módozatról, ahogyan a szerző a fellelt eszközökkel — struktúrákkal és műnimmel — egy individuális értelmet projiciált." (Was heisst einen Text verstehen?)

Frank egyértelműen megvédi Schleiermacher elméletét a reflexiófilozófiai meghamisítástól és rámutat arra, hogy a dologba és annak igazságába egyként belebocsátkozó szándék ott munkál hermeneutikájában, amit Gadamer elvitat tőle. Schleiermacher "argumentumokkal védi a szubjektum azon igényét, hogy része lehessen a nyelvi történésben, s éppen az értelemmegértés és a szövegstrukturalás közti ismeretelméleti konfliktus tekintetében ezek az argumentumok semmi más történeti reprízzel nem pótolható aktualitást biztosítanak neki..." (147.) Frank könyve folytán még világosabb képet kapunk Schleiermacher szerepéről a modern hermeneutika létrejöttében.

Bacsó Béla

Udo Köster: *Literatur und Gesellschaft in Deutschland 1830—1848. Die Dichtung am Ende der Kunstperiode*. Stuttgart—Berlin—Köln—Mainz, 1984. Kohlhammer (Sprache und Literatur, 120), 181.

A szerző szociológiai szempontból közelíti meg a korszak irodalmát, ami alkalmas arra, hogy magyarázatot adjon az ellentétes jelenségek együttélésére. Elkerüli mind az immanens irodalomszemlélet, a "nevek nélküli irodalom" rejtette buktatót, a misztifikálás veszélyét, mind pedig a mechanikus "történelmi magyarázatokat". Rokonszenves elképzelésének lényege, hogy a kor irodalmát korlátozott autonómiával (is) rendelkező részrendszerekben tartja leírhatónak, amelyek összetevői különböző írásmódok (Schreibstrategie), eszmei és ideológiai irányok, irodalmi formák, valamint az irodalmi "termelés" gazdasági és társadalmi tényezői (pl. az egyes szerzők származása és képzettsége, az irodalmi piac erre az időre tehető hatalmas expanziója, a közlés új csatornáinak kialakulása, az állami beavatkozás hatásai, pl. hogy a cenzúra néha reklámot csinál, az elsősorban a hatalmas új olvasói rétegek miatt megváltozott olvasási szokások, úgymint az extenzív olvasás kialakulása és a szépirodalom előtérbe kerülése, a hivatásos író megjelenése a hagyományos mecénási rendszer továbbélése mellett stb.).

Három, tiszta formájában természetesen nem létező irodalmi részrendszert tételez fel: az ellenzéki, a hagyományos és az "irodalmiatlan" (közvetlen társadalmi hatásra törekvő) irodalmat, amelyek mindegyike más világnézet, értékrendet, esztétikát, műfaji és szövegszerkesztési eljárást jelent. Az elsőt Gutzkow: Wally, die Zweiflerin, a másodikat Tieck: Der junge Tischlermeister, a harmadikat Gotthelf: Der Bauernspiegel című művével szemlélteti úgy, hogy végig az összehasonlító elemzés módszerével él. Bemutatja így módon a Wilhelm Meister tanulóévei által sokáig meghatározott nevelési regény átváltozását társadalmi regénnyé (Zeitroman), amely immár nem az irodalmi mintára, hanem a kor társadalmi és politikai kérdéseire kíván reflektálni.

Köster valamennyi elemzett műben a kezdetben felvázolt öt ideáltipikus politikai gondolkodási irány stílust meghatározó nyomait mutatja meg, melyek szerinte a korszakot jellemzik: ókonzervatív (rendi), konzervatív (késő abszolutisztikus), liberális (alkotmányos), radikális (republikánus-demokratikus) és szocialista (demokratikus). Ugyanakkor azonban az irodalmi formák — viszonylagos — öntörvényszerű változását is szemügyre veszi (pl. a nevelési regény fiktív "szociológiájának" hosszú ideig tartó meghatározó szerepét).

A könyvnek még két erényét szeretném kiemelni. Az egyik az, hogy a vázolt kiindulási alappól következően szakít a germanisztikai irodalomban

ugyancsak hagyományos korszakolódsdi vagy-vagy szemléletével, és a korszak-elnevezések (restauráció kora, biedermeier, Vormärz) hermeneutikai háttérnek (a vizsgált korra rávetített anakronisztikus elemek, aktuálpolitikai állásfoglalások) kimutatásával a történeti szempont érvényesítésére törekszik, miközben elismeri a tárgyalt nézetek részigazságait. A másik, hogy a konzervativizmus—liberalizmus fogalompár tartalmi vizsgálata után leszögezi, hogy a vizsgált korban a gazdasági liberalizmus és a politikai konzervativizmus (és fordítva) gyakran egybeesett (pl. a céhes ipar és rendi alapok védelmezése az abszolutisztikus hatalom által támogatott szabadversennyel szemben Poroszországban stb.), ezeket tehát a distinkciónak megfelelően lehet csak az irodalmat alakító tényezőként vizsgálni.

Tőkei Éva

Bernhard Furler: Augen-Schein — Deutschsprachige Reisereportagen über Sowjetrussland 1917—1919. Frankfurt am Main, 1987. Athenäum-Verlag, 230.

Stefan Zweig írta emlékirataiban: "A háború utáni években a bolsevista kísérlet következtében Oroszhon lett a legizgalmasabb ország minden értelmiségi számára; különösebb ismeretek nélkül lelkesülten csodálták vagy fanatikusan gyűlölték. Senki sem tudta megbízhatóan, hogy mi is történik ott. De tudni lehetett, hogy valami egészen új dologra vállalkoztak az oroszok, ami akár javára, akár vesztére lesz, de meghatározza világunk jövődő arculatát." Furler meglepő adatokat közöl: a tárgyalt időszakban, ingadozó átlagban tízhúszezer "turista" kereste fel évente a szovjetországot. Csak az első ötéves terv idején, 33 országból közel kétezer delegáció érkezett. Mintegy négyszáz angol-amerikai, százhuszonöt francia és másfélszáz német nyelvű publikáció látott napvilágot gyors egymásutánban; szerzőik között voltak írók, újságírók, diplomaták, orvosok, kereskedők, egyházi emberek, pártmunkások, szakszervezeti delegációk tagjai stb.

Furler kifejezetten csak a német nyelvű írásokat tárgyalja, egy kivétellel: André Gide Retour de l'URSS című műve 1936—37-ben kilenc kiadásban, 146 300 példányban jelent meg; s nem csökkent az érdeklődés Gide Retouches à mon Retour de l'URSS (1937) című munkája iránt sem. Nyomban lefordították németre is, s kortörténeti hatásértéke miatt nem vonatkoztatható el a tárgyalt téma tartalmi lényegétől.

Furler önkritikusan állapítja meg ugyanakkor, hogy a nyelvi specifikum okán ő is korlátozta szemlélődését; de mégis szélesebb összefüggésekben vizsgálja tárgyát, mint a francia vagy angol-amerikai kutatók, akik kifejezetten reduktív módon jártak el. (Kár, hogy Furler sem tudta kiterjeszteni elemzését a kelet-európai térfélre, így — bár tud pl. Panait Istratiról, de — olyan autentikus szerzők maradtak ki elemzéséből, mint a magyar Illyés Gyula és Nagy Lajos, a horvát Miroslav Krleža, s ami kifejezetten komoly hiányosság, nem tud Arthur Koestler: Von weissen Nächten und roten Tagen című könyvéről, amely 1934-ben jelent meg Kijevben a szovjet nemzetiségek kiadó-jánál.

Mint általában minden kutatómunka, így a fiatal baseli tanár írása sem előzmények nélküli; elég csak arra utalnunk, hogy a témát angol-amerikai szempontból Harry W. Nerhood (1968), Paul Holländer (1981), francia tematikával Fred Kupferman (1979) dolgozta fel, a német megjelenéseket pedig Waltraut Engelbert igényes tanulmánya (1976), Erhard Schütz könyve (1977) és Victoria Hertling disszertációja (1982) is tárgyalja, sőt olyan "előmunkálatra" is támaszkodhatott a szerző, mint a német Kelet-Európa-kutatás korabeli teljesítménye, a Die Sowjet-Union 1917—1932 című, 1933-ban kiadott kommentált bibliográfia. Mindez azonban mit sem von le Furler munkájának értékéből. Ő ugyanis — szintén germanista disszertánsként — minden eddigi előmunkálatnál kiterjedtebb kutatást folytatott, s a lehetséges határig elmenően derített fel minden szóba jöhető kiadványt, s könyve értékes részeként egy bio-bibliográfiai fejezetben minden szerző és minden mű életrajzi, ill. könyvészeti leírását is adja. Témája mindenoldalú megvilágításának bizonyítéka az a több mint kétszáz alapmű, amelyet nemcsak felsorol, hanem kreatív (helyenként vitázó) értékeléséről is tanúbizonyságot tesz.

A teljességre törekvés azonban csak az alapja a munkának. Ami tudomány-módszertanilag egészen új, az az, hogy Furler ezt az első pillantásra jellegzetesen ideologikus témát a kommunikációelmélet, a hermeneutikai hatás-és recepcióvizsgálat "neutrális" szakterminológiája segítségével világítja át. A műfaj (az útleírás) történeti, elméleti (szemiotikai) vizsgálatában visszamegy az elmúlt századokig (a német irodalomban egyébként is hagyománya van a "Russland-Bericht"-nek), ugyanígy elmélyed a riportázs szakirodalmában és — szintén novum — kiterjeszti figyelmét éppen a húszas években elterjedő technikai vívmány: a fotó, a reklámgrafika területére, hiszen ezek éppen a vizualitás előtérbe lépése következtében (és egyúttal segítségével) növelhették a szöveges közlések legitimitását. A szerző külön vizsgálat tárgyává teszi a címek evokatív értékét, és azok változását a történet időfüggvényé-

ben, továbbá az előszavak pozíció-meghatározó és intonációs szerepét, szintén elméleti síkon. Egyelőre mit sem tudunk a tárgyalt művek eszmei irányzatosságáról, de annál inkább az észlelési formákról és magatartásokról, a közlés hitelesítése stratégiájáról, a nem-verbális síkokról, toposzokról, a "megrendezett realitás"-ról ("inszenierte Realität"), a szerzői perspektíva identitásválságáról, az "irányított látásmódról", a szubjektív valóságérzékelés és az irodalmi (publicisztikai-riportázs) hitelesség relációiról stb.

Aztán elérkezünk ahhoz a fejezethez, ahol Furler öt paradigmaticus értékű, kiválasztott útibeszámoló tartalmi elemzését végzi el, s ekkor sajátos metamorfózis tanúi lehetünk: szemmel láthatóan a nyers anyag a szerző szándékai ellenére áttöri a hermeneutika hűvös fogalmi rácsait és szembesülünk azzal, ami talán mégis a legérdekfeszítőbb számunkra: ki mit látott, hogyan látta, milyen ismereteket kívánt közvetíteni, végül is hol állt a szenvedélyes dialógusban? Bernhard Furler megbízható elemző: nem fogadja el sem a mítoszépítőket, sem az elvakult ellenségek retorikáját, ellenben a demokratikus humanista entellektüel mérlegelő-kétkedő pozíciójában áll. Ezért tudja meglátni a nagypolgári származású Alfons Paquet-nál (1919) az ellenérzések közepette kiteljesedő "humanista szocialista" létszemléletet, Joseph Roth-nál (1927) a lelkesültségből való fokozatos kiábrándulást, a felismerést, hogy az elmaradt országból a megkésett, lényegében polgári forradalom a társadalmat az amerikanizált technológia szellemi üressége felé sodorja. Franz Carl Weiskopf (1932) könyvének meggyőző szándékát abban ismeri el, hogy a szerző az ötéves tervek eredményeit a tőkés világot megrázó gazdasági válság súlyos következményeivel állíthatja szembe. André Gide (1936, 1937) tudósítása már egy más szakasz szülötte. Sok minden megvalósult már, sok tény szembesíthető az "ígérvényekkel". Az individualista Gide-t elsősorban az egyéniség elnyomása rendíti meg, továbbá a "kultusz", a társadalmi egyenlőtlenség fennmaradása, a szellemi élet uniformizáltsága és deprimáló monotóniája. A számára az utazás során nyújtott privilégiumokat a kiáltó ellentétek okán elviselhetetlennek érezte, szégyellte magát miattuk. Végül is ezt állapította meg: "A legnagyobb veszély minden forradalom számára, ha olyan módon szilárdul meg a rendszer, hogy narcisztikus önszemléletbe merevül és elhárít magától minden további változást." Lion Feuchtwanger (1937) André Gide-t cáfolandó írta meg szinte hónapok alatt moszkvai útibeszámolóját. A tényanyag szinte ugyanaz, az írói meggyőző erő teljesen ellentétes. Feuchtwanger írói filozófiája a történelemben két erő: az ész-szerűség és az ostobaság párharcát vetíti. Aufklärista naiv optimizmusával, Gide-del ellentétben a védelemben vett rendszerben az ész uralmának működését tételezi, a perek és a ve-

zermítosz vészjósló háttére előtt. Furler objektivitására jellemző, hogy így is talál mentséget Feuchtwanger számára: a fasizmus fenyegető terjeszkedése idején minden eszközzel védeni kellett az antifasiszták utolsó reménységét, Szovjet-Oroszországot. Érthető hát, hogy az 1939. augusztus 23-án megkötött paktum miatt jelentett oly tragikus csapást az európai baloldal számára. A beszámolók a vizionált jövő országaról ("der die Zukunft gehört" — írja Feuchtwanger) abbamaradnak; egy új történelmi forduló, a második világháború súlyos megpróbáltatásai kezdődnek. Bernhard Furler hermeneutikai indítékú vizsgálatai — vélelmünk szerint — egybevágóan a történeti-ideológiai megközelítés esztétikai tapasztalataival.

Illés László

Forget, Philippe (Hrsg.): *Text und Interpretation*. München, 1984. Fink, 224.

Forget könyve a hermeneutikai és posztstrukturalista irányzatok szembenállását hivatott dokumentálni. A vita 1981-ben Párizsban kezdődött, Hans-Georg Gadamernek a kötet címét adó, Heideggerről szóló előadásával, amelyre Jacques Derrida éles hangú támadása (*Guter Wille zur Macht*), Gadamer válasza (*Und dennoch: Macht des guten Willens*), majd Derrida előre elkészített, Heidegger Nietzsche-könyvét bíráló előadása következett (*Guter Wille zur Macht II.*). A párizsi összejövetel igazi vita-voltát többen — joggal — kétségbe vonják, éppen a különböző, nem egymásra felelő hozzászólások miatt. Talán ezért is mondott le további bemutatásáról a szerkesztő. Ehelyett François Laruelle (*Anti-Hermes*), Jean Greisch (*Der Streit der Universalitäten*), Philippe Forget (*Aus der Seele geschrie(b)en? Zur Problematik des 'Schreibens' (écriture) in Goethes 'Werther'*), valamint Manfred Frank (*Die Grenzen der Beherrschbarkeit der Sprache. Das Gespräch als Ort der Differenz zwischen Neostrukturalismus und Hermeneutik*) a vitában felmerült kérdéseket tárgyaló tanulmányait közli. A kötetet Ph. Forget terjedelmes, a vitát összegző előszava vezeti be (*Leitfäden einer unwahrscheinlichen Debatte*).

Lényegében hat különálló előadásról van szó, amelyek közül az elsőt válasz és viszontválasz követi, és az egész kötet összegzése előzi meg. A címadó tanulmányt Gadamer a kiadás számára átdolgozta, így aztán az olvasó számára Derrida kifogásai meglehetősen érthetetlenek. A szerkesztő nem tér ki arra, hogy a többi íráson változtattak-e a szerzők. A vita azóta folyik tovább, újabb kötet is készül — más szerkesztők gondozásában. A recenzens,

vállalva a leegyszerűsítés nem kis kockázatát, megpróbálja röviden vázolni az egyes felek álláspontját, tekintve, hogy a konfrontáció a fenomenológiai és irodalomelméleti konferenciáknak azóta is kedvelt csemegéje.

Gadamer az emberi gondolkodás alapformájának a dialógust tartja, olyannyira, hogy szerinte a megértés sem más, mint felek párbeszéde, melynek során a rögzített szöveg eredeti jelentése megnyilvánul, feltéve, hogy a kölcsönös jóakarát (guter Wille) jelen van. A szöveg csak akkor válik fontossá, ha a megértés nehézségekre ütközik, ilyenkor az interpretáció aktusa előtérbe kerül.

Derrida leginkább a 'jóakarát' elavult kantiánus etikai imperatívuszjellegét támadja a nietzschei "Wille zur Macht" álláspontjáról, mely szerint az alapvető elv a hatalomvágy.

Gadamer válaszában minden nyelvi érintkezés közmegegyezésen alapuló voltával támasztja alá a jóakarát fogalmát.

Derrida előadása szerint a lét rendező elve nem az ellentét, hanem a rész—egész viszony; Heidegger Nietzsche-képének hibája pedig éppen az, hogy a metonímiát próbálja ellentétté, ill. ellentmondássá transzformálni.

Laruelle szerint maga a hermeneutikai igazság éppen nem hermeneutikai jellegű, mert univerzális apriorija, a hermeneutikai kör, abszolút. Immanencia és transzcendencia egysége helyett a transzcendenciát tagadja az igazság immanenciája nevében, amely nem más, mint az értelmezhetetlen állítása.

Greisch dogmatizmussal vádolja a francia hermeneutikát, kimutatja a hermeneutika nyelvfilozófiai indíttatását, dialektikus és transzcendentálfilozófiai elemeit.

Forget tanulmánya, mely az egyetlen műelemzés a kötetben, a gyakorlat elméleti implikációival foglalkozik. Rokonszenves, hogy az irodalmi elemzés önreflexióját követeli és követi. A "mondanivalót" a rögzített szöveggel szemben felértékelő (ami magában a Wertherben szintén jelen levő felfogás) és azt az alkotói szándékkal azonosító gyakorlat teleologikus érvelését (Wille zur Macht) mutatja meg.

Frank a francia minta követője, amennyiben számára a "párbeszéd" univerzális, ám nem a hagyományos szemantikai-pragmatikus játékszabályok szerint zajlik.

Forget bevezető tanulmánya inkább utószónak való, annak viszont igazán jó. A szerző mindkét kötetbeli tanulmányát ajánlom a magyar olvasó figyelmébe.

Tőkei Éva

IN MEMORIAM

JERZY ŚLIZIŃSKI

(1920—1988)

A Varsó környéki Wilanówban elhunyt a varsói szlavisztikai iskola egyik kitűnősége, a LTA Szláv Intézete Irodalmi Osztályának alapítója és volt vezetője, dr. Jerzy Śliziński egyetemi tanár, a kiváló kutató, a szlavisztikai utánpótlás nevelője, a tudományos élet kiemelkedő szervezője. Tekintettel arra, hogy nem volt szűk látókörű szlavista, a magyar tudomány iránt is következetes érdeklődést tanúsított, illik lapunkban is megemlékezni életéről és tudományos tevékenységéről. Az Elba menti Ústiban született 1920. július 14-én, ott végezte el a reálgimnáziumot, 1939-ben a prágai egyetemre iratkozik be. Az egyetem bezárása után idegen nyelveket tanít, 1943—44-ben a prágai alagúton munkásként dolgozik, 1944. július 20-án a "nov. 17" nevű antifasiszta mozgalomban való részvétele miatt Bistřicába, koncentrációs táborba került, 1945. április 30-án megszökik, részt vesz a prágai felkelésben. 1947 júniusában befejezi orientalisztikai tanulmányait, majd Varsóba költözik. 1950-től előadásokat tart a cseh irodalomról, 1953-ban a Szláv Filológiai Tanszék adjunktusa, 1956. február 24-én már docens. 1957-től kezdve a LTA Szláv Intézetében dolgozik, 1962-től itt a Nyugati Szláv Irodalmak csoportjának vezetője.

Már megbízott előadói minőségében publikál s idővel egyre többet. Csak az önállóan megjelent műveire szorítkozom. Első közleménye J. I. Kraszewski és F. A. Hora levelezése (1951), ezt követi A. Jirásek levelezése lengyel partnereivel (1953). Mint látjuk, a komparatistikában kezdetben a személyi kapcsolatok tényei érdeklik (a hungarológus csak irigyelheti a sok cseh—lengyel személyi kapcsolatot). Majd érdeklődése a "cseh testvérek" lengyelországi működése felé fordult. Felkutatja és kiadja a "cseh testvérek" lengyelországi kéziratát (1958), feldolgozza a "cseh testvérek" lengyelországi irodalmi tevékenységét is a XVI. és a XVII. században (1959), ez utóbbi műve az Ossolineum Kiadó Szláv Monográfiai sorozatának első, nyitó kötete. J. I. Kraszewskinek cseh és szlovák irodalmi kapcsolatait majd a varsói Egyetemi

Könyvkiadó jelenteti meg (1962). (Nem tagadhatom, hogy a Kraszewski iránti érdeklődésem felkeltését Śliziński könyvének köszönhetem.) Jerzy Śliziński figyelemmel és rokonszenvvel kísérte Magyarországot. 1972-ben a Staszic palotában a nem szláv népek szlavisztikai érdeklődéséről is tudott, a fővárosit 1849-től referálta. A varsói egyetemi Magyar Tanszék két jubiláris ülészakán (1972, 1977) előadással részt vett a Krman Dánielről szóló doktori értekezésünk opponensi bírálatában is.

Kitűnő szervező! A LTA Szláv Intézetében több fiatal munkatársával együtt összeállítja és kiadja a nyugati és délszláv szerzőknek a lengyel könyvtárakban található leveleinek bibliográfiáját (profitált is belőle több alkalmi kiadványában). A hatvanas évek vége felé egy nagyobb lengyel—szláv kapcsolattörténeti sorozatot készít elő. A lengyel—cseh és a lengyel—szlovák irodalmi kapcsolatokról (1969) szóló kötet cseh részét saját maga írja, és rövidesen sorra veszi a többi szláv relációt is. 1970-ben a lengyel—luzsicei szerb irodalmi kapcsolatokról szóló kötet jelenik meg az Ossolineumnál, a következő évben a lengyel—bolgár irodalmi kapcsolatok, 1972-ben a lengyel—jugoszláv kötet kerül sorra. 1973-ban a VII. Nemzetközi Szláv Kongresszusra készíti elő Intézete irodalmi tanulmányait (ebben alulírott A. Gruszecki magyar—szlovák tárgyú regényéről értekezett). Ugyanebben az évben jelent meg szerkesztésében a szláv irodalmak a második világháborúról szóló tanulmánykötete (érdekelhetné a magyarságkutatókat is). 1978-ban még egyszer visszatért a lengyel—cseh és a lengyel—szlovák irodalmi kapcsolatokhoz, most már csak az 1890—1939 évek közti korszakra koncentrálna.

E nagyon termékeny években számos lengyel—szláv tárgyú ülészakot, konferenciát is szervez (a K. Čapek és a F. Halas ülészakon teret biztosított alulírottnak is). Több éven át volt a Pamiętnik Śłowiański főszerkesztője is.

A hetvenes évek végétől mintha elfordult volna a szlavisztikától. (Csodálatos jelenség és talán nem is egyéni: az utódok, ha valamire viszik, úgy tesznek, mintha az öreg, volt tanítójuk már nem is lenne.) Jerzy Śliziński sajátos belső emigrációjában most a lengyel történelem nagyjai felé fordul, talán mintegy erősíteni akarva gyökereit. Bámulatatos munkaereje és nagy nyelvismerete lehetővé teszi Sobieski János az európai irodalmakban (1979), valamint Kościszko az európai és az észak-amerikai irodalomban (1981) c. kötetek megjelentetését. (Mindkettőhöz magyar adatokat alulírott szolgáltatott.) A hasonló Chopin-téma valamelyik "illetékes" íróasztalfiókjában feküdt el. A Tátra-téma viszont az anyaggyűjtés stádiumában maradt.

A kérérlhetetlen betegség idő előtt ragadta el. Sokoldalú, gazdag munkásságot és példát is hagyott maga után. Sokan őszintén fájjaljuk korai távozását.

Csapláros István
309

TARTALOM

A FELVILÁGOSODÁS ÉS A NEMZETI FEJLŐDÉS	197
<u>Ernst Wangermann</u> : A nemzettudat feltételei a felvilágosodás korában (Fordította: <u>Király Edit</u>)	200
<u>Jurij Lotman</u> : A szó és a nyelv a felvilágosodás századának kultúrájában (Fordította: <u>Szomor Kornélné</u>)	212
<u>Gabrijela Vidan</u> : A nemzeti irodalom Európában és a felvilágosodás (Fordította: <u>Szomor Kornélné</u>)	221
<u>Otto Dann</u> : A nemzet: egy régi fogalom különböző jelentései (Fordította: <u>Király Edit</u>)	230
<u>Köpeczi Béla</u> : A felvilágosodás és a nemzeti fejlődés. Összefoglaló a 6. szekció munkájáról	238

MŰHELY

<u>L. L. Albina</u> : Az író és könyvtára (Fordította: <u>Rónai Gábor</u>)	243
<u>Jurij Lotman</u> : "A XVIII. századi felvilágosodás szimbólumainak szótára" című nemzetközi tudományos kutatási program tervezete (Fordította: <u>Gránicz István</u>)	254

KRÓNIKA

A felvilágosodás kutatóinak VII. nemzetközi kongresszusa (<u>Vörös Imre</u>). A SIEDS VII. kongresszusának kerekasztal-megbeszélése a mátrafüredi fel- világosodás-konferenciákról (<u>Kovács Ilona</u>)	260
Études sur les Lumières. Colloque de Mátrafüred (<u>H. L.</u>)	265
Iskoladráma és folklór a XVIII. században. Tudományos konferencia, E- ger—Noszvaj, 1988. október 13—15. (<u>Pintér Márta Zsuzsanna</u>)	267
Felvilágosodás-konferenciák Lengyelországban (<u>Jerzy Snopek</u>)	269

KÖNYVEK

Début et fin des Lumières en Hongrie, en Europe centrale et en Europe orientale. Actes du Sixième Colloque de Mátrafüred 20—25 Octobre 1984. Sous la présidence de Béla Köpeczi. Publié par Ilona Kovács. (<u>Hopp Lajos</u>)	271
Les Lumières en Pologne et en Hongrie, volume publié par F. Bíró, L. Hopp, Z. Sinkó (<u>Jerzy Snopek</u>)	272
Aufklärungen, Frankreich und Deutschland im 18. Jahrhundert. Bd. I. Hrsg.: <u>Gerhard Sauder</u> und <u>Jochen Schlobach</u> (<u>Fried István</u>)	275
<u>Teresa Kostkiewiczowa</u> : Horyzonty wyobrazny (<u>Jerzy Snopek</u>)	276
<u>Pál József</u> : A neoklasszicizmus poétikája (<u>Bíró Ferenc</u>)	278
<u>Vörös Imre</u> : Fejezetek a XVIII. századi francia—magyar fordításirodalmunk történetéből (<u>Bíró Ferenc</u>)	279
<u>York-Gothart Mix</u> : Die deutschen Musenalmanache des 18. Jahrhunderts (<u>Fried István</u>)	281
<u>Dániel Anna</u> : Diderot világa (<u>Penke Olga</u>)	283
<u>Deme Zoltán</u> : Versegly könyvtára (<u>Hopp Lajos</u>)	285
<u>Theodor Fontane</u> : Wanderungen durch die Mark Brandenburg. I. Die Grafschaft Ruppín und Havelland II. Das Oberland, Spreeland. Hrsg. von <u>Gotthard Erler</u> (T. E. I.)	286
<u>Pyrker János</u> Emlékkönyv. Szerk.: <u>Hölvényi György</u> (T. <u>Erdélyi Ilona</u>) ..	287
<u>Andrea Seidler—Wolfram Seidler</u> : Das Zeitschriftenwesen im Donauraum zwischen 1740 und 1809. Kommentierte Bibliographie der deutsch- und ungarischsprachigen Zeitschriften in Wien, Pressburg und Pest-Buda (T. <u>Erdélyi Ilona</u>)	289
Lettre à M. de Voltaire ou Plainte d'un Hongrois (1764), texte publié par Imre Vörös (<u>Kovács Ilona</u>)	293

* * *

<u>William Mills Todd</u> : Fiction and Society in the Age of Pushkin (<u>Dukkon Ágnes</u>)	294
<u>Karl Fehr</u> : Jeremias Gotthelf (T. <u>Erdélyi Ilona</u>)	297
<u>Manfred Frank</u> : Das Individuelle Allgemeine (<u>Bacsó Béla</u>)	300
<u>Udo Köster</u> : Literatur und Gesellschaft in Deutschland 1830—1848 (<u>Tőkai Éva</u>)	302

<u>Bernhard Furler</u> : Augen-Schein. Deutschsprachige Reisereportagen über Sowjetrussland 1917—1919 (<u>Illés László</u>)	303
<u>Philippe Forget</u> : Hrsg.: Text und Interpretation (<u>Tókei Éva</u>)	306

IN MEMORIAM

Jerzy Śliziński (1920—1988) (<u>Csapláros István</u>)	308
---	-----

ÖSSZESÍTETT TARTALOMJEGYZÉK 1987

SOMMAIRE

LES LUMIÈRES ET L'ÉVOLUTION NATIONALE	198
<u>E. Wangermann</u> : Les conditions de la conscience nationale à l'âge des Lumières (traduit par <u>Edit Király</u>)	200
<u>Y. M. Lotman</u> : Le mot et la langue dans la culture du siècle des Lumières (traduit par <u>Gabrielle Szomor</u>)	212
<u>G. Vidan</u> : La littérature nationale en Europe et les Lumières (traduit par <u>Gabrielle Szomor</u>)	221
<u>Otto Dann</u> : La nation: les sens différents d'une vieille notion (traduit par <u>Edit Király</u>)	230
<u>Béla Köpeczi</u> : Les Lumières et l'évolution nationale. Résumé du travail de la 6 ^e section	238
ATELIER	
<u>L. L. Albina</u> : L'écrivain et sa bibliothèque (traduit par <u>Gábor Rónai</u>).	243
<u>Y. M. Lotman</u> : Plan d'un dictionnaire des symboles des Lumières (1984) (traduit par <u>István Gránicz</u>)	254
CHRONIQUE	
Le VII ^e congrès international des Lumières — Budapest, du 26 juillet au 2 août 1987 (<u>Imre Vörös</u>)	260
Table ronde sur les colloques de Mátrafüred (<u>Ilona Kovács</u>)	263
Colloques de Mátrafüred — Études sur les Lumières (<u>Lajos Hopp</u>).....	265
Théâtre scolaire et folklore au XVIII ^e siècle (Colloque à Eger—Noszvaj, du 13 au 15 octobre 1988) (<u>Márta Zsuzsanna Pintér</u>)	267
Colloques des lumières en Pologne (<u>Jerzy Snopek</u>)	269
LIVRES	271
IN MEMORIAM	
Jerzy Slizinski (1920—1988) (<u>István Csapláros</u>)	308
INDEX 1987	313

СОДЕРЖАНИЕ

ПРОСВЕЩЕНИЕ И НАЦИОНАЛЬНОЕ РАЗВИТИЕ	199
<u>Ернст Вангерманн</u> : Предпосылки формирования национальной идентичности в эпоху Просвещения (Перевод: <u>Эдит Кирай</u>)	200
<u>Ю. М. Лотман</u> : Слово и язык в культуре Просвещения (Перевод: <u>Корнельне Сомор</u>)	212
<u>Габриела Видан</u> : Национальная литература в Европе и Просвещение (Перевод: <u>Корнельне Сомор</u>)	221
<u>Отто Данн</u> : Нация: разные значения традиционного понятия (Перевод: <u>Эдит Кирай</u>)	230
<u>Бела Кёпеци</u> : Эпоха Просвещения и развитие наций. Отчет о работе шестой секции конгресса	238
МАТЕРСКАЯ	
<u>Л. Л. Альбина</u> : Писатель и его библиотека (Перевод: <u>Габор Ронаи</u>)	243
<u>Ю. М. Лотман</u> : Словарь символов Просвещения в XVIII веке (Проект международной научно-исследовательской программы) (Перевод: <u>Иштван Границ</u>)	254
ХРОНИКА	
VII-№ международный конгресс исследователей эпохи Просвещения (<u>Имре Вёрёш</u>)	260
Круглый стол, посвященный конференциям по Просвещению в Матрафюреде, на VII конгрессе SIEDS (<u>Илона Ковач</u>)	263
Études sur les Lumières. Colloques de Mátrafüred (<u>Лайош Хопп</u>)	265
Школьная драма и фольклор в XVIII веке. Научная конференция, Эгер—Носвай, 13—15 октября 1988 г. (<u>Жужанна Марта Пинтер</u>)	267
Конференции по эпохе Просвещения в Польше (<u>Ежи Снопек</u>)	269
КНИГИ	271

ИН MEMОРИАМ

Ежи Слизи́нский (1920—1988) (Иштван Чапларом) 308

ИНДЕКС 1987

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat főigazgatója
A nyomdai munkálatokat az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat végezte

Felelős vezető: Hazai György
Budapest, 1989. Nyomdai táskaszám: 18301

Felelős szerkesztő: Hopp Lajos
Műszaki szerkesztő: Sándor István
Megjelent: 10,5 (A/5) ív terjedelemben
HU ISSN 0017—999X

- MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/a közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Példányoként megvásárolható az *Akadémiai Kiadónál* (1363 Budapest, Alkotmány utca 21., tel.: 111-010) és az *Akadémiai Kiadó Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 185-881) és *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 382-440) könyvesboltjaiban.

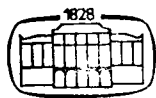
Előfizetési díj egy évre: 180,— Ft

Egy szám ára: 45,— Ft

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat, H-1389 Budapest, Pf. 149.

Ára: 45 Ft

Előfizetés egy évre: 180 Ft

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

307.204

g
h^o

helikon

VILÁGIRODALMI FIGYELŐ

A tartalomból:

A szövegkiadás új elmélete és gyakorlata

*

Tanulmányok

*

Krónika

*

Műhely

*

Könyvek

1989 | 3-4

HELIKON

VILÁGIRODALMI FIGYELŐ

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK
FOLYÓIRATA

Szerkesztőbizottság

BODNÁR GYÖRGY
BONYHAI GÁBOR
T. ERDÉLYI ILONA
GRÁNICZ ISTVÁN
HOPP LAJOS
KARAFIÁTH JUDIT, könyvrovat
KÖPECZI BÉLA
H. LUKÁCS BORBÁLA
SZILI JÓZSEF
VAJDA GYÖRGY MIHÁLY
VARGA LÁSZLÓ, társszerkesztő

Főszerkesztő

KÖPECZI BÉLA

Felelős szerkesztő

HOPP LAJOS

Szerkesztő

T. ERDÉLYI ILONA

Szerkesztőség

1118 Budapest XI., Ménési út 11–13.

Tel.: 166-4819/12

Szerkesztőségi órák: szerdán 10–12

óra között

Titkár: SZ. ZEHERY ÉVA

1989/3–4. XXXV. évfolyam
Megjelenik évente négy füzetben

Comité de Rédaction

GYÖRGY BODNÁR
GÁBOR BONYHAI
ILONA T. ERDÉLYI
ISTVÁN GRÁNICZ
LAJOS HOPP
JUDIT KARAFIÁTH, livres
BÉLA KÖPECZI
BORBÁLA H. LUKÁCS
JÓZSEF SZILI
GYÖRGY MIHÁLY VAJDA
LÁSZLÓ VARGA, rédacteur associé

Directeur de la Revue

BÉLA KÖPECZI

Rédacteur en chef

LAJOS HOPP

Rédacteur

ILONA T. ERDÉLYI

Secrétaire

ÉVA SZ. ZEHERY

Secrétariat de la Rédaction

1118 Budapest XI., Ménési út 11–13.

HELIKON

REVUE DE LITTÉRATURE COMPARÉE
DE L'INSTITUT D'ÉTUDES
LITTÉRAIRES
DE L'ACADÉMIE HONGROISE
DES SCIENCES

1989/3–4. XXXV. année
Revue trimestrielle

A SZÖVEGKIADÁS ÚJ ELMÉLETE ÉS GYAKORLATA: A SZÖVEGEK KELETKEZÉSKRITIKÁJA

A szövegek keletkezéstörténetével és kritikájával foglalkozó kutatók szívesen idézik Novalis kijelentését, amely szerint "az, aki megfejti a költészet keletkezésének módját, lehetővé teszi a költészet teljes történetének megismerését". A szövegkiadás gyakorlatából, új technikáiból fakadó, de elméleti forrásokból szintúgy táplálkozó új tudományág teljesen új szemlélettel közelít a szövegekhez. Megkérdőjelezi az auktoritást, a végleges-befejezett mű fogalmát és egyenjogúsítja a szövegek másolóját-kiadóját, aki egyben olvasó is. A korábbi, elsősorban XIX. századi felfogással ellentétben a szöveg soha le nem záruló, állandó teremtő folyamként jelenik meg. Ilyen felfogással nem lehet többé kiemelni egy ún. főszöveget vagy alapszöveget, és ennek rendelni alá minden mást, ami megelőzi vagy követi. A genetikus kritikában az "elő-szövegek" (avant-texte) és "utó-szövegek" (après-texte) csupán a szöveg életének különböző állomásai, amelyeket a mű magába olvaszt. Az új technikák jelentkezése nyilvánvalóan igen fontos szerepet játszott a szemléletváltásban, de az új gondolkodásmód jelentősége messze túlnő a technikai újítások alkalmazásán.

Ez a szám a mintegy tíz-tizenöt éve létező és egyre jelentősebb új irányzatról igyekszik körképet adni, az új szemlélet jelentős nemzetközi képviselőinek írásaival. A Helikon egy korábbi száma (1983/3–4.) már felhívta a figyelmet — a francia irodalomtudomány különböző irányzatai között — a genetikus kritikára. A mostani válogatás elsősorban, de nem kizárólag, az 1987-ben megtartott párizsi nemzetközi kongresszus (A szöveg születése) anyagán alapul. Magáról a konferenciáról és a hasonló című tanulmánykötetről a Krónika rovatban számolunk be. Emellett a legfontosabb új típusú (genetikus vagy szinoptikus) kiadásokról is közlünk ismertetéseket, hogy a befogadásesztétika térhódítása után erről az új szövegfelfogásról is képet alkothasson magának a magyar olvasó. Reméljük, hogy csakugyan megújítja ez a szemlélet a szövegről szerzett eddigi tudásunkat, és hogy olyan olvasókra talál-

lunk, amelyeneket a költők álmodnak maguknak. Calvino szavaival (melyeket abból a regényből idézünk, amelyet Hans Robert Jauss elemez e számban közölt tanulmányában): "Én azt várom olvasóimtól, hogy olyasvalamit találjanak a könyveimben, amiről magam mit sem tudok, de ezt csak azoktól várhatom, akik olyasvalamiről kívánnak olvasni, amiről ők nem tudnak semmit."

Jelen számunkat Kovács Ilona gondozta.

A Szerkesztőbizottság

LA CRITIQUE GÉNÉTIQUE ET LA GENÈSE DES TEXTES

Les représentants de cette nouvelle tendance citent avec préférence une phrase de Novalis selon laquelle "celui qui connaîtra la genèse de la poésie, pourra connaître toute l'histoire de la poésie". La critique génétique est née dans la pratique de l'édition des textes, nourrie d'une nouvelle réflexion sur la production et reproduction des textes. Celle-ci se propose d'étudier la naissance du texte et met en question l'autorité (auctoritas) en émancipant le copiste — éditeur qui est toujours lecteur aussi. Cette approche vieille de quelque dix ans — contrairement à la conception du XIXe siècle qui voulait que le texte soit sacré, immobile et parfait dans son achèvement — propose une nouvelle vision mobile, créatrice où l'acte d'écriture ne se termine jamais. Le manuscrit inachevé tend à devenir le concept fondamental de cette tendance qui rejette l'ancienne suprématie d'un texte idéalisé — texte de base ou texte idéal — par rapport auquel toutes les autres étapes de la production des manuscrits étaient subordonnées. Notamment l'avant-texte et l'après-texte (qu'il s'agisse de manuscrits ou de livres imprimés en nombre indéfini) se trouvent intégrés dans l'oeuvre qui ne cesse pas de se créer.

Ce numéro réunit des textes particulièrement importants pour pouvoir donner une vue d'ensemble et des axes de la nouvelle pensée et des nouveaux types d'édition critique, génétique et synoptique. Le numéro 3—4/1983 de notre revue a déjà attiré l'attention sur la critique génétique parmi les diverses tendances des études littéraires en France. Les textes publiés ici ont été rédigés, pour la plupart, mais non exclusivement, afin d'être présentés au colloque international organisé à Paris en 1987 sous le titre de la Naissance du texte. De ce congrès, ainsi que du recueil d'études portant le même titre, vous trouverez un compte rendu à la rubrique Chronique. La révolution effectuée dans le domaine de l'édition est due en partie à l'apparition de nouvelles technologies dans l'industrie et la science du texte,

mais le changement reflète également une mise en question fondamentale du statut traditionnel du copiste-éditeur. Comme le dit si bien Italo Calvino dans son roman analysé dans ce numéro-ci par H. R. Jaus: "Dai lettori m'aspetto che leggano nei miei libri qualcosa che io non sapevo, ma posso aspettarlo solo da quelli che s'aspettano di leggere qualcosa che non sapevano loro."

Ce numéro a été publié par les soins d'Ilona Kovács.

Le Comité de rédaction

НОВАЯ ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА ИЗДАНИЯ ТЕКСТОВ: ИХ ГЕНЕТИЧЕСКАЯ КРИТИКА

Ученые, занимающиеся историей генезиса художественных текстов и генетической критикой, охотно ссылаются на высказывание Новалиса, согласно которому, "кто постиг пути возникновения поэзии, тот сделал возможной ее полную историю". Новая научная дисциплина, основывающаяся на практике и новых технических возможностях изданий текстов, а также с опорой на теоретические источники отличается принципиально новым подходом к художественному произведению. Она ставит под сомнение роль единоличного автора, понятие окончательно завершенного произведения и уравнивает в правах с автором переписчика-издателя текстов, являющегося одновременно и их читателем. В отличие от прежних концепций, в первую очередь характерных для XIX века, текст предстает никогда не заканчивающимся, постоянным творческим процессом. При таком подходе исчезает приоритет т.н. главного, или основного текста, который превалирует над всем остальным, что предшествовало его возникновению или появлялось впоследствии. Согласно генетической критике, понятия "предтекста" и "после-текста" представляют лишь отдельные различные стадии существования текста, которые органично входят в художественное целое. Появление новых технических возможностей несомненно сыграло важную роль в смене концепций, однако значение этой научной теории выходит далеко за пределы применения технических новшеств.

Публикацией работ видных представителей нового научного подхода из разных стран настоящий номер журнала пытается дать обзор сравнительно молодого, но уже довольно значительного направления, возникшего 10-15 лет назад. Журнал также информирует о важнейших изданиях нового типа (генетических и синоптических), чтобы венгерский читатель получил представление наряду с расширившейся эстетикой восприятия и о современной теории текста. Надеемся, что она действительно обогатит наши знания о тексте и найдет таких читателей, о которых мечтают поэты. Говоря словами Итало Кальвино, которые взяты из его романа, анализируемого в работе Ганса Роберта Яусса: "Я жду от читателей,

чтобы они обнаружили в моих книгах нечто такое, о чем я и не подозреваю, но этого я могу ожидать лишь от тех, кто хочет прочесть о чем-нибудь таком, что для него совершенно незнакомо".

Настоящий номер нашего журнала подготовила Илона Ковач.

Редколлегия

TANULMÁNYOK

JEAN STAROBINSKI

A SZÖVEGEK KELETKEZÉSÉNEK MEGKÖZELÍTÉSEI

(Bevezetés egy vitához)

Ezek feljegyzések. Őreg írógépem billentyűin fogalmazom őket különböző helyeken és különböző időkben lefirkantott jegyzetek alapján. Talán kefele-nyomatokon már ki is javítottam őket, mielőtt azt az ideiglenesen végleges alakot felöltenék, amelyet magad előtt tartasz, olvasó. Talán módosítás nélkül beleveszem majd egy gyűjteményes kritikai kötetbe. Talán hozzacsatolok még, újabb javításokat végzek majd rajta. Talán nem fogok megelégedni szakadozottságukkal, egymás mellé rendeltségükkel. Talán — ki tudja? — kedvem támad rendszeresebben összerendezve jobban megszerkeszteni, tökéletesíteni őket. Úgy gondolom, hogy az útfélben lévő szövegről vagy a szöveg felé vezető útról szólván igenis helyénvaló élesben megtapasztalni a bevégtelenséget. S ekként függőben hagyni azt a kérdést, melyre talán nincs is válasz: "Mi az, hogy bevégtődni?" — S talán (ami felettébb valószínűtlen) egy szöveggenetika-kedvelő kutatni fog a sorozat után, mely az első kézzel írt feljegyzéstől vagy az első hangszalagra rögzített szótól indult ki és lépcsőzetesen haladt az utolsó formáig, melyhez e terv eljut majd — feltéve, hogy kitartó szándék tartja majd fenn, nem fog minden irányban kirajzani és nem keresztezi majd egy másik terv, amely egy másik kontextusba vonja és kebelezi majd be. Semmit sem merek előre jósolni. Elképzelhető, hogy e megjegyzések története megreked a rövid sorozatnál, amely e hézagos előzetes feljegyzésekből álló szöveggel végződik (melyekről egyáltalán nem tudható, megőrződnek, elvesznek vagy megsemmisülnek-e). Elképzelhető az is, hogy ez a szöveg kiterjed, egybeolvad vagy feldarabolódik — mely esetben csak egy állomás, egy közbülső állapot lesz majd. Elágazás következik majd be, hosszú sorozat, s talán annak a könyvnek a befejezetlensége, amelybe át akartam vinni, ki akartam dolgozni e sorokat, melyeknek önmagukban már nincs kezdetértékük... Könnyen meg tudom érteni, mit keresne bennük egy genetikus kritika. De mást is megérték: ahhoz, hogy legyen valamilyen indíték, amely egy effajta kritikai munkába fogásra késztet, az szükséges, hogy ekkor vagy ak-

kor egy eléggé jelentős, eléggé említésre méltó, eléggé problematikus szöveg szülessék ahhoz, hogy előzményei, függelékei, variánsai minden jel szerint megérjék a ráfordított figyelmet. (Ez a veszély a jelen esetben nemigen áll fenn). Ha egy szöveget nem tartottak meg, nincs indok érdeklődni a keletkezése iránt. Nem számít, hogy az a posteriori vizsgálat feltárja vegyes, átmeneti, önkényes jellegét s hogy a szöveg a kiadói mesterkedések, posztumusz belenyúlások stb. napfényre kerülésével szétesik. (Ez történt Kafka Gracchus vadászával.) Ennek az eredménye töredékhalmoz, rendezetlen köteg, sorozatokba szedett, elmozdított, gyakran ismétlésekbe bocsátkozó szöveg lesz, melyet meg kell tanulni hiteles állapotában olvasni. Csak a felvillanó felismerés ér valamit. Még csak nem is szükséges feltételezni egy mesterséges képződmény-szöveg létét, amely egy jogtalan, szakértői és ellenszakértői véleményt megkívánó felismerést váltott volna ki. Tegyük fel, hogy egy névtelen fiókban cédulaanyagok, össze-vissza hányt papírok, egy iszonyú nagy titkos napló hever: ahhoz, hogy "genetikus" figyelem ébredjen iránta, kiadási probléma keletkezzék, elengedhetetlenül szükséges, hogy az ekként az olvasó kezébe került, talán vegyes egész olyannak látszódjék, mint ami "szöveget alkot" (ahogy ezt mondani szeretik). A modern kritikát kettős kíváncsiság hajtja: azt akarja megtudni, hogyan lesznek a szövegek, és azt akarja megtudni, hogyan bomlanak föl. De haragszik a szövegekre és szövegek kellene neki. Nem tökéletes művek, merthogy a végleges ezentúl igazságtalan halálos ítéletként jelenik meg. Annak a közvetlen nyomaihoz tapad, ami egy jelentés követése, egy ritmus megközelítése, megszakadt remény, újrakezdés, keresztút volt — némiképp a beszéd köznapi hanyagságának szintje fölött.

Egyfajta fél-fikcióban azzal szórakozom, hogy sejtésekből, alapvető mozzanatai történetének formájában építsek fel egy kritikátörténetet. Az első a kiválogatás, a választás: a döntés, amely kiszemel egy éneket, hogy továbbadják, egy szöveget, hogy újraolvassák. Az eredendő választás, melyet olyan korai időre lehet tenni, amilyenre csak akarjuk, sőt a lehető legkorábbra — olyannyira, hogy a "kultúra" szerves részének tekintett legrégebbi művek: Homérosz, Pindarosz, a tragédiaírók fennmaradásának szükséges okává tegyük. Bármilyen ismeretlenség (vagy legendás kép) lengte is körül a szerzőiket, e szövegek tekintéllyel bírtak: elegendő tekintéllyel ahhoz, hogy az emberek alakításának, nevelésének, az iskolai olvasottságnak a feladata rájuk szálljon. Ámde az idő a tekintélyüket fenntartó tiszteletadás ellenére elhomályosítja a szövegeket. Másik kritikai formának kell kifejlődnie: annak, amely az ódon szavak értelmét helyreállítja, s amely (az allegória révén) az ábrázolt magatartások erkölcsnemesítő értékét megmenti, ha ezek szó szerinti ér-

telmükben véve elfogadhatatlanoknak tűnnek az olvasók számára, akiknek már mások az értékei. Olyan kritika, melynek szándéka tehát az, hogy a szövegeknek visszaadja eredeti ragyogásukat: a szépség- és igazság-fényt, melyek folytán érdemessé váltak arra, hogy kiválasszák és tekintéllyel ruházzák fel őket. Szövegi téren az ilyen típusú kritika fő mozzanata az emendatio — a helyreigazítás, amely belső vagy külső kritériumok alapján helyreigazítja a másolók olvasási hibáit, eltávolítja az interpolációkat. Az eredendő tekintély nevében végzett művelet nagymértékben eltörlő, elvonó jellegű: takarításnak fogja fel önmagát. Ámde a már hagyományos szöveg sértetlenül marad-e? Már az alexandriai kritikában gyanú árnyéka vetül hosszú homéroszi töredékekre, sőt egész énekekre. Az "igazi" Homérosz védelme nevében a szétesés veszélye leselkedik a kanonikus szövegre. A betoldások tekintélyüket veszítik. A naprakész másolatok, ha még szerepeltetik, az érvénytelenség, az elvetés jelével látják el őket. A kegyvesztettség szinte mindig az újabbat, az apokrifot, egy pasticheur, egy ügyes utánzó feltételezett művét sújtja. E kritika mozgását tehát a hiteles, "garantált eredettel bíró" princeps-szöveghez való visszatérés reménye élteti. Ha egyszer ez körül van határolva és meg van szilárdítva, semmi szükség többet tudni róla. Tökéletességében persze kidolgozás eredménye; erről azonban nincs és nem is követelhető semmi nyom; a Múza sugallata ugyanúgy elfogadható; és a műből semmi sem vár arra, hogy szerzőjének az élete világítsa meg: a Homéroszról szóló kései történetecskék sohasem léptek fel magyarázó ígérennyel... Elegendő, ha a költő élősdijeitől megtisztított szavát felfogjuk. A kritika visszanyúlása afelé, amit magának a műnek fognak tartani majd, azt célozza, hogy egy irányítható olvasáshoz és minden gyanútól megszabadult, feljebbvalók iránti engedelmességhez szükséges bizalmat helyreállítsa.

Miként tolódot át az érdeklődés a szövegről a szerzőre — a költemény tekintélyéről a költőére, a teleírt lapról az "auktoriális" tudatra? Elsietnének az ítéletet, ha eme eltolódást kizárólag a pszichológia iránti viszonylag újkeletű vonzódás és a kritika "idealista" fordulata számlájára írják. A szövegeknek az őket fenntartó szándékon keresztüli megértésének a vágya ugyanis lehetett a bibliai írásmagyarázat egyik aspektusa is: itt szó sincs arról, mintha a Szentléleknek pszichológiát tulajdonítottak volna: ha a Könyv Betűjétől az isteni szándékig kellett visszanyúlni, ennek az a magyarázata, hogy a betű homályos is lehetett, s istenkáromlás lett volna azt feltételezni, hogy a Könyv nem megvilágításunk legfelsőbb szándékát nyilvánítja ki minden egyes szavában. E fogalom elfogadása után lehetségessé vált, hogy azt elvilágiasítván, a szöveg szándék-töltését, sőt mi több, a szándéknak a szö-

veghez viszonyított előzetességét tegyék meg modellnek. Példa értékű tanúbizonyság erre Rousseau: egy olyan szövegben, amely egy tökéletesen uralt írás minden "varázsát" felvonultatja, nem nyugszik addig, amíg egy megtagadott mondanivaló nevében vissza nem vonja vagy nem érvényteleníti a mondottat; a lapot, sőt az írói hivatást megelőző lelki nemesség nevében a teleírt lapot. Az érzelem ekként kikövetelt tekintélye nemcsak rokonszenvből megadott hiteltre szorul, hanem azt is megkívánja, hogy az olvasó tekintete a szív bugyraira irányuljon — amit később pszichológiai megértésnek vagy megérzésnek, empátiának fognak nevezni. Csakis ekkor kezdődhet, természetesen a szövegből kiindulva, egy újabb érdeklődés: az iránt a mód iránt, ahogy egy ember az első vágyak csendjéből és kusza zűrzavarából kilép, hogy íróvá váljék. Montaigne mintájára Rousseau arra szólít fel bennünket, hogy különös lényében, műve tükrében szemléljük őt. Ahelyett, hogy munkája nyomait egyetlen kialakulóban lévő könyv egymás utáni kiadásaiban nyújtaná át, baráti kezekre bízva gondosan megőrzi egynémely munkájának első változatait (köztük a Vallomások első négy könyvét); megtartja leveleinek piszkozatait; az elsők egyike, akik a befejezett műveken fölül az utókorra hagyták azokat az anyagokat, amelyek (jóllehet tökéletlenül) lehetővé teszik a mű felé haladás szakaszainak felismerését. Rousseau életműve önmagában is elegendő lett volna ahhoz, hogy felkeltse a kíváncsiságot az iránt, amit egy időben szívesen neveztek "belső életrajznak" vagy "szubjektív tapasztalásnak": ezen, más életművek felé is vonzó érdeklődés szempontjából a titkos naplók, a bizalmas levelek a művekkel, anyagaikkal, maradványaikkal egyenrangú értékre tettek szert. Erőteljes indíték igazolni a megjelentetését annak, amit eladdig — tökéletlensége, túlságosan bizalmas jellege avagy, mint hitték, jelentéktelensége okán — kiadhatatlannak tartottak. A kritika mozzanata ekkor a megismerés aktusával mosódik össze. Ha a "tapasztalás" számít, ha a mű felé tartó mozgás (legyen bár a mű csonka, függőben maradt vagy elvetélt) sem lesz kevésbé fontos, mint a ne varietur alakjában rögzült szöveg, a tudni vágyó olvasó számára mindennek egyként mutató-értéke lesz. Mindent meg kell ismerni, mindent fel kell tárni, s a láthatáron ott a remény, hogy összes cselekedete, összes felbuzdulása nyomában jobban megérthetünk egy senki máshoz sem hasonlatos embert.

Még itt tartunk? A pszichobiográfia valóban élő műfaj, s rengeteg olyan dokumentumot fogyaszt, amelyet egy más kor túl árulkodónak tartott volna. Meglehet, egy egész kritikai kutatási irányzat azt a célt tűzi ki maga elé, hogy az írónak a — talán majd félbehagyott — mű felé tartó mozdulatait fedje föl: a "szövegek keletkezéstana" már nevében is mintha egy kialakulás

megfigyelését foglalná magában — mint ahogy a piaget-i genetikus pszichológia is azt a feladatot tűzte ki, hogy a fogalmak és a műveleti képességek kialakulásának szakaszait vázolja fel. Ámde jogos a habozás. Elegendő-e az "elő-szövegeket" a végső szöveg függvényeképp olvasni, amely mint rejtőző jövődjük virraszt bennük? Nem a visszatekintés érzéksalódása-e azt hinni, hogy a végleges szöveg már az első sínretételnél kereste önmagát, mintha csak egy elsődleges szándék előrehaladtával egyre biztosabb lenne saját magában. Ez annyi, mint az utolsóként jött szövegből, ha egyáltalán jön, egyfajta arisztotelészi létokot csinálni. S ha kiderül, hogy csak kényszermegoldás? S ha az elsődleges szándék útközben elveszett? S ha a felejtés nem lép közbe a maga módján? S ha egy eltévelyedés bizonyult szerencsésen a jó útnak? Tudjuk-e eléggé, mi készlet a törlésre, a kizárásra? Esztétikai elégedetlenség? Erkölcsei öncenzúra? Egy váratlan és lelkesítő lehetőség fölbukkanása, amely az ettől fogva járhatatlannak ítélt mondat vagy lap fölé kerekedik? A vágyat a műnél feltételezik. Ámde mindenütt jelen van, s mindent neki tulajdoníthatunk: az első hevenyészett piszkozatot ugyanúgy, mint a törlést, a hangjátékot ugyanúgy, mint a metaforikus átviteleket... Ugyanolyan jó okkal feltételezhetnénk a bensővé vált barátunk (olvasó), feltételezett várakozásának, anticipált örömének közbelépését is. A barát (censor honestus) legtöbbször csak egy kiterjedtebb hallgatóság — egy társadalmi tekintély küldötte.

Mondanivalóm kérdezővé válik, s látnivalóan minden rendszerezésre való kísértést elhárítok. A szövegek keletkezéséről való gondolkodással nem jutok el a szövegelméletig. S azt hiszem, ugyanez vonatkozik azokra is, akik nálam jobban egy adott szerző cédulái, piszkozatai, füzetei, kefelenyomat-javításai összegyűjtésének szentelik magukat. Minthogy túlon túl belesodródta kutatásuk anyagiségába, tudják, hogy ott, ahol most tartanak, a szövegelmélet mit sem segítene rajtuk. Azért az elmélet nincs elvetve, s nem is elvethető. Minden keletkezéstani munkát minimális elmélet támaszt alá. Ami a nagy elméletet, maximális általánosságot illeti, későbbre lehet és kell halasztani. Amiben az effajta munka — gyakorta rosszul érzékelt — nagy előnyét látom. "Elő-szövegeket" megjelentetni annyi, mint arra az útra, melyre oly sok teoretikus (a napi elméletek kompendiumát hozva magával könnyű poggyászként) rálép, kitenni a figyelmeztető jelzést: Vigyázat! Útépítés!

(Fordította: Farkas Ildikó)

A HATALOM SZÉTSZTÁSA:
(POSZT)MODERNIZÁCIÓ A SZÖVEGKRITIKÁBAN

Hagyományos értelmezése szerint a szövegkritika par excellence filológiai tudomány. A filológia klasszikus alaptörekvéséhez hasonlóan a textológus újra meg akarja ismerni és helyre akarja állítani, ami egyszer ép volt, de eredeti vonásait kikezdte az idő, elhomályosította a közvetítők avatatlan kezeinek számtalan nyoma, s bomlasztó leheletével már-már felismerhetetlenné torzította az enyészet. Ha nem riadunk vissza a kissé ijesztő hasonlatoktól, e tudomány olykor mintha valóban az exhumálás és agnoszkálás borzongató műveletére vállalkoznék vagy a balzsamozás művészetét gyakorolná! A szövegkritika hagyományosan rekognitív és reproduktív tevékenység; feladata ugyanaz, amit August Böckh (1785–1867) posztumusz módszertana (1877) a filológia céljaként meghatározott: újramegismerés ("wiederzuerkennen", "das Erkennen des Erkannten"), helyreállítás ("rein wiederherstellen", "die richtige Reproduction des Überlieferten"), utánképzés ("die Nachconstruction der Constructionen des menschlichen Geistes").¹ A szövegkritikus célja, ahogy azt e tudományág nagy hatású angol megújítója, Walter Wilson Greg 1932-ben kijelölte, ugyancsak nem más, mint "rekonstruálni a művet, ahogy a szerző megírta" ("the reconstruction of the work as the author wrote it").² Hasonló szellemben fogant feladat-meghatározások garmadáját idézhetnénk; érzük be egy testületileg jóváhagyott és hivatalosan terjesztett amerikai programnyilatkozattal a közelmúltból. Az ottani irodalomtudomány szervezésében, sőt irányításában fontos szerepet vállaló MLA (The Modern Language Association of America) 1963-ban immár másodízben adott ki reprezentatív tanulmánykötetet, mérvadó elvi útbaigazításul, melynek egyik fejezete a szövegkritika tennivalóit volt hivatott tisztázni. "A szövegkritikának az a célja, hogy helyreállítsa egy szerző szövegének egykori tisztaságát (...) és megőrizze ezt a tisztaságot a romlás szokásos folyamatával szemben", írja a fejezettel megbízott akkori vezető szövegkritikus, Fredson Bowers, egyszersmind bejelentve a textológiai stúdiók igényét a fontosságukhoz méltó szerepre: "ez a tudományág minden

¹August Böckh: Encyklopädie und Methodologie der philologischen Wissenschaften. Hrg. Ernst Bratuschek, Leipzig, 1877. 1–33.

²Walter Wilson Greg: Bibliography -- An Apologia. In: Walter Wilson Greg: Collected Papers. Szerk. J. C. Maxwell, Oxford, 1966. 250.

szellemi törekvés alapja kultúránkban".³ A méltó elismertetésért folyamodó ilyesfajta érveket azóta is gyakran olvashattunk; nemrég (1985) a legújabb amerikai textológia vezéralakja, Jerome McGann szorgalmazta, hogy a presztízsében megfogyatkozott szövegtudomány visszakaphassa helyét "minden hermeneutikai vállalkozás középpontjában", mint az irodalom bármiféle tanulmányozásának alapeleme.⁴

A szövegkritika azonban hiába tekinthető a klasszikus filológiai örökség kései letéteményesének, hiába nélkülözhetetlen az irodalom tanulmányozásához, sőt hiába tért a közelmúltban elméletileg is izgalmas új utakra: ahol lényeges kérdésekről akarnak szót ejteni, a textológust nem kérdezik, meg sem hívják vagy keresztülnéznek rajta, mintha az érdemi munka ott kezdődne, ahol ő befejezte. Az irodalom vagy általában a kultúra újabb fejleményeinek elegáns áttekintéseiből vagy mélyenszántó elemzéseiből rendre hiányzik a szövegkritika bemutatása vagy akár egyetlen utalás korszakalkotó újabb fordulatára, holott az összképnek mostanában éppen fő témájához szolgáltatna sokatmondó motívumokat. Amerikában például megfigyelhető, hogy a korunkra jellemzőnek mondott posztmodernizmus átfogónak szánt bemutatásában megtaláljuk a filozófia, történettudomány, pszichológia, irodalom, képzőművészet, építészet, zene és tánc ide számítható jelenségeit, de a szövegkritika idevágó újdonságait még akkor sem, amikor két divatosabb társa, az irodalomelmélet és az értelmező kritika bőven képviseltetheti magát. A posztmodernhez kapcsolható seregnyi név parádés katalógusát esszéjébe foglaló Ihab Hassannak nem jut eszébe, hogy akár egyetlen szövegkritikust említsen, sőt a tárgykör huszonkét oldalnyi bibliográfiájának összeállításakor sem gondol rájuk.⁵ E feltűnő mellőztetés okai Amerikában nagyrészt az ottani kritika történetében keresendők: a második világháború utáni két évtizedet itt az Új Kritika uralta, mely nem volt ugyan egynemű irányzat, de égségesen lázadt fel a hagyományos pozitivistá irodalomtörténet-írás filológiai módszerei és értékrendje ellen, s ellenszenvének a szövegkritika és a könyvészet presztízse egyaránt áldozatul esett. Az Új Kritika hívei valóságos hadjáratot indítottak az ellen, amit a szándékra hivatkozás tévedésének (Intentional Fallacy) vagy átfogóbban az eredetre hivatkozás tévedésének (Genetic Fallacy) bélyegeztek, azaz a végleg-

³Fredson Bowers: *Textual Criticism*. In: *The Aims and Methods of Scholarship in Modern Languages and Literatures*. Szerk. James Thorpe, New York, 1963. 24.

⁴Jerome J. McGann szerk.: *Textual Criticism and Literary Interpretation*. Chicago és London, 1985. IX., 182.

⁵Ihab Hassan: *The Postmodern Turn. Essays in Postmodern Theory and Culture*. H. n. 1987. Ohio State University Press, 85., 235–256.

ges mű jelentése szerintük önállósul, s értelmezéséhez a szerző egykori szándéka nem mérvadó. Strukturalista előfeltevéseik miatt egy mű korábbi szövegvariánsában legföljebb egy másik önálló művet tudtak látni, melyet a végső változat megértéséhez, értelmezéséhez vagy értékeléséhez éppoly mellékes, sőt illetéktelen adaléknak tekintettek, mint a szerzői intenciót.⁶ Következésképpen a szövegkritikának legföljebb előkészítő szerepét ismerhették el a hibátlan végső változat megállapításában, semmi többet, s ez téves munkamegosztáshoz vezetett a köztük egyre szélesedő szakadék két oldalán, melyet végül mindkét tevékenység megsínylett. (Mindebben idehaza sem vigasztalóbb a helyzet: a mai kultúrát vagy éppen a posztmodernizmust bemutató nyilatkozatokból vagy tanulmányokból semmit sem tudhatunk meg a szövegkritika fejleményeiről;⁷ az irodalomelmélet művelője általában itt is elnéz a textológus feje fölött; az előbbi tudománya önálló tantárgy az egyetemen, az utóbbié nem; összefüggésük és egymásra utaltságuk tudata kevesekben alakul ki,⁸ együttműködésük és jótékony kölcsönhatásuk még várat magára.)

A szövegkritika általános mellőztetése ezúttal azért különösen sajnálatos, mert e tudományág újabb fejlődésében felismerhetnénk a kultúra más övezeteiben megfigyelt mozgást a klasszikustól a modernen át a posztmodernig, azaz egy ritkán vizsgált terület tanulságaival ellenőrizhetnénk és finomíthatnánk mai kultúránk jellegére vonatkozó feltevéseinket. E felismeréshez azonban túl kell lépnünk a szövegkritika feladatának klasszikus értelmezésén: a textológus nemcsak helyreállítja a múlt szövegeit, s újra hozzáférhetővé teszi az egykori ismeretet, azaz tudásunkat gyarapítja, hanem egyszersmind felhatalmazza e szövegeket: részt vesz hivatalos jóváhagyásukban, a terjesztés jogának rájuk ruházásában, s ezzel közvetve szerzőik hivatalos elismerésében. A szövegkritika tehát nem csupán tiszta tudományként létezik, ártatlanul és ártalmatlanul, hanem olyan tevékenységként is, amelynek kézzelfogható következményei vannak a hatalmi viszonyok világában. Nem véletlen, hogy a kritikai kiadás privilégiumának odaítélésében mindig meghúzódik, többek közt, egy politikai döntés, ha nem is mindenütt szól bele állami hivatal. Egy szerző összes műveinek kritikai kiadására ez fokozottan érvényes, hiszen ennek szövegkritikai és szerkesztési módszere nem teszi lehetővé (el-

⁶Az idevágó legfontosabb írásokat együtt l. David Newton-De Molina szerk.: *On Literary Intention*. Edinburgh, 1976.

⁷Vö.: Medvetánc, 1987. 2. sz. 217–263.; Helikon, 1987. 1–3. sz.

⁸A tiszteletre méltó kivételek egyikét l. Stoll Béla: *Szövegkritikai problémák a magyar irodalomban*. Budapest, 1987. 51.

vileg⁹) a kihagyásokat vagy szelídítést, s így a felhatalmazás minden részletre egyformán kiterjed. Ilyenkor a részletek hitelességét a szövegkritikus szavatolja, az egész elfogadhatóságát azonban már az őt megbízó testület, mely nemritkán maga is felsőbb engedélyre támaszkodik. Mivel a kritikai összkiadás elkészítése munkaigényes feladat és gyakran költséges felszereléseket igényel, a felhatalmazások e láncolata a pénzügyi támogatás forrásaival is összefügg. A cui bono ősi kérdésének itt is hasznát vehetjük: sokszor csak alapos tudományszociológiai elemzéssel deríthető ki, milyen érdekek szövevénye határozza meg, ki mennyi jogot és hatalmat kap egy-egy mű szövegének kialakításában és közreadásában, s ennek arányában mennyi felelősség terheli. Gyakran azt találjuk, hogy a szöveg valamilyen szellemi vagy politikai hatalom igazolását, mondhatni legitimációját szolgálja, s ez a hatalom több-kevesebb beleszólási jogot tart fenn magának, cserébe a támogatásért, ám a felelősséget nem feltétlenül vállalja, s rejtve maradó döntése miatt esetleg a szövegkritikus szakmai hitele csökken. Ha mindezek fényében vizsgáljuk a szövegkritika tudományának újabb kori fejlődését, akkor olyan klasszikus, modern és posztmodern korszakokat figyelhetünk meg benne, melyek egymást követő stádiumok a jog, hatalom és felelősség fokozatos megosztódásában.

A szövegkritika klasszikus korszakát Karl Lachmann (1793—1851) munkásságától számíthatjuk. Ma már tudjuk, hogy nem egyedül s nem előzmények nélkül,¹⁰ de ő alakította ki alapelveit és módszertanát, s hagyta ránk első mintaszerű megvalósításait. Mint kimutatták, Lachmann módszerei sokat fejlődtek a fiatalon elkészített Propertius-kiadástól (1816) az érett korának főműveként tekinthető Lucretius-kiadásig (1850). Változtak aszerint is, hogy az Újszövetség görög szövegét gondozta, ahol elsőként tért el a textus receptustól, de nem lépett túl egy kéziratokkal dokumentálható szöveg kialakításán, vagy germanistaként saját anyanyelvének irodalmi örökségét, például a Nibelungenliedet, ahol nem érte be a legkorábbi lejegyzett változat kiadásával: a középfelnémet szókincs, rímszótár és nyelvtan kikövetkeztetése révén kijelölte az eredeti húsz Liedet, amelyből szerinte ez a lejegyzés száрма-

⁹Vö.: Szörényi László: *Ars mutilandi Hungarica*, azaz a csonkítás mesterisége magyar módra. Gondolatjel (Szeged), 1984. 2. sz. 14—22.; 3. sz. 20—21.; 4. sz. 18—20.; 6. sz. 16—24.

¹⁰Vö.: Sebastiano Timpanaro: *Die Entstehung der Lachmannschen Methode*. (Második, bővített és átdolgozott kiadás.) 1971.; E. J. Kenney: *The Classical Text: Aspects of Editing in the Age of the Printed Book*. Berkeley, Los Angeles, London, 1974. 102—112.

zott.¹¹ Az adott feladat szerint módosított szerkesztői és szövegkiadáói eljárások mélyén azonban közös elemként húzódtott meg egy nagy hatású módszer: a szövegvariánsok ún. genealógiai osztályozásának elve. A szövegek genealógiáját tisztázó módszer kidolgozásának hallatlanul nagy volt a tétje: azzal kecsgetett, hogy módot ad az elveszett eredetihez feltehetően legközelebbi és ezért legjobb kézirat kiválasztására, mely azután a kiadás alapjául szolgálhat. Az elvtelen eklekticizmust ezáltal fölválthatta az elvszerűen szabályozott és erélyesen szűkített eklekticizmus: a szerkesztő a genealógiai szemma szerinti legjobb kéziratot követi, legföljebb annak nyilvánvaló hibáinál folyamodik a többi kézirathoz emendálásért. Ahol tehát a legjobbnak ítélt kézirat olvasata valószínű vagy akárcsak lehetséges, a Lachmann-módszer elkötelezettje kitart mellette. (Később éppen itt joggal vettek észre egy logikailag gyenge pontot: semmi sem szavatolja az előfeltevést, hogy a valószínű olvasat nem hibás.)¹²

A genealógiai módszer fogyatékoságaira már Lachmann életében rámutattak, majd a múlt század második felében előkerült görög papiruszok tanulságai is ellentmondtak a "legjobb kézirat" feltétlen érvényességének: nemegyszer egy alsóbbrendűnek tartott kései lejegyzés olvasatát igazolták. A századfordulóra, s még inkább az első világháború idejére végképp kiderült, hogy a szöveg hagyományozódásának helyzetei ezerfélék lehetnek, mindegyik eset egyedi, s gyakran oly bonyolult, hogy a szabályszerű stemma codicum megnyugtató tisztázása lehetetlen.¹³ Századunk derekára azután végképp bizonyosodott, hogy a genealógiai módszer (kivált Lachmann túlbuzgó követőinek kevésbé avatott kezében) túl nagy felelősséget ró egyetlen kéziratra mint a kinyomtatandó szöveg hitelességének biztosítékára, mert nem számol azzal, hogy az érvényesség fedezete mindig relatív, sohasem abszolút.¹⁴ Lachmann szerkesztői stílusában volt azonban néhány vonás, mely e következtetések levonását a múlt század második felében még nem engedte lázadássá fajulni, s a korán feltámadó kételyek ellenére az általa gondozott szövegeket az abszolút érvény illúziójába burkolta. Talán az explicittel szembeni megvetése¹⁵ foly-

¹¹Vö.: Lee Patterson: The Logic of Textual Criticism and the Way of Genius. In: Textual Criticism and Literary Interpretation. Szerk. Jerome J. McGann. Chicago és London, 1985. 82–84.

¹²Walter Wilson Greg: The Rationale of Copy-Text. In: Walter Wilson Greg: Collected Papers. Szerk. J. C. Maxwell, Oxford, 1966. 374–375.

¹³E. J. Kenney: I. m. 138–140.

¹⁴Walter Wilson Greg: The Rationale of Copy-Text. In: Walter Wilson Greg: I. m. 374.

¹⁵Vö.: E. J. Kenney: I. m. 103.

tán nem szerette felfedni a kiadás alapjául szolgáló szerkesztői elveket, hanem rendkívül szűkszavú és kinyilatkoztatóan magabiztos bevezető után elképesztő erudícióról tanúskodó kommentárokat fűzött a szöveghez. A szerkesztői elvek hallgatólagossága pedig személytelen objektivitást sugall, sőt mintha kiiktatná a közvetítést; így az olvasónak nem az a benyomása, hogy szerkesztéssel kialakított, mondhatni megteremtett változatot tart a kezében, egyet a lehetségesek közül, hanem úgy érezheti, hogy a rendelkezésére bocsátott szöveg maga az eredeti mű. Annál is inkább, mert a lenyűgöző szakértelmet sugárzó kommentárok öntudatlan biztonságérzetet keltenek az olvasóban: jó kezekben érzi magát és hálásan ráhagyatkozik a végérvényességet sugalló nyomtatott szövegre. Mivel Lachmann tiszteletet parancsoló tudósi egyéniségének már-már valóságos kultusza támadt, a klasszikus szövegkritikában nagy befolyásra tett szert a genealógiai módszer mindenhatóságának hite. Mint Wilamowitz-Moellendorff megjegyezte, sokan varázsvesszőnek képzelték, amelynek birtokában másra nincs is szükség,¹⁶ s itt van már a Kánaán: az egzaktsági és objektív tudományosság kora. Nem volt még itt, de e módszer kipróbálása nélkül remény sem lehetett volna rá, hogy valaha eljön. Valakinek utat kellett törni, hogy idáig is eljuthassunk. "Aber wo wären wir ohne ihn; das sollen wir niemals vergessen."¹⁷

A szövegkritika modern korszakának megteremtéséhez elsősorban épp a személytelen módszer mindenhatóságának tévhitét kellett eloszlatni: ennek a munkának vezéregyénisége, bár megint csak nem elődök és társak nélkül, Walter Wilson Greg (1875–1959) volt, akiben századunk első felének talán legnagyobb szövegkritikusát s egyben az analitikus bibliográfia tudományának lankadatlan apostolát tisztelhetjük.¹⁸ Máig alapvető tanulmányát, mely The Rationale of Copy-Text (Az alapszöveg elvrendszere) címmel 1949-ben hangzott el előadásként, majd (Lachmann mesterműve után éppen egy évszázaddal) a *Studies in Bibliography* harmadik kötetében (1950–1951) látott napvilágot, bizvást tekinthetjük a modern szövegkritika irányadó alapokmányának. Greg mindjárt írása elején tisztelettel adózik a nagy elődnek, s elismeri, hogy a genealógiai módszer bevezetése a legnagyobb előrelépés volt, amit e tudományterületen valaha megtettek. Ám ezután az írásaira mindig jellemző kristály-

¹⁶Ulrich von Wilamowitz-Moellendorff: *Geschichte der Philologie*. Leipzig, 1959. 61.

¹⁷Uo. 59.

¹⁸Az eddig idézettekén kívül l. még a következő fontos tanulmányait: *What is Bibliography?* (1914); *The Present Position of Bibliography* (1930). In: Walter Wilson Greg: I. m. 75–88.; 207–225.

tiszta logikával mutat rá a módszer nem eléggé körültekintő alkalmazásának hibáira. Eleve elhibázottnak ítéli a Lachmann-követők munkájában azt a redukáló törekvést, mely a szövegkritikát mechanikus szabályok törvénykönyvébe erőltetné, mintha ezzel egycsapásra meg lehetne szabadulni problémáinktól. Greg következetesen végigvitt alapgondolata szerint semmilyen módszer, sőt semmilyen körülmény nem teszi nélkülözhetővé a szöveggondozó jelenlétét és ítélőképességét; mégpedig nemcsak textológiai szakértelmére van égető szükség, hanem irodalmi ízlésére is. Bármennyire helyesen választanak ki a kiadás alapjául szolgáló kéziratot, Greg lázadásra bujtogat az így elfogadott alapszöveg "zsarnoksága" ellen,¹⁹ mert érvényessége nem terjed ki minden részletre és mérlegelő helyesbítést kíván, más szövegvariánsok segítségével. Az alapszöveg kezelésének új racionálóját kidolgozó tanulmány tehát számol azzal, hogy a mű mint eszményi képződmény különböző szövegekbe széttagolva, azaz bizonyos szövegközöttiségben létezik, s e tökéletlen állapotból csakis közvetítői segédlettel és személyes döntések révén menthető ki, így viszont legfőleg egy korántsem csalhatatlan szerkesztési folyamat terméke lehet belőle, s nem feltétlenül maga a mű ölt benne testet. Greg persze egyetlen folyamatos javított szöveg kinyomtatásában látja a szerkesztői munka célját, azaz a végül kinyomtatott szövegben mind a mű szövegközöttisége, mind a szerkesztő dilemmái és jelenléte látszólag eltűnnek, legfőleg az előszó vagy a jegyzetek őrzik nyomaikat, s minden eddiginél több érvényesülhet az eredetiből.

Greg végső törekvése, s vele az egész modern szövegkritikáé, hű maradt a klasszikus célkitűzéshez: helyreállítani az eredeti művet a maga tisztaságában, eltávolítván a hagyományozódás során beléivódott és ráakódott szennyet. Mint e metafora is sugallja, nem volt alaptalan az a félig tréfás kommentár, mely szerint Greg nacionáléja alapjellegetében puritán: ahogy a mű legkorábbi fennmaradt változatát veszi alapul, s bizalmatlan a későbbi variánsokkal szemben, arra a szellemiségre emlékeztet, mely szerint az emberek kezébe jutva minden romlásnak van kitéve, s állandó éberséggel kell fürkészniük ennek legapróbb tünetei után.²⁰ Ugyancsak van igazság e megjegyzés későbbi, s immár teljesen komolyan szánt kiegészítésében, mely e racionálé mélyén romantikus neoplatonizmust gyanít s az utazás szinte vallásos allegó-

¹⁹Walter Wilson Greg: I. m. 374—391.

²⁰Donald Pizer: Self-Censorship and Textual Editing. In: Textual Criticism and Literary Interpretation. Szerk. Jerome J. McGann, Chicago és London, 1985. 147.

riáját véli fölfedezni: a mű dicsfényvel bukkan elő szerzője képzeletéből, s még kéziratként is valamiféle szentség veszi körül, ám hamarosan rávetülnek az illetéktelen, téves vagy öncenzúrából származó változtatások árnyai, miközben járja útját a gyarlóság világában, mígnem a szerkesztő, mintegy a pap szerepében, gondjába veszi a már publikált s ezért feltétlenül romlott szöveget, hogy visszajuttassa eredendő tisztaságához.²¹ E szemléletformáló allegórián kívül, de tőle nem függetlenül, egy másik romantikus előfeltevés is összeköti a klasszikus szövegkritikát a modernnel: az eredeti helyreállítására törekedve Greg a szerző eredetijére gondol, követői meg egyenesen a szerző szándéka szerinti²² eredetire, mintha a mű születése és kialakulása kizárólag a szerző szuverén akaratán múlna, s így a szöveg hitelességét ennek az egy személytől meghatározott formának helyreállítása biztosíthatná. Az Új Kritika évtizedeiben az értelmező kritikától sem várhattuk, hogy e téves alkotáslélektani elképzelést leleplezze. Az Új Kritikát csakis az utolsó szerzői szövegváltozat foglalkoztatta igazán, ráadásul az alkotáslélektani és irodalomszociológiai kérdések vizsgálatát az irodalomkritikus feladatkörén kívülre utalta, így nem ismerhette föl, hogy az alkotásfolyamat valamennyire mindig több személy együttműködése vagy legalábbis kölcsönhatása. Az Új Kritika utáni irányzatok, elsősorban az újhistorizmus tágabb kutatási fókuszra kellett ahhoz, hogy egyes művek tényleges keletkezéstörténetében fölfedezzék a hiteles forma többszemélyes eredetét, a szerzőség megoszlását, a szöveg állandó továbbfejlődését, s mindezzel az irodalmi mű történeti és társadalmi, szövegközötti és személyközötti, folyamatszerű és viszonyyszerű létezési módját, melynek fényében immár a modern szövegkritika is szűkösnek és elégtelennek bizonyult.

Hamarosan bekövetkezett, amit a szövegkritika posztmodern fordulatának nevezhetünk. A feladatainak újragondolására kényszerülő és korszerűbb megoldások felé tájékozódó tudományág az 1970-es évek közepe táján kezdte felismerni, hogy problémáira egyfajta genetikus textológia kidolgozásával remélhet megoldást, s a hamarosan megkezdődő munkálatok az 1980-as évekre hozták meg nagyszabású eredményüket. Esettanulmányként szemléltetheti a legújabb korszak kibontakozását James Joyce Ulyssesének új kiadása. 1973-ban tizenegy kutató, köztük a német Hans Walter Gabler, bizottságot alakított a szövegkritika fejlesztésére, mely egyszersmind egy eljövendő pontosabb Ulysses-ki-

²¹Uo. 147.

²²L. erről Jerome J. McGann: A Critique of Modern Textual Criticism. Chicago és London, 1983. 55–63.

adás útját volt hivatva egyengetni. 1977-ben Gabler, munkatársai és tanácsadó testülete elkezdtek egy egészen új szövegkritikai elveket követő Ulysses-kiadás előmunkálatait; 1979-ben önálló kötetként és kis példányszámban megjelentettek belőle egy fejezetnyi mutatványt, egyelőre csak szakmabeliek használatára (Ulysses II. 5: Prototype of a Critical Edition in Progress); 1984-ben napvilágot látott a háromkötetes nagy mű, melyet azonnal e tudomány mérföldköveinek egyikeként ünnepeltek és vitattak, az ún. szinoptikus kritikai kiadás: Ulysses: A Critical and Synoptic Edition. Az új irányzat e reprezentatív műve laponként egymás mellett mutatja be a mű teljes fejlődéstörténetét és a kijavított végleges változatot. Bárhol nyitjuk ki a könyvet, balfelől, a verzón zárójel, számok és egyéb jelek segítségével megkülönböztetve egymás mellett láthatjuk egyazon szó, kifejezés vagy mondat egymást követő változatait; ezt a "genetikus" vagy "szinoptikus" elrendezést, mely lehetővé teszi a szövegfejlődés egymást követő stádiumainak tanulmányozását, Gabler "emendált folyamatos kézirati szövegnek" hívja, s joggal látja benne módszerének fő újdonságát. "Mint az apparátus olyan formája, melyet szöveggé lehet olvasni és használni, az Ulysses szinoptikus bemutatása a kézirattól a nyomtatásig való fejlődésében: e kiadás új sajátossága" — írja elméleti jelentőségű nagy utószavában.²³ E fejlődésképpel párhuzamosan jobboldalon, a rektón immár egyetlen szövegváltozatot találunk, azt is megtisztítva bármiféle szerkesztői jeltől; ez a "reading text", vagyis Gabler szándéka szerint "az emendált folyamatos kézirati szöveg a megalkotás végső fejlődési szintjén".²⁴ (Ez utóbbi jelenik meg azután 1986-ban külön is, az időközben észrevett hibák kigyomlálása után Ulysses: The Corrected Text címmel, s kavar hatalmas, máig gyűrűző vitát.²⁵) Teljes "szinopszis" és végső olvasat együttes kiadásával Gabler láthatólag azt valósította meg, amit néhány évvel korábbi programtanulmányában kifejtett: mivel az irodalmi mű szövege szinkron és diakrón dimenziókkal egyaránt rendelkezik, a kritikai elemzés és tanulmány tárgya "nem csupán az író művészetének végső terméke, hanem (...) a fejlődő mű teljes egésze".²⁶ Amit a hagyományos szövegkritikában az új kiadáshoz vá-

²³ James Joyce: Ulysses: A Critical and Synoptic Edition. Kiad. Hans Walter Gabler, valamint Wolfhard Steppe és Claus Melchior. I—III. New York és London, 1984. III. 1901.

²⁴ Uo. 1903.

²⁵ L. e vitát The New York Review of Books, 1988. június 30.; augusztus 18.; szeptember 29.; október 27.; december 8.; Times Literary Supplement, 1988. július 1.; július 22.; augusztus 12., augusztus 19.; szeptember 2—8.

²⁶ Hans Walter Gabler: The Synchrony and Diachrony of Texts: Practice and Theory of the Critical Edition of James Joyce's Ulysses. Text, 1. sz. (1981., megj. 1984-ben) 325.

lasztott alapszövegnek hívtunk, az e szinoptikus eljárásnál immár nem a legjobbnak ítélt egyetlen kézirat, hanem a föllelhető kéziratok összessége! Gigantikus terve megvalósításához Gablernek válogatott szakértőkből álló gárda, intézményi háttér és hipermodern technikai felszerelés állt rendelkezésére. Wolfhard Steppe és Claus Melchior voltak fő munkatársai, tanácsadó testületében a Joyce-kutatók talán legtekintélyesebbje, Richard Ellmann éppúgy helyet kapott, mint például a szövegkritika elméleti problémáival foglalkozó Philip Gaskell, nem beszélve a szerkesztőt segítő többi munkatárs nemzetközi csapatáról, a több forrásból származó tetemes anyagi támogatásról, s végül, de nem utolsósorban a legfejlettebb fénymásolási és (főleg) számítógépi segédlet igénybevételéről.²⁷

Az így létrejött Ulysses-kiadás elé már egyik legelmélyültebb recenzense, Jerome McGann odaírta a találó "posztmodern" jelzőt, megkülönböztetésül az 1922-ben megjelent "modernista" kiadástól. Igaz, ő kizárólag a verzókon olvasható szinoptikus változatra értette, mivel ez magára az alkotásfolyamatra irányítja a figyelmet s ennyiben öntükröző (self-referencing), különböző szövegeket egyesít s ennyiben szövegeközötti (intertextual), állandóan lebontja az egyszer már felépítettet s ennyiben önromboló (self-deconstructing), elrendezése valószínűsége alapszik s ennyiben sztochasztikus (the form of order is stochastic).²⁸ McGann szerint e posztmodern szövegdzsungel izgalmasságához képest a mellette közölt tisztázat sápadt, hideg és száraz; ugyan csak a szinoptikus baloldaltól várhatjuk szerinte, hogy szétosztatja az irodalmi mű végleges rögzítettségéről és szilárd állandóságáról szőtt hiú ábrándjainkat s a "definitív" kiadás mítoszát.²⁹ Nos, mindez tökéletesen igaz, de Lachmann, majd Greg után olvasva a kiadást, s az újkori szövegkritika változott fejlődésmenetébe illesztve, további posztmodern sajátosságai is körvonalazódnak. Kiviláglik például, hogy a kiadás nemcsak abban az értelemben öntükröző, hogy az írás és publikálás egymásba átnyúló folyamataiba enged bepillantánunk, a szöveg létrejöttének alkotói és intézményi műveleteit felfedve, hanem abban az értelemben is, hogy magát a szerkesztés folyamatát is nyílt színen végzi, szövege mintegy a szemünk láttára szerkesztődik, ennek nyomait nem igyekszik eltüntetni, hanem lépten-nyomon dokumentálja. Korántsem csupán a baloldali szinoptikus elrendezés textológiai jeleinek egész

²⁷Vö.: James Joyce: I. m. III. 1908–1911.

²⁸Jerome J. McGann: Ulysses as a Postmodern Text: The Gabler Edition. Criticism, 1985. 3. sz. XVIII. köt. 299., 301.

²⁹Uo. 291–293., 299. Vö.: James Thorpe: Principles of Textual Criticism. San Marino, 1972. 171–173.

felvonultatott ármádiája tüntet nyíltan és harciasan az aktív szerkesztői jelenlét szükségessége mellett, hanem a szomszédságában húzódó jobboldali tisztázatot sem tudjuk miatta önmagában szemlélni! A kettős látvány állandóan tudatosítja az olvasóban, hogy a jobboldali tisztázat érintetlensége csak látszólagos, hiszen nyilván létre sem jöhetett volna a mellette bemutatott sűrű szerkesztői munka nélkül. A harmadik kötet végén található tüzetes jegyzet-apparátus, az ún. "történeti kolláció", valamint a szerkesztési elveket aprólékosan kifejtő és szemléltető utószó mind erről tanúskodnak, együtt csaknem kétszáz lapnyi terjedelemben. S ha valaki ennyiből esetleg nem jönne rá, annak az utószó minden kétséget kizáróan értésére adja, hogy a jobboldali "reading text" az Ulysses "kritikailag megállapított szövege", mely a baloldali szinopsziszból "extrapoláció útján" készült, a textológiai jelek elhagyásával.³⁰ Míg tehát Lachmann és a klasszikus szövegkritika a szerkesztést mint aktív jelenléteket és alakítókat, ha úgy tetszik: teremtő beavatkozást igyekezett elrejtetni, elveiről meg legföljebb orákulumi tömörséggel szólni, Gabler és a posztmodern szövegkritika eljutott a másik végletig: mint elkerülhetetlent vállalja önnön tevőleges szerepét, s mindenki számára hozzáférhetővé és megvitathatóvá teszi szerkesztésbeli döntéseinek racionáléját. Mivel a szerkesztői jelenlét itt textológiai jelek képében benyomult magába a szövegbe, s az alkotói intertextualitás mondhatni szerkesztői metatextualitással párosul, immár egyetlen olvasó sem tudhatja naivan azonosítani a szöveget a művel, valamiféle természetes vagy Isten adta egységként. Kénytelenek vagyunk belátni, hogy a szöveg óhatatlanul szerző és szerkesztő közös terméke, szükségképpen művi és másodlagos, sosem az egykori alkotói képzelet valamiféle szuverén, eredendő és közvetítés nélküli megnyilvánulása vagy annak érintetlen visszanyerése.

Ha azonban a Gabler-féle Ulysses-kiadást ennyire joggal tekinthetjük posztmodern szövegnek, s ha a posztmodernizmus nemcsak művészeti irányzat, hanem a társadalmi élet más övezeteiben is megfigyelhető jelenség, sőt felfogható egész mai kultúránk tulajdonságaként vagy akár a Toynbee által használt értelemben egy egész relativizálódó, széttagolódó, felbomló és tragédiákkal terhelt civilizációs korszak jellegzetességeként,³¹ akkor ebből az is következik, hogy a szövegkritika roppant nagy szerephez juthat egy-egy mű,

³⁰ James Joyce: I. m. III. 1903.

³¹ Arnold J. Toynbee: A Study of History. Rövidítette D. C. Somervell, I—II. London, New York, Toronto, 1946., illetve 1957. I. 39.; II. 307—315., 319—320.; Ihab Hassan: I. m. 89.; Abádi Nagy Zoltán: A posztmodern regény Amerikában. Helikon, 1987. 1—3. sz. 8—9.

bármiféle írásbeli megnyilatkozás, s ezen át valamennyire egy egész kultúra jellegének meghatározásában. Esetünkben pedig nem lehetne a Gabler-Ulysses posztmodern szöveg, ha nem lett volna a kiadáshoz alkalmazott szövegkritikai elvekben és módszerekben eleve valami posztmodern, ami Joyce művét, amely eddig a magas modernizmus remekének számított, képes volt immár posztmodern-né átlényegíteni. A művek többféle kiadás lehetőségét rejtik magukban, s a szövegkritikus döntései hozzájárulhatnak irányzati besorolásukhoz. Ugyanaból a kézirati hagyatékából az 1922-es kiadáshoz használt (s a szerző által még elfogadott) szövegkritikai konvenciók és módszerek a magas modernizmus remekét hozták létre, az 1984-es kiadáshoz vezető módszertani újítás (amelyet Joyce már nem érthetett meg) viszont ízig-vérig posztmodern művet formált. Őszehasonlítván a kétféle eljárást kiderül, hogy a posztmodern szövegkritika tovább távolodik a klasszikustól, mint ameddig a modern elmerészkedett, de ugyanazon irányban: az öntükröző, a meghatározatlan, a mindent magában foglaló, a megosztott és széttagolt, azaz végül is a relativáló felé. Amikor a szövegkritikus immár nem a szerző végső szándéka szerinti változatra szorítkozik a hiteles és kinyomtatandó mű alapjaként és céljaként, hanem az egész alkotásfolyamatot be akarja mutatni minden fejlődési stádiumával, s amikor saját szerkesztői közreműködésének nyomait sem akarja immár eltüntetni, hanem a szerkesztés folyamatát és segéderőit a végeredménnyel együtt látni engedni, nos, akkor a kulturális érték megteremtésének érdeme és felelőssége, joga és hatásköre sokkal több szövegre és személyre terjed ki, mint korábban, s közülük bármelyik illetékessége önmagában legföljebb viszonylagos lehet. Mintha ez a posztmodern stádium foganatosítaná a gyakorlatban Greg intését, mellyel ő Lachmann követőit bírálta: tudnunk kell, amit ők nem tudtak, hogy az auktoritás mindig relatív, sosem abszolút.

A szövegkritika fejlődését a klasszikustól a modernen át a posztmodern felé az auktoritás fokozatos szétesztődése jellemzi. Szétesztődik a szöveg: az egyetlen reprezentatív kézirattól a szinoptikus szövegfolyamatig; szétesztődik a szerző: az egyszemélyes szerző utolsó szándékának mértékül fogadásától egyrészt a szerző és mások együttműködésének felismeréséig, másrészt korábbi és későbbi szerzői szándékok együttes komolyan vételéig; szétesztődik a szerkesztő: az egyetlen magabiztos szerkesztőtől a nemzetközi segédcsoportra és tanácsadó testületre támaszkodó főszerkesztőig. A mű érvényét, illetékességét és tekintélyét egyre több szöveg, személy, sőt intézmény szavatolja; eközben a szöveg felhatalmazásából, terjesztés előtti jóváhagyásából a szövegkritikus mint szerkesztő egyre tudatosabban veszi ki a részét. Hosszú volt az út a mű látszólag érintetlen, folyamatosan nyomtatott szövege

mögé húzódó és szerkesztői elveit is titokzatos homályba rejtő Lachmanntól, aki egy valaha volt kulturális dokumentumot állít helyre és tesz újra közkinccsé, a szövegét szerkesztői jelek sokaságával megtűzdelt Gablerig, aki már kész olyan (mondjuk így:) szövegkollázsként bemutatni a művet, amely annak egyetlen fejlődési stádiumával sem azonos, sőt amely így, egyszerre és együtt, soha nem is létezett! A szövegkritikus közreműködése ugyan mindig is beépült a műbe, de eltűnt benne; hosszú volt az út, amíg a szerkesztő nyíltan vállalni kezdte a felelősség ráeső részét: vastraverzeit látni engedte, sőt elegánsan formatervezett állványzatát is rajta merte hagyni az épületen. Mindezzel együtt járt a szövegkritika tudományának demokratizálódása és nyilvánosságának növekedése. Az egykor elit-tevékenységnek számító szöveggondozásból, az írástudó archaikus szerepének teljesen sohasem szekularizálódott leszármazottjából egy népes szakemberi céhben művelt, s laikusok számára is hozzáférhető dokumentumokat használó, bármikor ellenőrizhető és nyilvános fórumokon felelősségre vonható foglalkozás lett. Lachmann előkelően enigmatikus nyilatkozatai a beavatott keveseknek szóltak, magasan a nagyközönség feje fölött, s még a kiváló angol klasszika-filológus, Alfred Edward Housman (1859–1936) is arra figyelmeztetett, hogy a szövegkritika "arisztokratikus ügy, nem értethető meg mindenkivel, vagy akár az emberek többségével".³² Ma-napság viszont számosan hozzászólnak egy-egy nagyobb textológiai eseményhez, például a Gabler-féle Ulysseshez, a sajtóban és egyéb fórumokon, s a művelt nagyközönségtől beérkező kommentárok közt gyakori a helyreigazítás, vagyis egy zárt szöveggondozói kaszt egyedüli illetékességének érzete már a múlté. Ez még akkor is jó dolog, ha e demokratizálódás talán egyik lélektani oka a szövegkritika mai presztízsvesztésének, szemben az értelmező kritika vagy irodalomelmélet egy-egy ezoterikusabb, csak beavatottak által érthető, s ezért esetleg vonzóbb, sőt tekintélyesebb irányzatának divatjával. Az auktoritás széttagolódása és relativálódása hosszabb távon mindenképpen hasznára lesz e szaktudománynak.

Miközben a szövegkritikus érdeklődésének fókusza kitágult, s figyelme egyre inkább megosztódott, a rekonstrukció mint filológiai alaptörekvés megmaradt, de mind több mozzanatra terjedt ki, melyeket immár a szövegfejlődés stádiumaiként, nem pedig végső állapotként igyekszik helyreállítani. A figyelemre méltatott szöveg kritériuma decentralizálódott, elhalványítva a hierarchikus különbséget a korábban jelentősnek, illetve jelentéktelennek ítélt

³²Alfred Edward Housman: The Application of Thought to Textual Criticism. (1921) In: Art and Error: Modern Textual Editing. Szerk. Ronald Gottesman és Scott Bennett. Bloomington és London, 1970. 16.

szövegváltozatok közt. Az "ahogy a szerző megírta" sokat hangoztatott egykori jelszavában, a rekonstrukció célkitűzésének e pozitivistá csengésű formulájában a megírt, azaz befejezett szerzői mű visszanyerésén volt a hangsúly, ám ez fokozatosan átkerült az ahogyra, azaz a megírás folyamatának bemutatására. Mi több, kiderült, hogy a megírás csak egy stádiuma a szöveg állandó keletkezésének, hiszen a mű a publikált változatokban is továbbfejlődik. Ez a továbbfejlődés nem feltétlenül romlás, ám ahol az, ott is hatást gyakorol az olvasókra, megismerése tehát legalább annyi művelődéstörténeti tanulsággal járhat, mint amennyi alkotáslélektani (és egyéb) ismeretre tehetünk szert a megírás szinoptikus nyomon követésével. Mivel Gabler csak akkor rögzít valamit a későbbi publikált változatokból, amikor bizonyíthatóan szerzői változtatás vagy legalábbis jóváhagyás eredményezte, indokoltnak látszik Jerome McGann javaslata: szükség volna a szöveg "termelődését" publikált változataiban figyelő genetikus kiadásra is.³³ Az állandó keletkezésre és továbbalakulásra kíváncsi új szövegkritika tehát rekonstruál még, de már nem exhumál és nem balzsamoz: e metaforák ugyanis a halál képzetkörébe tartoznak, a szöveg viszont él mindörökké, s legfőljebb fejlődésének pillatfelvételei rekonstruálhatók.

Az utat, mely a genealógiai szövegválasztástól a genetikus szövegkollázsra vezetett, bizvást nevezhetjük a szövegkritika posztmodernizálódásának. A textológia fejlődésének iránya feltűnően hasonlít arra az átmenetre, amelyet a posztmodernizmus egyik legkorábbi, bár egyébként nem a legmélyebb szószólója, Ihab Hassan Toward a Concept of Postmodernism című esszéjében a modern és posztmodern között ellentétpárok hosszú sorával próbált érzékeltetni. Ezek szerint a modern úgy áll szemben a posztmodernnel, mint a cél a játékkal; mint a hierarchia az anarchiával; mint a műtárgy vagy a befejezett mű a folyamattal, az előadással vagy a happeninggel; mint a távolságtartás a részvétellel; mint a teremtés vagy totalizáció a lebontással és szétszedéssel; mint a központosítás a szétszótódással; mint a szelekció a kombinációval; mint a típus a mutánssal; mint az eredet vagy ok a különbözőzéssel, különbséggel vagy nyommal; mint a meghatározottság a meghatározatlansággal, hogy csak néhány, szempontunkból különösen sokatmondó szembeállítás idézzünk a negyvenből.³⁴ Ezek az ellentétpárok nem egyformán illenek a szövegkritikában lezajlott változásokra (így például a hierarchia inkább elhalványodott és to-

³³ Jerome McGann: Ulysses as a Postmodern Text: The Gabler Edition. Criticism, 1985. 3. sz. XXVII. köt. 292.

³⁴ Ihab Hassan: I. m. 91–92.

vább differenciálódott, mintsem eltűnt volna, s nem tört ki az anarchia, sőt a meghatározottság csökkenése sem vitt el a teljes meghatározatlanságig), alaptendenciájuk azonban érvényes a textológia közelmúltjára. Hiszen a genetikus szövegkritika a művel mint keletkezésfolyamattal dolgozik; a szerkesztő részvétele benyomul a szövegbe; az auktoritás, érvényesség és hatalom egyaránt szétosztódik; szöveg és szerkesztő kiválasztása helyébe szövegek és szerkesztők kombinációja lép; a szinoptikus elrendezésben egymás mellé sorolt mutások ezerféle különbségeit tanulmányozhatjuk. A játékot, lebontást és szétszedést sem kell soká keresnünk, hiszen a szövegek mondatokra, sőt szavakra bontásával és szinoptikus újrendezésével a változatok különbségeinek tobzódó játéka szabadul fel a végső autentikus változat egykori egyeduralma alól. A lépten-nyomon bekövetkező törés, kisiklás és megszakítás világában vagyunk, az egykor létrehozott egész hatalmának szétszótása után, a részek önállósulásának és karneváli elkeveredésének önfeledt pillanatában.

A szövegkritika posztmodernizálódásával e tudomány művelőinek föl kellett ismerniük, hogy a közvetítés mozzanatát nem lehet kiiktatni, óhatatlanul beavatkozással jár, s okvetlenül némi idegen elemet visz a szövegbe, gyöngítvén annak eredeti meghatározottságát. Régebbi korok filológusai olykor bámulatos szilárdsággal tudtak hinni az eredeti tökéletes reprodukálhatóságában. "Képesnek tartom magam arra, amit egyesek lehetetlennek véltek, hogy elkészítsem a görög Testamentum olyan kiadását, mely pontosan azonos a Niceai Zsinat idejének legjobb példányaival", írta híres levelében 1716. április 15-én a nagy Richard Bentley (1662–1742), "így az a könyv, amelyet ma a legbizonytalanabbnak gondolnak, olyan bizonyosságról fog tanúskodni, mely minden más könyvén túltesz, s ez majd véget vet a különböző olvasatoknak, egyszer s mindenkorra."³⁵ A múlt század valamennyire már tudott a filológus közvetítői szerepének következményéről. Böckh például tisztában volt azzal, hogy a rekonstrukcióhoz tevéleges hozzájárulásra van szükség, azaz a filológus tiszte nemcsak eltávolítani az idők folyamán beivódott hamisításokat és félreértéseket, hanem egészszé egyesíteni a töredékeket, s részben már művészi feladatként újratementeni az elmúlt történeti korokat, s úgy bemutatni az emberiség népeinek ösztudását, hogy a történeti anyagon átlátszódjék az eszme. E feladatot azonban Böckh legfőljebb teljes kiterjedésében vélte megvalósíthatatlannak az egyes ember számára, mélységében nem,³⁶ azaz nem vonta

³⁵The Correspondence of Richard Bentley. Szerk. C. Wordsworth, 1842. 503. Vö.: E. J. Kenney: I. m. 100.

³⁶August Böckh: I. m. 15.

le gondolatmenetének nyugtalanító következményeit: a tevőleges hozzájárulás egyúttal hozzátevés, a hozzátevés egyúttal átalakítás, ami pedig az eredeti tökéletes rekonstrukcióját kizárja. Ezzel szemben a legújabb szövegkritikában gyakorta megfogalmazódó gondolat, hogy a szöveg hagyományozódásába, még a hivatásos textológus által szerkesztett kiadásokba is, mindig belevegyül bizonyos százaléknyi nem hiteles mozzanat, egy elkerülhetetlen bizonytalansági hányados tudomásulvételéhez vezetett. Hasonló ez ahhoz a határozatlansági sávhoz, melyet a fizikus kénytelen számításba venni, mert műszereivel beavatkozik a folyamatokba, melyeket pusztán megfigyelni és mérni akar. Ezért nem véletlen, hogy a Heisenberg-féle határozatlansági elvre mind a legújabb szövegkritika egyik jelese (McGann) hivatkozik, mind a posztmodern egyik eszszéírója (Hassan).³⁷ Ha elolvassuk, amit maga Heisenberg A mai fizika világmérete című tanulmányában (1955) a kvantumelmélet követelte "statisztikai törvények"-ről s nyomukban a determinizmus elvetéséről ír, vagy ahogy az ún. "határozatlansági relációt", a Bohr-féle komplementaritás elvét, s valamely rendszer nem teljes ismeretét tárgyalja,³⁸ sokféle párhuzam eszünkbe juthat a legújabb szövegkritika területéről, a közvetítő tudós miatt kiiktathatatlansági bizonytalansági tényezőtől a szinoptikus kiadásban egymást kiegészítő kéziratokon át a sztochasztikus elrendezésig. Úgy látszik, Jean-François Lyotard találóan jelöli meg a posztmodern tudományok közös törekvéseként az "instabilitások" kutatását.³⁹ Feladván a reményt, hogy az eredetit mintegy közvetítés nélkül helyre lehet állítani a maga egykori tisztaságában, a szövegkritika megszabadult utolsó romantikus illúziójától, szembenézett a hatalom széttagolódásával és az érvényesség viszonylagossá válásával, a posztmodern helyzet e jellegzetes problémáival, s vállalván saját alakító szerepének felelősségét, immár valóban nagykorú tudománnyá érett.

³⁷ Jerome J. McGann: *A Critique of Modern Textual Criticism*. Chicago és London, 1983. 41.; Ihab Hassan: I. m. 56–57.

³⁸ Werner Heisenberg: *Válogatott tanulmányok*. Budapest, 1967. 45–48.

³⁹ Jean-François Lyotard: *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge*. Ford. Geoff Bennington és Brian Massumi. Minneapolis, 1984. 53–60.

A KÉZIRAT KRITIKÁI*

Az 1443-as évben hetvenkét esztendőskorában elhunyt Simon de Plumetot, caen-i és bayeux-i kanonok, e zavaros időkben ügyesen és szerencsésen végigélt hosszú életút végén, amely azonban összességében túlságosan is az ismeretlenségbe vész ahhoz, hogy más említésre méltó nyomot hagyjon maga után, mint egy sírkőlapot és egy feliratot egy székesegyház falán. Több mint öt évszázadig kellett várni, míg egy minap tett felfedezés — vagy inkább helyreállítás, hiszen Simon könyvtára a Saint-Victor Apátság gyűjteményében volt szétszórva — a kánonjogász mögött egy második személyre bukkant rá, akinek a mai kutatók egészen másfajta emlékművel tartoznak. Szenvedélyes könyvbúvárként Simon de Plumetot életének egy részét, mai kíváncsiságunkat messze megelőzve, saját kezű kéziratok, piszkozatok, az írásos teremtés legmeglepőbb bizonyítékai gyűjtésének szentelte. E felfedezés érdekessége mégsem az, hogy a modern "genetikai" vizsgálódások előfutárára vagy legalábbis eredő pontjára talált rá. A történelmi tényállás mond számunkra valamit. Simon gyűjtőmunkája a humanizmus fellendülésével egy időben kezdődik, amely el fogja terjeszteni a saját kezű írás gyakorlatát. A búvárkodás egy egyszerű megérzést igazol: a szerzői kéziratok iránti érdeklődés ugyanolyan régi, mint maguk a kéziratok. Ily módon ki kellene hunynia a szerzőség-kutatásnak, amely a kortárs kritika vitáinak olykor táptalajul szolgál.

Ez nem azt jelenti, mintha Simon de Plumetot szándékai (legalábbis amennyire kitalálhatjuk) a középkor végén a maiakkal azonosak lettek volna. A keletkezési tanulmányok, mikor a múltjukra visszatekintenek, rájönnek, mennyire változó volt az írásbeliség szemlélete a századok folyamán — de arra is, mennyire gazdag volt minden korszak ellentétes felfogásokban. Ebben a hagyományban korunk minden nehézség nélkül magára ismerhet. Bizonyíték erre, többek között, három vitatott kérdés, amelyet e kötet munkái sokszor új megvilágításba helyeznek, s amelyek a kéziratok tárgyát, az írás jelenségét és a keletkezésnek a szöveghez való viszonyát érintik.

Kezdjük az elején: léteznek-e a kéziratok? A kérdés egész biztosan megdöbbentette volna Simon de Plumetot-t, amikor az íróállványán tartotta őket.

*Louis Hay tanulmánya az 1987-es párizsi konferencia anyagát megjelentető kötet (A szöveg születése, José Corti, Párizs, 1989) előszava, a hivatkozások mind erre a kötetre értendők.

E naiv evidenciát azonban ma felborítja a tárgy státusára irányuló vita: milyen koherencia van anyagisége és jelentése között? A kérdés egy esztétika és egy filozófia egymással kereszteződő álláspontjaiból merül föl. Az előbbi a tárgyat — jelen esetben egy festményt — "festékanyag, máz és lakk halmokra", "nehéz és komplex olvashatóságú szövegre" és "egy vágy képzeleti kivételére" bontja szét, egyszóval olyan látszatra, amely "olyan vonások és jellemző jegyek együttesévé robban szét, amelyek mindegyike saját koherenciával rendelkezik" (Louis Marin). A filozófia pedig, amelyre Jacques Derrida hatása nyomta rá a bélyegét, a jelentéseket fejti szét, hogy végezetül valóságot csak a betűk anyagi körvonalainak tulajdonítson. Minthogy ezek az álláspontok tárgyak legszélén helyezkednek el, minden leegyszerűsítő értelmezés ellen korlátul szolgálhatnak. A szó szoros értelmében vett nézőpontok is lehetnek: a mű másik oldalát, újabb szintjét mindahányszor a kritikus tekintete fürkészi ki. De a fordított eljárás szintén elképzelhető: azokat a szálakat ragadni meg, melyek a valóság különböző töredékeit egybekötik s azt eredményezik, hogy az írott szöveg az írott szöveg — hordozó és üzenet, komplexitás és koherencia egyszerre.

Ekkor észrevesszük, hogy ezek a szálak három irányba vezetnek. Minden egyes írás már a kezdet kezdetén adott történelmi konfigurációban foglal helyet: kézzel írt könyv, nyomtatvány, munka-kézirat. Anyagi jellemzői ekként egy kulturális funkció és hovatarozás mutatóivá lesznek, melyek a tárgy első jelentését alkotják. Másodsorban a tárgy saját történetének a bizonyítéka, amely anyagaiba (papír-, tinta-, ceruzafajták) és megfogalmazásába (cédulaanyagok, tervezetek, piszkozatok) egyaránt lejegyződik. E kötet első részében jól látható, hogy a külső és belső mutatók egybeesései miként alapozzák meg a leírt új régészetet — az újét, mert ez a folyamat régészete, amely a kézirat időbeli valóságának rekonstruálására törekszik. Végül a kézirat az időn és a téren keresztül egy jelrendszer közvetítő közege. Ezt a funkciót és hatalmat pontosan a hordozó és a lejegyzés viszonyától kapja, melynek alakulását a középkor folyamán Mary és Richard Rouse írja le itt. Ehhez még hozzá kellene fűzni az újkori történelmet is, amikor a kézirat megszabadul a középkori könyv korlátozottságaitól, egyedül az író tekintetével kerül szembe s ily módon új összefüggéseket hoz létre az írással: "Itt van hát egy lap, amely nyomban megmutatja az embernek azt, amit rábíz. (...) E szívesség fejében közreműködik a kifejezés kivitelében, megformálásában. Visszahat a kifejezésre; a kifejezés módosul általa. (...) Talán épp e visszahatás teszi emlékezésre képessé?" (Francis Ponge).

A kéz és a lap közti ezen új összefüggésből olyan jelburjánzás bukkan fel, amelyről csak a kép tud halvány visszfényt adni.* Szavak és írásabrák fognak össze (vagy vetekednek egymással) a képzeletvilág ábrázolására — szótájak, vonás-tájak — vagy a gondolatiság jelentésére: az erőmérő és a vektorok a fizikától és a matematikától veszik kölcsön a feszültség, az erőpár szimbolikáját. A kéziratnak ezt a burjánzását az íráselv mozgatja: a szövegnek visszatérések nélküli teremtése, egymást követő változatok kibontása általi előrehaladása. Akár lap, akár körvonal, akár nyelv, akár rajz, a kézirat eggyé áll össze. A különböző elemeknek valóban specifikus jegyeik vannak; ezekkel olyan tudományágak (kodikológia, paleográfia, szemiotika) foglalkoznak, amelyek itt a szó szoros értelmében egymás "segédei". Ám mindezek az aspektusok az egészet elárasztó jelentés-hálózaton keresztül érintkeznek egymással, mely a kézirat igazi értelmét hozza létre.

Egy másik vita ezen értelem értelme fölött bontakozik ki. Ez már nem a tárgy koherenciájára, hanem a jelentésére irányul. A kézirat vajon írásakust tár fel? Szellemi teremtést? E szempontok versengésében az első látszik az egyszerűbbnek. Tartogat azért meglepetéseket: oly sok elmélyült tudós munka után — a megfejtések és kiadások példátlan méreteket öltöttek —, anynyi kritikai útvonal végeztével zavartan állapítjuk meg, hogy még mindig nem tudjuk, hogyan írunk. E különös hézag a modern tudásban egy ennyire ismerős és ennyire hosszú kulturális hagyománnyal rendelkező viselkedéssel szemben kristálytisztán látható az írás dichotomikus modelljében: egyfelől a gondolati műveletek hozzáférhetetlen "fekete doboza", másfelől az írásos nyomok, amelyeket az elemzés meg tud ragadni. Igaz: ez a séma jó szolgálatot tett a keletkezési tanulmányoknak azzal, hogy a pszichologizmus kísértései ellen zsenge korokban felvértezte őket. Ámde nem engedi meg a továbblépést: a szellem és a kéz közti szakadás a valóság megerőszkolása, s egyúttal az írástények megértésének az akadályja is. Ma jobban le tudjuk írni az útvonalat, amely összetett jelenségeket: mentális képzeteket és verbális kifejezésmódot, a test mozdulatait és a tekintet örökösét társítja össze. Az író (miként más művészek) a mozgást érzékeli közvetlen érzetként, az "egyik végétől a másikig lelkes és érző áramkört, amely a kieszelő és parancsoló agyat összeköti a kézzel (...) minden üresjárat nélküli, hol artériás, hol vénás keringést, amely minden pillanatban mintha csak az anyag szellemét vinné az agy felé és a gondolat anyagiságát a kéz felé." (Julien Gracq). A pozitivis-

*Sajnos, nyomdatechnikai okokból nem tudjuk bemutatni Paul Valéry Été (Nyár) című versének kéziratlapját, amely a verskezdesre irányuló közel tizenöt próbálkozást rögzíti egyetlen oldalon.

ta megismerés körében a tudomány széles eszköztudományt vonultat fel e mozgás egyre szorosabb követésére: a neurofiziológiát, természettudományokat, nyelvészetet, írástörténetet, írásra-elemzést.

Innét indul ki egy olyan kutatás, amely az írásaktuson túllépve az írásaktus által láthatóvá és maradandóvá tett szellemi teremtés felé kísérel meg haladni. Minthogy az írás az emberi tevékenység képe, egy civilizációtörténetben és civilizációsziológiában is megtalálhatja a helyét. Az előbbi a technikák: tekerecs, kódex, nyomtatvány, számítógép, valamint a kulturális kódok: kinyilatkoztatott vallási vagy ókori hagyomány, a szép írás szabályai, eredetiségi elv közti szakadásokat a hosszú időtartam megvilágításában látatja. Az utóbbi vizsgálódásait a terjesztés körülményeiig bővíti ki; az írott szöveg a termékek és áruk általános forgalmának folyamatába épül be. Ilyeténképpen társadalmi és közgazdasági kategóriák (termelés, piac, érték) alá vonható. Franciaországban Pierre Bourdieu, Németországban a Produktions-ästhetik munkái erőteljesen kidomborították ezen anyagi meghatározottságok súlyát a szellem teremtéseire. Olykor azonban érzécsalódás áldozatává váltak, amely a mű lényegét vagy, miként Pierre Bourdieu mondja, elvét, annak áru-státusában véli megragadni. A keletkezés ennél fogva csak egy társadalmi sors lenyomatait (vagy sebeit) tárhatja fel. Márpedig az írás épp e lineáris okozatiság elvére cáfol rá. Kétségtelenül semmi sem jellemzi jobban, mint a kritikai szétszabdálás kísérleteivel szembeni ellenállása. A gondolatok, a formák, a hangok minduntalan fellökik a szavakat és viszont. A keletkezési tanulmányok ezt a folytonos átalakulásban lévő világot nem tudják leírni anélkül, hogy az azt átjáró és delejező alkotómozgást számításba ne vennék. Arra vannak készítetve, hogy önmaguk számára és saját fogalmaikkal gondolkodjanak el az írás problematikáján.

Az eljárás elvileg igen egyszerű: egy művet történetén s nem csupán az eredményén keresztül megérteni. A nézőpont áthelyezése látszólag könnyedén megy. Ennyi mégis elég ahhoz, hogy ellenfénybe állítsa a művet, szemben egy tárgy-fenomenológiával, amely a klasszikus vizsgálódások erős hagyományának feszül. Ezek világaikat kezdetben csak elszigetelt tárgyakon — romokon, szobrokon, metszeteken — keresztül ismerhették meg, melyek pusztán szemlélete hosszú ideig lehetővé tette egy civilizáció és egy művészet elképzelését. Ily módon tárgy és művészet összekeveredett — s a szemléleti elv szabály-érvényre emelkedett, amely a mindörökre mozdulatlan és rögzült szövegekkel szembesülő irodalmi tanulmányokra is kiterjedt. E jég megtöréséhez át kell hatolni a szöveg felületén, annak a tükörnek a másik oldalára kell kerülni, amely csak a mi tekintetünket veri vissza, egyszóval be kell hatolni egy esztétikai alkotás terébe és idejébe.

Ez több menet. A mű forrásvidékén az élmény képzeletvilággá alakul át, s ezen átváltozás folytán olyan energiával töltődik, amely egy adott pillanatban majd előrelöki az írást. Ez pedig mozgásban lévő emlékezetként működik: az idő eltörlése a már leírtak visszatérései révén, a szöveget jóval megelőző papírra vetett anticipációk, hirtelen (legtöbbször jelentéktelen) együttállások az írás és az élet, sőt a naptár és az óra ideje között. S amikor ez a mozgás a végpontjához ér (ha elér), az írás örökké tartó időt állított fel: "a könyvben a művészet azzal, hogy teremtésének minden pillanatát teljes jelenléttel ruházza föl, miközben nunc statusa varázsával rögzíti is őket, az idő eltörlésére tör" (Thomas Mann). Az idő fölötti e hatalmának gyakorlása végett az írás többféle teret léptet működésbe: a kézirat lapokból álló tereit, ahol végbemennek a nagy osztályozások és megvalósulnak a strukturálások, a levél négyszögét, ahol a képzetek jel alakot öltenek, "a keretet, az oldalt, a meghúzott vonal állandóságát, mindazt, ami az illanó látomást mint-ha tényé tenné" (Yves Bonnefoy).

Az írás időközön és tereken keresztül saját logikáit bontakoztatja ki. Az alaktalantól a formáig, az implicitától a jelentésig, egy képzeletiség virtualitásától egy szöveg jelenéig ível. Ebben a mozgásban műveletek hierarchiája működik; a részeket teljességgé rendezi s egy szó-világot művé strukturál. Törvényeinek felismerése a leírt poétikájával összefüggő (vagy összeütköző), ámde biztosan különböző írás-poétika megalkotásával egyenlő. Mert a keletkezés nem egyik végétől a másikig szabályozott folyamat. Kettős szakadás rendíti meg: a képzetek és a szavak, valamint a szavak és a jelentések közti szakadás, és "érteni és jelenteni szétválása már teremtési jelenség, alkotás", miként Paul Ricoeur írja. E hézagok szélén örvénylések, egyensúlyvesztések mutatkoznak, amelyek az írásba állandó bizonytalansági elvet visznek. A szöveg rendező rendszerek és esetleges mozzanatok e polaritásából bukkan ki, s a kézirat az e két pólus közti írásmozgást egy ívfény ropogásának mutatja. E polaritást vesszük észre Flaubert egyik lapján, amely a sorok felcserélése, az érzet és a díszlet közti szemantikai hasadás, egy úr kifejezése felé teljes egészében megfeszülő heves erőfeszítés folytán önmagával kerül szembe. Ezek a feszültségek visszamaradnak a műben, nyomokat hagynak a szövedékében, innen ered egy "épp annyira szilárd, mint törekeny egyensúly, mely nyomásokból és ellenállásokból, erőkből, jelentésekből, intenzitásokból áll össze (...): olyan egyensúly, mint a maradandó pillanat". (Jean Lavailant) A maradandóság és a pillanat között azonban ott húzódik az árnyék-vonal, amely az írást a szövegtől elválasztja, s amelyről még mindig nem tudjuk, vajon a fikciót (tehát a művek valóságát), avagy a kritikát (tehát egy

képzeletbeli testet) szeli-e át. A kritika ebben indokot lát érveinek csiszolására és álláspontjainak szembesítésére.

A modern kritika a szöveg kritikájaként alakult ki. Igaz, hogy ebben a körben egy strukturalista poétika és egy fenomenológia él egymás mellett; míg az előbbit a formák rendszerei és funkciói érdeklik, az utóbbi számára a szövegnek csak az a képessége a fontos, amellyel a véletlenszerűn túl a lényegest fejezi ki. De abban megegyeznek, hogy a szöveget még a műnél is nagyobb parancsolóbb tekintéllyel, sőt önállósággal ruházzák föl. E kritikai állásfoglalás minden erejét ismerjük. Ámde, mint a művészetre vonatkozó minden reflexió, olyan akadályokba ütközik, amelyek valójában egy módszer korlát-határai. Formális rendszereket azonosítani annyi, mint a műnemek, eljárások vagy modellek sorában képesnek lenni a szöveg helyét kijelölni. Egy szöveget azonban mint különös történést sohasem lehet teljes egészében egy rendszerben elfoglalt helyére redukálni; mindig marad egy rész, amely nem oldódik fel az osztályozásban. A fenomenológiát ezzel szemben csak egyedülvaló szövegek érdeklik, a kritikai észnek azonban magasabbrendűségük a kihívás, "ez a mindenk felett álló nem-tudom-mi, amely nyomban elenyésczik, mihelyt nem érezzük többé, mert tényszerű tudásként akarjuk megragadni" (Roger Dragonetti). S bármiféle legyen is a megközelítés, a szöveg kemény kristálya ok nélküli következményként jelenik meg. Az írással a Gilbert Durand felidézte kiszakadáson, felbukkanáson kívül másféle viszonyban nem állhat: "A papírra, mely fehér és üres, mint a halálos kétségbeesés, az író hirtelen egy történetet jegyez le. (...) a képek, a reminiszcenciák és a vágy lendülete azon nyomban elszállnak." A kézirat ritkán enged bepillantást egy ilyen elröppetésbe. Semmi sem kevésbé üres, mint az a Balzactól — és oly sok mástól — származó oldal, ahol a leírt még a nyomtatottra rakódik, semmi sem kevésbé hirtelen, mint az a hosszú munka, amely az időn és annyi szöveg-lerakódás vastag rétegén keresztül utat fúr magának. Az immanencia poétikájával az alkotó variáció poétikája állítódik szembe: "Némelyek tartják magukat ahhoz az elvhez, hogy minden sornak az első hevenyészett piszkozat állapotában kell maradnia — mintha nem mozgás és felfakadás volna minden javítás is" (Jean Paul).

Ezt a szembenállást, s általánosabban a szöveg és a keletkezés összeütközését csak más perspektívában, más logikával lehet feloldani, vagy miként Louis Marin mondja, "a harmadik nem megismerésével, melynek tárgya nem csupán az objektív struktúrák, a műben rejlő, kifejtethető jelentő rendszerek, hanem a műbeli struktúrák generáló folyamata, kivitelező mozgása, a teremtésnek a teremtményben lévő ereje és munkája". Egy ilyen tervnek, úgy hiszem,

nem lehet tartóssága anélkül, hogy a kéziratok valóságára ne támaszkodna. E terület feltárása nem törli el szükségszerűen a kritikai állásfoglalások különféleségét, hanem lehetővé teszi a kiterjesztésüket: a kézirat a műhöz és nem az elmélethez tartozik. Ámde pontosan tárgyuknak ezen önálló létezése nyújthat lehetőséget a keletkezési tanulmányoknak, bármily kevésbé mosolyog is rájuk a szerencse, ahhoz, hogy az elméleti terület gyéren világított zugaira némi fényt vessenek. Szeretnék megpróbálkozni ennek bemutatásával a szöveg oka, útvonala és következményei fogalmainak kapcsán.

A genetikus felfogás okot ad a szövegnek: az író a szubjektumot tételezi okként. Nyilvánvaló jelenléte a kéziratban lehetővé teszi, hogy újragondoljuk a szubjektumot a műhöz fűző viszonyt, ami mintegy a kritikai gondolkodás apóriája lett. Az is lehetségessé válik, hogy bepillantást nyerjünk a teremtés elveibe, melyek a szövegek felbukkanásának körülményeit és egységes egészé alakulásukat minden egyes írónál meghatározzák: megszakítatlan írások, melyekből egy összeforrásnak, kikristályosodásnak mintegy a véletlenszerűsége folytán válnak ki szövegek (Jean Paul, Paul Valéry), nagy, hosszú távra beprogramozott ciklikus építmények (Zola, Jules Romains), odavetett könyvek, melyek folytatása mindig bizonytalan (Julien Gracq). A művet a világhoz fűző viszony szintén magában foglalja a szubjektum jelenlétét. A kéziratok (legalábbis az utóbbi századok kéziratjai) erősen afelé mutatnak, hogy az írásgyakorlatok szerzői tipológia szerint, nem pedig egy, irodalmi vagy társadalmi történelem útvonalán oszlanak el. Az írás társadalmi pólusával dialektikusan szembenálló egyéni pólus hipotézise ekként talál megerősítésre. E körben figyelhetők meg azok a jelentés- és formateremtő átalakítások, melyeknek a kritika rendszeresen csak a külső következményeit észleli.

A keletkezés az okkal egyidejűleg eredetet vagy pontosabban kiindulópontot is ad a műnek: ez az a pillanat, amikor írássá lesz. E fogalom termékeny, mert útvonal-modellek felépítését teszi lehetővé. Terjedjenek az alkotás kulturális modelljeitől a befogadás kódjaiig, a szerző képzeletvilágától az olvasóig (nem fontos, hogy implicit vagy valóságos, kollektív vagy egyetlen olvasóról van szó), az írás késztetéseitől a szöveg ismeretlen részéig — mindig egy logika, egy érthetőség után kutatnak, amellyel megragadhatnák az írás és az olvasás lényegi homológiáját, melyet Robert Walser egyetlen kijelentésre zsugorít: "írás és olvasás ugyanaz a tapasztalat".

A szövegnek az írás és az olvasás közt feszülő tere az összes lehetséggel, történelmének és jövőjének lehetőségességeivel fénylik fel. Az írás és az olvasás véletlenszerűségei, bukásai, diadalai hozzák mozgásba, mozdítják meg. De ez a mozgás, ez a vibrálás nem bontja meg: élteti. Az írás

és az olvasás szabadsága közt olyan viszony jön létre, amely sohasem megnyert, de sohasem is elvesztett: az irodalom valószínűleg ezért létezik.

(Fordította: Farkas Ildikó)

RICHARD H. ROUSE és MARY A. ROUSE

A KÉZIRATOS IRODALOM HÉT ÉVSZÁZADA

Mézzel terhes méhektől születtem
Am ruhám az erdőtől kaptam;
Széles hátam akár a cipőé. Éles vas hegye
Kacskaringós vonalak hosszan kígyózó
Barázdáiból karcolt mives rajzot, miként az ekevas.
Égből mezőre hull alá mag vagy táplálék
Mely dús kékébe sokasodik.
De jaj, e szent aratás termését
Ádáz fegyverek dönthetik romba.¹

Ennek a VII. században Szent Aldelmus által feladott rejtvénynek a szövevényes metaforájában kétségtávol a szöveg születését jelképezi az égből aláhulló mag: az ihlet, melynek szent termése a műbe gyűlik. Mi azonban nem annyira a vetés és az aratás, mint inkább a mező, az eke és a barázdák konkrét szimbólumait vesszük majd szemügyre, vagyis azokat az anyagi feltételeket, amelyek a könyvnyomtatás felfedezését megelőző évszázadokban a szöveg megszületését és elterjedését lehetővé tették. E hosszú időszak alatt ugyanis az írásaktushoz szükséges felszerelésnek a beszerzése és a használata korántsem volt olyan könnyű. Az írástermék anyagi kontextusa nagyobb súllyal esett latba, s az írás testmozdulata szorosabban tapadt a szellemi tevékenységhez, mint ma képzelnénk. Ráadásul egyazon szöveg egy, sőt több egymást követő fogalmazáson esett át; ezek mindegyike olyan másolatlánc kezdőpontját alkotta, melynek előrehaladtával az anyagi feltételek hatása hatványozott mértékben érvényesült.

¹Az "Exeteri könyv" harminckettes számú rejtvénye, melyet L. L. Shook adott közre, "Riddles Relating to the Anglo-Saxon Scriptorium", in: *Essays in Honor of Charles Pegis*, Toronto, J. R. O'Donnel, 1974, 231.

A két fő eszköz, mely évszázadokon át bábáskodott a szöveg születésénél, először is a viasztábla, a keletkezéshez a leggyakrabban és legszorosabban társuló hordozó (mellesleg a mottóként idézett rejtvény megfejtése), valamint a szöveg elterjesztésére szolgáló kézzel írott könyv, amely a szerző kivételével mindenki szemében a szöveg születését jelzi. E két tárgyat kívánjuk legelőször is vizsgálat alá vetni, mielőtt következtetéseket vonnánk le belőle a középkori és az újkori szöveg státusára vonatkozóan.

A VIASZTÁBLA

Gazdag írásos és képi forrásanyag bizonyítja, hogy a viasztábla az ókortól a XVI. századig folyamatosan az iskolásgyermekek füzeté, az írástanítás segédeszköze volt.² Itt sem a forrásokra, sem annak boncolgatására nem térhetünk ki, milyen következményekkel járt ez a fajta tanulás az írnokoknál; abból a gondolatból indulunk ki, hogy a viasztábla az egész nevelési folyamat alapját képezte.

Ismeretes, hogy a dictare ige az ókorban "megfogalmazni" jelentésű volt: a szerző fejében kidolgozott szöveget először egy írnok rögzítette írott formában, diktálás után. Ahogy az ókori műveltségben központi szerepet betöltő retorika tanítása egyre jobban visszaszorult, a megfogalmazási folyamat a szóbeliségtől az írásbeliség felé tolódott el. A középkorban viasztáblára vetették a piszkozatot csakúgy, ahogy mi jegyzetombön vagy számítógépen szerkesztjük meg. Számos szerző utal a szöveg kimunkálásának e folyamatára, amit kézírataink illusztrációi csak megerősítenek. A viasztábla szerepe világosan kitűnik Raban Maur szóhasználatából: a IX. századi szerző Szent Máté kommentárjában így ír: "Egyszerre voltam mindhárom: dictator, notarius és librarius", vagyis az, aki megfogalmazta a szöveget (dictator), aki viasztáblára jegyezte (notarius), majd pergamenre tisztázta le (librarius).³ Harbord, IX. század közepén élt corbie-i könyvtáros elbeszéli, miként gyűjtötte viasztáblákon ókori szerzők verseit tartalmazó florilégiumának darabjait, addig, míg össze nem állt a gyűjtemény. Saját magáról ekképp ír: "Viasztáb-

² A viasztáblák vonatkozásában W. Wattenbachnak a *Das Schriftwesen*-ben (Graz, 1958, 51--89.) megadott bibliográfiája még ma is referencia értékű. R. Büll et al.: *Wachs als Beschreib und Siegelstoff. Wachsschreibtafeln und ihre Verwendung* c. munkáját szintén érdemes tanulmányozni (Frankfurt/M., Hoehster Beiträge zur Kenntnis der Wachse, 1968).

³ Raban Maur: "Ipse mihi dictator simul et notarius et librarius existens", PL 107. 729.

láit összegyűjtött munkákkal írta tele, s igyekezett lejegyezni őket anélkül, hogy nyilvánosságra hozta volna; míg könyv alakot nem öltöttek, ott kívánta tartani őket, ahol senki sem láthatta."⁴ A XII. század elején élt Guibert de Nogent (nyilván kissé szépítve az igazságot) megjegyzi, hogy azonnal, viasztáblára vetett piszkozat nélkül tudott hibátlan prózát írni pergamenre: "Ezeket a munkákat s a többit is, amit írtam, nem véstem viasztáblára, amikor fogalmaztam és másoltam őket; hanem azonmód ezekre a lapokra róttam, a legcsekélyebb javítás nélkül."⁵ Hildegarde de Bingen (1098—1179) ezzel szemben azt állítja, hogy viasztáblákra jegyezte fel vízióit, műveinek kézírataiban pedig viasztáblákkal a kezében ábrázolják.⁶ Számos miniatúrát szenteltek effajta ábrázolásoknak. Egy 1250 tájáról származó miniatúrán Guillaume de Courtrai-t látjuk, Szent Bernát-kompilációjának összeállítása közben: könyvek veszik körül, amelyekből részleteket jegyez ki viasztáblákra, mielőtt munkájába illesztené őket.⁷ Az 1320 tájáról származó Manesse-i Kódexben Reinmar de Zweter minnesängert úgy festették le, amint épp a múzsát hallgatja (behunyt szemmel), miközben egy írnok viasztáblára rögzíti, egy fiatal lány pedig pergamentercsekre írja át a szavait.⁸ Jan van Ruysbroeck XIV. századi misztikust munkájának két szakaszában jelenítették meg: először amint a Meditációk piszkozatát fogalmazza a viasztáblán, majd amint pergamenre írja át.⁹

A viasztábla szerepe azonban nem korlátozódott kizárólag a jegyzettömbnek, a piszkozatnak vagy a florilégiumokba szánt részletek hordozójának a funkciójára. Egyszersmind a diktálás segédeszközének hagyományos funkcióját is megőrizte. A IX. században Paul Diacre I. Gergely pápa (VI. század) életrajzában leírja, miként jegyezte fel viasztáblákra a pápa titkára, amit az diktált; ennek a jelenetnek az ábrázolása gyakorta felbukkan azokban a kéziratokban, amelyek a pápától származó szövegeket tartalmaznak.¹⁰ A viasztáb-

⁴In: "Hadoardi versus", MGH, Poetae 2. Füzet, 683.

⁵"De vita sua", I. Könyv, 16. fej., in: Guibert de Nogent: Autobiographie, fordította és kiadta E. R. Labande, Paris, "Les classiques de l'histoire de France au Moyen Age", 1981, 144.

⁶Színes reprodukció in: Hildegardis Scivias, kiadta A. Führkötter és A. Carlevaris, Turnhout: "Corpus christianorum continuatio medievalis", 43. köt., 1987, 3. sz. melléklet.

⁷Paris, Bibliothèque Mazarine, 753. sz. kézirat, 1. levél.

⁸Heidelberg, Universitätsbibliothek, Hs. Germ. 848, 323. lev.

⁹Bruxelles, Bibliothèque Royale, 19295—297. kézirat, 2 eredeti változat.

¹⁰L. a 609. sz. színes ábrát, in: Vom Wachs, 840. (Vö.: supra, 2. jegyzet.)

la emellett az oktatás segédeszközéül szolgált továbbra is, s az iskolásfiú, aki a magiszter diktálása nyomán tanulta a betűvetést, fokozatosan leckéit tanuló deákká változott át. A szerkesztési funkció mellett tehát, melynek három szakaszát jól mutatta a Reinmar de Zweter-ábrázolás, a viasztábla olyan funkciót is betöltött, amelyet gyorsírásinak nevezhetnénk. S csakugyan, egy XV. században élt itáliai másoló, Benedetto arról volt nevezetes, hogy Sienai Szent Bernát beszédeit a viasztáblára írás után nyomban át tudta írni pergamenre.¹¹

Az irodalmi alkotás szempontjából persze nehéz pontosan meghatározni, mennyiben befolyásolta a viasz a megfogalmazást. Szükségszerűen léteznie kell ilyen hatásnak, amennyiben létezik összefüggés üzenet és hordozója között. Ám ha jobban be akarjuk határolni, meg kell próbálnunk különbséget tenni a között a hatás között, amelyet a viasztáblák használatának ma tulajdonítunk, s a között, amelyet az ókori és a középkori ember tulajdonított nekik.

Először is emlékeztetnünk kell arra, hogy a viasztáblák általában kis méretűek voltak -- az ókorban pugillares-nek ("öklömnyi"-nek) nevezték őket -- s ebből adódóan szűkre szabott felületet nyújtottak az írás számára. Ez a megkötöttség nem kerülte el az írók figyelmét; némelyikük úgy vélte, hogy közvetlen kapcsolat van az írásfelület és az író terjengőssége vagy tömörsége között. Quintilianusról van szó nevezetesen, aki azt javasolja, hogy a viasztáblák megkötöttségeit állítsák a kifejezés tömörítésének szolgálatába: "A viasztábláknak nem szabad túl nagyoknak lenniök. Ismertem egy túlbuzgó fiatalembert, akinek a fogalmazványai túl hosszúira sikeredtek, mivel a számtalan intés ellenére a rendelkezésre álló sorok számát vette alapul. Ám amint kisebbre cserélték a táblákat, a probléma megoldódott."¹² A jelek szerint Szent Jeromos is viasztáblája méretéhez szabja Ézsaiás-kommentárját: "Mint-hogy inentől a fejezet végéig bonyolult magyarázatra lenne szükség, s mint-hogy már nincs több hely a viaszon, mely e kommentárt magába fogadja, tekintsük elegendőnek, amit eddig fogalmaztam."¹³ A XI. században élt Baudri de Bourgeuil ezzel szemben költeményt szerzett a viasztábláin bőségesen lévő hely dicsőítésére. Nem egyszerű diptüchonja volt ugyanis, hanem egy nyolc

¹¹Wattenbach szerint (i. m. 81.) Benedetto bravúros teljesítményét Szent Bernát szentbeszédeinek a Sienai Városi Könyvtárban megtalált kéziratában is feljegyezték; Wattenbach majdnem teljes egészében közli a részletet.

¹²Quintilianus: Inst., 10. 3. 32.

¹³Szent Jeromos Damasius pápához írt, "De seraphim et calculo" néven ismert levele, PL 22. 372.

táblából kódex formába fűzött kötege, minek köszönhetően 112 versszakot írhatott egyfolytában anélkül, hogy törölnie kellett volna.¹⁴

Ezek az egymásnak ellentmondó nézetek mindemellett egyöntetűen abba az irányba mutatnak, hogy valóban létezik valamilyen összefüggés az írástér és a kifejezés feltételei között. Az ókorban, miután rögzítve volt, hasábonként hány sorhelyet, illetve soronként hány szóhelyet tölt meg egy hivatásos író, az írók gondosan ügyeltek arra, hogy egy szövegszakaszt a hasáb belsejében kezdjenek meg vagy fejezzenek be, nehogy az olvasó egyik hasábról a másikra ugorván elveszítse a fonalat. Titus Livius Decadesének minden darabja egyúttal olyan anyagi egység is volt, melynek hosszúságát a szerző a papirusztekercs vagy a capsa méretéhez igazította. Ugyanilyen egységet alkotott egy szétnyitott könyv két oldala a középkorban. Maurice de Sully érsek szentbeszédeit úgy írta, hogy elférjenek a prédikátor előtt szétnyitott könyv két levelének négy hasábján, s a szónoknak ne kelljen lapoznia a prédikáció alatt.¹⁵ Hasonló megfelelés áll fenn a négy vagy nyolc lapból álló ív és a beléfoglalt irodalmi egység között is. Miként egy mai levélíró a légipostai levél nagyságához méretezi a mondandóját, akképp a középkori író is a rendelkezésére álló felülettől függően osztotta szakaszokra kifejezendő gondolatait, s e szakaszoktól függően választotta meg a leírt szavak számát. A viasztáblára írásnál sem lehetett ez másképpen.

A középkori írók módfelett ragaszkodtak viasztábláikhoz, akárcsak némely utódjuk a tollához vagy az írógépéhez. Aldelmus, mint láttuk, rejtvény formába öntött szöveget szentelt neki. Freisingi Ottó XII. századi történész viasztáblákkal a kezében örökölteti meg magát a pecsétjén. Baudri költeményben tiszteleg előttük s magasztalja készítőjüket. Más írók "megszóllaltatják" viasztábláikat. Tanult emberek, mint például Karinthiai Hermann legjobb tanítványait jutalmazza meg velük vagy — a bundáikkal együtt — örökölni hagyják rájuk.¹⁶ A viasztáblák állandóan ott vannak a császárok, kancellárok, írók, deákok keze ügyében, hogy nyomban jegyzetelhessenek. Viasz és íróvessző a gondolatok formájának (megformálásának) metaforáivá válnak. A viasztábla végeredményben az írásmód és a megfogalmazás formáit egyaránt be-

¹⁴Vö.: "Ludendo de tabulis suis", in: Baldricus Burgulianus Carmina, kiadta K. Hilbert, Heidelberg, Editiones Heidelbergenses, 1979, 42–43. o., n° 12.

¹⁵Vö.: Ch. A. Robson: Maurice de Sully and the Medieval Vernacular Homily, Oxford, 1952.

¹⁶Idézi E. Lesne: Les livres: "Scriptoria" et bibliothèques, az Histoire de la propriété ecclésiastique en France, 4. köt., Lille, 1938, újrakiadás New York, 1964, 356.

folyósolta, s olyan szorosan hozzátapadt az irodalmi alkotás folyamatához, hogy jelképezésére még a metaforákat is belőle merítették.

A KÉZIRATOK ELŐÁLLÍTÁSA

A viasztábla azonban egyszerre játszott meghatározó és átmeneti szerepet a szöveg életében. A végcél, mint láttuk, az volt, hogy a szöveget tartósabb hordozóra, pergamenre vagy papírra bízják, hogy az író megőrizhesse, pártfogójának tisztelegjen vele, megossa barátaival, engedélyezhesse a lemásolását, egyszóval közrebocsáthassa. Egy szöveg közzététele manapság bizonyos számú, a lenyomat előállítására vonatkozó döntést igényel: tördelés, formátum, papírfajta, betűalak és betűtípus, az illusztrációk száma és elhelyezése — hogy csak e néhány tényezőt említsük. A nyomtatás feltalálása előtt ugyanilyen jellegű döntéseket kellett meghozni egy szövegnek nem minden lenyomata, hanem minden példánya (másolata) esetében. A mű ekképp minden egyes másolat előállításakor újból és újból megszületett.

Mindenfajta kézirat két tényező eredőjeként jött létre: az egyik az anyagi, viszonylag állandó tényező — az előállítási eszközök és eljárások —, a másik a társadalmi, erősen változó — a környezet, amelyben született: kolostor, egyetem, királyi udvar, város. Mind az elkészítés, mind a késztermék az előállítás korát, helyét és körülményeit tükrözi.

A kéziratokat eredetük szerint két kategóriába sorolhatjuk: az egyéni kéziratokra, melyeket saját használatára készített, tördelt, másolt, sőt időnként még illusztrált is egy személy — valamint a közösségek által, egy könyvtári példány alapján a kolostori scriptoriában vagy világi műhelyekben előállított kéziratokra. A tulajdonosuk által létrehozott kéziratok rendszerint nem egyeznek meg tökéletesen a mintával, s a szakképzett kézművesek által követett előállítási szabályokat sem tartják be mindig. Ámde legyen szó egyéni vagy közösségi eredetű, IX. vagy XV. századi könyvről, bizonyos alapeljárásokat mindvégig változatlanul alkalmazni fognak az előállításukhoz.¹⁷

A kézzel írt könyv anyagi előállítása alapműveletek meghatározott sorrendű sorozatából állt. Először is be kellett szerezni az anyagi hordozót, következésképpen ki kellett számítani, mennyi pergamenre vagy papírra lesz

¹⁷A kéziratok anyagi előállításának főbb szakaszait részletesen leírja G. S. Ivy: The Bibliography of the Manuscript-Book, in: The English Library before 1700, London, F. Wormald és C. E. Wright, 1958, 32—65. A különböző kéziratípusokról jó áttekintést ad Ch. De Hamel: A History of Illuminated Manuscripts, Boston, 1986.

szükség. A pergament a kívánt méretűre kellett vágni, a lyukakat és a szakadásokat össze kellett varrni, dörzskövel az egészet ki kellett simítani és kétrét (bi-folio) kellett hajtani. A papír esetében pedig, amely a XIV. század folyamán egyre inkább teret hódított, meg kellett választani a papíralakot és -minőséget, majd ugyanazt a hajtogatási műveletet kellett elvégezni. Ezután következett a tördelés, a szöveg természetétől függően: vers vagy próza, egy vagy két hasábos elhelyezés, az esetleges glosszához és illusztrációkhoz szükséges margók és helyek kihagyása. Mindezt vonalkázással jelezték, amelyet hideg tűvel, grafittal, tintával vagy léniával húztak meg. E művelet előtt vagy után a papíriveket — szabvány hiányában tetszés szerint — négy-tizenkettő kétrét hajtott levélből álló könyvívbe szedték (de nem fűzték) össze.

Ezt követte az írás munkaszakasza, melyhez az írnok tintát készített (csontszénből) és lúdtollat faragott. Minthogy a könyvívek lapjai nem voltak összefűzve, ügyelnie kellett, hogy minden kétrét ívnek csak az első levelére (elülső és hátulsó oldalára) írjon egészen addig, amíg a könyvív közepéig nem jutott, ahonnan kezdve azután minden kétrét ív második levelén folytatta az írást. A tévedés elkerülése érdekében munkája előrehaladtával számokkal vagy betűkkel jelölte meg a lapokat; a könyvív végére hívószót illesztett, hogy pontosan megállapíthassa a könyvív helyét a könyv egészében. Munkájának eme első szakaszában az írnok kihagyta a szöveg azon elemeit, amelyeket más színnel kívánt beírni (iniciálékat, fejezetcímeket, élőfejeket); ezeket a részeket később, többnyire piros tintával rajzolta be ugyanő.

A könyv díszítése úgyszintén több szakaszból állt. Ezek a munka nagyságrendjétől függően különfélék lehettek: kisebb díszítések (virágmotívumos iniciálék, festett álbetűk stb.) vagy pedig nagyszámú, gazdagon díszített miniatúra, amelyek megfestése szakembert igényelt. Mihelyt ez a munka is elkészült — és csak akkor — a könyvíveket a könyv fedéllapjához erősített fűzőszinórral összefűzték.

Ezeket az egymást követő műveleteket egyazon személy is elvégezhetette: ez történt, láttuk, a tulajdonos által magánhasználatra előállított könyvekkel. A kolostori scriptoriában vagy a kézműves műhelyekben viszont különféle szakemberek osztottak a feladatokon. Itt a munka mindig megrendelésre készült: szemben a jelenlegi rendszerrel, amelyben először előállítják a könyvet, hogy azután lehetőleg minél többet eladjanak belőle, a középkori könyv mindig egy nemesúri pártfogó, egy magiszter, egy deák vagy egy scriptorium-főnök megrendelését volt hivatott teljesíteni. Az utóbbi rendeltéstípusnak egyesek különleges funkciót igyekeztek tulajdonítani, szembeállítva a kolos-

tor szükségleteinek kielégítésén munkálkodó szerzeteseket a világi olvasóközönségnek dolgozó kézművesekkel. Csakhogy ez a dichotomia korántsem fedi a valóságot: a scriptoria és a kézműves műhelyek egyaránt a legkülönbözőbb megrendelésekre dolgoztak. Helytállóbbnak tűnik történelmi jellegű különbséget tenni a kolostori és a kézműves műhelybeli könyvírás között: az előbbi ugyanis megelőzte az utóbbit, mi több, a középkor alkonyán jelentős reneszánszát is élte.

A kései VII. századtól kezdve, amikor is a könyveket főként az olyan északi kolostorokban állították elő, mint például Luxeuil vagy Wearmouth-Jarrow, egészen a XIII. század derekáig a kolostorok központi szerepet játszottak a könyv létezésében. A IX. században a bencés apátságok emelték ki a latin irodalmi műveltséget abból a zűrzavarból, melybe a könyvforgalmazás a Római Birodalom bukása folytán került. Nekik köszönhetjük, hogy ismerjük az ókori irodalmat, mégpedig abban az anyagi formájában, melyben ránk maradt: a karoling minuszkulákkal írt pergamen kódexek alakjában. A könyvkészítés részét képezte annak a munkának, amelyre szerzetesek és szerzetesnők fogadalmat tettek, s aki csak alkalmas volt rá, napjának egy részét a kéziratok másolásának vagy miniatűrök festésének szentelte. A vallásgyakorlat vagy a tanulmányok, vagyis a kolostor mindennapjainak céljaira természetesen szükség volt bizonyos számú munkára, s a scriptorium ellátta velük saját, s nemritkán más egyházi létesítmények könyvtárát is. Így például a Saint-Martin de Tours-i apátság valószínűleg más kolostoroknak is szállított Bibliákat, a XII. században pedig Clairvaux patrisztikai munkákkal látta el filiáit, miközben Szent Bernát írásait is sokszorosította és terjesztette.¹⁸ Nagy intézmények, mint például a corbie-i, tours-i, reichenau-i, echternach-i, winchesteri vagy saint-denis-i apátság, melyek ügyes szakemberekkel és jelentős felszereléssel rendelkeztek, ugyancsak eleget tettek kívülálló magasrangú személyiségek — császárok, királyok, egyházfejedelmek — megrendeléseinek. Gazdagon díszített evangeliáriumok, zsoltároskönyvek, pontifikálék készültek ekként, melyek némelyikét a miniatúra-művészet remekei közt tartjuk számon. Ezek a központok, mivel állandó munkát biztosítottak, hírneves írnokokat és művészeket vonzottak magukhoz. E mesteremberek kezdetben min-

¹⁸Tours-ról l. E. K. Rand: A Survey of the Manuscripts of Tours, I. köt., Cambridge, Mass. 22—23., 31., 135—136., valamint n° 77. Clairvaux-ról l. R. H. Rouse és M. A. Rouse: Preachers, Florilegia and Sermons: Studies on the Manipulus florum of Thomas of Ireland, PIMS Texts and Studies, 47, Toronto, 1979, 142., valamint a 47. sz. jegyzet bibliográfiáját.

den bizonyos világi testvérek voltak; a későbbiekben egyszerűen a kolostor szolgálatában álló szakemberekként tevékenykedtek.

A XI. és XII. században az iskolák megjelenése és fejlődése hozzájárult a könyvelőállítás fellendüléséhez a püspökségi intézmények tanító tevékenységében részt vállaló városi apátságokban. A XII. század derekán a tanítás igényeihez igazodó tördelést vezettek be: a glosszának helyet hagyó nagyméretű könyvdalt. Ez az elrendezés szolgált, némi módosítással, mind az Írás, mind a római jog vagy Gratianus Decretumának a magyarázatára.¹⁹

Egyes iskolák egyetemmé válása, valamint a kolduló rendek egyidejű elterjedése véget vetett a kolostorok túlsúlyának a könyvelőállításban. Az apátok az egyetemekre küldték deákjaikat; a helyi stílusokat ily módon a bolognai, párizsi vagy oxfordi minta váltotta fel. Másrészt a XIII. századi nagy írók már nem a kolostori, hanem a kolduló rendekből kerültek ki. A kolostori könyvtárak polcain az egyetemeken készített és a deákok által hozott vagy adományozók által örökbe hagyott könyvek sorakoztak. Az egyetemeken tanulmányozott szövegek iránti növekvő keresletet kielégítendő, a könyvtáros (örködő: felesketett) ezentúl csak egy könyvvet (egy peciát) kölcsönzött ki egyszerre azoknak a deákoknak, akik le kívántak másolni egy kéziratot.²⁰

A keresletnek ez a nyomása a XIV. században, valószínűleg a fekete pestis okozta hullámvölgy nyomán, mintha alábbhagyott volna.

A világi környezetben folyó könyvkészítés jelentős méreteket ölt a középkor utolsó két évszázadában, abban az időben, amikor megnő az egyháziakon kívül írni-olvasni tudók száma. A régebbi, egyházfejedelmekből, főpapokból, deákokból álló olvasóközönsséggel szemben a tanult emberek új olvasóközönsségének soraiban ott találjuk a földbirtokos nemesség tagjait csakúgy, mint városi kereskedőket vagy tisztségviselőket — s nőket éppúgy, mint férfiakat. Az új olvasóknak szánt könyvek már nem latinul, hanem vulgáris nyelveken íródtak, s városi központokból: Milánóból, Firenzéből, Nápolyból, Párizsból, Rouenből, Gentből, Brüggeből, Londonból, Yorkból terjedtek szét. Szerzetesi elődeiktől eltérően a világi szerzők feltüntetik nevüket a könyveiken, s épp ennek köszönhetjük, hogy ismerjük az első írók kilétét, mint például William de Brailes-ét, akiről tudjuk, hogy Oxfordban a Cat Street-en működött a XIII. század derekán, a romenceur Herneis-ét, akinek a század har-

¹⁹L. Ch. de Hamel: Glossed Books of the Bible and the Origins of the Paris Booktrade, Woodbridge, 1984.

²⁰Az "örködőkről" l. La production du livre universitaire au Moyen-Age: Exemplar et pecia, kiadja L. Bataillon és R. H. Rouse, nyomtatás alatt.

madik negyedében a Notre-Dame téren volt a boltja, vagy épp Honoré mesterét, a párizsi Erembourc de Brie utcából, aki ugyane század végén miniatúrafestéssel kereste a kenyerét. Ezek a megjelölések összehasonlíthatatlanul pontosabbak, mint azok, amelyek alapján egy korábbi kéziratot a "tours-i iskolának" (vagy egy másiknak) tulajdoníthatunk.²¹ A kolostori könyvkészítés átalakulása városi környezetben folyó könyvelőállítássá lényegbevágó változást jelent, amire az egyházi környezetben kiképzett mesteremberek minden nehézség nélkül átálltak. A párizsi műhelyek legkeresettebb könyvei Guiart de Moulins Ékes Bibliája, a Nagy francia krónikák s mindenekelőtt a Hóráskönyvek voltak, amelyek a XIII. század végén—XIV. század elején az egyéni vallásgyakorlat minden vonatkozásában felváltották a zsoltároskönyveket. A kései középkor világi könyvkészítése kitűnően volt megszervezve. A kéziratok, lett légyen szó Hóráskönyvekről vagy regényekről, megrendelésre készültek. A munka folytonosságának jobb biztosítása érdekében az írnok vagy a miniatúrafestő egyszerre több műhelyfőnök megbízásából több könyv megszővegezésén vagy díszítésén dolgozott.

A XV. század második felétől a könyvsajtó visszafordíthatatlan változást hozott a könyvkészítésben. Feltalálása és térhódítása annak a folyamán, hogy a kézzel írt könyvek gyártási eljárásai többé nem voltak képesek megfelelni a megnövekedett keresletnek. Ámde a sajtó paradox módon a kolostori scriptoria középkor végi reneszánszának egyenes folytatása. Ez a reneszánsz a bázeli és konstanzi zsinatok nyomán elindult reformirányzatok, valamint a bencés reformmozgalom hatásaként bontakozott ki.²² A megújulás, amelyet az úgynevezett új vallásgyakorlat hozott magával, közvetlenül az írott szóra, elolvasásának és értelmezésének a képességére támaszkodott. Ezért aztán új életet lehelte a XIII. század közepe óta sorvadozó scriptoriába. A XII. századbeli folyamatokhoz hasonlóan a XV. század második felében újra felvirágoztak a könyvtárak, melyek polcai — most már kézzel írt és nyomtatott — könyvektől roskadoztak. A könyvsajtó diadala és továbbélése ily módon nagyrészt a reformmozgalom vallási intézményeinek tudható be.

²¹Terjedelmes a bibliográfiája a középkor végén vulgáris nyelveken íródott, díszített könyvekkel foglalkozó munkáknak: XIII. és XIV. századi párizsi forgalmazásukról az első pontosabb áttekintést l. R. H. Rouse és M. A. Rouse: The Commercial Production of Manuscript Books in Late Thirteenth- and Early Fourteenth-Century Paris, in: A Potency of Life: The History of Books as Archeology, Clark Lecture Series 1986—1987, N. Barker (nyomtatás alatt), valamint a vonatkozó bibliográfiát.

²²Vö.: R. H. Rouse: Backgrounds to Print: Aspects of the Manuscript Book in Northern Europe of the Fifteenth Century, in: Augustinian Studies: Proceedings of the PMR Conference, 6. köt., 1984, 37—49.

A KÖZÉPKORI SZÖVEG

Lehetetlen néhány oldalon felvázolni azon írásművek tipológiáját, amelyek az általunk középkor névvel illetett ezredév folyamán születtek. Legfeljebb csak annyit kísérelhetünk meg, hogy impresszionisztikus képet adjunk, kizárólag személyes jellegű megjegyzéseket tegyünk arról, ami szerintünk az európai középkor szövegeit más helyeken és időkben keletkezett szövegektől megkülönbözteti.

A középkori civilizációra saját alacsonyabbrendűségének érzése nyomja rá bélyegét, a kisebbségi érzéséé, mely az ókori Róma nyomasztó árnyékában, és egy abszolút tekintélyként elismert szöveg, a Biblia által közvetített, autokratikus vallás gyámsága alatt fejlődött ki. Ebből adódóan igen kevés írásmű született — a XII. század előtt szinte egy sem —, amely ne a római és keresztény hagyomány fennhatósága alá rendelné magát. A latin egyházatyák írásai, mindenekelőtt Hipponiai Ágoston munkái, elárasztották a középkori könyvtárakat, s a középkor folyamán újra meg újra másolták őket. A középkori hagyomány másik alkotórésze, az ókori pogány szerzők szövegei, szintén fennmaradtak, mégpedig elsősorban azért, mert a latin nyelv, a nyugati egyház nyelvének csodálatos mintadarabjait szolgáltatották. Ez a folytonosság, melyre a középkori szerzők hivatkoznak, egyébként furcsamód egyes modern irodalomelméletekre emlékeztet: kiderül, hogy amikor azt hisszük, valami vadonatújat írunk, valójában nem így van, hiszen egyetlen írásmű sem autonóm entitás; az egyéni tapasztalat kifejeződése voltaképp kölcsönös szövegösszefüggések hálózatába ágyazódik bele, még akkor is, ha ez nem tudatosul bennünk — legalábbis ezt állítja a korszerű szövegelmélet. Ebben a tekintetben a középkori írók szemléltetik a szövegköziségről jelenleg létező elképzeléseket. Még ott is, ahol a legújítóbbnak mutatkoznak, mindig fontosnak tartják hangsúlyozni, hogy csupán értelmezik vagy magyarázzák az elődeik tekintélyével fémjelzett szövegeket. Ez vallásos írásokra, orvosi értekezésekre vagy grammatikákra egyaránt érvényes: a középkori írók saját magukat óriások vállán gubbasztó törpéknek láttatják; az aratók nyomában kalászkok után tallózó Ruth szárnalmas alakjának bibliai képét idézik.

A karoling kor kulturális feltámadásától a XII. század reneszánszáig a tudós fők legfőbb érdemüknek azt tartották, hogy a múlt örökségét képesek voltak számba venni és rendre koruk problémáira alkalmazni. Így azután semmi meglepő sincs abban, hogy a XII. századi nagy művek — Gratianus Decretuma, Pierre de Lombard Szentenciái és a Biblia-magyarázatok — nem mások, mint a tekintélyes egyházatyáktól kölcsönvett elemekből összerakott ügyes mozaikok,

amelyek a római aranykor emlékeit Ravennából északra plántáló Nagy Károly Aix-la-Chapelle-i palotáját juttatják eszünkbe.

A középkori irodalom műfajait szintúgy az ókori és keresztény Róma örökségének mintája szabja meg. A szentek életei a követendő és elrettentő példák felmutatásával az erkölcsi nevelést szolgálják. Az egyházatyák munkái századokig a szerzetesek és tanítók hivatkozási szövegei lesznek; a dogma és a vallási szertartások rögzítésével a kereszténység identitását alapozzák meg. Az ókorból fennmaradt levelek az episztola stílus mintájául szolgálnak; főpapok generációi találják meg bennük az ars dictaminis szabályait, hogy azután ők maguk is ránk hagyják levelezésüket. A homíliák és szentbeszédek az apát és a káptalan, a pap és a hívek közti érintkezés alapját alkották. Ehhez járul még a számtalan Biblia-magyarázat, melyekben a glossza örve alatt időnként a saját korában felettebb eredeti teológiai, filozófiai vagy természettudományi eszme-futtatás búvik meg. Ahogy a nemesség egyre földhözköttöttebbé válik, a hősi ének epikus hagyományát a regény váltja fel, amely az Artúr- vagy Sándor-mondakörből kiragadott vagy abba beleolvasztott elemekből építkezik: olyan írott irodalom ez, melynek ismerjük a szerzőit.

Végül jegyezzük meg, hogy mindezen írásműveket, az olvasottakat, a szóban elbeszélteket vagy a szószékről felhangzottakat egyaránt továbbra is befolyásolta a szóbeliség: az ének ritmusa és hangzásvilága, származzék bár a zsoltárokból vagy Vergiliustól, a próza lejtése, mely Ciceróra és a retorikára csendít rá. Az írott szövegek rendeltetése egyébként is az, hogy a klostrom celláiban, a kastély termeiben, a székesegyház hajójában vagy a tanteremben felolvassák őket, még akkor is, ha ez a felolvasás néha csak gondolatban történik. Ebben az értelemben a műveltséget az írástudatlansággal, a szóbeli kultúrát az írottal, a szellem emlékezését a könyv emlékezésével szembeállító, napjainkban folyó tudományos vita kérdésfelvetése jórészt hamisnak bizonyul. Hisz nincs ellentmondás leírt és kimondott között: a középkori szöveget azért írták le, hogy kimondják, még ha egyetlen személy is, még ha csak gondolatban is. A középkori szöveg egyfajta írott szóbeliség; valami, aminek adekvát leírását a tudomány eddig még nem oldotta meg.

Íme a középkori szöveg néhány jellegzetessége. Mind közül azonban a leglényegesebb az, amelyről az elején szóltunk: nevezetesen, hogy ezt a szöveget kézzel alkották meg és adták tovább. Ez különbözteti meg a legerőteljesebben minden megelőző kor irodalmi termésétől. Az írás anyagi kontextusa — az eszközök, a hordozók, a helyek, az írásmű struktúrái — kétségkívül egyik korban sem nyomta rá ilyen erősen bélyegét a szöveg születésére.

(Fordította: Farkas Ildikó)

SZERZŐI VARIÁNSOK ÉS MÁSOLÓI VARIANCIA

A középkori és újkori francia kéziratok, s ezzel együtt elemzési és kiadási módszereik, mintegy az ókoriakkal párhuzamosan, ahol a bizonyosságok kényelme a szabályos alternatívában ringatózik, mintha pontról pontra szemben állnának egymással. Az egyik oldalon az alkotását irányító szerző egyedülvalósága, a másik oldalon a leírtat kezelő másolók sokasága. Az egyik oldalon a magányos művészet, sokszor a műgond, s mindig a jelentés; a másikon egy műhely, a munka, a hanyagság. Az egyik oldalon az írói piszkozat, a másikon a hebehurgya íródeák. Az egyik oldalon sikerrel kecsegtető forrásvidék: egy írás hajnala, a másikon eliszaposodott torkolatvidék; a változó helyek alkonya. Az egyik oldalon az egyedülvaló irodalmi tevékenység által egyneműsített tér, amely egy különleges tehetségben fogan meg; a variáns mint az alkotás útja. A másikon a bizonytalan idő, a folytonos veszteség; a másolat, a megrongálódott kéziratcsaládok gyűlöletessége; a variancia mint az elaggás száználmas sorozatossága.

Az, hogy e szimmetria alapját mi adja, könnyen megbecsülhető; a szövegnek mint stabil és zárt formának a fogalma, melyet egy jogalany, a jelentés birtoklója és a betű tulajdonosa feljogosít. A középkori és az újkori mű tükkörképszerű szembenállása illetéknéppen távollét és jelenlét, az üres és a teli, a tapogatózások kora és a felnőttkor közt hoz létre dialógust; mintaszerűen jelezvén az alfát és az ómegát, egy szabályos fejlődés szerencsés kimenetelű történetéről, az irodalomtörténet megbúvó teleológiájáról szól; a végre-valahára megzabolázott szöveg hódolását szemlélve a meghódított Modernség dicsőségét zengi.

Jól látható egy ilyenfajta, a filológia sarkigazságának számító felfogásnak a szegényessége, amely sajnálja (titokban minden kiadó ezen kesereg), hogy a középkori mű nem rendelkezik a megjelenés és sokszorosítás sikerrel kecsegtető — és akkor, amikor a középkori irodalom valamiféleképp a mi írásmódjainkat látszik előlegezni, a megaláztatástól megtisztult — újkori bizonyosságával. Ámde napjainkban, amikor az elméleti és műszaki haladás szellemi eszközrendszerünket alapjaiban rendíti meg, e történelem történetiségét még inkább szükséges vizsgálni, s nem a szövegnek, hanem szöveg-fogalmunknak a születési idejét kell meghatározni.

A KELETKEZÉS, VAGYIS A SZÖVEG VÉGE

Az a szöveg-fogalom, amelyen a Modernség alapszik, vagy amely a Modernség alapját megvetette, mintha válságba került volna. Az érdeklődés, mellyel manapság az irodalomtudomány a kézzel írott nyom, a jelentés előretörése felé fordul, az aprólékos figyelem, amelyet a készülőfélben lévőnek és a cseppfolyósnak szentel, a stabil szövegiségről kialakult szokványos elképzelésünkről rántják le a leplet. Az irodalmi keletkezéstan e területen, úgy tetszik, a szövegelméletek legtávolabbi előretolt helyőrsége.

E modern tudományág, a megújult kritika tehetséges és termékeny utóda, kétségkívül alaposan megrongálta az irodalmi alkotó folyamat csenevész célirányosságát; midőn a kézírásos tevékenység másneműségeit s a leírtak és késztetések sokalakúságát felértékelte, tárgyává nem az alkotói tudatot és a mű ragyogó előtörténetét, hanem egy írás körvonalait és túlcsondulásait, a variánst mint többszörösen lehetségest tette. A keletkezéstan olyan fogalmat hoz magával, amelynek mindig kettős szerkezete (elő-szöveg/szöveg, előkészítő cédulaanyag/megjelentetett változat stb.) megkettőződése folytán a meghatározottság új elméletének a felépítésére teremt lehetőséget. Egyfelől tudásanyagok, szándékok és tervek, másfelől késztetések és vágyak, a jelentő elsodródása, fogalmi prekonstrukciók stb. nyilatkoznak meg az előkészítő írásban, mutatkoznak mélynyomásszerűen a döntő, egyértékű és kiszorító akтусban, amely a többértékű írásból előhív egy szöveget. Az írás illetéknépp szó szerinti értelmezésben, előfordult előzetesként azt jelöli, ami őt különösségében határozza meg. Ám az irodalomelméleten belül ettől fogva megnő annak az egyedülvaló pillanatnak a jelentősége, amikor az előkészítő leírtak halmazából kibontakozik a kiadható szöveg. Ez a cezúra tehát, amely az írás többjelentésű és több kiterjedésű készülékét nyomtatott lapra rögzíti, fordulópont; reá, ellenében, épül és fejlődik különféle formáiban az irodalmi keletkezéstan, a struktúra dinamikus felfogása. Pontosan e tudományág majdhogynem helyi kötése egy csomóponthoz, amely felé két másnemű tér tart, s amely az elemzést lehetővé teszi, jelzi annak történetiségét. Az irodalmi keletkezéstan a nyomtatott, végleges és változatlan változatnak támaszkodik, hogy az azt övező roppant tájékat szemügyre vehesse. Hogy ezen az írásvidéken a műhöz és lehetőségességeihez vezető, tisztán kivehető utakat, avagy ezernyi kacskaringós csapást, sőt, kiirthatatlan aljnövényzetet látunk-e, megítélés dolga, s a keletkezéselméletek össze is csapnak ezen a ponton. Viszont mindegyikük egy legvégső és meghaladhatatlan felépítettségre, egy mozzanatra és egy pillanatra hivatkozik, melyek révén a magánjellegű írás hir-

telen nyilvánossá válik. Egy szilárd, anyagi és a szerző által nyújtott (bármilyen mértékben van is ennek tudatában) fogódzóra, amely lehetőséget ad az elő-szöveg felépítésére. A döntő mozzanat pedig, amely a szöveget előhívja, sok mindenben a nyomtatási engedély aláírására emlékeztet.

A név, amelyet a nyomdába küldendő lapra jegyeznek, a szó szoros értelmében felhatalmaz. Amellett, hogy megrendeli és lehetővé teszi egy írástörédék külön sokszorosítását, e törédéknek mindenekelőtt szöveg-státust ad. Azáltal, hogy szerzővel, vagyis eredettel és joggal látja el, kanonikus formával ruházza föl, amely nem annyira a mű valamiféle előzetesen létező, platonisztikus eszméjével való megegyezésről, mint inkább a jelentés előretörésének félbeszakítására vonatkozó — esetlegesen önkényes — döntésről tanúskodik. A nyomtatási engedély aláírása a legutolsó írás, melynek előszövege alkotja a próteuszi forrásvidéket. Ez a mozgás, amely megfoszt az írás hatalmától, hogy az író jogaiba helyezzen, intézményes mozzanat. Az írásról kialakult felfogásunk elválaszthatatlan a leírtak forgalmazásától, s e forgalmazásnak saját története van. Az irodalmi szöveg kiváltképp azért ruházza fel jelentéssel, mintegy a fonákján, az őt övező írásköddöt, mert egy műszaki megoldás végre lehetővé tette egyedülvalóságának az elterjesztését.

Az irodalmi keletkezésben ebben az értelemben tetőzi be a modern szöveg-felfogást. Letapogatja a legvégső kézmozdulatot megelőző sokarcú írástevékenységet, amely kézmozdulat végső fokon a szövegnek saját magával való megegyezését tanúsítja, s amely a közbeavatkozás lehetőségét kizárva engedélyt ad annak sokszorosítására. A nyomtatási engedély választja el az írást a szövegtől, az író személyt az írótól, a szabadságot a jogtól; vízvonalozója az újkori irodalmi folyamatnak, melynek egyre inkább homályba vesző és áthathatatlan lejtőjét fésűli át a keletkezésben. Hogy a formák és jelek előkészítő imbolygása ekkora értékévé válhat az elemzés számára, annak a magyarázata az, hogy az irodalmi tárgy rögzítése megkerülhetetlennek, szinte természetesen látszik; a nyomtatott lap kettős kiterjedése vázolja fel kikerülhetetlen sorsát. Kegyetlen sors, kétségtelen, amely a megmerevítése okán átszellemít egy jelentés-teremtést, ámde oly édes sors, hogy beletörődünk, készen arra, hogy a keletkezés útján belopva keressük a folyamatot. Hisz ez a mozdulatlanság, amellyel számunkra a szöveg-jelenség összeforrt, s amely mindenfajta írásbeliséget a mechanikus teremtés tárgyiasított változatlanágához utal, egy végre-valahára megszilárdult uralom fonákja. Több évszázad kellett hozzá; a sokszoroságában is megegyező és végleges szöveg a XVIII. század utóljától létezik. Más szóval Szöveg, Ipari Sajtó és Modernség egyet jelent.

Hogy szöveg-fogalmunk adott, bár meglehetősen hosszú (olyannyira hosszú, hogy már nem is érzékeljük), mindamelllett meghatározott és az Újkoriség gőrbéjéhez igazodó történelmi korszakhoz kötődik, az írásbeliség eszközkészletének mai szintje (a számítástechnika) döbbsentenek rá, miközben meg is kérdőjelezik azt. Az audiovizuális eszközök apostolainak dicshimnusz a egy időre felborzolhatta a kedélyeket. Egyébiránt mi sem gyakoribb, mint hogy a mentális beidegződéseket és intellektuális gyakorlatokat a saját tehetetlenségi erejük taszítja tovább, miközben egy műszaki csodabogárnak tartott találmány már meg is bolygatta őket. Egy új gondolatokat hordozó technika mindig is szálla az emberek szemében. A XV. század vége táján hasonló jelenség játszódott le ugyanezen a területen: akkoriban a könyvnyomtatással kapcsolatban. A nyilvánvaló ténny viszont el kell ismerni: az informatika az írásbeliség technikája, amelynek egyetemesen pozitív és előrevivő funkcióiban, a tudásanyagok raktározásában, osztályozásában, visszakeresésében és terjesztésében ő is osztozik. Az informatika roppant mennyiségű írott anyagot fogyaszt, termel, tárol és terjeszt, miközben szakít a mi írás- és olvasáseljárásainkkal. Egy mindössze néhány elektronikus impulzusból álló szöveg, esetleg más szövegekkel egyetemben, ölt testet a kivetítő képernyőn; ott átváltozik, majd parányivá zsugorodva néhány gramm műanyagba vésődik itt vagy a világ végén. A szöveg két dimenziójú stabilitása, melyet annak a szubjektumnak tulajdoníthatunk, akitől a szöveg származik, s aki annak az ura, meginog: az írásból variancia lesz. A modern szöveg-fogalom összeforrt a Marshall McLuhan és Elizabeth Einstein¹ által leírt "könyvnyomtató ember" habitusával, s feltehető, hogy a számítástechnika annál az embernél, akit "képernyős" embernek lehetne nevezni, e habitus alapvető megváltozásához, az írásbeliség olyan felfogásához fog vezetni, amelynek, félő, a mi szövegiségről alkotott fogalmunkhoz vajmi kevés köze lesz. Minden az írásbeliségen, a nyomon és a leírtakon belül dől el. És zárul le egy történelmi korszak: az irodalmi genetika — és ez a kollokvium — ennek a mutációnak a tünete.

¹Marshall McLuhan: *La galaxie Gutenberg. La genèse de l'homme typographique*, Paris, Gallimard, 1977. (francia ford. Első kiadás: University of Toronto Press, 1962.) Elizabeth Einstein: *The Printing Press as an agent of change. Communications and cultural transformations in early-modern Europe*, Cambridge, Cambridge University Press, 1979.

A SZÖVEG-FOGALOM MEGSZÜLETÉSE

A szöveg mint stabil és felhatalmazott forma fogalma terminus ad quem-jének megélése nyilvánvalóan a terminus a quo felkutatására sarkall. E célból a hosszú időtartamban kell gondolkodnunk, s különféle jellegű és történetiségű jelenségeknek nem a törésvonalait, hanem az összetartását kell keresnünk. A XVIII. század alkonyán, a XIX. század hajnalán az írásbeliség gyakorlásához új jelentés, olyan jelentéssel bíró koherencia tapad, amelyben a modern gondolkodás egyik alakzatát látjuk majd. Lucien Fèbvre egyik jelzőjét kölcsönvéve, aki pozitivista történetészi képzésének éveit jellemezte vele,² szövegben gondolkodásról fogunk beszélni.

Ez a gondolkodásmód, amellyel a fiatal Fèbvre-t akarata ellenére fölszerelték, magyarázza a szövegek tényszerűségébe vetett pozitivista hitet, a felépíthetőségükben, sőt anyagiságukban való szilárd meggyőződést, a kommentár szövegre alapozásának és korlátozásának az óhaját. A szövegbe vetett ezen hitnek számos műszaki, jogi, szellemi oka van, melyek az 1700-as évek vége táján erősen összetartanak. A három legfőbbre rendre az Egyedülvaló és Tulajdonjoga, valamint a Filológus képében fogunk kitérni.

AZ EGYEDÜLVALÓ ÉS TULAJDONJOGA

A megbízható szövegnek vagy olyan szövegnek a fogalma, amelynek megbízhatóságáról az összeállítás útján meggyőződhetünk, a nyomtatás végre kielégítő állapotának az egyenes függvénye: ami a sajtó alól kikerül, megegyezik a kétdimenziójú lap által behatárolt síkon véglegesen rögzített, teljes egészében végtelen számban sokszorosítható írói óhajjal, bármi légyen is az. A legbecsesebb értéke a szövegnek, amely, minthogy mindenki számára elérhető abban az állapotában, amelyben az utolsó tollvonást meghúzó kéz a sajtóra bízta, ettől kezdve referencia — és tekintély-alapul szolgál. Ami kétségkívül óriási előrelépés, s egy, minden bizonnyal az írással egyidős régi álmának, a hű másolat álmának a megvalósulása. Az átírás meghamisít, mert az emberi kéz nem egykönnyen válik meg a jelentés múlandó birtoklásától; innét a gépesítés kívánalma, amelynek a nyomtatás a kezdet kezdetén nem tett eleget (ismeretes például, hogy a késő középkori scriptoria a sokszorosítás színvo-

² Lucien Fèbvre: De 1892 à 1933. Examen de conscience d'une histoire et d'un historien, Leçon d'ouverture au Collège de France (1933. december 13.), 3—17. o., megjelent in: Combats pour l'histoire, Paris, Colin, 1953.

nala, sőt, megbízhatósága terén messze fölülmúlták az első nyomtató műhelyeket). Ezen új technológiának az 1530-tól az ipari nyomdatechnikáig felfelé ívelő vonalán kell a sokszoros változatlan az — immár megszokott — fokozatos meghódítását értelmezni.

A nyomdatermékek javításának egyetemes története még megírásra vár. Az ennek a különösen száraz témának szentelt, részkérdéseket feldolgozó és szűk szakmai jellegű tanulmányokból a modern szövegnek és szerzőjének a születése rajzolódik ki. Az első nyomtatott szövegekről, mint említettük, minden elmondható, csak az nem, hogy megbízhatóak lettek volna, s a régi könyvekben minduntalan felbukkan az "Errata, si quae occurrent, benevolus Lector..." litániája. Ami egyébiránt eléggé olcsó megoldás, s nem éppen a legnagyobb tiszteletről tanúskodik a kiadandó mű iránt. A XVIII. század második feléig a nyomtatás felettébb viszonylagos hűségével, a sirámokat leszámítva, általában nem áll szemben a betű letéteményeseinek egységes és tudatos közbeavatkozása; a reagálások, a helyzetek és a módszerek különfélesége folytán nem alakul ki a szövege viszonylatában meghatározott szerző egyöntetű fogalma. A szöveg- és szerző-fogalom kései, egymást feltételező fogalmak.

Először is, a nyomda milyen helyet tulajdonít az írónak? Minden jel arra utal, hogy még a legjelentéktelenebb korrektorénál is kisebbet. A reagálások következőképp egyediek és a legváltozatosabb formákat öltik. Kezdve a szerző fennsőbbeséges visszautasításától, hogy megjelenjen a műhelyben és valamilyen képp részt vegyen a javításban (minekutána alig várta, hogy egy epés előszót megereszthessen), egészen a műhely szinte mániákus, majdhogynem katonai megszállásáig. Miként Erasmus tette, aki 1508-ban, míg Aldo Manuzioval Adagiuumait nyomatta, nyolc hónapot töltött Velencében. Azután, ami ennél fontosabb, az ellenőrzés vágyát, ha megvan is, a nehézkes és a könyvelőállításban létező bosszantóan eltérő javítási eljárások alaposan lelohasztják. A megegyezés ellenőrzésének egészen a XIX. század felvirradtáig vajmi kevés köze van a sajtónak a rendelést feladó legfőbb és legvégső mozdulathoz. A nyomtatás alatt, a nyomás közben, illetve utána javítanak; a szerzőnek a műhelyben való megszállott jelenléte nekünk nem tűnik idegennek a betűjét állandóan változtató szövegnek e folyamatos kézbenlététől. Paradox módon a szerző kitiltása az, ami látszat-státussal ruházza fel őt: van végre helye: otthon. Mióta javítják otthon a kefelevonatot? Ez a kérdés bizonyára érdektelennek látszott a szakemberek számára, pedig munkáikból azt a meggyőződést szűrhetjük le, hogy a XVIII. századig kell várunk, míg a korrektúrák hazaküldésének gyakorlata elterjedt, sőt meghonosodott. Miután a legjobb nyomdák, mondjuk az Oxfordi Egyetemi Nyomda, egyszer s mindenkorra elhatározták, hogy, miként

Percy Simpson kereken kimondja, "távol tartják a szerzőt a helyszíntől" ("to keep the author off the premises").³ Amikor a nyomdász hazaküldi a szerzőt és saját magáról lerázva a felelősséget a szövegért, a szerzőre hárítja át (hiszen azt sokszorosítják, amit az író megegyezőnek ítélt), az írói hatalmat és jogot ismeri el. Az író annál az asztalnál, ahol a művet kidolgozta, alakítja azt át olyan változatlan szöveggé, melynek az egyedüli letéteményese ő maga. Az aktus, amelyben az írás kicsúcsosodik és voltaképpen eltörlődik, az utolsó korrektúrához csatolt nyomtatási engedélynek a kiadása a XIX. század elején válik általánossá, s jelzi a modern szöveg születését. A Modernség korrektúrajavítása, amely egy aláírással végződő igazolássá törpül össze, az a vízválasztó hegygerinc, amelyet egy lépéssel átléphetünk, a túloldalon azonban a domborzat az ellenkezőjébe csap át, s a vízfolyások elágaznak.

E folyamat következtében az előkészítő írás jelentővé válik, tekintsék bár isteni ihletettségnak, alkotó géniusznak avagy az írás előretörésének. S főként értékre tesz szert. Mióta őrizgeti az író kinyomtatott műveinek piszkozatait, mielőtt saját maga vagy örököse a kereskedelemnek, egy áhítatos gyűjtőnek vagy egy könyvtárnak engedné át? Itt megint egy szerény, ámde alapvető történelem, a jegyzetfüzet, a papírlap, a fecnik története vár megírásra. A keresett és tanulmányozott "szerzői kézirat" modern fogalomnak látszik. Louis Hay megjegyzi, hogy az első kéziratgyűjtések a nemzeti hagyományt dicsőítő német romantika korára esnek.⁴ Ez persze a múlt dolgai iránti romantikus rajongás (melyből a filológia születik majd meg), a lángeszű Költő dicsőítése, még a firkálmányaiban is. Ámde ez az érdeklődés csakis attól fogva támadhat és erősödhet fel, amikor a gép a szöveg-fogalmat közel két évszázadra a kinyomtatott lap végleges képére formálván az emberi vagy az egyéni történelemben a nyomtatást megelőző kézírást felértékelte. A piszkozat akkor válik kívánatosná, amikor a szöveg megkövül és szerzője jogokra tesz szert.

A másik jelenség közismert, s csupán emlékeztetőül utalunk rá. Az irodalmi tulajdon fogalma a XIX. század fordulóján emelkedik törvényerőre; a jog ekkor mondja ki, hogy mindenféle szöveg első jogon azé, aki megalkotta: övé eredet és szülőség. Más szóval, miként már Michel Foucault is jól látta,⁵

³Percy Simpson: Proof-Reading in the Sixteenth, Seventeenth and Eighteenth Centuries, 42., London, Oxford University Press, 1935.

⁴Louis Hay: La critique génétique: origines et perspectives, 227—236., in: Louis Aragon et alii: Essais de critique génétique, Paris, Flammarion, 1979.

⁵Michel Foucault: Qu'est-ce qu'un auteur?, 73—104., Bulletin de la Société française de Philosophie, LXIV, 1969.

a szerző-fogalom a szöveg-fogalom középpontjában foglal helyet, amelyből törvényesen is "...-nek a műve" lesz. A modern szöveg birtokviszony tagja.

Ily módon egy másik történelmet, a szerző-fogalomnak a XIV. századtól a XIX. századig tartó felbukkanásának történetét keresztezzük. Összetett történelem ez, melynek vannak belső irodalomtörténeti aspektusai: gondoljunk csak a Retorika romlására, amely miután sorra megválnak a pronuntiatio-tól és a memoria-tól (a színművészet javára), majd az inventio-t és a dispositio-t is elveszíti (melyek a Logikához kerülnek), az elocutio-ra, vagyis a pusztán díszítés művészetére és mesterségére zsugorodik össze; a Szépirodalomná vált Retorika annak a különös tehetségét domborítja ki, aki azt, amire mindenki gondol, úgy tudja elmondani, mint rajta kívül senki. Külső irodalomtörténeti aspektusa: emlékeztetnünk kell a királyok műpártolásának sorvadására, a magánszemélyek műpártolásának esetlegességére, az író anyagi önállóságára irányuló első követelésekre az 1720-as évekből, melyek főként a könyvek eladásának hasznából részt követelő szürke tollforgatók derékhadától indultak ki, és így tovább. Szövegmelléki aspektusok ("aspects paratextuels", hogy Gérard Genette telibe találó módszerét vegyük kölcsön):⁶ a könyv története ismételt bőséges tanulságokkal szolgál. Annak, amit Lucien Febvre és Henri-Jean Martin a nyomtatott művek "személyi adatai"-nak nevez, s ami számunkra mindennapi gyakorlat, rövid a története: így például a szerző nevének rendszeres és tájékoztató célzatú feltüntetése a címlapon a XVIII. század első harmadánál nem korábbi gyakorlat. Kívánatos lenne hasonló ismeretekkel rendelkezni a kötésről (a könyv hátlapjára ragasztott bőrdarabon a mű címén kívül mióta tüntetik fel szerzőjének a nevét is?), valamint a könyvtárakról is (mióta állítják gerincükkel kifelé egymás mellé a könyveket; mikor jelenik meg a vezetőknév szerinti katalógus?). Az e téren kialakult, alapvetően szerzői gyakorlatunk úgy tűnik, a XVIII. századnál nem tehető korábbra. Elfogadhatjuk tehát, hogy meglehetősen újkeletű az a szokás, amely a kinyomtatott művet annak a személynek a megnevezett tekintélye alatt tünteti föl és határozza meg, akinek a betű változatlanlanságát tulajdonítjuk. S végezetül a jogi aspektusok: minden a XVIII. század utolsó éveiben tetőzik; követelések, tárgyalások és részleges reformok az 1793. július 21-i rendelethez vezetnek, amelyet Lakanal egy, "a lángész jogainak deklarációját" indítványozó jelentése nyomán hoztak; e rendelet a szerző kizárólagos jogának ismeri el műveinek árusítását, forgalmazását, terjesztését vagy a tulajdonjogáról való részleges, illetve teljes lemondást. Ez a Konvent-rendelet alkotja mindmáig

⁶Gérard Genette: *Seuils*, Paris, Seuil, 1987.

az irodalmi tulajdonjog francia és nemzetközi felépítményének (a számítástechnika által egyébként megrongált) alapját. Emlékezetes rendelet, amelyet minden irodalomtankönyv borítójára rá kellene nyomni: a modern szerző és szövege megszületését jelenti be a világnak.

Látható tehát, megannyi, az elméleti éberségben vagy a gyakorlat félkavarodásában számunkra a szöveg-fogalomhoz kapcsolódó gondolat a XIX. század hajnalán bekövetkező műszaki, szellemi és jogi földindulásból ered. Az ily módon kialakult szöveg-fogalom szab irányt az intellektuális viselkedési módoknak, s ez a szövegben gondolkodás egyidejűleg életre hívja a filológiát. A modern szöveg "modern", de régi tárgyakra alkalmazott tudományát. A filológiát a középkori művekhez való viszonyában fogjuk szemügyre venni, ott, ahol alapelveinek történetisége, röviden szólva sajtóságos anakronizmusa a legtisztábban kivehető.

A FILOLÓGIA MINT SZÖVEGBEN GONDOLKODÁS

A XI. és XIII. század közt keletkezett első, francia nyelven íródott szövegek leganyagibb oldalainak és ezen írástevékenység sajátos vonásainak tanulmányozása olyan vizsgálat része, mely felmutatott szakadozottságai folytán nem más, mint mentális kereteink régészete. Annál is inkább, mivel példa értékű és úttörő területen járunk.

Az ezredforduló után a középkori társadalom áttér az írásbeliségre. Az "értelem e technológiájá"-nak (Jack Goody kifejezésével) mennyiségi fejlődése az 1000 és 1100 között virágzó műszaki találmányok, s kiváltképp a vele járó felértékelődés közepette olyan következményekkel jár, melyeket Brian Stock kiválóan leírt:⁷ az időbeliség új értelmét, a tér és szerveződésének eltérő érzékelését, a "távközlés" és a kontextusból kiszakított kommunikáció fogalmát, a gondolkodás és a tudás megnövekedett intellektualizmusát hozza magával. Az írásbeliség, még ha a nagy többség számára elérhetetlen marad is, mindenki számára viszonyítási alappá értékelődik fel, akárcsak a pénz, melynek párhuzamos fejlődése igen látványos. E technikai és kulturális változás erőteljességére legjobb bizonyíték a vernakuláris írásbeliség megjelenése. Ismeretes, hogy a gazdasági és kulturális fellendülés sodrában az északi gallo-román terület miként vált közel két évszázadra mindenféle kísérlet olvasztótégelyévé (városi fejlődés, gótikus építészet, skolasztikus gondol-

⁷Brian Stock: *The Implications of Literacy. Written Language and Models of Interpretation in the Eleventh and Twelfth Centuries.* Princeton, Princeton University Press, 1983.

kodás stb.). Ezzel magyarázható, hogy a francia volt az első újlatin nyelv, amely az írásbeliség kalandjába vágott: a franciául íródott szövegek a középkori vernakuláris írásbeliség laboratóriumát alkotják. Döntő fontosságú, noha még tűnékeny s szinte kivehetetlen, ámde erőtől duzzadó és tiszteletre méltó jelenség: a megmértetés már nemcsak a középkori latinnak, ennek a szép, kiművelt, hivatásosok számára fenntartott, az írásos beállítottságnak oly ismerős nyelvnek az írásbeliségével, hanem annak a nyelvnek az írásbeliségével is, amely az életbe és a jelentés elsajátításába vezet be, amely az összetartozások alapja, s amelyen a vágyak és kínok a legmélyebbről fakadnak föl. Az anyanyelv most első ízben néz szembe az írásbeliség minden kockázatával és esélyével. Ez az írás-tanulás (minthogy materiális és esztétikai jelentése egymástól elválaszthatatlan) kettős szakítást hordoz magában. Szakítást először is a latinnal, amelytől sem ez a születőfélben lévő irodalom, sem a nyelve nem vesz át mintákat. Azután a szóbeliséggel. Szimbolikus, ámde alapvető szakítást. Jóllehet a hang még hosszú ideig a társadalmi viszonyok vetüléke marad, s a szájhagyomány elevenen él tovább, a szóbeliség többé már nem törvényszerű. Tagadhatatlan ugyan, hogy az emberi szó többféleképp beszivárog ebbe a születő irodalomba: egyes művek szóbeli megfogalmazása, az íródeáknak való diktálás, a vendégek és szakmabeliek előtti felolvasások stb. útján. Ám ami a szóbeliség eme beszivárgásait összetöredezi, távol tartja és másneműségét kidomborítja, az pontosan az írás tevékenysége. Lett légyen a mű szóban megfogalmazva, illetve részben átadva, majd előadva, egy pillanatra akkor is a kéz mozdulatával forrt össze, a leírt jeltest egyenesvonalúságának vetette alá magát, s a dekontextualizálással, a jelentés virtuálissá válásával, a különbözőséggel nézett szembe. Az első francia nyelvű irodalom specifikumát érintjük itt. Ez az irodalom, amelyet még nem fogtak be az írásbeliség kialakult formáinak jármába, s amely még nem öltötte magára a modern szöveg alakját, mintaszerűen szemlélteti az anyanyelvet meghaladó mozzanatnak az anyanyelv általi euforikus birtokbavételét.

Ez a birtokbavétel lényegi varianciában jut kifejezésre, amelyben a szövegi stabilitásért aggódó filológia csupán az írónki műveltség gyerekkori betegségét, bűnös gondatlanságát vagy alapvető hiányosságát látta, s ami egyszerűen csak jókedvű túlkapás.

A francia középkor irodalmi lejegyzései kicsúsznak a mi szövegfelfogásunkból. Holott ha tekintetbe vesszük, hogy e leírt anyagok a nemzet kulturális örökségének részei, egy esztétikáról tudósítanak vagy még mindig élvezetet szereznek, a megjelentetésük, vagyis a kiadásuk révén olvashatóvá kell tenni őket. Az árnyalat lényeges, mivel kizárja a fakszimile borges-i agy-

szüleményét. A kiadás választás: határozni kell, s ismerni kell az elvető mozdulat indokait. Más szóval az írásbeliséggel kapcsolatban kialakult beállítottságunk és a középkori próbálkozások másságára való tekintettel fontos, hogy — esetlegesen a többi rovására — a középkori beállítódásból azt tartjuk meg, ami jelentést hordoz és megmentendő. A kiadó úgy választ, hogy megsejtse azt, amit ő a mű specifikumának tart, ami szerinte a mű igazsága. A kiadói metodológia mindig egy irodalmi elmélet átültetése a gyakorlatba. A szövegben gondolkodásban gyökerező középkori filológia e tekintetben a kéziratnak az újkori szövegtárgyra és a hozzá kapcsolódó Irodalomfogalomra való maximális leegyszerűsítése mellett tette le a voksát.

Ezt számos példával szemléltethetnénk; e helyütt a variancia kérdésére szorítkozunk. A középkori irodalmi mű — változó. Az írásbeliségre sajátosan jellemző jelentősségnek az anyanyelv általi jókedvű birtokbavétele azzal a következménnyel jár, hogy az írás kiváltságát bőséggel ontja, minden kezét megajándékoz vele. Első kéznek nyilvánvalóan lennie kellett. De ez nem annyira lényeges, mint egy műnek a szüntelen újraírása, amely azé, aki újra-rendezi és formába önti. Ez a szakadatlanul ismétlődő tevékenység a középkori irodalmat írásműhellyé teszi. A jelentés mindenütt ott van benne, az eredet sehol. Leginkább névtelen irodalom, melynek nevéssége újkori agyszülemény (a Marie de France név a kiadók jól hangzó—jól passzoló kitalálmánya) vagy pedig bámulatos középkori stratégia: a Jean Renart név a furfangosság-ra, a Chrétien de Troyes név (az ókori műveltségtől a kinyilatkoztatott hitig) ezen irodalom nagyratörő terveire, nevezetesen a translatio studii-ra céloz. A középkori írás mintaszerűen premodern. Következésképp félrevezeti a filológiát, amely akkor keletkezett, amikor az írásbeliség változatlan és szinte tökéletes sokszorosításra, hitelesített tartásra, törvény kimondta szerzősége tette szert. A középkori mű általánossá vált hitelességében a filológia csupán elvesztett hitelességet látott. A filológia a szöveg elsíratása, e gyász hosszadalmas és türelmes kimunkálása. Egy mindig korábbi és letűnt tökéletességnek, annak az egyedülvaló pillanatnak a vizslatása, melyben az első íródeák kézmozdulatával összefonódott a feltételezett, a megálmódott szerző hangja, miközben a hiteles, első és eredeti változatot diktálta, azt a változatot, amelyet a vulgáris irodalmat másoló egyének sokasága és nemtörődömsége szét fog mállasztani. A szándék, hogy ugyanarra az elsődlegesre vezesse vissza a másik zavarba ejtő képét, amelyet a variancia írása a részlet végtelen ingatagságával teremt szüntelenül.

Ezért érthető, hogy a filológiai hajlam a pusztító szenvedély és a szkepticizmus között ingadozik. A középkori francia szövegek kiadása terén

megszokott, példa értékű és nevezetes két módszernek, két intellektuális paradigmának, két személyiségnek: Gaston Paris és Joseph Bédier alakjának a szembeállítására. Ez utóbbi már-már áhítatos fiúi tisztelete ellenére a Collège de France két egymást követő tanszékvezető tanárának irodalmi, filológiai és történelmi nézetei egymásra visszavezethetetlennek látszanak. A Gaston Paris által az 1860-as évek végén meghonosított, óriási szaktekintéllyel alátámasztott pozitivistá szövegrekonstruálással Joseph Bédier az óvatosságot szemebe, melyet szemernyivel sem kisebb szaktekintéllyel az 1920-as években uralkodóvá tett. Bédier ezzel berekesztette a Történelmi filológiának mintegy a végét jelző, több mint fél évszázada tartó vitát, melyben a rendszeres és háborítatlan szövegkiadáói tevékenység az ekként feltárult kétkedő igazságot tartotta maga elé védőpajzsul. Ebben az ellentétben mi a szövegben gondolkodásnak csupán két, egymást követő formáját, két tudománytörténelmi korszakát látjuk.

Gaston Paris a középkori francia szövegekre valamiféle erőmutatvánnyal Lachmann módszerét alkalmazza (emlékeztetnünk kell arra, hogy Karl Lachmann középkori német szövegeinek kiadásakor minden volt, csak nem lachmaniánus). A lachmanizmus szerint a másolat — hanyatlás: ez a filológia osztozik a kezdeti indoeurópaiánus kutatások összehasonlító módszertanában, az ágrajzok kedvelésében, a rekonstruálás szándékában, ugyanakkor a hanyatlás érzésében is ("omladékmezőn botorkálok", mondta Schleicher, s mondhatta volna Lachmann és Paris is). A (kézirat)család polgári, paternalista és higiénista eszmevilága (a variáns deviáns magatartás), amely egy pozitivistá módszertan alapját veti meg, mert a hiba magában áll, vagy még inkább a magányosság hibát jelez. A családfa ágrajzával ábrázolt függőségi viszonyok, valamint az írno ki olvasatok besorolása révén válik lehetővé az archetípusnak, az eredet képeinek lépésenkénti, itt-ott fellelt szavankénti rekonstruálása. Így jár el Gaston Paris a Szent Alexis élete (La vie de Saint Alexis) 1872-es kiadásakor, amikor is menet közben rekonstruálja az őseredet nyelvét "abban a formájában, ahogy a XI. század derekán beszélhették és írhatták",⁸ s amilyen alakban sehol sem fordul elő. Egy nyelvet, amelyet Gaston Paris tökéletesnek és tisztának feltételez, hiszen a szerző nyelve. A másolatnak mint elfajulásnak a tétele hibátlan eredetét előfeltételez: a szerzőnek nincs joga az elíráshoz. A másolás folyamán bekövetkező nyelvi romlás gondolata szintúgy a kifogástalan eredetet foglalja magában: a szerzőnek a pongyolasághoz, a hoz-

⁸Gaston Paris és Léopold Pannier: La vie de Saint Alexis, poème du XIe siècle, et renouvellements des XIIe, XIIIe et XIVe siècles, 135., Paris, Franck, 1872.

závetőlegességhez, sőt még saját nyelvezetének különféleségéhez sincs joga. A Gaston Paris által kifejlesztett filológia ezzel egy irodalmi elméletet, a lángész elméletét emeli be lopva maga mellé. E filológia a felsőbbrendű szerző megdicsőítésével a szubjektum (mind a jelentés, mind az azt kifejező jelentő urának) tekintélyelvű elméletét, az eredet és a szövegstabilitás fogalmát fogja egybe. A szerző, a páratlan forrásvidék, felfogása egyedülvalósága folytán megfellebbezhetetlenül leválasztja műve homályosságát (a lectio difficilior érve), annak nyelvi minőségét a tudatlan, célképzet nélküli írónoki sokféleségtől, amely a művet megtöbbszörözi, kifejezésmódját ellaposítja, nyelvét elszegényíti. A variáns problémája, mint látjuk, metaforikusan, áttétellel nyer megoldást. A pozitívista filológia, az első szövegben gondolkodás képviselője, egy elsődleges szubjektumnak tulajdonítja azt a szövegstabilitást, amely után a variánsok körében nyomoz.

Megjegyzendő, hogy a Paris—Lachmann-módszer ellen 1913-tól fogva hangoztatott kritikáiban Joseph Bédier érintetlenül hagyja a lényegét; s kiváltképp a szerzői eredet nosztalgikus eszmerendszerét osztja.⁹ A bédier-izmus lényegében sajnálkozás azon, hogy e nosztalgia ellen mit sem tehet. Bédier egy sor mellékérvvel bizonyítja, hogy a lachmanni módszert valójában sohasem alkalmazták, s a kiadó judiciuma, amely nem más, mint óhaj a filológiában, lopva aláasta (Bédier "tudat alatti erőről" beszél) a zord gépezetet. Akkor meg miért ragaszkodjunk konokul torzszülöttek világrahozatalához? Többre megyünk, ha egy jó kézirat mellett maradunk és kötünk ki, a szükséges javításokat pedig lecsökkentjük és explicitáljuk. A bédier-izmust elfogadták, egyesek kényelemből, sokan mások óvatos konzervatizmusból, de legfőképp azért, mert egy szellemi irányulással vágott egybe: a szövegben gondolkodás jelentős mértékű aggiornamento-ját jelenti, mégpedig a másolóknak megadott hitel okán. Bédier figyelmet szentel olyan kéziratoknak, melyeken a pozitívizmus keresztülnézett. Mindegyikük olyan nyelvsegmentum, amelyet pontosan az írődeák beavatkozása egyneműsít; írásvalóság, végső soron élőlény, nem pedig roncs avagy kövület. A Le Lai de l'Ombre "jó" kézíratai kapcsán Bédier igen helytállóan a "szöveg három formájáról" beszél. A kifejezés fontos. A montmartre-i gipszben talált kövületek Cuvier szerint egyetlen ma élő állatnak sem feleltek meg; a jelenséget egy bolygónyi méretű katasztrófa (fixista) tételével magyarázta, amely az akkoriban élt összes fajt elpusztította volna, melyeket csak ezen elszórt töredékek alapján ismerünk, s melyeket a

⁹ Joseph Bédier: La tradition manuscrite du Lai de l'Ombre; réflexions sur l'art d'éditer les anciens textes, 161—196. és 321—356., Romania 54, 1928.

természettudós türelmes összehasonlító anatómiai munkával rekonstruálhat. Gaston Paris filológiája ezzel szorosan rokon tételen alapszik: a másolás katasztrófa, amely elcsúfítja, eltolja, elpusztítja az eredeti művet, amelyből mára csupán töredékekkel rendelkezünk, s amelyet aprólékos összehasonlító filológiai munkával kell rekonstruálnunk. A kövületek által felvetett problémára Lamarck evolucionista, transzformista megoldást adott, mely csak Cuvier után talált meghallgatásra: a kövületek ma is létező fajok elődeinek maradványai, melyek azóta alakváltozáson mentek keresztül, s a jelenleg élő fajokhoz vezettek. Ha Bédier szövegébe némi freudi (vagy charcot-i) színezet vegyül is, vajmi kevés a valószínűsége annak, hogy ez a hithű katolikus az 1872-ben lefordított darwini tanok felé hajlott volna; az ellenben elképzelhető, hogy a Bédier tanulmányai idején, az 1880-as évektől uralkodóvá váló újlamarckizmus, ez a francia és szigorúan biológiai gondolatrendszer felkelthette a figyelmét. Joseph Bédier végeredményben a lamarckizmust vezeti be a filológiába. A kéziratok úgy fejlődnek, akár a fajok, öröklik a szerzett módosulásokat (a közös olvasatokat), sorozatos átalakulások (kéziratcsaládok) útján különülnek el, melyek inkább az alkalmazkodást segítik elő, mintsem rontanak. Joseph Bédier-t csupán egy generáció választja el Gaston Paris-tól, melyben azonban a végét járó XIX. század török ketté. A szövegben gondolkodás keretén belül maradunk, amelynek a középkori művek elemzése és feldolgozása tekintetében Bédier a végállomást jelenti; ennek jele többek között a kiérdemesült, akadémikus nyugalom, amelyben a bédier-izmus azóta is nyugszik. Bédier antimódszere is az újkoriség "felhatalmazott" (jogosított), stabil és zárt szövegére vezet vissza a középkori művet. Nála ugyan a visszavezetés már nem az elsődleges szubjektum fantomképére való hivatkozással és felfogása egyedülvalóságának szimulálásával történik. A szöveg-fogalmat azonban egy, meglehet valóságos, ámde egyedülvaló kéziratra vágja vissza, mellőzve a javára a kéziratot övező variációs teret. Mintha csak a kiadást lényegében már a középkorban gondozták volna. Következésképp érthető, hogy a bédier-isták miért viseltetnek olyan előszeretettel Chrétien de Troyes műveinek Guiot íródeáktól származó másolatai iránt, melyeket híven adnak közre: nyelvük szép és gördülékeny, modoruk finom és vonzó, semmi sem lóg ki, semmi sem lep meg. Jó kézirat és jó kiadás. Gaston Paris gyanakvással tekintett a kéziratokra, Bédier szereti őket, de csak a kiadásig. Arról a bensőből fakadó varianciáról, ami a középkori írás, a bédier-izmus semmilyen képet sem ad, csupán pillanatfelvételeket, amelyek a csalóka rekonstruálásnál előbbre valók ugyan, ámde ahhoz hasonlóan a nyelvi és jelentésbeli többletet arra a helyre szorítják ki, melyet a szöveg eszmevilága számukra kijelölt: a lapszélre.

A középkori újlatin mű elsődleges jellemzője a variancia, az e tárgy alapját alkotó konkrét másság, melyet a megjelentetésnek elsődlegesen láttatnia kell. Nem szabad e jelentéstúláradást leegyszerűsíteni azzal, hogy az olvashatón, sőt az elgondolhatón kívülre telepítjük. Annál is kevésbé, mivel a kortárs kritikai elmélete, különösképp a keletkezéstan, olyan irányban alakították szemléletünket, hogy az írást túlcsondulásnak fogjuk fel, amelyet a szöveg kettémetsz. Lényeges tehát, hogy a szövegiség kettős kiterjedésű zárt-ságát megkerüljük. Evégett pedig a szövegben gondolkodást lopva aláásás informatika továbbgondolásra érdemes technikai segédeszközünk lehet. A képernyős írásbeliség egyszerre párbeszéd (a gép és az igénybe vevő kölcsönhatása) és térbeli jellegű (különálló egységek adatainak az ablaktechnikával történő együttes tanulmányozása). Így azután elképzelhető egy középkori mű mágneslemezen történő kiadása, amelyen változatos szöveghalmazok lennének egybegyűjtve, amelyeket az olvasó szabad választás alapján, a képernyőn különféleképp megjelenítve tanulmányozhatna. Egy egyszerű műveletet elvégezve önmagában vagy a többivel vetekedve láthatná a mű főbb kéziratának kiadásait, valamint az előző (empirista, lachmaniánus, bédier-ista stb.) kiadásokat, melyeknek azok a tárgyát képezték. S ami a fő, a képernyő adott írássorhoz meg tudná adni a kapcsolatos kéziratnak vagy kéziratoknak azon sorait, melyek a forma vagy a jelentés, az ismétlődések és vissza-visszatérések játéka révén, ami maga a középkori irodalom, azzal esztétikai kapcsolatban vannak. Nagy formátumú, elengedhetetlen és sohasem megvalósult kiadási tevékenység ez, amelyre a módot, s talán a gondolatot is, csak napjaink számítástechnikája teremti meg. Mert a párbeszéd és képernyős számítógép a középkori olvasó bámulatos emlékezőtehetségét állítja helyre bennünk, amely az ő esztétikai befogadását meghatározta, s az abban talált élvezet alapja volt.

S a lap ekkor a szó szoros értelmében megfordulna. Az elektronikus írásbeliség mozgékony-sága folytán varianciájában adná vissza a művet. S az informatika a Modernségen innen visszatalálna egy régi irodalom útjára, melynek nyomát a könyvnyomtatás eltörölte: íme egy szép téma az elmélkedésre.

(Fordította: Farkas Ildikó)

A SZÖVEG TÖRTÉNETE, A SZÖVEG A TÖRTÉNELEMBEN ÉS A TÖRTÉNELEM
A SZÖVEGBEN: A FELVILÁGOSODÁS KORI MODELL

A régi korokból, s kiváltképp a XVIII. századból származó szövegek közt számos olyan akad, amelynek egyetlen kéziratot formája vagy semmiféle olyan kísérő dokumentuma sem maradt fenn, amely a keletkezésére rávilágíthatna. Az egyetlen megoldás ilyenkor, úgy tűnik, az, hogy körbejárjuk a szöveget forrásai felkutatásának a problematikájára, valamint a mű befogadására és utóéletére irányuló, sokszor termékenynek bizonyuló vizsgálódásokra összpontosítva. Ezt az utat választotta például Frédéric Deloffre a La vie de Marianne (Marianne élete, Garnier, 1963) és a Le paysan parvenu (A felkapaszkodott paraszt, uo., 1965) kitűnő kiadásában. Marivaux, a regényhagyomány és a századelő francia társadalmának elmélyült ismerete révén csekély oldalszámon sikerült rengeteg hasznos tudnivalót és értékes elgondolást összegyűjtenie. Az olvasóban azonban ettől még marad némi hiányérzet: hiszen mindezen ismeretek ellenére nem illan-e el minduntalan előle a regényíró alkotói eljárásának a lényege?

És általában: le kell-e mondani a szöveg születésének tanulmányozásáról, valahányszor elégtelen a dokumentumanyag? Végső soron a pusztán és magában álló szöveg születéséről ne lehetne semmit se mondani? Én néhány óvatos ellenvetést kockáztatnék meg, kizárólag az általam jobban ismert korszak és művek vonatkozásában. Nem hiszem, hogy a szöveg valószínű külső történetének rekonstruálását lehetővé tévő elemek híján a kritikus olvasó ne rendelkezne semmilyen, a szöveg születésére vonatkozó adattal: egy XVIII. századi francia regényben az előszótól vagy a bevezető oldalaktól a végkifejletig egy csomó olyasmi történik, ami nem egyszerűsíthető le a cselekmény bonyodalmaira! A fikcióidő kibontása folyamán a regényelbeszélés maga is a megírás idejébe illeszkedik bele. S minthogy már ezáltal is többé-kevésbé erős külső kényszereknek engedelmessé válik, mindenekelőtt belső átalakulása, saját dinamikája van. Így ahogy peregnek az oldalak, áthidalhatatlan szakadék mélyül aközé, amiről a szöveg látszólag szól, vagy amiről állítólag szólni akar, s a közé, amiről a szöveg látszólag szól vagy amiről állítólag szólni akar, s a közé, amiről valójában szól. Ezzel egyszersmind magában a szövegben — de a ságokra való explicit utalásokban — tárul fel a legjobban a történelem jelenléte.¹

1. BEFEJEZETLEN REGÉNYEK

A szöveg első és utolsó szava közti távolság különösen nagy — végtelen — akkor, ha az elbeszélés nem jut el a végpontjáig. Ez érvényes három, időben egymáshoz közel eső műre, Marivaux La vie de Marianne-jára (1731—1742) és Le paysan parvenu-jére (1734—1735), valamint ifjabb Crébillon Les égarements du coeur et de l'esprit-jére (A szív és az elme tévelygései, 1736—1738).

Marivaux egyetlen regényét sem fejezte be: hanyagságot hánytak a szemére; azon tűnődtek, nem moralista-e inkább, mint regényíró; úgy vélték, hogy 1742-es bevonulása a Francia Akadémia tagjai közé lehetetlenné tette számára, hogy egy lejárattott, sőt tiltott műfajt műveljen; hivatkoztak állítólagos sikertelenségére, melyet minden ismert tény cáfol; szakszerűen elmagyarázták, hogy a pikareszk regény műfaja, amelybe az ő regényírói munkássága is tartozna, magához az élethez hasonlóan minden igazi befejezettséget kizár. Ezen feltételezett indítékok vagy okok mindegyike játszhatott ugyan — bár nem egyenlő mértékben — szerepet a befejezetlenség írói módszerében, de egyik sem elégséges magyarázat rá, s mindegyiknek, még a legutolsóként említettnek is az a hátulütője, hogy a szövegeknek mint olyanoknak a belső, rendszeres elemzése helyébe lép.²

A fiatal Marianne-ból miként lesz élemedett korú elbeszélő, aki visszaidézi és elmeséli küzdelmes ifjúkorát? Hogyan lett grófnő a nagy Párizsban elveszett kis árvából? Sohasem fogjuk megtudni, s a cím megtévesztő beharangozása ellenére, amely után teljes életrajzra számítottunk volna, ennek vol-

---

¹A következő reflexiók néhány korábbi, alább idézett munkára támaszkodnak. Egy, a XVIII. századi francia regény kapcsán tett megállapítás és kérdésfelvetés végeredményének tekinthetők. A megállapítás, amelyet a század minden nagy regénye igazol: a XVIII. században a XIX. századtól eltérően a regényelbeszélés és a történelmi valóság közti viszony nem ábrázoló viszony, s téves felfogás Marivaux-tól és Prevost-tól azt várni, hogy Balzac "előfutárai" legyenek (vö. J. Ehrard: Roman et société en France au XVIIIe siècle, megjelenik in: Cahiers franco-polonais, Varsó). A kérdés: mi az oka annak, hogy a XVIII. század számos nagy regénye befejezetlen? Mit árul el ez a befejezetlenség a felvilágosodás regényesztétikájáról? (A befejezetlenség fogalmáról ld. Louis Hay: Ecrire ou communiquer?, Littérature, n° 62, 1986. május, 116—123.). Pierre Macherey-nek szintén sokat köszönhetek (Pour une théorie de la production littéraire, Paris, Maspero, 1971).

²Ld. J. Ehrard: Marivaux ou les chemins de la sincérité, Littérature française, Le XVIIIe siècle, I, 1720—1750, P. Arthaud: 1974, 173—184.; Marivaux, romancier de Paris, Französische Literatur im Zeitalter der Aufklärung. Gedächtnisschrift für Fritz Schalk, Frankfurt am Main, V. Klostermann, 1983, 64—74., valamint Henri Coulet és Michel Gilot: Marivaux. Un humanisme expérimental, P. Larousse, 1973 ("Marivaux regényeinek strukturáját két vonás jellemzi: az ismétlések és a befejezetlenség", 184.).

taképp semmi jelentősége sincs. Ugyanis minden előre meg van mondva, s nem csupán az elbeszélés egyes szám első személyének megválasztása miatt. Marianne-nak nem kellett helyet kivívnia magának a párizsi előkelő társaságban, csak el kellett ismertetnie magát annak, ami, annak a természetes finomságnak a jóvoltából, ami születésének a jele, s ami már az első oldalaktól fogva megóv bennünket a tévedéstől, hogy közönséges gyermeknek nézzük. A marivaux-i regény világát nem a véletlen, s nem is néhány egyéniség elsöprő energiája mozgatja. Marivaux se nem Balzac, se nem Lesage. Hősnője kalandról kalandra sodortatja magát olyan pályán, melynek kiszámíthatatlanságát természete változatlansága és sorsa bizonyossága egyaránt körülhatárolja. A véletlen események, amelyek látszólag új irányba terelik jövődjét — például a közlekedési baleset, melynek folytán Valville-lel és Miran-néval megismerkedik —, legfeljebb egy gondviselés szerű sors kiváltó okai lehetnek. Minek utána az olvasó e sors megfejthetőségéhez mindent megtudott, az elbeszélés folytatása ebben a malebranche-ista regényben vagy ismételtetésekre, vagy ellentmondásokra van kárhoytatva. Marivaux végül is lemond a könnyebbik megoldásról, tudniillik hogy egymás után gördítse az akadályokat a fiatal lány útjába, vállalva ezzel a fárasztó egyhangúság vagy a teljes hangnemváltás veszélyét. Cseppnyivel több pátosz már azzal fenyegetett volna, hogy felborul az iróniának és az érzelmességnek a marivaux-i elbeszélés hangnemére oly jellemző ingatag egyensúlya, s az irodalmi érzékenység újabb korát előlegező érzélgős stílusban olvad fel: már megszületett a Paméla, s Diderot Apácája (első változatában) sincs már messze; az, hogy az utolsó három részben, amely épp 1742-ben, Richardson regénye francia fordítása megjelenésének évében keletkezett, Marianne elbeszélését Tervire apácáé váltja fel, jelentőségteljes tény.

De van még más is. Hiszen mi más gördíti a két egymást felváltó hősnő útjába az akadályokat, ha nem az őket kitzasztó társadalom? A regény voltaképp ingadozik egy ideális, minden érdektől mentes — mert anyagi gondoktól megkímélt — társadalom, a jó Miran-né társadalmának a felvázolása és a valódi társadalomnak a kritikus szemlélete között, amelyben még az előkelő szegénység is fogyatékoságnak számít. A pénz ambivalens státusa a La vie de Marianne-ban már maga behatóbb elemzést érdemelne: munkával keresett pénz, a társadalmi alacsonyabbrendűség jele; az általa felkeltett sóvárság és bonyodalmak miatt gyanús pénz; törvényes úton szerzett pénz akkor, ha elég van belőle ahhoz, hogy elegánsan megfeledekzenek róla. Ahogy kibomlik az elbeszélés, egyre mélyül az ellentét a Marianne és pártfogója által magukénak vallott arisztokratikus értékek — de Climal-lal való első találkozásakor a fia-

tal lány zokogni kezd a gondolatra, hogy "dolgozzon a megélhetésért"... —, és egy pénzsóvár világ szennyes valósága között: a lényeg létté degradálódik.

Vajon Marivaux "polgári" regényíró-e, miként azt hangoztatták? Akkor már nemesi életmódot folytató, régimódián élő polgárságról beszéljünk. Ezt Jacob története is alátámasztja. Ha a fiatalember életútja arra korlátozódna csupán, hogy de la Vallee úrrá, egy már érett, ám még mindig gusztusos járadékosnő dédelgetett uracskájává lépjen elő, a regény kényelmes befejezéssel zárulna. Ha viszont megrekedünk ezen a ponton, elveszne a címbeli paradoxon: A felkapaszkodott paraszt. A cím azt igényli, hogy emlékiratainak papírra vetésekor Jacob sokkal több legyen egyszerű járadékosnál. Azt is megköveteli, hogy a hős szerencséjének csúcspontján is megmaradjon parasztnak: azaz a XVIII. század erkölcsi mitológiája szerint egyfajta francia formába öntött, a "természet" minden ártatlanságával, egyszerűségével és egyenességével megáldott, jó vadembernek. Márpedig a regény a Comédie nézőterén szakad félbe, épp akkor, amikor az ellentéteknek ez az ötvözete kezdené hihetőségét veszteni. Hiszen Jacob, akit elvakított a nagyvilági csillogás s már megkísértett a kicsapongó életmód, nem arra lenne-e ítélve ezután, hogy a látszatot válassza a lényeg helyett? Az elbeszélő, aki maga is ironikusan beszél egykori hiúságáról, miképp talált végül is vissza a mértéktartó ítélkezéshez és erkölcsökhöz, melyeket a sikertől megszédülve el is veszthetett volna? A La vie de Marianne-nál is szembeűnőbb itt, hogy a történet előrehaladtával, a hős felemelkedésével egyre mocskosabbnak mutakozó társadalom képe mennyire kevésbé egyeztethető össze a természeti és a társadalmi azon ideális szintézisével, amely pedig a regény eredeti szándéka lett volna. Jóllehet d'Orsan gróf, akinek Jacob épp a legjobbkor menti meg az életét, "becsületes, őszinte és egyenes jellemű ember"-ként jelenik meg előttünk, az ő támogatásával a fiatalember nem katonai, hanem — prózaibb módon — pénzügyi pályán fog kariert csinálni. Márpedig a szöveg háromféle pénzembert mutat be: az élvhajász és már a regény első oldalain tönkrement parvenüt; az üzletember de Fécourt-t, akinek kíméletlenségét csak pénzsóvársága múlja felül; s végül a mogorva és faragatlan, csupaszívú Bonot-t, a fogpiszkálós ember eredetibb figuráját... Az elbeszélésnek e három életút közül kellene választania, s ez annál is nehezebb, mivel egyik sem fedti azt, amivé az elbeszélő állítólag vált. Még ennél is nagyobb nehézség, hogy a visszavonult falusi lét tartós boldogsága, melyet a bevezető megelőlegezett az elbeszélőnek, aligha egyeztethető össze a társadalmi felemelkedésnek azzal a két kizárólagos formájával, amelyet a regény ismer: az egyik az Hubert család biztos, ám fokozatos és lassú felemelkedése — a nagyapa gazdálkodó, az apa kereskedő, az unokák járadéko-

sok —, a másik annak az úrnak a hirtelen, éppoly gyors, mint tünékeny fel-emelkedése, "kinek már csak a nemesi címe hiányzott ahhoz, hogy nemesúr legyen", s aki Jacob első párizsi gazdája volt. Hősünk hozzá hasonlóan a leg-alacsonyabb sorból emelkedik a pénz világába, mégpedig három hét leforgása alatt: ne lenne ugyanilyen összeomlás veszélyének kitéve? Az elbeszélés logikáját végigvezetve felemelkedésének szédítő gyorsasága folytán újabb veszedelem leselkedik jövőjére: ugyanez a logika ismét összeegyeztethetetlen a bevallott regényírói szándékkal.

A La vie de Marianne megírása és megjelentetése több mint tizennégy évre terjed (a kinyomtatási engedély 1728 májusában kelt), míg a Le paysan parvenu-é alig tizenkét hónapnyi időszakra sűrűsödik össze. Ez a ritmuskülönbség meg is érződik a két szövegen. Közös befejezetlenségük azonban ugyanazt az észrevételt sugallja: azt mutatja, hogy az adott ideológiai szándék jegyében fogant marivaux-i regény miként építi fel saját tagadását, egészen a lehetetlenségig, saját optimista posztulátumait vonva ezáltal kétségbe. A regény gazdagsága, a regényíró sikere vajon nem a fikció nyilvánvaló megghiúsulása által felvetett kérdésekben keresendő-e mindkét esetben? Ugyanez a kérdés merül fel a Les égarements du coeur et de l'esprit kapcsán is. A regényszándék expliciten megfogalmazódik itt:

"Egy férfiúval fogunk ezekben az emlékiratokban találkozni, aki olyan, mint szinte mindenki zsenge ifjúságában, egyszerű és mesterkéletlen, nem ismeri még a világot, melyben élnie adatott. Az első és a második rész erről a tudatlanságról, valamint első szerelmeiről szól. A következő részekben egy merő nevetségből gyúrt, hamis eszméktől vezérelt férfiút látunk, aki jobbára nem saját hajlamai, hanem a szíve és szelleme romlására törő személyektől befolyásoltatva jut ide. Az utolsó részekben egy tiszteletre méltó nő jóvoltából visszanyeri jó tulajdonságait, visszatalál önmönmagához..." (Előszó)

Ártatlanság, romlottság, megváltás: a séma egyszerű, a szöveg valósága már annál kevésbé. Nemcsak azért, mert Crébillon csupán az első három részt írta meg, hanem azért is, mert mind a háromra szüksége volt ahhoz, hogy hőse életútjának csupáncsak az első felvonását elmesélhesse. Az elbeszélés abban a pillanatban szakad félbe, amikor a fiatal Meilcour Lursay-né karjaiból kibontakozván, a "lelkifurdalás" és a "gyönyörök", az őt az erényes Hortense de Theville-hez fűző "szív" és az első szeretőjéhez visszahúzó "érzések" közt őrlődve belegabalyodik abba, amit saját maga "ellentmondásainak" nevez. Az elbeszélő még így is éleslátóan elemzi ezeket az ellentmondásokat. Lursay-néről alkotott ítélete már sokkal kevésbé határozott; róla szólván egymás után sorjázza az árnyalatokat, az egyaránt valószínű magyarázatokat, a vagy..vagy-

okat. A márkinő személyisége még távolról szemlélve is jobbra megfejthetetlen marad a számára. A Versac lefestette, velejéig romlott nőszemély lett volna? Vagy pedig egy alapjában véve tisztességes nő, aki hamar megbánta némely ifjúkori botlását, miként a bukását megelőző nagyjelenetben maga is célzott rá? "Utolsó szeszélyének" vagy "első szenvedélyének" engedett-e, amikor Meilcouré lett? Nem fogjuk megtudni, s ez a bizonytalanság nem hogy gyengítene, hanem még erősíti is a szereplő jelenlétét, míg Hortense alakja állandóan távoli, már-már elvont marad. A kezdetben bejelentett narratív séma átültetése a valóságba ennél fogva egyre esetlegesebbé válik, miként az erény és a kicsapongás világának elvi, manicheusi szembeállítás is elhalványul. A választóvonalak összerosódnak, s Diderot meséihez hasonlóan az erkölcsi bizonyosságok éles kérdésekbe csapnak át, melyek megválaszolatlanul maradnak: az elbeszélésből keresés lesz.³

2. ÁL-LEZÁRÁSOK

Ezt a kérdező, heurisztikus funkciót joggal tekintették a felvilágosodás kori irodalom úgynevezett "rokoko stílusa" egyik leglényegesebb aspektusának (R. Laufer).⁴ A regényirodalom területén ami igaz a ténylegesen be nem fejezett szövegekre, nem kevésbé igaz azokra sem, amelyek látszólag teljeseek. Nem szükséges hosszasan emlékeztetni a bizonytalansággal való virtuóz játékra a Mindenmindegy Jakabban, sem arra, hogy Az apáca "Előszó-függelék"-ének humora miként ellensúlyozza az elbeszélés pátozát azáltal, hogy felfedi az annak alapjául szolgáló misztifikációt. Klasszikusabbnak tűnő művek szintén ugyanezen befejezetlenségesztétika jegyében fogantak. A Manon Lescaut végkifejlete, a tékozló gyermek megtérése kötelességeihez látszólag egybevág az "Egy nemesember emlékirata" szerzője az olvasóhozban kifejtett erkölcsi célzattal. A regényíró mégis habozott, hogy milyen jelentéssel ruházza fel:

³Ld. J. Ehrard: *De Meilcour à Adolphe, ou la suite des Egarements*, Transactions of the Fifth International Congress on the Enlightenment, Oxford, The Voltaire Foundation, 1980, 101–107., valamint Andrzej Siemek: *La recherche morale et esthétique dans le roman de Crébillon fils*, oo., 1981.

⁴R. Laufer: *Style rococo, Style des Lumières*, P. Corti, 1963. Itt nem adhatom meg azon munkák bibliográfiáját, amelyek ezt az úttörő könyvet követték. Jóllehet az elnevezésről folyó csatározások mára elültek, a felvilágosodás századának irodalmi eredetiségét ma már senki sem vonja kétségbe. A magam részéről kitarok az 1975-ben a harmadik mátrafüredi kollokviumon ismertetett nézeteim mellett: "Existe-t-il un style des Lumières?" *Les Lumières en Hongrie, en Europe centrale et orientale...*, Budapest, Akadémiai Kiadó/Paris, C.N.R.S., 1977, 213–221.

az első, 1731-es változatban a vallásos színezet uralkodik; a második, 1753-as megfogalmazása már világibb; s ekkor a "botrány", melyet Des Grieux-nek feltett szándéka jóvátenni, közvetlenül saját lelkiismerete és Isten közti ügyből társadalmi lénye és a közvélemény közti üggyé válik. A "jó és rendes" életvitel, amelyre fogadalmat tett, ettől függetlenül problematikus: hiszen nem azt tervezi-e, hogy "szerelmi kommentárt" ad ki az Aeneis negyedik könyvéhez? Az "erény csírái" ellenére, melyeket a jámbor Tiberge ültetett el szívében, Didó-Des Grieux aligha fogja valaha is elfeledni a csalfa Manont. S ezért mesél róla, miközben ugyanúgy képtelen megérteni a lányt, ahogy kalandjuknak sem tud egyértelmű jelentést adni. Míg védőbeszéd-gyónása őt magát tragikus hőssé magasztalja fel, Manont talánnyá változtatja. Nem csupán a saját szemében, hanem az olvasóéban is, aki hagyja, hogy az első személyű elbeszéléstechnika rákényszerítse az elbeszélő nézőpontját. Egy kis kritikai odafigyeléssel azonban apró meg nem feleléseket fedezhetünk fel a narrációban, melyekből egy másik, prózaibb, helyenként mocskos, mindamellett megrázó történet tárul fel: egy őszinte, ám meggondolatlan fiatalemberé, aki lélekben inkább a fennálló rend tisztelete, mint a végleges szakítások felé hajlik; s egy türelmetlenül élni vágyó fiatal lányé, kinek "élvhajhászása" egész családját megbotránkoztatta, s akit társadalmi helyzete arra kényszerít, hogy a zárda és a társadalmi kivetettség között válasszon. Tragédia vagy társadalmi dráma? A Történelem prózaisága a tragikus líraiság ellenpontjaként bontakozik ki. A regény gazdagsága jórészt ebből a kétértelműségből fakad.⁵

Ugyanígy az Új Héloïse végkifejlete is legalább kétféle módon olvasható: Julie szenvedélyének erénnyé szublimálódását a halálban való megdicsőülése tetőzi be, s az örökkévalóság pecsétjével pecsételi meg az idők végezetéig a "lelkek egyesülését". De míg Julie-nek Saint Preux-höz küldött végső búcsúja a halhatatlan szerelemben való hitét fejezi ki, Julie a lehetetlen szerelemben hal bele: egy olyan szerelemben, amely nemcsak a lelkét, hanem egész lényét átjárta. Utolsó levelének világos vallomása — "sokáig áltattam magam (...) ön azt hitte, meggyógyultam, s én magam is azt hittem" — arról árulkodik — anélkül azonban, hogy elhomályosítaná —, hogy a clarens-i harmónia, a Wolmar-féle gyógykezelés s a szöveg egészét át- meg átszövő spiritualista be-

⁵Érdemes összevetni az első személyű narráció által létrehozott talány másik esetével: Theophé-nek, a szép görög lánynak a talányával (Egy görög lány története). Manon-ról ld. S. Delesalle: Lecture d'un chef d'oeuvre: "Manon Lescaut", Annales E.S.C., 1971. május–augusztus, 723–740., valamint J. Ehrard: L'avenir de Des Grieux: le héros et le narrateur, Mélanges de littérature française offerts à Monsieur René Pintard, Université de Strasbourg, 1975, 491–504.

szédmód illúzió csupán. Ez a vallomás, amelyet a negyedik rész végi Meillerie-be tett zarándoklat epizódja készít elő — ahol a feltámadó kísértés oly erős volt —, arra késztet, hogy újraolvassuk a regényt, s a két hős testi jelenlétének valamennyi jelét számba vegyük. S ekkor felfedezzük, hogy a szöveg szó szerint sem csak a szív jogairól beszél, s arról, mennyire nehéz összeegyeztetni őket a társadalmi renddel: a test, mi több, a női test jogait is kinyilvánítja és követeli, ami tökéletes ellentmondásban van a nőgyűlölet-től sem mentes konzervatív nézetekkel, amelyeket erkölcsi téren Rousseau mindig is hangoztatott. A regény itt egy rég letűnt ideológiát fejez ki és halad meg.⁶

Ugyanaz a szexuális töltés, amely a clarens-i utópiát felrobbantotta, rombolja szét 1788-ban Bernardin de Saint-Pierre-nek az Ile de France buja díszletei közé helyezett idilljét (Paul et Virginie, Pál és Virgínia). Igaz ugyan, hogy Virginie szentként hal meg, megőrzött tisztaságával váltva meg de la Tourné (Marguerite) eredendő bűnét: felszállása az "angyalok hajlékába", ahonnét hamarosan Istenhez szólítja az övéit, mennybemenetel. A szöveg itt a Saint-Sulpice-i érzékenységet és képiséget vetíti előre, melyek a XIX. század vallásosságára, egészen a Szepőlötelen Fogantatás dogmájának hirdetéséig, rá fogják nyomni a bélyegüket. Ámde mindennek az ellenkezőjéről is szól: két, bölcsőjében meztelenül ölelkező ártatlan gyermek korai érzékiségéről, a Virginie-t hűvös éjjeli fürdőjében átjáró "emésztő tűz"-ről, a női serdülés rossz közérzettel, szegyenkezve megélt drámájáról. Bernardin de Saint-Pierre mestere, Jean-Jacques után, csak épp századvégi, már-már morbid stílusban, valamint a másik Rousseau-tanítvány, Laclos nyomán, aki néhány évvel korábban beszámol a Valmont által teherbe ejtett Cécile élettani működéseinek zavarairól meg a gyönyört megismerő Tourvel-né zilált lelkiállapotáról, egy tabu témát kutat ki és tár fel, a női test szubjektivitásának témáját. Ideológiai konformizmusával szöges ellentétben álló kulturális forradalom csírája ez.⁷

Érthető, hogy 1788-ban, egy olyan század közeledtén, amely az erkölcsi rend százada lesz, egy ilyen vakmerő kérdés alig merül fel, máris elvetik.

⁶Ld. J. Ehrard: *Le corps de Julie, Thèmes et figures du siècle des Lumières. Mélanges offerts à Roland Mortier*, Genf, Droz, 1980, 95—106.

⁷Bővebben ld. a *Paul et Virginie*-hez általam írt Előszóban, Paris, Gallimard, "Folio", 1984. Ld. még E. Guitton Bevezetését az ugyanebben az évben az Imprimerie Nationale-nál saját kiadásában megjelentetett regényhez, valamint Jean-Michel Racault *Paul et Virginie et l'utopie: de la petite société au mythe collectif c. legújabb tanulmányát*, *Studies on Voltaire and the Eighteenth Century*, 242, Oxford, The Voltaire Foundation, 1986, 419—471.

De Bernardin már dekadens, csak látszatra lezárt elbeszélését épp az az eltérés kapcsolja a felvilágosodás kori nagy hagyományokhoz, amely a szándékolt mondanivaló és a sugallt mondanivaló közt áll fenn. Pedig ezek a hagyományok 1782-ben sziporkáztak a legfényesebben. Hiszen a Veszedelmes viszonyok egyszerre szokványos és szükségszerű, átlátszó és rejtelmes végkifejlete olyan kétértelműséget hordoz magában, amely számos kérdéssé ágazik szét. Szokványos, éspedig közvetlen tanulsága okán, amely túlon túl is egybevág az Előszóban kifejtett moralizáló szándékkal ahhoz, hogy ne váljék gyanússá: óva int bizonyos veszedelmes viszonyoktól, ugyanakkor a bűnösök leleplezésével meg is nyugtat; a szörnyetegek eltávolítása után a dolgok erkölcsi rendje visszatér rendes kerékvágásába, s az utolsó levelekben Volanges-né és Rosemonde-né kapja vissza a szót... A végkifejlet a fikció szintjén is szokványos, hiszen az erkölcsös befejezés követelménye kívánja meg, hogy Danceny megölje Valmont-t, s Merteuil-né elveszítse a pert. Igaz, hogy az irodalmi fogás a véletlen eseményből itt szimbólummá emelkedik: lehet-e igazságosabb büntetés egy szépasszony számára annál, mint hogy elégteleníti a himlő? A márkinő erkölcsi förtelmessége ettől fogva, mindenki számára láthatóan, a testén is kiütközik. E megjegyzés arra ösztönöz, hogy megvizsgáljuk, a regényíró művészete miként tudja a szokványosságot szükségszerűséggé változtatni: nemcsak az előkészítések technikája segítségével, amely olyannyira hatékony, hogy egy visszafelé történő olvasás során nehezen sikerülne megkülönböztetni a kezdetet a végtől, hanem bámulatos ügyessége révén is, amely a CLXVIII. levéltől fogva az "elmesélt történetet" "elmesélő történeté" változtatja: az, hogy Valmont átadja Danceny-nek Merteuil-nével folytatott levelezését, aki kitergeti azt, egyidejűleg a végső összeomlás kiváltó oka és annak az újkeletű "háború"-nak a következménye, amelyet a két bűntárs üzent egymásnak (CLIII). A cselekmény végkifejletét tehát a züllött párnak a bűnrészességtől a szakításig húzódó fejlődése határozza meg. De miért szakítanak? Mert az uralkodási — "dicsőség" — vágy mindkét félnél egyformán nagy, s mert a feslett szeretők mindegyike a másik fölötti uralomra tör? Vagy inkább azért, mert Valmont hűtlen lesz a züllött életmódhoz akkor, amikor igaz szerelemre gyullad Tourvel-né iránt? Az olvasó osztozik Volanges-né tanácsatlanságában: Valmont viselkedésében a regény elejétől fogva az igazi érzés számos jelére bukkanhat, de nem kevésbé számos jel utal arra is, hogy Valmont tökéletes színészként milyen pompásan meg tudja játszani magát. Hisz ő az, aki Danceny-nek küldött utolsó levelét (CLV) ezzel a felkiáltással zárja: "Hiába, csak a szerelem boldogít". Csakhogy ez a zárófordulat, amelyben a század valamennyi "érző lelke" magára ismerhetett volna, egy igencsak ma-

chiavellista levél végén bukkan fel, annak a levélnek a végén, amelyben Valmont Danceny-t igyekszik felhasználni a márkinő megbüntetésére... Hogyan lehetne itt teljes biztonsággal elkülöníteni az őszinteséget a gúnytól?

Márpedig az erre a kérdésre adott választól függően a regény legvégső jelentése egycsapásra megváltozhat, anélkül azonban, hogy tökéletesen egyértelművé válna. Ha Valmont végigjátssza a komédiát, a züllött pár romlása lát-szatra a Le fils naturel (A törvénytelen fiú) diderot-i optimista alaptételét igazolja: "Csak a rossz ember van egyedül.": a rosszak közt nem lehetséges huzamosabb összetartás. Ez a végkövetkeztetés azonban meggyőzőbb lenne akkor, ha nem az ártatlanok innák meg a bűnösök viszályainak levét, miután egyszer már szövetségüknek is áldozatául estek! Valmont esetleges őszintesége ugyanígy kétféleképp fejthető fel. Egy antropológiai optimizmus jelentésében: a szerelem — a természet — diadalmaskodik az erkölcsi fertőn. Másrészt a társadalmi pesszimizmus jelentésében: a Veszedelmes viszonyok társadalmá semmi helyet, semmi esélyt nem hagy az igaz szerelemnek. A XVIII. század legklasszikusabb, legbefejezettebb regénye ilyenétképp marad mindörökre nyitott.⁸

Georges Poulet, aki esküszik Valmont őszinteségére, "abban a regényben, amely egy áldozatnak csábítója által előre kitervelt meghódításáról szól, egy másik, váratlan, előre nem látható regényt vél felfedezni, amely a csábítónak áldozata által előre ki nem tervelt meghódításáról szól" (La distance intérieure, A belső távolság). Ennek az elemzésnek kiterjeszthetjük az érvényességi körét: minden XVIII. századi nagy francia regény egy "előre nem látható regényt" hordoz magában. Az előző századoktól örökölt megmerevedett formákkal ellentétben a felvilágosodás kori regény élő szervezet, amely magától alakul át ugyanolyan szükségszerű és váratlan módon, ahogy a Diderot-féle érző molekula. Az írásnak ezt az olyannyira újkeletű szabadságát mennyire tartja kezében az író, vagy épp ellenkezőleg, a regény mennyiben nő túl íróján? Ez az utolsó talány, melyet a szöveg egyedül nem képes megfejteni. Ha az írot Crébillonnak, Diderot-nak vagy Laclos-nak hívják, én személy szerint afelé hajlanék, hogy még jó néhány csalafintaságot tartogat a tarso-lyában. A kritikának mindenesetre nem árt óvakodni akár attól, hogy elhamarkodottan hanyagságban vagy következtelenségben marasztalja el, akár attól, hogy az "alkotás rejtelseit" hozza fel a mentségére: szorítkozzon csak arra,

⁸ A regény kétértelműségeiről átfogó képet nyújt Michel Delon nemrég megjelent összefoglaló munkája, P.-A. Choderlos de Laclos: *Les Liaisons dangereuses*, Paris, P.U.F., 1986.

hogy az első sortól az utolsóig elemezze azt a homályos előrejutást, amelyből felépül, annak alkotó sodródását.

(Fordította: Farkas Ildikó)

CLAUDINE GOTHOT-MERSCH

A GENETIKUS SZÖVEGKIADÁS: A FRANCIA TERÜLET*

A "genetikus szövegkiadás" fogalma korántsem magától értetődő. Nyilvánvaló a kritikai szövegkiadás és a genetikus szövegkiadás közti különbség. Louis Hay az 1977-es, Kiadatlan kéziratok megjelentetése elnevezésű kollokvium megnyitó beszédében a szöveg keletkezésének rekonstruálását jelölte meg a kritikai kiadás egyik célkitűzéseként. Két évvel később a Szövegkiadás és Interpretáció címmel rendezett tanácskozáson Bernard Brun a kritikai kiadást már határozottan szembeállította a genetikus kiadással. Az Elő-szöveg, szöveg, utó-szöveg elnevezésű tanácskozás 1982-ben megjelentetett előadás anyagában¹ azonban A genetikus kiadás problémái címet viselő előadása a Kritikai kiadás fejezetcím alatt szerepel; az R.H.L.F. egyik újabb szemléjében (1985, n° 2) Raymonde Debray-Genette A kéziratok kritikai kiadásának problémái általános cím alatt számol be az Egy jámbor lélek "genetikus és betűhív" kiadásáról. Ami pedig a Szöveg születése elnevezésű kollokviumot illeti, annak a szekcióülésnek az eredeti munkaterve, amelyen a jelen beszámoló is elhangzott, A szövegkiadások címet viselte, témakörét pedig a következők képezték: "az anyag (...); a tudományos vita (a "genetikus" szövegkiadás problémái); a társadalmi célirányultságok (...); s mindezt egy megjegyzés követte: "ezek a témák eszmecserét tesznek szükségessé arról, hogy az új elméleti koncepciók és technikai lehetőségek milyen funkciót tölthetnek be a kritikai szövegkiadás előrelátható fejlődésében". Ebben a tervezetben tehát a geneti-

*Itt kell köszönetet mondanom az ITEM Flaubert-műhelye munkatársainak. Inkább gyakorlati, mint elméleti szakember lévén, sokat tanultam a velük folytatott eszmecserékből. Gyakran fogok rájuk hivatkozni ebben a beszámolóban.

¹Die Nachlassedition — La publication de manuscrits inédits, Berne, Peter Lang, 1979. Edition et interprétation des manuscrits littéraires, Berne, Peter Lang, 1981. Avant-texte, texte après-texte, Paris, C.N.R.S. — Budapest, Akadémiai Kiadó, 1982.

kus szövegkiadás mintegy a kritikai szövegkiadás átalakuló és jövőbeni formájaként jelenik meg.

Másrészről viszont, miként erre Almuth Grésillon is felhívja a figyelmet,² míg Josette Rey-Debove Lexique sémiotique-ja (Szemiotikai szójegyzéke) tartalmazza a Kézirattudomány és a Genetika címszavakat, a Bibliothèque Nationale, a belga Bibliothèque Royale és számos egyetem tárgyszókatálógusában a Keletkezés tárgyszó a természettudományokra, a Kézirat tárgyszó pedig elsősorban a régi kéziratokra utal. A Bibliothèque Nationale-ban a Kiadás tárgyszó Kritikai kiadásra, Magyarázó kiadásra és Tudományos kiadásra tagolódik.

Egyszóval a genetikus szövegkiadásnak koránt sincs még külön hivatalos státusa. Márpedig jóllehet kritikainak kell lennie a szó pontos értelmében, egy ponton, mint ismeretes, alapvetően különbözik a klasszikus kritikai szövegkiadástól. A kritikai kiadás elsődleges célja a szöveg, egy tiszta és biztos szöveg felépítése. A genetikus kiadás ezzel szemben kikezdi az író által lezárt szöveg e szentségét. A genetikus számára a "végleges" szöveg kiadása csupán egy, jóllehet kitüntetett állomása a szöveg történetének, amely azonban néha még az utolsónak sem tekinthető. Claude Herzfeld A titokzatos birtok kiadásába³ a kéziratváltozatok mellett a Colombe Blanchet később keletkezett vázlatait is felveszi, melyek mintegy a megírás folytatásaként értelmezhetők; s nyilvánvaló, hogy például egy Marguerite Duras genetikus kiadás (mondjuk a Ravissement de Lol V. Stein-é (a Lol V. Stein elrablásáé) tökéletesen szemléltetné az "utó-szöveg" mibenlétét.

Noha a célok eltérőek, a kritikai szövegkiadás fejlődése mégis előkészítette a talajt a genetikus szövegkiadás számára. A kritikai kiadás legpuritánabb formájában ugyan az ellenőrzött szövegen kívül csupán egy teljes és kimerítő variánsapparátusból, valamint egy szövegtörténetből áll (ez a fajta szövegkiadás még ma is dívik, példa erre a Les Trophées 1984-es kiadása a Les Belles Lettres-nél). Ám ez a janzenizmus kedvét szegi az olvasónak; a kritikai kiadás más jellegű információkkal bővül, míg végül a művek keletkezésére vonatkozó sokrétű ismeretet olvaszt magába.

A kritikai szövegkiadás azzal is a genetikus kiadás útját egyengette, hogy mind gyakrabban nem a szerző által javított legutolsó, hanem az eredeti kiadást választotta alapszövegül. Amikor Rudler 1923-ban ezt írja: "Az író

²Avant-propos, in: Langages n° 68, 1983. március, Manuscrits — Ecriture — Production linguistique, 5.

³Paris, Nizet, 1983.

végleges gondolata és szándéka miért érne többet, mint az eredeti gondolata és szándéka?",⁴ kitarja a kapukat a korábbi, még a kéziratban maradt változatok felértékelődése előtt is; a közzétett szöveg, Robert Ricatte szavai-val,⁵ ettől ideiglenes szöveggé válik, s a hangsúly a megírásra tolódik át.

Másfelől viszont, amikor a kritikai kiadások felelős kiadói ettől fogva elítélik a vegyes szöveg gyakorlatát, ezzel is a genetikus kritika malmára hajtják a vizet: lemondani egy visszavonhatatlanul egyetlen, ideális szöveg összeállításáról annyi, mint minden egyes változatnak meghagyni saját önállóságát és jelentőségét. Végezetül hozzáfűzném, hogy egyes befejezetlen művek (Pascal Gondolataitól a Jean Santeuilig) tudományos kiadása — még genetikus irányultság nélkül is — oda vezetett, hogy a keletkezés kérdései egyre nagyobb súllyal estek latba.⁶

Ha az irodalmi szövegkiadás sokrétűségében tisztán akarunk látni, a Flaubert-életmű kiváló példát nyújt erre (Hugóé sem lenne rossz, amit Guy Rosa dolgozott fel beadott előadásában).

Flaubert halála után nyomban megkezdődik "kész"-nek tekintett kiadatlan műveinek: a Bouvard és Pécuchet első részének, az Utazások egyes darabjainak a megjelentetése. Századunk első két évében lát napvilágot egy sor megszerkesztett, ám az író által félretett szöveg: a Fiatalkori művek, a Szent Antal első változatai. Az ötvenes évektől kezdve pedig a vázlatállapotban rekedt műveket szedegetik elő a fiók mélyéről: először Marie-Jeanne Durry jelentkezik Flaubert et ses projets inédits (Flaubert és kiadatlan tervei) című munkájával (Nizet, 1950); azután napvilágot lát a Bouvard és Pécuchet "második kötete" (Geneviève Bollème, Denoël, 1966); a Conte oriental (Keleti mese) terve, Jean Bruneau kiadásában (Denoël, 1973), a Le Rêve et la Vie (Az álom és az élet—Katherine Singer Kovács, Harvard, 1981). Ezzel egyidejűleg kezdetét veszi a befejezett művek cédulaanyagának a megjelentetése is. A genetikus szövegkiadás szerény előtanulmányának tekinthető a már 1903-ban Antoine Albalat gondozásában napvilágot látott munka, amely a Bovaryné két részletének összes változatát gyűjtötte és vetette egybe. Az igazi nagy előd

⁴Les techniques de la critique et de l'histoire littéraire, Oxford, 1923, 85.

⁵Sur l'édition des textes littéraires, in: Revue de l'Enseignement supérieur, 1959, n° 1, 84.

⁶S fordítva is, a kéziratok figyelembevétele is visszahat a kritikai kiadások minőségére. Nevezetesen lehetővé teszi, hogy a másolók és gépírók variánsait beazonosítsuk, amint ez Antoine Compagnon Proust-közleményéből ki is derül; ld.még, Flaubert kapcsán, a Bovaryné saját szerkesztésében (Classiques Garnier).

azonban Gabrielle Leleu a Conard-nál 1936-ban megjelentetett "Madame Bovary", ébauches et fragments inédits ("Bovaryné", kiadatlan vázlatok és töredékek) című munkájával, amely sajnálatosan a "variáns-kiválasztás" elvét tartja szem előtt. Gabrielle Leleu (a Corti-nál) 1949-ben Jean Pommier-vel közösen megjelenteti a regény szövegvonatait, valamint a különös "Nouvelle Version"-t (Új változatot) -- tulajdonképpen a Bovaryné piszkozatdarabokból összerótt valamiféle ósváltozatát. A nagy regények szövegvonatainak közzététele a Bouvard és Pécuchet kritikai kiadásával folytatódik, Alberto Cento (Nizet, 1964), majd a Club de l'Honnête Homme gondozásában, amely a Bouvard "második köteté"-hez összegyűjtött cédulaanyag leglényegesebb részét is reprodukálja. Szinte egy időben, 1976-ban és 1977-ben jelenik meg két, az Egy jámbor lélek kéziratának szentelt munka. Az első, George Willenbrink szerkesztésében (Amsterdam, Rodopi) a kommentárt a szövegvonatok egy részének betűhív reprodukálásával és a teljes cédulaanyag genetikus osztályozásával ötvözi; a másik (François Fleury, Rouen, Lecerf) a szövegvonatok és -tervek betűhív kiadása. Utolsó állomásként a piszkozatok kerülnek sorra: Giovanni Bonaccorso 1983-ban közreadja az Egy jámbor lélek komplex cédulaanyagát (Les Belles Lettres); Jeanne Goldin a Bovaryné egy részét: A tenyésztés (Droz), Philippe Willemart pedig 1984-ben a Heródiás első fejezetét (São Paulo-i Egyetem). Nem is szólva a Szalambó Max Aprile által rekonstruált kiadatlan fejezetéről (Club de l'Honnête Homme), valamint néhány keletkezési tanulmányról, amelyek az Albalat-éhoz hasonlóan egy mikroszöveg teljes cédulaanyagát ölelik fel: az Egy jámbor lélek vége Raymonde Debray-Genette egyik cikkében (Flaubert, n^o1), az Érzelmek iskolája vége Michael Wetherill tollából (Flaubert, az író, Flammarion).

A későbbiekben lesz még szó azokról a kérdésekről, melyeket a "klasszikus" és közkézen forgó kiadások vetnek fel. A lényeg itt a Flaubert-szövegkiadás egyes állomásainak a bemutatása volt, kezdve egy gyakorlatilag nyomdakész kézirat közzétételével, amelynek személyes megjelentetésében az író csak a halála akadályozta meg, egészen a befejezett műalkotás első hevenyészett körvonalainak a közzétételéig.

Hogy ezeket a különböző munkákat a minket érdeklő szempontból értékelni tudjuk, forduljunk most az elmélet felé. Francia területen, úgy tűnik, egyetlen, a genetikus szövegkiadást meghatározó jelentősebb találmány létezik csupán, mégpedig Pierre-Marc de Biasi tollából: az Encyclopaedia Universalis Symposium szócikkében ez olvasható: "Az irodalomtudomány felé. A kéziratok elemzése és a műalkotás keletkezése." Ez a tanulmány I. Exhausztív genetikus szövegkiadást és II. Genetikus indíttatású szövegkiadást különböztet meg. Az

első, jól körülhatárolt típus egy mű "fogalmazvány-dokumentumainak" az átfogó közzétételéből áll. A második határait már nehezebb megvonni, s az idézett példák is némiképp vegyesnek tűnnek. Fogalmazzunk úgy, hogy általában egy mű többé-kevésbé gazdag genetikus munkaanyaggal együtt történő megjelentetéséről van itt szó.

A genetikus szövegkiadásoknak stricto sensu mely feltételeknek kell megfelelniük a teoretikusok szerint? Röviden emlékeztetnék rájuk.

Egy genetikus kiadás az összes kéziratot reprodukálja, és a megfogalmazás időrendje szerint állítja sorba. Idáig minden világos, sőt könnyű. Ami viszont már kényesebb kérdés: a teoretikusok hangsúlyozzák a genetikus kiadás dinamikusságának a szükségességét. Raymonde Debray-Genette szavaival: az olvasónak "mintegy filmvászonon" kell látnia maga előtt leperegni a megírás folyamatát. Jacques Neefs meggyőződése szerint ahhoz, hogy az olvasás, Jean Starobinski fordulatával élve, a szövegteremtésben való "szenvédélyes részvétel"⁷ legyen, egy feltételnek kell teljesülnie: az olvashatóságnak; az egymást követő szövegállapotokat folyamatosan kell tudni olvasni. Ez szembe-tűnően megfogalmazódott a kéziratokról tartott 1974-es szimpozionon⁸ (René Anglade előadása, az Ezio Ornato előadását követő vita). Végül az utolsó követelmény a kommentár,⁹ amely egyszerre indokló, magyarázó és kiegészítő jellegű: az író levelezése, a források tanulmányozása nézetem szerint méltán tartoznak bele a szövegkommentárba. Némelyek szerint ugyan a források a szó szoros értelmében vett keletkezési folyamat "forrásvidéke előtt" található; az objektív ténynek és a kéziratban való első megjelenésének az egymáshoz viszonyítása azonban sokszor az egyetlen járható út, melyen keresztül a keletkezés folyamatát kézirat előtti állapotában megragadhatjuk.

Ezen a ponton szakad félbe, úgy tűnik, az a kommentár, amelyet egy, a szó szoros értelmében vett genetikus kiadástól elvárunk. Ámde a kiadó igen nagy kísértést érez, hogy munkája első felhasználója ő maga legyen, s mind a

⁷R. Debray-Genette: *Génétiqve et poétique: le cas Flaubert*, in: *Essais de critique génétique*, Flammarion, 1979, 28.; J. Neefs: *Manuscrits et relation critique*", in: *O Manuscrito Moderno e as edições*, Sao Paulo-i Egyetem, 1986, 266. Ld. még J. Bersani és C. Quémard: *Pour une édition des avant-textes de A la recherche du temps perdu*, in: *La publication de manuscrits inédits*, 24.

⁸Les manuscrits. Transcription, édition, signification, Presses de l'École Normale Supérieure, 1976.

⁹Vö. nevezetesen P. Brun: *Problèmes d'une édition génétique*, 81.; s Jean Gaudon itt beadott előadását: Az időbeni előrehaladásról nem betűjelzetek és egyezményes jelek gyártásával tudunk számot adni, hanem azzal, ha elfogadjuk, hogy a szöveg történetét úgy kezeljük, mint bármely más történetet, mint egy elbeszélés tárgyát.

genetikus, mind a kritikai kiadást gyakorta kíséri tematikus vagy stilisztikai kommentár (sőt mi több, az Egy jámbor lélek kiadásában Bonaccorso a kéziratanyagot a kötet elején található keletkezési tanulmányok függeléke gyanánt adja közre).

Az imént felvázolt munkaprogram, ezt mindenki tudja, óriási nehézségeket vet fel. A kimerítő teljesség épp annyira kivihetetlen, mint amennyire elengedhetetlen. A genetikus kiadás a kritikai kiadáshoz hasonlóan az "azonban"-ok birodalma: "átírásunk hajszállra megyezik az eredetivel; a helyesírást azonban a maihoz igazítottuk (...)" ; "először vehetik itt kezükbe a... teljes cédulaanyagát; úgy véltük azonban, hogy a néhol túl hosszú újságcikkeket kivonatosolhatjuk, (...)". Ami túlnő e kereteken, arra jó példa a Jean Bellemin-Noël-é, aki felhívja a figyelmet a kéziratnak azon jegyeire, melyeken átüt a leíró érzelmi állapota: "az anyagi hordozó megválasztása (makulátlan papír vagy ócska boríték), a vele való bánásmód (gyűrődések, pacák, firkák, avagy gondosság), az íráskép minősége adott időpontban (ideges, rohanó, gondos), gépies díszítések".¹⁰ Ezek a jegyek, mondja Bellemin-Noël, alapvetően az íróról árulkodnak. Én meg hozzátenném, hogy a szöveg tanulmányozása szempontjából sem érdektelenek. A Bovarynéban például vannak "emotív funkciójú" jegyekkel stilárisan jelölt szövegrészletek, miként Stirling Haig a nyelv elégtelenségéről megfogalmazott gondolatok, valamint e sorok szerzője Lari-vière doktor portréja kapcsán rámutatott.¹¹ A munkaanyag közreadásakor az emóció ezen nyomainak, melyeket Bellemin-Noël feltárt, a figyelembevétel az elbeszélő és az író viszonyának, ennek az alapvető esztétikai problémának a jobb megértésével kecsegtetne. Látható, hová vezet mindez.¹²

¹⁰Lecture psychanalytique d'un brouillon de poème: Eté de Valéry, in: Essais de critique génétique, 107–108.

¹¹S. Haig: Flaubert and the gift of speech, Cambridge University Press, 1986, mégpedig 14. és köv. C. Gothot-Mersch: Le point de vue dans Madame Bovary, C.A.I.E.F., n° 23, 1971. május, 258.

¹²El kell ismerni, hogy a kéziratkiadók egyre gazdagítják és pontosítják átírásaikat. Hogy csak az írás területéről említsünk néhány példát: az Isten kéziratának kiadásában (Nizet, 1960, I. köt., 169. és köv.) René Journet és Guy Robert több tucat eltérő írásképet vesz számba, s felhívja a figyelmet arra az "időbeli távolság"-ra, amely egy variánst az eredeti szövegtől elválaszthat; gondoljunk Giovanni Bonaccorso próbálkozására, hogy az Egy jámbor lélek feldolgozásakor egymástól elkülönülő "ellenőrző szakaszokat" határozzon meg; végül arra, hogy Bernard Beugnot beadott előadásában miképp fog bele a különféle típusú "írásmódok és kézírások" osztályozásába egy Francis Ponge-kiadás számára.

Másik ismert probléma: a genetikus kiadás — amelyben a meghozandó döntések száma megnő — elkerülhetetlen szubjektivitása¹³ — próbáljon elhíttetni velünk bármit is Giovanni Bonaccorso —: a négy "ellenőrző szakasz", amely állítása szerint lehetővé teszi, hogy az Egy jámbor lélek javított piszkozatait vitán felüli sorrendbe állítsa, korántsem magától értetődő;¹⁴ s ha oly sok hiányosságot fedez fel a munkaanyagban, ez vajon nem a rendezési elvei vagy a flaubert-i munkamódszerről alkotott koncepciója valamiféle fogatosságának a következménye?

A legkényesebb pont azonban az egymás utáni változatok olvashatósága. A kéziratok elnevezésű szimpozionon megvitatott példák viszonylag egyszerűek voltak: versek átírása, csekély számú és kevés törlést tartalmazó kéziratok kombinált kiadása (a regény esetét egyébiránt hasznos lenne elválasztani a költészetétől: a problémák ugyanis merőben eltérőek — miközben persze azt sem tévesztjük szem elől, hogy az Isten cédulaanyaga nem egy szonett cédulaanyaga). Amikor rendkívül összetett munkaanyagról — pl. Proust-éről — van szó, az ideális munkaprogram nem valósítható meg. Miként Claudine Quémar, Jacques Bersani, Bernard Brun és Henri Bonnet¹⁵ egymás után napvilágot látott tervezetei bizonyítják, a kézirat tiszteletben tartása és az olvasható egymást követő változatok összeállítására közti vívódás már-már leküzdhetetlen nehézséget jelent.

Hátra van még a hűsbavágó kérdés: a Bonaccorso vagy a Goldin-kiadás alapján tanulmányozhatjuk-e az Egy jámbor lélek vagy A tenyésztés fejezet keletkezését? Személyes válaszom erre: nem. Nem, mégpedig mindenképp az exhaustivitás problémája miatt, ezt nem győzöm eléggé hangsúlyozni.

S azért sem, mert az átírások a pontosság követelménye ellen is menthetetlenül vétének. Végeztünk egy, valljuk be, kissé kegyetlen ellenőrzést: a A tenyésztés fejezet piszkozatának egy, viszonylag elfogadható mennyiségű törlést tartalmazó oldalát egybevetettük annak átültetésével. Az összehasonlításból kitűnt, hogy tizennyolc tévedés volt benne (melyből hat valószínű-

¹³ Ugyanakkor arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy a legkörültekintőbb kritikai kiadás is előbb vagy utóbb szubjektív döntéseken épül fel. Így például a Trophées fent idézett kiadásában Simone Delaty általában kettősponttal jelzi az áttérést egyik variánsról a másikra, de pontosvesszővel akkor, ha a második szövegállapot megítélése szerint jelentéktelen eltéréseket mutat.

¹⁴ Véleményünk itt egybeesik C. Duchet-ével, La différence génétique dans l'édition du texte flaubertien, in: Flaubert, n° 2, 203—204.

¹⁵ C. Quémar: in: Les manuscrits, 63. és köv.; J. Bersani: uo. 69. és köv.; P. Brun: Problèmes d'une édition génétique; H. Bonnet: in: Marcel Proust, Matinée chez la Princesse de Guermantes, Gallimard, 1982.

leg félreolvasás); ezenkívül nyolc olvashatatlanak nyilvánított szó vagy részlet közül kettőt mikrofilm segítségével könnyedén meg lehetett fejteni... Bonaccorso — s minden bizonnyal bárki más — átírásában is lelhetők fel tévedések.

Másrészt a betűjelzettel történő betűhív átírások a legkevésbé sem mondanak bármit is (még akkor sem, ha sikerül elsajátítanunk a rendszert, ami nem mindig egyszerű). Mintegy ad absurdum szemlélteti ezt Jean Bruneau, amikor a Bonaccorso-kiadást méltatva így ír: "Az olvasó könnyedén rekonstruálhatja a flaubert-i kéziratot; csupán le kell másolnia az első fogalmazványt, bal oldalon széles margót és nagy sorközöket hagyva, majd beszúrnia helyükre a javításokat."¹⁶ Vagyis le kell fejtenie a kiadó által szőtt hálót, hogy megtalálja a használható alapot: a kéziratot.

Az átírásnak tehát csak annyiban van értelme, amennyiben a hasonmás kiadás kísérőjeként támpontot nyújt annak megfejtéséhez. S akkor még — ahogy Robert Casanova csípősen megjegyzi — sokszor "a kézirat segít az átírást megfejtetni".¹⁷ A párhuzamba állítás megkönnyítése és az expresszivitás megőrzése érdekében nyilvánvalóan azt az átírást kell előnyben részesíteni, amely híven adja vissza a lap eredeti elrendezését.¹⁸ Jeanne Goldin munkája ebből a szempontból mintaeértékű.

A keletkezéstanulmány végül azt is igényli, hogy egyazon oldal különböző változatait össze lehessen hasonlítani. Ez pedig nem összefűzött íveket feltételez, melyeknek csak az egyik oldalára nyomtatnának (a Bonaccorso-, a Goldin- vagy a Willemart-féle kiadásokat csak úgy lehetne haszonnal forgatni, ha két példányt vennénk belőlük és szétszednénk őket.¹⁹ Utópia, mondanák.²⁰ S

¹⁶In: Flaubert e il pensiero del suo secolo, Messina, 1985, 472.

¹⁷La transcription des manuscrits de Michelet dans l'édition des Oeuvres complètes", in: La publication de manuscrits inédits, 166—167.

¹⁸Hangsúlyoznunk kell, hogy a fakszimile nélkül még egy ilyenfajta átírás is megtéveszthet bennünket. Vegyük például a Megvilágosodásokat. Mind a Roger Pierrot-féle (Ramsay, 1984), mind az André Guyaux-féle (Neuchâtel, A la Baconnière, 1985) kiadás soronként írja át a kéziratot. A prózaversek kéziratai teljes sorainak nyomdai betűkkel való kiszedése után azonban kiderül, hogy a sorok nem egyenlő hosszúságúak, amittől az a szörnyű benyomásunk támadhatna, mintha ezek szabadversek lennének — ha a két szerkesztő előrelátóan nem adná közre a hasonmásokat is, melyek segítségével korrigálhatjuk a lenyomatot (az A. Guyaux-féle kiadásban a fakszimilék a Poétique du fragment címet viselő második kötetben kaptak helyet).

¹⁹Sőt, J. Goldin odáig megy, hogy az ily módon elrendezett kéziratoldalakot fejtől-lábtól helyezi el és kötteti be a Roueni Városi Könyvtárral, ami az átíratok áttekintését ugyanolyan nehézkessé teszi, mint magukét a kéziratokét.

ekkor az utópisztikus vágyalom és a hasznavehetetlen valóság között bizony szorítóba kerülnének... Hacsak ki nem jelentjük — ami nem is áll messze tőlem —, hogy egy genetikus kiadásnak talán nem is az a fő rendeltetése, hogy egy elolvasandó szöveget adjon a derék olvasó kezébe, netán anyagot szolgáltatson a kutatónak keletkezési tanulmányaihoz, hanem lényegében egyes genetikus kritikusok ezt a formát választották, hogy erről vagy arról az íróról, műveiről és módszeréről szóló saját munkáikat megvalósíthassák és közzétehesék. S az e területen felvonultatott magas fokú intelligenciát, élelemjűséget és hangyaszorgalommal párosult elmélyült tudásanyagot ez igazolja.

Ha e röpké elméleti és technikai áttekintés után a Flaubert-szövegkiadás megvalósult darabjaira térünk vissza, megállapíthatjuk, hogy egyedül az Egy jámbor lélek "genetikus és betűhív" kiadása felel meg nagyjából (a tipográfiai megjelenítés problémáit leszámítva) a Pierre-Marc de Biasi-féle I. típusnak és a teoretikusok követelményeinek. Ezért a Biasiétól kissé eltérő felosztást javasolnék. Cikke olvastán meglepve láttam, hogy a Matinée chez la princesse de Guermantes-t (Délelőtt Guermantes hercegnőnél-t) a genetikus indíttatású kiadások" közé sorolja a Pléiade Balzacjával egyetemben; bár igaz, hogy ez a kiadás (nem kimerítő munkaanyagával, lapalji variánsaival) nem teljesen fedi a "különálló" genetikus kiadásnak a fogalmát, abban a formában, ahogy azt meghatározták. Különválasztanánk tehát azokat a munkákat, melyek elsősorban az "elő-szöveget" célozzák meg, azoktól, melyek a szövegre összpontosítanak. A különbségtétel eléggé könnyen megy: amit A típusnak neveznének (egy munkaanyag genetikus kiadása) kizárólag a kéziratokat veszi számításba (tünetértékű, hogy ebben az esetben a kiadók — Bonaccorso, Goldin — még csak nem is közlik a végleges szöveget, amely mégiscsak a keletkezés utolsó állomása); a B típusú kiadások alapvető rendeltetése egy mű megjelenítése, melyet egy történetesen genetikus irányultságú munkaanyag kísér.

Ennélfogva a Bonaccorso mellé sorolhaton Philippe Willemart munkáját, amely lényegében a kéziratok megszerkesztési időrendben történő reprodukálásából és ezen besorolás indoklásából áll; valamint Jeanne Goldinét, jóllehet a kéziratok átírása és besorolása nála elkülönül; az Ebauches et fragments inédits de Madame Bovary-t (A Bovaryné kiadatlan vázlatai és töredékei), tényleges töredékességük és legkevésbé "genetikus" bemutatásuk ellenére is; végezetül Willenbrink munkáját, amely noha szintén nem tesz eleget az exhausztivitás kritériumának, az egész vizsgált cédulaanyag kommentárját és

---

²⁰ Azért azt is említsük meg, hogy Valéry Carnets-jének hasonló kiadását (Editions du C.R.N.S) fűzött és fűzetlen formában hozták forgalomba.

osztályozását nyújtja. Flaubert-en túllépve az újabb publikációk közül nemcsak a Matinée chez la princesse de Guermantes-ot, hanem a La fabrique de "Germinal"-t (A "Germinal") is az A típusba sorolnánk (SEDES, 1986); Colette Becker a munkaanyagot ugyan olyan osztályozásban adja itt közre, mely "se nem az írásé, se nem (...) Zoláé", ezt a betűhív kiadást mindemellett hajszálpontos tanulmány kíséri, amely napról napra feleleveníti a szerkesztés állomásait.

Mielőtt a B típusra térnék, azon töröm a fejemet, nem kellene-e külön kategóriába sorolni a piszkozat-állapotban rekedt művek kiadását. A cél itt egy "ál-végleges" — jöllehet csak befejezetlenségében végleges — szöveg megteremtése kéziratos munkaanyag alapján. Vagyis átmeneti típus A és B között. A francia kiadások közül példa erre Jean Santeuil és Maumort, melyeket Florence Callu vesz nagyító alá beadott előadásában.

Míg az A típusú genetikus kiadások "mérték utáni" munkák, a B típusúak legtöbbször egy sorozatba illeszkednek bele. A francia irodalmi szövegsorozatok mostanában, mint ismeretes, egyre javuló minőségben látnak napvilágot. A Pléiade, a Classiques Garnier sorozatok számára újraszerkesztik a túl szegényesnek ítélt köteteket. A Gallimard Poésie sorozatának régebbi kiadványai csak a mű szövegét tartalmazták, az újabbakat már bevezetés és kritikai apparátus egészíti ki. A Folio, a GF klasszikusok kiadásai alapos dokumentumanyaggal látnak napvilágot, a Livre de Poche pedig — amely régebben igencsak szűkszavúra fogta a művet kísérő magyarázatokat — nemrég jelentetett meg egy újabb, Béatrice Didier tollából származó, bőséges cédulaanyagot felvonultató Bovarynét. Olyannyira, hogy egyesek már-már attól tartanak, nehogy a rázúduló információtörmeg elriassza az olvasót ahelyett, hogy felcsigázná az érdeklődését. Így azután a Bouquins-sorozat Hugo-köteteit olyan kiadásként rangozza be, "amelyben a gondosan ellenőrzött szöveget lerövidített és közérthető magyarázó jegyzetek kísérik; a nagyközönségnek szóló sorozat és a magyarázó kiadás ötvözete"²¹: egy tiszta szöveg (a megbonthatatlan mag) a tudósok számára — mérsékelt számú szövegmagyarázattal körítve, hogy a nagyközönséget se riasszák vissza.

A keletkezés és a kéziratok vonatkozásában néhány esettől eltekintve eléggé nehezen körvonalazható a kiadói politika: a Droz vállalja a kockázatot és kiadja a Tenyésvásárt, valamint Simone Balayé és Lucia Omacini szerkesztésében a kétkötetes Delphine-t, melynek teljes második kötetét a kéziratoknak szentelik; a Magnard-nál megjelenő Textes et Contextes (Szövegek és

²¹Hirdetés a Dix-neuvième siècle-ben, 1985. április, 20.

kontextusok sorozat ezzel szemben igen gazdag dokumentumanyagából gyakorlatilag számúzi a genetikus kontextust. A Classiques Garnier legújabb sorozata, az "Albums" darabjai ingadozóak: az Érzelmeik iskolájának szentelt első (Michael Wetherill műve) egy keletkezéstanulmányt, valamint egy sor hasonmás és átirat szövegkivonatot és piszkozatot ad közre, míg a kötet fennmaradó részét a képanyag tölti ki; ugyanezre a formulára számíthatunk volna a második, a Nagy Meaulnes-nak szentelt kötetnél is, ez viszont kizárólag illusztrációkból áll. Más példa az ingadozásra, egy másik sorozatban: az általam szerkesztett Érzelmeik iskolájára a Garnier Frères-rel kötött szerződés nem tervezett genetikus munkaanyagot; a hátsó borítón viszont a kiadó vevőcsalogatóként hozzáfűzi: "Ezen új kiadást Claudine Gothot-Mersch az eredeti kéziratok alapján állította össze." Végül a Bibliothèque de la Pléiade is, úgy tűnik, némileg eltérő indíttatások közt vívódik: egyfelől a haladás kívánalma, másfelől azon tendencia között, hogy megőrizze azt a képet, amelynek a sorozat óriási sikerét köszönheti; egyik oldalról a "derék polgárt" esetleg visszariasztó tudományossággal szembeni bizalmatlanság, másik oldalról azon szándék között, hogy szakemberekre támaszkodva a legszínvonalasabb kiadványokkal jelenjen meg. Olyannyira, hogy mindannyiszor egyezséget kell létrehozni a tudományos szövegkiadókra a "variánskiválasztás"²² hagyományos formáját rákényszerítő, szörszálhasogató előírások és a kiskapuk keresése között, melyek révén a kiadók kijátszhatnák ezt a keretet, vagy legalábbis a lehetőségekhez mérten bővíthetnék a választékot (pl. Guy Sagnes a Frometin-

²²Louis Hay-nek nyilvánvalóan igaza van, amikor hangsúlyozza (*Problèmes d'établissement et d'interprétation du texte*, in: *Les manuscrits*, 153.), hogy "szembetűnő nagyságrendbeli eltérés" van egy kimerítő variáns-apparátus felállításhoz szükséges roppant munkamennyiség és annak felhasználhatósága között (néha egészen megdöbbentő, mekkora hévvel vetik bele magukat a kiadók a munkába: 1964-ben Cento közlésezi a Bouvard és Pécuchet modern kiadásainak variánsait; s még 1981-ben is a Classiques Garnier-sorozatban megjelentetett *Az ördögmocsár és A talált gyerek* kiadásai — igaz, csak "kuriózumképpen" — beveszik a Calmann Lévy-féle kiadások egy sor szövegvariánsát). Ám azt is el kell ismerni, hogy a variáns-apparátusból nagyobb horderejű tanulmányok születhetnek, mint hinnénk: amikor Samuel S. de Sacy az Érzelmeik iskolája szövegjavításaiban felfedezi a *de*, azután, azonban, végül, ... szók általános kihúzását, amiből "az oksági, időbeli stb. viszonyok rendszeres megtörésére" következett (a *Club français du Livre* kiadásában), olyan megállapítást tesz, amely nyilvánvalóan túlmutat a tisztán stilisztikai jellegű kérdéseken — amelyek egyébként szintén nem elhanyagolhatóak. A hagyományos — akár exhausztív, akár nem — variáns-apparátus ellen legfőbb ellenvetésként azt lehet felhozni, hogy nem teremt lehetőséget az írói alkotómunka folyamatában való megragadására; a *la Pléiade* új Balzac-sorozata Goriot apójának kritikai apparátusa például még mindig külön variánsokra szabdalja a *Sina*-lapot, a regénykezdemény első bizonyítékát, holott az csupán huszonöt sorból áll.

hez: "E variánsokat válogatás gyanánt adjuk közre, ámde úgy véljük, hogy valószínűleg igen bőséges, majdnem teljes válogatásról van szó." Minekutána Galimard újabb megszorításokat tesz: a Flaubert-kiadásra szóló szerződésben kiköti, hogy a kiadás "a valóban nagyon fontos variánsok korlátozott szám-bavételéből fog állni"...

Ki kell tehát választani a reprodukálendő kéziratokat. S mindenki azt választja, amelyik a szerző által megjelentetett szövegtől a legjobban különbözik. Ami érthető is, de nem árt, ha elgondolkodunk ennek a stratégiának a következményein, így ugyanis különös viszony jön létre a szöveg és korábbi változatai között.

A hagyományos kritikai kiadási felfogás megbélyegezte a korábbi változatokat: a szerző elítélte őket, írta Rudler. Már tettem említést a cédulaanyag felértékelődéséből fakadó gyökeres szemléletváltozásról. Ám amikor ez a cédulaanyag rendszeresen olyan szövegekre korlátozódik, amelyek létmódja épp az, hogy "sohasem lesz belőlük" végleges változat, marad-e egyáltalán valami a keletkezésnek még a gondolatából is? Mint Pierre Macherey írja (idézi Michel Espagne),²³ "a könyv nem egy jelentés meghosszabbítására, hanem több jelentés összeegyeztetlenségére épül"; ami teret hagy a különböző szövegkivonatoknak és piszkozatoknak, ámde nem számúzi a folytonosságot, ami feltétlenül szükséges ahhoz, hogy a Történet megíródhasson. Louis Hay tette fel az alapkérdést a keletkezéstanulmányoknak és genetikus kiadásoknak, eképp: "Hogyan ragadható meg a szöveg mint lehetőségesség (...) és mint szükségyszerűség egyszerre?"²⁴ A genetikusok a szöveg szükségyszerű aspektusának rováására, melyet a finalista felfogás teljes mértékben elismert, annak lehetőséges aspektusára helyezték át a hangsúlyt. Féltő, hogy a hiányos és határozottan "eltérő" cédulaanyagoknak a "genetikus tendenciájú" kiadások kerülőjével történő szaporodása még lehetséges voltát is kikezdi. Louis Hay kérdése egyre égetőbbnek bizonyul...

Egy másik, Claude Duchet és Jean Bellemin-Noël által megfogalmazott aggodalomra is megoldást kellene találni.²⁵ Mindketten óva intenek a kísértés-

²³P. Macherey: Pour une théorie de la production littéraire, Maspero, 1966, 98. Idézi M. Espagne: Les enjeux de la genèse, in: Etudes françaises, 20/2, 1984 ősze, 113.

²⁴La troisième dimension de la littérature, in: O Manuscrito Moderno e as edições, 143–144.

²⁵C. Duchet: Notes inachevées sur l'inachèvement, in: Leçons d'écriture. Ce que disent les manuscrits, Hommage à Louis Hay, Minard, 1985, passim és különösen a 253.; J. Bellemin-Noël: Avant-texte et lecture psychanalytique, in: Avant-texte, texte-après-texte, 163.

től, hogy a keletkezés folyamatát föderítsük, s azt szeretnék, ha a munkaanyag "lebegő egység", "megnyilatkozás-kisugárzás" valóságában őrződne meg. Vagyis újabb lényegbevágó kérdés: a szemelvényközlésen keresztül miképp érzékeltessük azt a csillagködöt, amelyből némely munkaanyag áll?

E választási probléma előtt részemről figyelemre méltónak tartom Henri Mitterand javaslatát, hogy "különítsünk el bizonyos számú tartalmi és szerkezeti elemet, melyeknek a priori elsőrendű stratégiai értéket tulajdonítunk, azután kísérjük figyelemmel, mi történik mindegyikkel a mű növekedése folyamán."²⁶ Itt persze keletkezéstanulmányról beszél Henri Mitterand. Van-e mód ilyen útvonalakat kimetszeni a kéziratokból és genetikus munkaanyagot összeállítani belőlük? Megérné kipróbálni.

És mit vágnánk ki? A munkaanyagtól, de a kiadótól is függ. Míg a genetikus kritika kinyilvánítja irányultságát és tudatára ébredt, hogy azt az "előszöveget" építi fel magának, amelyik megfelel a számára,²⁷ a genetikus indíttatású szövegkiadás, úgy tűnik, mindmáig inkább azt tartja feladatának, hogy a lehető legtöbb kaput tárja ki. Pedig egy orientált genetikus szövegkiadást is elképzelhetőnek tartanék. Az Editions des Femmes-nak van egy "feminista kiadványok" sorozata, Claudine Hermann szerkesztésében; a magam részéről jól el tudnám képzelni az Érzelmek iskolája egy "feminista és genetikus" kiadásának a tervét.

A genetikus kiadások a keletkezéstanulmányokkal egyetemben bővítették az irodalmi kézirat létmódjára vonatkozó ismereteket és finomították az elemzését lehetővé tevő anyagi és fogalmi eszközeinket.

Kezdetben a modern kéziratok anyagi aspektusára fordítottunk fokozott figyelmet. Főleges emlékeztetnem mindarra — hiszen közismert —, amit e téren Louis Haynek köszönhetünk.

Megtanultuk, hogy jobban megkülönböztessük a keletkezési dokumentumok különböző típusait — vagy különböző állomásait —: a tervezetet, a szövegkivonatot, a vázlatot, a feljegyzést, a pizskozatot... A besorolások még eltérnek, de lassanként kialakul a szóhasználat, amint ez a contrario bizonyítja tanácstalanságunk a zavarba ejtő terminológia láttán (a Nagy Meaulnes mun-

²⁶Avant-propos, in: Leçons d'écriture, XI. p. Nekem úgy tűnik, hogy a Goriot apó P.-G. Castex-féle (Classiques Garnier) kiadása ezt az irányvonalat követi.

²⁷Ld. pl. Dominique Maingueneau tanulmányát, aki egy Jean Bellemin-Noël által pszichoanalitikai megközelítéssel elemzett kéziratanyag nyelvészeti elemzését végezte el. (D. Maingueneau: Sur les brouillons d'un poème de Valéry, in: Langages n° 69.; J. Bellemin-Noël: Lecture psychanalytique d'un brouillon de poème: Été de Valéry)

kaanyaga kiadóinak terminológiájában a kéziratok összessége piszkozatok elnevezést kap,²⁸ amely előzetes feljegyzések, tervek és vázlatok alcsoportokra oszlik). Felmerült az is, hogy el kellene gondolkodni a kiadható és a kiadhatatlan esetleges szembeállításának a kérdésén, valamint azon, meg lehetne-e különböztetni írás- (vagy közvetlen), illetve olvasási (vagy nem közvetlen) variánsokat...²⁹

Végezetül kezdjük észrevenni, hogy amit adott író jellemző jegyeinek tartottunk, néha egy másiknál is felbukkan, s az irodalmi írás gyakorlata talán sokkal jobban bizonyos kordivatoknak, sőt, általános törvényeknek engedelmeskedik, mintsem gondoltuk; az oldal mint tördelési egység,³⁰ az andráskereszt, amellyel nem az "elítélt" szöveget, hanem a már felhasználtat húzzák át: két anyagi példa azokra az általános vonásokra, melyekre az irodalmi írás gyakorlatainak megismerése kezd felépülni.

(Fordította: Farkas Ildikó)

²⁸Classiques Garnier, 1986.

²⁹A kiadhatóról és a kiadhatatlanról ld. J. Bellemin-Noël: Reproduire le manuscrit, présenter les brouillons, établir un avant-texte, in: Littérature, n° 28, 1977, 7., valamint J. Petit: Pour une typologie des manuscrits littéraires, in: Avant-texte, texte, après-texte, 191–194. A két variánstípusról ld. J.-L. Lebrave: Comment écrit-on?, in: Actes du Colloque Domaines et objectifs de la recherche cognitive, Nancy, 1982, és A. Grésillon (aki idézi): Débrouiller la langue des brouillons, in: Leçons d'écriture, 325.

³⁰Részletesebben ld. J.-L. Lebrave: L'écriture interrompue: quelques problèmes théoriques, in: Le manuscrit inachevé, Editions du C.N.R.S., 1986, 151–152.

HENRI MITTERAND

GENETIKUS KRITIKA ÉS MŰVELŐDÉSTÖRTÉNET

A Rougon-Macquart cédulaanyagai

Nagyon is érthető a genetikus kritikának az a törekvése, hogy — mivel tárgyát egy gondolatból és egy írásból születőfélben, sőt, csírázófélben levőhöz a legközelebb helyezi — egy kézirat legelső hevenyészett piszkozatában — miként mondani szokás — és az egyéni monológon túl, egyúttal a közösségi gondolatiság, eszmények és ízlések módosulásának tüneteit, a referenciakultúra bizonyos átalakulásának első nyomait is megragadja. Ez egyszerre indokolt és vakmerő törekvés, amely csak rendkívül körültekintően hívhatná életre azt, amiből a művelődéstörténetet kiegészítő műveltség-genetika válhatna, ahogy az irodalmi keletkezésen — avagy a művek keletkezése összes aspektusának a tanulmányozása — is segédtudománya az irodalomtörténetnek.

Indokolt törekvés, hisz jól tudjuk: az egyéni beszédmód, kiváltképp a tapogatózások szakaszában a kollektív beszédmód fordulataitól, előírásaitól és előfeltevéseitől hemzseg: a mindenki által használt szavak szükségképpen mások szavai; hogy Zola kedvenc 1868-as megkülönböztetéseit előre vetítsük, egyáltalán nincs sem velünk született szemantika, sem új ige, hanem mindig csak a szülőktől, tanítóktól, osztálytársaktól — az osztály szót összes jelentésében értve — örökölt örökletes szemantika van. Egy vázlat vagy tartalmi kivonat kezdő sorai, az előszöveg anyagai tehát a későbbiekben elkerülhetetlenné váló kényszerekkel és szerkezeti átalakításokkal szembeni viszonylagos spontaneitásuk és viszonylagos szabadságuk teljes mértékében — a befejezett mű felöltöztetése előtt — a legközvetlenebb, és sokszor a legvalódibb, legnyersebb kapcsolatot jelentik azzal, amiről a társadalmi beszédben beszélnek, esetleg azzal, amit még csak rebesgetnek, s ami új témák előhírnöke. Amikor a Germinal Vázlatának elején Zola ezt írja: "A bér munkások felkelését akarom leírni a tőke ellen", nem annyira tényként jelent be, mint egy olyan fantazmát, melyet az 1884-es évben sok más kortársával együtt osztott.

Viszont vakmerő törekvés is, mert ekkorára kiterjeszteni a keletkezési elemzést annyi, mint izgalmasan kitágítani és óriási kockázatot vállalni. Hisz a referencia-szövegiség végtelen. Hol húzzuk meg a határt? Hol keressük

a releváns kötődéseket és kereszteződéseket? Mi szerint tűzzük ki a régebbi és a kortárs szövegiség terét? Hogyan mérjük egy elszigetelt beszédmódnak a kollektív beszédmódra tett hatását? Miként szelídítsük meg a köztes szöveg oly csábító, ámde oly megfoghatatlan fogalmát, ha nem vagyunk hajlandók egyfajta, a kulturális konstellációk szédületének kitett kritikai romantikába esni, de a hitelesített források szörszálhasogató és rövidlátó felleltározásával sem érjük be?

A genetikus kritika e tekintetben nyújt bizonyos korlátokat. Közös vonása a régészettel az, hogy egy történelem anyagi rétegeit hozza napvilágra: egy gondolatiság, egy nyelvezet történelmét szavainak és külső megjelenési formáinak anyagiságában. Ez garancia a bizonytalanság és az elkalandozás ellen. Végül is, ha manapság némi sikert könyvelhet el, erre elvi filológiai igényessége a magyarázat, és az, hogy a nagy, zseniális és valószínűtlen, mindenesetre se nem igazolható, se nem cáfolható általánosításokból kissé már mindnyájan magunkhoz térünk.

Ha elfogadjuk a genetika kifejezés használatát, egy teljesen más, biológiai tudomány nevével való homonímiája, és annak ellenére, hogy emezzel ellentétben mi nem tudunk az irodalmi tárgyakon "genetikai beavatkozásokat" végezni, mint amilyen például egy mű in vitro fogantatása lenne..., s ha feltesszük, hogy legalább kétfajta irodalmi genetika létezik, a forgatókönyvi vagy elő-szövegi genetika, amely a mű fogantatásában és előkészítésében szerepet játszott saját kezű vagy mástól származó összes dokumentumot tanulmányozza, valamint a kézirati vagy írási vagy szövegi genetika, amely a megfogalmazása alatt álló kézirat változatait tanulmányozza, véleményem szerint a genetikus kritika és a művelődéstörténet viszonya feletti gondolkodáshoz az előbbi nyújtja a jobb erőforrásokat. Itt lehet egy csapásra megragadni néhányat azon generatív kapcsolatok közül, melyek a mű születését közvetlenül megelőző szinkroniában a történelmi tények sorát és a beszédmódok sorát összekötik a szövegteremtéssel.

A Zola által 1868–1869 telén megfogalmazott, a Rougon-Macquart általános tervét alkotó dokumentumok elég jó példát nyújtanak számunkra az efféle tanulmányhoz. Ezek, a befejezett mű és az egyidejűleg Zola által folytatott sajtókampány teljes árnyékában megbúvó cédulaanyagok egyébként csak igen gyér kommentárt kaptak.

Igazából csak Roger Ripoll mutatott irántuk érdeklődést a Valóság és mítosz Zolánál (Réalité et mythe chez Zola) című doktori értekezésében, amelynek megállapításait a kutatás kiindulópontjává kell tenni.

Ezeket az anyagokat a Bibliothèque de la Pléiade¹ sorozatban megjelentette Rougon-Macquart V. kötete végén találjuk. E kiadás alapján rendre: egy sor fiziológiai és pszichológiai munka címét; olvasmányjegyzeteket és összefoglalót Charles Letourneau A szenvedélyek fiziológiája (*La physiologie des passions*) című munkájáról;² olvasmányjegyzeteket és összefoglalást Doktor Prosper Lucas Filozófiai és fiziológiai értekezés a természetes öröklődésről (*Traité philosophique et physiologique de l'hérédité naturelle*) című munkájáról;³ Általános feljegyzéseket (*Notes générales*) az öröklődésről és a ciklus jövődöbeli szerkezetéről, köztük egy tíz regényt felsoroló első listával; egy Különbségek Balzac és köztem (*Différences entre Balzac et moi*) című két, kézzel írt levélből álló szöveget; egy Általános feljegyzések a mű menetéről (*Notes générales sur la marche de l'oeuvre*) című hat, kézzel írt levélből álló szöveget; egy Általános feljegyzések a mű természetéről (*Notes générales sur la nature de l'oeuvre*) című négy, kézzel írt levélből álló szöveget; a bevezető regény részletes tervezetét, amelyből 1871-ben a Rougonék szerencsége lesz); e regény második részletes tervezetét, amelyet az ekkoriban tervbe vett kilenc másik regény tervkivonata követ; végül a Rougon-Macquart jövődöbeli regénycsaládjának két családfáját. Amihez még hozzá kell tenni a Doktor Ulysse Trélat Épelméjű téboly (*Folie lucide*) és Doktor Moreau de Tours Pathologikus pszichológia (*Psychologie morbide*) című művéről készített olvasmányjegyzeteket, amelyeket a Pléiade e kötete nem ad közre, s amelyeket Zola már 1868–1869-ben megírt, hogy azután a Plassans meghódítása 1871-es, és a Mouret abbé vétke 1874-es előkészítéséhez felhasználja őket. Azaz nagy vonalakban a tudományos olvasmányok nyomai, a műre vonatkozó általános megjegyzések, az első tervezetek.

A Bibliothèque nationale-ban őrzött ezen előszövegek közül egy sincs keltezve. A belső célzásokból csak annyit tudunk meg, hogy az 1868 novemberében megjelent Madelaine Férat után, s természetesen a Rougonék szerencsége megírásának 1869 tavaszára tett kezdete előtt keletkeztek.

Roger Ripoll értekezésében bírálta a sorrendet, amelyet 1967-es kiadásukhoz választottam. Egy-két részlettől eltekintve csatlakozom az érveihez, amelyek egy osztályozás (olvasmányok, általános megjegyzések, tervezetek) látszólagos logikájával, a keletkezés valóságos vajúadását szegeznek szembe. A vita pontosan a ma minket foglalkoztató probléma adottságait világítja meg.

¹Éd. Gallimard, p. 1669 és kk. Kéziratok: BN. Mss. Nouvelles acquisitions françaises, Ms. 10345.

²Paris, Baillièrre, 1868.

³Paris, Baillièrre, 1847–1850.

Ez lényegében két pontra irányul: az általános megjegyzések belső rendjére és keletkezési helyére, a szenvedélyek fizioiógiájára és a pszichopatológiára vonatkozó tudományos vagy féltudományos olvasmányok viszonylatában. Tegyük félre a tervezeteket, amelyek az összes többihez képest nyilvánvalóan később keletkeztek. A cédulaanyag többi részének legvalószínűbb keletkezési sorrendje végső soron a következőképp rekonstruálható.

Az első egy tíz regényt felsoroló lista,⁴ amely Zolának a Ihérése Raquin és a Madelaine Férat megjelenése utáni azon törekvését tükrözi, hogy regényteremtő programjának szélesebb szociológiai kiterjedést adjon, s hogy ezt a Balzac által az Emberi színjátéknak utólag adott szerkezet mintájára egymást kiegészítő egységek együtteseként rendezze el: tervbe vesz egy regényt a papokról, egy regényt a katonákról, egy regényt a művészetéről, egyet a nagy párizsi bontási munkákról, a bevezető regényt stb. Szintúgy a balzaci példa (valószínűleg Az aranszemű lány proológusa) sugallja Zolának e vegyes lista ésszerűsítését azáltal, hogy rendszeresebb paradigma szerint osztja fel újra témáit a világokról szóló híres cédulán:⁵ "Négy világ van: a nép (munkások, katonák), a kereskedők (a bontási munkálatok spekulánsai, nagykereskedők), a polgárság (parvenü-fiak), a nagyvilág..., s egy külön világ (utcalányok, gyilkosok, papok, művészek)". Plusz a bevezető regény, amely láthatólag a "világokon" kívül esik. Ebben az új elrendezésben egyébiránt, ha jól számoljuk, a bevezető regénnyel együtt nem tíz, hanem tizenegy szereplőt vagy kategóriát-típust találunk: ez a különbség valószínűleg azzal magyarázható, hogy ebben a stádiumban a munkásregény és az utcalányregény eggyé olvadt. A parasztookról, mint látható, Zola megfeledkezett; csak a párizsi világokról szól.

Roger Ripollnak bizonyára igaza van, amikor úgy véli, hogy Zola ekkor még nem olvasta Lucas doktort, és miután fontolóra vette azokat a tanácsokat, melyeket Taine két előző regényének elolvasása után adott neki -- hogy "általánosabban írjon" --, nincs más szándéka, csak az, hogy eredeti modelljét szociológiai modellel toldja meg, sőt mi több, helyettesítse.

Az eredeti modell, a taine-i tanítást követve, melyet 1864-ben Emile Deschanel Az írók és a művészek fizioiógiája (Physiologie des écrivains et des artistes) című munkája váltott fel és népszerűsített, a modern regényszereplő két alapösszetevője, a vérmérséklet és a környezet között teremtett egyensúlyt. A környezetet azonban túlságosan szűken, a családban határozta meg: az új tervnek a környezet felfogását a foglalkozás és az osztály határáig kell kiterjesztenie.

⁴BN, Mss. Nouvelles acquisitions françaises, Ms. 10345, f° 23.

⁵Ibid. f° 22.

A bevégződésétől még messze lévő keletkezési folyamatnak már ezen a fokon is érzékelhető egyfajta szövegeközi arcvonal-változás. A Kritikai és történelmi esszék (és a Michelet-féle A Nő [La Femme] szorosán iskolás olvasatát, amely 1866 és 1868 között a Thérèse Raquin-t és a Madeline Férat-t ihlette, magának Taine-nek a javaslatára, bizonyára az Emberi színjáték újbóli és folytatólagos tanulmányozásától megtermékenyülő, szabadabb és hajlékonyabb inspiráció váltja fel. Látszólag nem sok ez a két kis program-lap, pedig Zola intellektuális terének jelentőségteljes átalakulásáról, s ezen túlmenően, minden bizonnyal annak az átalakulásáról is tanúskodik, amit a kor szellemének lehetne nevezni. Miért ne hoznánk egymással kölcsönös összefüggésbe ezt a két cédulát, amelyen ettől fogva láthatólag egy osztályozó és egységesítő gondolatiság uralkodik el, azokkal a jelekkel, amelyek egy új enciklopédikus szellem korabeli kialakulására vallanak? Pierre Larousse Grand dictionnaire universel-je (Egyetemes nagyszótára), a korabeli összes ismeret, sztereotípiá, álom és mítosz betűrendbe szedett tárháza 1865-től jelenik meg, 15 kötetben; Littré Dictionnaire de la langue française (A francia nyelv szótára) 1863-tól, 4 kötetben. S Zola mintegy visszhangként felel rá: "Tíz kötetet fogok szentelni egy család természeti és társadalmi történetének a Második császárság alatt." Itt a már megírt regények (melyek, hadd emlékeztessenek rá, csak 1871-től jelennek meg) pusztán szemügyrevételénél történetileg egzaktabban ragadjuk meg azon kulturális hullámzások és áramlások fel-felbukkanását, melyek 1865 és 1870 közt különféle befogadó szövegstruktúrákon, a szótártól a regénytervig, áthömpölyögnek s táplálnak. Az 1869-es kulturális kereslet már nem azonos az 1865-össel: valami megváltozott a szellemiségben, az érdeklődésben, amire a Rougon-Macquart legelső előkészítő jegyzetei is tanúbizonysággul szolgálnak. Az új regény didaktikus és egységesítő lesz: "Négy világ van", írja Zola. Ez a szó, világ, a kulcsszó pillanatnyilag.

Mindehhez a politikai és polémikus összetevőt is hozzá kellene tenni, amely például a bontási munkálatok spekulánsának szentelt regény tervében érzékelhető. A franciák politikai ítélete átalakulóban van a rezsim és a bonapartizmus rovására. Az önkényes császárság kora lejárt. Zola 1868-tól erőteljes politikai és morális ellenzéki hadjáratban vesz részt: körülötte és benne minden összejátszik, hogy a regény, az ő regénye, visszakapja a politikai satíra hangnemet, amely Stendhal óta a műfajból kiveszett.

Így néz ki az alapelrendezés. Tíz, egymást kiegészítő regény, a "világok" (a "társadalmi szférák", mondta volna Balzac) ábrázolására szerveződött, egyazon rendszeren belül. Azt jelentené ez, hogy Zola az Emberi színjáték remake-jére készül? Szó sincs róla. Balzac segített Zolának abban, hogy meg-

szabaduljon a fiziologista kódtól, most pedig Balzactól kell elhatárolnia magát. Érdeemes ebből a szempontból elolvasni a Feljegyzések a mű természetéről, amely valószínűleg közvetlenül a két regény listája után keletkezett. Zola itt kettős adósságot ró le: egyfelől Balzac iránt: ("Balzac szokványos elemzésének" elvetése, a végzetszerűség elutasítása — "a fatalizmus ócska szerszám" —, a filozófia elvetése: "Azt mondták, hogy nincs olyan nagy regényíró, akiben ne lakozna filozófus: igen, egy abszurd, à la Balzac filozófia. Én inkább csak regényíró akarok lenni.") Másfelől egy másik esztétikai hatalmasság: a Goncourt-ok iránt. Thérèse Raquin bizonyos fokig Germinie Lacerteux húga: a viselkedéseknek a vérmérséklet általi ugyanolyan végzetszerű meghatározottsága, a művészi részlet ugyanolyan keresettsége jellemzi. A Goncourt-ok is menesztve vannak: itt is más szelek fűjdogálnak. "Főlöleges folyton a test drámáihoz tapadni." És: "Manapság mindenkinek jól megy a részletelemzés." (értsd: amelyben a Germinie Lacerteux máshoz nem értő szerzői kitűnnek); "a tömegek szilárd felépítésével, a logikával, a fejezetek sodrásával, az egészbe életet lehelő, amű egyik végétől a másikig ragadó szenvedély leheletével kell válaszolni rá."⁶ Ez egyébként egy Balzactól való eltávolodással is felér. A feszültségnek a kiterjedés fölé kell kerekednie.

Ez felszámolás. S egy új regénykompetencia közeledte, sőt talán még egy új "várakozási mező", a regényolvasás új korának a megsejtése is, amely a művészi romantika romjai fölé és más tudások, más tapasztalások, más érzékenységek és más pátozok születő építményei mellé emelkedik. Zola persze taineiánus korszakának emlékét is őrzi: "Először felállítani egy emberi (fiziológiai) esetet, szembeállítani két-három hatalmat (vérmérsékletet), harcba vinni őket, majd a szereplőket sajátos lényük külön logikája alapján vezetni a végkifejlet felé, ahol az egyik hatalom elnyeli a másikat vagy a többit." A determinista pozitívizmus szubsztrátumát azonban itt egyfajta darwini képzeletiség kezdi bevonni, amely az eljövendő műveknek ezután hatalomban, erőben, tömegben, sodrásban, szenvedélyekben, küzdelmekben és összeütközésekben kifejeződő vadonatúj dinamikát kölcsönöz. "A Goncourt-okat a tömeg, a fejezetek hoszúsága, a szenvedélysodrás és a logikai menet annyira össze fogja zúzni, hogy nem érhet majd az a vád, hogy utánoztam őket." A zolai regény alapsémája ezentúl a pszichikus és a társadalmi létezés egyszerre energikus és konfliktusos látomására telepszik. "Az embereket egyszerű erőkként tanulmányozni s az összeütközéseket megállapítani." — Az idők jele? A termodinamika nyújtotta általános modell erőteljes térhódítására kell-e hivatkoznunk, miként Michel Serres?

⁶Ms. 10345, f^{OS} 10—13. ld. Pléiade V, 1742—1743.

Baudelaire 1867-ben halt meg. Jules de Goncourt 1870-ben fog. Az 1860-as években a vérmérséklet fiziológiáját az orvosi beszédmód csábításával összeegyeztető művészi modernség, még ha ideges érzékenységgel párosul is, már nem kielégítő ideál Zola számára. Újabb modernséget kell kitalálni. S évégett is még jobban mélyíteni az őt Balzactól elválasztó távolságot. Ennek lát neki Zola a másik két általános megjegyzésben: a Feljegyzések a mű menetről és a Különbségek Balzac és köztemben egy új, a taine-i fogalmak és metaforák eszközkészleténél sokkal pontosabb és specializáltabb intellektuális eszközrendszerrel: azzal, amelyet Lucas doktornak az öröklődésre, valamint Moreau de Tours doktornak a tébolyra vonatkozó beszédmódja nyújt számára. A nervozitás introvertált képzeletiségét ("Főként arra kell törekedni, hogy túl gyakran ugyanazt az ideges jóembert jelenítse meg") végeredményben a neurózis képezeletvilága váltja fel; ez nagyobb figyelmet fordít arra a Másikra, amely a kezdet kezdetétől befészkelte magát a szubjektumba, melynek azonosságát megbontja, és a társadalomba, melynek egységére rácsáfol. A vér mássága, az osztály mássága: olyan dolgok, amelyekben ezekben az években kezdenek elgondolkodni.

E helyütt nem kommentálhatom részletekbe menően a Feljegyzések a mű menetről.⁷ Első sorai így hangzanak: "Egy központi család, amelyre legalább két család hat. E család felvirágzása a modern világban, minden osztályban." Itt csíraállapotban már felismerhetők a Rougonok, a Macquart-ok és a Mouret-k. Ha Roger Ripoll feltevése, miszerint a mű menetére vonatkozó megjegyzések megírása a mű természetére vonatkozó megjegyzésekkel ellentétben Lucas elolvasása utánra tehető, helyes, lehetővé válik, hogy az öröklődés elméletének a Rougon-Macquart keletkezéséhez nyújtott hozadékát felderítsük. Ami lényegében a családmódel kibővítése és szerkezeti átalakítása, ami megerősíti és pontosítja a tíz társregény listája által implikált arányt. E tíz regény rendszere nem csupán a foglalkozási és társadalmi kategóriák összefüggő eloszlása szerint tagolódik, hanem egyidejűleg rokonsági struktúra alapján is, ami a szociológiai síkot antropológiai síkkal toldja meg. Ez nem csekély változtatás és nem is egyszerű kiegészítés, hanem sokkal inkább a terv valódi mutációja, az alakulófélben lévő regényciklus második keletkezési állapota, s talán kulturális tünetek második hálózata is. Zola ezentúl nem egy szűk és egysíkú (mint minden kör) családi körön belül — a feleség, a férj, a szerető, a mellékszereplők körén belül — dolgozik; egy többsíkú világ felépítésére készül, amelyben a szövetségek és leszármazások játéka az éltető fluidumok, vágy-tárgyak és energiák keringését, a regény-kombinatorika terjedelmét a végtelenig tágítja majd.

⁷Ms. 10345, f^{OS} 1—7. Ld. Pléiade V, 1738—1741.

Nem fontos, hogy Lucas-nak az öröklődésre vonatkozó észrevételei és tétélei tudományosan mennyire megalapozottak. Ami számít, az az öröklődési vagy öröklődéstani séma generatív ereje a képzeletvilág és a narratív struktúrák szintjén. A Madeleine Férat és a Rougonék szerencséje közt a zolai regény egész berendezkedése átalakul: szereplőrendszerében (melynek fokozatos gyarapodását épp a Rougon-Macquart-nak az általános megjegyzéseikkel szinte egy időben megszerkesztett családfája fogja biztosítani), narratív logikájában, időbeliségében, a referenciatársadalomhoz való viszonyában. És dinamikájában is. A Feljegyzések a mű menetéről nyelvezete azt mutatja, hogy a Lucas-féle tudásanyagtól és képzeletiségtől kölcsönvett elemek az előző megjegyzésben követelt és beindított erőteljességgel és termékenységgel tökéletesen összeeszenegnek. A nemzedékek egymásra következése önmagában is az éltető készletek terjeszkedésének képe: "Egy olyan, a modern világba taszított család becsvágyait és vágyálmait tanulmányozom, amely emberfeletti erőfeszítéseket tesz, de önnön természete és befolyásoltsága miatt nem tud feltörni, a sikertől karnyújtásnyira visszazuhan, míg végül valóságos erkölcsi szörnyetegeket termel ki magából (a papot, a gyilkost, a művészt)... Egy olyan családot akarok lefesteni a szabadság és az igazság századának elején, amely a közeli javak után veti magát, s pontosan a korszak homályos derengései, egy világ vajúdjásának végzetes görcsei folytán e lendület maga dönti romlásba." Pontosan ekkor, magában ebben a nyelvezetben tűnik föl meglátásom szerint az epikai dimenziója annak, amiből majd a zolai naturalizmus lesz, s ezen túl a modern regény egyik legerőteljesebb áramlatának az epikai dimenziója is.

Mellőzöm a Különbségek Balzac és köztem című feljegyzést.⁸ Zola újraolvasta az Emberi színjáték előszavát, s minden nehézség nélkül levonta szerkezeti választása következményeit. Szó sincs tehát arról, hogy az emberiség zoológusává, az erkölcsök történetírójává, "a foglalkozások nómenklátorává" váljék; s arról sem, hogy politikai és vallási "elvei legyenek", s Balzac mintájára azt állítsa, mintha "az emberek ügyeinek döntőbírája, politikus, filozófus, moralista" lenne. A balzaci regény átfogó, vízszintes és "külterjes" stratégiájával Zola egy korlátozott arcvonal mélységi kiterjesztését szegezi szembe ("Nem a korabeli társadalmat, hanem egy családot akarok lefesteni"), amely azonban közvetlenebbül és intenzívebben alkalmas a családfágainak az összes "világon" keresztüli elterjedésére és bírja a drámai folyamat nagyfeszültségeit. "Balzac azt mondja, hogy a férfiakat, a nőket és a dolgokat akarja festeni. Én a férfiakat és nőket, természetük különbözőségének elismerése mellett, egybefogom, s a dolgoknak vetem alá."

⁸Ms. 10345, f^{OS} 14–15. Ld. Pléiade V, 1736–1737.

Csakugyan messze vagyunk már az örök igazságoktól, melyeknek világánál Balzac saját állítása szerint írt: a monarchiától és a vallástól. Zola dolgoknak alávetett férfiúi és asszonyai nem kevesebbek, mint elidegenedettek, a szó hegeli értelmében. Az öröklődés törvényei Zola értelmezésében nem áldást hoznak az emberi fajra: az élőlényt génanyagának rabigájába hajtják, s mindörökre eredendő torzsággal bélyegzik meg. Mint Roger Ripoll rámutat, Moreau de Tours olvasása fogja kiegészíteni és nyomatékosítani ebben az irányban azokat a tanulságokat, amelyeket Zola Lucas olvasásából megjegyzett, azáltal, hogy előszeretettel fordítja mind a veleszületettség, mind az öröklődés deviáns, rendellenes, beteges, kóros következményei felé. "Kifáradás és bukás: a család, mint egy önpusztító anyag, el fog égni, egy nemzedéken belül szinte el fogja emészteni magát, mert túl gyorsan élt." Mintha csak egyik generációról biztosabban szállna át a másikra a rossz, mint a jó, könnyebben a téboly, mint az értelem. A Rougon-Macquart-ban minden bizonyosan számos példát találunk erre a tendencia-törvényre.

Ez tehát röviden felvázolva az út, amelyet Zola az utolsó fiatalkori regényét az első Rougon-Macquart-regénytől elválasztó néhány hónap alatt, úgy tűnik, bejárt. A szakítás és a felfedezés útja. Szakítás az örökölt modellel, amely a Ihérèse Raquin és a Madeleine Férat megírását vezérelte. S a tudás- és émoációsúkségletekkel kétségkívül jobban összehangolt regénydimenzió felfedezéséé.

Az olvasmányjegyzetek és a mű természetéről és menetéről készített programjegyzések jelzőbójait mégis nehéz kölcsönös viszonyukban elhelyezni. Egymásik kérdés, amelyet ma nem tudok kifejtteni, az lenne, hogy az egész ciklus hosszú története folyamán e keletkezési programból mi lett. A Rougon-Macquart keletkezése rövid távon és hosszú távon ragadható meg egyszerre. Rövid távon, mivel az általános terv, miként az imént láttuk, néhány hónap alatt csírázott ki és csak kurta kéziratot hagyott. És hosszú távon is, mivel a ciklus húsz regényének megteremtése és megjelentetése közel huszonöt évet fog át, s több ezernyi oldal előszöveget hagyott maga után. Milyen kölcsönös megfeleléseket lehet felállítani az 1868—1869-es előkeletkezés és az azt követő negyedszázad hosszú, szakadozott, vissza-visszatérő receptekkel jellemzett keletkezése között? Miként becsüljük meg az eredeti program genetikus energiájának remanenciáját? Nincs válaszem ezekre a kérdésekre, melyek legalábbis arra világítanak rá, hogy a genetikus kritikának olyan esetekben, mint ez is, önmagának is dinamikussá, differenciálttá, perspektivikussá kell válnia. Egyes motívumok — nevezetesen a családfa-motívum — időlegesen elhalványultak, várva, hogy a mérlegregényben, a Pascal

doktorban újból felbukkanjanak. Mások, mint például az éltető lendület és a torzság párt, életképességüket hosszú távon is megőrizték. Mindez még részletes tanulmányozásra vár a szövegben.

Térjünk vissza a régészetre. Az 1868–69-es megjegyzések, ezek az irodalmi múzeumi darabok mire engednek következtetni a keletkezési szöveg – amit hajlamos lennék "génoscrit"-nek vagy még inkább "génotexte"-nek nevezni, ha Julia Kristeva nem más értelemben használta volna e szót – és a hordozó kultúra közti megfelelésekről? Történelmi és filozófiai hozzáértés hiányában végkövetkeztetésem kiábrándítóak. Ezeket az előkészítő előszövegeket mindenesetre csak a belőlük eredő roppant mű ismeretében értelmezhetjük egyszerűen. Csakis ez az ismeret teszi lehetővé, hogy egy fejlődésben lévő rendszerben elfoglalt helyüket, szerepüket, jelentésüket, eredetiségüket, horderejüket és beágyazódásukat megragadhassuk. Ez a terv csak azért érdekes, mert bevált. Kulturális jelentőségét, történelmi fontosságát csak az összességében tekintett Rougon-Macquart-éval együtt lehet értékelni.

Mindemellett útközben megpróbáltam az érzékenységet, a gondolatiságot, a képzeletet, a narratív kompetencia néhány szakadási és áthidaló pontját, némely sajtóságot útját, néhány új módját felvillantani: mind-mind Zola és olvasóközönsége összetartó fejlődésének, vagyis a korabeli láthatár éghajlatváltozásának a mutatója. Bernard Groethnysen kifejezésével élve "egy új generáció pátosza" lenne ez? Talán inkább, legalábbis Zolánál, egyszerűen az intellektuális és retorikai díszletek átrendezése, a beszédmód külső megjelenési formáinak lecserélése. Eltávolítások a színpalak mögé, áthelyezések, színrelépések, a szín egyensúlyának helyrebillentése ezen az árnyékszínpadon, ahol egyedül csak a rendező hangja hallatszik, előhangként, amint a Rougonék szerencsésére felmegy a függöny... A Goncourt-ok közreműködését megköszönték. Az első felvonásban még jelen lévő Taine és Deschanel apránként háttérbe vonult. A fiziológiai realizmus díszletét a társadalmi freskó foglalta el. Balzac szerepet cserélt. S ím, két szereplő lép előre, akiknek az egyéni kiléte nem lényeges, foglalkozási és műveltségi hovatartozásuk azonban jelentőségteljes: két orvos, az egyik biológiai-genetikai, a másik pszichiátriai szakember. Freud doktor egyelőre a színpalak mögött marad, de az ő ideje is eljön majd...

(Fordította: Farkas Ildikó)

MIKROINFORMATIKA ÉS TEXTOLÓGIA

Az összes, egyre táguló vagy elméleti és módszertani alapjaikat újra meghatározó, bölcsészet- vagy társadalomtudományok közt akad egy, amely a jelek szerint viszonylag stabil maradt: ez pedig a textológia. Igen, "viszonylag stabil", hiszen a kiadói gyakorlatoknak a hatvanas évekig uralkodó, s — jóllehet kisebb mértékben — mindmáig fennálló anarchiáját vitathatatlanul a textológus tevékenységének rendszerezésére és elméleti megalapozására irányuló törekvés váltotta fel. Egy biztos: a viták közletről sem zárultak le, s a különböző iskolák hívei továbbra is elkeseredett csatározásokat folytatnak egymással. Mielőtt a lényegre térnék, mindenekelőtt egy nézetem szerint lényegbevágó megállapítást szeretnék tenni: a textológus tevékenysége paradoxonra épül, amennyiben nyomtatott vagy elektronikus formában akar rögzíteni egy lényegénél fogva mozgó, változó folyamatot, az irodalmi alkotást és vég-eredményét, a szöveget. A legtöbbször azt keressük, amit Roger Laufer "ideális"¹ szövegnek nevezett, egy olyan szöveget, amely sohasem létezett s örök-ké elérhetetlen marad. Amit hosszú, aprólékos kutatások eredményeképp szöveg gyanánt újra kiadunk, egy másik állomása annak a hosszú folyamatnak, mely akkor vette kezdetét, amikor az első gondolatcsíra megfogant a szerző fejében, tollat ragadott és papírra vetett néhány sort a majdani műalkotásból. Ha ez a megállapítás helytálló, s úgy vélem, az, vajon azt jelenti-e, hogy a textológus az abszolút empirizmus rabja s kutatásai értelmetlen gyűjtögetésre épülnek? Mégér ez ennyi fáradságot? Az efféle kérdésekre valószínűleg nincs igazi válasz, s ha egyáltalán felvetem, azért teszem, hogy megkíséreljem relativizálni a textológiai tevékenységet, meghatározom helyét másfajta kritikai tevékenységek viszonylatában, a textológus ugyanis hajlamos arra, hogy saját kutatásait mint alapvető, objektív, a szövegen végzett bármiféle más műveletet megelőző kutatásoknak kiáltsa ki. Ezt szükséges kijelenteni, főleg ha számítástechnikáról van szó, hisz ezt a területet is a tudományosság dicsfénye övezi, s ha abból az elképzelésből indulunk ki, hogy a textológus tevékenységének objektív alapja van, féltő, hogy a számítástechnikai módsze-

¹Ld. Roger Laufer: Introduction à la textologie, Paris, Larousse, coll. "L", 1972, 30., 46—47.

reknek a textológiára történő alkalmazása végül egy tudományosan megalapozottnak vélt textológiai ortodoxia kialakulásához vezet.

Ha ellenben nem tévesztjük szem elől azt az alapigazságot, hogy a kapott válaszokat a feltett kérdések határozzák meg, hogy egy szöveg felépítése során tett választásokban a választó embert kritikai előítéletei vezérlik, elkerülhetjük a csapdát, hogy azt higgyük, mintha a textológus munkája valamilyenféle "végleges" volna. A nyelvészeti beállítottságú kutatót más izgatja, mint a történészt, a filológust más, mint a szociológust. Az egyetlen valamirevaló hozzáállás az, ha elismerjük a különféle kritikai felfogások viszonylagosságát, kinyilvánítjuk a sajátunkat és tisztázzuk, hogy a közreadott szöveg olyan szöveg, amelyhez a kutató saját kritikai elkötelezettsége folyományainak megfontolt mérlegelése útján jutott.²

Gyökeres változást hozott-e a számítástechnika bevonulása a textológiába? A válasz, mint mindig, "igen" és "nem" kell hogy legyen. Ha tisztán intellektuális síkon vetődik fel a kérdés, ha arra keressük a választ, hogy a számítógép, ez a logikailag egymáshoz láncolható műveleteket könnyörtelenül elvégző szerkezet működése mennyiben érintette vagy érintheti a textológus feladatát, féltő, hogy a válasz csalódást fog okozni azoknak, akik azt várták volna, hogy a számítógép új távlatokat nyit majd a gondolkodás előtt, következőképp lehetőséget teremt majd új textológiai módszerek kidolgozására. Folytak ugyan az elektronikus szöveg felhasználására irányuló kutatások, s egyesek már jó ideje magasztalják a szövegvariánsok számítógépes tárolásáival feltáruló lehetőségeket, szembeállítva őket a béklyónak tekintett hagyományos módszerekkel. Egyik szószólójuk az amerikai Todd Bender, aki több ízben is pálcát tört a szövegváltozatok rangsorolása fölött,³ ő ezzel ellentétben olyan, változtatható elektronikus szövegről álmodik, amelyben a különböző lehetséges változókat egy billentyűnyomással be lehetne helyettesíteni a "kétes" eset helyébe. Bender szerint a szöveg felépítőjének választásait egy kinyomtatható szöveg létrehozásának szükségessége határozza meg. Azt állít-

²Peter Shillingsburg nemrég megjelent *Scholarly Editing in the Computer Age* (Athén, University of Georgia Press, 1986) című könyvében mesterien elemzi azokat a kritikai előfeltevéseket, melyek a "szövegtekintély" fogalma mögött, a különféle textológiai hagyományokban használatos formájában, megbújnak.

³Ld. Todd K. Bender: *Literary Texts in Electronic Storage: the Editorial Potential*; *Computers in the Humanities*, 10. köt., 4. szám, 1976. július–augusztus, 193–199., valamint *La Pratique des ordinateurs dans la critique des textes c. ismertetését* (Paris, Editions du C.N.R.S., 1978), amely a *Computers in the Humanities*-ben is megjelent, 15. köt., 2. szám, 1981. augusztus, 121–122.

ja, hogy az intellektuális döntéseket a változó eseteknek nem maga a jellege, hanem az anyagi formája szabja meg.⁴ Bender okfejtése annyira magával ragadta Joseph Rabent, a Computers in the Humanities című folyóirat egykori szerkesztőjét, hogy kijelentette: a számítógép lehetőséget teremt egy szöveg összes adatainak, ideértve változó állapotait is, úgymond demokratikus tárolására: ".../ all stages of a text may reside simultaneously in a great democracy, no one of them superior to the others".⁵ Az efféle elképzelések első látásra csábítóknak, biztosságot nyújtnak tűnhetnek a textológus számára, hiszen így látszólag nem kellene többé választania, elemeznie, következtetéseket levonnia. Ha azonban közelebbről szemügyre vesszük őket, kiderül, hogy vágyálmok csupán, hiszen egy szöveg összes variánsának nem rangsorolt tárolása azt feltételezi, hogy előzőleg definiáltuk a "variáns" fogalmát. Őriási problémák merülnek fel. Hogyan, milyen ismérvek alapján határozzuk meg a referenciaszöveget? Egy adott változat összes elemét be kell-e táplálni a gépbe, vagy csak az alapszövegtől eltérő változókat és így tovább? Függetlenül attól, hogy ezek a kérdések egy bizonyos esztétikai állásfoglalástól meghatározott kritikai döntéseket tételeznek fel, a nagy szövegdemokráciának még a gondolata is szertefoszlik, mielőtt arra gondolunk, miképp tudjuk megragadni az elektronikus szöveget. Csakugyan, mit tud a számítógép, amit a könyv nem? A számítógépre vitt szöveg nyilvánvaló előnye egy szövegszegmentumnak egy másikkal történő azonnali behelyettesítése. De voltaképp nem is szükséges behelyettesítéshez folyamodni, hiszen egyazon szöveg különböző állapotai egyidejűleg megjeleníthetők a képernyőn. Tetszés szerint lehet újrendezni, vízszintesen vagy függőlegesen egymás mellé helyezni, átmenteni videóra, eltüntetni vagy újra megjeleníteni őket, össze lehet vágni több olvasatot. Egy bizonyos: a képernyőn olvasni kell az így kapott szöveget, s az olvasótevékenység lineáris, horizontális folyamat, amely, miként az írás, a

⁴Textual critics seldom examine the way their vision of a final printed edition colors their thinking about the problem of editing variants, yet the strict necessity to choose one reading as the most correct to the exclusion of all other variants is created by the editor's intention to produce a final printed critical edition. Such a printed page can allow only one reading at a given place; even when a 'variant' reading has a 49% likelihood of being correct, it cannot be printed 49%, but must be rejected 100% as merely a variant. This rejection is caused by the nature of the output, not by the nature of the evidence of extant MSS. Far more imaginative thought needs to be given to the presentation of the findings of textual critics ".../", idézett ismertető, 122.

⁵Joseph Raben: De Acibus et Faeni Acervis: Text Comparison as a Means of Collation, in: La pratique des ordinateurs dans la critique des textes, 259.

térbe és az időbe ágyazódik. Nem semleges folyamat. Lineáris tevékenység? Talán inkább "sorozatos"-nak kellene nevezni. S aki sorozatot mond, az sorrendet és rangsort is ért alatta. Mihelyt kiválasztok egy kifejezést, azon nyomban el is vetek egy sor másikat. S teljesen nyilvánvalónak tűnik számomra, hogy egy törlésnek nem ugyanaz a státusa, mint a szerző által a helyére beszúrt kifejezésnek. Egy szöveg különböző állapotait lehet ugyan rangsorolás nélkül tárolni, ez tény. De milyen célból? Még ha a tökéletesen virtuális, nem hierarchizált szöveg (megvalósíthatlan) ideálja lebegne is szemem előtt, melyben a szövegvariánsok szöveggörnyezetükből ki lennének ugyan ragadva, de vissza lehetne őket oda illeszteni, mihelyt egy gombnyomással szöveggörnyezetbe helyeznék egy adott szövegvariánst, a gép maga rombolná szét ezt a csalóka demokráciát azzal, hogy szekvenciálisan újrarendezné a szöveget. Az írás választásokat és elvetéseket implikál. Mi lehet egyáltalán a haszna az elektronikus szövegdemokrácia fogalmának? Hogy a számítógép segít gondolataink újrafogalmazásában, hogy a szellemi felszabadulás eszköze, ehhez senkinek sem lehet egy szava sem, ám a látszatdemokrácia jelszavával elektronikus utánzattal helyettesíteni egy papírra vetett valódi szöveget annyi, mint olyan státust követelni az elektronikus szövegnek, amelyet sohasem is fog betölthetni.⁶

Az elektronikus szöveg és a számítógépre vitt szövegvariánsok nagy haszna véleményem szerint abban keresendő, hogy lehetővé teszik adott szegmentum különböző variánsainak különféle módokon történő összevetését. E megjelenítési módszer értékes ütőkártyája, hogy módot nyújt olyan hibák felfedezésére, melyek fölött esetleg elsiklottunk volna, és termékenyítőleg hat újabb gondolatok, hipotézisek megfogalmazására. Mindemellett nem hiszem, hogy a számítógépnek a puszta működése a textológus hagyományos feladatainak átrendeződését vonná maga után. E feladatok végrehajtásában viszont a számítógép rendkívül hasznosnak bizonyul.

Köztudott, milyen fontos szerepet játszik a számítástechnika, mégpedig a nagy teljesítményű számítógépek, egyes nagyszabású textológiai vállalkozásokban.⁷ Ezek a vállalkozások jelentős támogatásra szorúlnak, lévén, hogy a

⁶Bender és Raben megjegyzései kétséggel jobban illenének egy előszövegekről (de vajon ebben az esetben lehet-e valóban "variánsokról" beszélni?) vagy középkori kézirat-hagyományokról folytatott vitába, ám mindenféle nyomtatott szöveg esetében hasznosságuk nézetem szerint erősen megkérdőjelezhető.

⁷Gondolok itt többek között Dom Jacques Froger, Penny Gilbert és Vincent Dearing munkáira.

nagy teljesítményű számítógépek működtetése rendkívül költséges. Tény, hogy még viszonylag nem is rég a számítástechnika alkalmazása legtöbbször számunkra elérhetetlen volt. A mikroszámítógép betörésével azonban minden megváltozott, s ma már a kutatás valódi demokratizálódásáról beszélhetünk. Viszonylag olcsó, nagy teljesítményű mikroszámítógépek és speciális programrendszerek állnak ma már mindenütt rendelkezésre.⁸

Kétség sem férhet ahhoz, hogy a textológus leghálátlanabb, legfontosabb, s egyúttal a tévedés lehetőségét leginkább magában rejtő feladata adott szöveg különböző állapotainak az egybevetése volt. Szándékosan mondom, hogy "volt", mert ma már semmi sem indokolja, hogy az egybevetési eljárás ne legyen teljesen hibától mentes. A textológus számára ezentúl a számítógépes egybevetés az egyetlen valamirevaló módszer. Az összes többi, még a legaprólékosabb is, a hibázás megengedhetetlen veszélyét rejti magában, míg a szövegadatok számítógéppel elvégzett összehasonlítása után biztosak lehetünk abban, hogy két szöveg valamennyi eltérését felderítettük.

Nagy számítógépekre kidolgozott összehasonlító rendszerek jó néhány éve léteznek. Hiszen közel húsz év telt el A szövegkritika és automatizációja (La critique des textes et son automatisation)⁹ megjelenése óta, ahol Dom Froger saját egybevető módszerét írja le. Számos más módszer is létezik. Valamennyiük közös jellemzője a nagyfokú automatizáltság, mely kizárja a textológus közvetlen beavatkozását, egyetlen kivételtől eltekintve; akkor, ha a program leáll, mert egy variáns felfedezése után a számítógép nem tudja újrendezni az összehasonlított szövegeket. A nagy számítógépen végzett egybevetés előnye az eljárás végrehajtásának rendkívüli gyorsaságán túl abban áll, hogy egyes programrendszerek több szöveg egyidejű összehasonlítását teszik lehetővé — ami értékes ütőkártya akkor, ha olyan léptékű regény kritikai kiadását készítjük elő, mint mondjuk Az elveszett idő nyomában. A hátrá-

⁸A mikroszámítógép rohamos fejlődése láttán azt jósolhatom, hogy a közeli jövőben aligha lesz már szükség a nagy számítógépekre a humántudományok kutatásaihoz, bármennyire összetettek legyenek is ezek. Nagy memóriakapacitású kisgépek összehasonlíthatatlanul olcsóbban fogják tudni elvégezni ugyanazokat a feladatokat, amelyeket jelenleg a nagy számítógépekre bízunk. A mikroszámítógépekre is bizonyosan kifejlesztnek majd olyan integrált programrendszereket, amelyek felhasználásával a textológus a kutatás összes szakaszát, még az általa összeállított kritikai kiadás fényesdedes előállítását is elvégezheti, miként egyes, nagy számítógépes programrendszerek, mint például a tübingeni egyetemen kidolgozott "Two Step", már képesek erre. A nagy teljesítményű nyomdai fényesdedő programrendszernek, a TEK-nek már van mikroszámítógépes változata.

⁹Dom Jacques Froger: La critique des textes et son automatisation, Paris, Dunod, 1968.

nya egyrészt a műveletek költségessége, másrészt az, hogy a textológusnak az észlelt összes variánst ellenőriznie és az alkalmazott módszernek megfelelően osztályoznia kell.

Rögtön meg kell jegyezni, hogy tudomásom szerint jelenleg egyetlen olyan mikroszámítógépes rendszer sem létezik, amelynek a teljesítménye vetekedhetne a nagy számítógépekre kiépítettekével. A dél-karolinai egyetem két kutatója, Robert Cannon és Robert Oakman viszont kitűnő mikroszámítógépes összehasonlító rendszert fejlesztett ki. A neve URICA. Cannon és Oakman olyan megközelítési módot választottak, amely bizonyos előnyöket kínál a nagy számítógépes programrendszerekkel szemben. Olyan interaktív egybevető módszert dolgoztak ki, amelyben a textológus a számítógéppel párhuzamosan végzi a munkáját. Valahányszor a program eltérést észlel az összehasonlításnak alávetett szövegek között, utasítja a felhasználót, hogy minősítse azt — elütés-e vagy variáns — s döntsön — javítsa ki a hibát vagy pedig írja be a variánst a külön erre a célra fenntartott adatállományba — mielőtt továbbléphetne. A Cannon- és Oakman-féle megközelítésnek számos előnye van. Először is, ez a rendszer igen rugalmas. El lehet vele végezni már számítógépre vitt szövegek összehasonlítását, vagy segítségével össze lehet vetni a számítógépre vitt referenciaszöveget annak másik változatával, melyet a kutató saját maga billentyűz be. Adott szöveg nyomtatott és kéziratos változatainak összevetésénél ez óriási előnyt jelent. Míg a nyomtatott szövegek számítógépre vitele a Kurtswail optikai leolvasó, a szövegoldalakat "leolvasó" és mágneses adathordozókra rögzítő készülék megjelenése óta viszonylag egyszerű dolognak számít, mindmáig nem találtak ki használható módszert a kéziratok automatizált betáplálására. Addig is a kézi átírás jó öreg módszereit kell átalakítani olyképp, hogy a tollat vagy a ceruzát számítógép-billentyűzettel és egy URICA típusú programrendszerrel helyettesítjük.¹⁰

Az URICA-féle interaktív megközelítési módszerrel az összes adatbeviteli hiba is kiküszöbölhető, amelyet egy nagy számítógép szükségszerűen "variáns"-nak fog minősíteni. Tekintve, hogy a kutatónak be kell avatkoznia és döntenie kell, valahányszor eltérés van a két szöveg között, könnyű kijavítani az

¹⁰Nemrég tudtam meg, hogy a Pennsylvania Egyetemen épp a kéziratok automatizált számítógépre vitelén dolgoznak, de amennyire értettem, a módszerek nincsenek még tökéletesen kifejlesztve, ezenkívül egy rendkívül bonyolult (és rendkívül drága) kamerára lenne szükség, mellyel csak egyes orvosi laboratóriumok vannak felszerelve. Bizonyosan eljön majd a nap, amikor egy, még a Kurtswailnél is csodálatosabb készülékkel szinte azon nyomban mágneshordozóra rögzíthetjük azokat a kéziratokat, melyeken dolgozunk, ez azonban még váratni fog magára.

adatrögzítő által az adatbevitel során vagy a Kurtswel-készülék által a leolvasáskor elkövetett hibákat (amelyek, jóllehet igen csekély százalékban, de mégis előfordulnak). Az interaktív megközelítés ezenkívül lehetővé teszi a textológusnak, hogy meghatározza, egy-egy szövegszegmentumnál mi számít variánsnak: választhatja az atomista megközelítést, s ekkor variánsként különít el minden, a referenciaszöveggel nem egyező elemet; dolgozhat szintagma-szinten vagy közbülső megoldásokkal is élhet. Döntése után a kutató a legközelebbi megegyező elemtől kezdve újrendezi a két szöveget, majd újra-kezdi az összehasonlítási folyamatot. Az efféle eljárásokkal kikerülhető a nagy számítógépekre kifejlesztett szövegegybevető vagy a mikroszámítógépre kidolgozott nem interaktív programrendszerek egyik csapdája, tudniillik a "variáns" terminus meghatározása. Minden nem interaktív programrendszernek rendelkeznie kell olyan eljárásokkal, amelyek révén meghatározható, hol kezdődik és hol végződik egy variáns. A rövid variánsoknál ez semmiféle nehézséget nem jelent, a hosszú variánsok esetében azonban (közbeékelés vagy törlés), komoly problémákkal jár. Az általánosan elfogadott módszer az, hogy utasítást adunk a számítógépnek, hogy előre meghatározott számú írásjegyen belül keresse meg a legközelebbi egyező elemet. Tudomásom szerint egyetlen automatikus szövegegybevető programrendszer sem keresi tovább az egyező szegmentumokat bizonyos lapszám után. Mindig van egy keresési küszöb, amelyen túl a programrendszer abbahagyja a keresést vagy kiírja, hogy nincs több egyező elem. A nehézséget a keresési küszöb megállapítása jelenti. Könnyen belátható, hogy fejezetek betoldása vagy kihagyása esetén (ami pedig nem ritka) az automatizált szövegegybevetés komoly akadályokba ütközik.¹¹ Az interaktív programrendszer viszont, mint láttuk, lehetővé teszi a felhasználónak, hogy ő maga keresse meg a legközelebbi egyező elemet, ott újrendezze a szövegeket, majd újraindítsa az összehasonlítási folyamatot.¹²

Lassabb-e az interaktív megközelítési módszer az automatizáltnál? A kérdés első látásra értelmetlennek tűnhet. Az automatizált szövegösszehasonlítás persze hogy sokkal gyorsabb, mint az interaktív eljárások. Ha ellenben azt is figyelembe vesszük, hogy az automatizált szövegegybevetés eredményeit

¹¹Vö. Joseph Raben: i. m. 259—261.

¹²A nagy számítógépek némely apostola azt állítja, hogy az URICA típusú programrendszerek interaktív megközelítési módja teret hagy a textológus téves döntéseinek. Elvileg persze fennáll ez a veszély. Csakhogy vajon nagyobb-e, mint annak a veszélye, hogy a nagy számítógép variánsnak minősít egy adatrögzítési hibát? Szerintem az utóbbi a valószínűbb. Abban sem hiszek, hogy a variánsok osztályozása kizárólag a számítógép dolga lenne. A legfontosabb döntéseket a textológusnak saját magának kell meghoznia.

ellenőrizni, osztályozni, az adatbeviteli hibákat javítani, a variánsokat a textológus által alkalmazott megjelenítési módszernek megfelelően rangsorolni kell, egyáltalán nem biztos, hogy az automatizált szövegegybevetés számottevő előnyökkel kecsegtetne az interaktív módszerrel szemben.

Mindazonáltal nem szeretném azt a látszatot kelteni, mintha az URICA-féle interaktív szövegösszehasonlító programrendszerekkel beköszöntött volna a textológiai kutatások aranykora. Az URICA jó, ámde túl szűkre szabott programrendszer. A variánsok osztályozásának lehetőségei nem eléggé rugalmasak, s ami a fő, ez a programrendszer nem képes a variánsnak az észlelésével egyidejű rangsorba kódolására. Pedig felettebb egyszerű lenne rugalmasabbá tenni a rendszert és lehetővé tenni a felhasználónak, hogy bekódolhassa azt a szövegállapotot, amelyből a variáns származik (piszkozat, kézirat, kefele-nyomat, ez vagy az a nyomtatott változat), valamint annak sajátos ismertetőjegyeit (a piszkozatoknál pl. "nem átvett, nem törölt töredék"; "nem átvett, törölt töredék" és így tovább; a kéziratoknál ilyenek lehetnek az áthúzott szóláncok, a behelyettesítések és elrendezésük a papírlapon — felső vagy alsó, első vagy második betoldás, beszúrások, közbeékelések, margóra jegyzett kiegészítések, szórendi változtatások stb.). Egy ilyen kódrendszer számos előnnyel jár: összeállítható belőle adatbank, mely az összes eltérő formákat variánskategóriákba és alkategóriákba sorolva tárolja, valamint a variánsok nyomdai megjelenítésének előzetes megtervezését is lehetővé teszi. Az adatbank pedig sokféle adatkezelési és -feldolgozási mód alkalmazását könnyíti meg, legyen szó akár az azonos státusú és típusú variánsok csoportosításáról vagy az összes variáns elemzéséről. Felettebb egyszerű lenne alkalmazható tenni ezt a rendszert arra is, hogy a felhasználó az elsődleges szövegegybevetés során felállított variáns-adatállomány megfelelő helyére beilleszthesse a vizsgált szöveg különböző állapotainak második és harmadik összehasonlítása közben fellelt változatokat. Az URICA erre sem alkalmas.

A textológus számára más típusú programrendszerek alkalmazása is rendkívül hasznos lehet. Az egyezettető programrendszerekkel, mint pl. a Text Cruncher-rel,¹³ betűrendes vagy fordított sorrendű szójegyzéket lehet összeállítani a szöveg összes szavából. A Text Cruncher-rel gyorsan kikereshetők a szöveggörnyezetükbe illesztett szavak vagy kifejezések, s gyakorisági táblázatokat is felállíthatunk vele. — Ily módon tetszésünk szerint egységesíthetjük egyazon szövegben eltérő helyesírással szereplő szavak írásképét, hiszen a betűrendes mutató az előforduló összes alakot feltárja. Egy szöveg

¹³A Brigham Young University Concordance új neve.

különböző állapotai egyezéseinek az összehasonlítása azon túl, hogy a belőle nyert lexikai információk révén egyes, különösen vitás esetek megoldhatók lesznek, értékes felvilágosításokkal is szolgál az írás folyamatára vonatkozóan. A stemmata iránt érdeklődők a Vincent Dearing és kutatócsoportja által Kaliforniában kifejlesztett programrendszereknek vehetik nagy hasznát.¹⁴ Az adatkezelő programrendszerekkel¹⁵ azokat az információkat lehet tárolni és kezelni, amelyeket a kutatók hagyományosan kicéduláztak. Ma már egyetlen 9 cm átmérőjű hajlékony lemezes adattárolón több ezer cédulányi információ fér el. Ráadásul sokkal gyorsabban lehet hozzáférni ezekhez az információkhoz és rugalmasabban lehet őket felhasználni, mint a cédulákat. A kritikai kiadás összeállításának segédmunkálatai — piszkozattanulmányok, bevezető írás, bibliográfia-összeállítás és így tovább — ekképp jelentős mértékben leegyszerűsödtek.

A számítógép, a kutatás értékes eszköze, igazi, intellektuális szerepébe helyezte vissza a textológust. Azzal, hogy megkönnyíti a feladatát és szigorú önfegyelemre szorítja — hiszen a számítógép nem tűr pontatlanságot —, a gondolkodás szabadságával ajándékozta meg, amit azelőtt a gyakorlati teendők nyomása alatt ritkán engedhetett meg magának. Ha nem tévesztjük szem elől, hogy ez a nagyszerű készülék kizárólag csak a neki feltett kérdésekre válaszol, s hogy ezeket a kérdéseket kritikai állásfoglalásunk határozza meg, a számítógép a textológus számára azzá válik, ami az író számára a tinta és a papír volt: egyfajta fegyelmezettség és esztétika kifejezőeszközévé.

(Fordította: Farkas Ildikó)

¹⁴Vinton A. Dearing: Computer Programs for Construction of Textual Stemmas on Genealogical Principles: the Theoretical Basis of PRELIMOI and ARCHE-TYP, in: La Pratique des ordinateurs dans la critique des textes, 115—120.

¹⁵Rengeteg ilyen van, a legelterjedtebb talán még mindig a DBASE III.

A KIADÓI SZÖVEG SZÜLETÉSE: SZÁMÍTÓGÉP BÁBA-SZEREPBEN

Amint a cím is jelzi, a következőkben nem irodalmi szövegek keletkezéséről, hanem csupán a kiadás céljára történő összeállításokról, valamint magáról e kiadásról lesz szó.

Minden kiadás kiindulópontja egy írás, amely különféle alakban (kézirat, gépelt vagy nyomtatott szöveg formájában) jelenhet meg. Mindezen formák közös ismertetőjegyét a szemantikai azonosság, megkülönböztető jegyét pedig a formai variancia adja. Ebben az értelemben tehát egymás változatai. E varianciákon belül különbséget kell tenni szerzői beavatkozásból származók — a szöveg szerkesztése vagy átnézése során végrehajtott változtatások — és külső tényezőkből eredő varianciák között — ilyen pl. a szöveg megszakadása az áttétele folyamán keletkező tévedések felhalmozódása következtében. A kiadó feladata a varianciák e két válfajának a megkülönböztetése, egyrészt azért, hogy kiküszöbölhesse (ha külső okokra visszavezethető torzulásokról van szó), másrészt azért, hogy ilyen vagy olyan kelléktárral közreadhassa őket (a szerző által végrehajtott átalakítások esetében).

Innen mindenfajta kritikai kiadás kettős arculata: egy külső variánsaitól megtisztított szöveg közreadása (amelyek egyébként bizonyos esetekben, amennyiben jelentéssel bírnak a könyv történetében, meg is jelennének a jegyzetapparátusban), illetve a szerzőtől származó varianciáknak és egymásra rétegződésük rendszerének a rekonstruálása. A rendelkezésre álló forrásanyagok jellegétől és a választott kiadástípustól függően e két aspektus egyike vagy másika fog nagyobb súllyal a latba esni. Mindemellett a kiadások mindig két részre, a szövegre és a jegyzetapparátusra tagolódnak, mely utóbbi maga is továbbosztható az összes ismert alcsoportjaira.

Az utóbbi időben mind a kiadók, mind a kritikusok részéről a keletkezési folyamatok rekonstruálása és tanulmányozása iránt megnyilvánuló növekvő érdeklődés egy igen sajátos kiadási forma, a kéziratkiadás megjelenéséhez vezetett. Ez kezdetben igen jellemzően egyetlen forrásanyagra irányul, amely azonban a kidolgozottság több szintjét rejti magában. Az idegen eredetű variánsok azonosítása ettől általában leegyszerűsödik, míg a szerzői változatok elemzése ugyanilyen mértékben bonyolultabbá válik. E változatoknak egyes teremtési eljárásokkal való összefüggése az írásfolyamat tér- és időbeli ki-

terjedésének tanulmányozását igényli, ami igen összetett megkülönböztető kritikai apparátus felállítását vonja maga után.

A korszerű kritikai kiadás azonban, úgy tűnik, egyre inkább túllép e két alapaspektuson, a szöveg összeállításán és létrehozásának az elemzésén. Dokumentációval, szövegmagyarázatokkal és jegyzetekkel bővül, melyeknek hozzá kell járulniuk a mű megértéséhez, s melyek manapság részben valódi munkaeszközök, a szöveg új megközelítései előtt utat nyitó szójegyzékek, tárgymutatók, egyezményes szómutatók alakját öltik. A mű jellegétől — szépirodalmi, filozófiai, történeti munka, levelezés —, a kiadástípustól — történeti és kritikai, szakmai, népszerűsítő —, s végül, de nem utolsósorban a rendelkezésre álló forrásanyagok jellegétől függően — egységes vagy változatokat tartalmazó szöveg — a szövegnek maga a felépítése vagy épp ellenkezőleg, az ismeret-apparátus fogja a kiadó munkájának legnagyobb részét kitenni. Ám bármi is legyen a kiadói elképzelés, a számítástechnika minden munkaterületen: a szöveg felépítésénél, a jegyzetapparátus és a magyarázatok összeállításánál, valamint ezek és a szöveg összeillesztésénél egyaránt értékes munkaeszközként jön számításba.

Az elején azért nem árt emlékeztetni arra, hogy a szövegkiadás az igen régi hagyományokkal rendelkező filológiai diszciplínák egyike. Évszázadokon át — ha az európai humanizmus kezdeteit vesszük alapul —, sőt évezredekken keresztül — ha az alexandriai grammatikusok aranykoráig nyúlunk vissza — fejlődött töretlenül és tökéletesítette módszereit. Ami annyit tesz, hogy a számítógép felbukkanása sem forgathatja fel őket egyik napról a másikra. S még ennél is lényegesebb hangsúlyozni, hogy a szövegkiadás történeti és kritikai eljárás folyamánya, s magját: a tényleges adatok elemző értékelését matematikai modellel szimulálni lehetetlen. Fontos, hogy a kiadó tudatosítsa magában ezeket a lényegbevágó tényeket, épp azért, hogy érdemlegesen használhassa fel mindazokat az új lehetőségeket, melyekkel a számítástechnikának köszönhetően rendelkezik, s melyek köre rohamosan bővül.

A számítástechnikában különbséget szokás tenni információfeldolgozás és adatkezelés között. Az első esetében a számítógép a feltárás és az elemzés potenciális eszköze. A nyelvészetben például a nyelv mint olyan, interpretálandó információnak minősül. Egy ilyen elemzés eredménye interpretatív argumentációként jelentkezik, mely a vizsgált szöveghez viszonyítva önálló szöveget alkot.

A szövegkiadás esetében viszont adatkezeléssel van dolgunk, amennyiben nem a nyelvi funkciók, hanem sajátos megfogalmazások alkotják a művetnek a tárgyát és az eredményét egyszerre (a szöveg összeállítását). A számítógép

itt már nem a megismerés (lehetséges vagy tényleges) eszközeként, hanem olyan technikai eszközként lép be, amelynek segítségével munkánk hatékonysága és minősége jelentős mértékben javulhat. A számítógépes adatkezelés először is a kiadó által végrehajtott műveletsorok strukturálását teszi lehetővé. A számítógépes program analitikai lehetőségei ugyanakkor arra is felhasználhatók, hogy az adatkezelést a lehető legjobban a feldolgozott szövegek jellegéhez és sajátosságaihoz igazítsuk.

A modern elektronikai ipar kínálta eszközöket e megjegyzések fényében kell szemügyre venni. Mindenki ismeri az úgynevezett "szövegszerkesztő" gépeket, melyek alkalmazása irodákban, szerkesztőségekben, kiadóknál és nyomdákban egyre terjed. Azt hihetnők, hogy könnyen hozzáférhető gépeken lehetővé teszik az imént említett adatkezelői műveletek végrehajtását. Ez nem teljesen téves elképzelés, ámde hiba lenne arra következtetni belőle, hogy az efféle berendezés feleslegessé teszi a számítógépeket a szövegkiadásban, és még kevésbé arra, hogy a jelenleg rendelkezésre álló programok — a "software"-ek — valamennyi kiadói probléma megoldására alkalmasak. A tudományos szövegkiadás adatkezelői igényei, s szerencsére lehetőségei is, messze meghaladják a szövegszerkesztő programok teljesítőképességét. Ez utóbbiak egy szöveg rögzítésére és formába öntésére valók. A tudományos szövegkiadás ezzel szemben egy szöveg elemeinek és struktúráinak sokkal összetettebb elemzését követeli meg. A felhasználó és a gép közti úgynevezett interaktív (a kérdésés és a programozás lehetőségeit megsokszorozó) viszony lehetőségét, valamint az eredményeknek a képi megjelenítését igényli, miként a reklámszlogen is hirdeti: "What You See is What You Get". Az irodagépek képernyői nem felelnek meg ennek a követelménynek. A tudományos szövegkiadás szükségleteinek kielégítésére a számítástechnikának lehetővé kell tennie átfogó adatkezelő rendszer kiépítését, amely olykor hosszú és bonyolult műveletsorok sorozatának a rögzítésére, ezen műveletek automatizálására és lefutásuk ellenőrzésére, valamint az eredmény képi megjelenítésére egyaránt képes. A számítógépnek ezen felül a már felépített szöveget biztosítania kell mindenféle szöveg-, betű- vagy jelmódosulás eshetősége ellen is, hogy a szövegszerkesztés során előforduló megmásítás minden veszélye elháruljon.

Minden kiadói tevékenység alapeljárása az összehasonlítás: szövegváltozatok összehasonlítása egymással, tematikus vagy nyelvi mutatók egybevetése. Elég csak annyit mondani, hogy ma még híjával vagyunk hatékony összehasonlító programoknak, s máris kitűnik, mennyire távol jár még a számítástechnikai ipar attól, hogy kielégítse a kiadók igényeit. Részemről jelenleg (az egész nemzetközi piacon) csupán egyetlen nagy teljesítményű programrendszer-

ről tudok, amely képes egy szöveg számos és terjedelmes, egymástól lényegesen eltérő változatának az összehasonlítására, ezt gyorsan, automatikusan végzi el, s a további feldolgozásra alkalmas adatokat szolgáltat.

A kritikai kiadás rendszerint meglehetősen terjedelmes szövegekkel dolgozik. Nekem alkalmam volt felhasználni a számítástechnikát James Joyce Ulyssesének, ennek a modern kiadásokban mintegy 1000 oldalra és 265 000 szóra rúgó szövegnek a kiadásakor. Öt formában (öt egymás utáni változatban) kellett a memóriába táplálni. A megbonthatatlan egységek, melyeket következőképp egyazon szekvencián belül kellett összehasonlítani egymással, a legkevesebb 600 és a legtöbb mintegy 5000 sort számláló fejezetek voltak. Egy ilyen nagyságrendű munka kellőképp érzékelteti, hogy automatikus és nagy teljesítményű összehasonlító rendszer segítségével nélkül képtelenség lenne hozzáfogni.

Ettől a tapasztalattól indítva vettem részt egy Collatio névre keresztelt személyi számítógépes interaktív programnak a kidolgozásában, amelyet egy fiatal, jelenleg a tübingeni számítástechnikai központban dolgozó nyelvész írt. A Collatio automatikusan hajt végre mindenféle összehasonlítási műveletet; minden egyes, szintaktikai-, központozási- vagy betűvariáns megjelenik a képernyőn. Ezen a ponton tehát a kiadó döntésére van szükség. Ez a megegyezés még a viszonylag rövid és négy változatnál nem többől álló szövegeknél is több órák munkára kényszerít. Az URICA program, melyről Andrew Olivertől hallottunk, úgy tűnik, hasonló felépítésű. Ez a két szellemi termék kétségtelenül komoly előnyökkel kecsegteti a mikroinformatika felhasználóit, hiszen az összevetés tetemes részét átvállalja, az emberi közreműködés miatt azonban tévedésektől sem mentes. Másrészt, mint már jeleztem, az interaktív eljárások még túl sok időt vesznek igénybe, s egyhangú és mindig egyformán ismétlődő műveleteikkel kimerítik a felhasználót, minek folytán csak egyszerűbb esetekben használhatók.

Egyébiránt ha a beruházás és a teljesítmény viszonyát tekintjük, a számítógép felhasználása a kifizetődés szempontjából indokolatlan lenne, ha csak egyetlen művelettípus végrehajtására vennénk igénybe. Ez magyarázza azokat a kísérleteket, amelyek az összevetési műveleteken túl különféle műveletek egymáshoz illesztése problémájának a megoldására, a számítástechnikai szakszargonban interface-nek (hozzáférésnek) nevezett csatlakozások létrehozására irányulnak. Felfigyeltem arra, hogy e témában Andrew Oliver feltételes módú megfogalmazásokra szorítkozik: "lehetne", "lehetővé kellene válnia", "elméletileg elképzelhető, gyakorlati alkalmazása azonban még nem". Azok a fejlesztések, amelyekre ő gondol, alapvetően analitikus jellegűek:

egyezményes szömutatók, variáns-osztályozások, stilisztikai elemzések, stemma-ágrajz, egyszóval nyelvészeti információ különféle feldolgozásai. Kétségtelen, hogy a számítógéppel segített kiadási munka nyersanyagot szolgáltathat effajta vizsgálatokhoz, sőt újabb igazolást is meríthet belőlük. Csakhogy a kiadó elsődleges tiszte egy szöveg összeállítása, s olyan munka létrehozása, amely képes felölelni a szöveget a kialakításában szerepet játszott variációk egész rendszerével egyetemben.

Hogy utoljára visszatérjünk az összevetés kiindulópontjához: legyen szükség kettő, öt, tíz, sőt akár még több változat összehasonlítására, az ésszerűség azt diktálja, hogy egyiküket válasszuk ki alapszövegnek, hogy a többit hozzá viszonyíthassuk. A számítógép először mindig két-két változatot hasonlít össze egymással; ezeknek a kettős egybevetéseknek az eredményeit azután egymáshoz kell viszonyítani, hogy átfogó képet kapjunk a minden szintre kiterjedő összehasonlításról. Az erre épülő kiadási döntések már nem az informatikai elemzés függvényei. A legkülönbélebb tényezőknek, mint pl. a szöveg eredetének, a nyelvi mezőnek, formai jellemzőknek a mérlegelése játszik bele a meghozatalukba. Ám mihelyt meghoztuk ezeket a döntéseket, a kritikai kiadás másik két alpműveletére térünk át: a szöveg összeállítására az összes történetileg hiteles változatának kritikai elemzése útján, valamint a kritikai apparátus felállítására (lehetőleg több, egy-egy speciális problémát tárgyaló részegység-együttes formájában), amelynek rendeltetése a kiválasztott szöveg különböző aspektusainak a megvilágítása.

A számítógép számára a szöveg felépítése és az apparátus elkészítése, a beillesztési, osztályozási és megfelelő formára hozási műveletek ezután már rutineljárások lesznek. A szöveg felépítése abból áll, hogy az alapszövegként kijelölt változatba beilleszti mindazokat a variánsokat, melyekről a kritikai elemzés kimutatta, hogy valóban a kiadandó szöveghez tartoznak. A számítástechnika mentesít bennünket attól, hogy adott listából kiválogatott variánsokat meg kelljen jelenítenünk a képernyőn, ugyanakkor a tévedés kockázatától is megóv, amelyet egy ilyen művelet emberi kézzel való elvégzése magában rejtene. A gép memóriájába beírt szavaknak és jeleknek érintetlenül kell maradniok, sohasem szabad kézzel átírni őket. A döntések, melyek vagy a szöveghez rendelik őket vagy sem, automatikus kódolással valósulnak meg, amellyel mindezen elemek beilleszthetők anélkül, hogy bármikor is a formájukhoz nyúlnánk. Rendelkeznünk kell tehát olyan javítóeljárással (update-tel), amely a nyelvi egységeket nagyságuktól vagy megformálásuktól függetlenül tudja át- és behelyezni, úgyhogy szükség esetén egész oldalak szintjén tud működni.

Az alapszövegbe be nem illesztett szövegvariánsok fogják a szövegapparátus anyagát alkotni. Osztályozni, és a szöveg oldalaira, soraira és szavaira utaló hivatkozással kell ellátni őket. Ezek lesznek a szöveg lemmái (vezérszavai), amelyekre a variánsokat vonatkoztatjuk, s amelyekkel az olvasó emezeket összevetheti. Az osztályozásokat, szövegutalásokat, a lemmák kivonatolását és az utalójelzeteket automatikus eljárásokkal lehet számítógépen generálni. Ugyancsak a számítógép hozza a szövegapparátust a megjelenítési formátumra, de — ezt nem lehet eléggé hangsúlyozni! — a szavak vagy a jelek bármiféle módosítása nélkül.

Amit az imént a számítógép által végrehajtott különböző kiadási műveletek láncolataként írtam le, egyáltalán nem utópisztikus elképzelés, hanem valóságosan létező informatikai rendszerséma, amelyet az Ulysses kiadásához módomban volt felhasználni. Ezek az eszközök, melyek a tudományos szövegkiadás megszületésénél segédkeznek, teljesen elérhetők a számunkra, hála kiváltképp a közel húsz évi kutatómunka gyümölcseként a Tübingeni Egyetem humán tudományok számítástechnikai központjában kifejlesztett TUSTEP programnak. Hadd emeljem ezt ki külön is, hiszen a mikroinformatika rohamos terjedése szükségletet teremt a már hozzáférhető teljesítmények ismeretére — miközben persze új felfedezésekre is sarkall. A TUSTEP program által végrehajtott műveletek sémája egyébként hajszálpontosan utánozza az emberi kiadó műveletsmáját, az ekként felépített kiadás anyagi megjelenése pedig megegyezik a hagyományos kiadásokéval. Változások csupán a kiadói műhelymunkában, mintegy a kulisszák mögött történtek, mindazonáltal jelentősen módosították munkánk némely aspektusát.

Ezt talán az Ulysses példájával szemléltethetném, amely már több fellelt probléma próbapadjául szolgált. Nemrégiben még feltétlenül a szerzői kéziratot vették volna referenciaszövegül. Mi azonban paradox módon a fordított eljárás mellett döntöttünk, tudniillik a biztosan leghibásabb, ámde legteljesebb változatból indultunk ki. Ez a változat adta az építmény vázát, amit azután pincétől a padlásig, tégláról téglára restauráltunk: a központozástól, a betűktől kezdve a szótagokon, szavakon keresztül egészen a mondatokig és bekezdésekig; valamennyi hibás elemet másikra cseréltük ki, arra, amelyet a kritikai vizsgálat végén megtartottunk, ezeket az elemeket pedig automatikusan illesztettük be a helyükre, mindannyiszor ellátva őket a keletkezési folyamatbeli eredetük jelzetével. A számítástechnika alkalmazása nélkül esztelen vállalkozás lett volna ez, ugyanis menthetetlenül a hordszerkezet újabb torzulásával járt volna. A számítógép jóvoltából viszont az újjáépítés munkája nem fenyegetett az alapanyag minőségromlásával.

Rendkívül figyelemreméltó gondolatot fogalmazott meg Roger Laufer akkor, amikor felvetette, hogy a számítógép közreműködésével megszerkesztett kiadás végeredménye ezentúl ne nyomtatott munka legyen. Elképzelése az — egyelőre csupán az anticipáció szintjén —, hogy egy mű teremtési folyamata megjelenhessen a képernyőn. Az automatikus adatbevitel, legalábbis potenciálisan, valóban magában hordja a megírás ábrázolásának lehetőségét. Elég a C.N.R.S. ITEM-ben (Országos Tudományos Kutatási Központ Kézirat-kutató intézetében) Jean-Louis Lebrave által szerzői kéziratok genetikusan elemzéséhez kidolgozott programokra gondolni. Egyelőre még nem tulajdonképpeni kiadási eljárásokról van szó. Ámde jövőbeni lehetőségeik épp abban rejlenek, amik jelenlegi hiányosságaik. Megalkotásukkal kapcsolat létesül adatkezelési logika és információfeldolgozási logika között. S nem véletlen, hogy ezt a kapcsolatot épp egy nyelvész hozta létre. Az írásfolyamat leírására ezek a programok a "genetikusan szubsztitúció"-nak a "nyelvészeti szubsztitúció"-val analóg fogalmát használják fel. Az írásfolyamatoknak az irodalmi kéziratokon keresztül történő elemzése egy, a számítógép segítségével folyó kiadó szövegelemzésének felel meg. A tárgy mindkét esetben egy kétdimenziójú felületen testet öltő, írás- és javításfolyamatból származó íráskép. A teendő pedig ezen írásra térbeli jellemzőinek (felül vagy alul, előtte vagy utána) az értelmezése abból a célból, hogy megértsük lefolyásukat a megíráskor. Ez az elsődleges elemzés mindenféle számítástechnikai feldolgozást megelőz. Az utóbbi csupán az eredmények olvashatóvá tétele végett lép be: a megírás szakaszait "lépcsőzetes" írásképpel érzékelteti, amely a műveletek egymásutánosságát és egymásbaágyazódását a soroknak a baloldali margótól kezdődő eltolásával teszi láthatóvá. A számítógép jóvoltából szubsztitúciós szótárral is rendelkezhetünk, amely automatikusan kiemeli az összes olyan szót, amelyek ilyen (helyettesítési) viszonyban álltak egymással. E behelyettesítéseket szintagmatikusan is, vagyis az egymást követő megfogalmazások kontextusában is meg lehet jeleníteni. A számítógép ily módon a megírást megszóvegezési folyamatként szimulálja, s talán ez az első lépés a szövegnek a képernyőn való dinamikus ábrázolása felé, ahogy azt Roger Laufer elképzei. Jean-Louis Lebrave programjai ugyanakkor lehetőséget nyújtanak a szövegadat-bevitel műveleteinek a nyelvészeti információ-elemzés műveleteivel való összecsatlakoztatására.

Miután részletesen kitértem a szövegkiadás és a kéziratkiadás informatizálásának problémáira, néhány rövid megjegyzésre szorítkoznék a kritikai kiadásban a felhasználó számára rejlő lehetőségekről. Az eszközök, amelyeket egy mű tanulmányozásához a használó rendelkezésére bocsát, kétfélek: az el-

sők közvetlenül a szövegre vonatkoznak, a második csoportba tartozók önállóan fordulnak elő. Az elsők közt szerepelnek a tárgy- és névmutatók, egyezményes szómutatók és szójegyzékek, melyek betűrendben (vagy fordítva) utalhatnak a szöveg szavaira kulcsszó-rendszer vagy kiválasztott nevek (ill. témák) alapján. A számítástechnikát köztudomásúlag a tárgy- és névmutatók, ill. egyezményes szómutatók összeállításánál alkalmazták a legkorábban a szöveg területén. A számítógép jóvoltából ma már minden feldolgozott szöveghez automatikusan a rendelkezésünkre állnak s mostantól fogva mindenfajta számítástechnikai feldolgozás melléktermékének számítanak. Csakhogy az egyezményes szómutatók továbbra is a szöveg töredékeire korlátozódnak (egy szó előfordulási kontextusát adják meg); a mennyiségi elemzést tűzték ki elsődleges célul, s a szövegfolyamatok átfogó elemzésébe nem illeszthetők be.

A jegyzetek és magyarázatok ezzel szemben a kiadott mű szövegétől világosan elkülönülő szövegekként jelennek meg. A számítástechnika alkalmazása ezen a területen van a legjobban lemaradva. A szövegszerkesztő gépeknek elengedőnek kellene lenniük a megszerkesztésükhöz, de elképzelhető lenne adatbankokat is hozzájuk csatlakoztatni, amelyek automatikusan biztosítanák az utalások folytonosságát (pl. jegyzetekre utaló jelek).

Ezen műveletek összességének végeredménye olyan kritikai kiadás, mely külalakjában mit sem változott. Ugyanúgy bizonyos számú részegységből: a szövegből és az (alcsoportokra tagolódó) kritikai apparátusból áll, amelyek egyszerre párhuzamosan és folytatólagosan jelennek meg az olvasó előtt. Az alapjukul szolgáló előkészítő munkálatok informatizációja ma már olyan programokat igényel, amelyek messze meghaladják a kereskedelmi forgalomban lévő gépek teljesítőképességét, legyen szó akár interaktív rendszerekről, akár — még inkább — a desk top publishing céljaira leegyszerűsített készülékekről. Márpedig a kiadások tudományos vezetőinek a tapasztalata azt mutatja, hogy az effajta munkák előállítására sokkal bonyolultabbá vált, mióta a nyomdák automatizált gépekre és elektronikus irányításra álltak át. A nyomdagépeknél még várunk kell a nagy teljesítményű és szabvány berendezések kifejlesztésére, amelyek a TUSTEP program mintájára képessé tesznek a szöveg különböző alkotórészei: az alapszöveg, az apparátus, a jegyzetek, a mutatók stb. párhuzamos, ugyanakkor folytonos módon történő előállításának a vezérlésére.

(Fordította: Farkas Ildikó)

AZ ULYSSES MINT POSZTMODERN SZÖVEG: A GABLER-FÉLE KIADÁS

A tudomány minden ágában vannak bizonyos művek, amelyek szinte már megjelenésük pillanatában korszakalkotó jelentőségűek. A modern szövegkritikai munkák néhány alapvető mű vonzásterében bontakoznak ki. Ezek eleinte ókori szövegek vizsgálatai voltak: Wolf Prolegomena ad Homerum (1795) című műve, Eichhorntól az Einleitung in das Alte Testament (1780–83), Lachmann Lucretius-kiadása (1850). A XIX. század végén és a XX. század elején a modern nemzeti irodalmakkal foglalkozó tudósok fokozatosan ráébredtek a klasszika-filológusok és a bibliai szövegmagyarázók által kifejlesztett textológiai tudományok jelentőségére. Lachmann neve ismét alapvető fontosságú, különösen a Nibelungenliedről írott munkája kapcsán.¹ A nemzeti nyelvű irodalmak rendszeres szövegkritikai vizsgálatai a középkori szövegekkel kezdődtek, és a legmagasabb szintet Joseph Bédier a Lai de L'Ombre-ról szóló művében érték el.²

A modern angol filológia azonban a századunk elején végzett Erzsébet-kori szövegtanulmányokban gyökerezik. Itt az alapmű egy rövid, de nagyhatású tanulmány, W. W. Greg híres "Rationale of Copy-Text" (Az alapszöveg elrendszere) című írása.³ Minden angol nyelvű szöveggel foglalkozó kritikai kiadásnak meg kell birkóznia Greg tanulmányával. Fredson Bowers és az ő nyomá-

*Jerome J. McGann a California Institute of Technology Bölcsészettudományi Karán, Doris és Henry Dreyfuss professzor. Criticism, Summer, 1985, XXVII. kötet, 3. szám, 283–306. Copyright © 1985, Wayne State University Press, Detroit, Michigan 48202.

¹Ld. Lachmann: Zwanzig alte Lieder von der Nibelungen (1840) c. művének tárgyalását Peter F. Ganz: "Lachmann as an Editor of Middle High German Texts" (Lachmann mint a közép-felnémet szövegek kiadója) c. művében. In: Probleme Mittelalterlicher Überlieferung und Textkritik, ed. Peter F. Ganz és Werner Schröder (Berlin, 1968), 12–30., és Lee Patterson: The Logic of Textual Criticism and the way of Genius... (A szövegkritika logikája és a zseni útja...). In: Textual Criticism and Literary Interpretation, ed. Jerome J. McGann, Chicago, 1985, különösen a 82–84.

²Joseph Bédier: "La tradition manuscrite du Lai de L'Ombre". in: Romania, 54 (1928), 161–96., 321–56.

³W. W. Greg: The Rationale of Copy-Text (Az alapszöveg elrendszere), Studies in Bibliography, 1950–51, 19–36. Greg kijelentése kiemelkedő jelentőségű az "Új Bibliográfia" (New Bibliography)-ként ismert mozgalom szempontjából, amelyről bővebben ld. F. P. Wilson: "Shakespeare and the 'New Bibliography'" (Shakespeare és az 'Új Bibliográfia'), The Bibliographical Society 1892–1942: Studies in Retrospect, ed. F. C. Francis, London, 1945, 76–135.

ban járó számos kitűnő tudós műve mind Greg esszéjének (gyakorlati szerkesztői értelemben vett) jelentését vizsgáló tudós elmélkedés.

Az angol szövegkritikai tanulmányok még két további eseményét kell megemlítenünk, mielőtt rátérnénk Joyce Ulysses-ének Gabler-féle új kiadására.⁴ Az első Kane és Donaldson munkája, Langland Piers Plowman című művének kritikai kiadása, a második pedig az elmúlt tíz-tizenöt év során a Shakespeare-rel foglalkozó textológiai tanulmányok területén lassan kibontakozó forradalom.⁵ Mindkét esetben komoly elméleti kifogások merültek fel bizonyos általánosan elfogadott kiadói és szövegkritikai nézetekkel szemben. Langland és Shakespeare tanulmányozása mindennél élesebben és kritikusabban fordította a figyelmet a hagyományos textológiai módszerek felé.

Így Gabler Ulysses-kiadása olyan pillanatban jelenik meg, amikor az angol szövegkritikai tudományok elmélete és gyakorlata igen változékony állapotban van. Ez a körülmény hívja fel a figyelmet a kiadás, hogy úgy mondjam, klimatikus jelentőségére. Ugyanilyen fontos azonban még három tényező. Először is a kiadás a legmesszebbmenőkig kihasználja a komputeres szövegszerkesztés legújabb fejleményeit, amelyek önmagukban véve is forradalmasítják az irodalmi stúdiókat. Másodszor, Gabler egy jellegzetesen modern mű kiadására vállalkozott, egy olyan szöveg kiadására, amelyet akár századunk legfontosabb angol nyelvű irodalmi alkotásának is tekinthetünk. Harmadszor, most, hogy megjelent a James Joyce Archive, valamint a Rosenbach Kézirat faksimile kiadása, a világon bárhol bármilyen Joyce-kutató a legpontosabb és legaprólékosabb részletekig nyomon követheti Gabler munkáját.⁶

Ez a mű még akkor is prima facie fontos lenne, ha mint szövegkiadás rossz volna. Módszereinek, kivitelezésének és archív háttérének alapos tanulmányo-

⁴Ulysses. A Critical and Synoptic Edition (Ulysses. Kritikai és szinoptikus kiadás), előkészítette Hans Walter Gabler, Wolfhard Steppe és Clause Melchior közreműködésével. New York and London, 1984. 3. köt. A kiadás a Garland Publishing Co.-nál jelent meg. A műre vonatkozó további utalásokat a tanulmány szövegében, zárójelben adjuk meg.

⁵Ld. Piers Plowman: The B Version (Piers Plowman: A B változat), ed. George Kane és E. Talbot Donaldson, London, 1975, valamint ennek jelentőségéről Patterson mélyreható értekezését az 1. jegyzetben idézett tanulmányban. A Shakespeare-szövegkritika forradalmához a legjobb egykötetes bevezetés minden bizonnyal a The Division of the Kingdoms. Shakespeare's Two Versions of King Lear (A királyságok felosztása. Shakespeare két Lear király-változata), ed. Gary Taylor és Michael Warren, Oxford, 1983.

⁶Ulysses. A Facsimile of the Manuscript (Ulysses. A kézirat faksimile kiadása); Kritikai bevezető: Harry Levin; Bibliográfiai előszó: Clive Driver. New York, London és Philadelphia, 1975. 3 köt.; The James Joyce Archive (A James Joyce Archivum), ed. Michael Groden et al., New York, 1977–79, 63. köt.

zása fogja csak kimutatni, milyen jó és körültekintő munkát végzett Gabler.⁷ Mindezek alapján ezt a három kötetet kötelező olvasmánnyá kellene tenni minden angol irodalommal foglalkozó tudós számára. És itt nemcsak textológusokra és kiadókra-szerkesztőkre gondolok. Ez a kiadás a kritika és hermeneutika területét mostanában előzőnlő elméleti munkák mindegyikénél világosabban és gyakorlatiasabban veti fel az összes lényeges kérdést, amely a posztmodern korszakban az irodalmi műalkotást olyan termékeny válságba sodorta. Jelen tanulmányomban arra szorítokozom, hogy a kiadás általános módszertani jelentőségét közvetlen történeti összefüggéseiben tárjam fel.

Kiváló tudósok méltatták már ezt a kiadást széles körben, általánosan ismert kiváló irodalmi folyóiratokban, mint például a The New York Review of Books és a The Times Literary Supplement (TLS) és így tovább. Nem meglepő, hogy záporoztak a dicsérő szavak. Még a tágabb olvasóközönség is tudta, hogy az Ulysses eddig elfogadott szövegei — amelyeket a könyvesboltokban látunk és az iskolában használunk — romlottak és több szempontból megbízhatatlannak. Ebből kiindulva azt hihetnénk, hogy a Gabler-féle Ulysses a régóta ismert mű gondosan sajtó alá rendezett, javított változata. De nem egészen így áll a dolog. A Gabler-féle kiadás nem tekinthető Joyce Ulyssesének most első ízben hibák és szövegromlások nélkül közreadott szövegének. Gabler maga is kijelenti, hogy nem "a mű eddig elfogadott szövegének javított kiadása" volt a célja (Utószó, 1895. l.). Éppen ellenkezőleg, az ő Ulyssese "ideális" vagy "kritikai" szöveg, ahogy ő (felváltva) nevezi.

Miközben lefekteti kiadásának általános alapelveit, Gabler megjegyzi:

Az Ulysses alkotási folyamata a publikálás felé irányult. A jegyzetektől és vázlatoktól kiindulva az utolsó piszkozat, a tisztázat, a gépelt kézirat és ez utóbbinak, illetve a többszörös korrektúráknak alapos átdolgozásán át jutott el az 1922. februári első kiadás csúcspontjáiig. Az első kiadás áll legközelebb ahhoz, amit Joyce az Ulysses közlésre szánt szövegeként elképzelt. Mégsem úgy jelenik meg benne a szöveg, ahogy azt Joyce megírta. (1891. l.)

Gabler szándéka nem a szokásos kiadói cél: azt nyújtani, amit "Joyce az Ulysses közlésre szánt szövegeként elképzelt". Az ő célja inkább az, hogy úgy jelenjen meg "a szöveg, ahogy azt Joyce megírta". Ennélfogva "e kiadás újító vonása" Gabler szerint az, hogy "a javított folyamatos kézíratszöveget szinoptikusan mutatja be egy olyan jelzésrendszer segítségével, amely lehe-

⁷A kiadás technikai vonatkozásairól nemrégiben fontos értékelés volt hallható John Kidd előadásában a Society for Textual Scholarship (Szövegkritikai Társaság) gyűlésén (1985 áprilisában) New York-ban: *Errors of Execution in the 1984 Ulysses* (Az 1984-es Ulysses kivitelezési tévedései) címmel. A szakemberek még ezután fogják csak teljességében feltárni a Kidd előadása nyomán felmerült kritikai lehetőségeket.

tővé teszi, hogy a szöveg fejlődésének rétegeit elemezzük" (1903. 1.). Vagyis Gabler olyan Ulysses-szöveget bocsát közre, amelyben folytatólagos olvasással követhetjük nyomon az Ulysses alkotási folyamatát úgy, ahogy az az írás és újraírás során valóban lezajlott.

Gabler úgy rendezte el az anyagot a kötetekben, hogy a páros oldalakon folytatólagosan fut a szinoptikus folyamatos kézíratszöveg, míg az "olvasói szöveg" szemben, a páratlan oldalakon jelenik meg. Ez utóbbit Gabler "az alkotási folyamat legmagasabb szintjét elért, javított folyamatos kézíratszövegnek" nevezi (1901. 1.). Minden kötet elején ott áll a kiadásban használt jelek magyarázatokkal ellátott jegyzéke, a harmadik kötet végén pedig 34 oldalnyi Szövegkritikai jegyzet található, ahol Gabler különféle kritikus pontokat tárgyal, valamint egy 99 oldalas Történeti egybevetés és egy 52 oldalas Utószó, amelyben nagy részletességgel tárul elének a kiadás célja és módszerei.

A kiadás jellegét tömören példázza a Történeti egybevetés, amely ebben az esetben "az Ulysses új olvasói szövege és néhány korábban nyomtatásban megjelent változata közötti eltérések jegyzéke" (1904. 1.). Ez a néhány korábban nyomtatásban megjelent változat valójában az 1922-es első kiadástól az 1961-es Random House-féle szövegig megjelent összes fontos Ulysses-kiadást magában foglalja. Külön figyelmet érdemel, hogy az 1922-es (első kiadásbeli) változatokat a Történeti Egybevetés tárgyalja, nem pedig a szinoptikus szöveg vagy egy apparatus criticus. Ez azt mutatja, hogy Gabler szemében az első kiadás prima facie inkább a szöveg "romlásának teljes történetéhez" adalék (1905. 1.), semmint jelentős, ha nem alapvető fontosságú hiteles szöveg. Ahogy Gabler fogalmaz: "a jelen /Gabler-féle/ kiadás és az eddig elfogadott szöveg közötti különbségeket definíciószerűen úgy tekintem, mint a mű most kritikailag megállapított szövegének első és minden további kiadásától való eltéréseket; ennél fogva a történeti egybevetések jegyzékében tárgyalom őket a megfelelő adatokkal együtt" (1898. 1.).

Végső fokon ennek a kiadásnak a rendezőelve egyfelől egy bizonyos alapszöveg-elmélet, másfelől egy konkrét döntés az Ulysses "alkotási folyamatára" (1894. 1.) vonatkozólag. Mivel ez utóbbi az egyszerűbb eset, erre térek rá elsőként.

Az Ulysses alkotási folyamatát Gabler két szakaszra bontja. Az első szakasz, amely az összes kézírásos dokumentumot tartalmazza, a legkorábbi vázlatoktól a legkésőbbi kézírásos példányokig követi a szöveg történetét. Ide tartoznak a feltételezések alapján rekonstruált "elveszett" dokumentumok, különösen a 4–9., 11. és 13–14. epizód úgynevezett "utolsó piszkozatai".

Gabler szerint az elveszett utolsó piszkozatok ezekben az esetekben helyenként az alkotási folyamat magasabb szintjét képviselik, mint a Rosenbach-kézirat, amely Joyce tisztázatait tartalmazza. Erre a következtetésre a Rosenbach-kézirat és különféle későbbi (nem kézírásos) dokumentumok közötti összefüggések kritikai elemzése során jut.

Gabler rendszerében ez utóbbiak, vagyis a későbbi (nem kézírásos) dokumentumok alkotják összességükben az alkotási folyamat második szakaszát. Ide tartoznak a gépelt kéziratok (amelyek közül néhány elveszett és egyet sem Joyce maga gépelt), a különféle korrektúrák, és végül — "az alkotási folyamat legmagasabb szintje" (1894. l.) — az első kiadás. A kritikai szöveg megállapításában nyilvánvalóan más anyagok is fontos szerepet kapnak — a Little Review és az Egoist lenyomatai, a könyv megjelenését követő hibajegyzékek, javítások és így tovább. Gabler szerint azonban ezek az anyagok a mű alkotási folyamatának fővonalán kívül esnek, és így csak másodlagos hatással vannak a kritikai kiadás kialakítására. Természetesen Gabler számos olvasatot beolvasztott a kritikai kiadás szövegébe ezekből a forrásokból is, de ez a tény nem befolyásolja státusukat a mű "alkotási folyamata" szempontjából.

Gabler még egy fontos különbségre hívja fel a figyelmet: megkülönbözteti az alkotás dokumentumait a hagyományozás dokumentumaitól. Az első esetben "a szöveget teljesen hitelesnek fogadjuk el, hacsak be nem bizonyul, hogy hibás", a második esetben viszont "a szöveget potenciálisan hibásnak vesszük, hacsak be nem bizonyul, hogy hiteles" (1892. l.). Ezzel a megkülönböztetéssel Gabler amellettt érvel, hogy Joyce maga a szerzője mindkétféle dokumentumnak, s hogy nem tekinthetünk minden kézírásos szerzői szöveget az "alkotási folyamat" szerves részének. Joyce néha csupán önmaga írnoka, a szöveg hagyományozója, és nem a szöveg alkotója.

Gabler célja tehát "az Ulysses folyamatos kézíratszövegének meghatározása", ezt a szöveget egy szinoptikus kritikai kiadássá kívánja összeállítani, és végül ezt az összeállított szöveget szándékozik az ő "alapszövegének" nevezni. Vagyis összeáll egy folyamatos kézíratszöveg, amely minden kiadói döntés gravitációs központja mint valószínűleg (és leginkább) hiteles szöveg. Ez a szöveg a mű alkotásának (és nem hagyományozásának) legmagasabb szintje. Mivel Gabler a mű alkotási folyamatának szövegét kívánja összeállítani, s mivel az alkotást teljesen elszigetelt és személyes ügynek tekinti, mindig első helyen rangsorolja a kézírásos szerzői szövegeket. A gépelt kéziratok, a korrektúrák és az első kiadás más, pusztán továbbító jellegű erőik beavatkozását is magukon viselik, s ennél fogva az alkotási folyamaton kívül

esnek. Kivételt képeznek ez alól a gépelt kéziratok és a korrektúrák utólagos alkotói változtatásként felfogható egyes részletei.

Ez a teljes eljárás az "alapszöveg" fogalmára vagy elméletére épül, amelyet világosan meg kell értenünk, mivel bizonyos döntő vonásait tekintve eltér a kifejezés szokásos értelmezésétől. Greg óta a kifejezés azt a szöveget jelenti, amelyet a kiadó a legvalószínűbb hiteles szöveggént egy eklektikus vagyis kritikai kiadás alapjául kiválaszt. Vagyis miután a kiadó megvizsgálta a fennmaradt dokumentumokat, amelyekben a szöveg ránk hagyományozódott, kiválaszt közülük egyet — néha több dokumentum kombinációját —, és azt használja alapszöveggént. Az alapszöveg szolgál a majdani kritikai kiadás alapjául is. Elvben a kritikai kiadás az alapszöveg olvasatait fogja átvenni, hacsak más olvasatok — akár más dokumentumokból származnak, akár a kiadó kritikai következtetéseken alapuló eredeti olvasatai — bizonyosan hitelesebbnek nem mutatkoznak. Ebben az alapszöveg-elméletben az utóbbiak gyakorlatilag egyenértékűek bizonyos dokumentumokkal vagy dokumentumcsoportokkal.

Gabler kiadásában az, amit az Ulysses alapszövegének nevez, egyáltalán nem dokumentum vagy dokumentumcsoport; az ő alapszövege "/a szöveg/ fejlődésének ideális állapota, ahogy azt a könyv kiadásának idején az alkotás és átdolgozás nyomon követhető folyamataival elérték" (1892. l.). Gabler alapszövege a "folyamatos kézíratszöveg", ahogy ő nevezi. E kiadás megszületése előtt e szöveg létét eszmeinek, esetleg feltételesnek lehet tekinteni. Lehetséges, sőt valószínű, hogy ez a kézíratszöveg egyáltalán nem is létezett abban a formában, amelyet Gabler kiadása feltételez. Az alapszöveg ezzel a kiadással születik meg. Ez az alapja annak a genetikus szövegnek, amely Gabler kiadásának páros oldalain fut mint "folyamatos kézíratszöveg".

Ez szolgál azután majd a páratlan oldalakon megjelenő "olvasói szöveg" alapjául, s mint ilyen, a Gabler-féle olvasói Ulysses-kiadás "alapszövegének" nevezhető. Gabler nem nevezi annak, és szigorúan véve a kifejezés valójában nem is alkalmazható. Ennek ellenére a szakemberek figyelembe kell veygék e különféle textuális összefüggéseket, ha meg akarják érteni, mit is csinált Gabler ebben a kiadásban.

Olyasmit is hallani lehet, hogy munkájában Gabler a hagyományos értelemben vett alapszöveg igénybevétele nélkül járt el. De nem ez a helyzet. Gabler módszereinek gondos vizsgálata kimutatja, hogy kiadása mind a tizennyolc epizód esetében egy sor alapszövegen alapszik.⁸ Néhol az alapszöveg egyetlen

⁸Egy hozzám írott levelében Gabler azt írja, hogy ezeket a forrásszövegeket vagy alapszövegeket szívesebben nevezné "a folyamatos kézíratszöveg

dokumentum. A legtöbb epizód alapszövege az a különféle kéziratokból összeállított gyűjtemény, amelyet ma Rosenbach Kéziratnak nevezünk. De a 4—9., 11. és 13—14. epizód alapszövegei olyan fennmaradt gépelt kéziratok, amelyek Gabler szerint nem a Rosenbach-tisztázatok alapján készültek, hanem azokkal a kéziratokkal párhuzamosan egy sor (mára elveszett) piszkozatból. Gabler azt állítja, hogy Joyce, miután a mára elveszett piszkozatokból elkészítette a Rosenbach-tisztázatokot, még újabb anyagot dolgozott bele azokba a piszkozatokba. Szerinte ezek a gépelt kéziratok e később átdolgozott és kibővített piszkozatok nyomán készültek. Így azt a szöveget tartalmazzák, amely a legközelebb áll az elveszett javított piszkozathoz — vagyis ahhoz a kézirat-szöveghez, amely az alkotási folyamatot kitevő genetikus sorozat utolsó darabja.

Apró, sőt talán teologikus kérdésnek tűnhet fennakadni egy szakkifejezésen és annak a Gabler-féle kiadásbeli vonatkozásain. De meg fogjuk látni, hogy az alapszöveg kérdése ebben a kiadásban mindent megvilágít, ami e munkában érdekes és fontos.

II.

A Gabler-féle kiadáshoz hasonló teljességgel elképzelhetetlen lett volna a modern korszak előtt. A XIX. századnál korábbi szerzők esetében egyszerűen nem léteztek azok a dokumentumok, amelyeket össze lehet gyűjteni egy olyan genetikus szöveghez, amelyet Gabler kidolgozott. Az általam ismert legkorábbi ehhez fogható példa Byron: A gyaur c. műve, amelyhez hatalmas mennyiségű archív anyagunk van: vázlatok, piszkozatok, tisztázatok, korrektúrák és a szöveg különféle kiadás utáni változatai. Az elmúlt kétszáz év során nemcsak arra történt egyre több erőfeszítés, hogy a korábbi időszakok eltűnt dokumentumait feltárják, hanem arra is, hogy megőrizzék a szövegek kortárs kiadói és sokszorosítói által megjelentetett dokumentumokat. A szövegkritika elméletének fejlődése, mint már említettük, reneszánszát élte ez idő alatt, és a Gabler-féle kiadás is ezen elméleti folyamat továbbélése mellett tanúskodik.

Az alapszöveg elméletét eredetileg azért fejlesztették ki, hogy megbirkózhassanak az olyan kiadói helyzetekkel, ahol bizonyos kulcsfontosságú dokumentumok hiányoznak. Ahogy a kiadók kezdtek olyan — a modern korszakban

---

'gyűjtőszövegei'-nek". Itt én egyszerűen úgy érvelek, hogy azáltal, hogy a folyamatos kézirat-szöveget Gabler az ő "alapszövegének" nevezi, megváltoztatta a kifejezés hagyományos jelentését.

tipikus — helyzetekkel szembekerülni, amelyekben a hagyományozás fő vonalai világosak és viszonylag ellentmondásmentesek, az alapszöveg Greg-féle elmélete enyhe, de fontos változáson ment keresztül. Míg a korábbi művek kritikai kiadásában a szöveg valamilyen (mára elveszett) állapotát próbálták visszaállítani — lehetőleg a létező legkorábbi vagy "eredeti" szöveget —, a modern művek kritikai kiadásának készítői már rendelkeznek azzal az "eredeti" szöveggel, amelyet a másik típusú kiadók megpróbáltak helyreállítani. Ennélfogva a modern művek esetében a kiadók figyelme a kiadást megelőző dokumentumok aprólékos vizsgálata felé fordult, hogy feltárják azt, amit azóta "a szerző végső szándékának" neveztek el. Greg alapszöveg-elméletének ezzel szemben semmi köze a szerzői szándékhoz mint olyanhoz. Az Ulysseshez hasonló művek kiadóinak annyi fennmaradt szerzői anyag áll rendelkezésére, hogy a kiadó egy olyan "genetikus" szöveg kialakítását is elképzelheti, amely a szerzői alkotás valóságos folyamatát tükrözi. Ugyanakkor egy Lucretiusszal foglalkozó kiadó számára a "genetikus" szöveg inkább a szerző halála utáni továbbhagyományozás folyamatát képviseli, mintsem egy kiadás előtti alkotási folyamatot.

Gabler "folyamatos kézirat-szövege" egy olyan szöveg feltételezett rekonstrukciója, amely bemutatja Joyce-ot, amint kidolgozza azt, amit Gabler Joyce végső szerzői céljának látszik tekinteni. Gabler szerint "akkor vehetjük úgy, hogy a szöveg elérte fejlődésének végső pontját, amikor a szerző utoljára írja le teljes egészében és hibátlanul saját kezűleg" (1901. 1.). Mivel az összes vonatkozó szerzői kézirat nem áll rendelkezésre, a kiadónak kritikusan újra kell alkotnia a hiányzó kéziratokat és azok olvasatait. Ha a szinoptikus "folyamatos kézirat-szöveget" sikerült összeállítani és kritikai szempontok szerint sajtó alá rendezni, előállítható az olvasói szöveg. Ez utóbbi állítja helyre (inkább teljes formájában, mintsem genetikusán) "a szerző végső szándékának" megfelelő szöveget.

Ha fel akarjuk mérni Gabler eredményeinek jelentőségét, fel kell ismerünk, hogy nem volt szükség szerű, hogy ebben az irányban induljon el. Azt is kitűzhetné volna céljául, hogy az 1922-es eredeti kiadás javított kritikai kiadását készíti el. Hugh Kenner ebből a szempontból félreérti a helyzetet a kiadásról szóló érdekes és egyébként nagyszerű ismertetésében:

A hagyományozás bonyolult történetének ismeretében értelmetlen dolog arra gondolni, hogy kiindulunk egy fennmaradt dokumentumból, és "kijavítjuk". Már történtek erőfeszítések ebben az irányban, és az lett az eredmény, hogy az összes rendelkezésre álló szöveg körülbelül ugyanannyi tévedést tartalmaz, mivel minden egyes javítás ára egy újabb hiba. Az új kiadás módszere ezzel szemben az volt, hogy úgy építette fel a szöveget, ahogy az eredetileg

is felépült, és így egy olyan végleges változatot hozott létre, amely 1922-ben is megszülethetett volna, ha senki semmilyen hibát nem követ el. (TLS, 1984. július 13., 771. l.)

Először is a Gabler-féle kiadás nem az a "végleges változat...", amely 1922-ben is megszülethetett volna, ha senki semmilyen hibát nem követ el". A Gabler-kiadás több mint ötezer alkalommal tér el az 1922-es szövegtől, de az 1922-es szöveg nem tartalmaz több mint ötezer hibát; a hibák száma meg sem közelíti ezt a mennyiséget.⁹ Az első kiadásban legfeljebb néhány száz hiba található, és ezek legnagyobb része is viszonylag jelentéktelen.

Másodsor, az eredeti kiadás javított változatának megjelentetése bőven belefér egy kritikai kiadás lehetséges céljai közé. "A hagyományozás bonyolult története" nemhogy akadályozná, hanem megkönnyíti a feladat megoldását, mivel ez a történet ott található leírva a ránk maradt hatalmas dokumentációs anyagban. Az, hogy az 1922-től Gablerig létrejött kiadások a szöveg javításaihoz újabb hibákat keverték, csak a javítások rendszertelen (és gondatlan) voltát bizonyítja. Egy lelkiismeretes kritikai kiadás ki tudná dolgozni — és ki is kellene dolgoznia — az 1922-es kiadás teljesen átjavított változatát. Ami lényegesen különbözne a Gabler-féle kiadástól.¹⁰

Gabler nagyon világosan látja a helyzetet. "Az első kiadás áll a legközelebb ahhoz — írja —, amit Joyce az Ulysses szövegeként közlésre szánt." Ha tehát egy kiadó kidolgozná az 1922-es kiadás teljesen és következetesen átjavított változatát, az eredmény nyilvánvalóan az a mű lenne, amelyet Joyce "az Ulysses szövegeként közlésre szánt". Ez a szöveg sokkal több mint négyezer ponton különbözne Gabler szövegétől, bár az eltérések legnagyobb része jelentéktelen volna. Mindazonáltal egy ilyen kiadás az Ulysses "helyes" szövegét képviselné. Vajon ez azt jelenti-e, hogy a Gabler-féle szöveg helytelen?

⁹The Synchrony and Diachrony of Texts: Practice and Theory of the Critical Edition of James Joyce's Ulysses Text 1 (A szövegek szinkron és diakrón vizsgálata: James Joyce Ulysses c. műve kritikai kiadásának elmélete és gyakorlata. 1. szöveg) (1981, megjelent 1984-ben, 305–26.) című fontos cikkében Gabler maga is félrevezető megjegyzést tesz: "az első kiadás szövege" "hemzseg a hagyományozásból származó hibáktól — 2000? 4000? 6000? 8000? Akkor fogjuk csak megtudni, amikor elkészül a /Gabler-féle/ kiadás." (318.)

¹⁰Kenner félreértése, úgy tűnik, ezúttal a Joyce-kutatók széles körében elterjedt. Ld. például Michael Groden: Editing Joyce's 'Ulysses': An International Effort (Joyce 'Ulysses'-ének kiadása nemzetközi összefogással), Scholarly Publishing (1980. október), különösen a 38–39. Gablerrel ellentétben Groden nem látja meg, mit jelent, amikor a kiadók kiválasztanak és felhasználnak egy alapszöveget.

A válasz nem, annál az egyszerű és nyilvánvaló oknál fogva, hogy "az Ulysses szövegének" két különböző felfogásával van dolgunk. Gabler elképzeli Joyce művét, nem pedig helyreállítja. Zseniális kiadói rekonstrukciója során, hogy úgy mondjam, kitalálja Joyce Ulyssesét, azt a művet, amely inkább Joyce az író, semmint Joyce a szerző számára létezett, ha egyáltalán valóban létezett.¹¹ Gabler kiadása nem azt a művet tárja elé, amelyet Joyce közlésre szánt; inkább egy olyan szöveget mutat be, amelyben Joyce-ot munka közben, egyedül láthatjuk, mielőtt olvasói felé fordulna. Ezeket a célokat szem előtt tartva tehát Gabler teljes joggal kijelentheti, hogy a szinoptikus szöveg a kiadás legfontosabb eleme. Az "olvasói szöveg" másodlagos jelentőségű.

Ennélfogva a Gabler-féle kiadás legfontosabb eredménye véleményem szerint nem az, hogy a szövegből eltávolította a felgyülemlett hibákat. A Gabler-kiadás pontosan és konkrétan kimutatta, hogy mit foglalhat magában (s egyúttal azt is, mit nem foglalhat magában) a textuális instabilitás fogalma. Gabler bebizonyította, hogy az Ulyssesnek egy másik szövegváltozata is elképzelhető és konkrétan megvalósítható — egy olyan szöveg, amely nem egyszerűen az addig elfogadott szövegtől eltérő jelentéktelenebb szövegváltozatok óriási tömegét vonultatja fel, hanem teljesen átalakítja azt a módot, ahogy az egész szövegről gondolkodunk. Azzal, hogy a "szinoptikus" szöveget fontosságban az "olvasói" szöveg elé helyezi, Gabler arra kényszerít bennünket, hogy ne úgy gondoljunk az Ulyssesre, mint egy adott, értelmezendő tárgyra (ami az Új Kritika hagyományos álláspontja), sem pedig úgy, mint egy értelmezés terméke (ami az általános poszt-strukturális nézet).¹²

Számos különböző Ulysses kezdi betölteni a kritikai lehetőségek terét. Számuk véges, s bár az idők és a körülmények változásával újak válnak lehetőséggé, mind a szövegek már kialakított és meghatározott konfigurációinak vannak alárendelve. A sok Ulysses közül néhány a felszínen állandóbbnak fog

¹¹Az író és a szerző közötti ilyen megkülönböztetés jellegzetesen posztmodern vonás. A különbség jelentéséhez és tágabb összefüggéseinek megfelelő tárgyalásáról ld. Roland Barthes: From Work to Text (A műtől a szövegig), Michel Foucault: What is an Author? (Mi a szerző?) és Edward Said: The Text, the World, and the Critic (A szöveg, a világ és a kritikus), együtt in: Textual Strategies, Perspectives in Post-Structuralist Criticism, ed. és a bevezetőt írta Josué Harari (Ithaca, 1979).

¹²Ld. Gabler kitűnő elemzését kiadásának elméleti jelentőségéről a The Synchrony and Diachrony of Texts...-ben, i. m. 9. Különösen szembeötlő "elméleti alapállásának" rövid összefoglalása: "az irodalmi mű saját anyagi közegeiben, önnön szövegében vagy szövegeiben tartalmazza a szinkroniát és a diakroniát... a szinkron és diakrón szerkezetek ötvözete alkotja az irodalmi művet fogantatásának, hagyományozásának és kiadásának dokumentumaiban való tényleges jelenlétének totalitásában". (325.)

mutatkozni, mint a többi. Gabler "olvasói szövege" stabilnak látszik, míg "szinoptikus szövege" mintha folyamatban lenne, de e látszat mindössze bizonyos olvasási konvenciók függvénye, amelyeket vagy sikerült elsajátítani, vagy nem. A Gabler-féle kiadás mellékjelei egy mesterséges nyelv nyelvtani szabályai, és nem jelenthetnek komoly nehézséget a fantázia szülte művek olvasóinak, minthogy azok minden esetben valamilyen mesterséges szabályrendszer alapján működnek. Mire megtanuljuk, hogyan "olvassuk" a szinoptikus szöveget úgy, ahogy az olvasói szöveget, már komoly lépéseket tettünk általában a szöveg természetének megismerése felé. Egy ilyen élmény örökre szét kellene foszlassa az irodalmi művek stabilitásának illúzióját, amelyet általában elfogadunk, mivel oly gyakran találkozunk velük az állandóság álarcában.

A stabilitás és instabilitás látszata csak formai viszonylagosság, amint azt a Gabler "szinoptikus" és "olvasói" szövegei közötti összefüggések világosan mutatják. Valójában minden szöveg instabil annyiban, hogy valamennyi változásban van, és (Gabler kifejezésével élve) folyamatos. Ugyanakkor mindegyik rögzített bizonyos igazi, meghatározható korlátok között, és mind sajátosan jellemző formát ölt. Az, hogy a szövegeket mindig újból át kell tekinteni a történelmi nézőpont változásait figyelembe véve, nem változtatja meg a szövegnek mint egyedi jelenségnek státusát. Valószínűleg "vortex"-eknek kellene felfognunk őket, hogy a modernizmus egy metaforájával éljek.

A Gabler-féle kiadás elősegíti, hogy meglássuk a szövegek létrehozását mindig korlátozó formai határokat. Az "olvasói" szövegek mellett létezik egy másik osztály, a "genetikus" szövegeké, s ezeket akár az alkotás, akár a kiadás tükrének tekinthetjük. Gabler nyomán az Ulysses egy egészen más genetikus szövege kezd lelki szemeim előtt kibontakozni: egy olyan szöveg, amely a mű eredeti kiadásának, vagyis nem az eredeti alkotásnak történetét mutatná be — inkább a szerző és nem az író Ulyssesét. Ez lenne az "olvasói szöveg" mögött meghúzódó szinoptikus szöveg, ez szolgálna az "olvasói szöveg" alapjául, amit aztán "az 1922-es kiadás kritikailag javított változatának" neveznénk.¹³

Ugyanakkor Gabler munkája arra is rávilágít, hogy az Ulysses szövegének bármely más elképzelt formája vagy az eddig tárgyalt szöveg változata, vagy

¹³Valójában szerintem ez a "folyamatos kiadói szöveg" (ha szabad így neveznem) kellett volna legyen Gabler saját elméletéből fakadó rekonstrukciós célja. Ld. ismét *The Synchrony and Diachrony of Texts...*, különös tekintettel a következtetésekre, ahol kijelenti, hogy kiadásának "alapfeltevése" az, hogy "a kritikai elemzés és tanulmányozás" tárgya "nem egyedül az író művészetének végterméke, hanem ... a Folyamatban Lévo Mű totalitása" (325.).

a kiadás után történt fordítás eredménye -- mint Bowdler vagy Lamb Shakespeare-meséi. Az instabilitás a szövegben sokféle formát ölthet, de határozott formát tud és kell öltenie. Emellett amikor a szövegekkel mint genetikus képződményekkel foglalkozunk, meg kell értenünk, hogy fogalmilag a szövegnek csak két formája lehetséges: az a szöveg, amelyet alkotnak és az a szöveg, amelyet kiadnak. Hipotetikusán e két formának bármilyen számú megvalósulása elképzelhető, de ez a szám ténylegesen mindig kicsi lesz.

A Gabler-féle kiadás felhívja a figyelmet a modernista írások egy sajátos általános tulajdonságára is: arra, hogy ezek tárgya gyakran maga az írás ténye és folyamata. Wordsworth és Byron óta a költői és prózai művek képlekeny, bizonytalan jellegére gyakran utaltak már, de szinte mindannyiszor homályosan és általánosságban. A Gabler-féle kiadás rámutat, hogy pontosan meg kell határozni, az instabilitásnak milyen formájával van dolgunk. Wordsworth Prelude-je a meghatározhatatlan szöveg egyik gyakran idézett példája, mivel Wordsworth több elkülöníthető, ha nem is végleges változatot hozott létre, amelyek közül bármelyik (vagy egyik sem) jogot formálhat arra, hogy hitelesnek fogadják el. De Wordsworth ezt a művét sosem juttatta el a kiadás fázi-sába -- vagyis sosem látta nyomtatásban. Ebből a szempontból a The Prelude instabilitása egészen más, mint Byrontól A gyaur vagy a Don Juan esete. Ez utóbbi két példában az instabilitás problémája nem az alkotás, hanem a kiadás területén jelentkezik.

Lehetőség nyílik és szükség is van a textuális meghatározatlanság további részletes leírására. Azért említettem A gyaurt és a Don Juant, mert jellemzően példázzák a kiadási meghatározatlanság két különböző típusát. A Don Juan szövegének bizonytalansága nagyrészt Byron és különféle cenzorai harcának következménye. Byron többször és többféle módon járult hozzá, hogy eredeti művét megváltoztassa: hol vonakodva, hol készségesen, hol cselekvőleg, hol szenvedőleg. Mindig a külső nyomásnak megfelelően. Emellett helyenként szándékos változtatások történtek a szövegben az ő tudta nélkül is, és ebbe ő utólag vagy beleegyezett, vagy nem. Végül a Don Juan kalózkadásainak egész jelensége is részét képezi a költemény sajátos kiadási meghatározatlanságának. A költemény kalózkadásban megjelent szövegei a korai kiadásokhoz képest csak kisebb verbális eltéréseket mutatnak, de együtt jelentős -- sőt, a szó több értelmében véve radikális -- lépést jelentenek Byron eposzá-nak egy egészen új szövege felé.¹⁴

¹⁴A Don Juan kalózkadásainak jelentőségéről bővebben ld. Jerome McGann: The Beauty of Inflections (Az elhajlás szépsége), Oxford, 1985, 115–17. l. Ar-

A gyaur esetében más a helyzet. Az ingadozás itt annak a következménye, hogy Byron készséggel megragadja a kiadói közeg nyújtotta lehetőségeket. Ahogy a költemény egymást követő kiadásaira sor került, Byron addig javította és bővítette, míg a mű eredeti hosszának négyszeresére nem nőtt. Ez az eset azt mutatja, hogyan használhatja fel a szerző a kiadói közeget az alkotási folyamat meghosszabbítására — ahogy például Tennyson tette sokszor és sokféleképpen.¹⁵ Ennél is lényegesebb azonban, hogy felhívja a figyelmet arra, hogy egy műnek számos hitelesített változatát lehet kiadni (nemcsak megalkotni) különböző céllal és talán különböző olvasóközönségek számára. A Mo-by Dick angol és amerikai kiadásai egymástól teljesen elkülönült ügyek; Pound korai Cantóit számos különböző változatban adták ki, akárcsak Auden verseit; sőt, tulajdonképpen egy szerző művének antológiákban való megjelenése is jelentős változást gyakorolhat a szöveg státusára (nemcsak a dokumentumra).¹⁶

Mindezek valódi és megvalósított különbségek, amelyek figyelembevételével pontosabban bánhatunk a szöveg úgynevezett "instabilitásával". Gabler munkája emlékeztet bennünket arra, hogy a szépirodalmi szövegnek nincs "végleges" formája (vagy kiadása), ugyanakkor arra is, hogy a szöveg meghatározatlansága körülhatárolt és meghatározható probléma. Akárcsak Humpty Dumpty, bárki tetszés szerint alkothat szövegeket, de ez a folyamat maga mindig meghatározott lesz, és mindig olyan sajátos anyagi feltételek által biztosított lehetőségek keretein belül fog történni, amelyek egyszerre társadalmiak, intézményesek és technikaiak. Bármely szövegalkotói folyamat (természetesen a szövegértelmezést is beleértve) jelentősége mindig konkrét és sajátosan jellemző, és akkor bukkan fel a kritika horizontján, amikor létének feltételei tisztázódtak. Gabler munkájának jelentősége azért olyan nyilvánvaló, mert teljes részletességgel leírta azokat a feltételeket, amelyek lehetővé és talán — épp most — szükségessé is tették munkáját.

---

ról, hogy Byron hogyan bánt kiadóival, ld. Lord Byron. The Complete Poetical Works (Lord Byron. Összes költői művei), ed. Jerome J. McGann, Oxford, 1980, I. XXXVI—XXXVII. és V., Introduction (Bevezetés) passim; ld. még a Don Juan kiadásának krónikáját a Don Juan. A Variorum Edition, ed. I. G. Steffan és W. W. Pratt, Austin, Tex., 1957. I. kötetében.

¹⁵Ld. Lord Byron. The Complete Poetical Works, III. 406—13. Tennysontól a legjobb példa minden bizonnyal a The Princess (A hercegnő) kiadásának története; a téma általános tárgyalását ld. June Steffansen Hagen: Tennyson and his Publishers (Tennyson és kiadói) című művében (University Park, Pa., 1979.)

¹⁶Ld. Hershel Parker: Melville and the Concept of Author's Final Intentions (Melville és a szerző végső céljának fogalma), Proof, I (1971), 156—68., és Jerome J. McGann: A Critique of Modern Textual Criticism (A modern szövegkritika kritikája), Chicago, 1983. 86—89. l.

III.

Amikor az irodalom teoretikusai és kritikusai a "meghatározhatatlan" vagy "határozatlan" szövegről beszélnek, azt kívánják jelezni, hogy teljes műveket vagy azok egyes részleteit különböző értelmezésekben lehet kiadni, s ennek alapján amellettt érvelnek, hogy a "jelentés" nem olyan dolog, ami "benn van" az irodalmi műben, hanem inkább olyasvalami, amit az olvasó "ad hozzá" vagy "borít rá" — az olvasó, akit most — metaforikus szabadsággal — "az író"-nak neveznek. Ezt az eljárást legerőteljesebben Stanley Fish védelmezte, különösen talán jól ismert tanulmányában, az "Interpreting the Variorum"¹⁷ címűben. Nem kívánok a tanulmányban megfogalmazott teljes okfejtéssel foglalkozni, csak egyetlen szembeötlő vonást szeretnék kiemelni, amely jellemző az ilyen típusú megközelítésmódra. Fish tanulmányának középpontjában egy sor Milton-szöveg kínálókozó értelmezési lehetőségei állnak. Fish az érdeklő, amit ő "az értelmezés bökkenőjének" (148. l.) nevez, vagyis azok a részletek, amelyek esetében az értelmezők (gyakran igen hosszú) vitákba bocsátkoztak a szöveg jelentéséről.

Fish saját vizsgálataiban kétfajta bökkenőt különböztet meg. Az első tisztán "értelmezési": "mi lehet a kétkarú gép a Lycidas-ban? Mi a 'Haemony' szó jelentése a Comus-ban?" (ibid.). Fish azután egy pillantást vet az "Egyéb kérdések"-re, amelyek azonban "nagyobbrészt azok számára érdekesek, akik kiadásokat készítenek elő: mire vonatkoznak a névmások, lexikai kétértelműségek, központozás". Itt a textológiai tény olyan különféle problémáira hívja fel a figyelmet, amelyeknél mindig felbukkan a mi helyes, mi hibás kérdése, még ha gyakran megválaszolatlan marad is. Az ókori szövegeket át- meg átszövik az olyan részletek, amelyekről tudjuk, hogy elfogadott állapotukban is romlottak, tévesek, pontatlanok, de amelyeket képtelenek vagyunk helyreigazítani. Az Ulysses-hez hasonló modern szövegeknél is előfordulnak ilyen jellegű, bár rendszerint kevésbé súlyos szövegkritikai problémák, s ezek csak azért kevésbé súlyosak, mert általában nem arról van szó, hogy fogalmunk sincs a helyes olvasatról, hanem arról, hogy alternatív lehetőségek állnak rendelkezésünkre.

A jelentés meghatározhatatlansága mellett érvelve Fish sosem hoz fel olyan textuális bökkenőt, amely tényekkel kapcsolatos. Ezt a kérdéscsoportot elkerüli, mert elméletének sarkköve az, hogy a textuális meghatározhatatlanság

¹⁷Újranyomva a fontos Interpreting 'Interpreting the Variorum' (Az 'A Variorum értelmezése közben') c. tanulmánnyal együtt. In: Is There a Text in This Class? (Van ebben az osztályban szöveg?) Cambridge, Mass., 1980, 147—173. l. és 174—80. l. A további utalásokat a tanulmány szövegében, zárójelben adjuk meg.

nem a "szöveg", hanem az "olvasó" függvénye. Ami Fish-t illeti, a szöveg tény-szerű (vagyis nem alkotói) vonatkozásai a dokumentációhoz tartoznak, amit félre kell tenni, amikor az értelmezés kérdésére kerül a sor. Fish a szöveget mint konkrét tárgyat szó szerint akarja venni. Szerinte egyrészt "nincsenek rögzített szövegek", mert a különféle "értelmezési stratégiák mindig készenlétben állnak" (172. l.), másrészt viszont vannak szilárd "dokumentumok", vagyis konkrét tárgyak, amelyeket az értelmező egyszerűen adottnak fogad el, legalábbis arra az egy alkalomra. Ezen az alapon tesz különbséget Fish a "kiadó" és az "értelmező", illetve a "szöveg" és a "dokumentum" között.

Fel kell azonban ismernünk, hogy a szöveg és a dokumentum közötti Fish-féle megkülönböztetés egyáltalán nem azonos azzal a megkülönböztetéssel, amelyre a textológusok gondolnak, amikor hasonló módon verbális különbséget tesznek a két kifejezés között. A kortársak közül Vinton Dearing neve kapcsolódik legszorosabban ehhez a megkülönböztetéshez, amely a szövegkritikában két különböző fajta konkrét tárgyat különít el egymástól.¹⁸ Fish szerint viszont a "szöveg" olyan ideális tárgy, amelyből kivonhatók és ki is kell vonni a tapasztalati aspektusokat. A modern hermeneutikusok szerint a jelentés az értelmezés folyamatának¹⁹ függvénye, és nem olyasmi, ami már korábban "benne van" a "szövegben". Ez a nézet azonban akkor és csak akkor helyes, ha az értelmezési célokat szem előtt tartva határozott különbséget teszünk egyrészt "a szöveg", másrészt pedig "a dokumentum" között. A Gabler-féle kiadás hallgatólagosan tartalmaz olyan érvet, amely nem enged meg ilyen megkülönböztetést. Ez az érv amellet szól, hogy "szövegek" és "dokumentumok" mindig hiposztatikus egységben olvadnak össze. Ebből következőleg e nézet szerint az értelmezés csak a szöveg elfogadott társadalomtörténete által megengedett módon "képez jelentést", ahogy ma mondjuk. És a szövegek társadalomtörténetét a legelemibb szinten egy sor kézzelfogható dokumentum alkotja, amelyek jelentése szorosan összefonódik a dokumentumok társadalomtörténetével.

Ebben az összefüggésben talán kezdjük világosabban látni, miféle illúziók húzódnak meg sok kortárs elmélet és kritika meghatározatlanság-elveinek hátterében. Fish ezt írja: "A szövegek helyreállítása és kijavítása helyett

¹⁸Ld. Principles and Practice of Textual Analysis (A szövegkritika alapelvei és gyakorlata), Berkeley és Los Angeles, 1973, valamint G. Thomas Jan-selle fontos megjegyzéseit: Classical, Biblical, and Medieval Textual Criticism and Modern Editing (A klasszikus, a bibliai és a középkori szövegkritika és a modern szövegkiadás), Studies in Bibliography, 36 (1983), különösen a 29–35.

¹⁹A "szöveg" mint ideális tárgy az elmúlt két nemzedék immanentista kritikájában: ld. The Beauty of Inflections, különösen a 92–99. és a 112–14.

én szövegcsinálással foglalkozom, és másokat is erre tanítok" (180. l.). E szándékosan mulatságos és látszólag paradox megjegyzés azt sugallja, hogy a szövegeket nem az eredeti szerzők (Milton, Joyce, Byron) "csinálják meg", nem is a kiadók, hanem az "értelmezők". De az idézet első része ("A szövegek helyreállítása és kijavítása helyett") egy olyan összehasonlítást tartalmaz, amely rávilágít mindannak teljes jelentőségére, amit Fish mond. Választóvonalat húz szöveg-"csinálás" és a szöveg "helyreállítása" és "kijavítása" között. De a "szöveg" kifejezés általa használt nem dokumentatív jelentését figyelembe véve ezt kellett volna mondania: "A dokumentumok helyreállítása és kijavítása helyett én szövegcsinálással foglalkozom." Valójában azonban a "szöveg" kifejezés többször elszabadul, mint itt is, és dokumentatív jelentést vesz fel. Ez az olyan értelmezési stratégiák közös vonása, amelyek a "textuális" meghatározatlanság tárgyalásában nem támaszkodnak társadalomtörténeti empiriumokra.

A "dokumentum" szót Fish soha nem használja ilyen kétértelműen. A "dokumentum" nála a konkrét és elfogadott tárgyat jelenti. Ezzel szemben ő és a hozzá hasonló kritikusok azt akarják, hogy a "szöveg" jelentse az "ideális" és a "megcsinált" dolgot, a mondanivaló "jelentését" és nem a "közegét", mégsem tudják ezt a különbséget sértetlenül megőrizni. Ez egész egyszerűen azért van így, mert semmilyen mondanivaló nem létezhet valamilyen sajátos, konkrét közeg nélkül, sőt, a közeg (a dokumentumok) maga is a mondanivaló részét képezi. A "dokumentumok" semmivel nem szilárdabbak — vagy ingatagabbak —, mint a "szövegek".

A Gabler-féle kiadás azt mutatja be, hogy az ingtag "szövegek", azok a szövegek, amelyek "folyamatban vannak" vagy "meghatározatlanok", mindig olyan materiális formákban jelennek meg, amelyek annyira meghatározottak, mint az elképzelhető "legstabilabb" szöveg. Gabler munkája azt is megmutatja, hogy a meghatározatlanság határozott formái mindig korlátozottak, s — mi több — a korlátozásokat bizonyos konkrétan körülírható anyagi, intézményes és történeti feltételek határozzák meg. Az irodalomkritika — akár analitikus, akár szintetikus — nem "szabad játék", és nem nyújt végtelen lehetőségeket, hanem szabályozott játék, és bizonyos sajátos lehetőségei vannak. Gabler saját szinoptikus "folyamatos kézíratszövege" a folyamatszöveg (process text) két nagy, irányadó modelljének egyikére példa (a másokra az, amit korábban "folyamatos kiadási szövegnek" neveztem).

Meg kell említenünk, hogy Gabler munkája az európai elméleti és szövegkritikai tanulmányok egy elkülöníthető irányzatát képviseli. Ez a mozgalom egy sor olyan kiadáshoz kapcsolódik, amelyeket mint "genetikus" szövegeket

szerkesztettek meg, és amelyek központi kérdése a megírás és a kiadás folyamata. Ahelyett, hogy egy "végleges kiadást" vagy egy olyan kiadást tűznének ki célul, amely a szerző "szándéka szerinti" művet mutatja be, ezek a munkák az író kiadói tevékenységének egyik vagy másik szakaszát vagy aspektusát kívánják megvilágítani egy utánzó jellegű szövegkritikai szerkezet segítségével.²⁰

Igen nagy a jelentősége annak, hogy ebben az elméleti munkában kiadók és szövegkritikusok, és nem hermeneutikusok és filozófiai érdeklődésű "olvasók" járnak az élen. Amikor hermeneutikai vagy értelmezési összefüggésekben merülnek fel a textualité kérdései, gyakran jelentkezik bizonyos elvontság vagy homályosul el a kép. Mindannyian tudjuk, milyen zúgolódást váltott ki különböző helyeken, még az Akadémián is, oly sok posztmodern és poszt-strukturalista elméleti munka. Jelen esetben azonban a textuális instabilitás vagy meghatározatlanság fogalma mindig pontos és határozott formát ölt. Azok az európai kiadások, amelyekre korábban utaltam — például Hölderlin, Kafka, Flaubert, Klopstock, Proust kiadásai — máris fontos elméleti és gyakorlati hatással vannak a posztmodern irodalmi művek fejlődési irányára. Ezekből félreérthetetlenül kitűnik, hogy a szövegek tanulmányozása csak akkor lehet pontos, ha szigorúan meghatározott anyagon és technológiai feltételek között folyik, és figyelembe veszi azokat a sajátos társadalmi és történelmi struktúrákat, amelyek az említett anyagi körülményekben érvényesülnek.

Mivel Gabler munkája az első angol nyelvű kiadás, amely ezeket az európai irányvonalakat illusztrálja, szükség van rá, hogy az angol és amerikai tudósok, különösen a teoretikusok és irodalomértelmezők alaposan elgondolkodjanak rajta. A kiadás mellett érvel például, hogy a textuális jelentés nem egy "gondolat", sem az értelmezés függvénye — vagyis nem textuális pótlék. A textuális jelentés mindig egy (dokumentáris értelemben vett) konkrét szöveg alakjában jelenik meg. Utólagos glosszák vagy a korai szövegeken elvégzett kiegészítések nem fogják a korábbi szöveget helyreállítani — "a lap szélén" fognak maradni, helyenként szó szerint — mindaddig, amíg önmaguk teljes tudatossággal sajátos anyagi formát nem öltenek.

²⁰ Az európai kutatások új fejlődését a következő kulcskiadások illusztrálják: Friedrich Gottlieb Klopstock: Werke und Briefe, ed. Horst Gronemeyer, Elisabeth Höpker-Herberg, Klaus Hurlbusch, Rose-Maria Hurlbusch, Berlin, New York, 1974.; Friedrich Hölderlin: Sämtliche Werke, ed. D. E. Sattler, Frankfurt, 1975.; Franz Kafka: Schriften, Tagebücher, Briefe, ed. Jürgen Born et al., Frankfurt, 1982.; Corpus flaubertianum, I Un coeur simple, ed. Giovanni Bonnacorso et al., Paris, 1983.; Marcel Proust: Matinée chez la Princesse de Guermantes, Cahiers du temps retrouvé, ed. Henri Bonnet és Bernard Brun, Paris, 1982.

Ennélfogva Gabler három kötetének tanulmányozása közben arra a következtetésre kell jutnunk, hogy egy posztmodern Ulyssesszel állunk szemben. E könyvek konkrét formátuma, a szinoptikus szöveg elsőrendű fontossága tükrözi legélesebben a mű posztmodern textualitását. Korábbi kiadásokban a kiadó érdeklődésének célja a "világos szöveg" lett volna a könyv páratlan oldalain. Gabler munkájában ezzel szemben ezt segédeszköznek kell tekintenünk a szinoptikus szöveg olvasásához, ami a kiadás legfőbb célkitűzése és végső értelme. Mi több, Joyce eredeti művének ez a "szövege" egy olyan szerkesztői hálóval van körülfonva, amely rendkívüli módon tisztában van önmagával. Vagyis valójában Gabler fel kívánja sorolni azokat az anyagi, intézményes és történelmi feltételeket, amelyeket munkája kifejezésre juttat. Természetesen mindezt egy sajátos nézőpontból teszi — a nemzetközi szinten mobilis tudós szempontjából, aki az Egyesült Államokban (a University of Virginián) a háború után szerezte meg angol szakos tudományos fokozatát, akire a Greg–Bowers-féle szövegkritika gyakorolt hatást, és aki a komputeres szövegszerkesztés szakértője és a Tübingeni Egyetem komputerein dolgozik. (Ami nem játszik szerepet e nézőpont kialakításban, az éppoly fontos a dolog megértése szempontjából, mint az, ami szerepet játszik benne.) Ezek a meghatározó tényezők egy másik nagy csoporttal állnak kapcsolatban — a Joyce-kutatás korunkig ívelő elfogadott, intézményes történetével. A Gabler-féle kiadás olyan konkrét formát ölt, amely megismétli keletkezésének feltételeit. A kiadás elemi bibliográfiai adatai nem kisebb dolgot képviselnek, mint egy sor kódolt értelmezési kulcsot a mű megértéséhez és használatához.

Ugyanez természetesen minden olyan irodalmi mű esetében igaz, amelyek jelentése anyagi, intézményes és társadalmi történetének függvénye. Amikor Fish "értelmezési közösségekről" beszél, pontosan ezekre a meghatározott struktúrákra gondol. Gablerrel szemben azonban Fish, aki ebből a szempontból a kortárs, különösen az egyesült államokbeli hermeneutika uralkodó irányvonalát képviseli, ezeket a struktúrákat éppoly meghatározatlanul hagyja, mint azokat a jelentéseket, amelyeket explications des textes-jeiben állít fel. Ennek következtében nem kapunk világos képet azokról az "értelmezési közösségekről", amelyekben a jelentés alapjait lefektetik, sem Fish saját (tapasztalatilag konkrét) értelmezési közösségéről, sem magáról a fogalmi kategóriáról. Minden közösség, még az értelmezési is, saját történelemmel bíró társadalmi szerkezet. Fish "értelmezési közössége" azonban pusztán névleges kategória, egy inkább fogalmi, mint elméleti struktúra. A "jelentés" benne nem a meghatározatlan, hanem a meghatározhatatlan határozott formáját ölti.

Gabler Ulysses-kiadása rendkívül hasznos ellenpontot kínál. Figyeljük meg a következő jól ismert részletet a 8. epizódból (A laisztrügonok), Gabler tolmácsolásában:

10   ^{r(B)}Squatted Perched^(B) on high stools by the bar, hats shoved back,
at the tables^o calling for more bread^o no charge, swilling, [^](chewing)
wolfing[^] gobfuls of sloppy food, their eyes bulging, wiping wetted mou-
staches. ^rA pallid ^rsuetfaced^r young man polished his tumbler knife
fork and spoon with his napkin. New set of microbes.^r A man with [^](a) an^o
15 infant's[^] ^rsaucestained^o napkin tucked round him ^r[spooned] shovelled^o
gurgling soup down his gullet. ^r[Spoonfed.]^o A man spitting back on his
plate: ^rhalfmasticated^r gristle: ^{r(C)}gums:^{o(C)} no teeth to ^r[chew]^r
chewchewchew^r it. Chump chop ^r[he has.] from the grill.^r ^rBolting to
get it over.^o Sad booser's eyes. ^rBitten off more than he can chew. Am
20 I like that? See ourselves as others see us. Hungry man is an angry man.
Working tooth and jaw.^o ^rDon't! O! [^]A bone![^] That last pagan king of
Ireland Cormac in the schoolpoem choked himself at Sletty southward of
the Boyne. Wonder what he^o was eating. [^]Something galoptious.[^] Saint
Patrick converted him to Christianity. Couldn't swallow it all however.
25 --Roast beef and cabbage.
--One stew.
Smells of men. Spator^o sawdust, sweetish warmish cigarettesmoke,^o
reek of plug, spilt beer, men's beery piss, the stale of ferment.
[^]His 'gorge rose.[^]

/Magyar fordításban: Ulysses, ford. Szentkuthy Miklós, Európa, 1974. 206—
207./

A szinoptikus folyamatos kézíratszöveg egy önmagát ízekre szedő, instabil szöveget mutat fel konkrét és egyedi formában. A hermeneutikai (vagyis kritikailag közvetített és narrativizált) tálalással szemben Gabler eljárása nagyon világossá teszi a meghatározatlanság szerkezetét és megvonható határait.

A fenti részlet olvasója, akár ismeri a mellékjeleket, akár nem, könnyen egy New York-i vagy San Francisco-i úgynevezett L=A=N=G=U=A=G=E (N=Y=E=L=V)-versnek nézheti az idézetet. Valójában Gabler Ulyssese félreérthetetlenül posztmodern szöveg: stílusa személytelen és végig a felszínen maradt ("megnyelvezett"); eljárása intertextuális és önmagára visszautaló; rendszere a statisztikai valószínűségeken alapul. A Gabler-féle kiadás páratlan oldalain megjelenő "olvasói szöveg"-ben e jellemzők egyike sem mutatkozik.

A fent idézett részlet "lefordítható" (vagy "olvasható"), ha megértjük a mellékjelek használatát. Egy szövegkritikai módosítással indul, amelynek során az első szó "Squatted"-ről "Perched"-re változik. Valójában az összes teljes (ferde vagy szögletes) zárójelben álló szó valamilyen módosítást vagy kihagyást jelez, és a különféle indexek árulják el az olvasónak, hogy az alkotási folyamat mely fokán történt a módosítás, és mindez hol található meg (a kézirati anyagon belül). Csúcsos zárójel jelzi az olyan részeket, amelyek utólagos alkotói változtatásként kerültek egy bizonyos dokumentumba (például egy sorközi betoldás), és felső félzárójelkülönítik el az olyan anyagokat, amelyek a folyamat egyes "szintjein" kerültek a folyamatos kézíratszövegbe. A fokjel arra utal, hogy a lap alján található szövegkritikai jegyzethez kell fordulnunk, ha meg akarjuk érteni az ide vonatkozó, de párhuzamos (vagyis nem kéziratbeli) módosító eljárást. Végül a zárójelben lévő indexek azt jelzik, hogy az olvasat eredeti állapotát egy feltételezett, de hiányzó dokumentum alapján kritikailag rekonstruálták.

A szinoptikus szövegtől jobbra futó olvasói szöveg segíti a szinoptikus szöveg olvasását, mivel az olvasói szöveg a folyamatos kézíratszöveg fejlődésének legmagasabb szintjét képviseli. A szinoptikus szöveg mellett azonban csak fakó, hűvös és sivár dokumentum — kiábrándítóan elvont, egyszerű és egydimenziós, míg a másik gazdag, összetett és sokrétű. A szinoptikus szövegnek talán az a legfigyelemreméltóbb tulajdonsága, hogy meg tudja őrizni mind a tényeket, mind pedig a sokféle adat közötti összefüggéseket, a legszembetűnőbbtől a legapróbbakig és legfinomabbakig. Olyan szöveg ez, amelyet Foucault is nagyra értékelné, amely újból elénk tárja Joyce Ulyssesének egyik társadalomtörténetét (természetesen nem a társadalomtörténetét).

Még valamit megjegyezhetünk ezzel a részlettel kapcsolatban. Van benne egy kritikus textuális pont a 17. sorban. A "gums" szó nem szerepel sem az első, sem az utána következő standard kiadásokban. A Little Review lenyomatában bukkant fel, és Gabler "(C)" indexéből megtudhatjuk, hogy szerinte ezt a szót úgy toldották be abba a (mára elveszett) gépelt kéziratba, amely a Little Review lenyomatának nyomdai példányaként szolgált. A fokjellel jelölt szövegkritikai jegyzet azonban azt is elárulja, hogy a szó nem szerepel az első kiadás nyomdai példányaként használt gépelt kéziratban (amelyet a szerző javított, és amely máig fennmaradt). Ha most Gabler olvasói szövegéhez fordulunk, kiderül, hogy a "gums" szerepel a szövegben; és mint ilyen, számmal ellátva bekerül az elfogadott szövegekhez képest elvégzett ötezernél is több "javítás" közé.

De Gabler eljárásából még valamit megtudunk; megtudjuk, hogy az Ulysses szövege "helyes" a "gums"-szal is és anélkül is. Gabler itt feltételez egy "hibát" és egy "javítást", amikor pedig két különböző olvasatunk van, amelyek mindegyike elképzelhető, és amelyek egyikéről sem bizonyítható be, hogy többé vagy kevésbé "helyes", mint a másik. Ez "eldönthetetlen" kérdés, és eldönthetetlenségének sajátos jellegét meg lehet határozni — s a szinoptikus szöveg meg is határozza. Ezt azonnal megértjük, ha összehasonlítjuk a 18. sorban a "chewchewchew" szó esetével. Ez utóbbi az első hasáblevonatban (vagyis az első korrektúra szintjén) került a "chew" helyére, ami azt jelenti, hogy a "chew" szót — amelyet a kézirat és a gépelt példányok számos szintjén szentesítettek — az alkotás egy későbbi, köztes szintjén kicserélték. A javítás az alkotás és a kiadás minden további szintjén érvényben maradt, amit fontos megjegyeznünk, mivel ez egyáltalán nem minden esetben történik így.

Gabler szinoptikus szövege ezúttal a textuális instabilitás két típusát mutatja be. A "chew" vagy "chewchewchew" esetében egy olyan folyamatot figyelhetünk meg, amelynek során az egyik olvasat kiszorítja a másikat. Gabler Ulysses-ében azonban a kiszorult olvasat nem tűnik el, csupán az őt megillető történeti helyre kerül. Mi több, az uralkodó olvasat is történetiségében helyezkedik el (a szöveg alkotási folyamatának teljes hosszában körülbelül félúton), s ily módon törekenysége, amelyet az őt körülvevő mellékjelek szépen kiemelnek, jól példázza, hogy az ilyen szöveg esetében kiszorulás és uralkodás tagadhatatlanul viszonylagos kifejezések. A "gums" esetében viszont az instabilitás az egyenlő mértékű jogosultságból fakad, s nem kiszorulás és uralkodás kérdése. Az eredmény mindkét esetben igen hasonló, mivel elkerülhetetlenül tudatosul bennünk, hogy ezt a szöveget alapvetően olyan jelenségként kell jellemezni, amely sok valóságos, konkrét adattal rendelkezik, amelyek ugyanakkor rendkívül törekenyek, és különös, a statisztikai valószínűségeen alapuló módokon rendeződnek.

"Gums"-szal vagy anélkül: apróság ez a dolgok (a világ, az Ulysses) nagy rendszerében, de egyáltalán nem jelentéktelen apróság. A világot és az Ulysses világát éppen ilyen apróságok miriádjai alkotják. Hát nem ez az Ulysses egyik központi "jelentése", hát nem ezt hajtogatja nekünk már több mint hatvan éve annyi irodalmár és közönséges olvasó? De igen, csak hogy Gabler Ulyssese újra elmagyarázza nekünk ezeket a jelentéseket, mégpedig sokkal világosabban, mert az ő magyarázata különösen találó posztmodern formában lép elő. A megfelelő modernista Ulysses az 1922-es első kiadás: kis példányszámban jelent meg, a művelt olvasóközönség, előfizetők anyagi támogatásával. Ennek

"tökéletes" formája e kiadás javított szövege lenne. De a posztmodern Ulysses a Gabler-féle kiadás: egy olyan termék, amelyet (a) a Garland Publishing, Inc. értékesít, egy erősen szakosodott kiadó, amely tudományos könyvekkel foglalkozik, de amely inkább a kereskedelmi szellemű könyvkiadás, mintsem az egyetemi kiadók világába tartozik, és amelyet (b) a TUSTEP szerkesztőprogrammal készített szövegből a Pagina GmbH állított elő elektronikus szedéssel Tübingenben. Gabler Ulyssesében Joyce kidolgozott, monumentális szövege másodlagos (mondhatnánk marginális?) helyre szorul ahhoz a lenyűgöző dokumentumhoz képest, amely a "szinoptikus folyamatos kézirat-szöveg" elnevezést viseli. Gabler egy bizonyos meghatározott szinoptikus szöveget kínál, ezzel azonban azokat a határokat is jelzi, amelyeket szövege, és minden szöveg, szükségszerűen meghatároz és magában foglal.

IV.

Az elmondottak után még egy kóda kívánczik ide, amit a következő kérdésben lehetne megfogalmazni: "Mikor fogják kiadni a Cantókat, és milyen fajta kiadás lesz az?". Gabler munkája nyomán elképzelhető, hogy valami hasonló történne a Cantókkal is. Tulajdonképpen a fennmaradt anyagot — amely még bonyolultabb és töredékesebb, mint az Ulysses anyaga — legjobban komputerezált eljárásokkal lehetne összegyűjteni. De a problémák még csak akkor kezdődnek majd: a kérdések akkor fognak csak konkrétan és pontosan megfogalmazhatóvá válni. Már innen — most — is látszik, hogy a Cantók — "hibáktól" (talán több értelemben is) "megtisztított", de töredékes folyamatait hűen ábrázoló — kiadása nem lesz képes olyan formát öltetni, mint az Ulysses.

Például az, hogy az Ulysses a prózai szöveg lineáris konvencióit a margók, a fejlécek, a lapalji rész jelenlétével együtt elfogadja fizikai határoként, amelyeket ki lehet tölteni a szöveggel, máris megkülönbözteti a Cantóktól. Ez utóbbi a könyvlapot lineárisan és térben egyaránt használja. A margók, a fejlécek, a lapalji rész a Cantókban olyan keret, amelyben szavak és szólancok egyfajta kollázsban rendeződnek el. Következésképpen Gabler Ulyssesének szinoptikus szövegformája — azaz hogy folyamatosan, egyik margótól a másikig, számozott sorokban halad lefelé a lapon — valójában nem felel meg a Cantók szinoptikus szövege számára. Valamilyen más megoldást kell majd kidolgozni (különböző átlászó fóliarétegek?). A Clark Könyvtárban egy szövegkritikai konferencián nemrégiben többen javasolták, hogy a Cantók javított olvasói szövegét ki lehetne adni a szokásos könyvformátumban egy komputerlemez kíséretében. Ez utóbbi tartalmazná a könyv olvasói szövegének

minden egyes oldalára vonatkozó folyamatos kiadói szöveg reprodukálásához szükséges összes információt. Tekintve a szövegszerkesztők és szerkesztői programok jellegét és teherbírását, emellett a lehetőség mellett sok érv szól. Ráadásul a tudományos anyagnak megfelelőbb formátumot is nyújtana, mint a jelenlegi költséges formátum, amelyet az Ulysses folyamatos kéziratszövegek sokszorosításakor használtak.

A formátum és a kiadás problémáit félretéve azonban felmerül a kérdés, hogy vajon a folyamatos kéziratszöveg irányában kell-e elindulni. Talán a folyamatos kiadói szöveg valamilyen formája megfelelőbb lenne, mivel Pound még Joyce-nál is inkább tisztában volt az író és a műve által kitapogatott és felhasznált fizikai közeg kölcsönhatásával. Poundnál a szöveg és a dokumentum kapcsolata igen szoros, és a szöveg dokumentáris életét semmiképpen sem lehet alapvetően az alkotói kéziratokban keresni.

Christine Froula nemrégiben megjelent, Poundról írott könyvének konklúziójában hosszan tárgyalja Pound szövegeinek ezt a vetületét. "A Cantók történeti és kollaboratív hitelessége azt sugallja — írja —, hogy a szöveget újra kell gondolnunk most nem mint olyan tárgyat, amelyet a kiadási folyamat tökéletesíteni kíván, hanem mint egy időbeli folyamat nyomát, amelyet a szerző nem tartóztathat fel és nem köthet meg életében, de amely halálával sem ér véget vagy zárul le."²¹ Ha Joyce számára nem is, Pound szerint a költemény minden ponton úgy születik és — ha szabad ezt a kifejezést használnom — úgy "termelődik", mint folyamatosan kiadásban és nem alkotásban lévő szöveg. Az I. Canto zárósoraiban például, amikor Pound befejezi Homérosz átültetését (fordításnak ez aligha nevezhető) a XX. század elejére, arra hívja fel a figyelmet, hogy Homérosz inkább társadalmi, mintsem pszichológiai szöveg:

Hátraléptem,

S ő vértől megerősödve szólt »Odüsszeusz,
Hazatérsz majd a sötét vízen át, haragvó Neptunuson,
De társaid mind elveszted.« Aztán Anticlea jött.
Nyugodj békében, Divus, mármint jó Divus Andreás,
In officina Wecheli, anno 1538, Homérból.
És elhajózott, túl sziréneken, messze ki,
Vissza Kirkéhez.

(ford. Kemenes Géfin László,
Magyar Műhely — Párizs, 1975.)

²¹Christine Froula: To Write Paradise. Style and Form in Pound's Cantos. (Megírni a Paradicsomot. Stílus és forma Pound Cantóiban) New Haven, 1984, 176.

Sok minden való "Homérból", és nemcsak Odüsszeusz volt az, aki "elhajózott, ... messze ki". Homérosz útját sokan és sokféleképpen folytatják és ismétlik meg: Andreas Divus, Pound, könyvkiadók és könyvvarusítók és sokan mások, akik, akárcsak Odüsszeusz, "Balszerencse fia/i/, ki/k/nek névvel adós a jövő". Pound művészete tudatosan felhasználja az egész produktív világot. Amikor a szakemberek végül elérkeznek az elkerülhetetlen feladathoz, a nagy mű "kiadásához", számításba kell venniük ezeket a kérdéseket.

(Fordította: Friedrich Judit)

HANS ROBERT JAUSS

BEFOGADÁS ÉS TEREMTÉS: A TORZSALKODÓ TESTVÉREK MÍTOSZA

Az esztétikai tapasztalás történetében befogadás és teremtés sohasem jelentek meg torzsalkodó testvéreként, s meglepve állapítjuk meg, hogy egy időben annak tarthatták őket. Az "interpretáció polémiája" a hatvanas években, az ideológiák kritikájának vitája kapcsán lángolt fel. A kérdés akkoriban úgy vetődött fel, hogy a teremtés mint minden társadalmi gyakorlat meghatározó tényezője egyszersmind az esztétikai tevékenységet is meghatározza-e, vagy a befogadás, amely jöllehet alá van rendelve a teremtésnek, nem előfeltétele-e mégiscsak a szöveg megértésének. A materialista vagy idealista szempont elsőbbségét vitató polémia értelmetlenségének az észrevételéhez — hiszen teremtésesztétika és befogadásesztétika természetesen kölcsönös függőségi viszonyban állnak egymással — csak egy olyan tekintélyre kellett volna hivatkozni, akit idealizmussal aztán aligha gyanúsíthatnánk. Karl Marx-ról van szó, aki az áruforgalom dialektikus leírásakor 1857-ben azt posztulálja, hogy minden teremtésnek megfelel befogadás, miként minden fogyasztásnak van termelő oldala is. E dialektikus viszonyt Marx pontosan az esztétikai gyakorlatok példájával szemléltette: "A műtárgy közönséget teremt a művészet és termékei számára (...) alanyt a tárgy számára. (...) A fogyasztás ugyanígy határozza meg a termelő lépéseit, mintahogy olyan szükséglet kielégítésére ösztönzi, amely jelzi neki a rendeltetését."¹ Az elosztás terüle-

¹Marx—Engels, MEGA, XIII. kötet, 624.

letén ugyanennek a dialektikának a jegyében jelenik meg az, amit ma irodalmi kommunikáció névvel illetünk.

A teremtő és befogadó tevékenység hosszú ideig egyaránt kegyvesztettek voltak; az ókori episztemológia és a keresztény antropológia törvénytelen gyermekeinek tekintették őket. Az esztétikai élmény elméletének nagy sokára sikerült csak megszabadulnia az átok béklyójától, amellyel a poiesist a bibliai hagyomány, miként minden munkát, sújtotta. Az imitatio naturae elve ezzel egyidejűleg korlátok közé szorította a művészi invenciót, a platonizmus pedig, amely szerint az újralfelfedezésen kívül másfajta megismerés nem létezik, határt szabott a teremtő folyamatok megértésének. A homo faber modern eszméjéig kellett várunk, aki Scaliger óta az alter deus státusára tarthat igényt, s Vico óta el tud jutni annak az igazságáig, amit saját maga teremtett, ahhoz, hogy a teremtő tevékenység és a befogadó tevékenység végre jogot nyerjen saját elméleti ábrázolásához. A teremtés és a megértés összefonódása (építeni és megismerni, ahogy Valéry mondja a Bevezetés Leonardo da Vinci módszeréhez című tanulmányában) egy modern epistemê születését jelzi, melyen belül teremtés és befogadás kölcsönös összefüggése veti meg az esztétikának és a hermeneutikának mint modern tudományoknak az alapját.

Ámde még elméleti rangba emelkedésük előtt jóval teremtés és befogadás kiegészítő és testvéri viszonyának számos tanújelére bukkanunk. Itt csupán néhány példára szorítkoznék. A legrégebbek közt van Achilles pajzsának a leírása (Iliász, XVIII, 478 sq.). Homérosz leírása nyomán szemünk előtt születik Hephaisztosz keze alatt. Az ügyes kezű isten poiesise vezérli az emberi szemlélő tekintetét, s az egész világot, az emberi tevékenység valamennyi körét felvillantja előtte, a legmagasztosabbtól a legjátékosabbig, a krétai körtáncig, amely gyűrűjével háború és béke, ünnep és munka ellentétét öleli körül. A bibliai exegetika története szintén azt mutatja, hogy egy szent szöveg kezdetben teljesen passzív befogadása az idők folyamán miképp válhatott maga is tevékeny és teremtő befogadássá. A grammatikai értelmezés, a bibliai szövegmagyarázat, végül az Írás négyszeres értelmének a tana nem a szöveg eredendő értelmének a rekonstruálását célozta, hanem azt, hogy lehetővé váljék annak alkalmazása az egyház és minden egyes hívő történelmi helyzeteire: mi más ez, ha nem egy szöveg teremtő felfogása. A kabalisztikus szövegmagyarázatoknak szintúgy az volt a rendeltetésük, hogy a doxának a száműzetés és az üldöztetés helyzetére alkalmazott új értelmezését nyújtsák a zsidó nép számára, s a kabala szót épp ezért tekintették a latin receptio etimológiai megfelelőjének. A későbbiekben az esszé műfaja, amilyenek azt Montaigne megalkotta, önmagában is a teremtő olvasás egy formája, amely egy-

szerre közvetít szövegélményt és öntapasztalatot, s ekként a befogadás és a teremtés szimbiózisát hozza létre. Az írás teremtő tevékenységét Montaigne az önmegismerés rangjára emelte: "Nem annyira én teremtettem könyvem, mint inkább könyvem teremtett engem, az írójával egyként, saját működésű könyv, életem részese."² Az olvasási tevékenységet ugyanakkor mindenekelőtt teremtő befogadási aktusként fogta fel, s az íróval egyenrangúvá tette az olvasót, aki ezentúl részt vesz a szöveg jelentésének megalkotásában. Ezzel a schleiermacheri hermeneutikai elvet vetíti előre, amely szerint az olvasó jobban érti a szöveget, mint maga az író, hiszen így ír: "Egy hozzáértő olvasó az írásokban más tökélyeket fedez fel, mint amit az író beletett és észrevett, s gazdagabb jelentésekkel és arculatokkal ruházza fel őket."³

Schleiermacher megtartja, s két évszázaddal később hermeneutikája alapelvevé teszi az alkotás és értelmezés kölcsönhatásának ezen elvét, olyan korban, amelyben a német romantika idealista esztétikája újfent a művészet magáértvalóságát hirdette, eltérve ezzel a teremtést a befogadással, a művet az olvasáshatásokkal összekötő fonalat. A magáértvaló művészet önmagában létezik, s kizárólagos rendeltetése az őt teremtő vagy szemlélő ember önmegvalósítása (önkifejezése). A valós világhoz képest magánvalóként, minden társadalmiságon túl létező világba emeli át az embert, s az egyén, az olvasó magányos műveltségén kívül más befogadást nem ismer. Ezen felfogásokkal, melyek a művészetet mindenfajta érintkezésen és társadalmi elrendeződésen kívül levőnek tételezik, Hegel a művészetnek a "másik felé való meghosszabbítás"-nak elvét szegezi szembe. Így ír: "A műalkotás hiába alkot összefüggő világot, amely önmagán alapul, ettől még mint valóságos tárgy nem önmagáért, hanem miértünk, egy őt szemlélő és élvező közönségért létezik."⁴ Ezt a felfogást egy korunkbeli francia filozófusnál fogjuk újra megtalálni, akinek Walter Benjamin mellett a XX. század közepéig az idealizmus és a marxizmus hívei által egyaránt megvetett befogadáselméletnek a rehabilitálását köszönhetjük: Jean-Paul Sartre-ról beszélünk. Legmélyenszántóbb írásaiban több helyütt felvetette ezeket a problémákat.

A Mi az irodalom?-ban Sartre az irodalmi tevékenység teremtő és befogadó oldala, az írás és az olvasás közti viszony dialektikáját elemzi. Felhívja a figyelmet, hogy az író nem mehet el a szöveg keletkezése és olvasása közti űr mellett: "Nem tárhatok fel és teremthetek egyszerre. A teremtmény lényeg-

²Montaigne: Esszék, II. kötet, 18.

³Uo. I. kötet, 24.

⁴Schleiermacher: Esztétika, Bassenge, 1955, 276.

telenné válik az alkotó tevékenységhez viszonyítva. A létrehozott tárgy, még ha döntőnek és véglegesnek tűnik is mások számára, számunkra sohasem az: bármikor módosíthatunk rajta egy-egy vonást, árnyalatot vagy szót; vagyis sohasem kényszeríti ránk magát."⁵ A teremtmény kicsúszik a teremtő markolásából, aki sohasem biztos annak végleges formájában; ahhoz, hogy tárgyként érzékeljük, egy másik tekintet kell: az olvasóé. Az író ezért kénytelen megállni, hogy újraolvashassa önmagát; a teremtés és a teremtmény közti űr lehetetlenné teszi, hogy egy időben írjunk és olvassunk. Ha kizárólag saját magunknak íránk, a mű mint tárgy sohasem látna napvilágot: "Az írás művelete /azonban/ dialektikus kölcsönhatásként magában foglalja az olvasását. (...) Az író és az olvasó közös erőfeszítése hozza létre a szellemi alkotást, ezt a konkrét és képzeletbeli tárgyat. Művészet csak másokért és mások által van."⁶

Ez a gondolatmenet nem csupán Valéry provokatív kijelentését támasztja alá, miszerint "Verseimnek az az értelme, amit adnak nekik", hanem a hatvanas években majdan kibontakozó recepció- és interpretációelméletet is megelőlegezi. A dialektikus megoldás, amellyel Sartre teremtés és befogadás viszonyát megragadni szándékszik, "irányított alkotás" előtt nyit utat az olvasónak, amit saját szóhasználatomban teremtő befogadásnak neveznék: "az olvasó tudatosan "feltár" és alkot egyszerre, alkotva "feltár" és "feltárása" révén alkot".⁷ Ezt az olvasóéna elismert képességet az határozza majd meg pontosabban, amit Wolfgang Iser a szöveg "üres helyei"-nek nevez: "Kétségtelen, hogy vezeti az író (az olvasót), de csak vezeti; a leszűrt jelzőkarókat, melyek közt nincs semmi, az olvasónak kell összekötnie, s neki kell túllépnie rajtuk."⁸ Végül a "nemeslelkűségen alapuló megállapodás",⁹ melyre Sartre utal, az esztétikai tapasztalás szabadságát foglalja magában ("Ily módon az én szabadságom, miközben megnyilvánul, feltárja a másik szabadságát."¹⁰), s előre megkérdőjelezi a szövegiség elméletét, amennyiben az a szöveget mint "írást" olyan abszolútummá szándékozna tenni, melynek jelentésalkotásában az olvasónak semmi része sincs: ami annyit tesz, mint elfelejteni, hogy mindenfajta irodalom kommunikáció, s nem csak "különbségek játéka".

⁵ Jean-Paul Sartre: Miért írunk? In: Jean-Paul Sartre: Mi az irodalom?, Gondolat, 1969, 55. (Nagy Géza fordítása.)

⁶Uo. 58.

⁷Uo. 58.

⁸Uo. 60.

⁹Uo. 69.

¹⁰Uo. 69.

A sartré-i elméletekkel szemben a hatvanas évek fordulóját a "szövegzárt-ság" diadala jellemezte, ami a szövegek pontosabb leírását tette ugyan lehetővé, ugyanakkor az idealista strukturalizmushoz való visszatérést hordozta magában. Ha a szöveget készterméknek tekintjük, melynek teremtése ("elő-szöveg") tökéletesen elválik a befogadásától ("utó-szöveg"), az a veszély fenyeget, hogy maga a szöveg is egy önéltető "szövegteremtés" regressus ad infinitumában foszlik szét. Az írás ekkor ideális tárggyá, per se valósággá válik. Nem mást tettünk voltaképp, mint hogy megfordítottuk a szövegnek és a világnak a szentírási hagyományból fakadó ősi viszonyát. Umberto Eco frapánosan és tömören így összegezte ezt az irányváltást: "A középkor abban tévedett, hogy szövegnek tekintette a világot, az újkor pedig abban, hogy a szöveget tekintette világnak."¹¹

Ezzel egy időben újfajta "genetikus" kritika alakult ki, amely ha jól tudom, a teremtés és a teremtény dialektikus összefüggéseit megkísérelte új alapokra helyezni. A befejezett mű leírásával a keletkezés leírását állította szembe, mégpedig nem életrajzi vagy organicista rendezőelv alapján, hanem az "elő-szöveg"-ben működő folyamatokra vonatkozó hipotézisek kutatása — igazolása vagy cáfolata — útján. Ily módon valamennyi Sartre által felvetett probléma új megvilágításba kerül, legyen szó az írást az olvasástól elválasztó úrról, az írásfolyamat koherenciájáról, a módosításokkal létrejövő veszteségekről vagy nyereségekről, az elő-szöveg és a végleges szöveg közti minőségi ugrásról, vagy az egyéni keletkezésnek a közösségi kulturális kódhoz való viszonyáról, s végezetül, de nem utolsósorban, az olvasói "városi mezőről", amelyet az író írás közben figyelembe vesz. A teremtés és a befogadás esztétikája ugyanis nem csak abban az értelemben egészítik ki egymást, hogy az előbbi ott tesz pontot elemzéseinek végére, ahol maga a mű is végződik, míg az utóbbi vizsgálódásai ettől a ponttól indulnak. A genetikus elemzés még az írástények számbavételekor is a befogadás feltételeinek mintegy a lenyomatát találja meg bennük: fogódzókul szolgálnak a jelentésalkotáshoz. A "genetikus kritikának" ugyanúgy szüksége van a "befogadási kritikára", ahogy az író Sartre-nak is szüksége van az olvasó közreműködésére. Ezt a problematikát mivel sem szemléltethetném jobban, mint egy mai mű példájával, amely teremtés és befogadás dialektikájának összes lehetséges és elképzelhető elméletét mozgásba hozza, hogy igazi irodalmi remekművet kovácsoljon belőle: Italo Calvino Ha egy téli éjszakán egy utazó (1979) című regényéről szólnék.

¹¹Idézet Hans Robert Jauss: Der Streit der Interpretationen, Konstanz, Konstanzer Bibliothek, 1987, VIII. kötet, 29.

E szöveg nyolcadik fejezete külön is sokatmondó e tekintetben. A fejezet Silas Flannery naplójának formájában a "moredélybe taszítás" eljárásának eredményeképp előálló "genetikus kritikának" a műbe történő beépítésére készíti az író. A sartré-i gondolat egy konkrét írói tapasztalatban bukkan fel újra, aki az olvasóhoz fűződő viszonyáról elmélkedik, s ennek nehézségeit egy sor paradoxon formájában érzékeli.

Az első az, hogy az írás és olvasás sohasem eshet egybe. Silas írás közben távcsövén egy nőt figyel, aki egy távoli svájci villa teraszán nyugágyában fekvé olvas. Saját tevékenységének, az írásnak, és az ismeretlen nő tevékenységének, az olvasásnak az egyidejűsége zavarja Silast, s időnként képtelen vágyat ébreszt benne: "hogy a mondat, amit éppen leírok, azonos legyen avval, amit a nő olvas ugyanabban a pillanatban".¹² Miért megvalósíthatatlan ez a vágy? Mert Silas írását a nő olvasásától elválasztó távolságba ütközik, s ennek a távolságnak az áthidalhatatlansága arra készíti Silast, hogy képtelenedni kezdjen könyve valóságában, vagy ha jobban tetszik, valóságában: "Olykor abba az ábrándba ringatom magam, hogy az én igazi könyvemet olvassa, azt, amit már régen meg kellett volna írnom, de sohasem leszek képes megírni."¹³ Ám ha jobban belegondolunk, azt állapítjuk meg, hogy a valóban elérhetetlen könyv nem lehet más, mint az, amelyiknek a megfogalmazása épp most folyik; elérhetetlennek, s épp emiatt igazabbnak tűnik, hiszen az olvasó nő mindig kész termékként kapja azt, amit az író még csak most ír. Miképp a kész formára hozott tárgy is minduntalan kicsúszik az író kezei közül, akképp az író írásmunkája is mindig idegen marad az olvasó számára. Ha viszont az olvasó nő a háta mögül figyelné az író, amint ír, az — miként Silas állítja — abban a pillanatban képtelen lenne folytatni az írást.

Ebből az ellentmondásból csak egy kiút van: ha másolóvá válik, Silas egyszerre írhat és olvashat majd. A Bűn és bűnhődés elejének a másolásába fog hát, hogy felfedezze egy immáron felfoghatatlan tevékenység, hivatás, a másoló hivatásának a varázsát. "A másoló két idősíkban élt egyszerre: az olvasásában és az írásában; a toll előtt tatóngó úr szédülete nélkül írhatott, s olvashatott anélkül a szorongó érzés nélkül, hogy cselekvése nem fog anyagá, tárgyá konkretizálódni."¹⁴ Calvino Jorge Luis Borgesnek a Pierre Mé-
nard, a Don Quijote írója-beli élményét, tapasztalatát eleveníti fel és vi-

¹² Italo Calvino: Ha egy téli éjszakán egy utazó, magyar ford. Telegdi Polgár István, Európa, 1985, 182.

¹³ Uo. 182.

¹⁴ Uo. 191.

szí tovább. Egy kiadói üzletkötő, Marana, Silas tudomására hozza, hogy egy japán kiadó megszerezte a regényformuláját, s ezzel remek Silas Flannery-új-donságokat gyárt. Silas reagálása váratlan és meglepő. A műve ilyenén kisa-játítása feletti első felháborodását csakhamar annak elismerése váltja fel, hogy "ezek a közönséges hamisítványok olyan kifinomult és titkos bölcsesség hordozói is, melynek az igazi Flannery-művek teljesen híjával vannak".¹⁵

Ha Ménard Don Quijotéjával Borges azt akarta bizonyítani, hogy egy szöveg még szó szerinti ismétlése révén is új jelentéssel gazdagszik, Calvino még messzebb megy, hiszen a másolatnak adja az elsőbbséget, ironikusan törvényesítve ezáltal a hamisítványt. Civilizációnk új szakaszának, az elektronika korának hajnalán az eredeti alkotás romantikus ideálja tökéletesen idejét múlta, az eredetiség fogalma a "tömegtájékoztatási eszközök" és termékek korlátlan másolhatóságának korában hiú ábránd csupán. S minthogy egy regényíró mindenképp fikatív személy, Silas ízig-vérig apokrifok létrehozójává is válhatna, s ezáltal a posztmodernizmus ideális íróját testesíthetné meg: "azt (...), aki feloldódik a világot beborító fikciók sűrű fellegében".¹⁶ E reflexióból indul ki a regény háttérét képező bonyodalom, a szemfényvesztés nagymesterének, az "Organisation of Apocryptical Power" megalapítójának, Ermes Maranának a működése. E szervezet csakhamar két frakcióra, a felvilágosodott elmék és a nihilisták frakciójára szakad, erőfeszítései a könyvre, egy, a piacgazdaság által teljesen leigázott világ legbecsesebb javára irányulnak, ám erőfeszítése, hogy az ideális olvasónőt behálózza, mégis csődöt mond. Aki megnyeri a fogadást, amikor Arkadian Porphyritsch, a mindenütt jelenlévő rendőrség mindenható főigazgatója végül is kénytelen bevallani: "Van az olvasásban valami, ami fölött nincs hatalmam (...) még az olvasást tiltó rendelkezésben is olvasható lenne valami abból az igazságból, amit nem szeretnék, hogy valaha is elolvassanak."¹⁷

A második paradoxon Silas kísérlete, hogy kitérjen Maranának, korunk e Cagliostrojának az ördögi ajánlata elől, oly módon, hogy az én eltűnése más jelentést kapjon: "Én is szeretném eltüntetni magam, s más-más ént találni valamennyi könyvem számára — más hangot, más nevet: újjászületni; de az igazi célom: foglyul ejteni a műben az olvashatatlan, a központ nélküli, az én nélküli világot."¹⁸ A saját magába zárt fogoly "én" valódi feloldódása vég

¹⁵Uo. 192.

¹⁶Uo. 193.

¹⁷Uo. 255.

¹⁸Uo. 193.

és kezdet lenne egyszerre: egyéni megkötöttségeink szertefoszlása olyan többségben, amely egy mindig különböző "én" közvetítésével mindig lehetséges világokhoz férhet hozzá. Az én autonómiájáról való lemondás attól fogva már nem veszteség, hanem nyereség, ha lehetőséget teremt mindannak kifejezésére, ami az egyénen kívül maradt volna: az olvashatatlan, még meg nem írt világnak a kifejezésére. Silas olyan könyvre céloz itt, amely a "gondolni" igét személytelen harmadik személyben használná. Az Írás-szobjektum ezentúl nem "én gondolom", hanem "gondol" lenne. Ha Calvino tényleg Derridára céloz itt, ezt mindenestre némi helyreigazítási szándékkal teszi: "Föltéve, hogy az írásnak sikerül áttörnie a szerző korlátait, az értelme csupán akkor marad meg, ha egyetlen személy olvassa, s behatol annak az egynek a szellemkörébe. Csak a meghatározott egyén által való elolvasás lehetősége bizonyítja, hogy az, ami írva van, az írás hatalmának részese, azé a hatalomé, mely az egyénnel túli valamin alapszik. A világegyetem akkor fejezi ki önmagát oly mértékben, hogy az illető ezt mondhatja: Olvasok, tehát ír."¹⁹ Az olvashatatlan világot mint szobjektum nélküli világot az írás csak abban az esetben ragadhatja meg és fejezheti ki, ha a leírt nem saját magába íródik bele, hanem olvashatóvá válik egy szobjektum számára!

Míg itt Calvino a teremtés és befogadás sartré-i dialektikájához folyamodik és azt Derrida mindenfajta logocentrizmust elutasító álláspontjával szegezi szembe, a későbbiekben Borgeshez csatlakozik, amikor a le nem írt, a szobjektum nélküli világ határtalanságát kell olvashatóvá tenni adott szobjektum számára. Ez a bábeli könyvtár alternatívája: "(...) vagy megalkotja az egyetlen könyvet, azt, amelyik magában foglalja a mindenséget; vagy minden könyvet megír, s így a részletek útján ered nyomába a mindenségnek".²⁰ Az első megoldás kivihetetlennek bizonyul, miként Calvino egy Korán-legendához fűzött következő kommentárjával érzékelteti: "Mohamed hallgatta Allah szavát, s lediktálta az írónakainak. Egyszer — mesélik a próféta biográfusai —, amint egy Abdullah nevű írónak diktált, félbehagyott egy mondatot. Az írónk ösztönösen folytatta. A próféta isteni kinyilatkoztatásként elfogadta, amit Abdullah mondott. Az meg annyira megbotránkozott ezen, hogy elhagyta Mohamedet s hitét is elvesztette."²¹ Miért veszt el vajon a hitet Abdullah? Nem azért, mintha nem hinne az Írásban (merthogy Calvino erre a következtetésre jut, számomra egyébként logikusnak aligha nevezhető módon), hanem

¹⁹Uo. 188.

²⁰Uo. 194.

²¹Uo. 194.

azért, mert a szent szövegben az egyetemes, kinyilatkoztatott szónak szükségképpen transzcendensnek, azaz kiszámíthatatlannak kell maradnia. Az egyetlen és egyedüli olyan könyv, amely elmondhatná a Mindenséget, a teremtés és a teremtmény emberi dialektikáján kívül esik. Emberi szemszögből nézve szövegének megírása lehetetlen, ugyanakkor paradox módon öröktől fogva és örökön-örökké íródik. Ezért csak a másik út marad járható Silas számára: megírni az összes könyvet, az összes lehetséges író összes könyvét. S minthogy ez gyakorlatilag képtelenség, az a zseniális ötlete támad, hogy az összes regénykezdetből írjon regényt: "olyan könyvet, mely végig megőrizné a kezdés, a tárgyaltalan várakozás feszültségeit".²² Egy fikció zárt világa így tárul ki az összes lehetséges világok végtelen távlatai felé.

Amikor ezt a megoldást választja Silas, nem csupán a narráció klasszikus célrairányultságától menekül meg, amely egy kezdetből indul ki, hogy egy középhaladva egy vég felé irányuljon (a "szövegzárttság" narratív elve). Egyidejűleg az irodalom harmadik paradoxonát is kivédi, nevezetesen az azonosságából sohasem kilépő szubjektum implicit célrairányultságának a paradoxonát. Az író, még ha folyton fel is függeszti tárgyát (90. o.), még ha tudatában is van annak, hogy a szöveg jövőbeli alakulása és befejeződése még nem eldöntött tény, hiszen előtte áll még e jövődönnek a felépítése (92. o.), s nem menekülhet a saját magában rejlő célrairányultságtól. Az esztétikai teremtés szükségletet elégít ki: az embernek azt a szükségletét, hogy a világhoz viszonyítva lényegesnek érzékelje önmagát (90. o.). Jóllehet ez a folyamat ténylegesen mellékessé fokozza le a tárgyat, megóvja azt, ami alapvetően lényeges a szubjektum számára: saját azonosságának keresését (91. o.). Csakhogy az író Silas éppen egy olyan világ megragadására tör, amelyet még nem olvastak, amelyet az írás még nem tárgyiasított — egy, az író szubjektum középpontja nélküli világot. A probléma tehát az, miképp lehetne az író szubjektum legfőbb hatalmát a szöveg másik összetevőjére átszarmaztatni. Ez az összetevő — s ez Calvino újabb mesterfogása — az olvasó, akit ekképp új funkcióval ruháznak fel.

Szemben az újkor klasszikus regényeivel, melyek színre léptetik az olvasót (Don Quijote, Tristram Shandy, Mindenmindegy Jakab), Calvino regényében az olvasó nemcsak az író beszélgetőtársaként van jelen, akivel az a cselekmény folytatását és a szöveg jelentését megtárgyalja, nemcsak annyiban vesz részt minden egyes írásaktusban, hogy beleszól a mű keletkezésébe, hanem úgy is, mint olvasót, arra készítetik, hogy vállalja fel a névtelen szubjektum, az

²²Uo. 189.

"én" veszélyeit, az énét, melynek sorsa a szüntelen eltűnés és újrafelbukka-
nás e tíz félbeszakadt történet folyamán. A jószándékú olvasó nem tudja to-
vább távortartani magát az olvasottaktól. A tegező megszólítástól kezdve a
felcserélhető "én" bizonytalan grammatikai értékén át apránként belekevere-
dik a cselekménybe, s akarva-akaratlanul olyan eseménysor szubjektumává vá-
lik, amelyből az író látszólag visszavonult. E fiktív olvasó (lettore che è
letto) képzeletbeli sorsa annyi irodalmi műfajt elevenít fel és parodizál
egyszerre, ahány elbeszélésből a regény áll. Sorsának alakulása maga is egy
keretül szolgáló másodlagos cselekménybe, a "valóságos", a mindennapi való-
ság világához tartozó olvasó (lettore che legge) kalandjaiba épül bele. A
regény egy könyvkereskedésben kezdődik, ahol az olvasó megismerkedik egy ol-
vasónővel (Ludmilával), s ezzel a pár korunk irodalmi világának elképzelhető
intézményén és fórumán keresztül látva az igazi, számtalan hamisítványa mö-
gött eltűnt könyv nyomába ered. Calvinónak itt sikerül az, amire egyetlen
befogadásmélelet sem volt képes ennyire tökéletesen: leírnia és meghatároz-
nia az olvasási folyamatot, s egyben a legfinomabban parodizálnia is minden
szakaszát, kezdve a piackutatás és a kiadói döntés mozzanatától, az előállí-
táson, a terjesztésen, az egyetemi tananyagokon, az ideológiai vitákon, a
számítástechnikai feldolgozáson stb. keresztül egészen az abszolút cenzúrá-
ig s mindennemű valóság megsemmisülésének legvégső apokaliptikus látomásáig,
melyben a világ legvégül papírlappá zsugorodik, amelyen már csak elvont sza-
vak tűnhetnek fel.

Remélem, ezzel megindokoltam, miért tartom Calvino remekművét az össze-
békített keletkezés- és befogadásméletek költői összegzésének. Amelynek
utolsó szava egyébként nem a tizedik elbeszélés apokaliptikus látomása. A
"világvége utáni világ érzetét" könyvtári beszélgetés követi, melynek során
két olvasó cseréli ki élményeit, tapasztalatait, s fedezi fel, hogy a tíz
regénytöredék címe költeménnyé áll össze, melynek utolsó sora válasz nélküli
kérdést formál: "Hogyan végződik a történet?" Ám ha az irodalomnak nincs is
vége, az emberi életben van lehetőség a boldog befejezésre, amikor is az ol-
vasó és az olvasónő "széles házastársi ágya" fogadja be "párhuzamos olvasá-
sukat". Ezt az elcsépelet happy endet Calvino azért engedhette meg magának,
mert az olvasó és az olvasónő szerelmi történetének mélyebb értelmére világ-
gít rá. Olyan korban, amikor a szubjektum halála a poszt-strukturalizmus leg-
végső igazságának számított, a regényíró nem állt be az én elvesztését sira-
tó anti-modernisták kórusába. Provokatív érveléssel fordítja visszájára ezt
a felfogást: az igazi katasztrófa nem az "én", hanem a "te" elvesztése len-
ne. Átlagos olvasóját pedig, akit egy modern Candide vonásaival ruházott

fel, kárpótlásul ideális olvasónővel, az ő Beatricéjével ajándékozza meg, akit csillapíthatatlan tudásszomj hevít, aki előtte jár az olvasás képzeletbeli világában, s lehetővé teszi számára, hogy legalább egy olvasást végigolvasson — annak a szövegnek az együttes olvasását, amivé a másik teste válik a szerelmesek számára. Calvino ideális olvasónőjét olyan fordulattal határozza meg, amely saját változata a sartré-i "nemeslelkűségen alapuló megállapodás"-ra, s lehetővé teszi az írás és olvasás dialektikájának meghaladását, valamint az egykor torzsalkodó testvéreknek, a keletkezésnek és a befogadásnak az összebékítését: "Én azt várom az olvasóimtól, hogy olyasvalamit találjanak a könyveimben, amiről magam mit se tudok, de ezt csak azoktól várhatom, akik olyasmiről kívánnak olvasni, amiről ők nem tudnak semmit."²³

(Fordította: Farkas Ildikó)

ROGER DRAGONETTI

AZ EREDET ÉS A FORMA

Bárminők legyenek is a művek felbukkanását övező és elősegítő társadalmi-történelmi vagy életrajzi körülmények, könnyűszerrel megállapítható, hogy maguk az írók egyik korban sem képesek számot adni alkotásuk eredetéről, ha csak nem a mű születésének meséjével tömik be ezt a hézagot. Dante utólag nem képes felidézni azt a pillanatot, amikor a sötét erdőbe jutott,¹ ahogy azt sem tudja, miként ért a mű nyitányát jelző pontig. Pedig épp ez a lát-hatatlan punto, ez a gravitációs középpont hat ki szüntelen a szent költemény bonyodalmaira, amelynek látomása egy stílus meghódításával egyenértékű a parlar materno területén.

Egy mű elemzése, ha erre az ismeretlenre épül, még nehezebb feladvány a kritikus számára, miként e kérdések megválaszolása is: mi a stílus? Meddig terjed? Mi különbözteti meg a nagy írókat egymástól? A továbbiakban megpróbáljuk bebizonyítani, hogy a régi retorikák gyakorlatai és elméletei ebből a szempontból semmit sem vesztek időszerűségükből.

²³Uo. 198.

¹Inferno, 1., 10–12. sor.

Mi a stílus? Alig merjük e szót alkalmazni, annyira széles e kifejezés használati köre. Mégis megtartjuk, ha másért nem, hát azért, mert etimológijával a stylet-t idézi fel, amely fametszésre, vésésre használt szerszám volt (karcólótű), de vasból vagy csontból készült vessző is, melynek egyik vége széles, törlésre szolgáló lapocskában, a másik pedig hegyben végződött, amellyel a viasztáblákra írtak (íróvessző).²

Könnyen észrevehető, hogy már az ábécé írásának tanítása is, melynek Institutio Oratoriae című munkája legelején pár oldalt szentel "Quintilianus,³ részese a szép írás és szép beszéd szimbolikus műveleteinek, melyek többrendbeli jelentése az ékesszólás összes vonatkozását összegző stílus szóban sűrűsödik. Betűformálás, központozás, törlés szintúgy a stílusba tartozik.

A gyermekek betűvetésre tanításában Platón és Seneca fontos szerepet tulajdonítottak a tanítómester közreműködésének.⁴ Quintilianus viszont a kézmozdulat nagyobb önállósága mellett szállt síkra. Emiatt ragaszkodik ahhoz, hogy a tanító irányító keze maradjon távol, s helyette a viasznál keményebb táblák alkalmazását javasolja, mert jobb, ha a táblába karcolt betű bevéséseinek az ellenállása, mintsem a tanító keze vezeti a gyermeket.

Ez jól mutatja, hogy már az első betűvonástól kezdve egy külső ritmust, a betű ritmusát kellett a test lendületéhez igazítani. Az írásmozdulat egyszerűsége a gondolkodás vagy a betűk nevét tároló emlékezet irama és a "fagagott" alakzat ritmusa közti összhang megteremtésére is irányult. Quintilianus ezért nem is helyesli azt a gyakorlatot, hogy a betűk nevét és ábécé sorrendjét formájuk megtanítása előtt tanítsák meg, hisz az emlékezet, úgymond, jóval megelőzné a megrajzolt betű felismerését.⁵

Itt ténylegesen két különböző ritmus tér- és időbeli egyeztetésére irányuló törekvést látunk. Márpedig mihelyt a kéz lendületét magát kellene meghatározni, e készítés forrásának megragadása híján az egyes szerzők fokozatos megkülönböztetésekhez kénytelenek folyamodni. Ezt teszi Poetria Nova című elméleti értekezésében Geoffroi de Vinsauf a XIII. században.⁶

²Ld. a stílus szót, in: Ernout és Meillet: Dictionnaire étymologique de la langue latine.

³A Jean Cousin-féle kiadás, Les belles lettres, Paris, I., I., 24–28.

⁴Vö. uo. I., 62.

⁵Uo. I., I., 25.

⁶Idézeteinket Ed. Faral: Les arts poétiques du XIIe et du XIIIe siècle című munkájából vettük át, Paris, Champion, 1962. 194–262.

"Ha házat kell építened, sietős kezed ne lendüljön elhamarkodottan munkába; a benső művét először a szív függőónja mérje meg. A belső ember meghatározott sorrendiséget ír elő (praescribit), amelynek a szív keze a test keze előtt egész láncolatát elképzeli. Az érzékelhető állapotot az idea-állapot előzi meg. A költői cselekvés mint olyan (ipsa poesis) hadd fürkészsze ebben a tükörben, milyen törvényt kell a költők elé állítani." (44–49. sor)

Az írás elsődlegességének ez a megjelenítése a szerző ábrázolásában, a minta és a másolat platóni stílusában nem szabad, hogy megtévesszen bennünket. Az, hogy a test írása a szív írásának van alárendelve, nem azt jelenti, mintha a betű leírása egy mentális elő-írás mint eredeti szöveg másodpéldánya lenne. Az érzékelhető kéz írása nem egy minta lemásolása, hanem ő maga teremti meg a mintát, egyfajta nyelvi megfelelőbe önti egy vágyott avagy megálmodott csírázó invenció kívánalmait. A betű leírásának ravasz fogása voltaképp elsődleges képbe fordítja át a projektív instanciát (a szív kezének egész metaforája ezt jelzi), amely idea-formába sűrít mértéket, kiszámítotttságot, sorrendet, példaszzerűséget, egyszóval a ritmus-felhívás összes formális erejét, melynek megbúvó helyét a platonista megjelenítés eredet-álca alá rejti. S még ha sikerülne is világosan felfognunk, mit takar a szív kezének és a test kezének e rejtélyes egyezsége, a költői alkotásban akkor is ott van még a véletlen tényezője: Fortuna.

Az eredet-pont felé való újabb visszahátrálással a szív és a test kezének összhangja a Szerencse kezéhez irányít (51. sor). Geoffroi itt újfent azt javasolja a költőnek, hogy ne ragadjon azon nyomban tollat (50. sor), hanem alaposan fontolja meg tárgyát (54. sor) avégett, hogy, úgymond, a mű jobb sorsra legyen érdemes (ut melius fortunet opus) (53. sor).

Bizonyos, hogy minden művésznek a Szerencsével kívántatik összemérnie erejét, az alkotóerő birtoklásának játszóját játssza vele s ellene. Csak hozzá kell még tenni, hogy ennek a vak és csapásosztó erőnek a keze a kegyelem vagy az ihlet előre nem látható adományát is a költő ölébe hullajthatja, ami nélkül nem létezhetne ez a mindenek felett álló nem-tudom-mi, amely nyomban elenyészik, mielőtt nem érezzük többé, mert tényszerű tudásként akarjuk megragadni.

Ha a forma eredetét tárgyaló összefoglalónkhoz Geoffroi de Vinsauf Poetria Nováját választottuk fogódzóul, ezt az indokolja, hogy ez a XIII. századi latin ars poetica a minket foglalkoztató kérdéssel kapcsolatban egy sor olyan gondolatot vet fel, amelyek rendkívül éleslátóknak tünnek a számunkra.

Az értekezés eredetisége abban áll, hogy elméleti fikció alakjában, hexameterekben jelenik meg, amelyben a didaktikus szöveg visszájára nem a szabály teremti a költeményt, hanem a költemény találja ki újra, mintegy tükör-

írást megfejtve, saját szabályait, melyek elméleti megfogalmazása, a szabályok és a példák — minthogy a mű ritmushatalmának részesei — poétikai határosságuk titkát teljes mértékben megőrzik.

Anélkül, hogy részletekbe bocsátkoznánk, felhívnánk a figyelmet arra, miként nyomatékosítja e titkot kezdve az Értekezésnek már a felépítésétől Geoffroi a Poetria prolóógusában és ajánlásában. Merthogy a prolóógus is része az eredetekkel való fiktív játéknak! Amikor ugyanis Geoffroi Innocent pápának (valószínűleg III. Innocentnek) ajánlja művét, nem csupán az egyházfő alakjának összehasonlíthatatlanságát magasztalja, hanem már ezáltal is annak a rejtélynek a par excellence szimbólumává kívánja tenni, amelyet az elméleti szöveg sohasem képes körülírni. Bizonyíték erre, hogy a szerző ártatlan képpel kijelenti: képtelen leírni a címzett teljes nevét, mert a hexameter által rákényszerített korlátokba ütközik, s ezért így szólítja meg: Papa stupor mundi:

"Ha Papa Nocentit írtam volna, fejetlen névvel illettem volna; ha viszont hozzátenném a fejet (értsd az In- szótagot), a név megtörné a versláb." (1–3. sor)

Az előhangot bevezető e különös megjegyzés fenti értelmezését az ajánlás csak megerősíti. Itt a Pápa mintegy megfosztatik a prolóógusban neki ajánlott műtől, ez ugyanis furcsamód egy bizonyos Guillaume-nak ajánltatik fel,⁷ aki, úgy látszik, jobban képes értékelni a költeményt. S minden jel arra utal, mintha Geoffroit, ahogy pontot tett az értekezés végére, a Poetriának maga a koherenciája — mely még a lehetőségét is kizárja annak, hogy (adott esetben a Pápa alakjával jelképezett) elvét elméletileg körvonalazni lehessen — akadályozná meg, hogy a művet annak ajánlja fel, aki csupán egy alakja volt eme ábrázolhatatlan kezdetnek. Geoffroi, eltekintve attól, hogy óva int még egy elméleti, bár ebben az esetben verses, mű címzettjeinek a műbe történő beviteltől is, Dantéval együtt bajosan tudná beépíteni a műbe annak felbukkanási pillanatát.

Ekkor felvetődik a kérdés, mi lehet egy stilisztikai értekezésben feljegyzett szabályoknak az értéke, ha egyszer alapelveinek a kiindulópontja megragadhatatlan. A kéz és a betű ritmusa vagy a szív keze és az érzékelhető kéz ritmusa kapcsán idézett példákban az ókori és középkori retorikák által

⁷Ez a személy, akit nem sikerült teljes bizonyossággal azonosítanunk, a középkori irodalomból furfangosságukról híres Guillaume-ok sorába tartozhat. Itt igencsak úgy tűnik, hogy az e nevet viselő személy a Poetria szerzőjének a forrását tükrözi. Vö. Roger Dragonetti: Le gai savoir, Paris, Seuil, 1982.

convenientiának⁸ nevezett összhang a szépírás mesterségének a sarkalatos pontja (caput artis), ámde hogyan ültessük át a gyakorlatba ezt a megegyezést, ha egyszer, mint Cicero mondja, "ez az egyetlen szabály, amelyre a mesterség nem taníthat meg".⁹ S csakugyan, míg a megegyezés alapvető fontosságú a vers egységéhez, az Egy, melyben gyökerezik, a meghallhatatlan és ki-mondhatatlan tartományába tartozik.

Az Egy, a görögök óta a harmonikus logos színönimája, sohasem fér bele azokba a szám- vagy arányegységekbe, melyek keletkezését a ritmusok érzékelhető egységében vezérlik, s aki universust mond, az "Egy fordítottját" is érti alatta, mely szám, miként Boetius mondja, nem szám, hanem csíra.¹⁰ Plo-tinus azt mondja, hogy az Egy αρχή,¹¹ kifejezhetetlen, mégpedig épp azért, mert a csíra mércéje, melynek matematikai fogalmakkal nem mérhető mi-nőség kiterjedése az összes művészetet egy mindenek felett álló Szám zenei tételére építi, mely szám az egyszerűség hatalma, elgondolhatatlan, amely nélkül azonban irodalom sosem létezhetett volna, Az egyszerűség varázsa, írja Blanchot, abban áll, hogy az az Egy — sohasem készen kapott — adománya.¹²

Jóllehet a költőket joggal nevezik a nyelv megmérőinek, legyenek bár pü-thagoreusok, földmérők vagy geometerek mint Dante, amikor művük keletkezési pontját kutatják, valamennyien vakságra ítéltettek. A Paradicsom csúcsán Dante geometerként kémleli műve mélyét anélkül, hogy valaha is megérthetné a kör e négyszögesítését, melynek láthatatlan, az ember rejtélyes képével ösz-szeforrt pontja az örökkévalósággal köti össze az időt.¹³

Az egyetlen kiút ebből a zsákutcából az eredetnek, a mű rendező elvének a fiktiválása, annak az elvnek, "ahonnét a stílus fakad" (unde prorripiat cursum stylus), miként Geoffroi mondja megint. Márpedig amint Geoffroi egy mű elkezdésének és anyaga elrendezésének különböző módozatait veszi szemügy-re, s oly sok más elméletíróval egyetértésben kijelenti, hogy az ordo arti-

⁸Vö. Roger Dragonetti: Aux frontières du langage poétique, Gand, 1961, Romanica gaudensia, IX, Egyetemi Kiadványok, mégpedig 9—77. o.: La conception du langage poétique dans le De vulgari eloquentia.

⁹De Oratore, Courbeau-féle kiadás, Les Belles Lettres, 1967, I. kötet: "quod tamen unum id esse quod tradi artem non possit" (I., 132.)

¹⁰Ld. La poésie ceste musique naturelle (Essai d'exégèse d'un passage de l'Art de Dictier d'Eustache Deschamps) c. tanulmányunkat in: Mélanges Guiette, Anver, 1961, 37., n° 2.

¹¹Brehier-féle kiadás, Les Belles Lettres, V., II., 11., 1—5., 67.

¹²L'écriture du désastre, Paris, Gallimard, 1980. 198.

¹³Paradiso, XXXIII, 133—142.

ficialist részesíti előnyben az ordo naturalis-szal szemben, mely utóbbi írásmódja egyértelműen utánozza az események lineáris idejét, ezt az indokolja, hogy az ordo artificialis tágra nyitja a művésziesség és a szabály tárházának kapuit az invenció kibontakozása előtt. Ez a szellem furfangja ugyan, ámde a művészet furfangja is: ars callida, írja Geoffroi. S könnyen észrevehető, hogy szerzőnk szóhasználatával a nyelv trópus-készletéről elmélkedik, amikor e sorrend kapcsán így ír:

"(e sorrend) elfordítja (vertit) a dolgokat anélkül, hogy elferdítené őket (ut non pervertat), felcseréli, hogy másutt jobb helyre tegye őket, mint a saját helyükön lennének; a sorrend, amely az előbbit az utóbbival helyettesíti (praeposterus ordo) kifinomultabb, mint a természetes sorrend, és sokkal különb is (longe prior)" (97–100. sor)

Geoffroi így aztán egymás után sorjázza azokat az eljárásokat, amelyek lehetővé teszik az idő természetes folyásának áthágását oly módon, hogy vagy a közepén, vagy a végén kezdik a történetet. A középkori szövegmagyarázók gyakorta idézik az Aeneas jól ismert példáját, amelynek meséje a közepén, értsd Aeneasnak Karthágóba való megérkezésével kezdődik.

Tévedés volna azt hinni, hogy a Poetriában a megegyezésről és a stílusról megfogalmazott e gondolatok rég idejüket múlták. Baudelaire Edgar Poe egyik versének keletkezése kapcsán emlékeztet arra, hogy az író egyik kedvenc axiómája így hangzott: "egy versben vagy regényben, egy szonettben vagy elbeszélésben mindenek a végkifejlet felé kell tartania. A jó írónak már az első sor leírásakor szeme előtt lebeg az utolsó."¹⁴

Az a lehetőség, hogy a mű vége virtuálisan bennefoglaltasson a mű elejében, a "jó íráság"-hoz, korántsem azt jelenti, mintha az utolsó sor már bele lenne írva az elsőbe, ami a nullára redukálná az írás kezdeményező erejét. Akár Geoffroi (55. sor), akár a műve terjedelmét megtervező Dante belső iránytűjéről van szó (Par., 33., 86.), folyton az orfeuszi mozzanat bukkan fel újra meg újra, amely a magasabb rendű művészet meghódítását célozza, az egyedüliét, amely a történelmi időt egy ciklikus idő egyidejűségében képes feloldani. Csak a művészet hozhat létre olyan rendet, melyben az időpillanatok egymásra vissza-visszakanyarodván mintegy többszólamú hangzatba olvadnak össze, amely keletkezésük helyére gyűjti őket egybe.

Ez az arany szabálya a fentebb stílnak, melynek ritmushatalma tovább tágitja a nyelvben a teret a mű kettős lejegyzése előtt, miként az ordo arti-

¹⁴Baudelaire, fordítás Edgar Poe-tól, in: Sa vie et ses ouvrages, 979., O. C. Pleiade.

fičialis időbeli visszafordíthatóságának a játéka érvényre tudja juttatni, Geoffroi kifejezésével, egy, a végkifejlet irányába lendülő kezdet nagyságát (112–117. sor). Geoffroi szerint a művészet szemfényvesztő (praestigiatrix), hiszen, mint írja,

"utóbbivá teheti azt, ami előbb jön, jövővé a jelent; kiegyenesítheti a görbét, távolivá varázsolhatja a közelit, városivá a paraszti dolgokat, újjá a régieket, magánná a közügyeket, fehérré a feketét, becsessé a hitványt." (121–125. sor)

Ha viszont a szövegnek ez az időtlen többszólamúsága és többértékűsége, amelyet a látszatok csábító játékból kiindulva minden nagy író gyakorolt, a feszültségi erőket olyan ritmus-képleteknek veti alá, melyekben idő, tér és jelentés sajátos jellege elhomályosul s az általánosság szintjére csúszik át, két egyaránt nagy költő műve előtt a kritikus miképp tud majd különbséget tenni egyikük és másikuk egyéni jellege, s az ebből fakadó utánozhatatlan színezetű hang és nyelvhasználat között?

Harmadik kérdésünkre az emlékezet kerülőjének a közbeiktatásával, melyről Geoffroi értekezik művében, adhatunk választ.

Az emlékezet teoretikusunk szerint "gyönyör-rekesz", melynek élvezetvágyát az írónak írással kell kielégítenie, feltéve persze, hogy nem tömi agyon táplálékkal. Az emlékező szöveg rekeszeit ezért részben üresen kell hagyni, hogy ekképp fennmaradjon a mindig többet kívánás gyönyöre (1977–1982. sor).

Márpedig a Poetriának és minden elméleti megfogalmazásának a lényege abban áll, hogy a választás kritériumát a gyönyörúségbe és a tetszésbe: gustanda scientia (1987. sor) helyezi. S hogy a szöveg anyagát jobban élvezzük, apró darabkákra kell széttördelnünk:

"Nehogy összegyűjts többet, írja Geoffroi, egyetlenegy vég egyszerre, egy aprócska részt, amely sokkal kisebb annál, mint amekkorát a vállad elbír és el akar bírni." (1991–1993. sor)

Geoffroi másfelől hangsúlyozza, hogy e gyakorlat fogásait váltogatni kell, melyek révén úgy jutunk el egyik dologtól a másikig, hogy addig, amíg eleven és új, vissza is térünk hozzá. Mégis minden rekesz után, úgymond,

"pihenj meg, fújd ki magad. E csekély késleltetés (morula) folytán a másik, ugyanilyen okból (tudniillik a lélegzetvétel okán) visszatartott rész hozzá fog kapcsolódni az előbb leírt rekeszhez" (1995–2000. sor) és így tovább.

Geoffroi itt csupán felszínre hozza azt, amire a poiesis mindenfajta írása irányul: a törekvést, hogy egy ütemes lélegzés láthatatlan tagolásának vesse alá a nyelvet. Egyébiránt, ellentétben azzal, amit hajlamosak lennének hinni, az ütemes történés struktúrája nem egyszerűsíthető le egy mozzanat szakaszos ismétlődésére, hanem alapvetően egy egyenletességi hatalom időn kívüli, állandó pontszerűségéhez való visszatérésre irányul, amely hatalom a formát teremtő történést az Egy speculumába gyűjti (2008. sor).

Amit fontos itt kiemelni, az az, hogy az emlékezet nem a látott vagy hallott dolgokat, hanem csupán aprócska ismertető jegyeket, ahogy Geoffroi nevezi őket, notulae-t jegyez meg. Márpedig ezeket az ismertető jegyeket — melyek az élmény vagy a dolog ideje, tere, formája, nem pedig az élmény mint olyan —, a szöveg rekeszeihez hasonlóan együvé kell gyűjteni.

"Midőn a korábban látott, hallott, emlékezetembe idézett vagy véghezvitt dolgokra akarok visszaemlékezni, azonképp egybegyűjtöm őket magamban; (s ekképp szólok) így láttam, hallottam, gondoltam vagy cselekedtem ekkor és ekkor, itt és itt: a helyek, az idők, a formák vagy bármely más aprócska jegy a biztos utat jelzik, melyen a dolgokhoz eljutok. S ezek a jelek megértetik velem, hogy ez vagy az volt, s ekkor elképzelem (imaginor) mindegyiket." (2010—2016. sor)

Az író tehát e formális jellegű "jegyecskék" által képzeli el azokat az egyedi dolgokat, melyeket átélt. Az emlékezet, melynek éberségét a nyitány e jelei felkeltették, nem más lesz, mint az elhomályosult újrafelidézése, egy ismeretlen írás felismerése, amely anélkül részesedik az idea-állapotból, hogy összeolvadna vele, s amelynek feltámadását különleges gyönyörűség kíséri. A reminiscencia e tartományába illeszthető be Proust kis madeleine-je, melynek a nyoma elég erős ahhoz, hogy ez az élvezet működésbe lépjen az író emlékezetében.¹⁵

Márpedig ez, az idő, a tér és a formák általánosító műveletéből táplálkozó öröm a nyelv tagolásának, és a dolgoknak a zamata vagy az íz alapján való elképzelésének egyedülálló módjában jut kifejezésre. Az emlékezetről szóló fejezet végén Geoffroi ezt a következőképp támasztja alá:

"Cicero metaforáival adja át emlékezet-művészetét, írja, de ekképp csak saját magát okítja, mintha egyedülállóan éleselméjű lévén, csodálni is csak egyedül ő tudná saját éleselméjűségét. Ámde nekem tetszhet ugyan a saját éleselméjűségem, ez még nem azt jelenti, hogy másoknak is tetszik. Csak az élvezet teszi érvényessé az újrafelidezés erejét annak a számára, aki gyö-

¹⁵Ld. L'écriture de l'impression dans la Recherche du temps perdu c. tanulmányunkat, in: Saggi e ricerche di letteratura francese, Roma, Bulzoni, 1984. 42—72.

nyörűséget és hasznot lát belőle, következésképp sem ezeknek, sem a mások által felidézett jegyecskéknek nem szabad hinned, ha éleseknek vagy kevésbé elfogadhatóknak tűnnek a számodra. Ha biztosra akarsz menni, képzeld el magadban az apró jegyeket, bárminők is legyenek azok, melyeket a szellem választása eléd tár, feltéve, hogy gyönyörűséget szereznek neked (dum te delectent) és hogy okulsz belőlük." (2017–2026. sor).

Vagyis az ezen apró jegyek átadására alkalmazott cicerói metaforák tetszhetnek vagy nem tetszhetnek, s Geoffroi, minthogy a jövődő íróhoz szól, itt azt javasolja, hogy a neki gyönyörűséget szerző jegyecskéket válassza ki magában, hogy azután a saját éleselmjűségének megfelelő trópusokba öntse.

Szó sincs arról, mintha ezen azt kellene érteni, hogy az író mit sem ér, ha nem tetszik az olvasójának, még kevésbé arról, hogy a tetszés vagy nem tetszés elegendő ok lenne az elvetésre, hanem azt jelenti: minthogy a másik felé való nyitottság a jegyecske, pontosabban formai általánossága révén valósul meg, meglehet, hogy ez utóbbi nem talál kellő visszhangra, ha olyan metaforákon keresztül adódik át, melyek nem felelnek meg az olvasói várakozásnak.

Végezetül semmi sem illene ide jobban, mint egy konkrét példa, amely előadásunk elméleti mondanivalóját, minthogy itt nincs lehetőség egy teljes mű elemzésére, miképp másutt tettük, egy mondat mikrokozmoszába sűriti. Ezt a példát magától Dantétól vesszük át, kinek költői és elméletírói nagysága egyaránt általánosan elismert.

A lapos, és az általa legemelkedettebbnek tekintett tragikus stílus közötti eltérés két végletének szemléltetésére Danté két mondatot hoz példaként. Az első a nyelvtanilag helyes rétegében az alany, állítmány, tárgy felállított egymásra következésének természetes sorrendjét követi:

Petrus amat multum dominam Bertam.
(De vulgari eloquentia, II., VI., 5.)
Péter nagyon szereti Berta asszonyt.

Azért ne higgyük, hogy Dante az egész természetes sorrendet erre a paradisztikus mintára egyszerűsíti le, amelyről mindamellet nem habozik kijelenteni, hogy egy ilyen megnyilatkozás "ízetlen és a tehetségtelenek sajátja" (uo.).

A második mondatban viszont az ordo artificialis-ra ismerhetünk:

Eiecta maxima parte florum de sinu tuo, Florentia, nequicquam Trinacriam Totila secundus adivit... (uo. II., VI., 6.)

A történelmi utalás Firenzének Charles Valois hadserege általi lerohanására vonatkozik, aki ezután Szicília meghódítására indult, sikertelenül. Az alábbi durva fordításban a lehető legjobban megtartottuk a szórendet és ragaszkodtunk a szószerintiséghez:

Kivétvén legnagyobb részét kebled viráginak, ó Firenze, sikertelenül Szicíliában az új Totila partot ért...

Ami legelőször megemlíthető, az, hogy a Florentia vocativus, mint az esemény származási helye és eredet-mese a két mondattag közepére került. A mondat a hadi kaland végétől (az elűzött firenzeiekkel) indul, s Totila dúlásának egyfajta virtuális szicíliai újakezdésével zárul.

Ennek a mesterséges sorrendnek az inverzióit pedig a jelzőnek a főnév után vetése (sino tuo; Toitila secundus), az állítmánynak a bővítmény után helyezése (Trinacriam...adivit), valamint az alanynak a bővítmény után vetése (Totila; Trinacriam) tükrözi. Végül a Florentia szó helyzete folytán valószínűleg is a mondat és a virág-metafora "kebelévé" válik, melynek a szó szoros értelmében szóvirágja lesz.

Miben állhat egy ilyen sajjó emlék élvezete? Nyilván nem a felidézett történelmi tényben, hanem felidezésének a formájában. Ez a forma megigézhet első hallásra, de ha nem így lenne, akkor is elképzelhető, bár nem biztos, hogy a formai elemzésnek sikerülne kioldania valamit abból a zamatból, amely által a jelentés meghaladja saját magát.

A Poetria Nova tükrében tükröződő elméleti színrevitel végső soron csupán azt célozza, hogy saját szabálya élvezetének a titkát mindvégig fenntartsa azáltal, hogy az írás scientia gustandá-ját olyan gyakorlattá változtatja, amely a betű és a ritmikus lélegzés zamatában az ismeretlen tudását az ismertbe helyezi. Ami egyáltalán nem a tudatlanság előléptetését, még kevésbé a tényszerű tudás tartományainak kizárását jelenti, épp ellenkezőleg, hanem annak, a kutatás homlokterében álló, felfoghatatlan dolognak az élvezetét és szeretetét célozza, amelynek elérésére a költői mű fáradhatatlanul tör.

(Fordította: Farkas Ildikó)

PILLANTÁS AZ ÍRÁSAKTUSRA

I.

Hadd induljak ki abból a kétkedésből, amelyet e kollokvium címe először keltett bennem: valóban beszélhetünk-e egy irodalmi mű alkotásáról, teremtéséről? Vajon nem fecsegésre vagy feltétlen hallgatásra vagyunk-e kárhóztatva? Talán nem int szerénységre és óvatosságra Freud e tekintetben, amikor nevezetes esszéjének, a Leonardo da Vinci egy gyermekkori emlékének elején bejelenti, hogy nem e reneszánsz lángelme alkotóerejéről, hanem az alkotását fékező gátlásokról fog szólni? Nos, korántsem hiszem, hogy erre a könnyörten választásra lennének ítélve. Amiről beszélhetünk, mert kivételes helyzetben vagyunk a megközelítéséhez, az a teremtés mint szabályozott teremtés; valamely mű mindig kódolt feltételek közepette jön létre; amiről szólhatunk, az a kódok közti átkapcsolás, a torzulások, amelyből a mű fogan, amely azután új kódokat hoz világra és így tovább. Ez a kódról műre és műről kódra való oda-vissza ugrás a teremtés. Az alkotásról, úgy vélem, egyedül ezzel a szerény beszédmóddal lehet szólni. E kritikai megközelítéshez három vagy négy támpontot szeretnék adni.

1. Elsődleges teremtésnek én a beszédnek írásra váltását tartom. Miféle teremtés is az írásaktus? Alapvetően másról van szó, mint egy másodlagos rögzítési jelenségről, melyet olyan szövegre alkalmaztak, amely élőszóban is elhangozhatott volna. Írás akkor van igazán, ha a létrehozott szöveg sohasem hangzott el, s főképp, sohasem hangozhatott volna el élőszóban. Az írás a beszéd lehetetlenségeként jelenik meg; az írással új gondolat- és szövegeszköz születik.

Az első következmény: új alternatíva tárul fel, amely egyengeti az utat az előtt, amit Starobinski nemrégiben a "kritika meséjé"-nek nevezett: az írás jelensége egyrészt különleges tekintéllyel ruházza fel a leírt dolgot; másrészt az élőszó és az írás közé ekként ékelődő távolság egy gyanút és egy kérdést vet fel: hogyan jöhetett létre ilyen jelentéshatás? Vagyis konfliktus támad tekintély és keletkezés között.

Második következmény: már azáltal, hogy a szöveg le van írva, olyan történet hordozójává válik, amely már nem az író története. Ez a paradoxon könnyen érthető: a leírt értelme ettől fogva elválik szerzőjének esetleges szándékaitól, s így mindenféle pszichologizáló kritika alól kivonja magát.

Az, amit a szöveg szemantikai autonómiájának nevezhetünk, odavezet, hogy a szöveg az írójáétól eltérő történetet bont ki. Ezt a helyzetet tükrözi a jelentés-fogalom kétértelműsége: Jelenteni alatt vagy azt értjük, amit a szöveg jelent, vagy azt, amit a szerző értett rajta (vö. angol: what does the text mean, what do you mean). Nos, érteni és jelenteni szétválása már terem-tési jelenség, alkotás.

Újabb következmény: az élőbeszéd a szembenézésre, a szó szoros értelmében vett pár-beszédre ad alkalmat, olyannyira, hogy a beszélő felek mindig megmutathatják egymásnak beszélgetésük tárgyait; a világ tárgyaira való utalás, ahogy mondjuk, osztenzív. Az írás ezt az osztenzív referenciát törli el: ha egy versben azt olvasom: "azon az éjjelen,..." stb., tudom, hogy az alkalmazott deiktikus jelek, itt például a mutató melléknév: semmi olyat nem jelölnek, amire rá lehetne mutatni. A deiktikus jelek efféle felfüggesztődése indítja be a szöveg elsodródását mindenfajta megmutatható valóságtól.

Ez a kettős, egyrészt az írótól, másrészt a látható világtól történő elszakadás jelöli ki az írásból eredő alkotóteret. Egy megjegyzés a referencia e kérdésével kapcsolatban: amikor azt mondjuk, hogy a referencia megszűnt osztenzívnek lenni, ez alatt korántsem azt kell érteni, mintha a szövegeknek nem lenne referenciájuk. Elegendő a történelmi szövegeket szemügyre venni: habár a múlt eseményeire nem tudunk rámutatni, mégsem vagyunk hajlandók a múlt múltságát összekeverni a fikció irrealitásával: ez az észrevétel rendkívül fontos, ha a krematóriumok létezéséről napjainkban folyó vitában el akarunk igazodni; amikor a revizionista történészek azzal jönnek, hogy "én semmit sem láttam", igazuk van, annyiban, amennyiben egy osztenzív referenciával nem bíró helyzetből beszélnek; pedig sértésnek, majdhogynem bűnnek tartjuk tagadni olyasvalaminek a létezését, amely, jóllehet nem mutatható meg, kimutathatóan létezett. A referencialitás tehát nem azonosítható az osztenzív referenciával. Sok mindent lehetne egyébiránt mondani magának a fikciónak a referencialitásáról, amennyiben a fikció hozzájárul a mindennapi valóság rejtett oldalainak a feltárásához és átalakításához. De ez nem ide tartozik.

Az íráshoz kapcsolódó utolsó hódítást érintő néhány megjegyzéssel szeretném zárni: az írott szöveg másféle szemköztiséget teremt meg magának, mint az emberi arc; egyedül az a tény, hogy a szöveg, Gadamer szavaival, nyitott mindenki felé, aki csak olvasni tud, azt hordozza magában, hogy az élőbeszéd hallgatója egy láthatatlan olvasónak, végső soron egy korlátlan és meghatározatlan hallgatóságnak adja át a helyét; a szöveg ismeretlen kalandja veszi itt kezdetét.

Ámde nem szeretnék kizárólag ezekre a reflexiókra szorítkozni az írással kapcsolatban: a szöveg-fogalom mást is magában rejt: a szöveg szövegezettség, azaz szerkesztettséget is jelent. Amint egy író írásba fog, csakugyan másképp kezd szerkeszteni, mint ahogy a párbeszédés érintkezésre jellemző szóváltás során tenné. Az írás szemantikai autonómiája, amelyről az imént szóltam, utat nyit a szerkesztési szabályok kutatása előtt, amelyek érvényesítésére a beszélgetés gyors kérdés-válasz váltakozása nem hagy elég időt. A műnek — most már nemcsak írásról, hanem műről beszélhetünk — saját koherencia-szabályai vannak, amelyek elbeszéléssé, verssé, esszévé stb. teszik. S ez, még egyszer hangsúlyozom, az írott szöveg jellegzetes, saját fennállásának köszönhető. Futólag megjegyzem, hogy a szerkesztés problémája immár nem a nyelvészet illetékességébe tartozik, amely a legvégső nyelvi egységnek a mondatot tekinti, hanem a poétikáéba, amely pontosan a mondaton túli szerkesztési módoknál kezdődik (miként a metafora és az elbeszélés esetében kimutattam, amelyek mindegyike mondaton túli szerkesztési szabályokat hoz működésbe). Nos, a szövegezettség jelenségével új alternatíva tárul fel: immár nem tekintély és keletkezés között, hanem a szöveg mint erősen strukturált valami állagát, mely tartósságot, sőt kemény tartást ad neki, állítja szembe a szöveg nyitottságával az olvasó, a közönség felé.

A kritika felettébb kényes pontjához érünk itt: nevezetesen a keletkezés és a befogadás szempontjainak magán a kritikán belül tükröződő vetélkedéséhez. Ez a vetélkedés elkerülhetetlen, amennyiben az, amit a jelentés útjának nevezhetnénk, a szövegben kezdődik, ámde rajta kívül, az olvasóban ér véget. Végtelen dialektika lép működésbe a szöveg belső strukturáltsága és az összes, olvasásból eredő destrukturaló—restrukturáló tevékenység között; e dialektika a művet az író és az olvasó közös teremtményévé avatja. Nem kell megrémülni a kritikusokat megosztó e véleményeltérés okán, hisz része az írás-olvasás kettősségéből fakadó helyzetnek. Úhatatlan a feszültség a szöveg szerkezeti ellenállásai — épp azon ellenállásokról van szó, amelyeket előtérbe helyeznek a strukturalisták (nem árt, ha időnként emlékeztetik az embert, hogy egy szövegről nem lehet akármit mondani) —, és az olvasás szülte destabilizáló hatások között. A vita során erre még biztos visszatérünk.

3. Végezetül egy utolsó teremtési "hely"-re szeretnék rámutatni. Ez pedig a szövegeköziség jelensége, amely jelentős szerephez jut napjaink irodalomkritikájában. Szeretném azonban hangsúlyozni, hogy a szövegeköziség fogalma rendkívül ingatag. Mégpedig két okból. Először is, a szövegeköziség csak egy vele szemben álló jelenség viszonylatában gondolható el, mégpedig abban a különleges viszonylatban, amely a szöveget összeköti azokkal a dolgokkal,

amelyekről szól, s azokkal az új valóságokkal, melyeket esetleg felfedez és átalakít. A szöveg ily módon a vele kapcsolatban álló többi szöveghez fűződő beleértések, és a közlé ékelődik, amiről saját maga szól. De ez nem minden. Szeretném összefüggésbe hozni a szövegköziséget azzal, ami itt a genetikus kritikáról elhangzott. A genetikus kritika ugyanis a szövegköziség egyik fontos esetének tűnik számomra, abban az értelemben, hogy a végleges szöveget megelőző változatok feltárása szöveg alatti szövegek, amint hallottuk, előszövegek teremtésével egyenértékű, olyan szövegeknek a létrehozásával, melyeket senki sem olvasott sűrűn, főképp akkor, ha nem közlésre szánták őket, s ezért az írói műhelytitkok közé tartoznak. Ebben az értelemben azt mondhatjuk, hogy a genetikus kritika olyan szövegeket teremt, melyeknek nem volt olvasójuk, s csakis a végleges szöveg viszonylatában léteznek; a genetikus kritikát ebben az értelemben lehet a szövegköziség jelenségéhez kapcsolni. Új szövegek teremtésével a genetikus kritika egyszersmind új olvasókat is teremt, valamiféle palimpszeszt-olvasókat, amelyek a freskó levakarása után felfedezett vázlatokhoz hasonlóan olyan új tárgyak, melyeket előtte senki sem látott, s melyek sajátosságos közönséget, a kritikusokét, teremtik meg maguknak. E jelenség számottevő következményekkel jár: ezek az előszövegek, melyek, még egyszer hangsúlyozom, új szövegek, vetélkedni kezdenek az utolsó szöveg auctoritásával; saját maguknak nincs auctoritasuk, amennyiben se olvasáshatásuk, se kulturális hatásosságuk nem volt; ámde alulról igyekeznek aláaknázni az utolsó szöveg auctoritását. Nem hinném, hogy ezzel a jelenséggel elintéztük volna a kérdést; miként alkalmam lesz majd rámutatni a vita során, egy szöveg előzetes állapotainak a rekonstruálása hozzásegítheti az utolsó szöveget, hogy új állagba helyeződjék vissza, amennyiben az utolsó szöveg olyan szövegtörténet eredményeként jelenik meg, melynek ez egyfajta célrairányultságot kölcsönöz; hisz az egymásra halmozódó előszövegek az utolsó szöveg felé tartanak. Az utolsó szöveg új auctoritást nyer ettől; egyfajta *eti utio restitutio* ez, kevésbé naiv, következésképp tudományosabb, kidolgozottabb egy történet nélküli szövegre való elsődleges hivatkozásnál, amely azonban a szöveg alakulásának és szöveglétre születésének egész történetét belefoglalja a végső jelentésbe.

II.

HOZZÁSZÓLÁS A VITÁHOZ

1. Néhány megjegyzést szeretnék fűzni ahhoz, amit Starobinski a "derék cenzor"-ról mondott. Először is óva intenek az alkotás problematikájának túlzott elpszichologizálásától, amelyhez a féktelen pszichoanalízis vezetne;

a pszichoanalízis ugyanis csak akkor meggyőző, ha tényleges összefüggés áll fenn a mélylélektani és indulatátviteli beszédmóddal; e helyzetet leszámítva a művek mélylélektani elemzése túlságosan is egyforma ahhoz, hogy megbízható legyen. Ezért értékelem nagyra a genetikus kritika óvatosságát: sosem az író feltételezett tudattalan készletéhez nyúl vissza, hanem a lehető legkezeltelegesebb változataihoz annak, ami már leírt nyom: a genetikus kritika igenis bölcsen cselekszik akkor, amikor nem az alkotó bensejébe hatolás igényével lép fel, hanem a legkorábbi, elő-szövegek formájában fennmaradt írott nyomnak a megragadására törekszik.

Második megjegyzés: ahhoz, hogy egy tökéletesen eredeti, tehát az összes ismert kóddal szakító mű megfogható legyen az olvasók számára, a műnek képesnek kell bizonyulnia átstrukturálnia azt, amit Gadamer és Jausz az olvasó várakozási mezejének nevez, ami nem más, mint egy leülepedett történet kivonata. Ebben az értelemben elképzelhetetlen, mi lenne a tiszta újítás az összes referencia-kód egyetemes porrázúzódása mellett. Az olvasónak, miként Starobinski mondja, nemcsak magáévá kell tennie az új szabályt, ezenkívül még meg is kell értenie, mi az, amit az állítólagos új mű megváltoztat. Minden újítás ellentétet feltételez az olvasó várakozási mezejével.

Következő megjegyzés: visszatérnék a kérdéshez, melyet az előszöveg-fogalom genetikus kritikabeli értelmezése vet fel. Nézetem szerint az elő-szövegek rekonstruálásának nem az az egyetlen következménye, hogy megingatja a végső művet, hanem az is, hogy elősegíti annak jobb megértését, pontosabban rámutat arra, hogy a végső mű nem véletlenül az utolsó szöveg az elő-szövegek sorában. A Biblia-kritikát említeném példaként: David Strauss, Wellhausen, Gunkel óta hozzászoktunk, hogy a végső szöveg előző változatainak egymásra rétegződését rekonstruáljuk; ez a gigászi bibliakritikai munka azonban óhatatlanul nagy csalódással jár: a kritika a szöveg valamiféle szétaprózódásához vezet, melynek végén szövegnek se híre, se hamva, csak szövegnyomok vannak, melyeknek se olvasójuk, se hitelük; az az érzésünk, mintha a rekonstruált elő-szövegek csupán magának a módszernek a mesterséges képződményei volnának. Ez indokolja a Biblia-kritika egyfajta ingamozgását, minek folytán egyes mai kritikusok megkísérlik a fordított irányú mozgást, a visszatérést az utolsó szöveghez azzal a szándékkal, hogy jobban megértsék, miért épp ez az utolsó, vagyis miért nem annyira kompilációs munka végeredménye, mint valódi alkotás. A szöveg korábbi állapotait evégett bele kell tudni építeni a végső szövegbe. A végső szöveg eme felértékelődése új auctoritas-szal ruházza fel azt, melyet a korábbi állapotoknak a végső állapotba történő újra-bevonása hoz létre. A világi irodalmi művek esetében ez az újra-bevonulás aka-

dályozza meg, hogy az új művek olvasója süketszobába legyen zárva; ezen, előző művekkel vagy egyazon mű korábbi állapotaival elvégzett művelet híján az olvasó bajosan értené meg, miben áll az adott mű újdonsága; más, ismert kódoknak eleget tevő művek, valamint e kódokat apránként módosító korábbi állapotok viszonylatában új. Az új mű a kódolásnak és dekódolásnak magába a műbe ágyazódó eme játéka folytán képes egy közönséghez szólni. Megjegyzem, hogy már Kant beleütközött ebbe a problémába A vallás a pusztta ész határain belül című munkájában, amikor a tudományos bibliamagyarázatot szembeállította az egyházi bibliamagyarázattal. Ahhoz, hogy a tudományos bibliamagyarázatnak legyen tárgya, kell lennie egy ecclesiának, amely befogadja és értelmezi az utolsó szöveget. Összefoglalásképp annyit mondanék, hogy a szöveg mögötti szöveg történetének megértéséből gazdagabb végső szöveget kapunk vissza, mint a kritika által ízekre szedett szövegek. Más szóval az előszövegeknek köztes szöveggé kell válniuk, s a kontraszt általi megértésben kell közreműködniük.

2. Vajon szembe kell-e állítani, miként Starobinski teszi, a Korán-min-tájú elpusztíthatatlan szöveget az összes többivel, melyek gyenge szövegek lennének és úgy porladnának szét, ahogy beléjük hatolunk? Egy szöveg útjának újratérképezése belső dinamikája visszanyerésének az értékét is hordozhatja, s ebben a tekintetben az erő általi, nem pedig a gyengeség általi győzelmet jelentheti. A szöveg története úgy alakult, hogy ezt az utolsó szöveget termelte ki; az úgynevezett klasszikus szövegek (nem mélyedek bele a Jausz kont-ra Gadamer vitába) olyan szövegek, melyeket az újraértelmezés nem hogy megsemmisítene, hanem második, harmadik, negyedik életet lehel belé; az első olvasat során kontextusból kiragadott szövegeket a második olvasat új kontextusba helyezi vissza. Az új kontextusba helyeződés e képessége nem csupán gyengeségként fogható fel. Azt mondanám, hogy a bennünket befolyásoló szövegek széles skálán mozognak az erős és a gyenge pólus között. Az előbbiekről azt mondhatjuk, hogy — dacára a jelentés birtoklására irányuló minden erőfeszítésünknek — ők építettek fel bennünket. A szöveghez viszonyulásnak ez a tapasztalata nem kizárólag a mohamedánok, nem is a zsidók vagy a keresztények sajátja; valamennyiünknek van kapcsolatunk olyan szövegekkel, melyek minket építenek, s nem csupán olyanokkal, melyeket mi szedünk szét.

(Fordította: Farkas Ildikó)

KRÓNIKA

MANUSCRITS MODERNES

Diderot, Autographes, copies, éditions

Az írói kéziratok, források, szövegek, a kiadással kapcsolatos alapvető textológiai problémák iránti fokozódó érdeklődés jellemzi a francia szakemberek tevékenységét. A különféle írói kéziratok hagyatékai, sajátos kéziratípusok (pl. Diderot, Stendhal, Flaubert, Proust) vizsgálói, specialistái által közölt dolgozatok, szövegkiadások tanulságai túlhaladják egy-egy életmű kereteit. Általánosabb tanulságok levonásának és kamatoztatásának lehetőségét teremtette meg az Université de Paris VIII. kollokvium-programja. A tartós előkészületek és elmélyült előtanulmányok után sokoldalú vizsgálatra kitűzött egy-egy írói kézirat örökség két-három napos kollokvium tárgyát alkotja. Az elsőt Diderot kéziratainak szentelték. De a következő években napirendre kerülhet Stendhal, Victor Hugo és George Sand is. Időszerű kérdéscsoportok megvitatását is kitűzhetik, például a francia forradalom zenei kéziratok vagy "les manuscrits des architectes utopiques", továbbá az "écritures du Romantisme" témaköre.

A kéziratok tanulmányozásának új vonásairól, illetve történetük vizsgálatába tartozó (composition, conservation, édition) kérdésekről, érthetőségük, jelentőségük történeti összefüggéseiről, szövegtörténeti problémákról B. Didier és J. Neefs ad rövid áttekintést. A különböző ágazatok specialistáinak részvétele újszerű vonása a jelzett kutatásoknak. Az egyetemi és könyvtári szakemberek együttműködése elsőrendű fontosságú. A kéziratvizsgálat különféle kritikai módszerek alkalmazását igényli, de nem lehet mellőzni azt a hagyományos elvet, hogy a szövegkommentárok előtt meg kell állapítani a hiteles szöveget. A genetikai kutatások a mű genezisének tanulmányozásával együtt új dimenziót tárnak föl. A kézirat törlései alkalmasak lehetnek a pszichoanalitikai megközelítésre. A kiadatlan és a nyomtatásban megjelent közti határ koronkénti módosulása pedig helyt ad a kéziratok "szociokritikai" vizsgálati módszerének. Különféle diszciplínák tehetnek próbát egy-egy kézirat-corpus problémáinak együttes elemzésében. Az új módszerek gyarapodását

olykor ezek heves szembesülése kísérte, ami szintén bizonyos tanulságok levonására ösztönöz.

A kézirat, a szöveg és kiadása az elkülönített munkafázisok összefüggő folyamata, amely az egyes kritikai kiadások esetében a kézirat-corporus és az írói módszer sajátosságainak megfelelően differenciálódik. Példaképpen említhetők az új Proust-kiadások, a Lucien Leuwen, a Second volume de Bouvard et Pécuchet és a jellegzetes flaubert-i "brouillons" de Madame Bovary. Az írói műhelyek titkaira fényt derítő szövegkritikai eljárások szükség szerint támaszkodnak a véglegesnek tekinthető szerzői kéziratokra, valamint az első kiadást követő szerzői javításokra, átírásokra, a könyvbe írt margináliákra, az újabb szerzői kiadás alapjául szolgáló szövegforrásra, mint Diderot gyakorlatában is.

A hetvenes években megindult első Diderot kritikai kiadás munkálatainak különös nehézsége, hogy közismerten ritka az autográf kézirat, annál több a másolat, számottevők a kiadások közti különbségek, s hogy Diderot életében viszonylag kevés könyve, saját neve alatt kevés írása jelent meg. Az író szemében a-kézirat az alkotás első állomása, amolyan vázlata ("esquisse") a megformált, de nyomtatás után is fejlesztett írásműnek, változó formája az új reflexiók szerint variált szövegnek, az újraalkotásban átírt munka írói mondanivalójának. Olyannyira, hogy a Jacques le Fataliste terjedelme az elsőttől (1771) a negyedik (1783) kiadásig csaknem megháromszorozódott. Diderot kézíratainak, másolatainak kalandos sorsa, a szétszórt anyagokból kialakult gyűjtemények szerencsés megmaradása, egyes műveinek több változatban történt kinyomtatása, az alkalmi és polemizáló kiadásoktól a teljesnek mondott modern kiadásokig minden beletartozik a megújult Diderot-kutatásokba. A kritikai kiadás bázisa — H. Dieckmann munkásságának köszönhetően — a Bibliothèque Nationale ún. Vandeul-fondja (80 kézirat: 15 vol. autográf, 61 vol. másolat), amelyhez több előadás is kapcsolódott (R. Pomeau, A. Angremy, J. Varloot és mások); továbbá a leningrádi másolatgyűjtemény, a pétervári datálású (G. Dulac) és az Oroszországba küldött (főleg Girbal közreműködésével készült) másolatok és levelek, illetve a moszkvai (Mélanges... és Deux Dialogues) kéziratok (P. Vernière, G. Dulac), valamint a Pierpont Morgan Library becses darabjai, végül az előkészítő munkálatok folyamán előkerült Nouveaux Mémoires pour Catherine II kézírata (1978) és a Correspondance littéraire néhány autográf darabja (1981). De az Observations sur le Nakaz Katalin cárnőnek küldött másolati példánya még ismeretlen (G. Benrekassa).

Az eddig legteljesebb áttekintés és fölmérés alapján készülő kiadás gondozóit kezdettől foglalkoztató fő kérdés: melyik kézirat tekinthető végle-

gesnek s szolgálhat a "legjobb szöveg" alapjául; egy vagy több autográf hiányában melyik másoló kópiája részesülhet előnyben, hogyan oldható meg a másolatok és másolók bonyolult problémája. Diderot összes művei kiadásának ilyen kardinális kérdései (P. Vernière, J. Varloot) már fölmerültek az *Deuvres complètes* szerkesztőinek és munkatársainak korábbi kerekasztal-vitáján is (1984). A szerző alkotói szándékát, teremtő aktivitását, szüntelen újra törő szellemét tükröző autográfok mellett a Diderot által ellenőrzött másolatok (pl. Girbal kópiái) hiteles értékűek; akárcsak az eredeti verziót a véglegessel összevető másolatok (Naigeon), a margón a szerzői kéztől származó pótlásokkal, jegyzetekkel, mint a Rêve de D'Alembert, a Paradoxe sur le comédien vagy a Réfutation de l'Homme d'Helvetius (R. Desné) esetében. Az egykori oroszországi kéziratok szintén forrásértékűek, mint például a Rêve... egy verziója az említett Deux Dialogues-ban, a Nouveaux Mémoires... a moszkvai Mélanges-ban, s a leningrádi másolatok összevetése szemszögéből értékes darabjai, a Correspondance littéraire egy példánya, egy Questionnaire à l'Académie des sciences, a Réfutation..., Jacques le Fataliste (M. Gilot), Lettres à Sophie, a Salons, a La Religieuse, s a drámai tématervek "ébauches dramatiques" darabjai, mint a Le Shérif egy változata. Egyébként rendkívül körültekintő és kritikai vizsgálat jellemzi az egyes művek sokoldalú tanulmányozását végző sajtó alá rendezők vagy kutatók munkáját. Említhetnénk még a befejezett vagy kísérleti formában fennmaradt drámai kéziratokról szóló beszámólót (Anne-Marie et J. Chouillet). Tanulságos a G. Th. Raynal: Histoire des deux Indes mintegy harmadát kitevő diderot-i kontribúció kéziratáról M. Duchet könyve (1978) utáni újabb kutatások eredményeinek a szövegkiadást meghatározó kritériumok szemszögéből (G. Goggi) történő közlése. Nemkülönbön érdeklődést keltők az író leveleire, különösképpen a Lettres à Sophie írásmódjára vonatkozó megfigyelések (M. Delon).

A kötetek számát tekintve félidejénél tartó immár két évtizedes vállalkozást segítő kollokvium rendkívül tanulságos a modern textológia művelői számára, s ezzel párhuzamosan az értékelő munka folytatóinak is. A francia felvilágosodás kiemelkedő alakjának irodalmi s szellemi öröksége, kéziratok hagyatéka, műveinek kiadástörténete máig foglalkoztatja a kutatók hadát, aminek külön időszerűséget kölcsönzött Diderot halálának kétszázadik évfordulója. A sorozatindítóknak is felfogható kötet (Paris 1986, p. 160) igazolta a várakozást; szerkesztői (P. Didier és J. Neefs) fölkellették a figyelmet a "Manuscrits Modernes" tematikája iránt, s megnyerték ügyüknek a Presses Universitaires de Vincennes-Paris VIII kiadói támogatását.

Hopp Lajos

A SZÖVEG SZÜLETÉSE

Nemzetközi textológiai kollokvium.

Párizs, 1987. szeptember 23–25.

A szövegek keletkezéskritikájának kialakulásában (*critique génétique*) két tudományos találkozó játszott döntő szerepet: az 1978. évi mátrafüredi konferencia (melynek anyaga Avant-texte, texte, après-texte címmel jelent meg 1982-ben az Akadémiai Kiadónál) és az 1987. évi párizsi tanácskozás. A korábbi, helyenként még hagyományos terminológiát és gondolkodásmódot tükröző előadásokhoz képest az alig tízéves fejlődés hatalmas előrelépést jelentett. Párizsban már minden szöveggel összefüggő tudományág (akár a szövegek születésével, akár fennmaradásával és reprodukálásával foglalkozik is), sőt művészet nemzetközileg legelismertebb képviselői megjelentek a nagyszerűen előkészített és lebonyolított rendezvényen.

A szervezés mindenekelőtt tudományos szempontból volt rendkívül hatékony, ugyanis a mintegy 50 résztvevőtől előre bekérték a szövegeket, amelyek sokszorosítva meg is jelentek a tanácskozás előtt. Ez a kis kötet közölte a vitaindító nagy előadások kivonatát, valamint valamennyi hozzászólás alapvető gondolatmenetét (La naissance du texte, Paris, 1987. CNRS, 310.). A kivételesen magas színvonal érzékeltetésére csak néhány valóban kiemelkedő előadó nevét említem meg, a szövegkiadás, az irodalomelmélet és a filozófia legkiválóbb művelői közül: Hans Walter Gabler és Hans Robert Jauss (NSZK), Roger Dragonetti és Jean Starobinski (Svájc), Paul Ricoeur, Bernard Cerquiglini, Henri Mitterrand (Franciaország), Andrew Oliver és Richard Rouse (USA). Több író is jelezte részvételi szándékát a találkozón (köztük Dürrenmatt), de végül csak Martin Walser jelent meg. A magyar szövegkiadásokról hárman készítettünk beszámolót: Bíró Ferenc Bessenyei György Holmijáról (esztörténet és szövegkiadás összefüggésében), Hopp Lajos a Mikes-kiadásról és jómagam a másolók szerepéről II. Rákóczi Ferenc kéziratának fejlődésében. A kötet ismeretében a találkozó csakugyan a nagy kérdések megtárgyalására és élénk vitára nyújtott alkalmat.

Az első két ülésen a technológiai újdonságok szerepét vitatták meg a szövegek életével kapcsolatban (lézeres optikai leolvasók, számítógépek és szövegkiadó programok nyújtotta lehetőségek a kéziratok azonosítása, keltezése és kiadása területén). A következő napot a múltnak szentelték, áttekintve minden nagyobb korszakot a középkortól napjainkig (G. Ouy, E. Hicks, J. Ehrard, H. R. Jauss és mások előadásainak alapján) abból a szempontból,

hogyan változtak a szöveghagyományozás formái és a szerzőség fogalma a különböző korokban. Külön ülésen tárgyalták meg a szövegek keletkezésére és elemzésére alkalmazható nyelvészeti koncepciókat, végül pedig kötetlen beszélgetésre került sor az írásról, írók, kritikusok, tudósok részvételével.

Ritkán mondható el ilyen őszintén egy tanácskozásról, hogy hasznos és újszerű volt. Ezúttal azonban annyira maradandónak tüntek a szöveg keletkezésének új megközelítései, hogy e számunk anyagát is nagyrészt e tanácskozás előadásáiból válogattuk. A vitaindító előadások teljes szövege könyv alakban is megjelent 1989-ben Párizsban, a José Corti kiadónál, ugyancsak A szöveg születése címen.

Kovács Ilona

INTERNATIONALES EDITIONSKOLLOQUIUM

Berlin, 1989. január 24—27.

A kelet-berlini Zentralinstitut für Literaturgeschichte textológiai csoportja ("Arbeitsgruppe für Textologie") Siegfried Scheibe professzor irányításával nemzetközi vita-ülésszakot rendezett a szövegkiadás-elmélet témaköréből. Ennek négy napja alatt a kollokvium 16, előre írásban beküldött és sokszorosítva a résztvevők rendelkezésére bocsátott német, orosz és francia nyelvű előadást (hozzászólást, témabeszámolót) vitatott meg. (Néhány további referátum vitájára szerzőik távolmaradása miatt nem került sor.) Az előadók bevezető szóbeli összefoglalásait és a viták menetét a hallgatók szinkrontolmányozás útján mindhárom nyelven figyelemmel kísérhették. A mintegy 65-70 résztvevő zömét az NDK és az NSZK tudományos kutatói, egyetemi tanárai és más szakértői tették ki; voltak jelen svájci és francia küldöttek is; a népi demokratikus országokat (a rendező NDK-beliek mellett) szovjet textológusok, szövegkiadók kisebb csoportja, valamint hazánk négytagú akadémiai delegációja képviselte. Legutóbb 1978-ban, Mátrafüreden vettünk részt hasonló összetételű, textológiai tematikájú tanácskozáson; az a Magyar Tudományos Akadémia és a párizsi Centre Nationale de la Recherche Scientifique közös rendezésében folyt le (előadásait — francia nyelven — a Budapesten kiadott "Avant texte, texte, après-texte. Communications du Colloque International de Textologie à Mátrafüred, Hongrie, 13—16. octobre 1978" c. kötet tartalmazza); ezt a több mint egy évtizeddel korábbi kollokviumot a viták során ezúttal is emlegették. (Több résztvevő már az akkori előadók listáján is

szerepelt.) Előadásokkal, hozzászólásokkal, a vitákban való részvétellel a szövegkiadás elméletének és módszertanának sok ismert nevű szakértője járult hozzá a kollokvium sikeréhez: így Klaus Kanzog professzor (München), a Reallexikon der Deutschen Literaturgeschichte 2., átdolgozott kiadásának egyik szerkesztője; Gunter Martens hamburgi egyetemi tanár (az új Reallexikon "Text" címszavának írója); a Brecht-szakértő Gerhard Seidel (Kelet-Berlin, Akademie der Künste); Hans Zeller svájci egyetemi tanár (Fribourg), a C. F. Meyer kritikai kiadás szerkesztője; Winfried Woesler professzor (Osnabrück), több textológiai kollokvium anyagának közlétezője stb. Scheibe professzor (maga is e kutatási terület régi szaktekintélye) háromévi gondos tervező munkával (melyben egész csoportja részt vett) készítette elő e rendezvényt.

A Zentralinstitut textológiai csoportja 1988-ban kiadott egy Vom Umgang mit Editionen c. kézikönyvet (Berlin, Akademie-Verlag, 296 l.), amely a textológiai (elméleti, módszertani és technikai) alapismeretek részletes, szakszerű összefoglalása; kézikönyv, amely azoknak a kutatóknak, tanároknak, egyetemi hallgatóknak és más érdeklődőknek a számára készült, akik az irodalomtörténeti szövegkiadásokat rendszeresen vagy gyakran használják. Elsősorban a német olvasónak szánták, de a német kiadások nagy számánál, változatos típusainál s a jól megválasztott szemléltető példáknál fogva tanulságos a külföldi számára is. E vállalkozásban, Scheibe professzor vezetésével, csoportjának 3 tagja vett részt (kik a kollokvium programján előadókként is szerepeltek): Waltraud Hagen, Christel Laufer és Uta Motschmann. A német nyelvű irodalmi szövegkiadások hosszú sora, melyek megismeréséhez, használatához e kézikönyv eligazítást kíván adni, a német filológia történetének több évszázada folyamán kialakult kiadványtípusok tarka egyvelegét vonultatja föl. Dr. Scheibe nem utolsósorban e kézikönyv munkálatai közben szerzett tapasztalataiból vonta le azt a tanulságot, hogy a jövőben készülő kritikai kiadásoknak nemcsak tökéletesítésére, hanem egységesítésére is törekedni kell, s úgy gondolta, hogy ezen az úton a kelet-berlini kollokvium tehetné meg az első lépéseket. A programot ennek a törekvésnek a jegyében alakította ki, s ezáltal a tanácskozásoknak sajátos arculatot adott. Elképzeléseit "Editorische Grundmodelle" c. előadásában fejtette ki. Véleménye szerint a közös megállapodás és együttműködés lehetőségeit már most három területen lehet és kell keresni: a textológiai alapfogalmak meghatározásában és általános módszertani elvek kialakításában, a variáns-apparátus felépítése és jelölési eljárásai alapmodelljeinek kidolgozásában, valamint egységes jel-, ill. rövidítésrendszer kifejlesztésében. Mindezekre nézve pontokba foglalt

részletes javaslatot is terjesztett elő, mely egyben meghatározásokkal kísért indítvány a német nyelvű szövegkiadási terminológia kialakítására is.

A legérdekesebb eszmecserék (hozzászólások és viták) az alapfogalmak értelmezése körül folytak, már csak azért is, mert a kollokvium előre megküldött programja éppen erre ösztönözte a résztvevőket: az 1988 elején kelt körlevél e témákat tűzte ki: 1. Das Werk als editorischer Begriff, 2. Der Text als editorischer Begriff, 3. Bestimmung wichtiger Grundbegriffe der textologischen Arbeit. E három témacsoporttal kapcsolatos tanácskozások nemcsak tartalmasak voltak, de általuk a modern textológiai gondolkodás és szövegkiadási gyakorlat olyan műhelyeibe pillanthattunk be, amelyekben igen magas színvonalú munkálatok folynak, elméleti és módszertani vonatkozásban egyaránt. Ezek azonban a szövegkiadás elméleti alapkérdéseit tekintve más és más irányzatokat képviselnek, ennél fogva az volt az összbenyomásunk, hogy a Scheibe professzortól elképzelt egységesülési folyamat még a német nyelvtérületen belül is csak nagy nehézségekkel indulhat meg, és — belátható ideig — inkább csak a külsőleges, az alapkérdésektől többé-kevésbé független technikai megoldásokra, elrendezési, jelölési megállapodásokra korlátozódik majd (amelyeknek a jelentőségét persze nem szabad lebecsülni). A jelen lévő hozzászólók általában és általánosságban egyetértettek az előadó elképzeléseivel, de aggályaikat — határozottabban vagy a szavak mögül kihallhatóan — majdnem mindnyájan jelezték. (Hozzá kell tennünk: sokan maradtak távol azok közül a nem kevésbé illetékes szakértők közül — egyes francia és az egyáltalán nem képviselt angolszász teoretikusokra gondolok —, akik kételyeiket talán kendőzetlenebbül fogalmazták volna meg.) Elvi fenntartásait jelezte Zeller professzor az "önálló mű vagy mű-változat?" kérdésében C. F. Meyer vers-átdolgozásairól készült, a vitától függetlenül is igen tanulságos előadásában. Kanzog, ill. Martens professzornak a kollokvium legmélyebbre hatoló, az alapfogalmak értelmezésének történeti áttekintésével kísért előadásai ("Strukturierung und Umstrukturierung in der Textgenese", ill. "Ansätze zu einer Bestimmung des editorischen Textbegriffs") nem utasítják el Scheibe definíciós javaslatait, de új szempontok felvetésével messze túljutnak rajta, s kétségessé teszik valamiféle konszenzus kialakításának közeli lehetőségét a "mű" és a "szöveg" szövegkiadási fogalmának kérdésében. Waltraud Hagen a "Frühe Hand — späte Hand?" c. korreferátumában a nálunk is jól ismert, sokat vitatott "ultima manus"-elv tarthatatlanságát fejtegeti. Woesler professzor, nagy bizonyító anyag felhasználásával, azokra a nehézségekre mutat rá, amelyek csak egyetlen, szerényebbnek tűnő vonatkozásban, az "egyszerű variánsok kiadástechnikai jelölésrendszere" kérdésében az egységesítési

törekvések útjában állanak s valamelyes eredménnyel csak hosszabb távon ke-
csegtetnek. Több témabeszámoló kapcsolódott a levél fogalmának szövegkiadá-
si értelmezéséhez. Uta Motschmann a mindennapi értelemben vett levélnek a
"hivatalos levél"-től és a "szépirodalmi levél" különféle változataitól való
elvi elkülönítésére tett kísérletet. E fogalom további tisztázásához járul-
tak hozzá L. A. Szpiridonova (Moszkva, Gorkij Intézet) és Christel Laufer a
Gorkij—R. Rolland levelezés, ill. Chamisso leveleinek sajtó alá rendezésé-
vel kapcsolatban felmerült különleges dilemmák megfogalmazásával. Több más
színvonalas beszámoló közül kiemeljük még Walter Jaeschke magántanár (Bochum,
Ruhr-Egyetem) nagy sikerű előadását azokról a sajátos textológiai problémák-
ról, amelyeket Hegel egyes, többször ismételt filozófiai kollégiumainak re-
konstruált szövegű kiadása vet fel. A magyar küldöttség közvetlen hozzájárú-
lása a tanácskozásokhoz az a beszámoló volt, amely az utolsó nap délelőttjén
hangzott el az országunkban az Akadémia támogatásával és felügyelete alatt
folyó több évtizedes szövegkiadási munka eredményeiről.

A záróülés végén a szovjet küldöttség vezetője bejelentette, hogy a leg-
közelebbi kollokvium megrendezését a moszkvai Gorkij Intézet vállalja, amely-
re a jelenlevőket ünnepélyesen meghívta. — Minden reményünk megvan tehát
arra, hogy az eredményekben gazdag kelet-berlini tanácskozást néhány éven
belül folytathatjuk, s a nyitva maradt kérdések együttes továbbgondolása le-
hetővé válik.

Kiss József

TANÁCSKOZÁS AZ OLASZ RENESZÁNSZ KOMÉDIÁRÓL

Budapest, 1989. február 13.

Niccolo Machiavelli, a politikai tudomány megalapítója, aki a Fejedelem
című művében egy új embereszmény, a kezdeményező, célratörő fejedelmi figura
jellemző vonásait és cselekvési modelljét dolgozta ki. Két színpadi műve, a
klasszikus mintákat követő Clizia, valamint a tudós komédia legsikerültebb
darabja, a Mandragola közül az utóbbiban a szerző politikai nézetei tükrö-
ződnek.

A háborús nyomorúságot, kiszolgáltatottságot a harctéren megélt parasz-
tok világába vezet Ruzante, valódi nevén Angelo Beolco, aki állandó színtár-
sulatával saját komédiáit mutatta be a padovai Cornaro család palotájában, a
XVI. század első évtizedeiben. Ruzante eredeti hangú színházának megismeré-

sét nehezíti még hazájában is az a körülmény, hogy a szerző komédiáit pado-
vai dialektusban írta, ami színesíti, hitelesíti a figurákat, de a művek és
előadások megközelítését akadályozza. A két szerző színházának vizsgálatára
most az adott alkalmat, hogy Gianfranco De Bosio, ismert olasz rendező a Vár-
színházban színre vitte Machiavelli Mandragoláját és Ruzante Ruzante megtér
a hadból c. egyfelvonásos színpadi dialógusát.

A Nemzeti Színház, a Magyar Színházi Intézet és a Magyarországi Olasz
Kultúrintézet rendezésében, 1989. február 13-án lezajlott tanácskozás elő-
adói, így magyar részről Bécsy Tamás tanszékvezető egyetemi tanár, Békés And-
rás főrendező és egyetemi tanár, Nyerges László, az MSZI csoportvezetője,
olasz részről Guido Davico Bonino egyetemi tanár és színikritikus, Umberto
Albini egyetemi tanár, a magyar irodalom ismert olaszországi népszerűsítője
és Gianfranco De Bosio a két szerző műveiből kiindulva, és különös figyelem-
mel a Mandragolára, a reneszánsz komédiát érintő poétikai, tematikai kérdé-
seken túl az értelmiség és a hatalom viszonyát vizsgálták. Mind Bécsy Tamás,
mind Davico Bonino hangsúlyozta a komédia egységes szerkezetéből adódó világ-
szerűségét, a mű poétikai harmóniáját, ugyanakkor Bonino arra a harmóniát
megbontó, lázadó hangra figyelmeztetett, amely egyes, erkölcsi gátlástól
mentes figurák cselekedeteiből árad.

Ruzante felfedezése a színház számára, az ismert olasz filológusok Emi-
lio Lovarini és Lodovico Zorzi alapvető, feltáró munkásságát követően Gian-
franco De Bosio nevéhez fűződik, aki a szerző ismertebb komédiáin — így a
Csapodár madárka vagy Anconai nő című darabokon — túl, Ruzante dialógusait
is színre vitte, közöttük a most a Várszínház színpadán megjelenített, Ru-
zante visszatér a hadból című és a Mandragolával egy műsorban bemutatott
színpadi alkotást. Előadásában De Bosio Ruzante mint európai jelentőségű
szerző újrafelfedezéséről szólt, és áttekintést adott azokról a hazai és kül-
földi — különösen francia — kezdeményezésekről, amelyek felkeltették ez
iránt az eredeti hangú, paraszti világot megidéző, humanista szerző színháza
iránti érdeklődést. Ugyanígy a paraszti, plebejus mentalitás eleven bemuta-
tását hangsúlyozta Umberto Albini is, amikor a ruzantei figuráknak a politi-
kai és társadalmi hatalommal szembeni ellenséges indulataira figyelmeztetett.

A továbbiakban elhangzott előadások részben a reneszánsz komédiában az
érzések és az intellektus, az ösztönös és racionális magatartásformákat, rész-
ben e komédiák magyarországi fogadtatását vizsgálták (Nyerges László, ill.
Békés András). Szigethy Gábor a XVI. századtól kezdődő kultúrtörténeti átte-
kintésében, a magyar történelem néhány fordulópontját véve alapul az értelmi-
ség és a hatalom ellentmondásos viszonyának kérdését elemezte.

ARMANDO GNISCI

AZ OLASZ ÖSSZEHASONLÍTÓ IRODALOMTÖRTÉNET ÚJJÁÉLEDÉSÉRŐL

Az utóbbi két évszázadban az olaszoknak bizonyos fajta látszólagos nehézséget jelenthettek az összehasonlító irodalmi tanulmányok, ugyanis 1916¹ óta a külföldi értelmiség erőteljesen hangsúlyozta, hogy hiányzik belőlünk az érdeklődés a modern irodalmak és fordításaik iránt. Arra buzdított, hogy kapcsolódjunk be jobban a "gondolatok kereskedelmébe", ahogy azt Madame de Staël írta. Talán nem mindenki tudja, hogy a tudós svájci asszony az új folyóirat-ról, a "Biblioteca italiana"-ról írt híres cikke végén — amely elindította a vitát a romanticizmusról Itáliában — arra hívja fel az olaszokat, hogy "az irodalom és a művészetek" és ne "a háború és a politika" iránt érdeklődjenek: éppen ezért támogatta Milánó osztrák kormányzója, Bellegarde ennek a kulturális lapnak az alapítását.²

Az igaz ugyan, hogy az olaszok a múltban kevés érdeklődést mutattak a modern művek fordításai és a különféle irodalmak kölcsönhatása iránt, de ahol ez az érdeklődés megnyilvánult, ott igen jelentőssé vált és sajátos jegyeket viselt magán.

Elég ha — rögtön Mme de Staël cikke után — elolvassuk Giuseppe Mazzini D'una letteratura europea (Egy európai irodalomról) címmel Viessesux³ Antoló-

¹A. L. Staël-Holstein cikke, "Sulla maniera e utilità delle traduzioni" a "Bibliotheca Italiana" 1. számában jelent meg 1816 januárjában. Most az E. Belloni gondozásában kiadott Discussioni e polemiche sul Romanticismo (1816—1826)-ban található meg, Bari, Laterza 1943. I. kötet.

²Silvio Pellico az 1815. dec. 11-én Luigi testvéréhez írott levelében így írt a kezdeményezésről: "A kormány /osztrák/ nyilván azon politikai okból, hogy magához kösse az irodalmárokat, buzdította és támogatja ezt a lapot." Erről a témáról lásd P. Fasano cikkét "Il 'romantico' dei classicisti" címmel a "La rassegna della letteratura italiana" 87. évf. 1—2., 1983. január—augusztusi száma.

³A cikk "Un italiano" aláírással az "Antologia" 1829. november—decemberi 107—108. számában jelent meg. Most G. Mazzini Opere c. művében található meg, amely L. Salvatorelli gondozásában jelent meg Milánóban, Rizzolinál 1967-ben, valamint A. Gnisci: La letteratura del mondo-ban, Rómában, Caruccinál 1984-ben.

giájában 1829-ben megjelent írását, hogy meggyőződjünk az olasz újító értelmiségiek elmélyült és nyílt "polgári" felfogásáról a múlt század elején. Ez a felfogás még több mint 150 év távlatából is rendkívül időszerű, ha összevetjük az akkori Európa politikai és kulturális egyesítésére irányuló számos tervvel, amelyet most is megpróbálunk átgondolni és megvalósítani ezer nehézség közepe.

Elég, ha elgondolkozunk Benedetto Croce-nak⁴ az összehasonlító irodalommal kapcsolatos ismert felfogásán, amelyet az effajta tanulmányokról alkotott megfellebbezhetetlen ítéletként tartanak számon, és amely szinte közhellyé vált. Erre nyugodtan hivatkoznak, amikor az irodalmi tanulmányok összehasonlító feldolgozási módszerével szembeni példaként kánoni érvényű állásfoglalásra akarnak hivatkozni. Ellenben, ha figyelmesen olvassuk Croce 1902-es híres cikkét, a pozitívizmus "vidám filozófiája" elleni nyílt szembehelyezkedésén túl szembetűnik különös figyelme az egész emberiség örökségét képező és határokat nem ismerő egyetemes irodalom eszméje iránt; pontosan ez az összehasonlító irodalomtudomány igazi egyesítő eszméje, azaz a nemzetközi szempontokat figyelembe vevő irodalmi stúdium Goethétől Wellekig és Etienne-ig, túl minden elméleti véleményeltérésen vagy korszakkülönbözésen. Sőt, ennek az 1902-es cikknek a befejezése utat nyit a jövőbe vetett hitnek és az észak-amerikai tudósok felé fordul: "Az Új Világ tudósai segítséget nyújtanak majd nekünk ahhoz, hogy időnként kilépjünk azokból a poros dolgozószobákból, amelyekben az irodalom elveszíti frissességét és társaságukban majd az élet édes fuvallatait lélegezhetjük be." És ezt a Comparative Literature nevében.

Croce, már az 1894-ben Delle presenti condizioni degli studi letterari in Italia e di una loro deficienza (Az irodalmi tanulmányok olaszországi helyzetéről és fogyatékosságairól) címmel megjelent írásában azzal a híres felhívással fordult az olasz tudósokhoz, hogy írjanak "jó munkákat a külföldi irodalmi művekről".⁵

Látszólagos ellentmondásossággal állapíthatjuk meg — ami nem egyéb, mint Croce álláspontjának figyelmesebb értékelése a későbbi események fényében —, hogy éppen az olasz szellemtörténeti hagyomány mestere mutatott rá különös

⁴Lásd a tanulmány végén szereplő irodalomjegyzéket.

⁵C. Pellegrini a "Considerazioni sulla letteratura comparata in Italia" c. cikkében (lásd az irodalomjegyzéket), tévesen Croce-nak 1902-es írásában kifejtett álláspontjaként szerepelteti ezt a buzdítást. Ez azonban az 1984. évi rövid esszében felhozott érvek között foglal el központi helyet.

előrelátással — mindenkit megelőzve — az olaszországi és általában az összehasonlító irodalom jellegzetességeire és sajátosságára.

Valójában az összehasonlító irodalomtudomány csak az utóbbi évtizedekben szabadult meg a források és hatások tudományos kutatásának súlyától és bélyejétől, ami után "az élet édes fuvallatait lélegezhetjük be" a nacionalista, ideológiai és módszertani akadályoktól mentes, nyílt kritika világában. Ez elsősorban az "Új Világ" tudósainak ösztönzésére, René Wellek vezetésével jött létre.

Később Olaszországban az összehasonlító tudomány elsősorban mint a külföldi irodalmak nyílt, történelmi, tudományos és kritikai szempontok szerinti tanulmányozása erősödött meg. Elég, ha olyan nevekre és művekre gondolunk, mint C. De Lollis, A. Farinelli és F. Neri, M. Praz, E. Cecchi, G. Debenedetti, L. Mittner, V. Santoli, G. Macchia, A. M. Ripellino, G. Baioni, C. Cases és F. Meregalli neve és művei.⁶

Crocét végül is ahelyett, hogy az összehasonlító irodalom esküdt ellenségének neveznék, talán éppen — legalábbis Olaszországban — mint annak komor prófétáját és védelmezőjét értékelik újra.

Egyébként ha jól megnézzük, ez az, amiért a XIX. századi olasz irodalomkritikában felismerünk egyfajta általános és nem sajátos komparatív szemléletet, amely a külföldi irodalom iránti érdeklődés tudományos és történeti-kritikai jellegének egyenes következménye. Ez az érdeklődés inkább a külföldi irodalmaknak a miénkkel való kapcsolata iránt, mint a mi irodalmunk másokra gyakorolt hatásának túlértékelésében nyilvánult meg. Sőt, egy kevésbé elmélyült olvasat esetében éppen ez tűnik pozitívumnak, mint az olasz helyzet legnyilvánvalóbb specifikus jellege, ellentétben azzal a negatívummal, amit a kifejezetten kulturális formák, valamint a "komparatista" jegyeket közvetlenül és egyetemesen magukon viselő intézmények hiánya jelent: kiadói sorozatok, kézikönyvek, szakosodott folyóiratok, egyetemi katedrák és intézetek, konferenciák, társaságok. Mindehhez, amit az olaszországi összehasonlító irodalomtudomány változásai legfontosabb valódi és sajátos megkülönböztető jeleinek nevezhetünk, kapcsolódnak újabb és különböző természetű szimpómák és tények.

⁶Az utóbbi években az olasz kiadók megjelentették kritikai kiadásban, elsőként a világon, előbb, mint Németországban, F. Nietzsche összes műveit (G. Colli és M. Montinari gondozásában, a milánói Adelphinél), és most van folyamatban W. Benjamin műveinek megjelentetése (G. Agamben gondozásában a torinói Einaudinál).

Az első tény kétségtelenül egyre nyilvánvalóbb módon adódik a külföldi irodalmi, filozófiai és esszéirodalmi művek fordításának mennyiségéből és minőségéből, amelyet az olasz kultúra nyújt, különösen a második világháború óta, valamint abból az élénk vitából, amely az elmúlt években kezdődött az irodalmi fordítások elméleti és technikai problémáiról.

A második szimptóma a sajátos olasz érdeklődésből fakadt, amely megnyilvánul a dialektusban írt irodalmi szövegek és kifejezések iránt, mégpedig általában az összehasonlító típusú kutatás optikájából, ami azonban a nemzetközi összehasonlító irodalom kutatási módszeréből, címjegyzékéből és tárgyköréből szinte teljesen hiányzik. Vagyis a különböző nyelvű irodalmak közötti kapcsolatokra utalnak, még ha azok egyetlen nemzeti hagyományhoz tartoznak is. Elegendő arra gondolnunk, hogy A. Momigliano gondozásában 1948-ban Letterature comparate (Összehasonlító irodalom) címmel megjelent kötet lezárásakor már ott van M. Sansone gyönyörű esszéje: "Relazioni fra la letteratura italiana e le letterature dialettali" (Összefüggés az olasz irodalom és a tájnyelvű irodalmak között). Talán nem véletlen, hogy ez az írás elvileg a *croce-i* esztétikából merített ihletet.

Egy másik különleges tulajdonság, amely, úgy tűnik, már észlelhető volt közvetlenül az olasz összehasonlító irodalmi tanulmányok megjelenésének kezdetén, az a nyitás az olasz származású külföldi írók irodalmi művei előtt, valamint annak vizsgálata, hogy milyen fogadtatásra talál az olasz irodalmi kultúra mind az idegen nemzeteknél, mind a külföldön élő olasz közösségekben. Úgynevezett transzkulturális jelenségről van szó, amelyet még tanulmányozni kell, de amely iránt Olaszországban éppúgy, mint az érintett nemzeti zónákban — Kanadától Ausztráliáig — a legutóbbi időben növekvő érdeklődés nyilvánul meg.

Ezeket gyors jelzésként úgy tekinthetjük, mint az országunkban folyó összehasonlító irodalmi tanulmányok váltakozó szerencséjének és helyzetének általános és pozitív értelmű fő jellemvonásait, amelyhez ma hozzáfűzhetünk intézményes szinten is fontos újdonságokat.

Az elmúlt években az állami egyetemek részleges reformjáról szóló, 1980. év törvény elfogadását követően, első alkalommal Olaszországban, felállították — ahelyett, hogy eltörölték vagy elfelejtették volna — az összehasonlító irodalom tanszékeit az egész országban, Firenzétől Velencén át Bariig és azonnal megalapították az összehasonlító irodalom intézeteit és lehetővé tették a doktori fokozat elnyerését. Rómában pl. néhány éve két tanszék működik: az egyik a Bölcsész Karon, a másik a "La Sapienza" Egyetem Tanárképző Karán, valamint két összehasonlító irodalmi intézet: az egyik a "La Sapienza"

Egyetem Tanárképző Karán, a másik a Római Egyetem II. "Tor Vergata" Bölcsész Karán. A felsoroltakon kívül van még a "La Sapienza" Egyetem Tanárképző Karán egy Irodalomtudományi és Összehasonlító Irodalmi Intézet, amely közvetlenül kapcsolódik a már említett Intézethez.

Az új tanítási rend és az új ösztönző kutatási lehetőségek megnyitása óriási és azonnali érdeklődést váltott ki a diákokban és a különböző, akár az ókori, akár a modern irodalmakkal foglalkozók körében. Ez a nagyfokú kezdeményező készség az olasz komparatisztika igazi és kifejezett "újjászületését" eredményezi mind egyetemi, mind pedig kulturális szinten. A folyamat később 1985 júliusában Firenzében a Società Italiana di Comparatistica Letteraria (S.I.C.L.), Olasz Összehasonlító Irodalmi Társaság) már évek óta várt megalakításában kapott "történelmi" megerősítést, pecsétet; a Társaság megalakítását valójában az egyetemi docensek egy csoportja kezdeményezte. A Társaság elnöke Enzo Caramaschi professzor, székhelye a Firenzei Egyetem Tanárképző Karán van (Via di Parione, 7 — 50123 Firenze). A Társaság arra törekszik, hogy összefogja azokat az egyetemi tanárokat, irodalomkutatókat, akik összehasonlító és nemzetközi szempontokat alkalmaznak irodalmi kutatásaikban és az oktatásban. A S.I.C.L. tagja az "Association Internationale de Littérature Comparée"-nak (Nemzetközi Összehasonlító Irodalmi Társaság), amely az angolszász elnevezés szerint "International Comparative Literature Association" (A.I.L.C./I.C.L.A.). A testvértársaságok között az olasz társaság, a Népi Kína társaságával együtt, mindmáig az utolsó, amely a kulturálisan fejlett országokban megalakult. Elfogadott alapszabályzata szerint arra törekszik, hogy védelmezze az összehasonlító stúdiumok sajátos jellegét és elősegítse terjedésüket.

Megállapíthatjuk, hogy a komparatisztika a kutatás körét nem szektorokra bontott területekben határozza meg, hanem általános szemszögből nézve, az alkalmazott módszerek, a kutatók nyelvi és kulturális nyitottsága szerint, ami tipikusan "összehasonlító" gondolkodást, nézőpontot, felfogást eredményez. Mindent átfogó összehasonlító tudomány jellemzőiről van tehát szó, és ugyanakkor egy olyan tudományág elterjedéséről, legalábbis az utóbbi évtizedekben, amely alapját és szerepét tekintve a nemzetközi összehasonlító szemléletre épül, ahonnan kifejlődhetnek az irodalomtörténeti, az irodalomelméleti, szövegértelmezési, kritikai módszertani és irodalomszociológiai kutatások, továbbá azok a kutatások, amelyeket valamikor összehasonlító esztétikának hívtak, és amely a mai nézetek szerint mint az irodalom és a művészetek közti analógiák, affinitások, konvergenciák és ellentétek kutatása jelenik meg.

Az összehasonlító irodalommal és az eszmei történettel foglalkozó tanulmányok ezen gyűjteményének, az "Aurora"-nak a kiadása e tudományág mozgásban és növekvőben lévő mostani helyzetén belül újabb alkalmat kíván nyújtani a kutatások és az eszközök körének bővítésére, az érdeklődés és az elhivatottság erősítésére, meghatározott, különleges kulturális küldetés teljesítésére.

Az olasz tudósokat, talán egyetleneként az ún. "nagy" európai irodalmak területén, az összehasonlító irodalomtudományban évtizedeken át "visszamarendottnak" tekintették és tekintik még egy kicsit ma is. Ma már azonban megkísérelhetjük, hogy úgy érezzük magunkat és úgy viselkedjünk, mint ahogyan Giovanni di Salisbury mondta kortársairól a bibliai prófétákkal összehasonlítva: "Sicut nanus positus super humeros gigantis".

(Fordította: Major Judit)

(Armando Gnisci: Verso una ripresa degli studi di letteratura comparata in Italia, in: Armando Gnisci: Appuntamenti, Palermo, 1988. Ed. Palumbo, 13—20.)

* * *

BIBLIOGRÁFIA

AZ OLASZORSZÁGI ÖSSZEHASONLÍTÓ IRODALMI TANULMÁNYOK TÖRTÉNETÉHEZ

B. Croce: Delle presenti condizioni degli studi letterari in Italia e di una loro deficienza (Az olaszországi irodalmi tanulmányok jelenlegi állapotáról és hiányosságairól, 1984), most a "Primi saggi"-ban, Bari, Laterza, 1951.

— "Che è la 'letteratura comparata'" (1902), most a Problemi di estetica-ban, Bari, Laterza, 1949.

F. Neri: "La tavola dei valori del comparatista" (Az összehasonlító irodalomtörténész értékeinek táblázata), megjelent a "Giornale storico della letteratura italiana"-ban, CIX, 1937-ben, majd a "Saggi"-ban, Milano, Bompiani, 1964.

A. Momigliano (gondozásában), Letterature comparate, Milano, Marzorati, 1948.

L. Foscolo Benedetto: "Ai tempi del 'metodo storico'" (A történelmi módszer korszakaihoz) "Il Ponte"-ban VII., 1951. március 3.

F. Simone: "Benedetto Croce e la letteratura comparata in Italia", a "Convivium"-ban 1954. jan.—febr. (a cikk rövidítve megjelent franciául a "Revue de littérature comparée" 1933. XXVII. kötetében).

G. N. G. Orsini: "Croce as a comparatist", a "Yearbook of Comparative and General Literature", 1961. X.

U. Weisstein: Einführung in die vergleichende Literaturwissenschaft, Stuttgart, Kohlhammer, 1968, majd újabb amerikai kiadásban Comparative Literature and Literary Theory, Bloomington, Indiana University Press, 1973.

— "Komparatistik: Alte Methode oder neue Wissenschaft? Grundsätzliches aus Anlass einer italienischen Reise" E. Strelka kiadónál Literary Theory and Criticism. Festschrift in Honor of René Wellek, New York, P. Lang 1984.

C. Pellegrini: "Considerazioni sulla letteratura comparata in Italia" a "Letteratura e critica"-ban. Studi in onore di N. Sapegno, Roma, Bulzoni, 1974. I. kötet.

F. Meregalli: "Per la letteratura comparata", megjelent a "Nuova antologia" 1976. szeptemberi számában.

— "La Littérature comparée en Italie", a "Neohelicon"-ban, IV. 1976.

— "Letteratura comparata, letteratura generale e studio di singole letterature", az Atti del Convegno su Letterature straniere neolatine e ricerca scientifica-ban (Accademia della Crusca, Firenze, 1978. május), Roma, Bulzoni, 1980.

A. Gnisci: "L'insegnamento di Letterature Comparete nell'ambito di un Dipartimento di Italianistica", E. Del Fabbro és A. Goldoni (gondozásában) a Letteratura ex cathedra-jában, Roma, La Goliardica, 1984.

R. Wellek: "La teoria letteraria e la critica di Benedetto Croce", A. Asor Rosa (gondozásában) Letteratura italiana, Torino, Einaudi, 1985. 4. kötet, L'interpretazione.

C. Bartoccioni, M. Camboni, S. Del Lungo Luzzi, A. Gnisci, A. Goldoni, R. Mordenti (gondozásában): Fare e sapere letterario. Il teatro della didattica, Roma, Carucci, 1986.

C. Cases: "Letteratura italiana e letterature straniere" (1977), most a Patrie lettere-ben, Torino, Einaudi, 1987.

G. Macchia: Gli anni dell'attesa, Milano, Adelphi, 1987.

Le Manuscrit inachevé

Paris, 1986. Éditions du CNRS, 165.

Befejezetlen kézirat — a kifejezés már önmagában többjelentésű, s a kötetben szereplő hét tanulmány eltérő szempontja is a többféle megközelítési mód lehetőségét jelzi.

Egy-egy évtizedeken át tervezett, számtalanszor újraírt vagy végleg félbemaradt mű sorsa századok óta színezi az írók alakja köré szövődő legendák körét — jelentőségük azonban mindaddig nem több irodalomtörténeti érdekességnél, míg a félbeszakadás okát kizárólag az életrajzi adatok véletleneiben keressük. A genetikus kritika választása, mely a befejezetlenség fogalmát kérdésfeltevéseinek középpontjába állítja, csak látszólag új fordulat, hiszen valójában az utóbbi közel kétszáz évben írói naplók, levelek, feljegyzések sokasága tárja elénk a mű belső világát megteremtő alkotófolyamat jellegzetességeit, az apró műhelytitkokat, egy szöveg felépítésének meg-megtörő lendületét, s gyakran a folytatás vagy befejezés újra és újra megghiúsuló kísérleteit. A megszakadt kéziratok és a széles körű befogadásra szánt nyomtatott művek viszonya nem egyszerűen szövegkritikai kérdés, s a kiadás során felvetődő nehézségek (a lehetséges változatok közül egy véglegesnek tűnő forma mellett döntés, egy töredék mű egészként való feltüntetése — gyakran az író eredeti szándéka ellenére), a kirajzolódó ellentmondások nemegyszer megingatják szilárdnak tűnő esztétikai fogalmaink jelentését.

A tágabban értelmezett befejezetlenség-fogalom az irodalmi mű (és általában a művészi alkotás) alapvető jellemzőire rávilágítva a lezárt forma hiányát szükségszerű és tartalmas hiányként értelmezi, s a genetikus kritika a szöveg mögé tekintve, születésének körülményeit feltáró, működését és funkcióját elemző módszerével az irodalom mintegy harmadik dimenzióját teremti meg. A levonható következtetések pedig egyértelművé teszik, hogy el kell

Folyóiratunk cikkeiről az International Bibliographical Centre Historical Abstracts c. kiadványában bibliográfiai nyilvántartást készít.

vetnünk a zárt struktúra sokáig kizárólagosnak tekintett modelljét, hogy helyébe egy dinamikusan értelmezett, nyitott műalkotás-fogalom lépjen.

Louis Hay bevezető tanulmánya az esztétikai paradigma történeti dimenziójának kérdését veti fel, s huszadik századi normáink gyökereit kutatva a felvilágosodás koráig nyúl vissza. A határvonal felidézése, egy időben közelebbi s távolabbra eső hagyomány összevetése nemcsak olyan elképzeléseink viszonylagosságát leplezi le, mely a műalkotás lényegi jegyei közé sorolja individualitás és autonómia kritériumát, vagy amely a művet szükségképpen koherens egészként értelmezi. A XVIII. század óta folyamatosan és érzékelhetően jelen levő befejezetlenség-élmény gyökerei egy olyan kulturális megrázkódtatás hatásában ragadhatók meg, melyet eddigi története során kétszer élt át az európai szellemiség: először a fény évszázadában, amikor visszafordíthatatlanul megbomlott mindaz, ami addig a világegyetem egységének garanciája volt, s másodszer a huszadik század elején, amikor a megmaradt nagy illúzió, a fizikai világ realitása, bizonyossága is szertefoszlani látszott az új természettudományos elméletek tükrében.

A kötetben tárgyalt írók közül a modern esztétika és a természettudomány új fogalmainak összefüggései különös hangsúllyal vetődnek fel Valéry életművében, aki az írás és a gondolkodás folyamatait elemelve a befejezés lehetőségének teljes tagadásáig jut el: a fogalom a modern költők számára értelmét veszítette — "a művet nem lehet befejezni, csak abbahagyni".

Sterne Iristram Shandyjétől Hoffmann Murr kandúrján át a Kafka-regényekig és a Finnegan's Wake-ig művek hosszú s lezáratlan sora mutat rá a befejezettség mint kritérium értelmetlen voltára, az ennek megfelelő műmodell kiüresedő tartalmára, miközben a mű a be-nem-fejezés végtelen variációit valószínűsíti meg, a félbeszakadt zárómondattól az olyan rejtettebb formákig, melyekben a befejezetlenség csak az ismétlődésben, a folytonos újakezdésben érhető tetten. Szorosan idekapcsolódik egy régi tradíció felelevenítése — a ciklus modern szerkesztési elve, mely a folytatás állandó esélyével és a lezárás illúziójával a befejezettséget a befejezetlenségben teremti meg. Az egyértelműen félbeszakadt kéziratok mellett a látszólag befejezett, valójában egymásba nyíló művek sorozatának szemléletes példája a stendhali életmű. Jacques Neefs tanulmánya a regénytervek, variációk feldolgozásával bemutatja, hogyan válik egy széljegyzet időnként már-már külön epizóddá, s a néhány soros kihagyás blanc-jától hogyan jut el az írás a "széljegyzet szöveg nélkül" paradoxonáig, amikor egész fejezetek szunnyadnak a megíratlan oldalak fehérsege mögött. A margó jegyzetfoszlányai nemcsak a megírás és a diktálás idejét és pontosan kiszámított ritmusát tükrözik — érzékelhető jelei annak a

belső dialógusnak is, melyet az író készülő művével folytat. Ez a párbeszéd a kiadás után sem szűnik meg. Jellemző, hogy éppen a szerző életében megjelent regények (a Vörös és fekete és A páрмаi kolostor) kéziratai tűntek el – a széljegyzetek itt is folytatódnak, de már a nyomtatott szöveggel, s a lap-széli kommentár, mely gyakran átcsúszik a narrációba, sajátos átmenetet teremt könyv és kézirat között.

Genette írt először arról a titkos folytonosságról, mely egy-egy kiragadott szöveget a többihez kapcsol Stendhal műveiben. A szöveg egysége a viz-szatérésekben érzékelhető – az Une position sociale a Lucien Leuwen folytatása lehetne, a Brulard a Journalt megelőző éveket beszéli el, s a francia csapatok Milánóba érkezésével zárul, ahol A páрмаi kolostor története veszi kezdetét. A stendhali életmű mélységeiben önéletrajzi ihletésű, s a törede-zettség okát maga az író a lélek mélységeibe való alámerülés korlátaiban látta. Az írás folyamata egyben a nyelvi kifejezés lehetőségeinek végpontjára való rákérdezés. "Nem tudom folytatni, a téma átlépi a kimondhatóság határát" – írja az Henry Brulard-ban, s ez a kézirat egy elképzelt párizsi utazás leírásával szakad meg, mely azonban már nem Brulard, hanem az őt meg-teremtő Stendhal álarcát levető Henry Beyle tervezett kalandja.

Stendhal, aki 1880 vagy 1935 számára írt, s aki mindenáron szabadulni akart megvetett kora stílusának, közhelyeinek ránehezedő korlátaitól, ideál-ját – Flaubert-t előlegezve – a saját mozgásterét megteremtő nyitott mű modelljében látta.

Biasi tanulmánya, a Flaubert és a non-finito poétikája, arra világít rá, hogyan tükröződnek az író esztétikai törekvései szövegszerkesztési módszereinek sajátosságaiban. Kiindulópontja az előre megtervezett befejezetlenség paradoxona, a kérdések tehát elsősorban nem a Bouvard és Pécuchet kéziratára vonatkoznak, melynek folytatását az író halála akadályozta meg. A fennmaradt kéziratok dossziéi és a Levelezés egyaránt tanúsítják, hogy egyes fiatalkori elképzelései Flaubert-t egész életében végigkísérték. A tervek sok-szor alapvető változásokon estek át, a félbehagyott írások más művekben kaphattak végső formát, jelenlétük azonban folytonos az író tudatában – a művek egy felépítendő út részei.

A flaubert-i non-finito technikáját Biasi egy közismerten befejezett mű, az Irgalmas szent Julián legendája szövegváltozatainak elemzésével mutatja be. A kidolgozás folyamatának nyolc lépcsőfoka két élesen elváló szakaszra oszlik, melyek során a hiperbolikus bővítés fázisát egy újabb eljárás, az intenzív csökkentés, tömörítés követi. A végleges változat mennyiségileg még így is az eredeti szöveg tizenegyszerese. Az elhagyások sohasem lépik át a

szintakszis és az olvashatóság szabályait, de az elliptikus szerkezetek egyaránt érintik az elbeszélés narratív és szimbolikus rétegét. A cél a sejtetés: a konklúzió elvetése, a külső nézőpont megszünte, az egyértelmű elhomályosítása. A végleges szövegnek őriznie kell valamit a titokzatosból, megte-remtve így az interpretációs játék esélyét. A mitikus konfigurációk befejezetlenségében keveredik vallásos és profán, az eredeti mítosznak csak szilu-ettje marad, s a felépülő szimbólumháló egy látszólagos rend felborításával az összes lehetséges rend feltárásához nyitja meg az utat a nem lineáris ol-vasás asszociációs eljárása előtt. Az így befejezett kézirat az író szándé-kának megfelelően nyitott marad, a történet végső formája elkerüli az egyol-dalú megközelítés lehetőségének csapdáját.

Az Érzelmek iskolája írójának kompozíciós módszerét idézi Proust apró egységek kidolgozásából összeálló szerkesztési eljárása. A fennmaradt kézi-ratok mindegyike befejezetlen. Az eltűnt idő nyomában és az olyan kevésbé ismert írások, mint a Jean Santeuil, a krónikák, a pastiche-ok, kritikák, más-más szempontból lezáratlanok — az eltéréseket Jean-Yves Tadié tanul-mánya külön tipológia felállításával jellemzi. Proust főművében, melynek egyes részei már akkor megjelentek, miközben a többen tovább dolgozott, a legtöbb bizonytalanságot az áthelyezések okozzák. Az egymást követő fogalmazványok-ban a kidolgozott részek gyakori sorrendcseréje felborítja a már kialakított verziót: a felvillantott alakok végleg eltűnnek, egy-egy szereplő kétszer is meghal vagy háromszor cserél nevet, míg összesen 34 szereplőt hívnak X-nek — igaz, a Swann-ban egyet sem. Nem tudhatjuk, hogyan változott volna a to-vábbi munka során a mozgatható részek aránya. Proust mindenesetre befejezte a befejezetlen művet: megírta az utolsó fejezetet és a zárszót — "vége". Jelképes gesztus — mintha felkészült volna rá, hogy már nem lesz ideje a re-gényt újraírni, pedig egy művet csak újraírni lehet. A világ értelme, a meg-írandó könyv lényege csak a széttöredezetségben fejezhető ki: az időtlen misztikus élményének megragadására az időbeli nyelv alkalmatlan. A leírt szót újabb és újabb követi, hisz önmagában mindegyik méltatlan a kimondha-tatlanra. A mondatok üressége helyén időnként megjelenik a "blanc", a tipog-ráfiaialag megjelenített semmi. Mindaz, amit még nem írtak meg — amit nem le-hetett megírni.

Lőrinszky Ildikó

Essais de critique génétique

Série publiée par Louis Hay. Paris, 1979. Flammarion, 236.

Fontos könyvet tarthat a kezében az a szerencsés olvasó, aki hozzájut a "critique génétique": a genetikus kritika Textes et Manuscrits sorozatának első gyűjteményes kötetéhez. A kötet nyitánya Aragon kissé lerövidített nyilatkozata, mely abból az alkalomból hangzott el, hogy 1976-ban a saját és Elsa Triolet kézíratait átadta a C.N.R.S. keretein belül működő, akkor még C.A.M. (Centre d'Analyse des Manuscrits Modernes) elnevezésű intézetnek megőrzésre, tanulmányozásra és kutatási célokra. (Ezt a nyilatkozatot és a kötet zárszavát, Louis Hay Origines et perspectives c. írását a Helikon 1983. 3/4. száma közölte.)

Raymonde Debray-Genette: Génétique et poétique: le cas Flaubert c. munkája két fő fejezetben az általa alkalmazott keletkezéstörténeti módszer vázlatát, majd annak gyakorlati alkalmazását mutatja be, Flaubert Heródiás c. novellájának leíró részleteit keletkezésüktől a megvalósult végső szövegig nyomon követve. Flaubert Három meséje közül éppen ez a darab, ennek is befejező része alkalmas különösen az előszöveg (avant-texte) és a kész mű összevetésével annak ábrázolására, amit Jean Bellemin-Noël állapított meg: "nem arról van szó, hogy a szöveg tökéletessége (tökéletesedése) mellett kell érvelni az előszöveghez képest, hanem arról, hogy tulajdonképpen mindig (legalább) két szöveg van". A tanulmányíró megmutatja az előszöveg és a végső kidolgozás eltérő tendenciáját, ami azt árulja el, hogy Flaubert a novella kidolgozása közben megváltoztatta eredeti elképzelését. A Három mese mindegyikének előszövegében sokkal több a leírás, mint amennyi a végső szövegbe belekerült. A Heródiás esetében a díszterem ábrázolása a minta az átalakított leírás szemléltetésére. Kihagyott részletekről és funkcióváltozásokról értesülünk. De néha rátalálunk menet közben elveszett motívumokra, amik a genetikus számára talán a legérdekesebbek, mert annak a bizonyítékai, hogy az író — sokszor tudattalanul — a fősvényen is túltéve "önmaga uzsorása": nem vesztegeti el kincseit, hanem esetleg egészen máshol, máskor használja föl azokat.

Claudine Quémard: Rêveries onomastiques proustiennes à la lumière des avant-textes. — A szerző Az eltűnt idő nyomában Swann kötete harmadik részében lévő Helynevek (Noms de Pays) tanulmányozására vállalkozott, keletkezéstörténeti vizsgálatban. Normandiai és breton városok nevét, a neveknek Proust kéziratrengetegében található bonyolultan indázó, játékos-színes, szabad asszociációkkal és nagyon tudatos, de titkos utalásokkal teli szere-

pét deríti fel és mutatja meg az olvasónak, aki itt érzi igazán nemcsak ennek a kutatómunkának a szépségét, hanem azt is, mit veszít az olvasó, akinek a végső szövegben mindez már nem kerül a kezébe. A 29. és 32. számú Proust-füzetek fogalmazványai a helynevekkel folytatott szinte tündéri játékok örvendező részesévé teszik C. Quémar tanulmányának jóvoltából azt is, aki a Bibliothèque Nationale eredeti kézírataiba soha nem pillanthat bele. Szó van szinesztéziáról, az asszonancia szerepéről, hanghatásokról, de nagyon is tudatosan megtervezett egyéb nyelvi kapcsolatokról is: Proust írói munkájának műhelytitkairól, a keletkezés, a mű születési folyamatáról. Pont-Aven, Quimperlé, Bayeux, Vitré nevével soha többé nem találkozhat úgy az olvasó, hogy eszébe ne jussanak a "prousti álmodozások" és Claudine Quémar bravúros tanulmánya, amelynek az volt a tulajdonképpeni célja, hogy megmutassa, mit is jelent "létrehozni egy szöveget".

Jean Bellemin-Noël: Lecture psychanalytique d'un brouillon de poème "Été" de Valéry. — A szerző szellemes párhuzamot von a szöveget analizáló kutató és a pszichoanalitikus munkája között, rögtön utalva arra, hogy az utóbbira irodalmi művek genetikus vizsgálatánál is támaszkodni lehet. Nem állíthatjuk, hogy egy-egy irodalmi mű nem kínálja föl a tudatalatti munka képét "in statu nascendi". Szól arról, mit árulnak el az anyagi tényezők, az íráskép, az esetleges ornamentális elemek a kéziratlapon — amik Valéry kézíratai esetében igen jellemzőek. — Paul Valéry Été c. költeményének fogalmazvány-kézíratai egészen meglepő lehetőségeit tárják föl a végső szöveg igazi interpretációjának. Bellemin-Noël összeveti az első fogalmazvány és a különböző töredékek mondanivalóját, és megállapítja, hogy azok igen sok kételyt támasztanak benne a végső mondanivaló szokásos, hagyományos értelmezésével szemben. Végül magának a költeménynek a címe is kérdésessé válik: vajon csakugyan a "nyár" főnévről van itt szó, vagy talán az "être" ige participe passé alakjáról? — De hát általában nem a pszichoanalitikai vizsgálat mondja ki egy irodalmi szöveg esetében a végső szót. Az interpretációk lehetősége továbbra sem zárható le.

Bernard Brun: L'édition d'un brouillon et son interprétation: le problème du Contre Sainte-Beuve. -- Két kiadó egy időben, ugyanazzal a címmel tette közzé Proust Contre Sainte-Beuve c. írásának két eltérő, sőt ellentmondó változatát. Ezért szükséges minden kutatót belevonni az előszövegek kiadási és fölhasználási módszerének kényes kérdésébe. — A főkérdés: vajon a Contre Sainte-Beuve-ben keresendő-e Az eltűnt idő eredete, adva van-e benne a regény születésének nyoma vagy más mű előzményével van-e dolgunk. Mindkét közzétett föltette ezt a kérdést, és homlokegyenest ellenkező vá-

laszt adott rá. A Bibliothèque Nationale-ban őrzött terjedelmes levelezés, Proust kéziratai, a Jean Santeuil regényvázlatai, köztük a Sainte-Beuve-ről készített feljegyzések, jegyzetek újabb átvizsgálásra várnak. Proust csakugyan dolgozott egy Sainte-Beuve-ről szóló tanulmányon, bírálta kritikai módszerét. De párhuzamosan formálta készülő főműve, a "Recherche" szövegét is: a fogalmazványok határozott összefonódásokat mutatnak. Egy levélkéziratból az is kiderül, hogy a Contre Sainte-Beuve egy ideig egy készülő regény ideiglenes címe is volt, amelyben hosszú társalgás folyt Sainte-Beuve-ről és az esztétikáról. — B. Brun tanulmányának függelékei bepillantást tesznek lehetővé a feldolgozók szorgos és alapos munkájának módszereibe.

Henri Mitterrand: Programme et préconstruit génétiques: Le dossier de l'Assommoir. — Zola Rougon-Macquart regényciklusának kéziratcsomóit a Bibliothèque Nationale őrzi. A kiválasztott regényhez: a Patkányfogóhoz készített Vázlat vizsgálatát és tanulságait ismerhetjük meg a tanulmányból. Zola Vázlata szinte a regény megváltoztathatatlan tervének látszik, ami többé-kevésbé minden részletre kiterjed. Programszerű monológjában a szerző eléggé sietősen meghatározza a tárgyát, a tematikát, a történetet, a szerepeket, a hangnemet. De Mitterrand megállapítása szerint ezt a Vázlat egyáltalán nem maga a regény eredete, hanem egy meditációs tevékenység, egy tudatos belső nyelvi munkálat eredménye.

Zola iratcsomóit tanulmányozva Mitterrand a nyilvánvaló előszövegeket három fő csoportba sorolja: 1. emlékek, reminiscenciák, 2. látott dolgok, 3. olvasott adatok. Az olvasmányok közül kiemeli a szociográfiai jellegű írásokat, felsorolja szerzőiket. Bemutatja, hogy a tervek egyúttal a jelene-tekre tagolás eszközei: az első terv 21 fejezetből, vagy pontosabban "tablóból" állt. — A Vázlat kitűnő forrása lehetne a keletkezéstörténetnek, de — amint Mitterrand már utalt rá — az igazi kezdetek már korábban benne éltek az író gondolataiban. — Szóba kerülnek ezután a szereplők modelljei, Zola felfogása a népről, a munkásosztályról és a munkáserkülcsökről. Az író naturalizmusáról szólva Mitterrand legfőképpen azt az írot értékeli Zolában, aki a sztereotípiákat elvetve úgy ábrázolta a munkásokat, amint ő tette a Patkányfogóban.

A kötet utószava Louis Hay már említett alapvető tanulmánya, amely az eredményeket összegezve egyúttal utal a vizsgálandó kutatási terület lehetőségeinek színes skálájára, a mindújra fölbukkanó kérdések sokaságára, amelyek még ezutáni válaszokra várnak.

Monostory Klára

Raymonde Debray-Genette et Jacques Neefs (Red.): *Romans d'Archives*
Lille, 1987. Presses Universitaires de Lille, 190.

A regény végső szövege, a mű, örök jelen idő, mely mögött ott dereng a múlt: a levéltárakban őrzött elő-szövegek. A szövegkeletkezés tudománya (critique génétique) a végső szöveget összeveti az elő-szövegekkel, hogy a keletkezés történetét megírhasssa, a szöveg világának jellemzőit megvilágíthassa. A Levéltári Regények tanulmányai ízelítőt adnak a munkamódszerekről és bemutatnak néhány XIX. századi szerzőt az elő-szövegek vizsgálata szempontjából.

Madeleine Ambrière Balzac útját vázolja a valóságtól az elképzeltig, a dokumentumok metamorfózisán keresztül. Balzac hatalmas emlékezőtehetsége, óriási olvasottsága szinte fölmérhetetlenül nagy anyagot olvasztott bele az Emberi Színjátékba. Mint egy ízben kijelentette, azt szereti az irodalomban, amiből tud lopni. Ez a lopás azonban alkotás; még olyan esetben is, amikor egy szöveg hatása vitathatatlanul felismerhető. Jó példa erre egy bál leírása Théophile Gautier tollából, összevetve a balzaci változattal. A báli ragyogás, szédület ábrázolása, a téma azonos, nem véletlenül, de míg Gautier állóképet ad, egységében láttatja a jelenetet, Balzac a látszat és a valóság kettősségében drámaian ábrázolja a szereplők viselkedését és lelkiállapotát. Gautier eredeti szövege csaknem négyszeresére duzzad Balzac áradó, újabb és újabb részlettel gazdagodó, burjánzó írásművészetében. Balzac láttatni kívánja, amit megír, reménytelenül versenyezve a festészettel, mely egyetlen arcképben egyszerre tud elmondani egy költeményt. Sokszor utal képekre, különösen Rembrandtot kedveli, több helyen kimutatható műveiben a festészet mint elő-szöveg. Szövegei fejlődését jelzi a dramatizálás foka is. A végső változatban a szereplők gyakran kilépnek az elbeszélő múltból, megszólalnak a maguk hangján, idézőjelben, jelen időben, mintha egy-két percre színjelőadásba csapna át az elbeszélés.

Balzackal szemben Flaubert, mondja Raymonde Debray-Genette, rengeteg piszkozatot, vázlatot írt, lassan, egyik változatot a másik után csiszolgatva jutott el a végső szöveghez. Első szövegei nemritkán a lap különböző pontjain tömbösülő kis bekezdések, tele kihúzással, betoldással. Aztán megjelenik maga a szöveg, ahogy a gondolatok egymás után következnek, és ekkor kezdődik a tobzódó másolás. Lemásolja a szöveget némi változtatással és újra lemásolja ismét változtatva valamit. Esetleg még egyszer átmásolja, most már csak egy-egy vessző kerül máshová, egy jelző változik, elmarad az, ami magyarázná a bonyolult gondolatot, megkönnyítené az olvasó dolgát.

A Madame Gervaisais című regény elő-szövegeként ismeretes a Goncourt-testvérek kétkötetes naplója. Marc Fumaroli szerint a naplók feldolgozásának alapelve az ironikus, pusztító erejű esztétikum volt. Távol a felvilágosult Franciaországtól Madame Gervaisais elpusztul Rómában a barokk formákba merevült egyházi szellem rabságában. A regény leleplezi a pusztító kultúrát, de a helyébe állított esztétizáló művészetet nem tudja különbnek, kevésbé pusztítónak feltüntetni. Jules, a fiatalabb testvér a képzőművészethez vonzódott, rajzaival tele van a napló. Edmond, az idősebb fivér kezdeményezésére lefordították a római műemlékek, képek nyelvét az esztétizáló irodalom nyelvére, szavakkal értelmezték, amit Jules a szemével látott. Ez a munka igen kimerítő volt, s a gyengélkedő Jules életébe került. Íme a pusztítás, mely a valódi életbe is behatol. A napló leír egy márvány síremléket, kiemelve a vörös márvány ajtószőnyeget, amit a halál kapuján belépő lefátyolozott arany csontváz szabályjával föleml. A regényben Madame Gervaisais maga jön át a halál kapuján, alulról látja a síremléket. A vörös márvány így háttérbe szorul, a fekete márványkapu súlyosságát, komorságát érzi át a hölgy, aki műértője Róma kincseinek, de a modern érzékenység képessé teszi arra, hogy a méltóságteljes faragványokba rejtett könnyörtelen üzenetet is megértse. A tanulmány a fent vázolt egységes kép mellett érvel. Alap gondolata a Goncourt-testvérek rendező elve, mely a római világot a francia nézőpontból értelmezi: a művészek kétes győzelme a klérus felett.

A Victor Hugóról szóló fejezetben Jean Gaudon bemutatja a rendelkezésre álló elő-szövegek hatalmas gyűjteményét, mely Hugo hagyatékából maradt ránk. Négyrét hajtott papíron A nevető ember vázlata, mandzsettán, borítékon, kutyanyelven adatok, bekezdések, változatok várják a kutatókat. Hogyan dolgozott Hugo? Szeretett szótárt, lexikont használni, ott könnyen megtalálta, amire éppen szüksége volt. Bizonyára nagyszámú könyvet is használt, szótárszerűen fel-felütötte őket, miközben írt. Természetesen minden keze ügyébe eső papírra jegyzetelt, ha nem volt elegendő a szócikk vagy a könyvek jelzett helyének fellapozása. Csodálatos stílusérzéke volt. Kinézte egy könyvből a márványok fajtáit, és a felsorolást már úgy írta át, hogy abba lendület, erő, fokozás, ritmusváltások, szépség és humor költözött. Minden, amire rátette kezét, muníció lett a szavak és gondolatok tűzijátékához. A történelmi adatokat kissé átalakította, hogy egységesnek tűnjön a kor, amit leír. Boleyn Annáról azt olvasta a Chaudon—Delandine szótárban, hogy a jobb kezén 6 ujja, mell daganata és egy dupla foga volt. És mit ír? Boleyn Annának egyik melle nagyobb volt, mint a másik, egyik kezén 6 ujj volt és egyik fogához odanőtt egy másik. Eredetinek tűnik a leírás, mintha kitalálta volna, hogy a

16. század groteszk igényét kifejezze. Nemritkán kollázst alkalmaz, sok részletet több könyvből egyetlen bekezdésbe ömleszt össze úgy, hogy az egységesnek hat. A tanulmány megjelöli és értékeli Hugo elő-szövegeinek elérhető forrásait, helyzetképet ad, elemzése világosak.

A Claude Simon-tanulmány (Georges Raillard) bemutatja, hogyan használ fel az író valóságos vagy kitalált szövegdokumentumokat. Pl. leírja, hogyan néz ki az arab paripák névjegyzéke Lacombe Saint Michel tábornok kézírásában. A dokumentum ebben az esetben tárgy, képszerűen, közvetlenül hat az olvasóra. Az eredmény nem történet, nem logikailag értelmezhető okfejtés, hanem maga a dokumentum művészi vonásainak kibontása.

Az elő-szövegekben nyomon követni a mű születését izgalmas, néha nehéz, de mindenképpen érdekes munka. A kutatók hangja elárulja, hogy a kéziratváltozatok hasonlóképpen hatnak rájuk, mint Gautier és Balzac hőseire és hősnőire a bál — részegítően. Ez a részegség azonban a tudományos vadászat öröme, nem mellőzi az aprólékos, megbízható kutatómunkát, nem kuriózumok közötti rendszertelen szemelgetés. Önmagában is érdekes belelapozni az írók elő-szövegeibe, de a dokumentumkutatás igazán akkor hasznos, amikor az elemzés számára is lényeges vonásokra hívja fel a figyelmet. Erre a Levéltári regényekben nem egy példa adódik.

Z. J.

Leçons d'écriture. Ce que disent les manuscrits

Textes réunis par Almuth Grésillon et Michael Werner. En hommage à Louis Hay. Paris, 1985. Minard, Lettres Modernes, 361.

A válogatott tanulmányokat tartalmazó kötetet ünnepélyes alkalomból állította össze a két szerkesztő a C.N.R.S. Modern Szövegek és Kéziratok Intézete (I.T.E.M.) munkatársainak dolgozataiból, az intézet megalapítójának és első igazgatójának tiszteletére. — A terjedelmében is tekintélyes könyv 25 tanulmányt tartalmaz, tematikájuk szerint hat csoportba sorolva őket. A csoportosítás föltárja a genetikus kritika sokoldalú megközelítési eljárásait a kéziratkutatás terén, egyúttal bizonyítékát adja az effajta kutatások ma már elvitathatlan tudományos értékének. — A Bevezetőben Henri Mitterrand továbbra is fontos feladatként jelöli meg az úgynevezett elő-szövegek (avant-texte) interpretálását. A tanulmányok hat csoportja sorra veszi az anyagi tényezőket, például a kéziratok konzerválásának és kezelésének kérdéseit, és az egyes kéziratok és variációk, széljegyzetek földolgozásmódját nyelvészeti

és stilisztikai szempontból. Szó van töredékben maradt szövegek kutatásáról, a kézirat kutatás történeti és elméleti kérdéseiről.

Az I. rész foglalkozik a kutatások anyagi természetű kérdéseivel. Roger Pierrot a modern kéziratgyűjtemények történetéről és jövőjéről készített összeállítást. — Claude Pichois tanulmánya Hugo, Nerval és Baudelaire kéziratok hagyatékával kapcsolatban azt fejti ki, milyen problémák adódhatnak a kéziratgyűjtemények története során (tudatos megőrzés, elajándékozás, eladás, öröklés, elszórás stb.). A három vizsgált szerző közül egyedül Hugo fordított komolyan gondot a kézírataira. — Bernard Brun arról számol be, milyen kutatások folynak Proust Az eltűnt idő nyomában c. nagyregényének kézíratain, és egyáltalán hol tart a feldolgozás ezen a kézírattömegben. — Michele Smith azt mutatja meg, milyen segítséget nyújthatnak a vízjelek a kéziratlapok elrendezésénél, és így a keletkezéstörténeti művelet föltárásánál. A Szent Antal megkísértésének ugyanis három kéziratot változatát őrizi a Bibliothèque Nationale. Az összekevert anyagot végül a vízjelek segítségével lehetett elrendezni.

A kötet II. részében a kéziratokban található üresen maradt felületek fölhasználásáról van szó. — Michel Espagne Buffon Époques de la nature-jéhez készített vázlatát Winckelmann Az ókori művészet történetéhez készített Megjegyzéseinek a vázlatával hasonlítja össze. Az összehasonlítás során a tudományos jellegű kéziratok keletkezésének érdekes mozzanataira világít rá. — Anne Herschbert-Pierrot Flaubert Bouvard és Pécuchet c. regényének kéziratán a keletkezési művelet folyamán a lapszélékre került széljegyzetek különféle funkciójáról szól, úgy mutatva be azokat, mint a mű egyfajta "metakritikus" dimenzióját. — Florence Callu a Proust-kézirathagyaték történetével foglalkozva bukkant rá további tanulmányozásokat igénylő részekre, pl. a "capital", "capitalissime", "capitalissimum" szavak ismételt megjelenésre, amelyeknek táblázatba foglalt gyakori előfordulását egyelőre nyitott kérdésként veti föl — a kéziratok sok egyéb kérdése között.

A III., nyelvészeti jellegű témakör első tanulmánya Nicole Celeyrette-Pietri írása Valéry Az ifjú párka c. költeményének példáján ábrázolja az író "aprómunkáját", amivel egy szöveget sok különböző fogalmazványból öntött végleges formába. — Jean-Michel Rabaté hasonló keletkezési folyamatot kísér figyelemmel Joyce regénye, a Finnegan's Wake kialakításának példáján. — Claude Jacquet ugyanennek a műnek sajtóságos szókereszteződéseinek és szóalkotásain keresztül az író "rejtett írásmódját" kutatja, rövid történeti visszatekintést is adva hasonló "kentaúr-szavak", "szókimérák" alkotásáról más, korábbi íróknál is. — Henri Godard az irodalmi szövegek genetikusan föltárá-

sából kiindulva kívánja bemutatni Céline egyik szövegén végzett vizsgálódásban az első fogalmazványok és vázlatok értékét és jelentőségét abban, hogy megértsük a költőt és munkamódszerét. — Jean-Pierre Lefebvre az "értéktöbblet" kulcsszó létrejöttét kíséri nyomon, melyet Marx, a "nyelvész" a közkeletű, de idegen "profit" szó helyett talált ki.

A IV. rész tanulmányai foglalkoznak részletesen a szöveg kibontakozásának konkrét példákon való bemutatásával, értékelésével: a genetikus kritika legfőbb tárgyával. Tanúi lehetünk, hogy valamilyen adott szöveg genetikus elemzése milyen lényeges végkövetkeztetéseket hozhat, mennyire hozzásegíthet egy-egy író vagy mű tökéletesebb megértéséhez.

Judith Robinson-Valéry Valéry prózaversének keletkezését vizsgálja lelkiismeretes pontossággal és hozzáértően. — Daniel Ferrer Virginia Woolf The Waves c. töredékes kéziratát elemzi, Catherine Viollet pedig Christa Wolf Visszaperelt emlékezet (Kindheitsmuster) című regényének az I.T.E.M. számára átadott fogalmazványaiban, tehát kortárs szerző írásában keresi és mutatja meg a regény "születésének" kezdeti mozzanatát, az egyes szám első személyű előadásforma fokozatos, lassú eltűnését a regény kidolgozásának munkafolyamatában. — Alain Pagès tanulmánya kérdéssel kezdődik: elmondhatja-e egy levelezés egy mű keletkezését? Az önmagának feltett kérdésre konkrét irodalmi példák segítségével adja meg a szerző az igenlő választ.

Az V. rész is igen érdekes témával: a töredékben maradt szövegekkel, illetve kéziratokkal foglalkozik. Első tanulmányában Michel Contat Sartre néhány töredékét kutatja egy olaszországi utazásról, mint lehetséges forrásokat egy "nem létező" könyvhöz. — Claude Duchet elméleti síkon közelíti meg a problémát, és igen színvonalasan értekezik a befejezetlen szövegek jelentőségéről. "Egy műben mindig van valami befejezetlen" — mondja, a fogalmazványnak pedig — másokhoz hasonlóan — saját értéket tulajdonít, önmagában becsülendő dokumentumnak tartja, ami több a puszta előkészületnél. "A fogalmazvány a cselekedet közben tetten ért írás" — jelenti ki.

Az utolsó, VI. csoport a kéziratkutatás elméleti kérdéseit tárgyalja. — Pierre-Marc de Biasi valóságos tárházát adja az elméleti kérdéseknek, genetikusokról, kritikusokról, a megkérdőjelezett keletkezéstörténet jogosultságáról, a potenciális tárgyról, a rekonstruált tárgyról és másokról. — Michael Werner a genetikus eljárás történelmi dimenzióiról értekezik. — André Jarry is kérdést tesz fel: mi határoz meg egy szöveget? Az egyszerűnek látszó kérdésről kiderül, hogy nem is olyan könnyű rá válaszolni, mint hinnénk, hiszen a modern szövegtudomány területén igen sok vita és értekezés tárgya lett az utóbbi időben. — Jean-Louis Lebrave a kéziratkutatások szolgálatába

állított számítógépek hasznáról és felhasználhatóságáról szól az előszövegek vizsgálatánál. — Almuth Grésillon a nyelvészeti tanulmányoknak az irodalomtudományban való, még mindig nem eléggé kiaknázott lehetőségeiről fejti ki nézeteit. — Jacques Neefs egy-egy író levelezéséből választott tanulságos részletek összeválogatásából mutatja ki, mit közöltek a levelekben készülő vagy tervezett műveikről. — Az utolsó tanulmányban Jean Bellemin-Noël nyilatkozik szellemesen arról a Freud kifejezésével élve: "unheimlich" kíváncsiságról, amely arra ösztönzi a kutatókat, hogy az író háta mögül belekukucskáljanak a munkájába és betolakodjanak az írói alkotófolyamat intimitásába.

Végül Jean Levaillant Utószavában nyilatkozik a Louis Hay által létrehozott "laboratórium" vitalitásáról, és maga is rövid áttekintést ad a további feladatokról, kérdésekről. Mit is mondanak hát a kéziratok? — Erre felelt az egész kötet, ami nemcsak a francia kutatók dicséretére való seregszemle, hanem követésre buzdító vállalkozás példája lehet nálunk is.

Monostory Klára

Balázs János: A szöveg

Budapest, 1985. Gondolat, 371.

A szövegtan a nyelvtudománynak — a hangtan, alaktan, szótan és mondattan stúdiumához csatlakozó — legújabb ága. Mind mai eredményeit, mind gyökereit tekintve sokszoros a kapcsolata az irodalomtudománnyal, s tudott dolog, hogy már az antik retorikának, de a modern stilisztikának is számos szövegnyelvészeti vonatkozása van.

Ezért is örvendetes, hogy e kötetet kitűnő nyelvtudósunk, Balázs János írta, ki nemcsak az általános nyelvészetnek, hanem egyebek közt a stilisztikának is avatott művelője, s szakértője a klasszika-filológiának.

Szövegen "elsősorban olyan közlést értünk, ami írásban vagy nyomtatásban van rögzítve, s csak ritkábban jelöljük e szavunkkal az elmondott beszéd összefüggő mondatait is." (7.) Hogy e kötet úgyszólván csak írott szövegekről szól, azt a tudomány mai állásával: a hangzó beszéd mai szövegtani elemzésének hiányos voltával is magyarázhatjuk. Hiszen — mint Gerd Schank és Gisela Schoenthal Gesprochene Sprache (Tübingen, 1983²) c. munkájában olvashatjuk — a szövegnyelvészet mindeddig szinte csak az írott nyelvvel foglalkozott (3.). Wolfgang Dressler szerint nagyon is kevésbé tárgyalták nyelvelméleti szempontból a ritmust, amelynek pedig szövegtagoló szerepe is van, a szöveghangsúlyt pedig munkája megjelenéséig nem vizsgálták (Einführung in die Textlin-

quistik, Tübingen, 1972. 76—8.). Itt említem a hangszínezet delimitatív szerepét, amely a hangmagassággal együtt a szöveg tagolását szolgálja (például: a rádió hírszövegeiben a férfi és a női hang váltakozásával); ez a szövegtani irodalomban mindenütt (vagy szinte mindenütt) számon kívül maradt. Mindez nem jelenti, hogy Balázs teljesen mellőzte volna a hangzó beszédet, hiszen szóbeli szövegre munkája több helyén is utal (7—8., 46., 50., 89., 230. stb.).

Említsük meg a munka fejezeteinek tárgyát: a szöveg meghatározása; nyelvészeti vizsgálatának nehézségei; a szövegalkotás tényezői; a szövegszerkesztés és a beszédaktusok; a szöveg és címe; szintaktikai, szemantikai és pragmatikai szintje; témája; az aktuális (téma—réma) és a tematikus tagolódás; a szövegszerkezeti modellek mint szuperstruktúrák; a versszövegek struktúrája; az érvelés és a szónoki beszéd szerkezete mint szuperstruktúra; az oklevél, a levél és az elbeszélő szövegek szerkezete.

Sem ez a szemle nem tájékoztat eléggé Balázs munkájának tartalmi gazdagságáról, sem maga Balázs János, aki szerényen ezt írta: a munka szerzőjének "be kellett érnie egyes régebbi és újabb szövegszerkezeti vizsgálatoknak számbavételével és értékelésével, s néhány lehetőség felvillantásával". (344.) Bár a szerző elsősorban a magyar szövegtant gazdagítja, eredményeit az általános szövegtan kutatójának is figyelembe kell vennie. Így azt is, hogy kiutat keres a háromféle beszédaktus — a lokúció, illokúció és perlokúció — fogalma körüli zűrzavarból (62—69.). Véleménye szerint a három aktusnak ez az elkülönítése nyelvészeti szempontból kifogásolható; Balázs Austinnal és követőivel szemben egyfelől a kontextus (szövegösszefüggés) és a szituáció (beszédhelyzet) közötti, másfelől a kontextuális és a szituacionális jelentés között való különbségtevés fontosságát hangsúlyozza.

Azt se hagyjuk említetlenül, amit szerzőnk a verselésnek a szövegezésre való hatásáról ír: "A forma, bár csak közvetve, óhatatlanul tényezőjévé, részévé válik a tartalomnak is... Mivel pedig a versforma mint szuperstruktúra... a jelölők kiválasztását alapvetően meghatározza, nyilvánvaló, hogy ennek folytán egyben a jelölteknek s ezzel együtt a tartalomnak is tényezőjévé válik." (237.) Éppen ezért — írja — "Odüsszeusz nem szólalhat meg magyarul sem Tinódi, sem a János vitéz nyelvén", s hozzáteszi: "Rímei miatt még Arany egyik egyébként remek Horatius-fordítását sem találjuk elfogadhatónak." (238.) A kötetet át- meg átszövik irodalmi vonatkozások; erre utalnak ezek a nevek is: Tinódi, Balassi, Pázmány, Gyöngyösi, Csokonai, Virág Benedek, Vörösmarty, Arany, Petőfi, Jókai, Mikszáth, Móricz, Krúdy, Ady, Babits, Kosztolányi, Karinthy Frigyes, Illyés, József Attila, Németh László, Nagy László, Pilinsz-

ky, Sütő András; — Homérosz, Arisztophanész, Cicero, Dante, Tolsztoj, Ionesco, Dürrenmatt stb. stb.

Balázs János könyvének — sok tudós szerző számára példamutatóan — szép magyarsága, világossága könnyűvé teszi a nagy munka olvasását.

Vértés O. András

Michel Schneider: Voleurs de mots

Essai sur le plagiat, la psychanalyse et la pensée, Paris, 1985. Gallimard, 392.

Ez a rendkívül széles körű tudásról tanúskodó könyv egy olyan kérdéssel foglalkozik, amellyel minden írással foglalkozó személy előbb vagy utóbb szembesül, de amelyet általában könnyedén intéz el: a plágium, a "szólopás" megvetendő dolog, rendes ember nem követ el ilyesmit, s elítéli azokat, akikről bebizonyosodik, hogy illusztris vagy kevésbé illusztris elődeik tollaival ékeskedtek. A dolog akkor válik bonyolultabbá, amikor azt tapasztaljuk, hogy a világirodalom legnagyobb alakjai is "plagizáltak", például La Bruyère, Montaigne, Shakespeare, Voltaire, vagy az újabb francia irodalom területéről említve néhány példát, Nodier, Nerval, Stendhal, Lautréamont, Dumas, s a sort még folytathatnánk. Természetesen az írott szöveg kezelésének morális szabályai változtak az idők folyamán, s nem véletlen, hogy a humanizmus mint eszmei áramlat megjelenésével, az ókori szerzők újraolvasásának kapcsán merült fel az eredetiség, az utánzás, az idézés stb. problémája, azaz a szélesebb értelemben vett plágiumé. Minderről a fent említett szerzők közül különösen Montaigne-nél olvashatunk rendkívül érdekes gondolatokat. A plágium mai fel fogása a modern korban, a múlt század elejétől fogva alakult ki, s fokozatosan vált ketté esztétikai és jogi vétségként való kezelése. Ez utóbbi terület, bár nem mentes az ellentmondásoktól, viszonylag könnyen körülhatárolható, s a szerző nem is kíván behatóan foglalkozni vele. Érdeklődése előbb az esztétikai vonatkozások felé irányul, s a könyv első részében sorra vesz jó néhány olyan példát, amely valamilyen módon az írással kapcsolatos és többé-kevésbé rokonítható a plágium elkövetésével. Ez a megközelítés leginkább pszichológiai, valamint fenomenológiai jellegű, azaz a jelenségek körülhatárolására és leírására törekszik. Mivel mindezek a jelenségek elsősorban a szépirodalommal kapcsolatosak, megközelítésük nemcsak esztétikai, hanem szűkszerűen irodalomtörténeti is. A szerző rendkívül tág téren mozog, ezért

nem könnyű körülhatárolni azt a területet, amelynek áttekintésével jut el elmékedései megalapozásához. Bizonyos visszatérő elemek azonban megtalálhatók több fejezetben is, így a humanisták problémafelvetése mellett Flaubert küzdelmei a tökéletes írás megvalósításáért, Proust tudatos törekvése saját, minden korábbtól eltérő írásmódja kialakításáért, Borges elmékedései az írás ellehetetlenüléséről stb.

Végső soron arról van szó, hogy az irodalom nem létezhet plágium nélkül – amennyiben megfelelően tág értelemben használjuk a fogalmat. "Az irodalom nem más, mint utánzás", ahogyan már régóta ismeretessé vált, nemcsak az élet, a valóság utánzása, hanem minden korábbi szövege is, azzal a törekvéssel párosulva, hogy minden egyes író hozzáadjon valamit ahhoz, ami már elhangzott, amit már leírtak.

A plágium tág értelmén belül jelenik meg, ha nem is alfajként, de esztétikailag mégis hozzá tartozóként a variáció, a stílusparódia vagy az abszolút értelemben vett újraírás, a másolás, melynek Flaubert fogalmazta meg a legmegkapóbban irodalmilag tematizált kifejezését Bouvard és Pécuchet alakján keresztül. Ha "már mindent elmondtak", ha már mindent leírtak, hogyan valóítható meg mégis az irodalmi tevékenység? Hiszen szinte minden írott mű mögött meghúzódik egy másik, mely mögött ismét egy másik van, a palimpszesztusok láncolatát hozva létre. Még mielőtt századunkban, a szoros értelemben vett modernizmus keretein belül minden szabaddá vált volna, az utánzástól a rejtett vagy nyílt idézetig, egyes szerzők nagyon keservesen jutottak el a "könyvhöz". Többek között a már említett Proust, aki éppenséggel stílusparódiák segítségével végezte el ezt az "ördögűzést".

Sokatmondóak azok a metaforák is, melyekkel a plágiumhoz tartozó jelenségeket illetni szokták. Montaigne-nél a méh és a méz (a méhek nem tesznek kárt a virágban, s új anyagot állítanak elő annak porából), másoknál a mozaik (összhatásában gazdagabb alkotórészeinél) vagy a virágcsokor (melyben a virágok mellett csak az azokat összefogó szál a szerző), az építés (romokból új építményt hozni létre) stb. Mindezek a metaforák az idegen elemekből létrehozott új mű felsőbbrendűségét sugallják, s ezáltal mintegy felmentik a "szótolvajokat". Emezek pedig igen gyakran hasonlóképpen védekeznek: amit csinálnak, nem bűn, sőt, nemcsak elkerülhetetlen, hanem szinte szükségszerű is. A magasabbnak vélt minőség létrehozása szolgáltatathatja az érveket a felmentéshez, s ennek következtében általános az a vélekedés, miszerint ha az utánzó magasabb esztétikai értéket hoz létre, megbocsáthatunk neki. A nagy szerzők esetében nem is illik plágiumról beszélni, csak befolyásról. A másod-

rangú szerzőket szokták plágiummal vádolni, s őket felettébb szigorúan szoktuk elítélni.

A plagizáló személyisége azonban nem véletlenül kelti fel a pszichoanalitikus érdeklődését. Az ilyen személyiség mintegy álarcot ölt, s saját identitását másokon, mások könyvein keresztül keresi, illetve juttatja érvényre. A plágium tehát mélylélektani szempontból is megközelíthető, s a könyv második részében a szerző igen sokoldalúan és eredeti módon világítja meg ezt a jelenséget.

A pszichoanalízis -- mint tudomány és mint gyógy mód -- elválaszthatatlan kialakulásának történetétől és Freud alakjától. Különös érdekessége a dolognak, hogy Freud a pszichoanalitikai csapatmunka során meghirdette az "eszmék kommunizmusa" tanát. Az általa létrehozott módszer és eszmerendszer egyrészt bizonyos előzményekre támaszkodott, másrészt a pszichoanalitikusok csoportjához tartozó személyek állandó kapcsolata, kommunikációja révén alakult ki és fejlődött tovább. A Freud által meghirdetett utópikus elgondolás azonban hamarosan csődöt mondott, hiszen az emberi természet sajátossága, hogy hajlamos a mások eszméinek tudatos vagy tudattalan elsajátítására éppúgy, mint a saját eszméinek "elrablásától" való szüntelen félelemre. Maga Freud is szenvedett mindkettőtől, állandóan védekezve a plágium vádjá ellen, s ugyanakkor állandóan tiltakozva az ellen, hogy az általa megfogalmazott eszméket mások sajátjukként hirdessék. A könyv néhány fejezete nevezetes epizódokat sorol fel a pszichoanalitika kialakulásának történetéből, pl. a kokain-ügyet, a biszexualitás elméletének kidolgozása körüli bonyodalmakat Fliess-szel és Swobodával, a gyermekkori szexualitás felfedezése prioritásának kérdését, az álom jelentőségének felismerését Freud előtt stb. Így egyrészt rendkívül érdekes részletekre derül fény a pszichoanalitika tudománytörténetével kapcsolatban (a szerző minden részletet a lehető legpontosabban dokumentál a szövegek, különböző visszaemlékezések, levelek segítségével), másrészt pedig létrejön a plágiumnak mint általános pszichikai jelenségnek most már szélesebb értelemben vett értelmezése. Ezért jelentheti ki a szerző a könyv 135. lapján: "Nem is a plágium érdekel, hanem a gondolat"!

Az ember pszichikai sajátosságai közül talán éppen a gondolat, az eszme a legnehezebben megközelíthető, s a szerző meggyőződése szerint a legadekvátabb módon a pszichoanalitika segítségével ragadható meg és írható le. S itt már valóban az episztemológiai váltás felismeréséről s a felismerés bizonyításáról van szó, amikor a szerző arról beszél, hogy ebben a tudományban is érvényes a "már meglévő", de mint minden tudományos felfedezésnél, a pszichoanalitikánál is az a lényeges, hogy aki a felfedezés koncepcióját létre-

hozza, egy már meglévő területet határol be, de oly módon, hogy ez a terület csakis az általa kialakított elemzési módszerek révén létezik.

De vajon mi a gondolat? Kié a gondolat? Azé, aki gondolkodik vagy akivel a gondolatot megosztjuk? E viszonyok az analizáló és az analizált viszonyt tükrözik, s éppúgy érvényesül bennük az indulatátvitel, mint az analízisben, s felfedésük, azonosításuk ugyanolyan nehézségeket támaszt, mint az elfojtásé, a szublimációé vagy a sűrítésé. A plágium a pszichoanalitika nyelvén szólva inkább a pszichózishoz tartozik, mint a neurózis vagy a perverzió területeihez. A plagizáló tehát közelíthető a beteghez, de betegsége mégis más, mint a többi, kezelésre szoruló állapot, még akkor is, ha a könyvben bemutatott néhány esettanulmány az írással és az alkotással kapcsolatos tudatzavarban szenvedő analizáltak problémáira is kitér. Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy az írás mint művészi tevékenység alapvetően különbözik az analízis során elhangzó szövegtől, s így ismét vissza kell térnünk az esztétika területéhez.

A könyv harmadik, s egyben utolsó részében Schneider egyes részkérdések kidolgozását folytatja, az esztétikai és a pszichoanalitikai módszer együttes alkalmazásával, újabb és újabb definíciókat fogalmaz meg, s újabb és újabb példákat ír le a plágiummal kapcsolatban. Egyre világosabbá válik annak a paradoxonnak a megléte, hogy senki sem lehet egy gondolat, egy eszme kizárólagos létrehozója (vagy akár egy szövegé), de ugyanakkor mindenki görcsösen ragaszkodik a sajátjához, rettegve attól, hogy "meglopják", megfosztják valamitől, ami csakis hozzá tartozik, mintegy létének lényegét alkotja. A melankólia írásra készlet, és a nárcisszizmus mindannyiunkat úgy köt "írásunkhoz", mintha az csakis és kizárólagosan a miénk lenne.

Martonyi Éva

La naissance du texte

Paris, 1987. CNRS, 310.

A kis kötet a hasonló című konferencia tematikáját követve öt fejezetre oszlik:

I. A technológiák

Az íráshordozók és a kézirás vizsgálatában elsősorban a modern informatika eszközeinek szerepét ismertették a résztvevők. Albert Gruijs a korai kéziratok szakértője ugyan, a fototechnika hasznosságát azonban számos új-

kori példával illusztrálta igen szellemesen. Például ilyen eljárásokkal sikerült egyértelműen kimutatni az állítólagos Hitler- emlékiratokról, hogy hamisak, Anna Frank naplójáról viszont az ellenkezőjét lehetett így bebizonyítani, azt ugyanis, hogy a kézirat papírjából hiányoznak azok a fehéritő anyagok, amelyeket csak 1952 óta használnak a papírgyártók.

II. Kéziratok és kiadásuk

Néhány konkrét kiadás, az újszerű-szinoptikus Ulysses- és a "genetikus" Flaubert-kiadások kapcsán az új kiadási technikák és lehetőségek kerültek szóba. Kiszorítja-e a számítógépes szövegtárolás a korábbi tudományos kritikai kiadásokat, milyenek lesznek a népszerű kiadások, hogyan kerülnek be a tudományos újdonságok a különböző szövegállapotokat tükröző, új olvasási szokásokat megkívánó szövegközlésekbe? Mindezekből a vitákból egyértelműen kibontakozik az a bizonyosság, hogy lezárult egy korszak: mindent újra kell gondolni, ami a kiadással összefügg.

III. A szövegek keletkezésének története

A középkorban minden mai fogalmunk használhatatlan, akár a szerzőség, akár a variancia, akár a kéziratok élete a vizsgálódás témája. A Rouse házaspár nagyszabású történeti áttekintésén és B. Cerquiglioni szellemes gondolatain kívül (a szerzői variánsok és a másolói variancia közötti határ bizonytalanságáról E. Hicks expozéja érdemel különös figyelmet. Azt taglalta, hogy bizonyos jegyek, elsősorban a kéziratok egyéni, ill. "kulturális" (azaz szerzett, tanult, nagyobb közösségre jellemző) sajátosságainak megítélése annyira bizonytalan és viszonylagos, hogy — jobb híján — mennyiségi (statistikai) módszerekhez kell folyamodni, ha bármi biztosat kívánunk megtudni az "egyén" szerepéről, önálló leleményeiről a középkorban.

IV. Írásbeliség és kultúra

A modern korhoz közeledve szépirodalmi példák egész során (Marivaux, Prévost és Laclos regényei, Zola regényfolyama, Italo Calvino egyik utolsó műve alapján) bizonyították az előadók (J. Ehrard, H. Mitterrand, H. R. Jauss), hogy a szövegek keletkezéstörténetének tanulmányozása szilárd fogódzót nyújthat az eszmetörténetnek, a művelődéstörténetnek és a befogadás esztétikájának egyaránt.

V. Az irodalmi szövegek keletkezése

A nyelvészek ennek a témának a vitájában tették meg észrevételeiket. Al-muth Grésillon, miután leszögezte, hogy a nyelvészeti modellek jelenleg még nem alkalmasak a szöveg genezisének teljes leírására, bemutatta az eddigi kísérleteket. Proust kéziratain illusztrálta, milyen módszereket dolgoztak ki eddig az írásaktus pontos leírására. Az eddigi nyelvészeti iskolák ugyanis a beszédaktusra összpontosították figyelmüket, a kéziratok különböző állapotainak leírására azonban az írásaktus bonyolult folyamatainak megismerése nélkül nem kerülhet sor.

Kovács Ilona

Frederick A. Spear: Bibliographie de Diderot. Répertoire analytique international. I. Genève, 1980. Droz, 902. és II. 1976–1986. 1988. 218. ("Histoire des idées et critique littéraire" sorozat 187. és 264. kötetek)

A nemzetközi Diderot-kutatások az utóbbi évtizedekben rendkívül fontos eredményeket hoztak. 1975-ben Diderot összes műveinek 33 kötetre tervezett első kritikai kiadását indították el a legkiválóbb Diderot-kutatók közreműködésével (Oeuvres complètes. Édition critique et annotée. Paris, Éd. Hermann). 1984-ben Diderot jelentőségéről halálának 200. évfordulóján nemcsak Európában, hanem Amerikában, Afrikában, Ázsiában és Ausztráliában is megemlékeztek, mint ezt a Dix-huitième siècle c. folyóirat 1985-ös kiegészítő kötete is tanúsítja (1984. L'Année Diderot). 1986-ban új irodalmi folyóirat indult, amely a Diderot-val kapcsolatos nemzetközi kutatásoknak nyújt fórumot (Recherches sur Diderot et sur l'Encyclopédie). A fontos tudományos eredmények közé kell sorolnunk az 1980-ban megjelent Diderot-bibliográfiát (230 év repertórium) és az 1988-ban megjelent folytatást (10 esztendő!), amely tükrözoje a Diderot-kutatások rendkívüli megélénkülésének, ugyanakkor a most folyó és az eljövendő kutatások alapvető kézikönyve.

A bibliográfia készítőjét is meglepte az a tény, hogy nyolc évvel az első kötet megjelenését követően az összegyűlt adatok nagy száma második kötet kiadását tette szükségessé. A Diderot-évforduló alkalmából megjelent kiadások, tanulmányok, konferenciaanyagok adják az 1976--86-os kötet legnagyobb részét. Ugyanakkor ez a kötet számos olyan 1976 előtti külföldi adatot is tartalmaz, amelyek F. A. Spear számára az I. kötet szerkesztésekor elérhetetlenek voltak, s amelyeket ennek megjelenése után juttattak el hozzá. A korábbi időszakból származó referenciákat Spear igen logikusan illesztette

bibliográfiájába, ahol a két kötet adatainak folyamatos számozása a kiegészítést lehetővé teszi (Appendice A és B).

Frederick A. Spear az I. kötethez írt bevezetőjében célját abban jelöli meg, hogy segítséget kíván nyújtani Diderot életrajzának; irodalmi, történeti, politikai, szociológiai, művészeti, filozófiai jellegű műveinek kutatásában. Spear művének erénye nemcsak a pontos, korrekt, teljességre törekvő adatközlés, hanem a referenciák csoportosítását és az utalásrendszert jellemző racionalizmus, praktikusság és alkotó fantázia.

A két kötet azonos tematikai felosztás szerint készült és logikusan épül egymásra. Az általános bibliográfiai jellegű művek leírása (Fonds Vandeul, kéziratok, Diderot könyvtára) képezi az első nagy egységet, a Diderot életére vonatkozó írásokkal, a megemlékezésekkel, a szellemi hatásokkal és kapcsolatokkal foglalkozó tanulmányok bibliográfiájával együtt. A második nagy rész az író-filozófus Diderot-val foglalkozó műveket, valamint Diderot egyes műveinek irodalmát tartalmazza. Az eredeti kiadások mellett a fordításokat és a művekről megjelent tanulmányokat is megtaláljuk, sőt a Diderot-ikonográfia is külön fejezetet kapott, éppúgy, mint a Diderot műveiből készült filmek és színdarabok bemutatásával és fogadtatásával kapcsolatos írások.

Spear, céljának megfelelően, Diderot műveinek kiadásait és fordításait csak akkor idézi, ha kritikai jegyzetek vagy életrajzi, ill. elemző tanulmány kíséri a mű szövegét. A kritikai jellegű művek esetében, ha a cím nem ad a tartalomra vonatkozóan elegendő felvilágosítást, pár soros ismertetést közöl a címleírás után. A kiadások és a kritikai jellegű művek adatait a róluuk megjelent ismertetések sora követi. A referenciákat tematikus csoportosításban közli, de a kutatót az egyes címeknél található utalásrendszer is segíti egy-egy téma teljes feltárásában. A kötet használatát tartalomjegyzék és index könnyíti meg, amelyek szerzők, művek és témák köré csoportosítják az adatokat.

Frederick A. Spear munkájához a világ legnagyobb könyvtárai (80 könyvtár), valamint több Diderot-kutató adott segítséget. A nemzetközi repertóriumban mintegy 5000 folyóirat referenciái szerepelnek, és a számok bűvöletében említsük meg azt is, hogy a felmérhetetlenül sok adatot a bibliográfia 6000 címszó alá besorolva közli.

Befejezésül ejtsünk néhány szót a magyar kutatások, kiadások jelenlétéről. A magyarországi adatok egyes időszakokban jellemző nagy száma (századforduló, ötvenes évek, a hetvenes évek második felétől máig) a francia filozófus eszméi iránt megmutatkozó érdeklődés hullámain tükrözi. Remélhetőleg ez a kiváló bibliográfia, amely Japántól (ahol egyébként igen jelentős a

Diderot-kutatás) a Szovjetunió és Nyugat-Európán át Dél- és Észak-Amerika kutatásairól is referál, a magyar Diderot-kutatás fellendüléséhez is hozzájárul és kedvet ad Diderot mostanában előkerült műveinek megismerésére és tanulmányozására is.

A bibliográfiakészítő és a kutatók sajnálatára, a második kötet tartalomjegyzékének lapszámozása elmaradt, ezt a kis hiányosságot pótolva azonban felmérhetetlen segítséget, alapvető forrást jelent Frederick A. Spear Diderot-bibliográfiája.

Penke Olga

Friedrich Hölderlin: Sämtliche Werke ("Frankfurter Ausgabe")

Historisch-kritische Ausgabe, herausgegeben von **D. E. Sattler**, Verlag Roter Stern, Frankfurt am Main (1975–1988).

A tudományos szövegkutatás, szövegkeletkezés-történet egészen új, mind- eddig legjobb, legteljesebb példáját nyújtja át a szakembereknek és olvasóknak Dietrich E. Sattler brémai tudós új, 20 kötetre tervezett, még folyamatban lévő Hölderlin történeti-kritikai kiadása. — Az 1975-ben Bevezető címen megjelent első, viszonylag kis terjedelmű kötet még csak ízelítő kívánt lenni, programadó és figyelemfelkeltő, a szakértők kritikai észrevételeit, javaslatait várva. A kedvező tudományos és sajtóvisszhang után 1976 óta folyamatosan, bár nem sorszámozásuk szerinti időrendben jelennek meg a kötetek. Eddig 13 kötet, amelyek közül a legutóbbi, a XVI. 1988-ban látott napvilágot. Elkészült — ismétlem: nem a sorszám szerinti időben — a II., III., IV., V., VI., X., XI., XII., XIII., XIV., XV., XVI. kötet, és egy "Supplement Homburger Folioheft" c. pótkötet is. A kötetek mérete 30 x 19 cm, terjedelmük (lapszámuk) tárgyak természete szerint több vagy kevesebb.

A vállalkozás több szempontból is figyelemre méltó. D. E. Sattler munkája minden korábbi kritikai kiadás hiányosságait pótolni akarja. Hölderlin lírájának szöveghű és fejlődésében, keletkezésében bemutatott közzététele mind- eddig sok kívánnivalót hagyott maga után. Már a költő életében kinyomatott költemények közül is csak kevés adta vissza híven a szerző eredeti szándékát: bebizonyosodott, hogy sok szöveget a kiadók már akkor átdolgoztak. Az életmű tekintélyes mennyiségű, Hölderlin életében egyáltalán meg nem jelent része pedig nehezen kibetűzhető kéziratokban maradt az utókorra. Ráadásul a szerző — szerencsére — nemcsak befejezett szövegeit, hanem előszövegeit: egy-egy költemény kidolgozásának, keletkezésének a bizonyítékait — fokoza-

tait, változatait — is gondosan megőrizte. Amikor a IXI. század végén "fölfedezték" ezt a jelentős költőt, azonnal megmutatkoztak a fenti körülményből adódó kiadói nehézségek. Talán éppen ezért indult meg századunk elején csaknem egy időben két szövegkritikai kiadás is: Norbert von Hellingrathé (1913-tól 1923-ig) és Franz Zinkernagelé (1914-től 1926-ig). D. E. Sattler jelenlegi — eddig terjedelmében is legnagyobb — munkája előtt Friedrich Beißner stuttgarti kiadása (Friedrich Hölderlin: Sämtliche Werke. Große Stuttgarter Ausgabe, 1943—1977.) adta kézbe a közelmúltig legmodernebb, legteljesebb, a fogalmazványok és variánsok alig áttekinthető mennyiségére is kiterjedő, sőt a költő levelezését is felölelő történelmi-kritikai kiadást. A 14 kötetes, rendkívül gondos munka nagy feltűnést keltett. Felfogása, a kéziratok vagy éppen a változatok elrendezése ugyanakkor különböző, eltérő szemléletű szakértői kritikai fogadtatást is kiváltott.

Mindezeket figyelembe véve fogott hozzá D. E. Sattler saját munkájához, amelyben már a legmodernebb kutatási eszközöket és legújabb módszereket fölhasználva kívánt megoldani olyan vitatható — és addig sokat vitatott — kérdéseket, hogy az említett különböző korábbi kiadások címeiket cseréltek föl, a szövegkeletkezés folyamán létrejött részleteket vagy variánsokat más-más sorrendben fűzték össze vagy rakták egymásutánba, egymástól eltérő olvasatokat hoztak — néha már olyan képet adva, mintha nem is ugyanannak a szerzőnek a munkáiról lenne szó. A fölmerült kérdéseket egyáltalán nem könnyítette meg az a körülmény, hogy Hölderlin személyes, sokszor szaggatott, nyugtalan, meg-megszakadó alkotó módszerét is meg kellett ismerni — vagy fölfelvezni.

Összegezve: már nemcsak a szövegek helyes olvasatáról és megértéséről, interpretálásáról volt szó, hanem egy olyan Hölderlin-kiadás létrehozásáról, amely végre csakugyan a költő igazi arcát mutatja meg: az alkotás folyamatában, az egyre tökéletesebb kifejezés és megnyilatkozás küzdelmét nyomon követve. Sattler korszakalkotó újítása a kéziratok bemutatása az egyre tökéletesebbé váló fakszimile-eljárás lehetőségeit fölhasználva. Beißner még csak a variánsok egymásutánosságát törekedett elsősorban bemutatni (hogyan jut el a mű a "mag"-tól a végső, kész formáig), Sattler már egyenértékű, egymás mellett érvényes különböző variánsok lehetőségére (választhatóságára) is rámutat, miközben egy módszertani kérdés megoldására törekszik: be lehet-e mutatni a "genetikus fejlődést"? Sorra veszi a kéziratot, a betűhív, időrendbe sorolt és végleges átiratokat. A szövegek (variánsok) bemutatásánál nagy figyelmet szentel a felkutatott életrajzi és korábbi kiadásokra vonatkozó adatoknak, nem hanyagolva el e tekintetben az előző kiadások kritikai, magyarázó megjegyzéseit. Az olvasó (kutató) számára páratlan élmény a kézirat-ha-

sonmások látványa, amelyeket olvasatukkal párhuzamosan tárnak elé a tipográfiaiájukban is szépen gondozott kötetek. Csakugyan megfigyelheti, nyomon követheti rajtuk a szöveg állapotát, alakulását, belepillanthat egy eleven alkotásfolyamatba, amit az előző kiadások még alig tettek lehetővé. A Beißner-féle kiadás értékeinek elismerése mellett a német kritika is elsősorban ezt emeli ki: D. E. Sattler nem kényszeríti rá az olvasóra a maga Hölderlin-képét. A ránk maradt kéziratos anyag közzétételével mindenkinek megadja a lehetőséget, hogy a költő szövegét saját képessége szerint rekonstruálhassa.

Ennél azonban tovább is jut. A frankfurti Hölderlin-kiadásról szólva azt is érdemes leszögezni, hogy kötetről kötetre haladva egyre tökéletesített kiadói technika termékei kerülnek a kezünkbe. Az 1984-ben megjelent IV. kötet a legújabb faksimile-készítő eljárásokat alkalmazza, olyan modern elektromos és optikai eljárásokat, amelyek nemcsak eddig szabad szemmel elolvashatatlan szövegrészeket tesznek elolvashatóvá, hanem olyan részeket is napvilágra hoznak, amelyek az eredeti írásképben is már majdnem nyomtalanul eltűntek. A "csodatechnika" segítségével a költemények — és variánsaik — rendelkezési ideje is pontosan megállapítható (látszik, hol használt a szerző friss tintát, vett elő új tollat), és így korábbi kérdéses irodalomtörténeti megállapítások is módosulnak. Ami azonban ennél is fontosabb: a szaggatott, "nehéz" versek helyett gördülékeny tisztaságukban ragyognak föl a költemények. Maga a kiadó (Sattler) sem zárkózik el módszere folytonos javításától és tökéletesítésétől.

Végül: a Roter Stern Kiadó hozzájárulásával 1977-től a frankfurti kiadással szinte párhuzamosan, kisebb alakban, kézikönyvként adja ki Sattler a Brémai Egyetem támogatásával a darmstadti Luchterhand Kiadónál a frankfurti kiadás faksimilék nélküli, de kitűnő részletes bevezetővel, időrendi táblázattal ellátott párját. A tudós evvel a kiadással az olvasók szélesebb körét kívánja megcélozni. A szövegbemutatók — a faksimilék elhagyása következtében — nem teljesen azonosak a frankfurti kiadáséval, de ugyanúgy közlik a fogalmazványok, azonnali javítások (variánsok), átdolgozások sorát. A Luchterhand-kiadás bőségesebb jegyzetanyagát figyelembe véve, tulajdonképpen a két párhuzamos kiadás együttes használata lehet ideális a további Hölderlin-kutatások számára. Hasonlóképpen haszonnal forgathatják, tanulmányozhatják az ezután készülő modern kritikai kiadások összeállítói vagy éppen a keletkezéstörténet, esetleg a genetikus kritika iránt érdeklődők.

Monostory Klára

Hugo. De l'Écrit au Livre. Études réunies et présentées par Béatrice Didier et Jacques Neefs Paris, 1987. Presses Universitaires de Vincennes, 227.

Azáltal, hogy Victor Hugo 1881-ben a Bibliothèque Nationale-ra hagyta összes kéziratát és rajzait, egyebek között az irodalomtudomány jelentős kísérlétének, a genetikus kritikának is szolgálatot tett: a csaknem teljes anyag birtoklása ideális lehetőséget biztosít a szöveg keletkezéstörténetének vizsgálata számára. A csaknem szó nem csupán egyes ifjúkori művekre, hanem elsősorban a kéziratok előtörténetére vonatkozik, s más tényezőkkel együtt e hiány szab leginkább határt a vizsgálat hatáskörének.

A lehetőségek és korlátok problémája lesz recenzióknak központi kérdése; e szempontból mutatjuk be igen vázlatosan azt a tanulmánykötetet, amely a vincennes-i egyetem "Manuscrits modernes" címmel évenként megrendezett konferenciái közül Hugo életművével foglalkozik. A bevezetést tizenkét elemzés követi (Roger Pierrot, René Journet, Jean Gaudon, Pierre Laforgue, Bernard Leuilliot, Jean-Claude Fizaine, Anne Maurel, Michèle Fizaine, Guy Rosa, Jacques Neefs—Claude Mouchard, Henri Meschonnic és Pierre-Marc de Biasi cikkei); a kötetet Anne Herschberg-Pierrot kéziratinventárja zárja.

A szerzők konkrét művek, ill. kéziratoss dossziék vizsgálatára támaszkodva foglalnak állást az írás diakronikus értelmezésének alanyi és tárgyi nehézségeiről, kockázatairól és perspektíváiról. Hugo már megjelent kritikai és készülő genetikus kiadásainak több szerkesztője összegezi felfogásának lényegét, amely az anyag szempontjából három nagy csoportra vonatkozik: a költő életében megjelent és a posztumusz művekre, valamint — külön kategóriaként — a szónoki beszédekre. Mindháromra kiterjeszhető az az egyszerre ismeretelméleti, hermeneutikai, poétikai, alkotás- és befogadástélektani meghatározottságú textológiai alapelv, amelyet J. Gaudon és P. Laforgue különbözőképpen vetnek fel. Az első így: a szöveg története végső soron megérthetetlen és rekonstruálhatatlan a maga teljességében (41.); a másik Jean Starobinskit idézve zárja következtetéseit: szerinte a kritikusként újra kell élnie a teremtő lendületet (63.).

A szkepszis és az imperatívusz e pólusai a fantasztikus terjedelmű kéziratoss anyag összetettségével és hiányaival is magyarázhatók. R. Journet a költő életében publikált művek egymást követő rétegeit így sorolja fel: a további kiadások számára a szerzőtől korrigált első nyomtatott szöveg; a szerzőtől javított korrektúrák; a nyomdába küldött, s megelőzőleg a szerzőtől javított másolat; a több időbeli fokozatra elkülönülő vagy elkülöníthető kézirat; a rövidebb, piszkozatszerű fogalmazványok, egészen a forgácsoknak

keresztelt s gyakran tűzhalálra ítélt első feljegyzésekig; ez utóbbi kategóriába sorolható a noteszoknak az a fennmaradt töredéke, amely a séták során örökítette meg egy újabb fokozat, a "belső szóbeliség" (oralité intérieure) közvetlen lenyomatait (15--17.). A kézirat történetének rekonstruálható szakaszai: a jegyzetek, majd a mondat- és szakasztöredékek s a kisebb-nagyobb szerkezeti egységek vázlatai, forгатókönyvei, és az utolsó előtti stádium, a "pré-manuscrit" fázisai közül főképp ez utóbbira vonatkozó dokumentumok nem maradtak fenn; így nem teljes az alkotástörténeti kép, s a láncból mindig hiányzik egy-két összekötő szem (40.).

Mindez egyik nagy forrása némely konkrét következtetés szükségszerű kétértelműségének. A hipotézisek másik csoportját a diakronikus olvasatnak azok a kronológiai nehézségei okozzák, amelyek igen gyakran lehetetlenné teszik a szövegmódosítás datálását; nemegyszer poétikailag lényeges részletek genetikai rendje is eldöntetlen marad, s maga a terminológia (avant-texte, texte-origine, intertexte, hypertexte) is bizonytalanná válhat. Mindez megkérdőjelezheti a teljes műegész genetikus kiadására vonatkozó elképzeléseket, s Hugo esetében eszerint elsősorban példa értékű textológiai levezetések lehetnek az ilyen irányú kutatás legalkalmasabb közvetítői (41.).

A posztumusz művek tárgyalása során is tovább bővül a tanulmánykötet alcíme, "az írástól a könyvig": a mű kiadástörténete szerves része a keletkezésnek, s a genetikus olvasat nem állhat meg a szöveg első nyomtatott változatánál (134.). Minden kiadás szükségképpen kritikája az előzményeknek s állásfoglalás saját lehetőségeivel szemben: a Choses vues készülő publikációja "csak adaptációja lehet egy olyan hiányzó műnek, amelyet el lehet képzelni, de abszurd dolog volna -- mint ahogy volt is -- igényt tartani megírására" (146.). Ugyanezek a gondok merülnek fel a Dieu esetében: a virtuális mű kiadásához határt kell szabni a szóba jöhető szövegeknek, dönteni kell az elrendezésről és a bemutatás módjáról, s legfőképpen tisztázni kell a kéziratok genetikai funkcióját. Eközben az olvasó helyzete is folyvást változik, aki olykor azon éri magát tetten, hogy a mű hatását is tervező költő intim szférájába lépett (164.).

E szerep-tudat hatja át Hugo parlamenti beszédeit is. A szónoki helyzet már nem rekonstruálható, rendkívül tanulságos viszont a kéziratok és a sajtóban megjelent szövegek összevetése. A költő pl. felolvasandó beszédében nemegyszer reagál az előre elképzelt közbevetésekre, s ez a jövőbe vetített múlt szerepel a kéziratban, de -- a szónok utólagos törlései folytán -- gyakran hiányzik az újságcikkekben (120.).

Említsük meg végül H. Meschonnic merész vállalkozását a kisbetű poétikájáról, mely a La Fin de Satan alapján vázolja föl az eddigi kiadásokban önkényesen nagybetűsre javított verssorkezdő szavak jelentésvilágát. A kéziratnak saját költészettana van, mely gyakran eltűnt a nyomtatásban, egyebek között annak a tipográfiai racionalitásnak a következtében, mely automatikusan átírta a hibásnak tekintett helyeket (178.). A szerző a mai helyesírástól kiszorított, látszólag önkényes és szeszélyes, szerinte viszont leírható és értelmezhető rendszert tárja föl. Hasonló konvenciót vizsgál a kötet utolsó elemzésében P.-M. de Biasi, aki — nyilván saját ilyen irányú tapasztalatai alapján is — azt a kultúrkritikai normát bírálja, amely a kizárólagosság jegyében rendeli alá a költői életműnek a képzőművészetét. Hugónak saját műveihez való viszonya e tekintetben jellegzetes kettősséget mutat: életében másodlagosnak tekintette rajzait, végrendeletében viszont költészetével egyenrangú alkotásokként szól róluk (203.).

E nagyon fontos könyv nélkül mindenképpen hiányos volna Victor Hugóról való ismeretünk. A dicséret azonban úgy korrekt, ha megjegyezzük: a magas színvonalú textológiai elemzés olykor nem mentes módszertani visszavetítéskéntől, s láthatólag küzd a költő utóéletének rendkívüli súlyaival. A szerepjátszás kérdése szerepel ugyan, de nem mindig kellő mélységgel, s ehhez is kapcsolódik az alkotáslélektani és esztétikai szempont viszonylagos háttérbe szorulása.

Korompay H. János

Gustave Flaubert: Carnets de travail. Édition critique et génétique établie par Pierre-Marc de Biasi Paris, 1988. Éd. Balland, 1000.

A levelezések, bizalmas naplók, beszélgetőfüzetek és személyes iratok közlése után elérkezett az ideje a pizskozatok, vázlatok és feljegyzések közlésének is. A Proust jegyzetfüzeteinek anyagából összeállított kiadói Proust-mű (Une matinée chez la Princesse de Guermantes. Cahiers du Temps retrouvé. Édition critique établie par Henri Bonnet, en collaboration avec Bernard Brun, NRF. Gallimard, 1982) után napvilágot látott Zola (Henri Mitterrand gondozásában) és Flaubert munkanoteszeinek monumentális kiadása. Valószínű, hogy ezeket a jegyzetkiadásokat — gyors ütemben — továbbiak követik majd, annál is inkább, mert ez az új kiadási forma nagy sikert aratott az olvasók körében. Még mielőtt bárki szerzői joggal vagy morállal kapcsolatos kifogásokat emelhetne vagy végeérhetetlen vitába bonyolódna az irodalmi

mű kritériumairól, szögezzük le, hogy maguk a megjelent művek szolgáltatják a legnagyobb érvelést saját létezésük mellett (a szó konkrét értelmében is, hiszen pl. Biasi Flaubert-kiadása másfél kilogramm súlyú). A szövegek keletkezésének tudománya (a critique génétique) azonban elméletileg is megalapozza a genetikus szövegkiadások jogosultságát, és kimutatja, hogy az író nem az egyetlen, és nem is mindig a legfontosabb szereplő a szövegek keletkezésének folyamatában. Az Ulysses Joyce akaratától függetlenül válik posztmodern szöveggé a Gabler-féle kiadásban, és Biasi saját erudíciója és szakértelme révén képes az életmű részévé tenni Flaubert céduláit, amelyeken irkafirkáktól nagy regénytervekig annyi mindenféle megtalálható. Az új felfogás szerint az alkotó nemcsak hogy nem avatott kritikusa és magyarázója saját műveinek (ezt már régen felismerte az irodalomtudomány), hanem arra sem hivatott, hogy egyedül döntsön művei későbbi sorsáról vagy arról, hol húzódik a határ irodalmi mű és fennmaradt iromány között. Jogában állt volna megsemmisíteni közlésre nem szánt, méltatlannak ítélt írásait, ha azonban ezt nem tette, többé nem képes megakadályozni, hogy írásai tőle függetlenül ne éljék a maguk életét. Mindez persze nem jelenti azt, hogy az erkölcsi-esztétikai aggályok nem indokoltak, vagy hogy jogi szempontból mindez problémátlan, mégis termékenyebbnek bizonyul úgy tenni föl az alapkérdést: mennyiben módosítja az egy-egy íróról eddig kialakult képet az ún. elő-szövegek (azaz jegyzetek, piszkozatok, vázlatok, ötlet-cédulák stb.) kiadása?

Pierre-Marc de Biasi nagyszerű Flaubert-könyve meggyőző választ ad minden kérdésre. Jóllehet nem ő az első, aki a Flaubert-életművet az író halála után új művekkel gyarapítja — a folyamat rögtön az író halála után megkezdődött, és a századforduló táján különösen felgyorsult, sőt már a töredékek, munkanoteszek is két kiadásban megjelentek, bár részlegesen —, könyve mégis mérföldkő a Flaubert-filológia történetében. Biasi ugyanis új szemlélettel közelít a feljegyzésekhez, minden elő-szöveget az alkotófolyamat fontos részének tekint, és ezzel az író egész pályáját új megvilágításba tudja helyezni.

A noteszek sorsa önmagában is kész regény — titokzatos adásvételekkel, bürokratikus balfogásokkal tarkítva —, ezekből azonban csak annyit említek meg itt, hogy a Bovaryné feltételezhető teljes jegyzetanyagának nyoma veszett. A későbbi művekhez kapcsolódva viszont jelentős jegyzettömbök maradtak meg (a kötetben megtalálhatjuk a Salambô, az Éducation sentimentale, a Tentation de Saint-Antoine, a Trois contes és a Bouvard et Pécuchet jelenleg ismert valamennyi munkanoteszét). A hiányok ellenére a megmaradt korpusz felőleli Flaubert teljes alkotópályáját, 1849-től 1880-ig. Kétféle jegyzetfüze-

terveit, első téma-kidolgozásait, komoly ötleteit, a kicsikbe firkantotta bele, gyakran helyszíni tanulmány keretében, első benyomásait, kósza, körvonalazatlan elképzeléseit, friss élményeit. A nagyokat otthon tartotta, az íróasztalán, a kicsiket pedig magánál hordta, hogy folyton kéznél legyenek. (Egyik-másik kis alakú noteszben a dülöngélő betűk mutatják, hogy konflisban, vonaton, menet közben írt a térdén.)

A gazdagon jegyzetelt, példás filológiai pontossággal és nagy erudícióval megalkotott kötet tehát egy új Flaubert-t állít az olvasó elé. A könyv sok-sok felfedezéséből csak néhányat emelek itt ki, mutatóba. Tudtuk, hogy Flaubert a tökéletesség, a végletekig csiszolt stílus-tökély megszállottja volt. Az azonban meglepetésként hat, hogy a noteszek tanúsága szerint gyakran már az első változatban rátalált a végső megoldásra, amely sok munkafázison áthaladva változatlan formában került bele a szövegbe. Ugyancsak komoly újdonsága a kötetnek, hogy megrajzolja az író munkamódszerének sémáját, grafikus formában, és bravúros mikroelemzések segítségével bebizonyítja, hogy Flaubert -- pl. Balzac vagy Zola módszerétől eltérően -- előbb növelte, később radikálisan csökkentette írásai volumenét. Ez az önkorlátozó akarat tette lehetővé, hogy új felfogást alakítson ki a modern regényről, hogy a "csendek", elhallgatások, a rejtett értelem művésze válják belőle. Arra is megcáfolhatatlan példákat szolgáltatnak a noteszek, hogyan érte el az író, hogy műve ne egyetlen nézőpontot tükrözzön -- legkevésbé az íróét --, hanem autonóm valóságegésként működjék. Érdekesítő követni, hogyan dolgozza ki ugyanazt az eseményt előbb egy bankár, majd egy munkás vagy egy hivatalnok, esetleg egy arisztokrata szemszögéből, annyira eltérő változatokat alkotva, hogy már-már nehéz felismerni az elbeszélések azonos valóságmagvát. Fölösleges hangsúlyozni -- Gérard Genette alapvető tanulmánya után különösen -- ennek a munkamódszernek a jelentőségét egy új regényszemlélet kialakításában vagy Flaubert szerepét a műfaj történetében.

A munkanoteszek kiadása kimeríthetetlen tárháza a felfedezéseknek és ráismeréseknek, vagyis lebilincselő olvasmány. Új, mégis ismerős Flaubert-mű, amelyet örömmel sorolunk be az életműbe, és amelyet szívesen veszünk kézbe a nagy regények mellett, esetleg azokkal párhuzamosan, sokféle új módon növelve az olvasás régi élvezetét.

Kovács Ilona

Marcel Proust: Az eltűnt idő nyomában

A Gallimard, a Laffont és a Garnier-Flammarion új Proust-kiadásai

A Marcel Proustot és regényét kedvelő francia olvasóközönség nagy öröme-re az elmúlt években egyre több Proustról szóló monográfia, esszé és cikk jelent meg, s 1987-ben három kiadó is újra kiadta Az eltűnt idő nyomábant.

A három új kiadás közül az egyik a Gallimard vállalkozása, mely az 1954-es, ma már elavultnak, akadémikusnak, s így kevésbé hitelesnek tűnő Pléiade-kiadást váltja fel.

Az olvasóban óhatatlanul felmerül a kérdés, vajon az eddigi, megbízhatónak vélt kritikai kiadás nem volt-e hiteles, s e kétely további, a szövegkritika elvi és elméleti problémáit vetheti fel.

E problémák minden irodalmi szöveg paradox voltát tükrözik, mely a kettős félreértés romantikus művészetfilozófiai tételében fogalmazódik meg. Egyrészt az író abban az illúzióban ringatja magát, hogy kifejezi a rendelkezésére álló eszközök segítségével a valóságot, másrészt pedig az olvasó ringatja magát abban az illúzióban, hogy egyértelmű számára az az üzenet, melyet az író művével közvetít. Mindez az irodalom kettős aspektusát tükrözi: a megismételhetetlen egyediséget, s a minden műalkotásban megismétlődő egyetemeséget.

A szövegkritika feladata nem a fenti illúziók megszüntetése, hanem azok erősítése. Hiszen az írói szöveg hitelességét nem pusztán numerikus szabályosságok és mérhető tulajdonságok alapján, hanem az esetek nagy részében intuíción alapuló módszerek segítségével is mérhetjük. Nehezen állapítható meg, hol húzódik a határ az egzakt információ és az olvasó reflexiói között.

Az illúziók kergetése minden szöveg esetében fennáll, azonban ez különösen Marcel Proustot olvasva igaz, aki megalkotta a par excellence önmagát író regényt, s aki olyan kézirat-, gépirat-, valamint javított és javítatlan kefelevonat-halmazt hagyott maga után, mely igazi, nagy feladat elé állítja a szövegkritikust.

A prousti szöveg ugyanis az állandó kiteljesedés állapotában van. Ennek a szélsőséges állapotnak egy sokat emlegetett példája az 57-es számú füzet (Cahier), mely a Temps retrouvé vázlatait tartalmazza. Az első változatot 1911-ben írta Proust a füzet jobb oldali lapjaira, majd 1913 és 1916 folyamán a rendelkezésre álló üres helyeket is teleírta, s így a kutatók szeme elé végül egy szövegmozaik tárult, sokszor mikroszkopikus betűkkel írva, s hogy az író maga is kiigazodjon a betűkavalkádon, apró rajzocskákkal látta

el az egyes tematikus részeket. S hogy a szövegkritikus feladata nehezebb, ám annál élvezetesebb legyen: Céleste, a házvezetőnője tanácsára harmonikaszerűen összehajtott lapokat (paperoles) ragasztott össze és illesztette azután őket az egyes oldalakhoz.

Erről a feladatvállalásról tanúskodik Bernard Brunnek és kutatócsoportjának az a vállalkozása, amelyről az 1978-i, Mátrafüreden tartott szövegkritikai kollokviumon beszámolt, s amelyet avant-texte-nek nevez, a módszert magát pedig "genetikai kiadásnak". Ebből a próbálkozásból született a Matinée chez la princesse de Guermantes (Gallimard, 1982.) genetikai kiadása: A prousti regényszöveg tematikus variációit és azok minden előfordulását egy időben és egy helyen veszik számba, amely elv talán legközelebb áll a hitelességhez, azonban teljes mértékben olvashatatlan egy laikus olvasó számára, mivel ez a "dinamikus átírás" szemben áll az írott szöveg lineáris voltával és lényegével.

Brunek törekvése azonban nem egy jól olvasható Proust-szöveg létrehozása, hanem az, hogy elméletileg megalapozzák e szöveg lényegét, hogy megadják a prousti időszezlélet lenyomatát. Proust ugyanis nem egy narratív, hanem egy tematikus struktúrának megfelelően írta a regényét, ahol az idő csupán diszkrét változásokon keresztül ragadható meg.

Bernard Brun így egy soha nem létezett szöveg reprodukálása helyett egy olyan prousti szöveget hozott létre, amely elsősorban a Vázlatfüzetek szövegeire épül és kronologikusan követi az Eltűnt idő kialakulását és megvalósulását 1908-tól egészen 1914-ig. Ez a "szövegarcheológia" mindent számba vesz, amit csak Proust keze leírt, amit diktált, s amit javított, még azt is, amit utólag kihúzott vagy kitörölt. Ezeket dőlt betűvel szedték, s külön jelölték a Proust által ki nem tett, ám a jobb érthetőség, valamint a helyesírás szempontjából szükséges írásjeleket.

Az új kiadások vállalkozóinak bevallottan más az intenciója. Az Eltűnt idő újabb interpretációs lehetőségeit keresik, s meg kívánnak felelni a modern idők szövegkiadói és -kritikai kihívásának oly módon, hogy az olvasó számára a fent említett dinamikus olvasást nem egyszerre, egy időben, hanem egymás után kívánják biztosítani, s a szövegvariánsokból adódó többféle interpretációs lehetőséget kihasználni.

A Pléiade-kiadás vezetője Jean-Yves Tadié, a Laffont kiadó vállalkozását Bernard Raffalli és a Garnier-Flammarion kiadást Jean Milly vezette. Mindhárom új kiadás előkészítése már a nyolcvanas évek elején elkezdődött, s egyrészt újabb kéziratok örvendetes felbukkanása, másrészt a Proust halála óta eltelt ötven év hívta életre, ezáltal ugyanis hatályát veszítette a szerzői

jog. Proust azon "szerencsés" írók közé tartozik, akiknek műve a legtovább élvezhette a védelmet, hiszen az ő esetében a világháborúk közbejöttével a fenti 50 év kb. 7, illetve 9 évvel kibővült.

Az akadémikusnak mondott 1954-es NRF Pléiade-kiadás legalapvetőbb hiányossága az új Pléiade-kiadáshoz képest, hogy elsősorban a már meglévő kiadásokra és kefelevonatokra támaszkodott, és hogy nem vette figyelembe Proust utólagos javításait és terveit.

A Jean-Yves Tadié által vezetett csoport elsősorban az író intenciójából indul ki, s minden szövegvariánst számba vesz. Az eddig megjelent első kötetben a Du côté de chez Swann (Combray, Un amour de Swann, Noms de pays: Le nom) és az A l'ombre des jeunes filles en fleurs című kötetből az Autour de Mme Swann című fejezet, a második kötetben ugyanennek a résznek a Noms de pays: Le pays című fejezete és a Le Côté de Guermantes (I., II.) című rész és ezek szövegvariánsai jelentek meg. A harmadik kötetben látnak napvilágot: a Sodome et Gomorrhe és a posztumusz La prisonnière, a negyedikben: a szintén posztumusz La fugitive és a Temps retrouvé. A három, eddig megjelent kötet egyenként is sokkal terjedelmesebb, mint az előző Pléiade-kiadás bármelyik kötete, hiszen a szövegkritikusok által potenciálisan véglegesnek elfogadott szövegváltozatot kötetenként egy Esquisses (Vázlatok) című rész követ, amely tartalmazza a Bibliothèque Nationale-ban fellelhető Proust-kéziratokban szereplő minden variánst az adott témára, motívumra vonatkozólag. Így az olvasó valójában nem egy, hanem több regényt olvashat. M. Tadié és munkatársai a véglegesnek tekintett szövegváltozatot Proust legutolsó javításai és feljegyzései alapján állapították meg.

Az új Pléiade-kiadás minden eddiginél gazdagabb és összetettebb szövegkritikai apparátussal dolgozik. Az első kötet elején egy biográfiai és kritikai tanulmányt találunk, s feltehetőleg az utolsó, negyedik kötet végén lesz egy név- és tárgymutató. A regény tulajdonképpeni szövege után következik a már említett Esquisses című rész, amely időrendben tartalmazza a regény összes témájára vonatkozó variánst, a pontos lelőhely megnevezését. Ezután a Notices, notes et variantes (Megjegyzések, jegyzetek és változatok) című részt találhatjuk, amelyben egyrészt a szövegek szövegkritikai és kronológiai leírását olvashatjuk, másrészt pedig pontos adatokat a lelőhelyeket illetően (kézirat, gépirat stb.), s ezek a jegyzetek kiterjednek az Esquisses című rész szövegeire is.

Magában a regényszövegben kétféle jelzéssel találkozhatunk: arab számokkal és az abc kisbetűivel, amelyek egyes szövegrészek vagy szavak indexiként szerepelnek. Az arab számok neveket, helyneveket, fontosabb évszámokat,

eseményeket jelölnek, a betűk pedig szöveg- vagy szóvariánsokra utalnak. Például a harmadik kötet 267. oldalán a "... regarder elles-mêmes avec(b) une attention..." szövegrészletben a "b" indexet visszakeresve a jegyzetekben a következő megjegyzést találjuk: "b. semblaient elles-mêmes, même dans les moments les plus insignifiants, regarder elles-mêmes avec", ezután megjelölik a lelőhelyet, majd közlik, hogy eltörölték az első "elles-mêmes" szókapcsolatot a regényszövegből, amelyet nyilvánvalóan figyelmetlenségből tett ki kétszer az író. Ezzel képet kaphatunk a szövegkritikus módszeréről és elveiről is.

A regény áttetsző és szintetikus olvasatát teszi lehetővé az, hogy a jegyzetekben az oldalszámok megadásával visszakereshetjük a kritikus által választott variánst a regényben. Lényegileg tehát minden változat mindenütt szerepel az indexek segítségével. A jegyzetapparátust kiegészíti még egy olyan táblázat, amelyben megtalálhatjuk az új Pléiade-kiadás szövegeinek helyét a régi kiadásban úgy, hogy az oldalakat megfeleltették egymásnak.

A prousti regény szövegkritikai kiadásának legnehezebb feladata a központozás megállapítása, ugyanis Proust élete utolsó felében főleg diktálta regényét, ebből születtek a gépiratok, amelyek egy részét már nem volt ideje kijavítani, s a kéziratok esetében sem lehet egyértelműen megállapítani a Proust által véglegesnek tekinthető írásjeleket. A központozásnak azonban igen nagy mértékű jelentésmegkülönböztető szerepe van, főleg akkor, ha eltér az akadémiai nyelvtani szabályoktól. Így aztán Jean-Yves Tadié a prousti központozás kríziséről beszél, Jean Milly, akit köztudottan érdekel a prousti mondattan, a dikcióra hagyatkozik, mivel a XIX. századi hagyományoknak ez felel meg inkább, míg a Laffont-kiadás elsősorban a kéziratokban szereplő írásjeleket tekinti mérvadónak, így ebből a szempontból ez a vállalkozás tekinthető a leghitelesebbnek.

Jean-Yves Tadié szerint az új kritikai kiadás elsődleges célja az alkotás folyamatának s az illanó pillanatnak a megragadása, míg a Garnier-Flammarion kiadó Milly által vezetett csoportja elsősorban egy újabb irodalomelméleti módszerek által megtámogatott modernebb olvasmányélményt kínál, és végül ugyanez a törekvése a Bernard Raffalli által vezetett Laffont-kiadásnak is, nevezetesen az Eltűnt idő egy abszolút időleges olvasata, mely ugyanakkor kijelöli a regény helyét a múltban és a jövőben. Ezt a célt támogatták meg egy, az Eltűnt idő köteteit kísérő kisenciklopédia kiadásával, mely tartalmaz minden, Proustra és korára vonatkozó ismeretet (Philippe-Michel Thiriet: Guide Proust).

Érdekes adalékul szolgálhat az új kiadások számára az a három évvel ez előtt felfedezett 30 sornyi gépelt szöveg, amelyet Mme Mante-Proust (Proust unokahúga) papírjai között találtak meg. Ezt a 30 sort soha nem adták ki, mivel Proust élete végén, 1922-ben fogalmazta. Két dolog miatt nagyon fontos ez a fölfedezés. Egyrészt Proust itt hitelesíti az "Albertine disparue" címet, amely az első 1925-ös posztumusz NRF-kiadásban szerepelt, s ezután minden kiadás a La fugitive címet közli, amely Proust utólagos változtatása volt. Másrészt ezzel a 30 sorral az "Albertine disparue" egy lezárt, egész, különálló kötete lesz az Eltűnt időnek, s alapjaiban megváltoztatja a regény architektúráját. A Grasset kiadónál jelent meg ez a szövegváltozat Nathalie Mauriac irányításával 1987-ben, ennek a kötetnek az eddig megjelent összes változatával együtt, s számíthatunk rá, hogy a még megjelenés előtt álló Pleiade-kiadás negyedik kötetében is szerepelni fog ez a szövegvariáns.

Ádám Anikó

Recherches croisées Aragon (Elsa Triolet I.)

Besançon—Paris, 1988. Grelis (Besançon), Fonds Elsa Triolet-Aragon (CNRS, Paris), 248.

Aragon több mint százezer darabból álló hagyatékának és Elsa Triolet szinte teljes kéziratanyagának feldolgozására alakult az a munkacsoport, mely mintegy negyven egyetemi oktatót és kutatót foglalkoztat elsősorban Aix-en-Provence-ben, Párizsban és Besançonban.

Az 1988-ban megjelent tanulmánykötet egy sorozat első darabja: a Recherches croisées (vagyis Összefonódó kutatások) azokat az előadásokat tartalmazza, melyekben a kutatók egymás előtt munkájukról és eredményeikről számolnak be.

A kötet számos kiadatlan kéziratrészletet és fakszimilét közöl Aragon végrendeletének végrehajtója, Jean Ristat és a CNRS Elsa Triolet-Aragon kéziratárának vezetője, Michel Apel-Müller jóvoltából. Mindketten egyúttal szerzők is a kilenc tanulmányból álló kötetben. Jean Ristat azt meséli el, hogyan is dolgozott Aragon: a térben mozogva, fel-alá járkálva a szobában (járás közben beszélt vagy beszéd közben járt — mondja Ristat); papírlapjait szétterítette az ebédlőasztalon, de olykor még a dolgozószoba padlóján is. A papírlapokat, éppúgy mint Proust, gyakran összetűzte vagy összeragasztotta. Legszívesebben finom hegyű filctollal írt, s rekvizitumai közé tar-

toztak még a rádiók, a golyóstollak — egész gyűjteménye volt belőlük — és az ollók is.

Detektívregénybe illő nyomozást végez Michel Apel-Müller Az omnibusz utasai három, egymástól igen sokban eltérő változata tárgyában. A regényt a Gallimard kiadó erősen csonkított és átírt formában jelentette meg 1942-ben, a német megszállás idején. 1947-ben maga a kiadó javasolta, hogy ezt a hibás változatot az eredeti, teljes szövegkiadás feledtesse. Az 1965-ös változat viszont annak a következménye, hogy az Aragon/Elsa Triolet közös kiadás előkészületei közben Aragon ismét kezébe vette a könyvet és jócskán átírta. — A kérdés az, ki végezte 1942-ben az átírást és a csonkítást. Ebben a kiadásban — a cenzúra várható igényeinek megfelelően — a német nevek holland hangzásúak lettek, s a Dreyfus-per idején játszódó könyv szinte antiszemita művé változott. Apel-Müller a fennmaradt levelezések és visszaemlékezések nyomán rekonstruálja, hogy az átírást nem más, mint a kiadó, Gaston Gallimard és az irodalmi vezető, Jean Paulhan végezte, mégpedig Aragon előzetes hozzájárulása alapján. Későbbi nyilatkozataiban Aragon mindig azt állítja, hogy fogalma sem volt, ki követte el a durva beavatkozást — nyilván jó érdekében állott, hogy ne rontsa meg kapcsolatát sem Gallimard-ral, sem Paulhannal. Tudatosan ködösítette tehát a történetet, egymásnak ellentmondó kijelentéseket tett. De mindez nem idegen Aragon általános habitusától, melyet finoman a "mentir vrai" — igazat hazudni — kategóriába szoktak sorolni.

Az Aurélien kéziratának esetében viszont az volt a gyanús, hogy — szokásától eltérően — Aragon nem papírlapokra, hanem iskolai füzetekbe írta. Még gyanúsabb az, hogy egész füzetlapok rögtön végleges formájukban, javítás, áthúzások nélkül szerepelnek. Tényleg ez lenne az első kézirat? Nem inkább egy első tisztázatról van szó, melyet már megelőzött néhány vázlat, pizskozat? Akármilyen hihetetlennek tűnik is, a javítás és átírás nélküli oldalak egyszuszra, előzmény — legalábbis írásbeli előzmény — nélkül születtek. Lionel Follet több bizonyítékot is felsorakoztat: magát a sietős vonalvezetést, az esetenként bennmaradó helyesírási hibákat (a második változatban ezeket Aragon már biztosan kiiktatta volna), a következtelenségeket és egyéb apróságokat. Az Aurélien kéziratának vizsgálatából is következtethetünk Aragon hallatlan stiláris könnyedségére és biztonságára, és bizonyos mértékig arra is, hogy három előző regénye után már kellő mesterségbeli tudást felhalmozott a realista írásmódban.

A kötet többi tanulmányai egy kivételével szintén Aragon írásaival, többek között a Kommunistákkal foglalkoznak. Nem lehet véletlen, hogy csak egy szerző ír Elsa Triolet-ről: a nyolc az egyhez arány arról árulkodik, hogy

míg Aragont még ellenfelei is legalábbis jótollú írónak tartják, és művészetének újabb és újabb aspektusai kerülnek a figyelem előterébe, Elsa Triolet jóval kevésbé tarthat számot az utókor érdeklődésére.

A Recherches croisées révén betekintést nyerhetünk az Aragon-kutatás fontos műhelyeibe. A kötet nem textológus olvasó számára is élvezetes olvasmány (irodalomtörténeti háttéranyagának köszönhetően), de magát a textológiát, a genetikus kritika módszertanát is szemléletesen, érdekesen tudja bemutatni.

Karafiáth Judit

* * *

Annemarie und Wolfgang van Rinsum: Lexikon literarischer Gestalten. Deutschsprachige Literatur Stuttgart, 1988. Alfred Kröner Verlag, 531. (Kröners Taschenausgabe, Band 420.)

Jelen kötet a német nyelvterület irodalmi alakjairól tájékoztatja olvasóit, helyükről, amit akár jellemekeként, akár típusonként az irodalmi alkotásban, a szövegösszefüggésben, az irodalomtörténetben elfoglálnak. Hasonló könyv még nem jelent meg német nyelvterületen. A német nyelvterületen, mint arra a szerzőpáros is utal, a Kindlers Literaturlexikon (1. kiadása: 1965–1974) Lexikon der Weltliteratur II. kötete, a Hauptwerke der Literatur (Gero von Wilpert kiadásában) című kötet az, amelyik a legtöbb segítséget adta eddig az irodalmi alakok iránt érdeklődő olvasóknak. A német szerzőpáros köteté nagy hiányt pótol ezzel a munkával, hasznos kézikönyv és olvasóinak jó eligazítást nyújt, amikor az akár korábbi olvasmányait akarja felidézni, akár pedig utánanézni egy-egy irodalmi alaknak. Erre és a hasonló, más nyelvterületek irodalmi alakjait feldolgozó kézikönyvekre annál nagyobb szükség van, mert szépprózai írásokban éppúgy, mint tudományos értekezésekben vagy esszékben gyakran bukkannak fel irodalmi alakok anélkül, hogy hivatkozás történnék a szerzőkre, a művekre vagy egyéb, az azonosítást segítő motívumokra.

Az irodalmi alakok lexikona a német nyelvű irodalmak egészéből válogatott: a középkortól kezdve (az Edda-énekektől a közép-latin szövegekig) napjainkig. A mintegy háromezer címszót tartalmazó, tehát gazdag anyag így is csak a töredékét adja a feldolgozott irodalmi alakoknak. A válogatás szempontjait a műfaj, a kézikönyv jellege határozta meg: a szerzők és a művek jelentősége, ill. ismertsége, valamint az egyes irodalmi alakok súlya és megformáltsága.

A szerzőpáros a szélesebb közönségre is tekintett, került a tudományos szakzsargont, röviden, világosan fogalmazott. Kitért a tárgyalt alak lélekrájzára, jellemére, a műben játszott szerepére és az irodalomtörténetben elfoglalt helyére. Mindvégig ragaszkodtak a cselekményközeli alapmagyarázathoz, ily módon segítve az olvasó eligazodását. Ugyancsak könnyíti az eligazodást kereső olvasó munkáját, hogy a szerzők azoknál a történelmi személyeknél, akik irodalmi alakokká is lettek, szűkszavú, de a lényegre törő életrajzot adnak, utalva az életpályának az irodalmi művel összefüggő motívumaira. Olyan esetben, amikor a történelmi személyek — irodalmi feldolgozásuk előtt — mondák vagy legendák hőseiként már megjelentek, említés történik ezekről a feldolgozásokról is, teljes képet adva az így tárgyalt irodalmi alakok előéletéről is.

Megismételve, hangsúlyozva a korábban már mondottakat: rendkívül hasznos és alapos, nagy hiányt pótló kötet, igazi "Nachschlagewerk", amely használóját nemcsak mentesíti az egyébként sok időt rabló keresgéléstől, ami egy-egy ide vonatkozó információ megszerzését vagy egy-egy adat ellenőrzését jelentené, hanem arra is alkalmas, hogy felfrissítse az olvasó korábbi olvasmány-élményeit, kedvet csináljon egy-egy itt felidézett irodalmi alakot ábrázoló mű elolvasására, sőt még arra is, hogy a kitűnő utalórendszer segítségével sok, eddig ismeretlen összefüggésre is felhívja figyelmét. Bár nagyon nagy munka van ebben a kötetben, az olvasó mégsem érzékeli, mert a szerzőpáros olyan könnyed stílusban fogalmazta meg a címszavakat és olyan gondosan, átgondoltan, jól használhatóan szerkesztette meg a kis lexikont, hogy inkább olvasmánynak tűnik, mint tudós lexikonnak.

I. Erdélyi Ilona

Scritture di scritture. Testi, generi, modelli nel Rinascimento a cura di Giancarlo Mazzacurati e Michel Plaisance

Roma, 1987. Bulzoni, 752.

A Centre Interuniversitaire de Recherche sur la Renaissance Italienne (Párizs) és az Istituto di Studi rinascimentali (Ferrara) együttműködésével 1984-ben Ferrarában tartott szeminárium huszonnyolc olasz, ill. francia nyelvű tanulmányát tartalmazza a kötet, amely célkitűzéseinek megfelelően az irodalmat nem a reneszánsz társadalmával veti össze, ahogy általában szokásos, hanem az irodalmat az irodalommal magával, egyik szöveget a másikkal.

A tanulmánykötet első fejezete az újraírások (riscritture) tipológiáival (Tipologie delle riscritture) foglalkozik. Ezen belül kilenc dolgozat azokat az általános módszereket, interpretációs lehetőségeket keresi a reneszánsz irodalomban, amelyek megkülönböztetik az imitációt a "lopás"-tól, a prototípust az archetípustól vagy az utánzást az "újraírástól" avagy "átírástól", nemcsak az irodalom terén, hanem a képzőművészetek és a zene vonatkozásában is. Mario Pozzi (Dall'imitazione al "furto": la riscrittura nella trattatistica e la trattatistica della riscrittura) tanulmánya azt a célt tűzte ki, hogy megkísérelje egységes magyarázatát adni nem is annyira magának az imitáció jelenségének vagy megnyilvánulási formáinak, hanem a 16. századra jellemző sajátosságainak. A szerző megállapítja, hogy az érett reneszánsz újraírásait igazolta, sőt előmozdította az értekezésirodalom tekintélyes része. Akárminek nevezzük is az átírásokat (imitáció, lopás, plágium, másolás, parafrazálás stb.) a régebbi vagy akár a többé-kevésbé kortárs művekkel kapcsolatban, a szerzőket a reneszánszban "az a szándék vezérelte, hogy legalább részben, átalakítsák a múltat jelenné, hogy visszaszerezzék a kortársaknak az elődök eredményeit". Ezzel nagymértékben hozzájárultak az irodalmi olasz nyelv tudományos nyelv szintjére való emelkedéséhez.

A dantisztika is helyet kap Frank La Brasca Du prototype à l'archetype: lecture allégorique et réécriture de Dante dans et par le Commentaire de Cristoforo Landino c. dolgozatával, amelyben azt vizsgálja — Landino és a korabeli Dante-értelmezések összevetésével —, hogyan válhatott a Színjáték "a nyelv, a civilizáció és a kultúra prototípusából az ember isteni természetének archetípusává".

Alessandro Piccolomininek esztétikai és etikai írásai közül elsősorban a Parafrase c. művének és Arisztotelész Retorikájának — mint a Piccolomini-könyv címéből is kiderül — parafrazálási kérdéseivel foglalkozik Mireille Celse-Blanc.

Ranieri Varese tanulmányában (Dall'imitazione alla riscrittura nella letteratura e nel fare figurativo del XVI secolo) különleges helyet foglal el a Cinquecento művészetekről szóló értekezésirodalma. Az imitáció, mint bizonyítja, nemcsak a művészi gyakorlat fő problémája volt, de a traktátusok egyik központi kérdésköre is. A szerző a gyakorlat illusztrálására — gondolatmenetét a traktátusok elméleti álláspontjával igazolva — a már Paolo Giovio által is legjelentősebbnek tartott három géniuszt, Leonardo, Raffaello és Michelangelo modellszerepét emeli ki, akik az újraírásoknak a művészet terén nyújtottak lehetőséget.

A kötet második nagy gondolati egysége az "elbeszélő" műfajok újraírási kérdéseit veti fel (Riscrivere i generi della narrazione). Az újabb kilenc tanulmány közül öt foglalkozik Ariosto Orlandójával, ill. általában a 16. század lovagi vagy hősi eposzaival a modell és az újrafogalmazások, átértelmezések szempontjából. Giancarlo Mazzacurati Varietà e digressione: il laboratorio ariostesco nella trasmissione dei "generi" c. bevezető tanulmánya a lovagi eposz kontinuitási feltételeit elemzi. Guido Baldassari egyenesen a műfaj kérdését veti fel a Poema eroico o "romanzo"? Riscritture della Liberata dal Camilli al Gentili c. dolgozatában. Elbeszélő műfajokról lévén szó, Decameron-átírásokról is olvashatunk Daria Perocchtól, valamint Giralaldi Cinzio Ecatommitijének hagyományújító oldaláról (Marie-Françoise Piejus).

A líra műfajának elemzése alkotja a harmadik fejezet témakörét (Riscrivere il genere lirico), amelyben természetesen Petrarca és a petrarkizmus jelenti a kiinduló- és végpontot: az ide tartozó öt tanulmány közül érdemes kiemelni M. Tania Giampoli Petrarca e il petrarchismo nel rifacimento dell'Orlando Innamorato di Francesco Berni c. dolgozatát, valamint Silvia Longhi Della Casával és Annibal Caróval foglalkozó írását.

A kötet műfajokban gondolkodó negyedik, egyben utolsó fejezete a színház egyáltalán nem homogén szerepéről gyűjt össze öt dolgozatot (Riscrivere i generi del teatro); Giulio Ferroni bevezetőjében megállapítja, hogy a színház esetében "nemcsak arról a kikerülhetetlen kapcsolatról van szó, amely mindenfajta írást az azt megelőzőhöz köt, itt az újraírás folyamata nem valamiféle automatikus és külsődleges dolog, hanem lényegi funkciója van már a szcenikai dimenzió és a drámai forma meghatározása és létrehozása miatt is". Erről az alapról indul ki Corinne Lucas tanulmánya is (Didon. Trois réécritures tragiques du livre IV de l'Eneide dans le théâtre italien du XVIe siècle), Alessandro Pazzi, Giralaldi Cinzio és Ludovico Dolce Dido újraírását elemmezve. Daniele Boillet szintén Giralaldi Cinzióval foglalkozik, Egle c. szatirikus drámája kapcsán.

A kötetet André Rochon előszava nyitja, és Paul Larivaille-nak a reneszánsz imitáció különböző megnyilvánulási formáit összegző tanulmánya zárja.

Vígh Éva

Roland Mushat Frye: *The Renaissance Hamlet. Issues and Responses in 1600*
Princeton, NJ, 1984. Princeton University Press, 398. (illusztrált).

Éveken át nagy várakozás előzte meg Frye Hamlet-könyvét. Több részletét korábban tanulmányok formájában közölte, s ezek alapján a kritika már előre a Hamlet-szakirodalom új alapműveként üdvözölte. A megjelenés után a tudományos visszhang ugyan mérsékeltebben dicsért, de a — fölióméretében is — hatalmas monográfia mindenképpen elkerülhetetlen építőkövévé kell hogy váljon a modern Hamlet-kutatásnak.

A tudós szerző programszerűen bejelentett célja könyvével a Hamlet újraértelmezése, olyan friss interpretáció, mely egyúttal összhangban lenne a Shakespeare korabeli, 1600-as közönség látásmódjával. Frye emlékeztet: bármennyire is egyetemes jelentőségűek Shakespeare darabjai, tagadhatatlanul saját korukban és keletkezési helyükben gyökereznek. Ha tehát meg akarjuk érteni az egyetemes mondanivalót, aligha kezdhetnénk jobb helyen, mint az egyedi vonások vizsgálatánál. Mielőtt felcsattanhatnának az ellenkező hangok, a szerző már maga szolgáltatja a szükséges "caveat"-okat, figyelmeztetéseket. A könyv írása közben, emlékezik, maga is érezte a tizenhatodik és a huszadik század közti különbségekből adódó feszültséget, de mint irodalomtörténész, azt remélte, hogy ezeket tompíthatja, sőt, saját hasznára fordíthatja. Arra is figyelmeztet, hogy a történeti kutatás gyakran redukálhatja, egyszerűsítheti az irodalmi művek jelentőségét, a nagyság jegyeit összeszósva a kultúr-történetileg tipikus feltérképezésével. Mindez összhangban is lenne a modern befogadásesztétika alapelveivel, de Frye mégis inkább a hagyományos historizmushoz látszik közelíteni, amikor azt mondja, hogy "a történeti kutatás a második világháború óta az Erzsébet-kori civilizáció olyan új ismeretéhez jutott, mely felfrissítheti, sőt, át is alakíthatja Hamlet-megértésünket" (8.).

Felveti, hogy az Erzsébet-kori gyászolási, temetési és házassági szokások vizsgálata, a vérfertőzés és a zsarnokölés korabeli értékelésének tanulmányozása közelebb visz bennünket Shakespeare közönségének véleményéhez, s ez a tudás a mi mai befogadásunkat is gazdagíthatja. A jelzett alapelvekre építve a szerző a következő kérdéskörökkel foglalkozik monográfiájában: "kihívások és dilemmák" (a szellemben való hit, a lelkiismeret kérdése, a zsarnokölés dilemmája); "az udvar és Hamlet" (vagyis, hogy mennyire van igaza Hamletnek, amikor elítéli anyja sietős házasságát nagybátyjával); "választások" (itt foglalkozik például a szerencse és a bölcsesség antinómiájával); "az eltökélt herceg" (Hamlet "habozásának" kérdése); "a herceg sírkövek kö-

zött" (itt kerít sort az elmúlással, enyészettel, temetőkkal, koponyákkal, a melankóliával és a halállal kapcsolatos problémák elemzésére).

Az eddigiek alapján úgy tűnhet, hogy A reneszánsz Hamlet csak egy a kultúrtörténeti alapozású szakmunkák sorában, ám a könyvnek van egy következetesen végigvitt módszertani elve, mely magasan műfajának legtöbbször fölé emeli. A megoldás látszólag egyszerű: nem a történeti fejtegetéseket illusztrálja a darabbal, hanem fordítva, a Hamlet sokat vitatott jelenetein halad végig, s a modern esztétikai ítéleteket veti össze az általa rekonstruált korabeli közönségreakcióval. E rekonstrukciót úgy végzi, hogy a Hamletban előforduló epizódokhoz hasonló történelmi példákat keres, s azok korabeli visszhangját értékeli. Célja természetesen nem az, hogy a Shakespeare-mű újabb, valószínűsíthető forrásait vagy konkrét utalásait keresse, hanem az, hogy párhuzamok segítségével a Hamletben felvetett problémák Erzsébet-kori kezelését megértse.

Roland Mushat Frye eddigi munkássága jelzi érdeklődésének fő irányait, melyek most a Hamlet-könyvben mintegy összegződnek. Az 1963-ban publikált Shakespeare and Christian Doctrine teológiai fogantatású, míg 1978-ban ikonográfusként mutatkozott be Milton's Imagery and the Visual Arts című monográfiájával. A nyolcvanas évek elején fontos tanulmányokat jelentetett meg az Erzsébet-kori dráma és a korabeli angol képzőművészet kapcsolatáról, melyek eredményeit most beépítette Hamlet-tanulmányába is. A darab epizódjaihoz és jellemeihez felsorakoztatott párhuzamok tehát három kategóriába csoportosíthatók: 1. történelmi példák; 2. teológiai elemzések; 3. képzőművészeti-ikonográfiai összehasonlítások.

Az elemzések középpontjában, mint az várható is, Hamlet jelleme, személyisége áll. Igaz-e vajon, hogy Hamlet beteges lélek, a "halál követe", ahogy G. Wilson Knight írta, vagy "olyan érzelem rabja, mely kifejezhetetlen, ugyanis túlcsordul a tényeken", ahogy Eliot fogalmazott hírhedt esszéjében. Frye megpróbálja bizonyítani, hogy Hamlet korántsem különc, hogy reakciói nagyon is természetesek voltak a XVI. század végének normái szerint. Egyik legérdekesebb történelmi analógiája Stuart Mária esete (3. fejezet), aki nagy valószínűséggel megölette férjét, Henry Stewartot, majd egy hónapra rá hozzámment a gyilkoshoz, Bothwell lordjához. A történelmi párhuzamot ikonográfiai példákkal kiegészítve, karikatúrák és festmények bemutatásával érzékelteti az általános fölháborodást, mely Skócián túllépve egész Európát magával ragadta, s Mária fiát, a későbbi I. Jakab angol királyt egyfajta hamleti helyzetbe hozta. Vagyis hogy meg kellett volna bosszulnia apja halálát. Nem Hamlet szeszélye, hogy anyja túl gyorsan ment férjhez; szavai —

"Csak egy / Rövid hó: még cipője sem szakadt el, / Melyben atyám testét kíséerte ki..." — egybecsengenek a kor szokásaival, hiszen a magas rangú halottak temetésére általában egy hónappal a halál után kerülhetett csak sor a bonyolult szertartási előkészületek miatt, a temetést pedig kötelező gyászév követte, melyet még a feleségeit rendszeresen cserélő VIII. Henrik sem szegget meg.

A Hamlet képvilágában az egyik leggyakrabban visszatérő motívum a szerencse (Fortuna) és a bölcsesség (Prudentia) ikonografikus szembeállítás. A 4. fejezet talán legérdekesebb része Fortuna ábrázolásainak tipologizálása, melynek során bemutatja, hogy mennyire a hagyományos utakon járt Shakespeare gondolkodása, amikor a szerencse istennőjét hol prostituálnak, hol kétarcúnak, hol pedig kereket forgató személynek írta le. A hatodik fejezetben hasonló repertoárt kapunk a haláltáncok és a koponyaábrázolások, meg a dán királyfi melankóliájának összefüggéseiről.

Frye professzor kultúrtörténeti vizsgálódásainak nem minden eredménye fért bele a főszövegbe. Külön függelékben tárgyalja a tükrözés és tükörképek reneszánsz kori jelentéseit, erre a "tükröt tartani a természetnek" híres programja értelmezéséhez van szükség. Egy másik függelék pedig — Ofélia temetése kapcsán — az öngyilkosok eltemetésére vonatkozó egyházi előírásokat és teológiai vélekedéseket ismerteti.

A téma feldolgozásának magas színvonala és a monográfiában felhalmozott óriási kultúrtörténeti anyag ellenére sem érződik a könyv egységesnek, de teljesen meggyőzőnek sem. Sajnálattal bár, de azt kell mondanunk, Frye könyve megkésett, egy elmúlt kutatási korszak visszamaradott mohikánjának tűnik. A hetvenes években, az eszmetörténeti iskola utolsó fénykorában még osztatlan elismerést aratott volna, de a nyolcvanas évek eleje óta a reneszánsz kutatásban is uralomra jutott a posztmodern elmélet, mely a hermeneutika és a dekonstrukcionizmus által megtermékenyítve, valamint Michel Foucault filozófiáját vállalva az irodalmi szövegek intertextualitását, az értelmezés pluralitását és a művek jelentőségének polivalenciáját vallja. Ilyen alapról a historista rekonstrukció, melyet Frye megkísérel, s melyet nemegyszer naiv retorikával védelmez, már kevésbé korszerűnek tűnik.

De számon kérhetünk rajta még valamit, mely már említett Milton-könyvben is hiányérzetet keltett. Világosan bebizonyítja, hogy Hamlet nem különönc, kivételesen beteges jellem, hanem épp olyan, mint kortársai, akik mind a melankóliáról beszéltek, s mind koponyákat tartottak a kezükben. De hát miért voltak mind ilyenek? E kínáló kérdésre Frye nem válaszol. Pedig, ha élne

a manierizmus korstílusfogalmával, sok, általa pontosan leírt jelenség korszerű kultúrtörténeti magyarázatot kaphatna.

Mind e hiányosságok, sőt, módszertani buktatók mellett is elmondható, hogy pontos és invenciózus történelmi-ikonográfiai leírásai, a felsorakoztatott nagy tömegű eredeti forrás, valamint a gazdag illusztrációs anyag miatt A reneszánsz Hamletet a Shakespeare-kutatás fontos kézikönyveként kell számon tartanunk.

Szönyi György Endre

Bessenyei György: Prózai Munkák (1802—1804)

Sajtó alá rendezte Kókay György. Budapest, 1986. Akadémiai Kiadó, 579.

A Bessenyei György Összes Művei kritikai kiadásának filozófia, publicisztika, történetírás műfajait összefogó sorozatában jelent meg ez a kötet, amely magában foglalja a Beszéd Az Országnak Tárgyárul, A' társaságnak eredete és országlása, a Magyar Országnak Törvényes Állása és az ehhez írt Tóldalék, A bihari remete vagy a világ így megyen, valamint Az értelemnek keresése e'világnak testében és határa, annak isméréiben című írásokat. A kötet egységes egésznek alkot, mivel Bessenyei utolsó írói korszakának prózában írt elméleti munkáit tartalmazza. Az ugyanebben az időszakban keletkezett egyéb műfajú művek (vers, regény, kommentárral kísért fordítás) tisztán elkülönülnek az itt közölt írásoktól.

A Bessenyei Összes Művei eltér a Magyarországon megszokott kritikai kiadásoktól, az editio minor egy változatát valósítja meg: a szövegkritikára összpontosít, kerüli a nagy magyarázó apparátust, a keletkezési körülményekkel és a kronológiával kapcsolatos tudnivalókat egy viszonylag rövid bevezetés tartalmazza, az idegen, elavult vagy tájnyelvi szavak magyarázatát pedig a kötet végén található jegyzetszótár adja. A sorozat sajátosságainak megfelelően Kókay György Bevezetésében Bessenyei utolsó alkotói korszakának sajátosságait, majd a kötetben szereplő művek általános leírását, végül az egyes írások keletkezéstörténetét és utóéletét találjuk. Kókay lényegretörően mutatja be az idős Bessenyeit, az alkotás körülményeit, és szövegcentrikusan elemzi a műveket. Példás kutatói pontossággal és hűséggel ismerteti a kéziratokat, a művek korábbi kiadásait, a művekről eddig megjelent szakirodalmat. Az egyes írások bemutatása pontos kéziratleírással kezdődik, ezt datálás vagy datálási kísérlet követi, majd részletesebben a mű keletkezéstörténete, végül utóélete. Kókay György tartalmas bevezetőjében nemcsak jól hasz-

nosítja a Bessenyei-filológia pillanatnyilag rendelkezésre álló, nem túl gazdag eredményeit, hanem eredeti kutatási eredményeivel esetenként látványosan fejleszti azokat tovább. Problematikus mozzanattal talán egy helyütt találkozunk: a kötetben együtt közölt írások és Bessenyei többi ekkor írt műve között szorosabb a kapcsolat, mint ahogy erről a kötethez írott bevezetés tanúskodik. Különösen igaz ez a Rómának viselt dolgai c., kommentárokkal kísért történetírás esetében: a Prózai művekben közölt Beszéd Az Országnek Tárgyárul és a Jegyzés c. rövid írások elszakítása a történeti műtől esetleg meg is kérdőjelezhető.

A 71. oldaltól az 564. oldalig a szövegek találhatók a szövegvariánsokkal együtt. A szöveg áttekinthető, a lábjegyzetek következetesek és könnyen követhetők, ami különösen fontos azon írások esetében, amelyeknek több szövegvariánsát is közli a kiadás. Kókay György szöveggondozása mintaszerűnek mondható, néhány kisebb és szükségszerűen előforduló hibát leszámítva. A szövegek megértését segítő Jegyzetszótár és Névmutató alapos és gondos munka; természetesen az ilyen természetű vállalkozásoknál óhatatlanul előfordulnak vitatható mozzanatok. Például miért a Jegyzetszótárba került Montezuma, ha Cortezt a névmutatóba tette, vagy ha a Babel tornyát vagy Muszkviát (Moszkva) magyarázatra vagy legalábbis feloldásra méltónak találta, miért nem tette ugyanezt a borussziai király (porosz) esetében. Meg kell azonban jegyezni, hogy a Névmutató készítésénél különösen nehéz dolga volt Kókay Györgynek, hiszen a szándékosan magyarított vagy véletlenül elferdített nevek egész sorát kellett megfejtenie, amelynek példamutatóan tett eleget. Talán csak "Mopertuis" (Maupertuis, Pierre Louis Moreau de) vagy "Lenglet, N." (Lenglet Dufresnoy, Nicolas) esetében maradt el a megfelelő feloldás.

Penke Olga

Karl Fehr: Conrad Ferdinand Meyer. Auf- und Niedergang seiner dichterischen Produktivität im Spannungsfeld von Erbanlagen und Umwelt
Bern und München, 1983. Francke Verlag, 300.

A mű alcíme pontosan meghatározza a kötet célját és a szerző vizsgálódási körét. Karl Fehr azt követi nyomon, hogy miként befolyásolták az örökletes tényezők, ill. a közvetlen környezet Meyer írói tehetségének kibontakozását, kiteljesedését és az író korai elhallgatását. A kötet második, kisebb részének fejezetei — zömükben műelemzések — az egyes műveken kereszt-

tül, azok tükörképében ábrázolják az írósort, illusztrálva az első rész következtetéseit.

Az alcím, miként a tartalomjegyzék, első olvasásra bizalmatlanságot kelt az olvasóban: vajon ilyen egyszerű lenne egy írói pálya vonalának meghúzása, ilyen egyszerű a magyarázat? Ugyanakkor feltámad az érdeklődés, amelyet elsősorban is a vállalkozás merészsége kelt fel: sikerülhet-e és ha igen, miként a svájci író élete és műve körüli talányok megfejtése? C. F. Meyer 1825-ben született zürichi patrícius család gyermekeként, ugyanabban az évben, mint Jókai Mór. A komáromi születésű magyar író huszonegy éves volt, amikor a Hétköznapiak hőseivel első sikerét aratta, Meyernek 1863-ig kellett várnia, amíg megjelenhetett első kötete, az is név nélkül, saját kiadásában, és ötvenedik évébe lépett, amikor az első igazi elismerést kapta.

A kötet első fejezete az 1840-ben, negyvenegy éves korában elhunyt apának, a kitűnő történésznek, a Zürich politikai és társadalmi életében jelentős helyet elfoglalt tanácsosnak, iskolaszervezőnek állít emléket. Ferdinand Meyer szerepe meghatározó volt fia fejlődésében. (Az író apja iránti szeretetét és tiszteletét az apa keresztnevének felvételével is kifejezésre juttatta.) Az apa halálával a tizenöt éves fiú elvesztette a biztonságot adó támaszt, szellemi érdeklődésének irányítóját, az anya pedig élete értelmének, lelki egyensúlyának megtartóját. A gyászba komorult özvegy és a fiú között egyre nőtt a távolság. Az anya csalódott fiában; a fiú azt érezte, hogy a hozzá fűzött reményeket nem tudja beváltani.

A második fejezet a sokban hasonló alkatú, fáradt idegrendszerű anya és az író kapcsolatával foglalkozik részletesen. Az anya komor pietista vallássosságával, szigorú követelményeivel megbénította fia alkotó erejét, mereven elutasította írói terveit és próbálkozásait, és az általa megjelölt "igaz útra" akarta téríteni. Konfliktusuk következménye C. F. Meyernél az egyre súlyosbodó depresszió, amely kényszerképzetekben, öngyilkossági kísérletekben nyilvánult meg. A Neuchâtel melletti (Pré-fargier) intézetben a főorvos kitűnő terápiája meggyógyította, visszaadta önmagába vetett hitét, valamint az írói pályára való alkalmassága tudatát. Meyer gyógyulása után három évvel, 1856-ban következett be a családi tragédia: az anya öngyilkossága, aki ily módon menekült mániákus depressziójától.

A harmadik fejezet Cécile Borrel ápolónővért állítja elének. Bátyjának, a pré-fargier-i gyógyintézet főorvosának munkatársaként és az író munkára biztató igaz barátként nagy szerepe volt Meyer felgyógyulásában.

A kötetnek, legalábbis a recenzens számára, legérdekesebb és legszebb fejezete az író hűgával, Betsy Meyerrel foglalkozik. Felnőtt éveiben ő vette

át az apa szerepét, kiegyensúlyozottságával, derűjével és aktivitásával sokszor segítette át bátyját a nehézségeken. Ő igyekezett újra meg újra összekötni az anya és fiú között elszakadt érzelmi szálakat. Maga is tehetséges, nagy reményekre jogosító festő volt, de lemondott saját érvényesüléséről, a családalapításról, hogy bátyja írói útját egyengesse. A testvérek két évtizedes közös életének C. F. Meyer házassága vetett véget, amelyre jórészt Betsy beszélte rá testvérét. Az őket összekötő kapcsolatra féltékeny feleség elüldözte férje közeléből Betsyt. Testvére hiánya súlyosan megviselte Meyert, alkotó ereje folyamatosan hanyatlani kezdett. Az író nemcsak lelki támaszát, testvérét, de legszorosabb és áldozatos munkatársát, másolóját, titkárát is elveszítette vele. Betsy — bátyja és anyja mellett töltött éveinek tapasztalatait hasznosítva — egy pszichiátriai intézet ápolónővére lett.

Meyer ötvenéves volt, amikor megházasodott, felesége, a gazdag zürichi arisztokrata lány, a harmincnégy éves Luise Miller számára a házasság nemcsak megunt lányságának végét jelentette, hanem a társadalmi sikert is a már híres író oldalán. A házasság éveit ábrázoló fejezet az írónak a világtól való lassú elfordulását dokumentálja. Az asszony nem tudott felnőni a vállalt szerephez, és szellemi horizontjának szűköségét, érzelmi világának önösségét határtalan hatalmaskodásával pótolta. Férjét az elmagányosodásba, az egyre erősödő depresszióba taszította. Az író élete utolsó éveiben teljesen elhallgatott; betegen, a világtól elszakadva élt.

Karl Fehr a XIX. századi svájci német irodalom mindhárom nagy egyéniségével: Gottfried Kellerrel, Jeremias Gotthelffel és Meyerrel régóta, több ízben foglalkozott. Ő írta 1980-ban a Metzler kiadó (Stuttgart) kitűnő Realien zur Literatur sorozatának Meyer-kötetét. Ez alkalommal a nagyobb terjedelem megengedte számára, hogy érdeklődése a részletekre is kiterjedjen és az eddig nem vagy alig kutatott lélektani motívumokat is előnyben részesítse. Vizsgálódásai új aspektusokat világítanak meg, mert az olyan súlyos örökséget hordozó, rendkívül érzékeny író esetében, mint amilyen Meyer volt, nem hanyagolható el az emberi fejlődést és az írói munkát befolyásoló környezet hatásának feltárása.

Fehr vállalkozása kitűnően sikerült: pszichológiai bravúr, ahogyan a későn induló, későn érő alkotói személyiség kibontakozását, másfél évtizedes írói pályáját végigköveti. A psziché ábrázolásán vagy inkább kórismezésén keresztül mutatja be a szerző, hogy miként vált lehetővé a környezet támogatásával a súlyosan szorongásos, öröklött ideggyöngeséggel megvert embernek a művészi-írói önkifejezés segítségével meggyógyulnia, jelentős műveket létre-

hoznia. Fehr meggyőzően bizonyítja C. F. Meyer írói pályájának és családi kapcsolatrendszerének szoros összefüggését és új dimenziókat tár fel az életműben.

T. Erdélyi Ilona

Reinhold Grimm: Von der Armut und vom Regen. Rilkes Antwort auf die soziale Frage Königstein, 1981. Athenäum Verlag, 101.

Reinhold Grimm Az áhítat könyve versciklus egyik költeményén keresztül mutatja be Rilke művészetének azokat a sajátos vonásait, amelyek a számára elfogadhatatlanok. (Mert nézd: ők élni fognak, sokasodni... Nemes Nagy Ágnes ford.) Teszi ezt azért, mert Rilke újra olvasott költő, ami tagadhatatlanul örvendetes. Annál kevésbé a legújabb Rilke-recepció kritika nélküli látszattudományossága, amely meglehetősen önkényesen hol az új érzelmesség prófétájának kiáltja ki a költőt, hol meg a humanista társadalmi eszmék legjelentősebb képviselőjévé avatja. A neves germanista azt vizsgálja, hogy Rilke hogyan viszonyul a szociális kérdéshez. Itt tudódik ki aztán, hogy melyek azok a szemléleti jegyek, amelyek a kritikus gondolkodásában tarthatatlan költői megnyilvánulásoknak tetszenek. A lehető legpontosabban tárja fel a költemény különféle síkjait, a formai elemek grammatikai jelentéseinek oldalától egészen a világképet alkotó eszmei rétegekig. Nézzük hát most meg, hogy melyek ezek az ellentmondások?

1. Grimm hazugságnak ítéli azt a művészi felfogást, amely a nyilvánvaló szegénység társadalmi állapotát esztétizálja. Rilke versét olvasva — mondja —, az az érzésünk, hogy a legkívánatosabb állapot mindenki számára az lenne, ha egy hajléktalan koldus, egy éhező kiválasztott szerepében létezhetne. Hiszen minden kinyilatkoztatás így hirdette tanítását: a legszegényebbek az igazán boldogok. Hazugságnak mondja Grimm elsősorban azért, mert a szegénység itt versszervező erővé, kompozíciós elemmé lesz, ami nélkül Rilke költészete "szegényebb" volna. Idézi Bertolt Brecht véleményét, aki kifejezetten erkölcstelennek tartotta, hogy művészetet hozunk létre a szegények rovására úgy, hogy nyomorúságukat felmagasztaljuk — ahogy ezt Grimm szerint Rilke teszi. Ezt Gottfried Benn aforizmája egészíti ki: "Végül is Rilke mindig talál egy úri várat, ahonnan a szegénységet költészetté emeli." Grimm legalább ennyire ellentmondásosnak mondja a Rilke prózájából vett egyik gondolat igazságtartalmát. A Fiatal munkás levele c. műben ui. maga Isten magyarázza meg, hogy egyáltalán miért van szegénység. Hát azért, mondja az Úr,

mert ebben lesz láthatóvá az ember tulajdonképpeni lényege, igazsága, szépsége. Így lesz igazán ellenpontozott Rudolf Hartung kritikája: Rilkének sok mindent el kellett felejtene, hogy a szegénységet így ünnepelje.

2. Grimm ugyanilyen problematikusnak tartja Rilke történelemszemléletét. Szerinte (elsősorban Egon Schwarz kutatásaira hivatkozva) ebből a költészetből teljesen hiányzik a történelmi-társadalmi mozzanat. Éppen ezért bagatelizálhatja Rilke a társadalmi kérdéseket, hiszen azok valójában nem is léteznek a számára. Maga a szegénység fogalma is hol vallásos-teologikus, hol meg társadalmi-szociológiai értelemben használtatik. Azonban a kettő észrevétlen módon minduntalan átcsúszik egymásba, hogy igazi megtestesítőjét (a par excellence szegényt) aztán a valódi megváltással ajándékozza meg. A kritikus szerint Rilke így ignorálja a történelmi-társadalmat, és a kinyilatkoztatók elvontan általános ígéretével a fennálló társadalmi viszonyok igazságtalanságán sem tud így változtatni. Rilke persze nem is akar, ezért tartja őt Grimm olyan elkötelezett konzervatívnak. Rilke maga mondta, hogy semmiféle érzéke nincsen a politika iránt. Ezt a nem-politikus alkatot azonban semmi nem gátolta abban — így Grimm E. Schwarz nyomán —, hogy Mussoliniben ne az olasz akarat mérnökét lássa, és hogy ne üdvözölte volna lelkesedéssel az olasz fasizmust. (A másik oldalon persze a nem kevésbé híres germanista, Holthusen ezt a kritikusok iskolás szellemű felfogásának tulajdonítva nem veszi komolyan, sőt kifejezetten elítélően szól egy fasiszta Rilke lehetőségéről.)

3. Végezetül Rilke művészetének formai-stílusbeli ellentmondásairól a kortárs költők és kritikusok, valamint az ezt követő irodalomkritika véleményeinek tükrében: Brechtől Camus-ig, K. Krolowtól Paul Valéry-ig... stb. Rilke feloldja az időt. Ezáltal súlytalanná válik ebben a költészetben az egész világ. Alakjai legalább annyira statikusak, passzívok, mint amilyen elvontak. A boldoggá avatás időtlen általánosságával szemben semmiféle konkrétum nem található itt, holott Rilke folytonosan tárgyiasít, eldologiasít. Az uralkodó motívum azonban a sejtelmes misztika, a mindent feloldó bombasztikus szimbolika, az incohérence harmonique (Valéry), a szavak zamatos aromája (Brecht)... Ezzel szembe lehet állítani Krolow felfogását, aki egyetlen mondatral fejezi ki, miért olyan nagyon fontos Rilke a számára: "Engedni, hogy Rilke verseitől érzékenyebbekké váljunk."

Grimm a már említett negativitást véli itt újra felfedezni, ti. hogy ezt a költőt csupán a végletesen kifinomított finom árnyalatok érdeklik, az esztétikum abszolútummá emelt öntörvényű világa, ahol "az ízlés rovására az étvágy megcsappan" (Brecht), és ugyancsak az utóbbi művész felfogásával össz-

hangban utasítja el Grimm ezt az esztéticizmust, amely nem riadt vissza a szegénység brutális nyomorának megszépítésétől... Grimm könyvét F. Nietzsche, B. Brecht szegénységről vallott felfogásával fejezi be, s nem felejt el persze megjegyezni, hogy Rilke költészetének bizonyos darabjait a legnagyobb művészet alkotásai közé sorolja.

Barnás Ferenc

Céline: Scandale pour une autre fois

(Az Études Littéraires tematikus száma, vol. 18, No. 2, automne 1985.)
Québec, 1985. Université Laval, 467.

Zseniális stilizta — szörnyeteg ideológus. Ezzel a sommás megállapítással szokták "helyére tenni" a XX. század francia irodalmának kétségtelenül legellentmondásosabb alkotóját, Louis-Ferdinand Céline-t. Az Études Littéraires Céline-száma, mely a Voyage au bout de la nuit megjelenésének 50. évfordulójáról megemlékező kollokvium anyagából nőtt ki, nem is vitatja sem Céline zseniális regényírói technikáját, sem pedig pamfletjeinek visszataszító ideológiáját. Az igazi botrányt a szám összeállítói — Paul Bleton és Annie Montaut — abban látják, hogy még napjaink irodalomkritikája is megelégszik a "jó" Céline és a "rossz" Céline kettéválasztásával. Botrányt említ a különszám címe, és nem véletlenül. Néhány év leforgása alatt Céline két botrányt is kiváltott maga körül: egyrészt 1932-ben, a Voyage argóban és durva kifejezésekben bővelkedő nyelvezetével, másrészt 1937-ben, a Bagatelles pour un massacre féktelen antiszemitizmusával. De míg a Voyage-t besorolták az iskolai klasszikusok közé, kínos hallgatás övezi a Bagatelles-t és a többi pamfletet, és senki sem vizsgálta meg a kettő közötti összefüggéseket. Pedig Céline oly sokat méltatott stílusa legalábbis közvetett rokonságban áll az író történelmi és politikai szemléletével, minthogy nincs "ártatlan" stílus. Fel kell hogy ismerjük — mondja Annie Montaut —, hogy mindaz, ami lenyűgöz a maga korában a baloldali irodalom remekművének tekintett Voyage-ban, ugyanabból a forrásból táplálkozik, mint az iszonyatot kiváltó pamfletet. Olvasnunk kell tehát Céline-t, de rossz lelkiismerettel, és meg kell találnunk azokat a közös okokat, melyet a szerzőt a "petite musique", a zseniális stílus felfedezőjévé, de másrészt antiszemitává is tesz.

Sajnálatos módon Annie Montaut mindezek után nem a regényből veszi elemzésének anyagát, hanem a Bagatelles-ben található balett-forgatókönyvet veszi szemügyre, melyről Céline ugyanott azt állítja, hogy a zsidók összeeskü-

vése miatt nem kerülhetett színre. Ebben a szinopszisban a költő és a nő (= isten, a végtelen stb.) egyesülését szörnyű boszorkány akadályozza meg gonosz varázslatával. A kudarcot tehát a Másik (a boszorkány, az ördög, a zsidó) okozza: a költő képtelen lesz arra, hogy az igazat és a szépet írja meg. Saját belső képtelenségét tehát megnyugtató módon az ördögi, külső akadályra hárítja: így tolódik át a már eredetileg is képtelen (kasztrált) "én" problémája a "te" síkjára — "te" vagy mindennek az oka. És mi marad az eredeti írásból a Másik közbejötté után? A pamfletok és a regények ténylegesen megírt szövege, azoké a regényeké, melyekről Céline azt mondja, hogy "egészen mások lettek volna", ha tervét a szerencsétlen körülmények (vagyis a Másik) nem hiúsították volna meg: marad a "kis zene", vagyis a stílus. A jelentés hiányát pedig egyre inkább a mítosz kompenzálja, elsősorban pedig a rasszizmus, mely másnak tulajdonítja mindazt, ami saját magunkban félelmet kelt.

Annie Montaut érvelése meggyőzőnek látszik a Bagatelles utáni írások vonatkozásában, melyekben a szerző paranoiás vonásai egyre inkább elhatalmasodnak, és ahol végül is minden a jó (az élet, a pozitív, az elbeszélő) és a gonosz agresszor (a rossz, a halál, a negatív) összeütközésére vezethető vissza. A pszichoanalitikus magyarázat egyes elemei (a felettes én elleni lázadás a nyelv síkján, a halál-ösztön stb.) megállják a helyüket a Voyage esetében is. Mégis, úgy véljük, hogy a Másikkal való magyarázat nem elegendő a regény ideológiájának értelmezéséhez.

A kötet tanulmányainak nagy része a legismertebb Céline-regénnyel, a Voyage au bout de la nuit-vel foglalkozik. Híven a Céline-kritika hagyományaihoz, Jean-Claude Choul a regények nyelvi problémáiról értekezik, és nem maradhat el a ma már oly gyakori számítógépes feldolgozás sem. Bernd B. Elias a regény 191 ezer szavát vitte számítógépre, s többek között azt cáfolja, hogy Robinson mindössze a főhős Bardamu alteregója lenne: sokkal többet beszél a regényben, mind Bardamu, s míg az elbeszélés Robinson távollétében felgyorsul, szinte csak összegez, jelenlétében kiterébélyesedik, részletezővé válik. Elias azt is megállapítja, hogy a regény stílusát távolról sem csak az argó jellemzi — ez csak a reprodukált élőbeszéd jellegzetessége —, hiszen a szerző nem szabadulhatott meg teljesen az írott francia nyelv kötelmeitől, a *passé simple* igeidőben előadott elbeszéléstől, a teljes tagadó szerkezettől, sőt még a *subjonctif imparfait*-jétől sem.

Magyar szempontból különösen érdekes az a két írás, mely Semmelweisszel foglalkozik — Céline, polgári nevén Louis Destouches róla írta orvosdoktori disszertációját 1924-ben. Johanne Bénard teljes joggal tekinti ezt a tudomá-

nyos életrajzot egyben a szerző áttételes önéletrajzának is: tudjuk, hogy Céline-t rendkívüli módon vonzotta a félreértett magyar zseni alakja, és valójában számos azonosságot fedezhetünk fel kettőjük személyiségében. A másik írás 1906-ból való és dokumentumként közlik. Pinard párizsi professzor előadásának szövege ez, mely elégtételt ad a Párizsban is elutasított nagy felfedezésnek és az orvostudomány nagyjai közé sorolja a magyar orvost.

Karafiáth Judit

Regards sur Kosztolányi, publ. par Bertrand Boiron ADEFO (Association pour le Développement des Études Finno-Ougriennes) és Akadémiai Kiadó, Párizs—Budapest, 1988, 179.

E kötet annak a francia—magyar kollokviumnak csaknem valamennyi előadását tartalmazza, melyre 1985 decemberében Párizsban került sor, Kosztolányi Dezső születésének századik évfordulója alkalmából. Ez a rendezvény jelezte egyben a Magyar Tanulmányok Nemzetközi Központjának felavatását is: ezzel új szakasz nyílt a két ország közötti tudományos együttműködés és a Franciaországban folyó hungarológiai kutatások fejlesztéséhez.

Aligha van olyan jelentős alakja a huszadik századi magyar irodalomnak, aki jobban biztosíthatná a kapcsolatot a két kultúra között — erről tanúskodnak egyébként Kosztolányi műveinek legújabb francia fordításai is.

A kötetben szereplő tanulmányok (5 magyar, 11 francia szerzőtől, Perrot professzor bevezetőjével) sorra veszik mindazokat a kérdéseket, amelyek felvetése és megválaszolása elengedhetetlen e nagy író és költő megismeréséhez, jobb megértéséhez és érdeme szerinti értékeléséhez. Természetes, hogy a francia olvasóknak szánt tanulmányok azokat a témákat feszegetik elsősorban, melyek a francia receptor számára érdekesekek. Ugyanakkor a magyaroknak is megelégedésére szolgálhat, hogy Kosztolányi bőséges, tanulságos és művészileg magas szintű szellemi táplálékot nyújthat az iránta érdeklődőknek, más országban és ötven esztendővel a halála után is.

Kosztolányi művészetének egyik fontos összetevője a nyelvhez való viszonya, méghozzá legalább két fő szempontból. Az egyik a kifejezéssel, a formával, a stílussal űzött egyéni, szubjektív játék, stílművészet, érzékenység, sőt talán még a menekülés is az esztétikumba. A másik a költő tudatos nyelv-művelő, nyelvpótló tevékenysége, ami inkább a nyelvészeket érdeklő kérdéskör. Ez utóbbiba tartozik Bertrand Boiron, Louis Nyéki, Madeleine Csécsy és

részben — szélesebb összefüggésekbe helyezkedve — André Karátson előadása (Kosztolányi és a nyelvek változatossága; Kosztolányi, a magyar nyelv védelmezője; Kosztolányi, a nyelvész, avagy a nyelvtudomány egy költő által újrafogalmazva; Kosztolányi harca a közhelyek ellen. Társadalom, nyelv és halál az 1920 előtti novellákban). Ugyancsak a nyelvészethez és az alkalmazott stilisztikához kapcsolhatók a Kosztolányi-művek franciára fordítását s az ezzel kapcsolatos problémákat taglaló rendkívül érdekes és hasznos írások — Ágnes Járfás és Sophie Kepes tollából (Kosztolányi-novellák fordításának stilisztikai nehézségei; Néró a véres költő és az Édes Anna — két fordítás történeti vizsgálata). Ezt a fajta szűkebben vett szakmai érdeklődést a pedagógiai és oktatási szempont is magyarázza, hiszen a magyarétól lényegesen eltérő kulturális közegben élő egyetemista egy hozzá közel álló művész feldolgozása jóvoltából fokozatosan hozzáférkezhet a tanulmányozott kultúrához is.

Ezek az előadások engednek bepillantást abba az alkotói műhelymunkába is, mely a párizsi oktatási intézetekben folyik egy tulajdonképpen hálátlan és a franciák számára nehezen kezelhető témában. Jean-Luc Moreau tanulmánya Kosztolányi játékosságának művészi-esztétikai sajátosságait elemzi, s tulajdonképp egy alkotói létforma fölött elmélkedik, mely végső soron védekezés egy kegyetlen, durva valóság, történelmi nyomorúság és a halál ellen; ugyanakkor pedig a ragyogó formai megoldások átültetésének nehézségeit mutatja be, érzékeltetve saját nyelvi fantáziájának gazdagságát, fordítói leleményességét.

Kosztolányi művészetének tartalmi és filozófiai vonatkozásait elemzik — Moreau-n és Karátsonon kívül — a kötet többi francia szerzői: Blandine Judas, Georges Kassai, Maurice Regnaut és Eva Toulouse (A pszichoanalízis hatása az 1918 előtti novellákra; Kosztolányi és a halálösztön; Kosztolányi, az Esti Kornél szerzője: írás és halál; Kosztolányi és az antik, római inspiráció: a Tengerszem négy novellájáról). E tanulmányok különösképpen a költő világméretű esztétikai struktúráira, valamint pszichoanalitikai meghatározottságaira fordítják figyelmüket, vagyis azokra a sajátosságokra, amelyeknek feldolgozása igazából nem igényli az eredeti civilizációs környezet belülről való, részletekre kiterjedő, komplex ismeretét. Más szóval úgy is fogalmazhatunk, hogy a francia szerzők azt keresik a magyar költőben, ami más kulturális közeg számára is hasznos, tanulságos üzenetet közvetít, s amit nem nehezít el az eredeti milió viszonylagos hozzáférhetetlensége. Mindez különben Kosztolányi nagyságát és kisugárzó erejét, lebilincselő okosságát és iróniáját is mutatja.

A magyar közreműködők, úgy tűnik — udvarias gesztusból? a későbbi árnyaltabb Kosztolányi-kép megrajzolásának első lépéseként? didaktikus megfontolásból? —, ezt a francia befogadói igényt elégítik ki.

Ádám Péter, Balassa Péter, Kelevéz Ágnes, Szávai János és Szegedy-Maszák Mihály (Esti Kornél és az örület; Kosztolányi és a nyomor: elmélkedés az Édes Annáról; Kosztolányi Naplója ürügyén; Kosztolányi nevetése; Az Édes Anna mint ellenregény) mind arról medítálnak, hogy miképpen jeleníti meg Kosztolányi, a XX. század első évtizedeiben, az élet szubjektív, egyéni-pszichikai átélésének és az alkotásnak konkrét és általános problémáit. Teszik ezt például filológiai kiindulásból, a naplóműfaj Kosztolányira jellemző sajátosságait bemutatva egy új kiadás (Napló 1933–1934, Budapest, 1985) kapcsán; pszichológiai érdeklődésből (Esti Kornél); Kosztolányi humoráról és iróniájáról szólva; de műfajelméleti szempontból is — azt keresve, hogy például az Esti Kornél miképpen kapcsolódik a XX. század húszas éveinek európai regénykísérleteihez. Való igaz, egy adott művészi teljesítménytől el lehet jutni a formai-filozófiai-műfajelméleti felismerések tágabb szférájába.

Balassa Péter tanulmánya és a középpontjában álló fogalom — a nyomor — nyújt alkalmat a Kosztolányi-kutatások hazai továbbfolytatásának, jövőbeli irányainak (metodológiájának) végiggondolására. Ez a művelet két síkon hajtható végre: egyrészt a heideggeri "belevettség" (Geworfenheit) értelmében, mely olyan sajátosságokat mutat fel, mint elementáris affektivitás, tehetetlenség, kiszolgáltatottság, panasz, teher stb. Az Édes Anna filozófiai alapja a szerző szerint az a sztoicizmus és egzisztencializmus, mely a tehetetlenségre kárhoztatott modern ember szorongásának és gyötrődésének ad hangot. Balassa erre az aspektusra figyel mindvégig, ám lehetséges a nyomornak egy másik megközelítése is. "A nyomorral való kikerülhetetlen találkozás minden ember életében meghatározó jelentőségű, különösen Kelet-Európában, ahol a tapasztalat mindenek fölött való. A nyomor tehát magányos, kiszolgáltatott állapot, s ugyanakkor titkos erőközpontja kultúránknak és szituáltágunknak." Itt a magyarázata annak, hogy a magyar költészet és általában az irodalom miért volt mindig is közösségi, altruista, morális töltésű, és miért az ma is. S épp ez a tulajdonsága teszi, a nyelvi nehézségeken túl, nehezen befogadhatóvá egy előbbre tartó, szerencsésebb (?) társadalom tagjai számára. Kosztolányi nekik is üzen, de művészi szintézisének mély megértéséhez igazából a hazai meghatározottságok ismerete szükséges. Jó lenne, ha a franciaországi magyar stúdiók ebben az irányban fejlődnének.

Nagy Géza

Canto degli aedi. Poesia italiana

Válogatták, az életrajzokat és a jegyzeteket készítették. F. Újhegyi Márta, Ogonovskyné Ribiánszky Edit. A bevezető tanulmányt írta: Sárközy Péter. Budapest, 1987. Tankönyvkiadó, 186. (Idegen nyelvi kiskönyvtár)

A kis terjedelmű költői antológia, amelynek célkitűzését a szerkesztők a következőképp határozták meg: "középiskolásoknak és mindenkinek, aki olaszul tanul, szeret szép verseket olvasni...", jól felel meg feladatának. Nem a már standard-antológia anyagokból válogat, hanem újabb, nálunk kevésbé ismert költőket és műveket népszerűsít. Jól tájékoztatnak a kis életrajzok, a szöszedetek is jól segítik a nyelvi nehézségek leküzdését. A válogatással, mint mindig, itt is lehetne vitatkozni. Nem lett volna-e hasznosabb a kortárs költők közül kevesebbet bemutatni, de a megmaradottaktól többet közölni? Egy vagy két rövid vers — különösen azoknak, akiknél még nyelvi nehézségek is felmerülnek — kevesebbet ad, mint kisebb számú, de markánsabban, azaz több verssel jellemzett költő. (Nevék említésétől eltekintünk, mert nem szeretnénk, ha ezt minősítésnek tartanák, pusztán csak didaktikai szempontok érvényesítéséről van szó.) Az arányokat így is meg lehetett volna tartani, sőt javítani azzal, hogy az antológia — kevesebb névvel, de több verssel — még közelebb hozta volna az olvasóhoz a választott költőket.

A kis kötet hasznos kiegészítője Sárközy Péter összefoglalója az olasz irodalomról. A már említett pedagógiai célt jól szolgálja ez a lendületes, sodró áttekintés, amely azonban többet ad az olasz irodalomtörténet rövid ismertetésénél. Az olasz irodalmi fejlődést beágyazza az európai művelődés történetébe, elsősorban azonban az olasz irodalomnak a magyar irodalommal való érintkezését emeli ki. Ezeket az összevetéseket mértéktartóan teszi, nem feledkezve meg arról, hogy vizsgálódását ez alkalommal nem elsősorban komparatistaként végzi, hanem az olasz irodalom fejlődésrajzát vázolja fel. (Legfeljebb a hazai Dante-kultuszról szólhatott volna néhány mondatban.) Sikerkültnék érezzük a XX. századi olasz líra összefoglalását és a stílusirányzatok rövid, de sokatmondó megvilágítását.

Hasznos kis kötet, amely jól szolgálja a didaktikai és a nyelvi célt is: az olasz irodalom hazai népszerűsítését a középiskolások, ill. az olasz irodalom iránt érdeklődő, de még nyelvi mankókra szoruló olvasók körében.

T. I.

Wéber Antal: Toldy Ferenc

Budapest, 1986. Akadémiai Kiadó, 189.

A magyar tudomány nemzetközi jelentőségű alakjainak életművét összefoglaló négy-öt íves esszészerű tanulmányok alkotják a Tolnai Gábor főszerkesztő irányításával megjelenő "A múlt magyar tudósai" sorozat köteteit. Közéjük tartozik a magyar irodalomtörténetírás megalapítójának tartott Toldy Ferenc életéről és tudományos működéséről hiteles áttekintést nyújtó kis kötet is.

Az életpályát bemutató fejezet külön érdekessége annak felvázolása, hogyan jutott el a magyarországi, pest-budai német (Schedel) polgárcsalád magyar-tudatú köréből s a németnyelvűség szférájából induló Kisdiák a magyar kultúra és nemzeti irodalom eszméjének fölismeréséhez, a nemzeti nyelvű és szellemű hazafias irodalmi törekvések fölkarolásához és tudatos képviseléséhez. A diákélet döntő élményeit, "a kibontakozó nemzeti romantika eszmevilágának és érzelmi emelkedettségének sajátos varázsát és vonzerejét" (11.) átélő ifjú pályakezdését különösen két tényező befolyásolta. Életútjának döntő mozzanata, hogy korán barátságba, kapcsolatba került a reformkor irodalmi életének vezéralakjaival. Fölfedező európai (bécsi, krakkói, weimari, berlini, londoni, párizsi, svájci, olaszországi) utazási tapasztalatai a legfogékonyabb fiatalkori éveire estek. Mindez közrejátszott abban, hogy a hivatásának tekintett irodalmi tevékenysége, egyetemi tanári és akadémiai tudománysszervező munkássága, fordítói és kritikai irodalomtörténeti működése, a nemzeti múlt értékeinek föltárása és összegyűjtése, szerkesztői, kiadói fáradozása, egyszóval egész munkássága s életműve mind a hazai tudománytörténet, mind az egyetemes művelődés szemszögéből vizsgálható és méltatható.

Így járt el az igényes szerző is, hangsúlyozva Toldy elméleti fölkészültségének, esztétikai elveinek s módszereinek korszerű vonásait, szintetikus munkájának és fejlődéstörténeti felfogásának újdonságát és értékrendjének bírálatra szorult szempontjait, s tudva "tevékenységének esztétikai és szemléleti behatároltságáról" (38.). Ezzel függ össze az a helytálló megállapítás, hogy meglehetősen tág az irodalom fogalmának meghatározása, s hogy a szépirodalom és az esztétikum fogalmának tisztázatlansága mindvégig jellemzi Toldy irodalomtörténetírói módszerét (126--127.), ami nem csorbítja szintetizáló érdemeit.

Toldy munkássága egyetemes művelődéstörténeti szempontból is figyelmet érdemel. Nemcsak azért, mivel irodalomtörténeti kutatásait más tudományágak (nyelvtörténet, történettudomány stb.) bevonásával általános művelődéstörténeti keretben látta célszerűnek. Azért is, mert rendkívül sokat tett az Aka-

démia könyvtárának létrehozásáért, s haláláig az Egyetemi Könyvtár tevékeny igazgatója volt. Más területen a közép-kelet-európai művelődés úttörői közé tartozik, tekintve, hogy a német, francia, angol irodalmak mellett tartósan érdeklődött a szomszédos szláv népek kultúrája és irodalma iránt. De mint Weber írja, ha Toldy nem művelhette is az összehasonlító irodalomtudományt, érdeklődése kiterjedt bizonyos párhuzamokra, s szemlélete az összevetések immanens lehetőségét tartalmazta (124.). Ennek alátámasztására példaképpen említhetnénk, hogy Toldy nevéhez fűződik a Puskinról szóló első híradás és Mickiewicz fölfedezése, fordítása, világirodalmi jelentőségének értékelése, s a lengyel romantikus hazai kultuszának elindítása; ez abban az időszakban történt, amelyet a magyar összehasonlító irodalomtudomány előtörténetének nevezhetnénk. S talán azért is fordult Toldy nagy érdeklődéssel "e korszak legnagyobb költőjé"-nek ítélt Mickiewicz felé, mert történelmi párhuzam jeleit érzékelte — német s francia közvetítéssel megismert — műveiben, s az általa már előzőleg magasztalt Vörösmartyban találta meg az "új iskola", a romantikus költészet igazi, legnagyobbban elismert hazai reprezentánsát. A magyar irodalomtörténet-írás "atyjá"-nak nevezett Toldy Ferenc méltán foglal helyet a múlt magyar s közép-kelet-európai tudósainak panteonjában.

Hopp Lajos

Mohács — Tanulmányok

Szerk. Rúzsás Lajos és Szakály Ferenc. Budapest, 1986. Akadémiai Kiadó, 370.

Jóllehet egy évtized eltelt a mohácsi csata 450. évfordulójára rendezett tudományos ülészek óta, a kötetbe gyűjtött s kibővített tanulmány- és előadásanyag alig vesztett időszerűségéből. Ennek egyik oka, hogy részben eddig nem közölt, új kutatási eredmények láttak benne napvilágot. Másrészt egy már korábbi, inkább publicisztikai vitához kapcsolódik, illetve a történelmi sorsforduló régóta vitatott kérdéseihez nyújt tudományos elemzést. Az új megközelítésre jellemző például a korabeli forrásanyag feldolgozására vonatkozó kritikai nézőpont, hogy a már kiadott elbeszélő források és a csata-vesztéssel összefüggő más kútforrások mellett a húszas évek elejének oklevélananyagából viszonylag kevés jelent meg.

A monografikus összefoglalás hiánya alapos részlettanulmányok írására ösztönözte a kutatókat a török—magyar küzdelmek Mohács előtti szakaszainak tisztázása, a magyar királyság bel- és külpolitikai helyzete s diplomáciai

rendszere, európai, török, perzsa vonatkozású feltárása területén. A nemzetközi aspektusú történeti, irodalmi források kritikai kezelése, összevetése a különböző tanulmányírók esetében forráskritikai igényűnek mondható, szembesítésük azonban a folytatódó kutatás feladatköréből sem hiányozhat. Ide tartoznak a birodalmi gyűlések orációi és végzései, Burgio pápai nuncius jelentései, az Acta Tomicana levelezés-kötetei, az országgyűlések iratai, szemtanúk és krónikások (Brodarics, Szerémi, Istvánffy és mások) írásai, török krónikák, a római vatikáni, s a bécsi, budai, krakkói királyi kancellária iratai. A kötet sokrétű tematikája a hadtörténeti s régészeti kutatásokon túl politika- s eszmetörténeti szemszögből is megőrzi polemikus jellegét. Ilyen nemzetközi érdekű témakör például Magyarország törökellenes harcának szerepe és megítélése a nyugati közvélemény szemszögből; vagy a magyar közvélemény útkeresése Mohács után a XVI. században. Ennek szerzője Rúzsás Lajos, a kötet időközben elhunyt társszerkesztője.

Hopp Lajos

IN MEMORIAM

SÖTÉR ISTVÁN

(1913—1988)

Utolsó regénye, a Bárányt szoptató oroszlán temetéssel és egy hatalmas hóviharral végződik, amely végképp eltünteteti szemünk elől ciklusának szereplőit, akiknek egy része nemzedéktársa volt, mások akadályozói a főszereplőknek, Etre Ferencnek, akiben önmagát, vágyait, reményeit, terveit és életének tragédiáit írta meg. Nemcsak jelképesen, de valóságosan is pontot tett impozáns terjedelmű, magas színvonalú életművére, amelyben szétválaszthatatlanul forrtak egybe működésének különböző területei. Író volt és irodalomtörténész, megnyilatkozásai alkalmával szemérmesen rejtegette természetének lírai alapvonását, hogy aztán az akadálytalanul törjön a felszínre tanulmányaiban, amelyek áfoggják szinte a teljes magyar irodalom történetét, ám mindig jelen van bennük szerzőjüknek egyetemesség-igénye, az a törekvése, hogy európai szemhatárra tekintsen, s a világirodalom nagy összefüggéseinek, irányzatainak és áramlatainak tanulságait figyelembe véve, lehetőség szerint azokat a maga eszközeivel gazdagítva is keresse maradandó értékeit.

A híres Eötvös-kollégium neveltje volt. Nemzedéktársaival -- közöttük például Lotz Károllyal, akiről egyik legszebb elbeszélését írta -- itt lett szemléletének alapvető eleme a világirodalmiságnak az az igénye, melyet Goethe alapján fejtett ki később, s itt szerette meg életreszólóan a francia irodalmat s kultúrát, amelynek magyarországi hatásáról könyvet is írt. Íróként Balzac példája lebegett előtte, s még inkább Flaubert-é: Bovaryné tragikus alakja. Műveiben sosem vált ketté szépírói és tudósi alkata. Regényeiben és elbeszéléseiben nagy tudással és beleérzéssel keltette életre régebbi korok művelődéstörténetét. Értője volt az építészetnek és a zenének: regényeit dallamok szövik át, stílusának expresszív ömlése kedves késő romantikus szerzőinek emlékét idézi. Tanulmányait, nagy összefoglaló monográfiáit, korszak-szintéziseit, de még tudományos, közéleti munkásságát is a szépíró gondolkodásmódja színezte s tette teljessé. Egyik legjelesebb képviselője volt a huszadik századi magyar irodalom meghatározó műfajának, az esszének,

ez azonban csak eleinte őrizte meg írásaiban a "kísérlet"-jellegét, később nehezen kiküzdött, teljesen a sajátjává érlelt igazságait fogalmazta meg áttetsző szépségű, kristálytisztá logikája alkotásaiban.

Meghatározó személyisége volt az egyetemes irodalomtudománynak. Nemcsak az AILC egyik életrehívójaként, szervezőjeként szorgalmazta az összehasonlító kutatások megalapozását, majd mind szélesebb területekre való kiterjesztését, hanem a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti (majd Irodalomtudományi) Intézetének élén is azt szorgalmazta, hogy a részletkutatások végül is alkossanak olyan szintézist, amelyben egyben láthatjuk a világirodalom látszólag szétváló törekvéseit.

Egyik meghatározó kötetének címét kölcsönözve: "az ember és műve" foglalkoztatta. Az új teóriákat csak akkor fogadta el, s tette életműve termékeny segítőivé, ha azokban érzékelte ezt az emberi tartalmat. Nem véletlen, hogy kiváltképp közel állt hozzá az irodalmi klasszicizmus, az emberi egyensúly, mely a műalkotások szemléletét is áthatja.

Szerencsés író és szerencsés tudós volt, minden műfajában maradandót alkotott. Halálával lezárult a magyar irodalomtudomány egy fontos korszaka. Életművének értékei azonban beleépülnek a következő korszakok szemléletébe, s nemes kihívást jelentenek az újabb generációk számára.

Rónay László

TARTALOM

A szövegkiadás új elmélete és gyakorlata: a szövegek keletkezéskritikája. Bevezető (Kovács Ilona)	317
---	-----

TANULMÁNYOK

Jean Starobinski: A szövegek keletkezésének megközelítései. Bevezetés egy vitához (Fordította: Farkas Ildikó)	323
Dávidházi Péter: A hatalom szétosztása: (poszt)modernizáció a szövegkritikában	328
Louis Hay: A kézirat kritikái (Fordította: Farkas Ildikó)	344
Richard H. Rouse és Mary A. Rouse: A kéziratok irodalom hét évszázada (Fordította: Farkas Ildikó)	351
Bernard Cerquiglini: Szerzői variánsok és másolói variancia (Fordította: Farkas Ildikó)	363
Jean Ehrard: A szöveg története, a szöveg a történelemben és a történelem a szövegben: a felvilágosodás kori modell (Fordította: Farkas Ildikó)	378
Claudine Gothot-Mersch: A genetikus szövegkiadás: a francia terület (Fordította: Farkas Ildikó)	388
Henri Mitterrand: Genetikus kritika és művelődéstörténet (Fordította: Farkas Ildikó)	402
Andrew Oliver: Mikroinformatika és textológia (Fordította: Farkas Ildikó)	412
Hans Walter Gabler: A kiadói szöveg születése. számítógép baba-szerepben (Fordította: Farkas Ildikó)	421
Jerome J. McGann: Az Ulysses mint posztmodern szöveg: a Gabler-féle kiadás (Fordította: Friedrich Judit)	429

Hans Robert Jauss: Befogadás és teremtés: a torzsalkodó testvérek mítosza (Fordította: Farkas Ildikó)	452
Roger Dragonetti: Az eredet és a forma (Fordította: Farkas Ildikó) ...	462
Paul Ricoeur: Pillantás az írásaktusra (Fordította: Farkas Ildikó) ...	472

KRÓNIKA

Manuscripts Modernes. Diderot, Autographes, Copies, Éditions (Hopp Lajos)	478
A szöveg születése, nemzetközi textológiai kollokvium. Párizs, 1987. szeptember 23–25. (Kovács Ilona)	481
Internationales Editions-kolloquium. Berlin, 1989. jan. 24–27. (Kiss József)	482
Tanácskozás az olasz reneszánsz komédiáról. Budapest, 1989. február 13. (Nyerges László)	

MŰHELY

Armando Gnisci: Az olasz összehasonlító irodalomtörténet újjáéledéséről (Fordította: Major Judit)	487
--	------------

KÖNYVEK

Le Manuscrit inachevé (Lőrinszky Ildikó)	494
Essais de critique génétique. Série publiée par Louis Hay (Monostory Klára)	498
Raymonde Debray-Genette et Jacques Neefs, szerk.: Romans d'Archives (Z. J.)	501
Leçons d'écriture. Ce que disent les manuscrits. Textes réunis par Al-muth Grésillon et Michael Werner (Monostory Klára)	503
Balázs János: A szöveg (Vértes O. András)	506
Michel Schneider: Voleurs de mots. Essai sur le plagiat, la psychanalyse et la pensée (Martonyi Éva)	508
La naissance du texte (Kovács Ilona)	511
Frederick A. Spear: Bibliographie de Diderot. Répertoire analytique international. I. et II. (Penke Olga)	513
Friedrich Hölderlin: Sämtliche Werke. Historisch-kritische Ausgabe, hrsg. von D. E. Sattler (Monostory Klára)	515

Hugo de l'Écrit au Livre. Études réunies et présentées par Béatrice Didier et Jacques Neefs (Korompay H. János)	518
Gustave Flaubert : Carnets de travail. Édition critique et génétique établie par Pierre-Marc de Biasi (Kovács Ilona)	520
Marcel Proust : Az eltűnt idő nyomában (Ádám Anikó)	523
Recherches croisées Aragon/Elsa Triolet I. (Karafiáth Judit)	527

* * *

Annemarie und Wolfgang van Rinsum : Lexikon literarischer Gestalten. Deutschsprachige Literatur (T. Erdélyi Ilona)	529
Scrittura di scrittura. Testi, generi, modelli nel Rinascimento a cura di Giancarlo Mazzacurati e Michel Plaisance (Vígh Éva)	530
Roland Mushat Frye : The Renaissance Hamlet (Szőnyi György Endre)	533
Bessenyei György : Prózai munkák (1802—1804). Sajtó alá rendezte Kókay György (Penke Olga)	536
Karl Fehr : Conrad Ferdinand Meyer (T. Erdélyi Ilona)	537
Reinhold Grimm : Von der Armut und vom Regen. Rilkes Antwort auf die soziale Frage (Barnás Ferenc)	540
Céline : Scandale pour une autre fois (Karafiáth Judit)	542
Regards sur Kosztolányi, publ. par Bertrand Boiron (Nagy Géza)	544
Canto degli aedi. Poesia italiana. Válogatták, az életrajzokat és a jegyzeteket készítették: T. Újhegyi Mária , Ogonovskyné Ribliánszky Edit . A bevezető tanulmányt írta Sárközy Péter (T. I.)	547
Wéber Antal : Toldy Ferenc (Hopp Lajos)	548
Mohács — Tanulmányok. Szerk.: Ruzsás Lajos és Szakály Ferenc (Hopp Lajos)	549

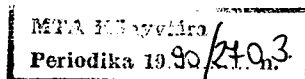
IN MEMORIAM

Sötér István (1913—1988) (Rónay László)	551
---	-----

ÖSSZESÍTETT TARTALOMJEGYZÉK 1988

SOMMAIRE

La critique génétique et la genèse des textes. Introduction (Ilona Kovács)	319
ÉTUDES	
Jean Starobinski: Approches de la génétique des textes (traduit par Ildikó Farkas)	323
Péter Dávidházi: La répartition du pouvoir: la post-modernisation dans l'édition des textes	328
Louis Hay: Critiques du manuscrit (traduit par Ildikó Farkas)	344
Richard H. Rouse et Mary A. Rouse: Sept siècles de littérature manuscrite (traduit par Ildikó Farkas)	351
Bernard Cerquiglini: Variantes d'auteur et variances de copiste (traduit par Ildikó Farkas)	363
Jean Ehrard: L'histoire du texte, le texte dans l'histoire et l'histoire dans le texte: le modèle des Lumières (traduit par Ildikó Farkas)	378
Claudine Gothot-Mersch: L'édition génétique: le domaine français (traduit par Ildikó Farkas)	388
Henri Mitterrand: Critique génétique et histoire culturelle: les dossiers des <u>Rougon-Macquart</u> (traduit par Ildikó Farkas)	402
Oliver Andrew: Microinformatique et textologie (traduit par Ildikó Farkas)	412
Hans Walter Gabler: Naissance de l'édition: l'ordinateur comme sage-femme (traduit par Ildikó Farkas)	421
Jerome J. McGann: <u>L'Ulysse</u> de Joyce comme texte postmoderne: l'édition de Gabler (traduit par Judit Friedrich)	429

Hans Robert Jauss: Réception et production: le mythe des frères ennemis (traduit par Ildikó Farkas)	452
Roger Dragonetti: L'origine et les formes (traduit par Ildikó Farkas).	462
Paul Ricoeur: Regards sur l'acte d'écrire (traduit par Ildikó Farkas).	472

CHRONIQUE

Manuscrits modernes, Autographes, Copies, Éditions (Lajos Hopp)	478
<u>La naissance du texte</u> , colloque international de la textologie (Ilona Kovács)	481
Colloques international sur l'édition (József Kiss)	482
Conférence sur la comédie italienne de la Renaissance. Budapest, le 13 Février 1989. (László Nyerges)	485

ATELIER

Armando Gnisci: La renaissance de l'histoire littéraire comparative italienne (traduit par Judit Major)	487
--	------------

LIVRES	497
--------	-----

IN MEMORIAM

István Sótér (1913—1988) (László Rónay)	551
--	-----

INDEX 1988

СОДЕРЖАНИЕ

Новая теория и практика издания текстов: их генетическая критика. Введение (Илона Ковач)	321
--	-----

ИССЛЕДОВАНИЯ

Жан Старобински: Принципы подхода к генезису текстов. Введение к дискуссии (Перевод: Илдико Фаркаш)	323
Петер Давидхази: Разделение власти: (пост)модернизация в критике текста	328
Луи Э: Критика рукописи (Перевод: Илдико Фаркаш)	344
Ривар Г. Руз—Мари А. Руз: Семь веков рукописной литературы (Перевод: Илдико Фаркаш)	351
Бернар Черквильини: Авторские варианты и вариантность переписчика (Перевод: Илдико Фаркаш)	363
Жан Эрар: История текста, текст в истории и история в тексте: модель эпохи Просвещения (Перевод: Илдико Фаркаш)	378
Клодин Гото—Мэрш: Генетическое издание текста на франкоязычной территории (Перевод: Илдико Фаркаш)	388
Хенри Миттерранд: Генетическая критика и история культуры (Перевод: Илдико Фаркаш)	402
Оливер Эндрю: Микроинформатика и текстология (Перевод: Илдико Фаркаш)	412
Ганс Вальтер Габлер: Рождение печатного текста: ЭВМ в роли повивальной бабки (Перевод: Илдико Фаркаш)	421
Джером Дж. Маккан: "Улисс" как постмодернистский текст: издание Габлера (Перевод: Юдит Фридрих)	429
Ганс Роберт Яусс: Восприятие и творчество: миф о ссорящихся братьях (Перевод: Илдико Фаркаш)	452

Роже Драгонетти: Генезис и форма (Перевод: Илдико Фаркаш)	462
Поль Рикёр: Взгляд на акт писания (Перевод: Илдико Фаркаш)	472

ХРОНИКА

Manuscripts modernes. Diderot, Autographes, copies, éditions (Лайош Хопп)	478
Международный текстологический коллоквиум о генезисе текста (Илона Ковач)	481
Internationales Editions-kolloquium (Йожеф Киш)	482
Конференция об итальянской комедии эпохи Возрождения (Ласло Ньергеш) .	485

МАСТЕРСКАЯ

Армандо Гниви: О возрождении итальянского сравнительного литературоведения (Перевод: Юдит Майор)	487
--	-----

КНИГИ	497
-------	-----

ИН МЕМОРИАМ

Иштван Шёттер (1913—1988) (Ласло Ронаи)	551
---	-----

СОДЕРЖАНИЕ ЖУРНАЛА ЗА 1988 Г.

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat főigazgatója
A nyomdai munkálatokat az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat végezte
Felelős vezető: Hazai György
Budapest, 1989. Nyomdai táskaszám: 18720
Felelős szerkesztő: Hopp Lajos
Műszaki szerkesztő: Sándor István
Megjelent: 21,35 (A/5) ív terjedelemben
HU ISSN 0017-999X

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbősítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219-98636, 021-02799 pénzforgalmi jelzőszámra. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Stúdium* (Budapest V., Váci utca 22.) és a *Magiszter* (Budapest V., Városház utca 1. sz.) könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 180,— Ft

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat
(H-1389 Budapest, Pf. 149).

Ára: 90 Ft

Előfizetés egy évre: 180 Ft

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST